

**Присвячується
Євро-2012**

**Dedicated to
Euro-2012**

**УКРАЇНА
ЄВРОПА
СВІТ**

**UKRAINE
EUROPE
WORLD**

**Міжнародний
збірник наукових праць
Серія: Історія, міжнародні відносини**

**The International
Collection of Scientific Works
Series: History, International Relations**

**Ministry of Education and Science, Youth and Sports of Ukraine
Ternopil Volodymyr Hnatyuk National Pedagogical University**

**Dedicated to
Euro-2012**

UKRAINE EUROPE WORLD

The International
Collection of Scientific Works
Series: History, International Relations
Founded in 2008

Issue 9

**Ukraine–Europe–World:
We create history TOGETHER**

Ternopil – 2012

**Міністерство освіти і науки, молоді та спорту України
Тернопільський національний педагогічний університет
імені Володимира Гнатюка**

**Присвячується
Євро-2012**

УКРАЇНА ЄВРОПА СВІТ

**Міжнародний
збірник наукових праць
Серія: Історія, міжнародні відносини
Заснований 2008 р.**

Випуск 9

**Україна–Європа–Світ:
творимо історію РАЗОМ**

Тернопіль – 2012

Ukraine–Europe–World. The International Collection of Scientific Works. Series: History, International Relations / Editor-in-chief L. M. Alexiyevets. – Is. 9: Ukraine–Europe–World: We create history TOGETHER. Dedicated to Euro-2012. – Ternopil: Publishing House of Ternopil V. Hnatyuk National Pedagogical University, 2012. – 372 p.

Confirmed to be published by the Scientific Council
of Ternopil Volodymyr Hnatyuk National Pedagogical
University, Record of proceedings № 8 (April 24, 2012).

Editorial Advisory Board:

Yu. M. Alexeyev, Doctor of History, Professor, Kyiv Slavonic Studies University, **L. M. Alexiyevets**, Doctor of History, Professor, Ternopil Volodymyr Hnatyuk National Pedagogical University (**editor-in-chief**), **M. M. Alexiyevets**, Doctor of History, Professor, Ternopil Volodymyr Hnatyuk National Pedagogical University, **M. V. Barmak**, Doctor of History, Professor, Ternopil Volodymyr Hnatyuk National Pedagogical University, **V. Bonusyak**, Doctor (habilitated) of History, Professor, Zheshov University, Polish Republic, **S. V. Vidnyanskyi**, Doctor of History, Professor, Institute of History of Ukraine of the NAS of Ukraine, **R. Drozd**, Doctor (habilitated) of History, Professor, Pomorsk Academy, Polish Republic, **I. S. Zulyak**, Doctor of History, Professor, Ternopil Volodymyr Hnatyuk National Pedagogical University, **V. P. Kravets**, Doctor of Pedagogy, Professor, Member of the National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine (NAPS of Ukraine), Ternopil Volodymyr Hnatyuk National Pedagogical University, **A. I. Kudryachenko**, Doctor of History, Professor, Institute of European Researches of the NAS of Ukraine, **M. R. Lytvyn**, Doctor of History, Professor, Ivan Krypnyakevych Institute of Ukrainian Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine, **Yu. I. Makar**, Doctor of History, Professor, Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University, **V. Yu. Melnychenko**, Doctor of History, Member of PSA of Ukraine, Ukrainian Cultural Center in Moskow, Russian Federation, **O. A. Udod**, Doctor of History, Professor, Institute of Innovative Technologies and Education, Ministry of Education and Science, Youth and Sports of Ukraine, **I. O. Fedoriv**, Candidate of History, assistant professor, Ternopil Volodymyr Hnatyuk National Pedagogical University (**executive secretary**), **V. I. Yarovyi**, Doctor of History, Professor, Kyiv Taras Shevchenko National University.

Reviewers: **V. M. Botushanskyi**, Doctor of History, Professor
V. M. Tkachenko, Doctor of History, Professor
O. M. Suhyi, Doctor of History, Professor

The International collection of Scientific Works by Ukrainian and foreign historians is dedicated to Euro-2012. It analyses the urgent problems of the History of Ukraine in the European context, its international relations with foreign countries in the period of Independence. Based on the archives, source and historiographical materials, the scientists consider the role of Ukraine in the system of the European international relations, analyse the main trends of the foreign activity and collaboration with the European countries in the context of the final part of Football Championship Euro-2012.

The researchers pay attention to the World History, native and foreign Biographical Studies, Methodology, Historiography and Source Study, they elucidate the vital problems of the Native and World Culture, Education, Science, Religion and Church, Historical Country Studies as well as present the reviews of the latest works.

The journal will be useful for scientists, university and school teachers, students, diplomats, politicians and public figures as well as for everybody interested in World History and History of Ukraine in the world-historical process.

International Collection of Scientific Works articles of “Ukraine–Europe–World” is registered by the Higher Certificatory Commission of Ukraine as professional edition on speciality “Historical sciences”. The Decree № 1–05/2, March 10, 2010 (Bulletin of the Higher Certificatory Commission of Ukraine. – No. 4 (126). – 2010. – P. 10).

The publishing board publishes the materials, not always sharing the authors’ views.

Editorial Board Address:
1a, Hromnytsky St.,
Ternopil, Ukraine, 46027.
Tel. (0352) 53-59-01

Ternopil Volodymyr Hnatyuk
National Pedagogical
University

Україна–Європа–Світ. Міжнародний збірник наукових праць. Серія: Історія, міжнародні відносини / Гол. ред. Л. М. Алексієвець. – Вип. 9: Україна–Європа–Світ: творимо історію РАЗОМ. Присвячується Євро-2012. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2012. – 372 с.

Затверджено до друку Вченою радою
Тернопільського національного педагогічного
університету імені Володимира Гнатюка,
Протокол № 8 від 24.04.2012 р.

Редакційна колегія:

Ю. М. Алексєєв, доктор історичних наук, професор, Київський славістичний університет, **Л. М. Алексієвець**, доктор історичних наук, професор, Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка (**головний редактор**), **М. М. Алексієвець**, доктор історичних наук, професор, Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка, **М. В. Бармак**, доктор історичних наук, професор, Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка, **В. Бонусяк**, доктор (габілітований) історичних наук, професор, Жешовський університет, Республіка Польща, **С. В. Віднянський**, доктор історичних наук, професор, Інститут історії України НАН України, **Р. Дрозд**, доктор (габілітований) історичних наук, професор, Поморська академія, Республіка Польща, **І. С. Зуляк**, доктор історичних наук, професор, Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка, **В. П. Кравець**, доктор педагогічних наук, професор, дійсний член НАПН України, Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка, **А. І. Кудряченко**, доктор історичних наук, професор, Інститут європейських досліджень НАН України, **М. Р. Литвин**, доктор історичних наук, професор, Інститут українознавства імені Івана Крип'якевича НАН України, **Ю. І. Макар**, доктор історичних наук, професор, Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича, **В. Ю. Мельниченко**, доктор історичних наук, член-кореспондент АПН України, Культурний центр України в Москві, Російська Федерація, **О. А. Удод**, доктор історичних наук, професор, Інститут інноваційних технологій і змісту освіти МОНМС України, **І. О. Федорів**, кандидат історичних наук, доцент, Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка (**відповідальний секретар**), **В. І. Яровий**, доктор історичних наук, професор, Київський національний університет імені Тараса Шевченка.

Рецензенти: **В. М. Ботушанський**, доктор історичних наук, професор
В. М. Ткаченко, доктор історичних наук, професор
О. М. Сухий, доктор історичних наук, професор

Міжнародний збірник наукових праць українських і зарубіжних учених присвячено Євро-2012. У ньому досліджуються актуальні проблеми історії України у європейському вимірі, її міжнародні відносини із зарубіжними країнами упродовж Незалежності. Спираючись на архівні матеріали, широку джерельну та історіографічну базу, науковці з'ясовують місце й роль України в системі міжнародних зв'язків в Європі, аналізують основні напрямки зовнішньополітичної діяльності та співробітництва з європейськими країнами в контексті проведення фінальної частини чемпіонату з футболу Євро-2012.

Значну увагу приділено всесвітній історії, вітчизняній та зарубіжній біографістиці, методології, історіографії та джерелознавству, а також розглянуто актуальні проблеми вітчизняної і світової культури, освіти, науки, релігії і церкви, історичного краєзнавства, подано рецензії та огляди.

Для науковців, викладачів вишів, учителів, студентів й учнів, дипломатів, політиків, усіх, хто цікавиться історією зарубіжних країн та України у всесвітньо-історичному процесі.

Міжнародний збірник наукових праць “Україна–Європа–Світ” зареєстровано
Вищою атестаційною комісією України як фахове видання зі спеціальностей “Історичні науки”.
Рішення від 10.03.2010 р. № 1–05/2 (Бюлетень Вищої атестаційної комісії України. – № 4 (126). – 2010. – С. 10).

Редколегія публікує матеріали, не завжди поділяючи погляди їх авторів.

Адреса редакції “УЄС”: 1^а, вул. Громницького,
Тернопіль, Україна, 46027. Тел. (0352) 53–59–01

© Тернопільський національний
педагогічний університет
імені Володимира Гнатюка

ПЕРЕДНЄ СЛОВО

НА ОДНІЙ ЗЕМЛІ РАЗОМ: МІЖНАРОДНИЙ КОНТЕКСТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

Стоїть Мадонна Перехресть,
Благословляючи дорогу...
Ліна Костенко

Своім буттям 2012-й творить історію – кожного, країни, світу. Виростаючи з попередніх віків Україна стверджує прагнення утвердитись в сучасному світі, органічною часткою якого є.

Нинішній випуск “УЄС” приурочено події, очікуваної і провокативної водночасі – Євро-2012. Проведення чемпіонату з футболу влітку цьогогоріч привело до низки різних за характером, потужністю зрушень – розбудови інфраструктури (історія ще складе виважену оцінку підготовці й проведенню змагань з футболу світового звучання), перегляду реалій, якими живе країна, ще одним поштовхом до розуміння власної ідентичності й ретрансляції себе іншим, тощо. В Україні Євро-2012 стало каталізатором багатьох акцій, які виводять країну на сучасні рубежі у різних сферах й позиціонують не лише як “футбольну”, а й – світовий культурний осередок. Так, на 24 травня – 31 липня 2012 р. планується проведення Першої Київської міжнародної бієнале сучасного мистецтва – *Arsenale*, гаслом якої є “Україна в світі, світ в Україні”.

Знаменитий швейцарський психіатр Карл Юнг дослідив явище, пов’язане із взаємодією думок і матеріальної реальності, й визначив такі співпадіння терміном “синхроністичність”. Щоправда, аналізував сотні випадків, які проявлялись як співпадіння, не обумовлені видимими причинами. У нашому випадку чинник видимий. Тож ще на початку року тематично окреслили характер випуску 9: “Творимо історію РАЗОМ. Україна в світі та світ в Україні”. Дослідження, вміщені в збірнику, заторкують різні аспекти обраної проблеми, як і статті, присвячені безпосередньо футбольному чемпіонату.

Реальність змінюється. На очах відбуваються перетворення в світовій динаміці, технологіях, власне сприйнятті світу, ін. Всезагальність знання досягається тим, що воно стає трансдисциплінарним і транскордонним. Минуле–теперішнє–майбутнє і Україна–Європа–Світ переплетені в часі й просторі як основні гени Людини. Осягнути неосяжне – простежити день і втілений прояв людської діяльності в Україні, й світі. І в той же час кожний сегмент створеної людством картини вплетений в єдність, ім’я якій Земля. І українська “Писанка”, і “Лотос” Чой Джонг Хва... Завдання моменту – сприяти віднаходженню спільних, єдиних інтересів і взаємовигідних шляхів їх досягнення, реалізації. Славек і Славко поряд. Як Україна й Польща, які приймають спортивне свято, демонструючи приклад доброго партнерства.

Змінювався й еволюціонував світ футболу. Відкривається світу і резонує в ньому Україна. Євро-2012 – потужний і масштабний стимул як для будь-якого футболіста, незалежно від віку й матеріального статку, так і для країни. Сподіваємось, Україна не стане винятком.

В особливій атмосфері весни і добрих надій готувався збірник. Ставши ефіром для висловлення індивідуальних поглядів на проблеми української в руслі всесвітнього контексту історії, об’єктивного і всезагального, а також відображення духу, стилю науковців, котрі представляють різні напрямки української та зарубіжної історіографії. Показово, що на сторінках видання виступають як вчені з іменем у новітній історіографії, так й початківці, утверджуючи наступність і розвиток.

Тож, приєднуйтесь! Будьте з нами! Разом на цій Землі!

Леся Алексієвць
головний редактор,
доктор історичних наук,
професор

ЗМІСТ

<i>Леся Алексієвець</i> . На одній землі Разом: міжнародний контекст історії України.....	6
---	---

СТУДІЇ

<i>Микола Алексієвець, Леся Алексієвець</i> . Історія України – органічна частина всесвітньої історії.....	13
<i>Віра Бурдяк</i> . Інтеграція Республіки Болгарія до Європейського Союзу.....	23
<i>Володимир Окаринський</i> . Формування українолюбного напрямку в середовищі нонконформістських течій в українсько-польському соціокультурному просторі (до кінця 1850-х рр.).....	35
<i>Вадим Ореховський</i> . Діяльність Російського Червоного Хреста по організації медичної, харчової та санітарно-епідемічної допомоги пораненим військовим у роки Першої світової війни (1914–1918 рр.).....	56
<i>Микола Москалюк</i> . Стаціонарна торгівля в українських губерніях Російської імперії у другій половині XIX – на початку XX ст.: становище, проблеми та перспективи розвитку	66
<i>Ярослав Секо</i> . Витоки українського самвидаву.....	73
<i>Сергій Бондаренко</i> . Роль Народного Руху України у національно-політичному житті українського народу наприкінці 80-х – на початку 90-х років XX століття: сучасний стан та перспективи розвитку	80
<i>Анатолій Григорук, Богдан Тустанівський</i> . Політико-економічні чинники формування сучасних відносин в системі міжнародної торгівлі....	85
<i>Наталія Чорна</i> . Еволюція польсько-українських відносин після вступу Польщі до Європейського Союзу.....	92

УКРАЇНА В СИСТЕМІ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН

<i>Володимир Наумчук</i> . Євро – 2012: історія українського футболу в контексті європейського виміру	99
<i>Вікторія Гевко</i> . Українсько-польське співробітництво в контексті спільного проведення фінальної частини чемпіонату з футболу Євро-2012	106

ДОСЛІДЖЕННЯ ІЗ ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ

<i>Елла Бистрицька</i> . Встановлення дипломатичних відносин між Росією та Святим Престолом за понтифікату Лева XIII (1878–1903 рр.): від конфронтації до діалогу	113
<i>Оксана Валіон</i> . Трансформація білоруської економічної моделі у 2001–2005 рр.: перехід до стійкого соціально-економічного зростання.....	121
<i>Ольга Мітькіна</i> . Алжирська криза та повернення до влади Шарля де Голля... 133	
<i>Тетяна Лахманюк</i> . Україна і Турецька Республіка: шляхи співробітництва . 140	
<i>Олег Білянський</i> . Адміністративно-територіальна реформа в Республіці Польща: досвід для України (1998–1999 рр.).....	146
<i>Андрій Вавринюк</i> . Matka Boska Chełmska w swym cudownym obliczu patronką ludu Polsko-Ukraińskiego pogranicza	153
<i>Andrzej Olejko</i> . Galicyjski teatr działań wojennych w planach operacyjnych carskiej Rosji i Austro-Węgier u progu wielkiej wojny 1914 r.	163
<i>Katarzyna Zielińska</i> . Partia Populistyczna (People's Party) i jej funkcjonowanie w czasie trzeciego i czwartego systemu partyjnego w USA.....	180

УКРАЇНСЬКА І ЗАРУБІЖНА БІОГРАФІСТИКА

<i>Юрій Макар, Віталій Макар.</i> Історія України – понад усе. До 80-ліття Любомира Винара.....	188
<i>Ірина Федорів.</i> Творчість Михайла Драй-Хмари в контексті розвитку національного слов'язознавства першої половини ХХ ст.....	198
<i>Юрій Древніцький.</i> Володимир Старосольський у боротьбі за український університет.....	211
<i>Антон Гловацький.</i> Літературні та наукові взаємини Агатангела Кримського з видатними українськими діячами кінця ХІХ – першої чверті ХХ століття.....	219
<i>Світлана Штука.</i> Митрополит Йосиф Сліпий в національно-духовному житті України (1892–1984 рр.).....	226

ПРОБЛЕМИ МЕТОДОЛОГІЇ

<i>Олександр Удод, Михайло Юрій.</i> Меморіалізація історичної та соціокультурної травми українського народу після польсько-литовського завоювання.....	233
<i>Алла Киридон, Сергій Троян.</i> Новітня польська візія дослідження історичного минулого.....	240
<i>Оксана Алексієвець.</i> Історія та сучасність політичної лінгвістики.....	248
<i>Ірина Скакальська.</i> Еліта: методологія дослідження.....	256

СВІТОВІ ДИСКУСІЇ

<i>Василь Ткаченко.</i> Страсті по ідентичності: критика історичного досвіду.....	261
---	-----

ІСТОРИОГРАФІЯ І ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

<i>Анатолій Марценюк.</i> Суспільно-політичний рух Східної Галичини 1920–1939 рр. в західноукраїнській історіографії першої половини ХХ ст.....	284
<i>Валентин Терещенко.</i> Західноукраїнський кооперативний рух 20–30-х рр. ХХ ст. в сучасній вітчизняній історіографії.....	290
<i>Володимир Старка.</i> Рух Опору на території Східної Галичини в роки Другої світової війни: вибрані проблеми історіографії.....	296
<i>Тетяна Гуменюк.</i> Історіографія радянського періоду у розвитку української фольклористики другої половини ХХ ст. в західних областях УРСР.....	306
<i>Ірина Васірук.</i> Феномен історичної пам'яті: історіографічний аспект.....	311

ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОЇ І ЗАРУБІЖНОЇ КУЛЬТУРИ, ОСВІТИ І НАУКИ

<i>Юрій Сулаберидзе.</i> Українська школа ім. М. Грушевського в Тбілісі.....	317
<i>Андрій Кліш.</i> Українська Християнська Організація: структура, форми та методи діяльності (1925–1930 рр.).....	323
<i>Леся Костюк.</i> Обряд народження дитини на Галичині другої половини ХХ – початку ХХІ століття.....	327
<i>Нгуьоріж Тересzczук, Мухайло Łuczko.</i> Proces dydaktyczny jako środowisko nowych spreczności i problemów w kontekście innowacyjnych zmian w szkole wyższej.....	333

ПРАЦІ МОЛОДИХ НАУКОВЦІВ

<i>Андрій Лень.</i> Розвиток технічного прогресу у борошномельній промисловості в Україні у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст.....	340
<i>Лілія Романишин.</i> Міжнародна діяльність українських жіночих організацій (ХХ – початок ХХІ ст.).....	345

РЕЦЕНЗІЇ ТА ОГЛЯДИ

- Микола Алексієвець, Леся Алексієвець.* Україна та її європейський контекст: історія і сучасність 351
- Микола Алексієвець, Інна Боровська.* Українські дипломатичні представництва в Німеччині (1918–1922): Документи і матеріали / Упорядники Даниленко В.М., Кривець Н.В. – К.: “Смолоскип”, 2012. – 592 с. 358
- Леся Алексієвець, Ярослав Секо.* Україна – Польща 1920–1939 рр.: З історії дипломатичних відносин УСРР з Другою Річчю Посполитою: Документи і матеріали / НАН України. Інститут історії України; упорядкування, коментарі, вступна стаття: Н. С. Рубльова, О. С. Рубльов. – К.: Дух і Літера, 2012. – 624 с. 360

NOTA BENE: МОВОЮ ОРИГІНАЛУ

- Із книги *Юрія Макара, Михайла Горного, Віталія Макара, Анатолія Салюка* “Від депортації до депортації. Суспільно-політичне життя холмсько-підляських українців (1915–1947). Дослідження. Спогади. Документи. Том 1. Дослідження”. – Чернівці: БукРек, 2011. – 880 с. : іл. 363

CONTENTS

<i>Lesya Alexiyevets</i> . On the same Earth Together: the international context of the History of Ukraine	6
--	---

ARTICLES

<i>Mykola Alexiyevets, Lesya Alexiyevets</i> . History of Ukraine as an Integral Part of the World History.....	13
<i>Vira Burdiak</i> . The Integration of Bulgaria into the European Union	23
<i>Volodymyr Okaryns'kyi</i> . Formation of ukrainophile direction among Nonconformist currents in the Ukrainian-Polish social and cultural space (till the end of 1850s).....	35
<i>Vadym Orehovskiy</i> . The Russian Red Cross society activity for organization of medical, food and sanitary-epidemic help to wounded soldiers during the First World War (1914–1918).....	56
<i>Mykola Moskalyuk</i> . Stationary trade in Ukrainian provinces of Russian Empire in the second half of XIX – at the beginning XX century: position, problems and prospects of development.....	66
<i>Yaroslav Seko</i> . The Sources of the Ukrainian Self-Publishers.....	73
<i>Sergiy Bondarenko</i> . The role of the National Movement of Ukraine in the national-political life of the Ukrainian people at the end of the 80-s – the beginning of the 90-s of the XX century: current state and development prospects	80
<i>Anatolii Hryhoruk, Bohdan Tustanivskyy</i> . Forming of politic and economic factors of modern relations in international trade system.....	85
<i>Nataliya Chorna</i> . Evolution of Polish-Ukrainian relations after the entry of Poland into European Union.....	92

UKRAINE IN THE SYSTEM OF INTERNATIONAL RELATIONS

<i>Volodymyr Naumchuk</i> . Euro – 2012: history of Ukrainian football in the context European dimension.....	99
<i>Victoria Hevko</i> . Ukrainian-Polish cooperation in the context of the joint holding the final part football championship Euro-2012	106

PROBLEMS OF THE WORLD HISTORY

<i>Ella Bystrytska</i> . The establishment of diplomatic relations between Russia and the Holy See at pontificate Leo XIII (1878 – 1903 years): from confrontation to dialogue ..	113
<i>Oksana Valion</i> . Transformation of belorus economic model in 2001–2005: change to steady social and economic growth	121
<i>Olha Mitkina</i> . Algerian crisis and returning to power of Charl' de Gaulle	133
<i>Tetyana Lakhmanyuk</i> . Ukraine and Turkish Republic: ways of collaboration ...	140
<i>Oleg Bilyansky</i> . Administrative-territorial reform in Republic Poland: experience is for Ukraine (1998–1999)	146
<i>Andriy Vavrynyuk</i> . Mother of God from Cholm in her miraculous image – a patroness of the people of the Polish-Ukrainian border.....	153
<i>Andrzej Oleyko</i> . Galician theater of military operations in the operational plans of tsarist Russia and Austria-Hungary at the beginning of World War I in 1914.....	163
<i>Katarzyna Zielinska</i> . Populist (people's) party and its functioning during the third and fourth party system in the U.S.A.	180

UKRAINIAN AND FOREIGN BIOGRAPHY STUDIES

<i>Yuriy Makar, Vitaliy Makar.</i> History of Ukraine – is above everything. To the 80 th Anniversary of Lyubomyr Vynar	188
<i>Iryna Fedoriv.</i> Creativity of Myhaylo Drai-Hmara in the context of the national slavonic studies in the first half of the twentieth century	198
<i>Yuriy Drevnitskyi.</i> Volodymyr Starosolskyi is in a fight for the Ukrainian university.....	211
<i>Anton Hlovatskyj.</i> Literary and scientific relations of Agatangel Krymskyj with outstanding Ukrainian figures of the end of XIX – first quarter of XX centuries	219
<i>Svitlana Shtuka.</i> Metropolitan Joseph Slipyy in national spiritual life of Ukraine (1892–1984 years)	226

PROBLEMS OF METHODOLOGY STUDIES

<i>Olexandr Udod, Mykhaylo Yuriy.</i> Memorialization of historical and socio-cultural injury of the Ukrainian people after Polish-Lithuanian conquering.....	233
<i>Alla Kyrydon, Sergiy Troyan.</i> Contemporary Polish vision research the historical past	240
<i>Oxana Alexiyevets.</i> History and contemporaneity of political linguistics.....	248
<i>Iryna Skakalska.</i> Elite: Theoretical and Methodological foundations	256

WORLD DISCUSSION

<i>Vasyl Tkachenko.</i> Passion on Identity: Criticism of the Historical experience	261
---	-----

HISTORIOGRAPHY AND SOURCE STUDIES

<i>Anatoliy Martsenuk.</i> Social and political movement of Eastern Galicia 1920–1939 pp. in the Western Ukrainian Historiography in the first half of the twentieth century	284
<i>Valentyn Tereshchenko.</i> The West-Ukrainian cooperation (1920–30) in the modern Ukrainian historiography	260
<i>Volodymyr Starka.</i> Resistance Movement on the Territory of Eastern Halychyna during World War II: Selected Problems of Historiography	296
<i>Tetjana Humenyuk.</i> Historiography of Soviet period is in development of Ukrainian specialist in folk-lore of the second half of XX th century in western areas of Ukraine.....	306
<i>Iryna Vasiruk.</i> The phenomenon of historical memory: Historiographic aspect.....	311

**HISTORY OF UKRAINIAN AND WORLD CULTURE,
SCIENCE AND EDUCATION**

<i>Yuriy Sulaberydze.</i> Ukrainian school of M. Grushevsky in Tbilisi	317
<i>Andriy Klish.</i> Ukrainian Christian Organization: structure, forms and methods of activity (1925–1930).....	323
<i>Lesya Kostyuk.</i> Rite birth in Galicia second half of XX – beginning XXI century	327
<i>Hryhoriy Tereshchuk, Mychaylo Luchko.</i> The educational process as an environment of new contradictions and problems in the context of innovative change in Higher Education	333

WORKS OF YOUNG RESEARCHERS

<i>Andriy Len.</i> Technological development in the milling industry in Ukraine in the second half of XIX – early XX century	340
<i>Lilya Romanyshyn.</i> International activity of Ukrainian womanish organizations (XX – beginning XXI c.).....	345

REVIEWS

- Mykola Alexiyevets, Lesya Alexiyevets.* Ukraine and its European Context: History and Modernity. Review: Ukraine in Europe: the International Relations Context / Edited by PhD in History, Professor A. I. Kudrachenko. – Kyiv : Fenix, 2011. – 632 p..... 351
- Mykola Alexiyevets, Inna Borovska.* Diplomatic Delegations of Ukraine in Germany (1918-1922): Documents and Materials / Danylenko V. M., Kryvets N. V. – Kyiv : “Smoloskyp”, 2012. – 592 p. 358
- Lesya Alexiyevets, Yaroslav Seko.* Ukraine–Poland in 1920–1939: From the History of Diplomatic Relations of the USSR with the Rich Pospolita II: Documents and Materials / NAS of Ukraine. History of Ukraine Institute: Composition, Comments and Opening by N. S. Rublova and O. S. Rublov. – Kyiv : Dukh and Litera Publishing House, 2012. – 624 p..... 360

NOTA BENE: IN THE ORIGINAL

- From the Book *Yurii Makar, Mykhailo Hornyi, Vitalii Makar, and Anatolii Saliuk* From Deportation to Deportation: The Social and Political Life of the Ukrainians of the Kholm and Pidliashshia Regions (1915–1947); Research, Memoirs, Documents, vol. 1: Research (Chernivtsi: Bukrek Publishers, 2011). – 880 P. : il..... 363

СТУДІЇ

УДК 94:327 (477+4)

Микола Алексієвець, Леся Алексієвець

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ – ОРГАНІЧНА ЧАСТИНА
ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ

У статті обґрунтовано єдність української історії із світовою та місце і роль Української держави у складі міжнародної спільноти народів.

Ключові слова: Україна, національна історія, всесвітня історія, міжнародний контекст, Європейський Союз, Європа, світ, міжнародні відносини.

Нині Україна наблизилася до того вирішального рубежу своєї історії, коли винятково важливої ваги набули дослідження, які покликані осмислити завдання нашого народу в континуумі міжнародного виміру, з'ясувати домінуючу історичного розвитку та виявити пріоритетні зв'язки між внутрішнім і зовнішньополітичним поступом країни, її всесвітній контекст. На жаль, український історичний простір, національна концепція створення зовнішньої політики, діяльності України у світовому зв'язку для нас залишаються ще й досі суперечливими і невизначеними. До того ж, в оцінці багатьох важливих для усвідомлення глобалізаційних процесів, євроінтеграції країни, її місця й ролі на міжнародній арені науковці використовують підходи, несумісні з діями України як однієї з найбільших держав на європейському континенті.

Зауважимо, що тривалий час українська історична наука була позбавлена можливостей вивчення історії України в контексті загальносвітового історичного процесу. Натомість, відомо, що історія людської цивілізації позначена всесвітністю розвитку на всіх попередніх етапах. Людство завжди було єдиним. Навіть тоді, коли взаємини між націями і народами за своїми зовнішніми ознаками не лише не мали чіткого вияву, а й були антагоністично суперечливими. Такий методологічний підхід уможливорює розглядати людство в його цілісності як соціальний організм, живими членами якого є різні народи й нації. З цього погляду очевидно, що жоден з народів не може жити в собі, через себе й для себе. Життя кожного – є лише певною частиною в загальному житті людства. І український народ за час свого історичного існування виявив себе як органічну складову міжнародної спільноти країн, які, попри всю складність політичних та економічних взаємин, поділяли єдину культурну й суспільну спадщину. Народи є різними, проте їх об'єднує одна Земля та її спільна Історія.

Географічна наближеність до кордонів Європейського Союзу і відсутність чіткої позиції стосовно можливостей, перспектив й наслідків реалізації єврозахідного вибору, відсутність стратегії, що базувалась би на науковій концепції входження у міжнародну спільноту, вимагають наукового дослідження теоретико-концептуальних засад і практики здійснення зовнішніх взаємин України із зарубіжними державами. Такі наукові розвідки актуальні, передусім, у ракурсі утвердження України на міжнародній арені у системі міждержавних відносин, а також відстоювання національних інтересів та геостратегічних пріоритетів у довгостроковій перспективі. Складність ситуації полягає у тому, що Україна, будучи офіційно країною-співзасновником ООН, маючи значний і різнобічний потенціал, не мала до здобуття незалежності відповідного місця й впливовості у міжнародних стосунках, поставала скоріше об'єктом, ніж суб'єктом впливу, відчувала зрештою брак дипломатичних кадрів. Відтак, серед багатьох нагальних проблем, що постали перед Українською державою, зовнішньополітичні посідають винятково важливе місце. Вони пов'язані зі справжнім

суверенітетом країни, її визнанням зовнішнім світом, способами і темпами входження до світового співтовариства, участю в розв'язанні численних питань міжнародної політики. Для України “нормальні” складнощі доповнилися надто потужними імперськими путями, серйозною залежністю від Росії в паливно-енергетичній галузі, проблемами внутрішнього характеру у змаганнях за державну владу. Все це актуалізує міжнародний контекст в українській національній історії.

Зауважимо, що упродовж останніх років вивчення історії України як важливого компонента загальносвітового історичного процесу у її розмаїтих зв'язках із західним світом все гостріше дискутується у вітчизняних політичних колах та привертає увагу науковців. Серед значної кількості праць українських дослідників, які зверталися до історії України в міжнародному контексті, виділимо фундаментальні колективні монографічні дослідження науковців відділу всесвітньої історії і міжнародних відносин Інституту історії України НАН України [1–3] та Інституту європейських досліджень НАН України [4–6]. Цій проблематиці присвячено окремі аналітичні праці С. Віднянського [7–9], Ю. Макара [10], І. Артёмова [11], А. Гальчинського [12], М. Павловського [13], Ю. Щербака [14], В. Гевко [15], М. Алексієвця і Я. Секо [16], Н. Левицької [17], А. Киридон [18] та ін. Широкий комплекс аспектів вивчення української історії у загальноісторичному контексті все більше займає значне місце в українській історіографії, формуються наукові напрями та школи, створюються окремі наукові журнали та збірники, проводяться всеукраїнські й міжнародні конференції, симпозиуми, розробляються міжнародні науково-дослідницькі проекти із зазначеної проблематики [19]. У запропонованій статті зроблено спробу обґрунтувати нерозривність історії України зі світовою і роль Української держави у складі міжнародної спільноти народів, показати її як органічну частину людської цивілізації. При цьому автори усвідомлюють усю складність і неоднозначність вирішення у ній порушених питань.

Історія України, як й інших країн та народів, є невід'ємною частиною загальнолюдського розвитку і в той же час являє собою цілком унікальну та неповторну його частку, своєрідну цивілізацію, становлення якої проходило під дією світових і європейських закономірностей, оскільки будь-який народ не випадав зі світової історії. Кожний привносить у неї свій, хай не універсальний, але оригінальний і автентичний досвід. Хоча універсальна історія народів тісно взаємопов'язана і піддається взаємовпливам. Народи світу збагачують загальну цивілізацію розумом, знаннями, досвідом, працею, традиціями, культурними надбаннями, врешті-решт своїми життями, створюють спільний світовий цивілізаційний фон, на якому розвивається і вдосконалюється увесь людський рід. Своє місце займає у цьому процесі й Україна. З огляду на це, в основу періодизації української історії, як і історії людства, покладено хронологічно-територіальний, тематично-цивілізаційний та асинхронний історичні принципи. Це означає, що вся історія людства й історія нашої Батьківщини ділиться на періоди, які визначають основні цивілізаційні критерії. До них належать великі територіально-часові етапи, які характеризуються загальними цивілізаційними якостями, такими, як рівень технологічного, економічного і соціального розвитку, ступінь політичної організації суспільства, його культури, побуту, етнічних і релігійних процесів, його участю у синтезі універсальних цивілізаційних цінностей.

Підкреслимо, що цивілізаційна еволюція на теренах сучасної України проходила в різні історичні епохи відповідно до їх викликів. Визначаючи шляхи соціально-суспільного розвитку, Україна завжди враховувала цивілізаційні європейські, а відтак і світові процеси. При цьому зазначимо, завдяки постійним контактам в культурно-політичній та просвітницькій сферах національна спільнота українців у найскладніших зовнішньополітичних умовах Х – початку ХХІ ст. продовжувала існувати в ім'я майбутньої єдності й незалежності. Прилучення України до світових надбань цивілізаційного розвитку простежується від античних часів до виникнення давньоруської цивілізації Київської Русі, її трансформації у складі Литовсько-Польської держави та Речі Посполитої, створення козацької державності за Богдана Хмельницького, функціонування української цивілізації у

складі Російської імперії, Польщі, Австро-Угорщини, Радянського Союзу та виникнення й розвитку сучасної цивілізації доби Незалежності. Нинішній процес унезалежнення й суверенізації Української держави невіддільний від загальносвітового розвитку. Його об'єктивні передумови пов'язані з особливостями утвердження інноваційних технологій виробництва, поглиблення інтеграційних і глобалізаційних процесів, перетворенням знань та інформації, інтернаціональних за суттю, в основний виробничий ресурс суспільства, а також соціалізацією економічного життя, демократизацією політичних інституцій, зближенням духовних цінностей, відстоюваних народами. Україна силою географічного і геополітичного становища уможливило своє інтегрування в європейську цивілізацію.

Українська історія являє у головних рисах повторення основних принципових етапів світової, природно, з характерними Україні особливостями, її впливу на хід міжнародних подій. Упродовж усього буття вона впливає на перебіг світових перетворень не тільки існуванням, важливим геополітичним положенням, але й досягненнями в духовному і культурному житті. Так розвивався та стверджувався Український Всесвіт.

Упродовж століть народи, які населяли терени сучасної України ніколи не стояли осторонь історичних процесів, що справляли вплив на розвиток людської цивілізації. Так було в стародавні часи існування перших цивілізацій Месопотамії та Єгипту, коли Трипільська цивілізація явила світу дивовижні досягнення культури і господарства. Так було в часи кіммерійців, скіфів, сарматів, заснування античних міст у північному Причорномор'ї. Завдяки давньогрецьким переселенцям місцеві жителі цього регіону сучасної України знайомилися з передовими для тих часів грецьким та римським культурними надбаннями, що в свою чергу привело не тільки до виникнення тут своєрідного варіанта культури, а й сприяло подальшому розквіту власних стародавніх народів Північного Причорномор'я. Греки і римляни принесли сюди свої технічні досягнення, високу майстерність, особливо в галузях архітектури, ремесел, мистецтв тощо. Величезна роль нинішніх українських земель в часи Великого переселення народів, розселення слов'ян в місцях їхнього сьогоденного проживання.

Визначною подією стало заснування найбільшої на той час в Європі держави Київської Русі, яка відіграла величезну роль як в історії України, так і у світовій. Вона започаткувала державність, традиції якої стали взірцем для багатьох поколінь українського народу в боротьбі за незалежність. Починаючи з часів становлення Давньоруської держави із центром у Києві, цілком не перебувала в ізоляції від оточуючих її та більш віддалених народів. Про неї так чи інакше знали і чули майже в усіх куточках світу, а за правління Ярослава Мудрого Русь утвердилась як справжня європейська країна, стає “ведома и слышима” [6, с. 130]. Об'єднавши під своєю владою східних слов'ян, врятувала їх від знищення і поневолення з боку інших держав і народів. Створення єдиної централізованої держави Київської Русі сприяло розвитку продуктивних сил, прогресові у землеробстві, ремісництві, торгівлі, заснуванню великих міст та виникненню і розквіту мови, писемності, літератури, мистецтва та архітектури, які стали початком розвитку у духовному житті українського, білоруського і російського народів [17, с. 76].

Підкреслимо, що Київська держава на сході Європейського континенту відіграла ту саму роль, що її в Західній Європі відіграла імперія Карла Великого. Впродовж 200 років, вона заступала шляхи східним степовим кочівникам, рятуючи Візантію і Західну Європу від поневолення. Давньоруська держава виступала східним форпостом європейського християнського світу, сприяла розвитку широких торговельних зв'язків з Візантією, Угорщиною, Німеччиною, Швецією, Норвегією, Францією, Англією, Польщею, Чехією і Болгарією [с. 76]. На міжнародній арені авторитет Київської Русі зріс до рівня найпровідніших країн середньовіччя, з нею змушені були рахуватися усі європейські країни. Успішно розширювалися міжнародні зв'язки Русі за київських князів Олега, Ольги, Святослава, Володимира Великого, Ярослава Мудрого. Київська Русь відіграла важливу роль у міждержавних відносинах країн Європи та Близького Сходу. Говорячи “конкретніше про зв'язки східнослов'янської держави з навколишнім світом, – як зазначав відомий

український історик Олександр Моця, – то їх слід характеризувати як різновекторні. Серед пріоритетних країн була Візантія та її чисельні провінції, країни арабського світу та Середньої Азії, Грузія й Вірменія, Волзька Булгарія – на сході та півдні; Германія, Франція, Англія – у Західній Європі; Данія, Норвегія, Швеція – на півночі. Найтісніші контакти відбувалися все ж із найближчими сусідами – Польщею, Угорщиною, Чехією, а також з народами Північного Причорномор'я” [6, с. 134].

У політичному житті Русь значною мірою була пов'язана із Західною Європою. Династичні зв'язки київських князів, як зазначають дослідники, їх кількість перевищувала сотню, участь Київської держави в європейських дипломатичних комбінаціях, коаліціях й війнах, переконливо свідчать, що на той період вона входила в європейську державно-політичну систему і усвідомлювала себе частиною цієї системи. Русь–Україна жила напруженим життям, а її міжнародна політика, це, передусім, рух великої європейської держави на Захід. У цьому контексті важливу роль фактора європеїзації відіграло хрещення Русі. Введення християнства – релігії, загальноприйнятної в Європі, зближувало Київську Русь з європейськими країнами, зміцнювало її позиції на міжнародній арені. Україна–Русь енергійно намагалася приєднатися до європейського політичного процесу, і, здавалося, посіла міцні позиції серед країн Центрально-Східної Європи. Проте дальший розвиток подій завдав сильного удару українській державності. Про це говорить хроніка подій, які засвідчили припинення існування останніх українських державних утворень доби Середньовіччя: незалежного Галицько-Волинського в 1349 р. й удільного Київського князівств у 1471 р., й остаточне опанування українськими землями Великим князівством Литовським та Кораною Польською, а з 1569 р. – і об'єднаною Річчю Посполитою. Зрозуміло, що за таких складних обставин перспективи досягнення Україною незалежності були малообіцяючими. Хоча слід зауважити, що це не привело до зникнення України як суб'єкта міжнародних відносин з карти Європи, її зв'язків із західним світом [6, с. 142]. Перенесення у Литовську державу давньоруської феодальної ієрархічної структури, у результаті чого далі зберігалися давньоруські політичні інститути, що стали елементами реальної влади у новій державній системі. Перебуваючи у складній взаємодії, постійних зіткненнях і взаємопроникненні, українські землі продовжували розвиватися на перехресті різних напрямків європейської цивілізації. Україна виразно демонструє свою приналежність до європейського світу, який переживав появу перших ознак Відродження, викликаного змінами духовного і суспільного життя народів Європи. У надзвичайно складних взаємовідносинах двох типів європейської цивілізації – західної (католицько-протестантської) і східної (греко-православної), Україна прагнула до поєднання обох традицій у життєвій соціально-політичній і культурній синтезі [20, с. 4].

У середині XVI ст. Україна явила світові нову військову організацію, щоб захищати себе від зовнішніх поневолювачів. Так виникає Запорозька Січ – одна із перших республік у Європі, заснована на острові Мала Хортиця Дмитром (Байдою) Вишневецьким у 1553–1554 рр. При цьому зауважимо, що на всіх етапах історичного розвитку Україна переважно у багатьох напрямках соціального становлення йшла одним шляхом з країнами Центральної і Західної Європи. Разом з тим, український народ вносив свої оригінальні форми соціального існування, які були іманентним проявом його власної творчості й стали надбанням світової історії. На нашу думку, такою була новостворена козацька консорція, як колектив людей, об'єднаних спільністю історичної долі, які порвали зі звичним побутом та традиціями [6, с. 142]. Українське козацтво увібрало в себе активні творчі сили усього тогочасного українського суспільства і постійно перебувало у вирі воєнного і політичного життя. Саме козацтво репрезентувало український національний тип в очах всієї Європи. Запозичивши немало від ворожого йому мусульманського світу, козацтво, однак, залишилось типовим європейським соціумом, що відіграв важливу роль у формуванні нових буржуазних відносин в Україні. Пошуки шляхів ліквідації національного і соціально-економічного поневолення України, які демонструвало козацтво та інші стани тодішнього вітчизняного суспільства, мали багато спільного із загальнонаціональними прагненнями та демократичними рухами у

Західній Європі, що, зрештою, знайшло свій вияв у майже одночасному вибуху визвольної війни 1648–1657 рр. в Україні і революцій у Нідерландах та Англії [20, с. 5].

Прикметним є той факт, що Запорозька Січ важливу роль відігравала і в міжнародних відносинах на континенті. За надскладних світових подій другої половини XVII–XVIII ст. козацькі дипломати зуміли знайти своє місце у системі зовнішньополітичних відносин і справляли значний вплив на розв'язання багатьох життєво важливих питань у Європі. У складному переплетенні різноманітних подій на континенті український компонент виступав як самостійний суб'єкт міжнародних взаємин. Зважаючи на це, уряди Росії, Туреччини, Венеції, Австрії, Кримського ханства, Франції налагоджували із Запорозькою Січчю активні дипломатичні відносини, особливо за часів видатного державного діяча, воєначальника і дипломата Богдана Хмельницького. Протягом останньої чверті XVI – першої третини XVII ст. Військо Запорозьке було єдиним європейським суб'єктом міжнародних відносин, здатним загрожувати Османській імперії та імперській столиці з півночі. У цей період козаки здійснили 14 походів тільки в Анатолію та велику кількість у турецьку Румелію [6, с. 147]. Уряди провідних європейських країн намагалися залучити українських козаків до своїх антитурецьких проєктів. Українське козацтво взяло участь у першій загальноєвропейській війні – Тридцятилітній війні 1618–1648 рр., яку вели між собою габсбурзька та антигабсбурзька коаліції за домінування на європейському континенті. Зазначимо, що боротьба Запорозької Січі з Туреччиною та Кримом мала загальноєвропейське значення, оскільки суттєво вплинула на стримування османської експансії на Захід. Запорозьке козацтво в очах Західної Європи стає однією з головних сил, що протистоїть наступу Туреччини на християнські країни. При цьому треба мати на увазі, що на Запорожжя приходили втікачі й з інших країн, зокрема із Молдавії, Польщі, Росії, Білорусі, причому різних станів, що значною мірою робило її інституцією міжнародною, вплив якої сягав далеко за межі України. На Січі організація козаків була на зразок лицарських орденів у Західній Європі, й себе запорожці іменували лицарським товариством. Помітну роль України визнали іноземні держави як рівноправного суб'єкта міжнародних відносин і охоче вступали з нею у договірні відносини. У цей період Україна підтримувала постійні дипломатичні зв'язки з сусідніми Валахією, Кримом, Молдавією, Трансильванією, Туреччиною. Встановили з Україною зв'язки Австрія, Англія, Венеція, Персія, Франція, Швеція. Розмаїті контакти України з країнами Західної Європи, її безпосередня тривала участь у бурхливому політичному житті Центральної Європи, боротьба з турецько-татарською загрозою зробили Україну постійним і незалежним компонентом європейської спільноти.

У зв'язку з посиленням впливу козацької України на міжнародні події доби раннього Нового часу доречним буде зацентрувати увагу на деяких питаннях її внеску у розвиток науки, освіти та культури європейських країн. Історичний процес розвитку українського народу відбувався не відокремлено від культурного і духовного життя інших народів Європи. Незважаючи на різні перешкоди, Україна поряд з іншими зарубіжними країнами відіграла важливу роль у загальноєвропейському культурному процесі. Міжнародні культурні зв'язки України збагатили вітчизняну духовну скарбницю й допомагали духовному поступові інших народів, в першу чергу слов'янських, налагодженню їх дружніх відносин. У цьому континуумі значне місце належить відомій Першій вищій школі України і усієї Східної Європи – Києво-Могилянській академії, яка здобула славу та визнання в європейському культурному світі й гідно репрезентувала Україну на континенті. Упродовж XVII–XVIII ст. КМА була окрасою і духовним центром не лише України, а й усього слов'янського світу, інших зарубіжних країн. Тут навчалась вітчизняна молодь, а також здобували освіту посланці з Росії, Білорусі, Сербії, Чорногорії, Болгарії, Польщі, а також з Угорщини, Молдови, Волощини, Греції, Венеції [21]. Цьому сприяли високий рівень навчання, авторитет київських учених, поширення їх наукових, публіцистичних творів і підручників, активна наукова й освітня діяльність вихованців академії за рубежом. Певну роль відігравало й те, що Київ з Академією виступав визначним осередком православного світу, пропагував ідею союзу християнських церков, і в першу чергу слов'янських, проти

турецької агресії. З великою повагою киевомогилянці висловлювалися про мову, історію, звичаї, культуру інших народів. КМА запозичувала досягнення науки, культури та передової суспільно-політичної думки європейських держав, ділилася своїми надбаннями. Не полишаючи ґрунту національних надбань в царині освіти, виховання, віри, традиції, Академія стає на шлях засвоєння західноєвропейських духовних здобутків, шлях культурного компромісу східної, слов'яно-візантійської, й західної, європейської, культур з підпорядкуванням потребам власного суспільства. Це сприяло духовному збагаченню й культурному прогресові України і зарубіжних країн, зміцненню їх дружніх відносин. Академія була головною ланкою зв'язку між західною культурою і Східною Європою. Цілком природно, що й Києво-Могилянська академія, в цілому українська культура зростали у світовому контексті. Цей міжнародний вимір присутності КМА в українській культурі репрезентував Україну у європейському культурному процесі. Діяльність Київської академії, її вихованців сприяла взаємообміну духовними цінностями з іншими народами, була своєрідним трансформатором спадку європейської цивілізації, збагачуючи тим самим культуру України з іншими народами і роблячи свій внесок у світову. Такий підхід є особливо актуальним сьогодні, у контексті намагань незалежної Української держави відійти від односторонньої орієнтації у своєму розвитку і відновити перервані зв'язки з країнами європейського світу. Історичний досвід Києво-Могилянської академії у справі міждержавного культурного співробітництва є корисним і повчальним для сучасного процесу державотворення в Україні й країнах Центральної та Південно-Східної Європи.

XIX ст. увійшло в історію як період кардинальних перетворень, що змінили якість життя людей, особливо в країнах, які йшли попереду еволюційного руху і певною мірою ставали моделями розвитку для інших, визначило хід людської історії надалі. XX століття – унікальне і неповторне за своєю історичною фактурою, як й інші епохи світової історії. В цілому й окремі періоди – універсальні й всеосяжні з точки зору загальноцивілізаційних процесів [22, с. XIII].

Україна, ставши безпосередньою учасницею двох світових воєн, зазнала колосальних втрат і територіальних руйнувань. Вона – одна з найголовніших за внеском у загальносвітову перемогу над фашизмом. Увійшла в новітню добу, відновлюючи населення і господарство у складних умовах належності до різних державних утворень. Зберігаючи себе, традиції, мову, культуру і прагнення до свободи, українці жили буднями і ритмами імперій, які в різних масштабах й умовах, та усі використовували ресурс українських теренів.

XIX ст. означене для земель сучасної України перебуванням у складі Російської та Габсбурзької імперій, цивілізаційний розвиток яких різнився, а відтак відмінними були тенденції буття українських територій. Участь у декабристському русі, проникнення масонства, феномен Кирило-Мефодіївського товариства (1845) й вироблення першої по суті політичної програми українства, геній Тараса Шевченка (1814–1861), котрий підніс на світовий рівень українську літературу, діяльність цілої плеяди українських митців, літераторів, інтелектуалів, “Руська трійця” (1833–1838) та їх альманах “Русалка Дністрова” (1836), заснування “Просвіти” (1868), “Товариства імені Тараса Шевченка” (1873) і т.д. стали прикметними. Відбувалася поступова трансформація від культурницького напрямку і вимог задоволення національно-духовних потреб українців – до здобуття державного самовизначення [23, с. 232].

XX ст. пронеслося на українських землях новими втраченими і використаними можливостями, трагедіями і тріумфами, спадами і відродженням; в державотворчому процесі – це потенціал української революції, феномен національної радянської державності, перехід від “перебудови” до проголошення незалежності України [24, с. 67–139]. У складних надлюдських умовах біполярного світу народ вижив, більше того, генерував до світової скарбниці проекти, ідеї, витвори людського духу і розуму [25]. Цілий світ представляє буття й діячів зарубіжного українства: Михайло Драгоманов, Іван Багряний, Іван Лисяк-Рудницький, Олег Ольжич, Євген Маланюк і т.д.

Прагненням до власної державності не судилось збутися на початку ХХ століття, та уже кінець його приніс Україні незалежність, проголошену 1991 р., й визнання з боку інших держав Європи і світу: 2 грудня 1991 р., фактично одразу після референдуму 1 грудня – Польщі й Канади, 4 грудня – Литви і Латвії, 5 грудня – Росії й Болгарії. Упродовж місяця Україну визнали 73 держави світу, у тому числі – Велика Британія (31.12.1991), Ізраїль (25.12.1991), Італія (28.12.1991), Німеччина (26.12.1991), Франція (27.12.1991), США (25.12.1991), Китай (27.12.1991), Японія (28.12.1991) [26, с. 6–12]. Уже у 1992-му – 132 держави, 110 з них встановили з нею дипломатичні відносини [23, с. 330]. Із 191 країни-члена ООН незалежність України визнали і встановили з нею дипломатичні відносини станом на 1 січня 2004 р. 173 країни [26, с. 6]. Світ сприйняв Україну. А перед країною, природно, постали низка завдань, потреба налагодження внутрішнього державного життя, утвердження в системі міжнародних відносин. “Не маючи усталеного досвіду існування в новому суверенному статусі, Україні доводилось одночасно вирішувати принаймні два принципових питання: – розмірковує Степан Віднянський, – насамперед, змінити своє усвідомлення навколишнього світу, бачення власного реального місця в ньому і постійного врахування бурхливої динаміки змін ситуації на світовій арені з метою пристосування до їх наслідків, а також подання світу адекватної інформації про себе з метою забезпечення зміни ставлення до України з боку інших держав і всієї світової спільноти” [27, с. 267]. Кожна держава розвивається у стійких взаємозалежностях з іншими. Й руслі загальноцивілізаційного розвитку. Останній же ці поєднання і залежності дедалі посилює. Сучасний багатополарний світ передбачає “колективне лідерство і солідарну відповідальність. Поворотні моменти в нинішній політиці вказують на те, що в глобалізованому світі, який кардинально змінюється, на порядку дня... питання переосмислення власної місії багатьма країнами, й першочергово – провідними державами світу” [28, с. 9].

ХХІ століття творить нову історію – об’єднує, глобалізує, трансформує, провокує. Нові політичні комбінації, економічні коливання, соціальні зміни, культурні тенденції розвитку, інформаційні зриви на порядку дня, як і зриміші прагнення до єднання, задля пошуку відповідей на світові виклики, адекватного реагування.

Україна реформується. При присутності двоякості, біполярності процесів, вони у суті своїй єдині. Що простежується як у внутрішньому житті, так і її взаєминах з іншими народами і країнами. Болонський процес в освіті, нові риси в мистецтві, яке “відходить від об’єкта у площину дискурсу” [29], власне історіописання. Торують шлях інтелектуальна історія. Як зазначає Ярослав Верменич, “... поступальний розвиток історичного знання змінює просторовий масштаб історіографії – від домінування політично-орієнтованої подієвої історії до концентрації уваги на окремих цивілізаціях, культурах, регіональних особливостях..”, при цьому “...традиція й інновація в історії не протистоять, а доповнюють одна одну. Специфіка історичного знання у тому й полягає, що у ньому завжди є місце для багатоголосся й поліморфності” [30, с. 280–281].

Історія людства єдина. У цьому контексті привертають увагу проекти ЮНЕСКО “Історія людства”: міжнародні дослідження, покликані дати “розширену уяву наукових і культурних аспектів історії людства і взаємної залежності народів і культур та їх вкладу у загальну спадщину” (Резолюція 5.7 II-ї сесії Генеральної конференції ЮНЕСКО, листопад 1947 р.) [22, с. XI], перевидання, пов’язані з серйозними допрацюваннями, а також регіональні історичні праці, що відповідають вимозі децентралізації історичних точок зору й інтерпретацій. Історія України ще має вписатись у цей контекст. Як зазначається у Всезагальній декларації ЮНЕСКО з культурного різноманіття, прийнятій на Генеральній конференції в 2001 р., “культурне різноманіття – етичний імператив, невіддільний від поваги до людської гідності” [22, с. XI]. Проблемно-хронологічно-територіальний принцип, тематичні й регіональні складові, об’єднуючий простір привертають увагу до цих досліджень істориків різних країн і народів.

Україна є членом багатьох міжнародних організацій, які відіграють значну роль в житті сучасного світу, залучає громадян до різноманітних загальноєвропейських та світових акцій, і продовжує вносити свою частку у всесвітню історію. Так, у 1945 році наша країна стала однією з держав-співзасновниць ООН. Здобута незалежність 1991 р. розпочала новий етап у її відносинах з цією потужною міжнародною організацією. Підписано сім ключових міжнародних угод та конвенцій ООН з прав людини, разом з 188 іншими країнами, які підтримали й зобов'язались втілювати в життя Декларацію тисячоліття та Цілі розвитку тисячоліття, що були затверджені на Генеральній Асамблеї ООН [31, с. 9], тобто, активно співпрацює з організацією, діяльність у якій, до речі, визначено одним з пріоритетних напрямів зовнішньої політики. Україна є членом багатьох міжнародних організацій, які не належать до системи ООН. Серед них – Європейський Банк реконструкції та розвитку (з 1992 р.), Міжнародна асоціація з питань стандартизації (з 1993 р.), Організація з безпеки та співробітництва в Європі (з 1992 р.), Міжнародна організація супутникового зв'язку (з 1993 р.), Парламентська асамблея Чорноморського економічного співробітництва (заснована 1993 р., в тому числі й Україною), Європейська і Середземноморська організація захисту рослин (з 1994 р.), Ради Європи (з 1995 р.), Конференції з питань роззброєння (з 1996 р.), Центральноевропейської ініціативи (з 1996 р.), ін. [26, с. 12–14]. Виокремимо також участь України в СНД, ОЧЕС, співпрацю з МВФ (як спеціалізованою установою ООН, покликаною сприяти стабільності глобальної фінансової системи), СОТ (як системою регулювання міжнародної торгівлі), на шляху до ЄС та НАТО.

Зрештою, об'єднана Європа – захоплюючий проект сучасності, гаслом якого є “*In varietate concordia*” (Єдність у різноманітті). Радикальні зрушення відбуваються в Україні, європейському регіоні, світі. Україна, мов словами Ліни Костенко “Мадонна Перехресть”. І увага до нашого регіону в силу світових тенденцій, внутрішнього потенціалу, географічного розташування, духовного чинника зростатиме. До речі, на території країни в Закарпатті знаходиться географічний центр Європи (відмітка біля села Ділове Рахівського району), а в Криму ідентифікується географічний центр Євразії [27, с. 267]. Тобто, Україна “на жаль чи на щастя, належить до зони так званого міжцивілізаційного розламу” [27, с. 267].

Історична пам'ять, усвідомлення, образ країни в світі позначені усіма психолого-біологічними процесами живого організму, де мають місце “нить Аріадни і тістечка Мадлен” (нейронна сітка і свідомість) [32], за образним висловом професора, завідувача відділом загального мовознавства і лабораторії когнітивних досліджень Санкт-Петербурзького державного університету Тетяни Чернігівської, котрі визначають буття людини.

Коли розглядаємо історію України як єдність з всесвітньою, слушно виокремити головного її героя, зацентувати на людський чинник.

Шість вихідців з України: І. Мечников, З. Ваксман, Р. Гофман, С. Кузнець, Г. Шарпак, Ш. Агнон, стали лауреатами Нобелівської премії. Життя та творчість багатьох пов'язані з українським краєм: Ф. Нансен, І. Бунін, Б. Пастернак, О. Солженіцин, ін. [33, с. 60–87]. І у цьому контексті Україна має майбутнє. Серед відомих українських інтелектуалів у світі – родини Кістяківських, Ковалевських, Пулюя, Патонів, ін. [33, с. 147–175]. Власне, у кожній сфері наукового знання є кого назвати. Скажімо, серед піонерів авіації, космонавтики, ноосфери – Сергій Корольов, Ігор Сікорський, Володимир Вернадський, ін. [33, с. 151–153]. Українці потиху просуються в європейський і світовий простір. У тому числі й перемагаючи у спортивних змаганнях, мистецьких конкурсах і т.д., проводячи їх у себе. Поряд з цим, “освоюють” світ заробітчани, прагне за кордон молодь, інтелектуали, вбачаючи там кращі можливості для життя й діяльності.

Україна дедалі ясніше усвідомлює приналежність до Європи та світового співтовариства. Щоправда, не завжди зустрічає там відповідний відгук та розуміння проблем. Й з іншого боку, “сьогоднішня Україна – це потенційно існуюча держава європейського значення, що болісно намагається знайти національну форму й зміст в економічному, політичному й міжнародному плані” [27, с. 269].

XX–XXI століття – час суттєвих досягнень в області науки, техніки. Атом, космос, лазер, Інтернет, відкриття в області фізики, хімії, біології, медицини і т.д., досягнення в галузях економіки, культури, освіти змінюють життя людини і відкривають різні перспективи.

Революційні технологічні зміни попереджають цивілізаційне освоєння їх результатів у всіх сферах суспільного життя – економіці, демографічних процесах, політиці, культурі, мистецтві. І знову ж таки бачимо, що чільну роль у перетвореннях на Землі відіграють “провідні культурні регіони”, що створюють цивілізаційні моделі, при усіх складностях і протиріччях стають світовими еталонами зі всіма плюсами і мінусами, притаманними ... життю взагалі” [34, с. XVII].

Історія України твориться в нових умовах, надаючи Україні місце потужного ареалу, який резонує в світі й відчуває усі коливання планетарного контексту. На часі діяльність грамотних, освічених, глибокодуховних, професійно підготовлених людей. В автентичному і дедалі більш взаємопов’язаному світі відчуваємо себе частиною глобальної цивілізації, що розвивається, і складає матрицю загальних доль кожного.

Список використаних джерел

1. *Україна в європейських міжнародних відносинах*. Науковий збірник / Відп. ред. С. В. Віднянський. – К.: Ін-т історії України НАН України, 1998. – 526 с.
2. *Україна і Європа (1990–2000 рр.)*. Частина 1. Україна в міжнародних відносинах з країнами Центральної та Південно-Східної Європи. Анотована історична хроніка / Відп. ред. С. В. Віднянський. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2001. – 208 с.
3. *Україна і Європа (1990–2000 рр.)*. Частина 1. Україна в міжнародних відносинах з країнами-членами Європейського Союзу. Анотована історична хроніка / Відп. ред. С. В. Віднянський. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2001. – 123 с.
4. *Україна в Європі: пошуки спільного майбутнього* / За редакцією доктора історичних наук, професора А. І. Кудряченка. – К.: Фенікс, 2009. – 544 с.
5. *Культурно-цивілізаційний простір Європа і Україна: особливості становлення та сучасні тенденції розвитку: колективна монографія* / Керівник авторського колективу і науковий редактор – доктор історичних наук, професор А. І. Кудряченко // Інститут європейських досліджень НАН України. – К.: Університет “Україна”, 2010. – 405 с.
6. *Україна в Європі: контекст міжнародних відносин* / За редакцією доктора історичних наук, професора А. І. Кудряченка. – К.: Фенікс, 2011. – 632 с.
7. *Віднянський С. В.* Україна в європейському геополітичному просторі: проблеми та перспективи інтеграції / С. В. Віднянський // Україна дипломатична. Науковий підручник. – К., 2009. – Вип. 10. – С. 739–748.
8. *Віднянський С. В.* Проблеми всесвітньої історії в українській історіографії: стан та перспективи досліджень / С. В. Віднянський // Україна–Європа–Світ. Міжнародний збірник наукових праць. Серія: Історія, міжнародні відносини / Гол. ред. Л. М. Алексієвць. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2010. – Вип. 5. У 2 ч.: Україна–Європа–Світ: історико-політичні та гуманітарні аспекти розвитку / Міжнародний збірник наукових праць на пошану проф. М. М. Алексієвця. – Ч. 1. – С. 50–61.
9. *Віднянський С. В.* Незалежна Україна: двадцять років між Європою та Євразією / С. Віднянський // Україна–Європа–Світ. Міжнародний збірник наукових праць. Серія: Історія, міжнародні відносини / Гол. ред. Л. М. Алексієвць. – Вип. 6–7: 20-й річниця Незалежності України присвячується. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2011. – С. 24–39.
10. *Макар Ю.* Зовнішня політика України: наміри і реалії / Юрій Макар // Україна–Європа–Світ. – Вип. 1: Міжнародний збірник наукових праць. Серія: Історія, міжнародні відносини / Гол. ред. Л. М. Алексієвць. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2008. – С. 189–198.
11. *Артьомов І. В.* Український вимір європейської та євроатлантичної інтеграції / І. В. Артьомов. – Ужгород: Ліра, 2008. – 336 с.
12. *Гальчинський А. С.* Україна на перехресті геополітичних інтересів / А. С. Гальчинський. – К.: Знання України, 2002. – 180 с.
13. *Павловський М. А.* Стратегія розвитку суспільства: Україна і світ: Економіка, політологія, соціологія / М. А. Павловський. – К.: Техніка, 2001. – 309 с.
14. *Щербак Ю.* Україна: виклик і вибір. Перспективи України в глобалізованому світі XXI століття / Ю. Щербак. – К.: Дух і Літера, 2003. – 578 с.
15. *Гевко В.* Україна в контексті тенденцій сучасного світового розвитку / Вікторія Гевко // Україна–Європа–Світ. – Вип. 3: Міжнародний збірник наукових праць. Серія: Історія, міжнародні відносини / Гол. ред. Л. М. Алексієвць. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2009. – С. 78–82.
16. *Алексієвць М.* Цивілізаційні аспекти еволюції української зовнішньої політики в період незалежності / Микола Алексієвць, Ярослав Секо // Україна–Європа–Світ. – Вип. 3: Міжнародний збірник наукових праць. Серія: Історія, міжнародні відносини / Гол. ред. Л. М. Алексієвць. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2009. – С. 11–23.
17. *Левицька Н. М.* Історія України. Українці в світі: історія і сучасність / Левицька Надія Миколаївна. – К.: Кондор, 2011. – 418 с.
18. *Киридон А.* Українсько-польські відносини: “нова ера” співпраці / Алла Киридон // Україна–Європа–Світ. Міжнародний збірник наукових праць. Серія: Історія, міжнародні відносини / Гол. ред. Л. М. Алексієвць. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2011. – Вип. 5. – Ч. 2. – С. 128–135.
19. *Україна–Європа–Світ: історико-політичні та гуманітарні аспекти розвитку*. Міжнародний науково-дослідницький проект // Україна–Європа–Світ. Міжнародний збірник наукових праць. Серія: Історія, міжнародні відносини / Гол. ред. Л. М. Алексієвць. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2011. – Вип. 5. – Ч. 2. – С. 330–332.
20. *Терещенко Ю. І.* Україна і європейський світ: Нарис історії від творення Старокиїв. держави до кінця XIII ст. / Ю. І. Терещенко. – К.: Перун, 1996. – 496 с.
21. *Див. дет.:* Алексієвць Л. М. Києво-Могилянська академія в історії України і зарубіжних слов’янських країн / Леся Миколаївна Алексієвць. – Тернопіль, 1995. – 56 с.; Алексієвць Л. М. Києво-Могилянська академія і європейський світ (до 385-річчя заснування Академії) / Леся Миколаївна Алексієвць. – Тернопіль, 1999. – 68 с.; Алексієвць Л. М. Києво-Могилянська академія у суспільному житті України і зарубіжних країн (XVII–XVIII ст. ст.) / Леся Миколаївна Алексієвць. – Тернопіль, 1999. – 263 с.
22. *Історія* человечества. Том VII. XX век / Под ред. Сарвепали Гопала и Сергея Л. Тихвинского / Под общей ред. А. Н. Сахарова. – 842 с.
23. *Україна в Європі: контекст міжнародних відносин* / За редакцією доктора історичних наук, професора А. І. Кудряченка. – К.: Фенікс, 2011. – 632 с.
24. *Державотворчий процес в Україні 1991–2006*. – Київ: Наукова думка, 2007. – 912 с.
25. *Україна*. 10-й річниця незалежності присвячується. – Київ: Дніпро, 2001.
26. *Зовнішня політика України в умовах глобалізації*. Анотована історична хроніка міжнародних відносин (1991–2003) /

Відп. ред. С. В. Віднянський. – К.: Генеза, 2004. – 616 с. 27. *Віднянський С.* Спроба осмислення минулого України в контексті всесвітньої історії / Степан Віднянський // Україна–Європа–Світ. – Вип.1: Міжнародний збірник наукових праць / Гол. ред. Л. М. Алексієвець. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2008. – С. 257–269. 28. *Алексеев Ю. Н.* Украина и европейский глобализм (1989–2009) / Ю. Н. Алексеев. – К.: КСУ, 2010. – 416 с. 29. *Пароваткіна Г.* Куратор Першої київської бієнале Девід Елліот: “Ми живемо наприкінці епохи!” [Електронний ресурс] / Г. Пароваткіна, О. Вергеліс // Дзеркало тижня. Україна. – № 8. – 2 березня 2012. – Режим доступу: http://dt.ua/CULTURE/kurator_pershoyi_kiyivskoyi_bienale_devid_elliott_mi_zhivemo_paprikintsi_epohi-98141.html 30. *Верменич Я. В.* Локальна історія як науковий напрям: традиції й інновації / Ярослава Верменич. – К.: Інститут історії України НАН України, 2012. – 284 с. 31. *Україна в міжнародних організаціях: Навчальний посібник* / [Макар Ю. І., Гдичинський Б. П., Макар В. Ю. та ін.]; за ред. Ю. І. Макара. – Чернівці: Прут, 2009. – 880 с. 32. *Черниговская Т. В.* Нить Ариды и пирожные Мадлен: нейронная сеть и сознание / Т. В. Черниговская // В мире науки. – 2012. – № 4. – С. 3–9. 33. *Левченко О.* Нобелівська інтелектуальна еліта й Україна / Олександр Левченко. – Тернопіль: ПП Ільчишин І. С., 2003. – 280 с. 34. *История человечества. Том VI.* / Под ред. Питера Матиаса и Николая Тодорова / Под общей ред. А. Н. Сахарова. – 630 с.

Николай Алексиевец, Леся Алексиевец

ИСТОРИЯ УКРАИНЫ – ОРГАНИЧЕСКАЯ ЧАСТЬ ВСЕМИРНОЙ ИСТОРИИ

В статтє обоснованы единство украинской истории с всемирной, место и роль Украинского государства в составе международной общности народов.

Ключевые слова: Украина, национальная история, всемирная история, международный контекст, Европейский Союз, Европа, мир, международные отношения.

Mykola Alexiyevets, Lesya Alexiyevets

HISTORY OF UKRAINE AS AN INTEGRAL PART OF THE WORLD HISTORY

In this paper, the author bases his arguments on unity of the Ukrainian history with the World history as well as the Ukrainian State's role in the structure of the international peoples' unity.

Key words: Ukraine, National History, World History, international context, European Unity, Europe, World, international relations.

УДК 32 (497.2)

Віра Бурдяк

ІНТЕГРАЦІЯ РЕСПУБЛІКИ БОЛГАРІЯ ДО ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ

У статті досліджено процес європейської інтеграції Республіки Болгарія в ЄС. Розкрито специфіку політичної трансформації, формування та функціонування урядів у Болгарії, проблеми діяльності країни в ЄС.

Ключові слова: Республіка Болгарія, Європейський Союз, трансформація, європейська інтеграція, Європейський парламент.

Початок ХХІ століття позначився важливою історичною подією – вступом більшості країн Центральної і Південно-Східної Європи (ЦПСЄ) до Євросоюзу. З 1 травня 2004 р. його повноправними членами стали Угорщина, Польща, Словаччина, Словенія і Чехія, а з 1 січня 2007 р. – Болгарія та Румунія. Складність сучасних євроінтеграційних процесів зумовлює необхідність їх політичного осмислення, розуміння зростаючої ролі держави та законодавства в цих процесах. Ще в 90-х рр. ХХ ст. цілий ряд постсоціалістичних країн ЦПСЄ визначили свою зовнішньополітичну орієнтацію на інтеграцію в європейську спільноту. Європейський вибір – це нові перспективи для їх співробітництва з розвиненими країнами континенту; досягнення економічного, соціального й інтелектуального прогресу; зміцнення позицій у міжнародній системі координат; шлях модернізації економіки, залучення іноземних інвестицій і новітніх технологій; підвищення конкурентоспроможності вітчизняного товаровиробника; можливість виходу на єдиний внутрішній ринок ЄС.

Актуальність дослідження проблем європейської інтеграції (ЄІ), національного суверенітету, як і трансформаційних змін у країнах ЦПСЄ, їх прагнення до інтеграції в Європу, викликає інтерес у багатьох вітчизняних і зарубіжних вчених. Проблеми адаптації держав до нових умов розглядають наукові інститути й окремі вітчизняні та зарубіжні вчені. Проблема не втрачає гостроти і в усталених демократіях, і в молодих країнах ЦПСЄ, про що свідчить розвиток політичного процесу, зумовлюючи потребу подальшого аналізу інтеграції в ЄС, з метою вироблення теоретичних та практичних підходів до розуміння і збагачення досвідом інших країн.

Специфіка політичних змін. Республіка Болгарія (РБ) офіційно заявила про приєднання до ЄС у 1995 р. і розпочався тривалий, важкий підготовчий період, під час якого зобов'язалась виконати умови членства в ЄС, прийняті Європейською Радою в Копенгагені у 1993 р. Завершуючи переговорний процес з питань приєднання (2000–2004 рр.), РБ, за висновком Європейської Комісії (ЄК), в основному виконала Копенгагенські критерії: сформувала діючу ринкову економіку; демократичну державу, яка гарантує дотримання прав людини; в цілому узгодила національне законодавство з загальним правом ЄС (*acquis communautaire*). 25 квітня 2005 р. підписали Договір про приєднання РБ до ЄС з 1 січня 2007 р., за який проголосував Європейський парламент (ЄП). У Договір включили захисну обмовку, що дозволяла відкласти приєднання на рік, якщо до 2007 р. РБ не усуне недоліки, відмічені ЄК.

Зазначимо, що Республіка Болгарія – найсуперечливіший випадок серед держав неоліберального типу, адже уряд Болгарської соціалістичної партії (БСП) не визначився зі своїм ставленням до ЄС на початку 1990-х рр., не турбувався про організоване впровадження демократичних засад політичного життя. БСП перемогла на виборах 1990 р. в основному завдяки своїм обіцянкам захистити населення від жорстких наслідків економічної реформи, формуючи собі імідж захисника болгарської нації. У жовтні 1991 р. на виборах у Народні збори (НЗ – парламент) переміг антисоціалістичний Союз демократичних сил (СДС), але не зміг самостійно сформувати уряд і заручився підтримкою фракції Руху за права і свободи (РПС – партія турецької меншини РБ). Уряд СДС, який очолив Філіп Дімітров, вніс помітні

зміни у зовнішню політику РБ: намагався зменшити залежність РБ від Москви й активно розвивав партнерство з державами й інституціями Заходу. Рада Європи за підтримки ЄС і ОБСЄ чинила тиск на Болгарію, вимагала змінити статтю 11.4 Конституції РБ [16, с. 5] про заборону створення етнічних і релігійних партій. У 1992 р. РБ прийняли до Ради Європи, коли Конституційний Суд РБ відхилив спроби використати цю статтю, щоб не допустити до політичного життя етнічний турецький РПС [11].

Однак через рік уряд СДС змінив технічний уряд позапартійних експертів Любена Бєрова, який теж спирався на фракцію РПС. Уряд Л. Бєрова був пов'язаний ще і з БСП, залежав від її підтримки в НЗ і декларував історичні та релігійні зв'язки РБ з Росією. У 1993 р. ЄС підписав з РБ Європейську угоду, хоч і не вважав уряд Л. Бєрова надійним партнером. Тож членство РБ у ЄС не обговорювалось. Президент Желю Жєлев, що був лідером СДС восени 1989 р. [10], позиціонував себе палким прибічником прозахідного курсу. Населення РБ теж було найбільшим прихильником ЄС у всій посткомуністичній Європі.

Крім розвитку взаємин з ЄС, Болгарія до 1994 р. зуміла досягти значних успіхів у зовнішній політиці – налагодила добросусідські відносини з Грецією і Туреччиною, відразу визнала незалежну Македонію та успішно запровадила збиткове для неї ембарго на торгівлю із Сербією [45, с. 126]. БСП обіцяла виборцям поступові ринкові реформи, спрямовані на створення розвиненої економіки та членства в ЄС. Але після перемоги на виборах до НЗ у 1994 р., забула про обіцяне. Втім, ЄС та інші зовнішні функціонери мало звертали увагу на уряд БСП, адже він не втручався в суперечки корінних болгар з турецькою етнічною меншиною та урядом Туреччини. БСП експлуатувала національні почуття болгар у своїх передвиборчих кампаніях, хоча РПС підтримував кілька урядів БСП і, очевидно, був відносно добре інтегрований у структури Болгарії та суспільства [18, с. 114]. У 1995–1996 рр. активність ЄС була спрямована на вирішення проблем із етнічними меншинами і кордонами, а не на приборкання гонитви за прибутками, яке доводило болгарське населення до зuboжіння.

У РБ панувала велика корупція серед близької до БСП еліти, що заважало реформуванню економіки. Економічна політика БСП не відповідала правилам ЄС, і, зрештою, це привело до економічного краху в 1996 р. ЄС не втручався в дії уряду БСП, частково тому, що не розумів розвитку подій у РБ. Економічний крах і масові демонстрації, які відбулись у Болгарії – т.зв. вулична революція, відкладена з 1989 р. – у кінці 1996 р. повалили уряд Ж. Віднова [44, с. 415].

Занепад економіки РБ у роки правління уряду БСП, сприяв зміцненню та злагодженим діям опозиції – СДС. У 1997 р. СДС трансформувалася у згуртовану, орієнтовану на майбутнє партію, самодостатню, не корумповану, що вбачала причини відставання РБ від інших посткомуністичних країн у невмілому керівництві БСП та її політичного класу. Цей факт став очевидним через порівняння з іншими країнами, які також подали заявки на членство в ЄС у 1995-1996 рр. ЗМІ рясніли такими порівняннями, які, з огляду на високий рівень схвалення населенням членства в ЄС, мали велике значення [24, с. 10].

Через політиків Заходу і неурядові організації, СДС зміг пристосуватися до вимог ЄС, поставив вступ до нього у центр своєї програми внутрішніх реформ, обіцяв вивести з кризи економіку й розгорнути війну проти корупції та клієнтелізму, які поширились у болгарській політиці й економіці [45, с. 138]. СДС активно рухав РБ шляхом інтеграції, заклав основи реформ націлених на ЄС. Згодом приєднання до ЄС стало основним у програмі, керованої СДС коаліції – Об'єднанні демократичних сил (ОДС) і усвідомилось болгарами, коли вони йшли на виборчі дільниці голосувати за новий склад НЗ у 1997 р.

Уряд СДС на чолі з Іваном Костовим, що прийшов до влади у 1997 р., мав величезну підтримку населення, після краху уряду БСП, внутрішню гармонію, адже об'єднав ліві, праві і центристські партії в одну політичну силу. Коаліція СДС із двома малими партіями – ОДС, функціонувала спокійно, а її більшість у НЗ активно приймала нові закони. Крім того, з болгарського дискурсу зникла етнічна нетерпимість, хоч протистояння примусової асиміляції болгарських турків у 1980-х рр. іноді відчувалось. СДС співпрацювала з представниками етнічної турецької меншини і навіть намагалася залучити турків у партію. СДС уже мала

досвід управління: перший її лідер Ж. Желев у 1990-1996 рр. був Президентом РБ, а сам СДС був при владі – у 1990–1991 рр. Тож уряд СДС краще справився з внутрішніми проблемами й ідеологічними незгодами, ніж коаліції, які у той же час діяли в Румунії, Словаччині й Польщі.

Потужний тиск важелів ЄС у випадку РБ припав на царину економічної реформи. Він переплітався з умовною програмою допомоги МВФ. Уряд СДС кардинально змінив економіку РБ, подолав гіперінфляцію 1996 р. і досягнув дивовижного показника 9 % інфляції та 5 % зростання ВВП у 1998 р. МВФ наглядав за болгарською валютною колегією, відповідальною за болгарський лев та програмою жорсткої економії, і, задоволений успіхами РБ, надав їй у вересні 1998 р. трирічну позику у розмірі \$860 млн. Водночас, під тиском і в тісній співпраці з ЄК, уряд розпочав амбітну програму реструктуризації банків і приватизації державних підприємств. Болгарські економічні реформи дуже відставали від інших країн регіону на момент приходу до влади СДС, а низька спроможність державного апарату та наслідки політики попередніх урядів були значною перешкодою на їх шляху [46, с. 71]. СДС через кризу зволікав з реформами. Промислове виробництво й продуктивність праці знизилися, для багатьох державних підприємств не вдавалося знайти іноземних покупців.

Критикуючи уряд СДС за повільні темпи реформ, багато аналітиків його звинуватили в тому, що заходи жорсткої економії й інші реформи 1997 р. не надто вражали: СДС робив лише те, що мусив робити з огляду на глибоку кризу економіки, яка привела його до влади. Цей факт долучив СДС до певної компанії: прихід до влади під час кризи (в яку РБ штовхнув попередній уряд) спричинив і продиктував реформи уряду польської Солідарності у 1989 р., угорського соціалістичного уряду в 1995 р. і чеського соціал-демократичного уряду в 1998 р. СДС домігся значного поступу в зміцненні верховенства права та стримуванні діяльності економічної номенклатури РБ, яка діяла фактично за межами закону у часи правління БСП. Попри загальмовану реформу, образ СДС заплямувала низка корупційних скандалів, які напряду торкалися політиків із СДС, створивши враження, що СДС не краща за БСП. Ще більше вплинув на падіння її рейтингу низький рівень доходів, оскільки значна частина населення майже не відчула вигоди від економічних реформ. Надійні позиції СДС у НЗ означали, що поширення бідності й інші проблеми можна спокійно відтіснити на узбіччя внутрішніх політичних дебатів [25]. Адже БСП була дискредитована економічним фіаско 1996 р. і майже не намагалася провести внутрішню реформу. У цьому стані вона не могла правити за дієвого “сторожа” демократії чи створити конструктивну опозицію уряду СДС.

Попри всі вади, СДС помітно наблизив країну до членства в ЄС і створив мало не диво, реабілітувавши образ Болгарії в столицях Західної Європи. Взаємини між РБ і ЄС активізувались, коли уряд поставив на пріоритетне місце подолання недоліків, зафіксованих у Регулярних звітах Комісії та Угодах про партнерство заради вступу. Лідери ЄС активно готували РБ до вступу, а функціонери ЄС настійливо підтримували уряд І. Костова [44, с. 419]. Міністр МЗС Н. Михайлова та її команда мали достатньо впливу, щоб примусити інших міністрів поглиблювати реформи для виконання вимог ЄС. Хоч РБ не запросили до перемовин з ЄС на Люксембурзькому саміті Європейської Ради у грудні 1997 р. разом із п'ятьма першими державами, це не викликало розчарування; еліта й громадяни не тішили себе марними надіями на те, що РБ готова до вступу. Після Регулярних звітів 1998–1999 рр., які зазначили успіхи РБ і уряду Костова, на Гельсінкському саміті Європейської Ради 1999 р. її запросили до перемовин про вступ, разом із 4-а іншими державами ЦСЄ.

Найбільш перешкоджало відданості передвступному процесу РБ те, що вона залишалася в чорному візовому списку ЄС до квітня 2001 р. (Серед 10 посткомуністичних країн ще лише Румунія була в цьому списку, до січня 2002 р.) Вимоги до болгар проходити затяжний, важкий і часто принизливий процес отримання шенгенської візи для в'їзду в ЄС, породжували значну ворожість населення і еліти РБ, які вже вели країну до членства в ЄС [46, с.275]. День, коли РБ нарешті вивели зі списку, став справжнім національним святом, значимим для болгар, які вважали свободу пересування стрижнем повернення до Європи. Є. Жілева пише, що опитування громадської думки, проведене у 2000 р. показало, що вилучення РБ з “чорного візового списку” ЄС, більшість болгар вважали для країни третьою

найважливішою подією століття – після кінця комунізму в 1989 р. (I місце) та приходу комуністів до влади в 1944 р. (II місце) [46, с. 284].

У 2001 р. в РБ до влади прийшла нова партія, яка обіцяла економічний порятунок та технократичну ефективність. Болгари проголосували за партію, яку очолив Симеон Сакс-Кобург-Готський, колишній цар, висланий із Болгарії в 1946 р. Використавши розчарування народу корупцією і бідністю, Національний рух “Симеон II” (НРСД) здобув 42 % голосів і майже повноцінну більшість у парламенті. Симеона, близького родича британської королеви Єлизавети II, обрали прем’єром. Популярність партії опиралася в основному на його особистий імідж. НРСД уклав коаліцію із РПС і ввійшов в історію, як уряд, що віддав один із міністерських портфельів етнічному турку вперше після здобуття Болгарією незалежності в 1878 р. НРСД включив небачену досі кількість жінок у свій виборчий список, збільшив їх частку в НЗ із 7,5 % до 25,4 % [47, с. 180–181]. Уряд складався як з провідних політиків, зокрема членів БСП, так і з зовнішніх “експертів”. Партія правоцентристської орієнтації привабила багатьох обіцянками відчутного економічного покращення “впродовж 800 днів” [27]. Блискавичних змін, ясна річ, не сталося, тож болгарські виборці висловили своє невдоволення дещо пізніше, обравши того ж року соціаліста Георгія Пирванова Президентом країни.

НРСД зміцнив орієнтацію на членство в НАТО та ЄС. Давній і палкий прибічник членства в НАТО міністр закордонних справ Соломон Пассі керував процесом запрошення РБ у НАТО в 2002 р. та її вступу в організацію в березні 2004 р. Перемовини з ЄС стабільно просувалися вперед, зокрема РБ закривала переговornі вимоги швидше за Румунію. Регулярний звіт ЄК 2002 р. назвав РБ країною з “функціональною ринковою економікою” [43]. У червні 2004 р. перемовини завершилися, але моніторинг основних напрямів продовжувався: реформ державної адміністрації, регулювання економіки і боротьби проти корупції. У разі призупинення реформ ЄС міг заново розпочати перемовини.

Громадяни Болгарії вважали, що корупцію в їх країні викоренити неможливо, але індекс сприйняття корупції, який визначає “Transparensy International”, зафіксував покращення у 1998–2002 рр. [47, с. 192–193]. У 2002 р. урядовий “План дій щодо корупції” створив комісію, відповідальну за надання судам доказів, які б допомагали розв’язувати корупційні позови. Активно виявляли й оприлюднювали випадки корупції неурядові організації [47, с. 188].

Найважчими проблемами РБ є бідність і безробіття. У 2000–2004 рр. безробіття дійшло до 20 %, а ¼ населення жила за межею бідності [4, с. 341]. Уряд НРСД досяг успіхів у деяких реформах, невиконаних СДС, зокрема скоротив надмірну роль держави в економіці, досяг щорічного економічного зростання до 4–4,2 % [3, с. 391]. НРСД підтримував належні темпи економічної реформи та вступу в ЄС, але обіцянки уряду економічного добробуту різко контрастували з очевидною бідністю пересічних болгар. Тобто реформи не поліпшили рівня життя, що призвело до падіння рейтингу НРСД, і тривожного наслідку – розчарування в політичних партіях як агентах позитивних змін [47, с. 177]. Втім, заслугою Симеона було те, що він опинився в потрібному місці в 2001 р. і зумів узяти владу в свої руки. Партії, які б за його відсутності заповнили політичний вакуум, без сумніву, мали б гірші результати. Фаворитом виборів 2005 р. стала БСП, яка реформувалась, включила в програму вступ до ЄС і пом’якшила напередодні виборів свою риторику щодо ринкової реформи.

Після завершення процесу ратифікації Договору про приєднання, ЄС у грудні 2006 р. проголосив РБ повноправним членом цієї потужної міжнародної організації з січня 2007 р. (одночасно з Румунією). Підтримавши приєднання РБ до ЄС у зазначений у Договорі термін, ЄК разом з тим визначила ряд недоліків у політичній сфері й економіці країни і для забезпечення належного проведення політики ЄС передбачила певні дії та захисні заходи на перехідний період. Вони торкалися насамперед свободи трудової міграції болгар, яку країни ЄС обмежили на 7 років після приєднання Болгарії, а також можливості введення країнами ЄС обмежень у сфері транспорту. Попри це, впродовж 3 років після приєднання РБ діяли заходи, продиктовані потребою захисту спільного ринку від неякісних продуктів харчування і дотримання безпеки повітряного простору ЄС. Після приєднання РБ до ЄС, його органи

значно жорсткіше контролюють РБ, ніж країни, які вступили в ЄС у 2004 р. ЄК постійно здійснює моніторинг і проводить партнерські перевірки виконання своїх рекомендацій.

Завершальну частину шляху і перші кроки в ЄС, РБ пройшла під керівництвом коаліційного уряду прем'єра Сергія Станішева (до червня 2005 р. голова БСП). Червневі 2005 р. вибори НЗ не принесли жодній партії перемоги, тож з великими труднощами уряд створили лише у серпні 2005 р., на основі широкої коаліції різних політичних сил. До складу уряду увійшли 8 міністрів від БСП, яка отримала найбільшу кількість місць у НЗ, 5 міністрів від НРСД – колишньої правлячої партії, і 3 міністри від РПС. С. Станішев вважав, що три партійна коаліція – ознака європейської інтеграції, економічного зростання і соціальної відповідальності, “широкий коаліційний формат кабінету це знак Брюсселю, що європейська інтеграція є нашим основним пріоритетом” [31].

Деякі політологи прогнозували недовге життя коаліційному уряду [2], але пріоритетне завдання підготовки до вступу в ЄС відіграло стабілізуючу роль. Кожна політична сила мала свої цілі й тактичні підходи, але орієнтація на ЄС визначала межі політики і змушувала її йти на компроміси. Втім, у настроях суспільства і розстановці політичних сил відбулось певне дистанціювання від урядової коаліції, що виявили підсумки виборів до ЄП і місцевих органів влади 2007 р. У РБ з'явився новий суб'єкт – партія “Громадяни за європейський розвиток Болгарії” (ГЕРБ), яка ідентифікувала себе правою й увійшла в Європейську народну партію (ЄНП). Тож процес структурування політичного простору в РБ триває, а партійна система все ще не набула достатньої стійкості. Правий фланг політичного поля надто фрагментований, у ньому продовжується утворення нових партій і партійних формацій. Недостатньо структурований і стійкий політичний електорат, який у ході останніх виборчих кампаній проявив прагнення до зміни влади, вважаючи за краще обрати нових політичних гравців. У 2001 р. на виборах до НЗ 48 % виборців змінили свої політичні погляди, у 2005 р. – 40 % , у 2007 р. – теж 40 % виборців [20, с. 11]. Уряд С. Станішева повністю реалізував термін свого мандата, хоч опозиція неодноразово намагалася оголосити йому вотум недовіри, мотивуючи це появою відкритого соціального невдоволення в деяких сферах (освіті, охороні здоров'я), а також несприятливими оцінками ситуації з корупцією та організованою злочинністю у моніторингових доповідях ЄК.

Вступ до ЄС розпочав складний процес практичного пристосування РБ до його політичного середовища, реальної адаптації національних інститутів і політичних структур до участі в політиці ЄС, імплементації наднаціонального права у національне. У зв'язку з цим були створені конституційні основи для трансферу частини суверенітету і законодавчих функцій інститутам ЄС. Загальні принципи, критерії і стандарти, закріплені у праві ЄС, мають пряму дію і верховенство над законами, прийнятими Народними зборами [15, с. 17].

Хоч у моніторингових звітах ЄК зазначалося, що РБ у цілому досягла відповідності з політичними критеріями готовності до членства в ЄС, водночас вказувалося на необхідність усунення недоліків у деяких сферах політичного життя. Ці рекомендації відносились найперше до створення певного потенціалу й інституційного устрою адміністрації та судової системи, органів внутрішніх справ, боротьби з корупцією та організованою злочинністю. Упущення в цих сферах негативно впливає на стан економіки та зміни в ній. ЄК створила механізм співпраці та перевірки для моніторингу прогресу в зазначених сферах і надання підтримки у подоланні серйозних проблем. Після вступу в ЄС владні структури РБ активізували входження в реальне правове поле ЄС. У 2007 р. НЗ прийняли понад 200 законодавчих актів, більшість яких спрямовані на виконання рекомендацій ЄК, внесення поправок до Конституції Болгарії, змін у судовій системі, розвитку місцевого самоврядування.

Відповідно до рекомендацій ЄС у РБ продовжується адміністративна реформа, спрямована на модернізацію державної адміністрації, підвищення результативності її діяльності, поліпшення обслуговування населення. Створюються основи розвитку системи управління електронних технологій. Підвищено вимоги до рівня кваліфікації державних службовців і введено конкурсні основи при їх призначенні на посаду. Створюються адміністративні структури для взаємодії з органами ЄС, ефективного використання коштів,

які виділяються з його фондів. Цій справі функціонери ЄС приділяють особливу увагу. У разі порушення стандартів управління та фінансового контролю за використанням коштів ЄС, виявлення зловживань трансфери коштів можуть бути призупинені, як це вже було влітку 2008 р. [36]. Під пильною увагою ЄК проходить реформа судової системи, повільні темпи якої викликають невдоволення європейських чиновників. З метою забезпечення незалежності судової системи від інших гілок влади до Конституції Болгарії внесені зміни. ЄС вказує, що нові нормативні акти повинні сприяти прозорості й ефективності судових процедур, що слід підвищити вимоги до професіоналізму кадрів.

Особливе значення має активізація боротьби з корупцією і організованою злочинністю. РБ ратифікувала відповідну конвенцію ООН та Конвенцію РЄ по боротьбі з трафіком людей. У РБ створені комісії з цих питань, а в судовій системі спеціалізований відділ – Державне агентство “Національна безпека” [29]. З 2007 р. діє Закон про оприлюднення даних про майно осіб, які займають високі посади. Закон розширив коло осіб, власність яких внесена у спеціальний Реєстр Рахункової палати за поданими деклараціями (доступ до Реєстру гарантований ЗМІ, а через них і всім громадянам) [12].

Узгоджені з нормами ЄС правові акти щодо відповідальності за фінансові порушення і відмивання грошей. Але тягар невирішених проблем у судовій системі, боротьбі з корупцією – ще значний. Незважаючи на зусилля РБ по створенню необхідних інститутів і впровадження процедур та процесів, як відмітила ЄК в Моніторинговому звіті у липні 2008 р. [8], практично отримано ще мало результатів. Прийняття законів, впровадження процедур та інститутів необхідне, але їх недостатньо: закони повинні виконуватись, а інститути працювати ефективно, щоб приносити конкретні результати. Судова система і адміністрація, підкреслили експерти ЄК, вимагають серйозного зміцнення. Зі вступом до ЄС Болгарія бере повноправну участь у його інститутах і органах, що забезпечує повнішу інформацію про політику ЄС та можливість впливу на неї з позицій національних інтересів.

Соціологічне дослідження, проведене в РБ навесні 2009 р., показало, що 60 % анкетованих підтримують членство в ЄС, але понад 70 % з них вважають, що інтереси країни в ЄС захищені не добре. Майже 85 % респондентів вказали, що РБ недостатньо активна як член ЄС [6; 35]. Коментуючи підсумки дослідження, директор Інституту “Відкрите суспільство” Г. Стойчев наголосив, що вони відобразили дискурс у РБ питань використання європейської політики, впливу ЄС на РБ, але менше торкнулись її участі у формуванні європейської політики.

Влітку 2009 р. відбулися вибори до ЄП і в НЗ Болгарії. За підсумками виборів ГЕРБ делегував до ЄП 5 членів, БСП – 4, РПС – 3, Атака і НРСД – по 2, СДС – 1. Представники партій відповідно до своєї ідеологічної зорієнтованості примкнули до груп ЄНП, ПЄС, євролібералів, а делегат від партії “Атака” поповнив ряди європейських націоналістів. На виборах до НЗ правляча коаліція зазнала поразки. ГЕРБ отримав більшість голосів виборців і 116 з 240 місць у НЗ. Однак абсолютної більшості він не отримав. Прем’єр Бойко Борисов відмовився від коаліційного принципу формування уряду і заявив, що основна мета уряду ГЕРБ – гарантувати і здійснювати європейський розвиток країни.

Проблеми діяльності РБ в ЄС. Адаптація зовнішніх економічних зв’язків РБ до умов єдиного європейського ринку значною мірою усталилася ще до вступу країни в ЄС, і економічні суб’єкти РБ діяли на ринку ЄС за загальними з повноправними членами правилами. Після вступу в ЄС у РБ застосовувалися вже в повній мірі нетарифні інструменти, що регулюють торгівлю між членами ЄС: квотування (перш за все сільськогосподарського експорту), ліцензування, митний контроль з функціями статистичного обліку та нагляду за дотриманням квот і наявністю ліцензій при перетині товарами національних кордонів. Крім безперечних переваг вільного руху товарів, капіталів і робочої сили в межах ЄС, поширення правил ЄС на зовнішньоекономічну діяльність РБ мало для неї і певні негативи. Так, зменшились доходи до її бюджету: бюджет втратив частину надходжень від ПДВ; митні збори від торгівлі РБ з третіми країнами стали надходити до казни ЄС. Державні кордони Болгарії з Туреччиною, Македонією і Сербією стали

зовнішніми кордонами ЄС, що вимагало оснащення митних пунктів за його стандартами сучасним обладнанням митного контролю, використання інтегрованих інформаційних систем. За два роки для фінансування витрат на цей проект РБ виділили кошти по програмі PHARE. Візовий режим з цими країнами значно скоротив обсяги “валізового туризму”.

Зміни у митному режимі визначили нові межі преференційної торгівлі. У список преференційних партнерів РБ як члена ЄС входять країни ЄАВТ, Туреччина, Ізраїль, Молдова, Албанія, Хорватія, Македонія, Сербія, Боснія і Герцеговина, Чорногорія. Новими преференційними партнерами Болгарії за угодами про вільну торгівлю з ЄС стали середземноморські країни (Алжир, Єгипет, Йорданія, Ліван, Марокко, Сирія, Туніс), ПАР, Чилі, Мексика [7].

Болгарія, як і інші країни, згідно з членством в ЄС розробляє і приймає щорічні Плани дій. У 2009 р. План включав 251 пункт і був складений на основі пропозицій робочих груп при Раді з європейських питань (аналогічні принципи діяли у Планах 2007–2008 рр.). До них включені заходи по введенню в болгарське законодавство директив, термін змін яких настав в поточному чи на початку наступного року. Уряд схвалює також річну програму участі РБ в процесі прийняття рішень ЄС. Одна з директив початку 2009 р. – збільшення розміру мінімальної іноземної інвестиції для отримання дозволу на постійне перебування в РБ з 500 тис. дол. до 750 тис. євро. Уряд прийняв рішення, схваливши зміни в Законі про іноземців, синхронізувати їх з аналогічними вимогами ЄС до видачі дозволів на перебування іноземців в Болгарії [19].

До вступу в ЄС і за 12 років підготовки до цього, відбулися принципові структурні зміни у зовнішньоекономічних зв'язках РБ: понад половина її зовнішнього товарообігу, 80 % накопичених прямих іноземних інвестицій, основна частина кредитних потоків припадала на ЄС. У 2006 р. на країни ЄС припадало понад 50 % експорту РБ та 53,4 % імпорту. У наступні два роки, коли РБ стала членом ЄС, частка його країн у болгарському експорті практично не змінилася, а питома вага в сумарному імпорті знизилася на 3,3 %. На цьому тлі у 2007 р. зросла частка ЄС у сумарному негативному торговельному сальдо, а в 2008 р. вона знизилася і складала його третину. Після вступу в ЄС в товарообігу Болгарії з ЄС збільшилася питома вага його нових членів, що пов'язано значною мірою з прийняттям в ЄС одночасно з Болгарією Румунії.

Провідними болгарськими торговими партнерами по ЄС залишаються Німеччина, Греція, меншою мірою Італія, Франція і Велика Британія [13]. Ринки трьох останніх країн досягли “насичення” болгарської продукцією, і обсяг її експорту в них зменшився. Скоротився й імпорт з цих країн. В результаті їх частка у зовнішній торгівлі РБ знизилася. На 5 % зросла частка Румунії в експорті РБ і на 4 % – в імпорті. В імпорті зменшилася і питома вага ФРН, яка, зайнявши в 2003 р. перше місце серед постачальників продукції до РБ, в наступні роки знову поступилася лідерством Росії [42, с. 294].

Розширення можливостей вільної торгівлі на ємному ринку ЄС відповідає інтересам РБ, але це вимагає вдосконалення товарної структури торгового обороту. В умовах економічної кризи товарообіг РБ з ЄС суттєво скоротився. Товарна структура експорту РБ в ЄС, як і до вступу в нього, мала досить обмежені обсяги і номенклатуру: вивозили продукцію кольорової і чорної металургії, хімічні товари, вузьку номенклатуру виробів текстильної та швейної промисловості; в 2008 р. майже в 2 рази зросли поставки продовольчої сировини, в результаті високих врожаїв с/г продукції, найперше зерна [9, с. 100–101]. Перші місця серед товарних позицій кілька років займали нерафінована мідь, мідні катооди, прокат чорних металів, кальцинована сода, взуття, жіночий одяг. Майже 40 % продукції, що вивозиться, виробляється на основі давальницької сировини. У структурі імпорту основні місця серед окремих товарних позицій займає давальницька сировина, автомобілі, побутова техніка.

Диспропорції у товарній структурі експорту й імпорту зумовили ріст негативного сальдо в торгівлі РБ з ЄС (з 2,1 млрд євро у 2006 р. до 3 млрд євро у 2011 р.). І хоча частка ЄС у сумарних значеннях дефіциту торгового балансу скоротилася за останні роки до 33 %, ЄС активно “брав участь” у збільшенні сумарного негативного сальдо поточних платежів,

розмір якого в 2008 р. склав 8,6 млрд євро при – 8,76 млрд євро сумарного дефіциту торгового балансу [13]. В 2007–2011 рр. дефіцит поточного рахунку перевищував $\frac{1}{4}$ ВВП. Розмір показника поставив економіку РБ у скруту у період розгортання світової кризи. Захід вважав, що проблеми з поточними платежами здатні дестабілізувати фінансово-банківську систему РБ, яка спочатку кризи була в хорошому стані.

В останні роки РБ досягла значних успіхів у залученні прямих іноземних інвестицій (ПІІ). У 2007 р. їх надходження досягло 8,3 млрд дол, збільшилось з 2000 р. майже у 9 разів. Але в 2008 р. вже з середини року намітилося зниження темпів зростання ПІІ, викликане світовою фінансовою кризою. В результаті їх обсяг трохи перевищив рівень 2006 р. Втім, якщо в 2006 р. співвідношення ПІІ до ВВП було 29,7 %, то в 2008 р. – лише 19,2 %. На відміну від 2006 і 2007 рр., коли ПІІ перекидали негативний баланс поточних платежів, у 2008 р. вони лише збалансували негативне сальдо поточного рахунку на 71,4 %. Основними інвесторами в перші два роки членства РБ в ЄС були Австрія (8,4 % у 2007 р. і 18 % у 2008 р.), Нідерланди (9,5 % і 15,7 %) і Велика Британія (15,9 % і 8,7 %). Лідер по накопиченню інвестицій у РБ – Австрія, вклала в її економіку понад 4 млрд євро. Давні експортери капіталу в РБ з ЄС – Греція, Бельгія, ФРН [1].

У 2007–2008 рр., як і в попередні два роки, у РБ спостерігався бум придбання іноземцями нерухомості: в 2006 р. у неї вклали 29 % усіх капіталів, що надійшли в країну, в 2007 р. – 29,5 %; у 2008 р. – на тлі початку кризи, частка інвестицій в цю сферу навіть дещо зросла до 30,8 %. У 2007–2008 рр. знову зросли (після спаду в 2006 р.) обсяги ПІІ, спрямовані на фінансове посередництво (25 % і 24 % відповідно). У 2006 р. 17 % інвестицій було вкладено в підприємства переробної промисловості. У 2007 р. знизилась частка цього сектора до 11 %, а в 2008 р. питома вага переробної промисловості зросла до 13,2 %, хоч і не досягла доступного рівня. Майже 15 % ПІІ у 2007 р. надійшли в торгівлю і послуги, а в 2008 р. їх частка знизилась до 13 %.

Надходження ПІІ – сфера, на якій у першу чергу позначилася світова фінансово-економічна криза. РБ не змогла в сприятливі для її економічної кон'юнктури останні 3 роки забезпечити умови для більш активних іноземних вкладень в інноваційні сфери економіки. Водночас здійснені в цей період інвестиції в нерухомість і будівництво забезпечили їй добру основу розвитку туристичного бізнесу. Можливо, що в період виходу з гострої фази кризи, в умовах загального дефіциту коштів це дасть збіднілому середньому класу ЄС й України відносно недорогі й цілком якісні туристичні послуги. Доходи від туризму відіграють не останню роль у посткризовому відновленні економіки РБ. Навіть у 2008 р., за явних ознак кризи, що позначилися на зимових видах іноземного туризму, РБ відвідало 8,5 млн осіб і залишило 2,4 млрд євро [23].

Незважаючи на перевагу іноземних інвестицій у нерухомість та фінансове посередництво, в докризовий період у реальному секторі економіки успішно функціонували підприємства і компанії, придбані чи збудовані великими інвесторами Заходу, в т.ч. транснаціональними корпораціями країн ЄС і інших держав [28, с. 87]. Низький 10 % корпоративний податок, який у РБ ввели 2008 р., поправки до Закону про підтримку ПІІ, порівняно дешева робоча сила, сприятливе геополітичне положення, м'який клімат, живописна і різноманітна природа (гори з рекреаційними і бальнеологічними ресурсами, протяжне морське узбережжя, численні природні пам'ятники і заповідники) – добрі передумови для зростання ПІІ, найперше європейських, в економіку РБ.

У посткризовий період інвесторів може привернути накопичений країною енергетичний потенціал, здатний забезпечити вуглеводневою сировиною і електроенергією нові інвестиції. Завдяки підписаним з Росією угодами про доставку природного газу (до 2030 р.) і нафти (для “Лукойл-Бургас”), а також спорудження російсько-французько-німецьким консорціумом нової АЕС “Белене”, РБ претендує на провідні позиції в ПСЄ як регіональний енергетичний центр. Крім того, особливо після “газової кризи” січня 2009 р., РБ шукає шляхи резервних поставок енергоресурсів, найперше газу. У найближчій перспективі за фінансової підтримки ЄС Болгарія передбачає зв'язати свою газотранспортну

систему з грецькою, турецькою та румунською. Для зв'язку болгарської та румунської газотранспортних систем ЄК передбачає виділити Болгарії 20 млн євро, а для болгарської і грецької – 40 млн євро [17, с. 124].

Важливе значення для залучення ПІІ в перспективі, на яку слід працювати навіть під час кризи, має поліпшення транспортної інфраструктури (з використанням коштів європейських фондів і ЄІБ) і екології. Для підвищення конкурентоспроможності економіки РБ, особливо в період кризи, принципово значимим є ефективне використання фондів ЄС, істотна частка коштів яких призначена для спорудження і модернізації інфраструктурних об'єктів, поліпшення екології, створення бізнес-середовища, відповідно до європейських норм, піднесення рівня економічного розвитку відсталих районів. З 2007 р. по 2013 р. для РБ передбачали виділення 11 млрд євро з фондів ЄС [38, с. 87]. З них 3,2 млрд євро – з Європейського фонду регіонального розвитку, 2,6 млрд євро – з Європейського фонду с/г управління та гарантій, 2,3 млрд євро – з Фонду згуртування, 1,2 млрд євро – з Європейського соціального фонду. Крім того, до кінця 2009 р. Болгарія отримувала кошти з доприєднаних Фондів ФАРЕ, ІСПА і САПАРД.

Досвід діяльності в ЄС показав, що адміністративні процедури ускладнюють отримання коштів з Єврофондів, а недостатня інституційна і програмна підготовка болгарських державних службовців створює ризик неповного використання відпущених країні грошей. Великі проблеми виникають і з співфінансуванням проектів РБ, надто коли мова йде про виділення коштів економічно відсталим малим громадам, бюджети яких були не в змозі забезпечити необхідний обсяг інвестицій. Для вирішення цих проблем уряд восени 2006 р. створив фонд “Прапор” для кредитування обцинних проектів, що претендували на фінансування з коштів Єврофондів [39]; прийняв рішення про забезпечення громад державною фінансовою підтримкою в розмірі 15 % від обсягів співфінансування [40, с. 74–75]. Велика увага уряду до цього питання не випадкова: з 11 млрд євро, передбачених ЄС для РБ на 2007–2013 рр., 4 млрд повинні бути освоєні через проекти обцин [40, с. 77].

Для мінімізації труднощів адаптації Єврофондів на 2007 р. РБ виділила 334 млн євро для освоєння коштів доприєднаних фондів і 616 млн євро на 2008 р. для підготовки програм і проектів з освоєння коштів структурних фондів. До кінця 2006 р. створили всі необхідні для цього адміністративні ланки, а 2007 р. провели державну акредитацію агентств і дирекцій з управління коштами. Відповідно до політики ЄС у галузі забезпечення цілеспрямованого й ефективного використання коштів фондів уряд РБ розробив програму на 2007–2013 рр. – “Національну стратегічну референтну рамку” [22] і підготував сім оперативних програм по пріоритетах розвитку: “Конкурентоспроможність”, “Регіональний розвиток”, “Транспорт”, “Навколишнє середовище”, “Технічна допомога”, “Людські ресурси”, “Адміністративний потенціал”. У 2007 р. НЗ прийняли рішення про створення спеціального органу, який у межах парламентської комісії з європейської інтеграції мав здійснювати контроль за термінами і дотриманням правил освоєння Єврофондів [33]. Але адміністративна система РБ “захлинулася” новими для неї завданнями і в сфері освоєння коштів другий рік її членства в ЄС виявився провальним. Через зловживання і недостатній контроль за витратою виділених валютних ресурсів РБ у 2008 р. за рішенням ЄК не отримала понад 500 млн євро: її позбавили 250 млн євро за програмою ФАРЕ, призначених для розвитку інфраструктури; призупинили фінансування проектів за програмою САПАРД у розмірі 121 млн євро, виділених на розвиток с/г та регіональну економічну діяльність, і частини проектів за програмою ІСПА на суму 150 млн євро [38, с. 89–90].

Восени 2008 р. після критичної доповіді ЄК з оцінкою виконання доприєднаних програм, уряд РБ вжив термінових заходів, спрямованих на подолання недоліків, які заважали отримувати виплати з фондів ЄС. Так, до кінця року домовленості з ЄС охопили 1570 проектів на суму 1,65 млрд євро, а до 1 червня таких проектів було 365 на суму 54 млн євро. Результативність освоєння коштів зі структурних фондів у кінці 2008 р. – початку 2009 р. дозволила уряду просити ЄК про збільшення попередніх виплат по схвалених проектах з 10–20 % до 30 %. У квітні 2009 р. ЄК прийняла рішення виділити Болгарії

додаткові авансові виплати у розмірі 88 млн євро [41]. Великим інвестором і кредитором РБ став Європейський інвестиційний банк (ЄІБ), який фінансує в основному проекти в галузі транспорту і комунікацій, енергетики, екології, освіти, наукової роботи й інновацій. За підписаним у жовтні 2006 р. меморандумом між ЄІБ і урядом РБ, банк до 2013 р. міг надати позики на суму 4,5 млрд євро. ЄІБ мав намір взяти участь у фінансуванні інфраструктурних проектів, кошти на реалізацію яких РБ почала отримувати після вступу в ЄС з європейських структурних фондів та Фонду згуртування. Крім кредитування, Банк через ініціативу JASPERS спільно з ЄК та ЄБРР надав безкоштовну технічну допомогу у підготовці проектів, запропонованих для фінансування з європейських фондів.

Вигідне геополітичне становище РБ визначило вибір її території для реалізації низки великих міжнародних проектів, в яких активно задіяні країни ЄС. З 2010 р. у РБ розпочалось будівництво нафтопроводу Бургас – Александруполіс, по якому російська нафта прямуватиме на північ Греції, за рахунок чого РБ зможе отримати більше коштів від транзиту, а південні країни ЄС – додаткові обсяги нафти з РФ. Його спорудження дозволить Росії істотно скоротити доставку нафти морським шляхом через турецькі протоки, простій суден в яких збільшує її кінцеву ціну і термін поставки споживачам з ЄС.

У стадії розробки є два альтернативних проекти нових газопроводів, які планують прокласти по території РБ до країн ЄС. Перший з них російсько-італійський – “Південний потік”, одна з гілок якого повинна піти на південь Італії (через Грецію, а далі морем), друга – на північ Італії через Сербію, Угорщину й Австрію. В його спорудженні та експлуатації задіяні “Газпром” РФ (він і постачальник газу) і державні компанії транзитних країн та країн-імпортерів, що забезпечить прискорені темпи спорудження і гарантовані обсяги поставок. За останніми даними, “Газпром” передбачає поставляти щорічно по газопроводу не 30 млрд куб. м газу, а в 2 рази більше [5]. Другий газопровід – “Набукко” [21], по якому іранський і азербайджанський газ йтиме через територію РБ в країни ЦПСЄ, сприятиме досягненню декларованої ЄС мети зміни джерел постачання енергоресурсами; він підтримується ЄС і низкою країн, що входять у проект. На роботи з проектування “Набукко” ЄК виділила 250 млн євро [34].

Проблема диверсифікації джерел поставок енергії до країн ЄС – один з найсуперечливіших аспектів затвердженої ЄК в березні 2006 р. Енергетичної стратегії ЄС, особливо в частині забезпечення потреб його членів природним газом. З одного боку РФ має найбільші запаси природного газу, є провідним його світовим експортером і перебуває ближче інших зовнішніх постачальників до країн ЄС, задовольняє від 24 % до 100 % їх імпортних потреб у цьому виді палива. Потреби Литви, Латвії, Естонії, Болгарії, Словаччини і Фінляндії Росія задовольняє на 98–100 %, Греції, Чехії, Австрії, Угорщини – на 82 %, Словенії – на 52 %, Польщі – на 43 %, Німеччини – на 39 %, Італії – на 31 %, Франції – на 24 % [26, с. 52]. Багато споживачів російського газу в Європі, включаючи найбільші (ФРН, Франція, Італія), підписали довгострокові угоди з “Газпромом” про його імпорт: ФРН – до 2030 р., Італія – до 2035 р., Австрія – до 2027 р., Фінляндія – до 2025 р. На менший термін підписані договори з новими членами ЄС: Угорщиною – до 2015 р., Чехією – до 2020 р., Польщею – до 2022 р. Тож важко зрозуміти, чому партнери по ЄС важко відреагували на укладення РБ аналогічної угоди з Росією на період до 2030 р. Як і переважна більшість європейських країн, РБ не зможе обійтись без російського газу ще як мінімум 10–15 років. З іншого боку, країни ЄС сприймають таку ситуацію як стратегічно несприятливу в аспекті можливого політичного “газового” тиску на них РФ. У розробленій Енергетичній стратегії ЄС не знайшлося місця й для єдиної політики в галузі атомної енергетики. Якби європейська енергетична солідарність, що зароджується, мала місце на переговорах з приєднання до ЄС країн ЦПСЄ, їм би так поспішно не нав’язали умови про закриття своїх діючих ядерних реакторів. Для РБ стан її атомної енергетики – дуже відчутний бік адаптації. На вимогу ЄК і як умову прийняття до ЄС вона вимушено в 2002 р. і 2006 р. закрила по 2 блоки по 440 мВт на АЕС “Козлодуй”, термін експлуатації яких був далекий від граничного. Функціонування АЕС тривалий час дозволяло РБ бути провідним експортером електроенергії в ПСЄ: в

2006 р. вона експортувала в сусідні балканські країни 7,8 млрд кВт-год (45 % їх імпортих потреб) [37, с. 339]. Після закриття 3-го і 4-го блоків АЕС проблеми з енергопостачанням стали відчувати Чорногорія, Боснія і Герцеговина, Македонія, Сербія, а під час російсько-української “газової” кризи 2009 р. – і сама РБ. За виведену з експлуатації АЕС РБ отримала від ЄК компенсацію в розмірі 550 млн євро, що значно менше втраченого прибутку. У 2009 р., враховуючи втрати економіки від світової і “газової” кризи, РБ поставила перед ЄК питання про збільшення компенсацій до обсягу, отриманого свого часу за закриття АЕС Словаччиною та Литвою [14]. Болгарія оцінила свої збитки в 1,6 млрд євро [30].

Той факт, що виключно важливе для РБ питання було другорядним для ЄС, а її інтереси не врахували в повному обсязі, відображає складні й суперечливі взаємини між членами ЄС, особливо старими і новими. У 3-му законодавчому енергетичному пакеті, розглянутому у квітні 2009 р., є директива встановлення єдиних європейських критеріїв ядерної безпеки і створення загальноєвропейського органу ядерного регулювання, що дозволить приймати аргументовані рішення про майбутнє ядерних реакторів. Потреба адаптації до єдиної економічної політики ЄС у сферах, де відсутні чіткі правила гри, створює для “новачків” серйозні труднощі, особливо в умовах кризи.

Отже, короткий термін членства РБ в ЄС і світова криза не дозволяють у повній мірі виявити переваги та невикористані можливості нових умов для вирішення стратегічних завдань інтеграції. Перший досвід показує, що в складі ЄС з 2007 р. політична система РБ розвивалась динамічно. Були проведені структурні зміни в гілках влади, особлива увага приділялась адаптації законодавства РБ до правової системи ЄС. У РБ розвивалась багатопартійність і на плюралістичній основі пройшли вибори до місцевих органів влади, загальнонаціональні парламентські вибори 2009 р. та вибори до Європейського парламенту. Продовжувався процес консолідації демократії.

У сфері економіки РБ з 2007 р. продовжувався динамічний розвиток при його прискоренні в 2008 р. – до появи кризових явищ. Членство в ЄС позитивно вплинуло на надходження іноземних інвестицій. Збільшення капіталовкладень – основний фактор економічного зростання. ЄС уможливив використання коштів своїх довступних і структурних фондів для вирішення проблем у найслабших сферах РБ. Однак, РБ не змогла реалізувати повною мірою потенційну інвестиційну складову навздогінного розвитку.

Чималі труднощі є на шляху реального входження в політико-правовий простір ЄС, практичного впровадження управлінськими структурами й економічними суб'єктами норм і правил нового господарського статусу. Виходячи з цього, вважаємо, що позитивний ефект від членства в ЄС, труднощі й втрати залежатимуть від багатьох факторів. Інтеграційні переваги, стабільні та чіткі правові норми підприємницької діяльності, надані кошти з Європейських фондів повинні стимулювати економічне зростання. Водночас існують ризики, перешкоди в реалізації оптимістичних прогнозів. Вони зазвичай носять управлінський і поведінковий характер – наскільки адекватною буде реакція економічних суб'єктів на змінені умови, зусилля по реалізації можливостей, які відкрилися перед РБ, в якій мірі в узгодженій з ЄС економічній політиці будуть враховані особливості й потреби Республіки Болгарія. Важливе значення має адекватний урядовий аналіз причин негативного впливу світової фінансової й економічної кризи на різні сфери економіки та пошук напрямів виходу держави з кризи.

Список використаних джерел

1. Ангелов И. Макроикономически аспекти на бюджета за 2007-2008 година / И. Ангелов // Пари. – 2008. – 17 септември.
2. Болгария: Станишев сформирует коалиционное правительство страны [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.government.bg/2005
3. Бурдяк В. І. Політика постсоціалістичних України і Болгарії в руслі європейської інтеграції та системи безпеки / В.І. Бурдяк // Дриновський збірник / МОНмолодьспорт України, Болгарська Академія наук. Т. IV. – Харків – Софія: Акад. Вид-во ім. Проф. Марина Дринова, 2011. – С. 385–398.
4. Бурдяк В. І. Республіка Болгарія на зламі епох: політична трансформація суспільства / В.І. Бурдяк [Монографія]. – Чернівці: Рута, 2004. – 520 с.
5. Болгария и Русия парафараха “Южен поток” при неясни гаранции // Коммерсант. – 2009. –16 мая.
6. Болгарският ИТК износ – залог за економически растеж [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.Econom.bg. 11.05.2009.
7. До края на първото полугодие на 2007 г. лиценз за износ на продуктите си в ЕС са получили само 23 предприятия от подотрасъл “млекопреработване” // Капитал. – 2007. – 28 август – 3 септември.
8. Доклад за напредъка на България по механизма за проверка и сътрудничество. – 2008. – Юли [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.mediapool.bg
9. Евстигнеева Л., Евстигнеев Р. Экономическая

интеграция как синергетический феномен / Л. Евстигнеева, Р. Евстигнеев // Мир перемен. – 2010. – № 4. – С. 100–104. 10. Желев Ж. Обръщения на президента към народа и парламента. – София, 1996. – 212 с. 11. Закон за политическите партии // Държавен вестник. – 1990. – 13 апр. 12. Закон за публичност на имуществото на лица, заемщи висши държавни длъжности [Електронний ресурс]. – Режим доступа: www.lex.bg/bg/laws/ldoc/2134920704 13. Индикатори на външния сектор. 2009 [Електронний ресурс]. – Режим доступа: www.nsi.bg. 14. Какво всъщност казва “архитектът” на енергийната сигурност? [Електронний ресурс]. – Режим доступа: www.bnr.bg. 15. КЗК одобри покупката на вятърни мощности от “Лукойл” // Банкеръ. – 2006. – № 52. – С. 17–19. 16. Конституция на Република България. Приета от Великото народно събрание 12 юли 1991 г. – София: Нова звезда, 2002. – 40 с. 17. Лукиш Н. Регулиране на електроенергия и природен газ в ЕС // Мир перемен. – 2008. – № 1. – С. 122–126. 18. Манчев К. Националният въпрос на Балканите / К. Манчев. – София: АИ Проф. Марин Дринов, 1999. – 362 с. 19. Матов М. Европа няма да иска да я дърпаме назад / М. Матов // Дума. – 2009. – 10 август. 20. Министерството на финансите подготвя лихвена амнистия за данъци и осигуровки // Капитал. – 2009. – № 14. – С. 11–12. 21. Министър Николай Младенов днес е на среща във Виена за “Набуко” // Класа. – 2010. – 23 ноември. 22. Национална стратегическа референтна рамка за периода 2007–2013 г. [Електронний ресурс]. – Режим доступа: <http://www.europe.bg/htmls/page.php?category=207&id=7119> 23. Нет необходимости в быстрой европеизации [Електронний ресурс]. – Режим доступа: <http://biznes-kontakti.com/index.php?newsid=1083> 24. Нончева Т. Социални проблеми на присъединяването на Европейския съюз. – София: Център за изслед. на демокрацията, 2003. – 42 с. 25. Общественото мнение в България. Годишен обзор. BBSS GALLUP International. Political & Economic Index [Електронний ресурс]. – Режим доступа: <http://www.gallup-bbss.com> 26. Пащковская И. Проблемы энергетического обеспечения Европейского Союза / И. Пащковская // МЭМО. – 2008. – № 10. – С. 50–56. 27. Политиците оценяват нееднозначно втората годишнина от изявлението на Симеон [Електронний ресурс]. – Режим доступа: <http://www.dnevnik.bg/show/Default.asp?storyid=78119&rubric=8> 28. Прямые иностранные инвестиции в европейских странах с переходной экономикой. – М.: Наука, 2006. – 286 с. 29. Реформа в Государственном агентстве “Национальная безопасность” – неотложная необходимость [Електронний ресурс]. – Режим доступа: <http://bnr.bg/sites/ru/Lifestyle/Politics/Pages/6.11.nacional%20bezopasnost.aspx> 30. Станишев: България да стане “енергиен Давос” [Електронний ресурс]. – Режим доступа: www.rian.ru 31. Стенограма от заседание на МС на 18.08 2005 [Електронний ресурс]. – Режим доступа: http://pris.government.bg/prin/document_browser.aspx 32. Страны Центральной и Восточной Европы – новые члены Европейского Союза [под ред. С.П. Глинкиной, Н.В. Куликовой]; Ин-т экономики РАН. – М.: Наука, 2010. – 495 с. 33. Структурни фондове на ЕС [Електронний ресурс]. – Режим доступа: www.mediapool.bg 34. Тодоров К. Нищо лично, само бизнес / Красимир Тодоров [Електронний ресурс]. – Режим доступа: <http://www.temanews.com/index.php?p=tema&iid=156&aid=4072> 35. Трябва ли Европейският парламент да подкрепи АСТА? [Електронний ресурс]. – Режим доступа: www.mediapool.bg. 29.04.2009. 36. Успехи Болгарии в освоении средств ЕС [Електронний ресурс]. – Режим доступа: <http://www.bulgarovka.ru/news.php?readmore=357> 37. Федорчук Т. П. Регионализм і зони інтеграційного тяжіння у політиці нових демократичних країн Центрально-Східної Європи / Т. П. Федорчук // Політологічні та соціологічні студії. Зб. наук. праць. Т. IX. – Чернівці: Букрек, 2010. – С. 333–343. 38. Фейт Н. Внешнеэкономические связи стран ЦВЕ – новых членов Евросоюза / Н. Фейт // Мир перемен. – 2010. – № 1. – С. 89–92. 39. Фонд за органите на местното самоуправление в България – ФЛАГ [Електронний ресурс]. – Режим доступа: <http://www.eeagrants.bg/page/758> 40. Хельшер Й. Успехи и неудачи экономических трансформаций / Й. Хельшер // Мир перемен. – 2009. – № 3. – С. 74–75. 41. Четиридесет и първо Народно Събрание. Комисия по европейските въпроси и контрол на европейските фондове. Съвет за обществени консултации // Информационен бюлетин. – 2010. – № 10. [Електронний ресурс]. – Режим доступа: <http://www.bia-bg.com/uploads/files/buletini/10> 42. Шемятенков В. Г. Европейская интеграция. Учебное пособие / В. Г. Шемятенков. – М.: Междунар. Отношения, 2005. – 400 с. 43. Country Briefings “Bulgaria” // The Economist [Електронний ресурс]. – Режим доступа: www.economist.com/countries/Bulgaria. 44. Drezov K. Bulgaria and Macedonia: Voluntary Dependence on External Actors / Cyril Drezov // Zielonka and Pravda (eds.). Democratic Consolidation in Eastern Europe: International and Transnational Factors. – Oxford: Oxford University Press, 2001. – 485 p. 45. Ganev V. Bulgaria’s Symphony of Hope / Venelin Ganev // Journal of Democracy. – 1997. – № 8 (4). – P. 126–138. 46. Jileva E. Insiders and Outsiders in Central and Eastern Europe: The Case of Bulgaria / E. Jileva // K. Groenendijk, E. Guild, P. Minderhound eds. In search of Europe’s borders. The Hague: Kluwer Law International, 2002. – 396 p. 47. Krastev I. “Bulgaria” / I. Krastev // Karatnycki A., Motyl A., Schnitzer A. (eds.) Nations in Transit 2003: Democratisation in East Central Europe and Eurasia. – Lanham, MD: Freedom House and Routledge, 2003. – 253 p.

Вера Бурдяк

ИНТЕГРАЦИЯ РЕСПУБЛИКИ БОЛГАРИЯ В ЕВРОПЕЙСКИЙ СОЮЗ

В статье исследован процесс европейской интеграции Республики Болгария в ЕС. Раскрыта специфика политической трансформации, формирование и функционирование правительства Болгарии, проблемы деятельности страны в ЕС.

Ключевые слова: Республика Болгария, Европейский Союз, трансформация, европейская интеграция, Европейский парламент.

Vira Burdiak

THE INTEGRATION OF BULGARIA INTO THE EUROPEAN UNION

The article examined the process of European integration of Bulgaria into the EU. Specificity of political transformation, the formation and functioning of the Bulgarian government, the problems of the country in the EU.

Key words: Republic of Bulgaria, the European Union, the transformation, European integration, the European Parliament.

УДК 947 (477): 323.248

Володимир Окаринський

ФОРМУВАННЯ УКРАЇНОЛЮБНОГО НАПРЯМКУ В СЕРЕДОВИЩІ НОНКОНФОРМІСТСЬКИХ ТЕЧІЙ В УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКОМУ СОЦІОКУЛЬТУРНОМУ ПРОСТОРІ (ДО КІНЦЯ 1850-Х РР.)

У статті розглянуто проблематику виникнення й розвитку українофільських парадигм у середовищі нонконформістських польських і українських субкультур у спільному соціокультурному просторі двох сусідніх народів.

Ключові слова: нонконформізм, субкультура, контркультура, українофільство, українолюбство, козакофільство, балагульщина, хлопомани, громади, народолубство.

Спільний простір українців і поляків витворювався протягом століть співжиття, особливо в умовах належності земель теперішньої України до Польського королівства (Галичина, Західна Волинь) і шляхетської Речі Посполитої Двох Народів (головно Правобережжя). В період, який розглядаємо (після періоду Козацької революції та Руїни XVII ст.), цей простір перебував у складі Австрійської імперії Габсбургів та Російської імперії Романових. Щоправда, був він уже іншим. Ці трансформації відбувалися під відмінними імперськими режимами, в умовах перебування на периферіях цих імперій і на пограниччі культурних традицій. До них примішувалися (із закордону та з центрів імперій) загальноєвропейські та світові культурні рухи, течії, стилі, витворюючи своєрідні локальні варіанти, місцеві феномени. У цей час суспільство знайомилося і з політичними доктринами націоналізму, анархізму, соціалізму та їх різновидами. Відбувалися новітні націєтворчі процеси, поляки переживали певне переформатування нації, переосмислюючи (і все більше присвоюючи) стару річпосполитську традицію. Українці процес націєтворення у цьому просторі мусили проходити “з чистої сторінки”. Отже, враховуючи ці контексти, варто розглядати українолюбні течії, що проявили себе в суспільному житті тогочасної України.

Одразу зазначимо, що українолюбство слід сприймати не стільки як “українофільство”, що мало конкретний народницький підтекст. Українолюбний напрямок обіймає різні парадигми, від романтично-козакофільської до популістської (зокрема хлопоманської). У цій статті ми намагатимемося виокремити із альтернативних суспільних настроїв, нонконформістських виявів, опозиційних течій українолюбну компоненту. Запропонований підхід дозволить дещо по-іншому подивитися на український національний рух, його еволюцію, зв'язок із соціокультурними рухами свого часу, в тому числі – польськими.

Гіпотезою цієї статті є твердження, що український національний рух на початках виявляв себе як альтернативний суспільний і культурний рух. Вважаємо, що стосовно панівної імперської та традиційних шляхетської і народної культур українолюбство формувалося як опозиційний соціокультурний напрямок – контркультура. В середині її доцільно говорити про окремі субкультури. Робимо застереження, що терміни “контркультура” та “субкультура”, як і інші, що ними оперують дослідники, зародилися у новітній час. Термін “контркультура” (англ. – *counterculture* або *counter-culture*, від *counter* – проти і *culture* – культура) американський соціолог та історик культури Теодор Рошак у 1968 р. вперше використав на позначення напрямку розвитку культури [у широкому розумінні], який протистойть “офіційній” традиційній культурі*. Контркультура – це культура, яка суперечить цінностям і моралі, встановленим суспільством, культурний еквівалент політичної опозиційності. У більш

* Roszak T. The Making of a Counter Culture: Reflections on the Technocratic Society and Its Youthful Opposition / Theodore Roszak. – Berkeley: University of California Press, 1969. – 310 p.

конкретно-історичному значенні Т. Рошак розглядав контркультуру як протест кінця 1960-х років проти “культури батьків” і відмову від стандартів і стереотипів масової культури, способу життя із його основними цінностями: респектабельністю, соціальним престижем, матеріальним достатком, споживацтвом. Контркультура не просто має парадигму, відмінну від парадигми домінуючої культури, а й явно протиставляє себе домінуючій культурі, ставить під сумнів панівні культурні цінності, норми і моральні підвалини, створює свою власну систему норм і цінностей. Хоч про контркультуру говоримо із кінця 1960-х рр., контркультурні вияви існували й раніше, зокрема у Європі XIX століття, включно з Романтизмом, богемністю і дендизмом. Контркультурний рух існував, переважно у фрагментарному вигляді, в 1950-х рр. у Європі та США, у подібні “розбитого покоління” (бітників), а потім, у 1960-і, – хіпі і протестуючих проти війни у В’єтнамі.

Вважаємо, що українолюбство початку–середини XIX ст., у своїх найрадикальніших проявах, й було тим напрямком, який можна означити як контркультура. Усе ж надаватимемо перевагу, як більш придатному, терміну “субкультура”, оскільки контркультура витворюється тоді, коли її різні прояви досягають критичної маси, стають помітними у суспільстві, зберігаються протягом певного часу. Про існування контркультури українофільського спрямування у означений нами період стверджувати мабуть передчасно, однак ми спостерігаємо процес її витворення у різних локальних варіантах, спонтанного творення її різних елементів.

Субкультурою (дослівно – підкультура; з лат. *sub* – під і *cultura* – культура) у соціології, культурній антропології та культурних студіях називають групу людей із культурою (відокремленою або прихованою), яка відрізняє їх від великої/більшої культури, до якої вони належать. Для субкультур властиві певна єдність із особливими кодами поведінки, за допомогою яких її члени спілкуються із зовнішнім (панівним) світом, а також особливе світосприйняття та стиль життя [35, с. 103]. За Діком Хебдіджем, дослідження субкультури часто складається із вивчення символіки пов’язаної з одягом, музикою та іншими видимими афектаціями, а також способів, якими ці ж символи інтерпретуються членами домінуючої культури. Члени субкультури часто повідомляють “своїм” про приналежність до неї через розпізнавальне і символічне використання стилю, що включає в себе стиль одягу, манери, аргументацію [42, с. 56–57, 101, 181].

Головною ознакою, що характеризує як контркультуру, так і субкультури, є нонконформізм. Вони на кожному кроці протиставляються панівній/домінуючій культурі – сукупності прийнятих у суспільстві соціальних норм, поведінки, мови, релігії, цінностей. Отже, новизною статті є намагання застосувати прийняті у соціології і культурології теорії субкультури і, частково, контркультури щодо українолюбних течій початку XIX ст. – до 1860-х років.

Дослідницькою метою цієї статті є висвітлити процес зародження і утвердження у спільному українсько-польському соціокультурному просторі на українських землях українолюбного напрямку, як альтернативного і контркультурного, його місце у тогочасному суспільстві і вплив на пізніші суспільні рухи, різні прояви життя суспільства.

Для досягнення означеної цілі виокремимо наступні завдання: простежити розвиток ідеї/напрямку українолюбства у середовищі нонконформістських течій, зокрема з’ясувати час його зародження, основні етапи розвитку – час і місце існування окремих українофільських субкультур; виявити характерні ознаки українолюбних субкультур, у тому числі їх ідеологію; розглянути співвідношення між окремими субкультурами, їх взаємне ставлення одних до одних; простежити співвідношення між польськими і українськими проміжними/перехідними варіантами українолюбного нонконформізму; з’ясувати вплив українолюбної польсько-української контркультури, у всій множині її проявів, на тогочасне суспільно-культурне життя України; виявити аналогії/паралелі між цими рухами у розглядуваний період (перша половина XIX ст.) і у новітній час – в добу існування новітньої контркультури і класичних (“молодіжних”) субкультур або “міських племен” тощо (друга половина XX – поч. XXI ст.).

Шукаючи за типологічно-спорідненими явищами українолюбного спрямування, які підпадають під означення субкультур або споріднених феноменів ми використали значну за обсягом історіографію та спеціалізовану літературознавчу, соціологічну і культурологічну літературу. До останньої слід віднести праці Ричарда “Діка” Хебдиджа, Теодора Рошака, українсько-польського соціолога Олі (Олександри) Яворницької, О. Якуби та інших дослідників субкультур і контркультури [42; 34; 44; 35; 36]. Ці дослідження, як і базована на них довідкова література, слугували для нас теоретичним підґрунтям.

В історичній науковій літературі альтернативні неофіційні течії, на відміну від організаційно оформлених, не досліджувалися спеціально. Однак, у досить багатій літературі розкрито суміжні сюжети українофільства, молодіжного, зокрема студентського руху, суспільно-політичних утворень тощо. Так, окремі дослідження торкаються зародження українського національного та польського революційно-демократичного рухів на зламі 50–60-х рр. XIX ст. Найбільш цінними з-поміж них є праці з історії громадівського руху І. Житецького [8], В. Міяковського [17], які лише частково зачіпають 1850-ті рр., а також Л. Г. Іванової та Р. П. Іванченко, що зокрема розглянули соціокультурні течії пуристів і хлопоманів крізь призму еволюції громадівства [11]. Соціально-політичні рухи 1850–1860-х років досліджував київський історик Г. І. Марахов [14]. Крізь призму польського студентського руху теми торкалися польські дослідники Я. Табіш, С. Гжималовський та інші [45; 40]. У зв’язку з історією Києва розглядав суспільні рухи того часу, зокрема й польсько-українські, американський автор М. Ф. Хемм [41].

Значна за обсягом література присвячена висвітленню окремих українолюбних течій. Чи не першим охарактеризував течії козакофільства, балагульщини, пуризму, хлопоманії у аналітичному огляді за результатами етнографічно-статистичної експедиції Південно-Західного відділу Імператорського російського географічного товариства у 1870-х рр. під керівництвом П. Чубинського український етнограф і мовознавець Кость Михальчук [15]. Знаний польський історик Францішек Равіта-Гавронський доволі докладно розглянув козакофільство і його течії, літературну і шляхетську [23]. Докладно висвітлили явище балагульщини, крізь призму українсько-польських зв’язків, літературознавець В. Гнатюк [4], І. Франко [30], а також автор цієї статті у своїх попередніх публікаціях [див. напр.: 18]. Нами досліджувався й рух пуристів [20]. Найбільш ретельним дослідженням історії українського хлопоманства є праця історика міжвоєнного періоду, професора Українського університету в Празі Олександра Мицюка [16]. Це й досі чи не єдине таке дослідження хлопоманства в українській історіографії, доповнене сучасною українською дослідницею Надією Пазяк, яка розглянула хлопоманів, зокрема Т. Рильського, у контексті їх фольклористичної діяльності [21]. Українолюбні течії, зокрема балагульство, у зв’язку з польським визвольним рухом, що хотів залучити місцевий український люд на свою сторону, розглянув сучасний український історик Ю. Земський [10]. У зв’язку із історією українського національного руху і народовства зокрема, на тлі суспільного життя Галичини, торкався хлопоманського руху відомий сучасний львівський історик Остап Серeda, що висвітлив роль у цих процесах П. Свенціцького і його побратимів-хлопоманів [27].

Істориками окремо висвітлювалися й інші постаті, пов’язані із українолюбними субкультурами. Так, ретельно розглянув постаті чільних представників козакофільства поета Тимка Падури і письменника та політика-романтика Міхала Чайковського польський історик Ф. Равіта-Гавронський [24; 23]. Світогляд М. Чайковського у зв’язку з його біографією розглянув видатний український історик І. Лисяк-Рудницький [13]. Лідера козакофільства графа Вацлава “Еміра” Ржевуського на багатій літературі та джерелах досліджував і автор цієї статті [19]. Традиційно великий обсяг літератури присвячено постаті чільного хлопомана В. Антоновича (наприклад, В. Дорошенко, В. Ульяновський та ін.) [6; 29]. Однак, ми не зосереджуємося на індивідуальних виявах українолюбного нонконформізму, намагаючись виявити спільні типологічні риси окремих субкультур.

Певний інтерес представляють і енциклопедичні статті, зокрема із англійської “Encyclopedia of Ukraine” (Торонто, 1984–1993, у 5-ти тт.). Головно вони презентують наявну

історіографічну традицію. Так, у статті про хлопоманство А. Жуковського бачимо основні ідеї праці О. Мицюка, дещо доопрацьовані. Однак, у дечому судження Жуковського нам видаються спірними. Так, він стверджує, що рух хлопоманів був під великим впливом французьких утопічних соціалістів (П.-Ж. Прудона і Л.-А. Бланкі) і демократичного популізму, що були поширені серед частини польсько-українських студентів Київського університету св. Володимира [47]. Очевидно, із бланкізмом, який вважається синонімом змовництва, хлопомани мали мало спільного. Класичні хлопомани, які й розглядаються цим автором, були помірковані у політичному плані і заперечували революційно-змовницькі методи. Крім того, можна заперечити запропоновану ідентифікацію Прудона, який загалом вважається батьком анархізму, соціалістом і федералістом.

Наша стаття є спробою аналітичного осмислення українолюбства в суспільно-культурному житті українців і поляків, тому ми залучали лише окремі першоджерела, зосередившись на аналізі історіографії, що, своєю чергою, базується на дослідженні значної джерельної бази: від етнографічних і епістолярних джерел до документів владних органів. Так, серед джерел, запроваджених до наукового обігу істориками, заслуговують на увагу донесення жандармів, що їх використали у своєму дослідженні Л. Г. Іванова та Р. П. Іванченко [11]. Невідомі раніше документи канцелярії генерал-губернатора Д. Г. Бібікова щодо балагулів аналізував Ю. Земський [10]. На багату джерельну базу оперті розвідки історика українофільства і громадівства знаного архівіста В. Міяковського [17]. Вищеназвана праця К. Михальчука щодо поляків Правобережжя була підсумком цілеспрямованих етнографічних досліджень [15]. Спогади В. Антоновича та інших хлопоманів використовували дослідники цього руху О. Мицюк, В. Дорошенко, Н. Пазяк.

Позатим, ми намагалися розширити джерельну базу в нашій статті, де це дозволяло виявити додатковий матеріал щодо українолюбних проявів у нонконформістських субкультурах в українсько-польському спільному соціокультурному просторі. До таких джерел відносяться рукописи творів Тимка Падури із авторськими коментарями, що зберігаються у Відділі рукописів Львівської національної наукової бібліотеки ім. В. Стефаника [43]. Та ще більше цінного матеріалу містить мемуаристика. Зокрема, козакофільства торкаються спогади Міхала Чайковського, опубліковані в журналі “Кіевская Старина” [9]. Спогади командира “козачого” полку волинської кінноти Кароля Ружицького та інших осіб, причетних до течій козакофільства чи балагульщини, та інші матеріали щодо шляхетського антицарського повстання 1831 р. на Волині й Поділлі, опубліковані або використані у праці Фелікса Вротновського [46]. Першорядними із мемуарів безпосередніх активістів українолюбних субкультур є спогади хлопомана Б. Познанського [2]. Не менш цінний матеріал, який однак має суб’єктивне і переважно негативне щодо українофільських нонконформістських течій забарвлення, містять спогади сучасників цих течій. Найбільше такого матеріалу у спогадах щодо балагульщини о. В. Калінки, Т. Бобровського, Ю. Дуніна-Карвіцького [12; 37; 38].

Для того, аби краще зрозуміти тогочасні субкультури варто пошукати за їх аналогами у минулому. Підґрунтям/попередником виникнення українолюбних субкультур у досліджуваній період були нонконформістські середовища на кшталт богемі. Її й варто визначити як одну з перших субкультур, котра мала безліч варіантів у світі, тобто стала загальним світовим соціокультурним феноменом. Однак, зараз цього явища не торкаємося, хоч риси богемности були засвоєні іншими субкультурами, а самі митці й письменники належали до її лав.

На Заході субкультурною течією початку XIX століття були англійські денді, їх послідовники у континентальній Європі та європейські романтики. Денді (англ. *dandy* – чепурун, джэнджик) зародилися у Англії, де законодавцем стилю був “красунчик” Джордж Браммел. Його послідовником був деякий час лорд Джордж Гордон Байрон, поки сам не став уособленням романтичного стилю. Під впливом Браммела, що став вважатися взірцем елегантності, виробився особливий соціокультурний тип початку XIX ст. – чоловік, що підкреслено стежить за стильністю зовнішнього вигляду, поведінки та мови (хоч і поєднаної

з іронічною нахабністю), відтворює манери аристократа (та не копіює), хоча за походженням найчастіше належить до середнього класу. Тим самим він демонстративно і парадоксально, протистоїть принципу зрівняльності, диктатурі буржуазної “середини” і посередности. Дендизм відповів суспільству багатих буржуа культом особистості, яка розкривала свою перевагу над суспільством через стиль одягу й поведінки. Денді мали своїх послідовників у Росії (образ його зафіксований у літературі в образі Євгенія Онегіна А. Пушкіна*), очевидно й у Польщі та Україні. Тут до числа денді можна віднести й молодих інтелектуалів-літераторів зі збіднілої знаті (певні риси дендизму можна побачити у зовнішньому вигляді П. Куліша чи Ю. Словацького тощо). Показово, що через дендистський стиль перейшло у своїй еволюції чимало представників покоління Романтизму.

Соціокультурним поштовхом, який дозволив виявитися субкультурам українського забарвлення, був широкий [контр]культурний рух Романтизму і поширення його із Заходу у Центрально-Східну Європу, зокрема й в Україну. Романтизм був не тільки останньою великою культурною епохою в історії. Це був, за характеристикою норвезького письменника і філософа та історика філософії Юстейна Гордера, широкий рух і перший бунт європейської молоді. За цим автором романтики мали багато схожих рис із молодшою на 150 років субкультурою хіпі (гіпі, англ. – *hippie*) [5, с. 380]. Романтики намагалися реформувати навіть таку консервативну сферу як побут, до того ж у короткий термін. Через те вони опинилися в ролі диваків, які діяли “неестетичними”, епатажними й не дуже результативними – на той час – засобами впливу на суспільство: вони демонстративно носили довге волосся, а лідер французької романтичної молоді Теофіль Готьє демонстрував свої естетичні й світоглядні позиції носінням сенсаційної червоної камізелки [4, с. 163–164]. Як і пізніших гіпі, молодих романтиків характеризували: довге волосся, схильність до музикування, “неробства” (нічогонероблення), споглядання. Вони нібито марнували життя, з точки зору загальноприйнятих норм поведінки. Відмова від правил, норм була визначальною рисою романтиків щодо суспільства. Спільним у світогляді романтиків та гіпі були крайні індивідуалізм і культ свободи та яскрава “антиобивательська” налаштованість. Важко сказати наскільки проявився Романтизм в Україні саме як нонконформістський рух молоді. У Європі існували різні локальні романтизми, зокрема чи не найяскравішими з-поміж них були німецький і французький. Також не лише літературним, а й суспільним настроєм, дуже поширеним у Європі в 1820–1840-х рр., зокрема в Росії, був байронізм. Це був не лише культ Байрона чи його літературне наслідування, а й світогляд молоді, позначений крайнім індивідуалізмом, пересиченістю, песимізмом, несприйняттям суспільства, запереченням авторитетів, богоборством, а також суспільно-політичною опозиційністю, співчуттям до поневолених народів, зокрема греків [22, с. 732–733]. Тут, вслід за Л. Семеньським, варто відзначити, що чільні польсько-українські романтики Словацький, Гоцинський, Мальчевський, та інші перебували під впливом байронізму (як і Т. Падура, якому, щоправда часто відмовляють у поетичному таланті) [24, с. 731–732].

Одною з ключових рис субкультур романтиків і їх аналогів у ХХ ст. була ідеалізація окремих періодів минулого, створення із них культурних мітів (чи “культурних утопій”). Для Романтизму такими мітами були Середньовіччя [22, с. 733–737; 36, с. 129], а також Схід, а в Центрально-Східній Європі – панславізм (у Росії – слов’янофільство). На теренах колишньої Речі Посполитої Обох Народів таким мітом стала ідеалізована шляхетська республіка, зразка XVI – початку XVII ст., а з нею і козацтво (яке тоді ще жило в “гармонії” із шляхетським суспільством). Іншою характерною рисою Романтизму стало зацікавлення народною культурою, фольклором. Піонером цілеспрямованих досліджень слов’янського фольклору й етнографії став Зоріан Доленга-Ходаковський (Адам Чарноцький, 1784–1825), відомий також як діалектолог, археолог та історик, автор праці “Про слов’янщину перед християнством” (Кременець, 1818). Показово, що свою дослідницьку працю він розпочинав у Галичині та в

*Лотман Ю. М. Беседы о русской культуре. Быт и традиции русского дворянства (XVIII – начало XIX века) / Ю. М. Лотман. – СПб: Искусство-СПб, 1994. – С. 166–182.

Кременці на Волині, де був бібліотекарем Волинського ліцею. Доленга-Ходаковський започаткував “ходіння в народ” не лише для збору етнографічного матеріалу чи фольклору, а й для зближення із ним, для пізнання його психології [28, с. 30]. На думку Ф. Равіти-Гавронського, діяльність Доленги-Ходаковського не знайшла розуміння в Польщі. Він був змушений звернутися за допомогою до російського уряду, який, давши йому субсидію, набув після його смерті всі його літературні твори. Матеріалами А. Чарноцького згодом користувалися російські письменники, як матеріалом для своїх досліджень. Як стверджував Ф. Равіта, збірник пісень від вдови Ходаковської придбав Михайло Максимович [24, с. 734]. Те, що низка записаних Ходаковським українських народних пісень була надрукована в збірках М. Максимовича, П. Лукашевича, М. Гоголя є загальновідомим фактом. Показово, що діяльність З. Доленги-Ходаковського знайшла чимало послідовників, починаючи від доби Романтизму. Зокрема польські письменники в поезії і житті народу, його переказах, вдачі і звичаях, поглядах на природу та її явища стали вбачати невичерпні скарби поетичного матеріалу [24, с. 735]. Певною мірою, З. Доленгу-Ходаковського можна вважати зачинателем панславистського напрямку в польсько-українсько-російському культурному просторі.

В українсько-польському просторі початку ХІХ ст. романтизм як соціокультурна течія мав літературне походження. Це була “українська школа” в польській літературі. Саме їй судилося стати поштовхом для субкультури козакофільства. У середині 1820-х років, майже одночасно з’явилася низка молодих талантів, що творила на українську тематику польською мовою із численними українізмами, а дехто майже цілком українською мовою. Мабуть не випадково, що всі представники української течії були “українцями”, тобто уродженцями Правобережжя: Волині, Поділля, Київщини. Усі вони належали до дрібношляхетського стану, часто походили з неможливих, багатодітних сімей, перебували у близьких стосунках із місцевими мешканцями, їх прагненнями, злигоднями, радощами. Це покоління склалося на ґрунті навчання у одних школах, нерідко польсько-українські романтики були однокашниками. До літераторів українського напрямку належали люди приблизно одного віку: С. Гоцинський і Т. Падурра (нар. 1801, обидва у містечку Іллінцях на теперішній Вінничині), Б. Залеський (1802), М. Грабовський (1804), М. Чайковський (1804), А. Гроза (1807) і молодший із них Т. А. Олізаровський (1811).

“Українська школи” склалася природно завдяки існуванню освітнього середовища – шкіл, зорганізованих енергійними заходами Т. Чацького або за його прикладом. Такі школи існували в Умані, Вінниці, Меджибожі, а головним освітнім центром краю був Кременець із його Волинською вищою гімназією (із 1805 р.), що після 1819 р. була перетворена у Кременецький ліцей [23, с. 764–765]. До “української школи” в ширшому розумінні належали випускники Кременецького ліцею Антоній Мальчевський, Александер Гроза, Маврицій Гославський, Томаш Август Олізаровський, Спиридон Осташевський, а також Юліуш Словацький та інші. Василіанська школа в Умані дала трьох великих авторів “української школи” Северина Гоцинського, Богдана Залеського і критика й романиста Міхала Грабовського (Едварда Таршу) [23, с. 768].

Тематично “українська школа” поділялася на козацьку та шляхетську, що виникли одночасно із першої польської романтичної поеми Антонія Мальчевського “Марія” (“*Magia. Powieść ukraińska*”), опублікованої у 1825 році. Козацьку літературну течію заснував Юзеф Богдан Залеський [15, с. 252]. Поряд з тим витворилася і більша радикальна течія, яку можна умовно назвати “гайдамацькою” (С. Гоцинський).

Бачимо, що з-поміж літераторів Б. Ю. Залеського можна цілком віднести до романтично-козакофільського типу. Крім того, бачимо й більш “низовий”, популярний рівень літературною козакофільства чи, ширше, українолюбства. Такі автори як Т. Падурра, С. Осташевський, Д. Бонковський і А. Шашкевич практично повністю перейшли у своїй творчості на українську мову [15, с. 253–255]. Ця творчість носила спорадично-імпровізаційний характер, і дещо із створеного цими авторами помандрувало у народ і було засвоєно тогочасною популярною (народною) культурою (приміром, “Гандзя цяця-молодиця” Д. Бонковського). Тут у першу чергу можна побачити псевдонародний романс,

підробку під давні “думки” і “шумки” та двірські пісні. Бачимо, що ці автори не претендували на високу літературу (крім хіба що Т. Падури, що намагався стилізувати навіть думи, але не надто вдало).

Очевидно першим козакофілом і в літературі і в повсякденні був поет, який практично повністю писав українською мовою, Тимко Падура (Томаш Падурра). Згодом, переважно у еміграції, таким козакофілом у побуті, літературі, а згодом і в утопічній політиці був Міхал Чайковський. Гадаємо, що у 1820-х роках соціокультурний тип (субкультура) козакофілів у суспільстві зумів остаточно сформуватися і поширитися після знайомства Т. Падури із графом Вацлавом “Еміром” Ржевуським (1784–1831). Показово, що це сталося під час підготовки шляхти до антицарського повстання. Докладніше згадаємо цей ключовий епізод.

Зустріч відбулася під час відомого слов’янського зібрання 1825 р. польського Патріотичного товариства із декабристами, очевидно у Кременці. На переговорах Т. Падура вперше підняв перед декабристами і шляхтою питання про існування “третього” слов’янського народу – українців і висловив ідею відродження козацтва. Це викликало сенсацію серед присутніх, а В. Ржевуський потиснув Т. Падури руку й обіцяв свою приязнь та допомогу [3, с. 134–135]. Схвально відгукнулися на цей заклик і керівники декабристів С. Муравйов-Апостол, який на знак згоди й братерства подарував Падури залізний перстень, та М. Бестужев-Рюмін. Саме на їх прохання, згідно примітки Т. Падури, він написав вірш-пісню “Рухавка” (тобто, повстання) [43, арк. 8 зв.].

Після того, на запрошення В. Ржевуського, Тимко Падура фактично переселився у маєток графа в Саврань, де писав поезії-пісні (“українські думки”) народною мовою. Іншим близьким другом В. Ржевуського у Саврані був місцевий парох, ксьондз Ян Комарницький, канонік Кам’янецької капітули і балтський декан, що писав гумористичні вірші українською мовою, зокрема про матеріальні злигодні графа. Спільно вони склали пісні та думи українською мовою про козаків-низовиків. В. Ржевуський сам писав музику до них, а співав придворний торбаніст князя Евстахія Сангушка, виходець із Австрії, Грегор Відорт. Пісня Яна Комарницького про У. Кармалюка стала народною, як і деякі пісні про Ревуху. Готові пісні апробувалися на двірських козаках, їх першими слухачами були слуги-конюхи Сокіл і Жеребко. У маєтку Ревухи Т. Падура відкрив школу для лірників, торбаністів та бандуристів. Цей гурт своїм завданням визначив створення місцевої літератури на основі народної поезії, змістом якої було б оспівування козацьких подвигів [25, с. 372–374]. Таким чином двір “Еміра” Ржевуського, який раніше був затятим орієнталістом і прихильником арабського Сходу, став осередком тогочасного козакофільства, своєрідним козакофільським салоном.

Маєтності Ржевуських Саврань і Кузьмин стали основними центрами козакофільства, можна говорити про поширення козакофільства у Славути Е. і Р. Сангушків, торговому центрі Бердичеві, культурно-освітньому Кременці. Саврань “Еміра” В. Ржевуського або “отамана Ревухи – Золотої бороди” була головним салоном козакофільства, а сам Ревуха був головним законодавцем стилю й інспіратором творчості Т. Падури, Я. Комарницького і Г. Відорта. Іншим значним козакофілом був князь Роман Сангушко. Його, на честь знаменитого предка і тезки, називали Романом з Кошири, а свою збірку віршів-пісень Р. Сангушкові присвятив Т. Падура “на честь Романові з Кошири. У пам’ятку наших літ молодих” (латинкою). Так вона й вийшла друком у Варшаві, непомічена цензурою, незважаючи на заслання князя Романа за участь у повстанні [43, т. II, арк. 3]. Таким чином сталося об’єднання давнішої традиції двірського козацтва із новою романтичною козакоманією.

Козакофілів не цікавив правдивий історичний образ козака, козацтва. Вони творили свій світ – далекий від історичної достовірності, що їх не цікавила. У козацтво вкладався власний зміст, стиль тощо. Поетичну фантазію ніхто не обмежував, шляхетська буйність це заохочувала і вітала. Рисами козакофільського стилю були ті ж загострений нонконформізм (приміром, інша шляхта писала доноси царській владі на “козакофіла” В. Ржевуського), антиобивательська налаштованість, бунтарство, засвоєння маргінальних щодо панівної культури елементів, як-от української мови, тощо.

Зовнішніми рисами козакофільства можна вважати: використання елементів або й повністю козацького (чи псевдокозацького) одягу; тримання при своїх дворах лірників, кобзарів, бандуристів, особливо торбаністів (торбан чи теорбан був “панською”, суто придворною, бандурою); оточування себе надвірними козаками, з якими пан-козакофіл поводився як із рівними собі, гарцюючи на конях; бенкети. Можна говорити й про окремий мовний код, а саме – українську мову і витворення на її основі неокозацького аргю (сленгу). Звідси й складання власних віршів-пісень, переважно українською мовою. Крім того існувала практика видозмінювати свої імена й прізвища на козацький лад: Вацлав (Венцеслав) Ржевуський став “отаманом Ревухою”, Міхал Чайковський – “Михайлом Чайкою”, С. Осташевський – “Шпиркою” тощо. Можна побачити й таку епатажну рису як заперечення, у його традиційному вигляді, інституту шлюбу й сім’ї, а також шляхетських станових умовностей.

Можна реконструювати, опираючись на І. Лисяка-Рудницького, й певні риси політичного світогляду (ідеології) козакофілів. Їх характеризували шляхетське республіканство з елементами монархізму (щодо таких монархів, яких шанували козаки і стара шляхта: Ягеллони, Стефан Баторій тощо), романтичне слов’янофільство, антицарське, можливо антиросійське налаштування [див. різні варіанти “Рухавки” Т. Падури – В. О.], а також скерований проти єзуїтів антиклерикалізм. Єзуїти сприймалися як винуватці загострення конфлікту старої Речі Посполитої з козаками. Натомість до уніатів козакофіли ставилися прихильно, позаяк у школах отців-василіанів навчалося чимало українсько-польської шляхти, в т. ч. майбутніх козакоманів. Загалом же у козакофільському світогляді виразно помітно ідеалізацію старовини, апелювання до козацько-шляхетських традицій, архаїзм (характеризує особисте служіння часів феодальної шляхетської системи) та подвійну (польську й українську) ідентичність [13, с. 260–261]. Натомість, польсько-шляхетські патріоти підозрювали в козакофільстві український сепаратизм. Вони навіть погрожували одному з корифеїв козакофільства, хоч він і воював у повстанні 1831 року [15, с. 256].

Спираючись на дані К. Михальчука можна говорити про певне поширення козакофільства у суспільстві. Козацькі пісні співалися з особливим замилюванням, козацький характер прийняли молоді бешкетники, “золота молодь”. Панянки зчаста любили вбиратися в український костюм [15, с. 256]. Однак, унаслідок подій, пов’язаних із т.зв. Листопадним повстанням 1830–1831 рр., у якому масову участь взяли адепти козакоманії, відбулася трансформація цієї течії: переміщення в еміграцію (зокрема – Галичину) і виникнення більш “низького” варіанту козакофільства – балагульщини.

Отже, у “подільсько-українському” повстанні 1831 р. проявили себе чільні постаті та адепти козакофільства. За підрахунками А. Й. Ролле, шляхта з Південного Поділля виставила два полки, складені з кільканадцяти ескадронів. П’ятим кавалерійським ескадроном із 220 козаків, виставленим наполовину коштом Ревухи (хоч той і переживав на той час матеріальні труднощі) і керував сам В. Ржевуський [19, с. 195]. Разом з ним у загоні був і Т. Падура.

Волинський загін повстанців під командуванням Кароля Ружицького набув козацького характеру і був поійменований Волинським кінним або першим козачим полком. Бойовою піснею полку була “Рухавка” Тимка Падури, що починалася словами: “Гей козаче, в ім’я Бога! / Вже голосить в церкві дзвін! / Кому милий дім, небога / За проклятим навздогін. / Разом, разом на врага! Гурра га! Гурра га!” [46, с. 342]. Фактично кістяк козакофільствуючої молоді з Волині, зокрема із околиць Бердичева, взяв участь у рейді цього полку та у інших схожих формуваннях. Серед них і сам М. Чайковський, а також К. Ружицький, Я. Омецьницький, М. і В. Будзинські, брати Пільховські, Осташевські, Моргульці, Виговські та інші [9, с. 477; 46, с. 341]. Бунтарство/революційність – одна з рис як романтичності, так і контркультури загалом. Тому можна припустити, що сам спосіб життя нонконформістів-козакофілів штовхав їх, під час повстання, до участі в ньому.

У запеклому бою з російською армією біля Дашова (нині смт Іллінцевого району на Вінниччині) 14 травня 1831 р. В. Ржевуський загинув, а Т. Падура змушений був переховуватися під видом лірника, Р. Сангушко був засланий, а більшість козакоманів

подалася в еміграцію. Таким чином на Правобережжі цей рух припинився, перемістившись у ще більш карикатурних формах в еміграцію (М. Чайковський – Садик-Паша). Чи не єдиним правдивим уламком старого козакофільства залишився Т. Падура. Щоправда його спосіб життя скидався на адаптоване у нових умовах давнє “лизоблюдство” – перебування і життя дрібного шляхтича у маєтках більш багатого панства і складання поетичних творів для них, до чого Падура звик за життя свого покровителя-“еміра”. У результаті, десятки років поет-бард мешкав у Константинові в Ржевуської, в Умані у Потоцьких, в Ружині у Любомирських, в Саврані у еміра, нарешті, в Козятині у Васютинського. Згодом доживав віку в містечку Махнівці [24, с. 741–742].

Несподівано відгомін козакофільства докотився до Галичини. Тут це проявилось у пробудженні зацікавлення русинами-українцями, їх історією та етнографією в середовищі інтелектуалів. Вплив козакофільства існував також і на більш масовому рівні. Улюбленою серед шляхетської молоді в Галичині стала бойова пісня повстанців-козакофілів 1831 р. “Рухавка” Тимка Падури. У Львові вперше були видані твори Т. Падури під назвою “Рієнія” 1842 р. (без дозволу автора). Однак, окремі поезії цього автора здобули собі широку популярність у 20–30-х роках в усній формі [3, с. 114]. В 1830-х роках у Галичині виникла т. зв. польсько-червоноруська або слов’янофільська школа, представники якої провадили розмаїті краєзнавчі дослідження (історія, етнографія, статистика, топографія України). Серед цих людей К. Михальчук назвав письменників Бельовського, Семеньського, Дідушицького, Лозинського (автор русько-української граматики), етнографів і географів Пшездзєцького, Стецького. Спеціально досліджували етнографію руського населення Новосельський (Марцинковський), Грабовський, Руліковський, Падалиця та інші [15, с. 256–257].

На ґрунті козакофільства і місцевих умов у місті Бердичеві витворилася нова субкультура – балагули. Бачимо, що принаймні така ключова постать нової субкультури як “король балагулів” Антін Шашкевич, як і декілька інших, був “родом” із козакофільства. Балагульщина 1830–1850-х років була молодіжним шляхетським бунтом на Волині, Поділлі, Київщині. Певною мірою балагульство склалося спершу як локальний феномен у Бердичеві, що був мультикультурним середовищем, осередком активного ярмаркового життя. Згодом центрами балагульства були уже й інші містечка – центри ярмарок, зокрема кінних. Крім столиці “Королівства балагулів” Бердичева це були Махнівка, Дубно, Балта, Меджибіж, й низка зовсім незначних містечок, як Пиків, Уланів, Калинівка, де ярмарки влаштовувалися навіть по 4–5 разів на рік [12].

Балагульщина мала демонстративно демократичний, популістський характер. Балагули на ярмарках веселилися з циганами, спілкувалися татарами-торгівцями, а від єврейських візників до них перейшла глузлива назва “балагула” (від решти шляхти), яку вони, очевидно не без гордості, прийняли (така ж доля й інших назв альтернативних рухів: “хлопомани”, “вечерничники”, “батяри”, а в радянські часи – “стиляги” чи “неформали”). Іншими характерними ознаками балагульства були панібратство і пиячення із селянами в шинках, компонування псевдонародних пісень-романсів, носіння “народного” селянського одягу, значно змодифікованого (велика кількість шкіри, аксесуари), часто навмисно забрудненого [15, с. 246–248].

Вершина балагульщини, за свідченням сучасника Т. Бобровського, припала на 1834–1844 роки. Іван Франко вважав, що балагульщина – помітний факт для історика духовних течій в Україні першої половини ХІХ ст. Тадеуш Бобровський у споминах писав, що балагульщина була проявом невеликої кількості представників шляхти, що залишилися в краю і через свій юний вік не взяла участі у повстанні 1831 р., “конспірації” Ш. Конарського чи інших революційних рухах [37, с. 42–43].

За характеристикою К. Михальчука у балагулах можна побачити не просто субкультуру, а радикальну контркультурну течію. Її “догматами” були цинізм і блазнювання. Це був протест, у грубій та потворній формі, проти аристократизму, французоманії, світських звичаїв. Балагули відзначалися оригінальністю, але разом і простотою одягу, часом навіть неохайністю. Уживали переважно народний український стрій, з деякими

змінами і доповненнями, іноді добрячи забруднивши його – для певного шику. Нехтували загальноприйнятими звичаями. Гарцювання на конях, перегони, нестримне бенкетування чи попросту пияцтво в шинках із селянами і панібратство з ними (хоч із своїми селянами окремі балагули могли поводитися гірше інших панів), розпушта, гидка лайка, а особливо цинічні анекдоти, полювання з пиятикою – все перелічене складало зміст життя балагулів [15, с. 246–247; 6, с. 15].

Кістяк бердичівської балагульської “тусовки” складало півтора десятки, головню 16–20-річних юнаків. Лише один мав близько 30-ти, а сам А. Шашкевич трохи більше 20 років. Крім “короля” ще було дві неофіційні посади: “віце-короля” (Владислав Падлевський) та “ад’ютанта” (Адам Вилежинський) [38, с. 77]. Балагули мали свою самоназву, імовірно – “зухи”, хоча могли також приймати, вслід за соціумом, назви “бараголи” (з татарської), “шкурятники”, “шкурятяники” чи “скуржани” [4, с. 150, 160–161].

Бачимо в балагулів низку характерних ознак класичних субкультур. Серед них, власний жаргон, традиції і обряди, власна творчість, фольклор (пісні, приказки), зовнішній вигляд і стиль, активне епатажне демонстрування себе обивателям. Так ознаками власного балагульського аргю були вигуки “А-гій! Гій-го! Гі-гаго!”, “гура-га” з якими вони носилися на конях, а також “гурра! на врага”, яким балагули починали свої фіглі [між іншим, запозичений із відомої революційної пісні “Рухавка” Т. Падури – В. О.]. Брички балагули називали “натичанками”, а горілку – “старкою”, бешкети – “фіглями” [39, с. 18; 4, с. 147]. Виразно видно пародійну сторону балагульства: замість французької мови – “хлопська” українська, замість фраків і жабо – гуньки і шкіряні рейтузи, замість карет і фаєтонів – луб’яні брички-“натичанки”, замість дуелей – поєдинки на батобах [30, с. 132]. Це було тотальне заперечення шляхетського аристократичної, псевдоелітарної панівної культури.

Юзеф Маріан Хелмоньскі. Четвірка [балагульська натичанка].
1881. Полотно, олія. Національний музей у Кракові.

Існує певна кількість недоведених фактів, які можуть свідчити про певне організаційне оформлення балагулів. Так, історик В. Шульгин повідомляв, що в 1837–1838 рр. у Подільській губернії викрили маніфест і отримали відомості про утворення товариства “скуржан-балагулів” або “скуржан і балагулів” чи “Товариства безголових братів і балагулів”.

Історики Л. Г. Іванова і Р. П. Іванченко зазначають, що у 1838 р. у Києві, на Подолі польські революціонери поширювали маніфест “скуржан-балагулів”, який мав орієнтацію “на зближення у звичках і діях із простим народом” [цит. за: 11, с. 23]. На основі документів із канцелярії генерал-губернатора Д. Г. Бібікова історик Ю. Земський показав, що тогочасні можновладці вперто запідозрювали в балагулах політичну організацію, однак, нічого політично неблагонадійного виявити їм таки не вдалося [10]. Отже, вслід за В. Гнатюком, ми також сумніваємося в існуванні організації “скуржан-балагулів”, оскільки репресивна політика київського генерал-губернатора Д. Г. Бібікова жодного з балагулів за їхню специфічну діяльність не притягнула до відповідальності [4, с. 146–148]. Вважаємо, що вищенаведені назви могли мати місце, але свідчать вони про все те ж пародіювання суспільних інституцій, можливо навіть і шляхетсько-повстанських рухів, т. зв. списків. До того ж “маніфест”, якщо він і був, не обов’язково мав бути політичною заявою. Мабуть не випадково у В. Гнатюка виникло порівняння балагулів із російськими й українськими футуристами 1910-х років, що відзначилися особливою продуктивністю у випусканні розмаїтих маніфестів.

“Демократизм” балагулів насправді також був карикатурним (очевидно, зумисно). “Зближення з народом” виявлялося зокрема в тому, що кожний молодий шляхтич-балагула мав довірену особу, товариша і друга в особі якогось українського “молойця”,

надвірного козака [30, с. 130]. Народолюбство по-балагульськи виглядало, за ксьондзом В. Калінкою, так: “Групи і кавалькади такого роду збиралися, як правило, в селі у якогось багатого панича, подоляка або українця, де забава розпочата з перегонів і полювання, переходила в картярство і пиятику. Після цього вже йшло явне безстидство і розпуста вкрай галаслива, бо коли паничі бавилися, то дома шляхетські гриміли і вдень, і вночі п’яними вигуками. А дворові козаки і запопадливі фактори в цей вже час крутилися по вуличках і завулках, відшукуючи дещо для амурного сюрпризу, який їх господар волів своїм гостям влаштувати. Тож летіли повз хати брички, навантажені цим амурним “товаром”, а селяни, дивлячись на таку розпусту, хрестилися, думаючи, що то вже кінець світа, і дружин своїх, дочок і дітей недорослих ховали...” [12].

У запереченні панівної культури і її норм балагули вдавалися до запозичень із народної культури, поєднуючи їх із принципово новими для того часу засобами. Таким чином, як бачимо балагульщина була предтечею альтернативної культури у таких проявах як спонтанна творчість, вулична поезія, імпровізація, вуличний театр, геппенінг, перфоменс. Таким був розіграш/мовчазна вистава на ринку в Бердичеві, описана Ю. Дзежковським [39]. Сучасник Т. Щенювський (І. Блепонський) свідчив, що існувала й вистава балагульської драми “Король і королева Конго”, за прикладом античних вистав Теспіда (Феспіда), коли актори влаштовували сцену просто на вулиці [4, с. 153].

За оцінкою І. Франка, для українців балагульщина має спеціальне значення, а саме те, що у своєму бунті проти польської церемоніальності, єзуїтського лицемірства та французької чемности балагули набули псевдонародного українофільського характеру. Така, очевидно підсвідома, реакція виявилася, зокрема, в мові балагулів. Дратуючи шляхту, балагули в панських салонах вживали по змозі “масних” українських фраз та приповідок [32, с. 210–211]. Вони залюбки говорили українською мовою, тримали в себе бандуристів, торбаністів і лірників, самі співали українських народних пісень і навіть склали вірші й співанки, часто цинічні, переважно українською мовою [38, с. 78]. Цим вони, мимоволі, посприяли тому, що освічена частина суспільства почала цікавитися народним життям.

Українофільську сторінку цього руху виразно ілюструє спонтанна творчість Антона Шашкевича (1813–1880), “короля балагулів”. Він увійшов у історію й як популярний, свого часу, автор віршів і пісень. Із дванадцяти пісень та декількох поетичних строф А. Шашкевича, які дійшли у списку до І. Франка, він схвально оцінив лише декілька, а інші вважав тривіальними. Але пісня “Над Ятраньом” (“Там, де Ятрань круто в’ється...”) у зміненому виді дійшла до наших днів і зараз вважається народною. Крім того, А. Шашкевич склав, можливо, мелодію до вступу поеми Т. Шевченка “Катерина” (“Кохайтеся чорнобриві...”). Його пісні у 1850-х рр. робили фурор не лише на Правобережжі, а й на Полтавщині [30, с. 138–141]. Та літературні заняття принципово не носили професійного характеру. “Шашка” не записував свої вірші, а імпровізував їх, складаючи до них мелодію чи обробляючи народні пісні в акомпанементі фортепіано [38, с. 78].

За Ю. Дуніном-Карвіцьким були серед балагулів й інші поети, існували навіть балагульські поеми. Наслідували вони переважно Б. Залеського, М. Чайковського, Т. Падуру, своїм авторитетом визнавали й М. Грабовського, хоч той і неприхильно ставився до балагулії. Як сказано вище, балагули пробували сили й у театрі [4, с. 152–153]. Артистична епатажність балагулів наштовхує на порівняння їх із українськими та російськими футуристами початку ХХ ст.

Ще у 1840-х рр., через інцидент із генерал-губернатором Д. Г. Бібіковим, А. Шашкевич відійшов від цього руху. Однак, є підстави говорити у той час про певне розповсюдження, популярність балагульства (про це опосередковано свідчать згадки у фейлетонах, репортажах, п’єсах, віршах). Поширилася ця субкультура й у Києві. Можливо, під впливом козакофільської літератури, балагульщина видозмінилася: хоч розгульність та інші звички залишалися, та вона ставала менш цинічною і більш концептуальною [15, с. 247]. Можна припустити, що балагули були більш масовим і більш демократичним (якщо не анархістським) виявом шляхетського романтичного козакофільства. Можливо, варто

говорити про певний “бунт молоді” – покоління, що на Правобережжі набуло українських псевдопростонародних форм. Загалом же козакофільство і балагульщину можна сприймати як зародок, хоч і поверховий, народолюбного українофільства в суспільстві Правобережної України.

Наводячи паралелі із серединою – кінцем ХХ ст. можемо побачити разючу схожість між балагулами і субкультурою байкерів (мотобайкерів), а також панків (із 1970-х років). Балагули, як і байкери (англ. *biker*), що з кінця 1940-х років гуртувалися у США в мотоциклетні клуби-банди (*Outlaw motorcycle club*), багато уваги приділяли вигляду і швидкості свого екіпажу, оригінальності й викличности зовнішнього вигляду. Обидві субкультури виразно маскулінні і зовнішньо-брутальні. Якщо взяти не лише анархічність, а й епатажність, поєднану із творчістю, можна побачити деяку аналогію між балагулами та американськими бітниками (англ. *Beatnik, Beat Generation*; від *beat* – розбитий, виснажений, ритм). Бітники зародилися ще з 1940-х, до певної міри ставши продовжувачами старшої джазової субкультури хіпстерів (*hipster*), а у 1950-х рр., як і байкери, набули значного поширення у США (тоді ж отримали свою назву). Бітники також заперечували триб життя суспільства споживання, тому вирізнялися недбалим зовнішнім виглядом (зокрема, одягом), усупереч буржуазній елегантності, подорожували, вживали засоби, що змінювали стан свідомості (алкоголь, наркотики), орієнтувалися на імпровізаційну творчість (у музиці – джазовий стиль бібоп – *be-bop*), виступали проти усталених звичаїв і норм.

Наступною нонконформістською неофіційною соціокультурною українсько-польською течією, що мала українофільське забарвлення, були хлопомани. Вони уже були далекі від виразно хуліганських проявів балагулів, відзначалися простотою і концептуальною близькістю до народних низів – селянства. Парадигмальна відмінність між цими двома рухами пояснюється їх суттю: романтично-бунтарською – балагульщини і демократично-популістською – хлопоманства. Отже, як сталася така перверзія в ураїнолюбному нонконформізмі?

При розгляді соціокультурного простору, зокрема субкультурної сфери життя, варто звернути увагу на таку закономірність/особливість: субкультури, що приходять на зміну своїм попередникам іноді радикально їх заперечують, сповідують цілком протилежні цінності. Такою реакцією на останні прояви балагульщини, своєрідним протестом проти неї і прийнятої в тогочасному студентському соціумі Києва розгульності, стала течія “пуристів” (з лат. *puris* – чистий). Пуризм протиставляв розгулу і буйности крайню стриманість у їжі, повне викорінення пияцтва, цнотливість, ввічливість та скромність у поведінці й максимально-можливу скромність у одязі, що можна характеризувати й як окремий стиль. Стриманість одягу пуристів була доведена до того, що багато-хто вдягнув штани із сірого солдатського сукна і з такого ж чорного сукна сурдути [2, с. 13]. Часто пуристи користувалися одягом із верблюжого волоса [7, с. 240].

Отже, гурток “пуристів” утворився в жовтні 1856 р. з ініціативи студента медицини Київського університету Фортуната Новицького (1830–1885) [41, с. 70]. У його заснуванні взяло участь 20 польських і українських студентів – переважно поляків, у тому числі В. Мілевич, Я. Залеський, Я. Весоловський, Г. Гартман, Е. Наскренцький, З. Малішевський, В. Лясоцький, Л. Житинський, Ю. і Т. Ожеховські, В. Антонович, Г. Раковський, М. Томашевський, Щ. Оскерко, Циприньський-Цекави та Е. Бонді. Це сталося на прийнятті з нагоди дня народження Ф. Новицького, де той запропонував влаштувати спеціальне віче. На ньому мали оголосити прізвища студентів-поляків, чия поведінка приносить шкоду польській справі. На зустрічі подавали тільки кльоцки (поль. – *kluski*; рід галушок) з сиром і чай, тому людей цієї групи почали називати “кльоцкожерці” (поль. – *kluskożercy*) [14, с. 76; 40, с. 18] або “галушники” [11, с. 172]. Згодом їх перейменовано на “пуристів”. Натомість, останні своїх противників називали “*piżmowcy*” (з поль. – мускусні олені) чи “тифльовці” (від “тифель” – товстий драп, із якого багаті паничі шили собі студентські сурдути особливого крою) [2, с. 14].

Пуристи проявили певну громадську активність, до них долучалися нові люди. Крім боротьби з легковажним ставленням до лекцій, гульнею і пиятиками, пуристи влаштовували аматорські театральні вистави і концерти, особливо під час Контрактового ярмарку, збирали кошти для надання допомоги бідним студентам. Читали, обговорювали й розповсюджували позацензурну газету “Колокол” О. Герцена і М. Огарьова. Нелегальну літературу доставляли через Одесу [41, с. 70]. Вони зблизилися із передовими людьми свого часу скрипалем А. Контським, поетом А. Коженьовським, хірургом І. Коперницьким і учасником повстання 1830 р. А. Пільховським [14, с. 76]. Показово, що останній – це козакофіл-повстанець із околиць Бердичева.

Пуристів також уважаємо субкультурою, позаяк це була спільнота із особливими кодами поведінки, “знаками” для втаємничених і для розрізнення від загалу обивателів тощо. Про існування окремого стилю (зокрема одягу) ми вже переконалися. Серцевиною ж розрізнення “пуристів” від обивателів були світогляд та ідеологія.

Пуристів називають переважно гуртком, а іноді, як у К. Михальчука і М. Драгоманова їх схарактеризовано як секту. Очевидно, термін “секта” не мав тут прямих релігійних конотацій. Цей термін публіцистичний, що передає етос даної спільноти. Нам видається слушним, якщо й порівнювати “пуристів” із якимсь етичним рухом, то з течіями утопічного соціалізму, які проповідували облаштування справедливого суспільного устрою. І як тут не порівняти їх із ідеалістами і “релігійними без Бога” народниками-нігілістами Росії або із анабаптистськими чи іншими комунами середньовічних радикальних християнських ересей? В Речі Посполитій, і в Україні зокрема, наприкінці XVI – у середині XVII ст. була досить поширена така радикальна і раціоналістична реформаційна течія – соцініанство*. Більшість пуристів, попри своє “пуриганство”, як і пізніших хлопоманів, аж ніяк не були релігійними людьми.

Очевидно, світоглядно-ідеологічна характеристика пуризму дозволяє знайти аналоги цього альтернативного руху із субкультурами пізнішого часу. Так, ми вже висловлювали погляд про схожість пуристів із російськими радикальними інтелігентами-народниками, яких назвали “нігілістами” (очевидно, після твору “Батьки і діти” І. С. Тургенєва). Отже, обидві субкультури ріднили: інтелектуальні шукання і публічне читання рефератів чи літературних творів, “самвидав”, соціальний утопізм, рівність і спільна власність, просвітництво, а у зовнішніх проявах епатуюча скромність стилю одягу, відмова від уживання спиртних напоїв. Пуристів і нігілістів відрізняли хіба ставлення до “вільного кохання” і певний потяг частини останніх до насильства у втіленні своїх ідей та в конфлікті з суспільством [20, с. 19–20].

Серед новітніх молодіжних субкультур аналогом пуристів є рух “Straight edge” (з англ. – чітка межа, грань), що виник на початку 1980-х рр. із надр панку (punk), а саме хардкору (hardcore). Очевидно, не випадково і природно виникають аналогії балагульщини із панком. І “straight edge”, і перед тим пуризм, відкидали гедонізм і загальну схильність панків чи балагулів до активного вживання алкоголю та сексуального проміскуїтету. Це мабуть можна сприймати не тільки як прагнення до самовдосконалення, виховання сильних характерів, а й як відмову від суспільних стереотипів пануючої культури (алкоголь давно став невід’ємною її частиною).

Розвиток течії пуристів показує, що розвивалася вона як інтернаціональна, а одночасно при цьому зростали українознавчі зацікавлення представників цієї субкультури. Третина пуристів була не католиками, а православного та юдейського віровизнань, тобто українцями і євреями, як про це свідчать донесення жандармів [11, с. 171].

Іншою рисою пуристів, характерною й для інших субкультур було спільне проживання, споріднене із пізнішими комунами (з фр. *commune* – громада). Згідно донесень поліції відомо, що зібрання пуристів відбувалися за місцями їх мешкання – в будинках Вомковського і Школінського у Києві. Безперечно таке спільне проживання, як ніщо інше, сприяло формуванню альтернативного стилю життя. Недаремно, тогочасні адміністрація і

* Серед основних догматів учення соцініан були: заперечення первородного гріха, догмату про св. Трійцю і святих тайн, гуманізм, братерство всіх людей, пацифізм, відмова від державної служби, скасування смертної кари, свобода віровизнання.

таємна поліція підозрювали існування особливого таємного товариства пуристів. Тогочасний попечитель Київського навчального округу лікар-хірург і педагог М. Пирогов заперечував такі твердження, захищаючи пуристів від нападок і характеризуючи як “кращих щодо моральності” [11, с. 171–172].

Ще однією рисою альтернативного стилю студентів-пуристів було значне поширення між ними позацензурного “самвидаву”. На його прикладі можна простежити перетікання пуризму в хлопоманство. Такою була рукописна газета пуристів “*Vigos*” (назва польсько-литовської страви – тушкованої квашеної капусти з м’ясом, що також означає “мішанина” – *В. О.*). Видання висміювало непристойний спосіб життя багатих студентів, зокрема у ній вміщували сатиричні пісеньки відомих студентських поетів Тадеуша Комара і Владислава Магера. Одна з них закликала студентів-аристократів скинути з себе панське вбрання і вдягти на себе хлопську свитку, бо це одяг тяжкої праці, одяг народу [41, с. 70; 11, с. 172]. Після першого номера у 1856 році, протягом кількох років вийшло ще 4–5 чисел видання. Редактором газети був Михайло Боньча-Томашевський [40, с. 19; 45, с. 89].

Було декілька інших рукописних часописів, у яких взяли діяльну участь пуристи. Показово, що така преса розвивалася у опозиції й до польських студентських земляцтв-гмін. Студенти-вихідці з корінної Польщі (т.зв. Конгресівки) – “коронярі” намагалися політизувати діяльність своїх гмін, використати їх для повстання за відродження шляхетської Речі Посполитої (у їх розумінні – радше Польщі). Натомість, різночинська молодь стояла за зближення з народними низами і соціальні питання ставила на перший план. Тому, на відміну від “коронярського” “*Ulicznika*”, молодь з України видавала часопис “*Публіцист*” (“*Publicysta*”). Її редактором був пурист А. Мйодушевський, а близькими співробітниками були пуристи-хлопомани В. Антонович і Т. Рильський. Але й вони вийшли із редакції у 1859 р. через поважні розходження з приводу статті В. Одинця “Повстання чи революція”. Стаття найближчою ціллю ставила підготовку повстання, а соціальні питання відкладала на потім. В. Антонович і Т. Рильський заснували часопис “*Плебей*”, який після трьох чисел перестав виходити (1860) [45, с. 89–90].

На прикладі незалежної преси видно й як у середовищі опозиційної до гмін молоді десь у цей час формувалася й ідея своєї, української, громади [“громада” і “гміна” – тотожні за значенням поняття – *В. О.*]. У 1858 р., з ініціативи Ф. Новицького, вийшов польською мовою збірник київського демократичного студентства п. н. “*Pisma urywkowe wierszem i prozą Józefa Prospera Gromadzkiego*” (“Уривки у віршах та прозі Юзефа Проспера Громадського”). Під цим колективним псевдонімом виступав студентський гурток, об’єднаний спільними науково-суспільними зацікавленнями. У збірнику проводилися народолюбні (“хлопоманські”) ідеї. Особливо це видно у передмові, де зокрема йшлося про виховання, яке давали своїм дітям тогочасні польські обивателі: “Вони роблять все, щоб відірвати дітей від народу, і поряд зростає два класи під одним і тим самим сонцем, на одному і тому ж хлібі, в одному і тому ж селі, але абсолютно різні, без будь-якої можливості якого б то не було замирення”. Між віршами збірника також були народо- і українолюбні за змістом “Дитинка”, “Військовому лірникові”, “Зідхання в степу”, “Українки”. Центральною ж статтею збірника стала “*Uwagi nad znaczeniem prowincjonalizmów w dziejach Polski*” (“Думки про значення провінціалізмів у історії Польщі”) майбутнього визначного польського історика Александра Яблоновського [17, с. 129–130]. Таким чином, пуристи відіграли певну роль у поширенні терміну “громада” ще задовго до утворення київської (“Старої”) Громади (1861).

Якщо хлопоманський гурток, як доводив В. Міяковський, був перехідною формою між польською “українською” гміною і українською Громадою [17, с. 134], то перехідною формою між демократичним польським студентством і хлопоманством була саме течія пуристів. Саме в ній такі поодинокі україно- і народолюбці як В. Антонович поширили ідею зближення із простим українським народом. Зовнішня ознака, яка виділяла хлопоманів від студентів-“гмінчиків” – заміна польського костюма простою сільською свиткою з

домотканого сукна і заміна польської мови українською, – склалася саме у середовищі гуртка пуристів.

Бачимо також, що й інші важливі вияви народолюбної поведінки хлопоманів і майбутніх українофілів-громадівців склалися ще у середовищі пуристів. Серед них були й екскурсії в околиці Києва, носіння елементів народного одягу, зацікавлення краєзнавчими дослідженнями тощо. За свідченням одного з керівників польського революційного руху Оскара Авейде, суспільний ідеал пуристів-хлопоманів був: “коли не самобутня Україна, то, принаймні, цілковита внутрішня її автономія” [11, с. 177].

Отже, маємо підстави припустити, що пуризм еволюціонував у хлопоманію. Цей

Хлопомани (орієнтовно між 1859 і 1861 рр.). Від ліва стоять: О. Хойновський, В. Василевський, В. Винарський; сидять: Т. Рильський, В. Антонович

перехід відбувся у напрямку від соціального до національного, однак риси утопічного соціалізму і анархізму, які, очевидно, були частиною ідеології пуристів, збереглися й у світогляді хлопоманів. І в пуристів, і в хлопоманів, а потім і в Громадах не існувало ієрархії. Всі представники течії були рівними, вирізнялися тільки своїм авторитетом (зокрема, В. Антонович, який завжди відзначався скромністю). Отже, переродження пуризму в хлопоманію було зумовлене крайньо-демократичним і гуманним світоглядом його речників, передовсім В. Антоновича.

Народолюбство пуристів природно

привело їх до українофільства, тому течія пуристів “переросла” у хлопоманію. Чи не найпоказовішим є те, що обидві течії за персональним складом були інтернаціональними. Простір, у якому міг скластися такий феномен – це Правобережна Україна: Київщина, Волинь, Полісся і Поділля.

До числа пуристів у 1856 році належали майбутні хлопомани В. Антонович (їх ідейний лідер), А. Хамець, О. Хойновський, А. Мйодушевський, Т. Рильський, Я. Загурський, П. Свенціцький, Й. Ролле, В. Василевський і Віцус [6, с. 15–17]. Отже, за персональним складом, нова течія може вважатися безпосереднім попередником, або й ранньою формою, руху хлопоманів.

Родоначальником хлопоманської течії вважають В. Антоновича, що будучи лідером (чи одним з лідерів) пуризму одночасно належав до т. зв. української гміни польських студентів Київського університету. За його спогадами до українства він прийшов синтезувавши деякі знання про Україну і “загальну демократичну французьку теорію” [16, с. 11]. Безпосередньо сприяли наближенню В. Антоновича в сторону українолюбства його колеги, студенти-медики Федір Панченко і Микола Ковалевський [8, с. 92].

Активних хлопоманів було близько 15 осіб, зокрема Володимир Антонович, Тадей і Йосип (Юзеф) Рильські, Павлин Свенціцький, Ян Загурський, Віцус, Йосиф Ролле, Вікентій (Вінцентій) Василевський, Борис Познанський, Готфрід Пржеднельський (Пржедпельський?) та інші. Кристалізація хлопоманства прискорилася близько 1858–1859 р., коли В. Антонович і Т. Рильський, одягнувшись у народний одяг, почали влаштовувати мандрівки Київщиною, а у 1859–1860 рр. до місць Запорозької Січі. Серед учасників цих подорожей були також Онуфрій Хойновський, Владислав Козловський, Леон Сирочинський, Тит Далькевич, а також В. Василевський, Я. Загурський та мабуть інші [11, с. 173–174].

Така ідея зародилася наприкінці 1850-х рр. із засади, що “соромно жити в краї і не знати ні самого краю, ні його людности”. Тому було вирішено використати вакації від початку квітня і аж до кінця серпня, щоб пішки подорожувати Україною в селянських свитках. За три таких експедиції хлопомани обійшли Волинь, Поділля, Київщину, Холмщину, Підляшшя і більшу частину Катеринославщини та Херсонщини. Крім того, відвідали територію колишніх Вольностей Війська Запорозького, місце розташування Старої Січі й могилу кошового отамана І. Сірка в с. Капулівці [16, с. 12–13; 29, с. 40; 21, с. 262–263]. Хлопоманів часто сприймали за сільських хлопців, фельдшерів, іноді – бурлак-заробітчан, “безбілетних” [21, с. 258–260].

Тадей Рильський мандрував і сам-один, зокрема на Кубань [21, с. 263]. Такі подорожі не лише кшталтували народолюбний світогляд хлопоманів, а й стали основою для їх подальших досліджень, у першу чергу фольклористичних і етнографічних, що в першу чергу мали дослідити народний світогляд. Хлопомани дошукувалися в народі основ самоорганізації, гуманізму, демократизму [21, с. 263–264; 26].

Поряд із зближенням із народом, найактивніші/найпослідовніші хлопомани віддалилися від політики, чи радше від політизованих гмін і обрали культурницьку працю. Вони припинили працю у гмінах, що на той час уже були зорієнтовані на підготовку антицарського повстання (за відновлення ідеалізованої Речі Посполитої). Зрештою, В. Антонович, Т. Рильський та інші вийшли зі своїх гмін і, об’єднавшись із гуртком лівобережних студентів-українців, утворили близько 1861 р. українську київську Громаду (згодом отримала назву “Старої”). Рішення про названий вихід частини хлопоманів із польських студентських корпорацій було прийняте під час зборів на квартирі Ф. Панченка восени 1860 р. Тими, хто зважився на таку сецесію, були, за В. Антоновичем, 15 осіб, а саме Рильський, Познанський, Михальчук, Баковецький [8, с. 92]. Вони й вирішили утворити окрему українську громаду. Саме цих людей і можна

**Хлопоман Вікентій
Василевський. Портрет роботи
Артура Гроттгера. 1867 р.
Полотно, олія. Національний
музей у Варшаві**

віднести до найбільш послідовних/концептуальних україно- і народолюбців, що стали цілком на українській позиції. Серед присутніх на цьому зібранні Познанський назвав ще братів Василевських, Готфрида Пржедпельського, Вицуса. Можемо побачити, що крім поляків-українців із Правобережжя у компанії з’явилися й вихідці з інших земель, як названий чернігівець Калист Баковецький.

Таким чином, бачимо дві течії всередині самого хлопоманства. Перша була ближча до польсько-революційної, національно-визвольна і антицарська (Л. Совінський, А. Хамець, Л. Сирочинський, П. Свенціцький та ін.). Народний одяг слугував серед них як засіб агітації своїх ідей поміж народом. Друга течія – культурницька, яка цуралася будь-яких революційно-повстанських кроків (В. Антонович, Т. Рильський, Б. Познанський, К. Михальчук, Ф. Панченко). Вона зосередилася на просвітницькій діяльності серед народу й

тому, на ґрунті організації недільних шкіл для народу, зблизилася із лівобережними українофілами. Друга течія була більш послідовна, дійшовши у своєму зближенні із народом до розриву з шляхтою і проголошення себе цілком українцями. Для більшої близькості хлопомани навіть одружувалися із дівчатами-селянками і приймали православ’я як “народну” релігію. Останнє було лише декларацією єдності з народом, позаяк, за своїм світоглядом хлопомани були дуже далекими від ортодоксального православ’я, їх погляди коливалися від атеїзму до агностицизму. Критичним було ставлення хлопоманів і до інституту сім’ї. Для них вище від угод стояла свобода особистості [16, с. 62–63].

Отже, припускаємо, що спільними для обидвох течій хлопоманства були соціальні погляди, що різнилися лише у способі їх реалізації. Очевидно, розходження між хлопоманами-революціонерами і хлопоманами-культурниками ґрунтувалися на тому, що перші не позбулися ілюзій щодо можливості реалізації своєї програми шляхом революції, другі ж до повстання, точніше до політичних методів, ставилися негативно. Вони визнавали лише соціальне питання. У цьому вони мають дещо спільне із анархізмом російських народників. Замість робити революцію хлопомани схилилися до творення ланок альтернативного суспільства, “ходіння в народ”. Показова із цього огляду спроба хлопоманів закласти у с. Дударях Канівського повіту на Київщині *фаланстер* – самодостатню спільноту (комуну) вільних і рівноправних людей, що працювали для взаємної вигоди за проектом утопічного соціаліста Ш. Фур’є. Фаланстер Фур’є мав мати вигляд палацу, що був призначений і для спільної праці (задля самозабезпечення) і для занять наукою та мистецтвами. Хлопомани виклопотали, щоб маєток місцевої поміщиці вдови В. Габель було передано в оренду селянам. У договорі було спеціально зазначено, що сільська громада має за обов’язок, щоб “...землю в ніякому разі не роздавано окремим селянам, а обробляли спільно”. Для реалізації такого гуртового господарювання у с. Дударях спеціально осів Б. Познанський – “пішов у народ”. Рильський, що із Антоновичем відвідував фаланстер, був у захваті від цього [16, с. 38–39]. Донощики зі аристократично-клерикальних кіл вважали фур’еризм хлопоманів “комунізмом”.

Крім таких явних виявів альтернативності, опозиційності, контркультурності можна спостерегти й суто зовнішні ознаки хлопоманського стилю, що дозволяють характеризувати цей рух як субкультуру українолюбного спрямування. До таких ознак слід віднести носіння народного одягу, зокрема свиток і шапок, селянських зачісок “в кружок”, куріння люльок тощо. Яскравим виявом руху було прибирання хлопоманами прізвиськ-псевдонімів, так Т. Рильського називали “той Тадей”, Леонарда Совінського – “паном Сичем”, Павлина Свенціцького – “Павлом Своїм”, Леона Сирочинського – “Левком Чорним” чи “Левком Гончаренком”, Станіслава Жуковського – “Шашком Богуном” тощо [21, с. 249–250; 27, с. 478]. Також хлопомани зверталися один до одного “брате”, а від своїх опонентів перейняли для самоозначення назвиська “хлопоман” і “хохломан”. Вони не соромилися кепкувати один з одного, що згодом – уже в часи Громади – вилилося у видання гумористичного часопису “Помийниця” (1863). Отже, можемо говорити і про ознаки свого арго і про свою субкультурну творчість. Існували й хлопоманські пісні, до яких варто віднести польськомовні пісні В. Магера і україномовні – Анатоля Свидницького, що зблизився із хлопоманами у Києві. Останні були стилізаціями під народні пісні, але “гайдамацького” змісту (“В полі доля стояла”, “Вже більш як літ двісті”) [21, с. 269].

Характеризуючи суспільні рухи Правобережжя, К. Михальчук називав хлопоманію “польською”, одночасно із якою виникло “російське” українофільство. Хлопоманія була демократичним рухом, а тому не користувалася симпатіями впливового аристократичного середовища. Панський аристократизм та історично-шляхетські традиції хлопомани висміювали, називаючи “мошродзейством” (від “*moscie panie dobrodzieju*”, яке вимовлялося скоромовкою). “Польські” хлопомани усвідомлювали історичні неправди Польщі щодо України, розуміли, що народ не був “бидлом” і треба поважати його особистість, дбати про його освіту рідною мовою. Втім, більшість хлопоманів вважала, що алфавіт повинен бути польський, за винятком невеличкої меншості, яка допускала введення “руського” алфавіту. Хлопомани обстоювали необхідність релігійної толерантності і негайного звільнення селян. Суперечка за алфавіт 1860–1861 рр. намітила розподіл хлопоманства на дві групи: більш чи менш щирих і послідовних хлопоманів.

Невдовзі це вилилося у самий розкол, який, на думку К. Михальчука і М. Драгоманова, наробив багато галасу, але ні до чого не призвів. Невеличкий гурток українофільської молоді виділився із хлопоманства, але невдовзі став рідіти, і вирішивши пристати до “російських” українців, не долічився майже всіх своїх членів, за винятком “двох-трьох православних і тільки одного католика, що незмірно піднявся розумово і морально над своїм суспільством”

[7, с. 240]. За виділенням із гуртка хлопоманів “найкращих передових людей”, що активно чи пасивно прилучилися до “общерусского” руху початку 60-х років, решта була захоплена польським політичним рухом, що готувався [15, с. 248; 7, с. 240–241].

На відміну від загалу хлопоманів, “російські” українофіли і близькі до них хлопомани-культурники (В. Антонович і К^о) не були сепаратистами: люблячи “свій” народ вони не думали відділяти його від Росії, не усвідомлювали необхідності політичного розриву з імперією. Всі їх мрії обмежувалися прагненням розвинути українську літературу і видавати для народу популярні книжки з ціллю більш успішного поширення знань серед нього. Польські хлопомани мріяли про об’єднання України з Польщею, а також Литвою (у щось на подоби Речі Посполитої Трьох Народів), не обмежуючи своїх претензій Дніпром, як цього хотіла й аристократія. Українофіли і польські хлопомани, за К. Михальчуком, ставилися одні до одних вороже. Українофіли поділяли вороже ставлення народу, головно селянства, щодо Польщі. Їх не могли привабити обіцянки польської революційної молоді – забезпечити, після об’єднання з Польщею, свободу віросповідання і української мови. Такі обіцянки їх ображали. Вони вважали диким, що жменька поляків, яка репрезентує привілейований стан, дозволяє собі розпоряджатися долею краю (щоправда, й аристократія не сприймала діяльності хлопоманів). Також, українофіли, виховані на російській літературі, не поділяли ставлення до неї в середовищі польської молоді [15, с. 249].

Показово, що ключовими постатями руху хлопоманів, спершу єдиного, у якому поступово відокремлювалися різні течії, були особистості, які відіграли провідну роль у 1860-х і пізніших роках, як у польському, так і в українському суспільному житті, в тому числі й такі, яких неможливо віднести до якоїсь однієї нації. Серед таких ключових постатей нонконформістських угруповань студентського Києва були Л. Совінський, А. Хамець, В. Антонович, Т. Рильський та інші. Перші два взяли участь у Січневому повстанні. Важливо відзначити, що хлопомани-культурники не відкинули зовсім можливості підтримки антицарського повстання, але лише за умови, якщо його підтримав би сам простий люд – українське селянство. А воно, як відомо, залишилося холодним до закликів революціонерів, у т. ч. – польських хлопоманів. Відштовхувало Антоновича і компанію від участі у повстанні те, що їх радикальніші колеги-хлопомани пішли у повстання поруч із маєтною шляхтою Правобережжя. А це уже йшло врозріз із соціальною програмою хлопоманства. До того ж революційний засіб боротьби хлопомани відкинули як накинута ззовні [16, с. 52].

Отже, вважаємо, що хлопоманія, на своєму першому етапі була спільною українсько-польською, радше навіть польсько-українською течією, яка розкололася після розриву В. Антоновича і Т. Рильського та їх однодумців із польською (“українською”) студентською гміною і утворення української громади. Пізніше термін “хлопоман” і похідні від нього активно використовувалися Громадами. У Київській (“старій”) Громаді він навіть згодом набув іншого значення. Члени Старої Громади, за М. Драгомановим, поділялися на “українофілів” (націоналістів) і “хлопоманів” (що обстоювали інтереси українського селянства). Ці “хлопомани”, підкреслювали в українстві соціальний момент, хоч, за О. Мицюком, були не меншими націоналістами за “українофілів” [16, с. 53–54]*.

Після того як єдина хлопоманська течія зійшла з арени, її вплив на українолюбство як опозиційний соціокультурний рух (контркультуру) не припинився. Так, польсько-українські хлопомани були першими, хто підживив і прискорив кристалізацію в Галичині народовецького руху (приблизно з 1861 р.). Молоді галицькі нонконформісти, майбутні народовці, утворили у Львові першу в Галичині громаду (1861), ідею якої приніс емігрант із Наддніпрянщини Володимир Бернатович з Одеси, колишній студент Київського університету і хлопоман, учасник перепоховання Т. Шевченка. Під псевдонімом “Кузьма Басарабець” він дописував до перших народовських видань “Вечерниці” і “Слово” [1, с. 80]. Ще значнішим був вплив іншого наддніпрянського хлопомана Павлина Свенціцького (1841–1876). Він був головним помічником редактора Костя Горбала у видаванні першими

* Показово, що згодом подібний двоподіл можна побачити й у Галичині – відповідно: народовці і радикали.

галицькими народовцями-“вечерничниками” “науково-літературної часописі” “Нива”. Свенціцький виступав у “Руському народному театрі” під артистичним іменем “Лозовський”, а в літературних творах підписувався як “Павло Свій” або “Стахурський”. Для ознайомлення польського соціуму з українською літературою він видав 4 випуски збірника “Siolo” (1866–1867), де оригінальні українські твори друковано латинською абеткою (формальна ознака “польських” хлопоманів) або у польському перекладі. Також П. Свенціцький один з перших запропонував галицьким русинам уживати подвійну назву “українсько-руський”, на позначення єдності місцевих галицьких українців із українцями інших регіонів [31, с. 167; 27, с. 483–484].

Павлин Свенціцький, хлопоман, актор, видавець, український і польський письменник

Таким чином, бачимо певну співпрацю представників різних українолюбних субкультур в українсько-польському соціокультурному просторі. Можливо, існували певні спроби осмислення, навіть усвідомлення спільності різних у часі й просторі нонконформістських україно- і народолюбних проявів самими представниками цих субкультур. Так, у рукописному збірнику пісень, що залишився від “короля” балагулів А. Шашкевича, наряду із його власними творами, кількома обробками народних і двірських шляхетських пісень та творами Т. Шевченка, зберігалися й пісні козакофілів із Кримської війни і повстанців 1863 року. Можливо остання, твір “Razom”, належав до творчості середовища повстанців, близьких до українсько-

польських хлопоманів. У рукописі її атрибутовано: “пісня Петра Горбковського, подоляка, котрий загинув під Мирополем на Волині в квітні 1863 р. в боротьбі з москалями. Музика С. Б.” [30, с. 138–139]. Очевидно, такі факти потверджують, що спільний українсько-польський “контркультурний” простір існував, позаяк існував простір культурний.

Отже, бачимо, що українолюбство зароджувалося як альтернативний суспільно-культурний напрям, що проявлявся у вигляді польсько-українських субкультур і навіть радикальних контркультурних рухів, що до того ж були переважно молодіжними. Згодом риси українолюбних субкультур простежувалися і в інших проявах організованого українства (Громади, народовство, радикальний рух, студентство). Те, що українолюбний (українофільський) рух був протягом довгого часу культурницьким і аполітичним пояснює його субкультурне походження. Очевидно не випадково такі нонконформістські соціокультурні рухи найяскравіше проявлялися у полікультурному просторі. Найбільш природним і тривалим у часі таким простором був українсько-польський.

Список використаних джерел

1. *Барвінський О.* Спомини з мого життя. Частина перша та друга / О. Барвінський / Упор. А. Шацька, О. Федорук; ред. Л. Винар, І. Гирич. – К.: Смолоскип, 2004. – 528 с.
2. *Воспоминания Б. С. Познанского (Продолжение)* // Украинская Жизнь. – М., 1913. – № 2. – С. 10–26.
3. *Гнатюк В.* Тимко Падуро в українському історично-культурному процесі / Володимир Гнатюк // “Українська школа” в польському романтизмі / За ред. Сергія Ткачова. – Тернопіль: Підручники і посібники, 2002. – С. 113–127.
4. *Гнатюк В.* Ярмаркове українофільство в житті та літературі (балагульщина) / В. Гнатюк // “Українська школа” в польському романтизмі. – Тернопіль: Підручники і посібники, 2002. – С. 144–165.
5. *Гордер Ю.* Світ Софії: роман про історію філософії / Ю. Гордер / З норвезької переклала Н. Іванчук. – 2-е вид. – Л.: Літопис, 1998. – 576 с.
6. *Дорошенко Д.* Володимир Антонович. Його життя й наукова та громадська діяльність / Д. Дорошенко. – Прага: Видавництво Юрія Тищенка, 1942. – 168 с.
7. *Драгоманов М. П.* Евреи и поляки въ Юго-Западномъ краѣ. По новымъ матеріаламъ для Юго-Западнаго края / М. П. Драгоманов // Политическія сочиненія / Подъ редакціей проф. И. М. Гревса и Б. А. Кистяковскаго. – Томъ I. Центр и окраины. – М., 1908. – С. 217–267.
8. *Житецький І.* Київська громада за 60-х років / Ігнат Житецький // Україна: науковий двохмісячний українознавства. – 1928. – Кн. 1. – С. 91–125.
9. *Записки* Михайла Чайковскаго (Садьк-Паши) // Киевская старина: ежемѣсячный историческій журналъ. – 1891. – Мартъ. – Томъ XXXII. – С. 463–477.
10. *Земський Ю.* Особливості генези польського націоналізму в Правобережній Україні середини XIX ст. / Ю. Земський // Гуманітарний Журнал. – 2009. –

№3–4. – С. 41–57. 11. *Іванова Л. Г., Іванченко Р. П.* Громадівський рух 60-х рр. XIX ст. в Україні: проблеми, ідеологія. – К.: Міжнародний інститут лінгвістики і права, 1999. – 126 с. 12. *[Калінка В.]* Балагульство / Літ. пер. з польс. Анатолія Секретарьова і Валерія Франчука. Ред. А. Секретарьов, 08.04.2009. – Дж.: Listy o Rusi. II. Balagulstwo // Roczniki polskie z lat 1857–1861. – Т. I. Rok 1857. – Paryż, 1865. – S. 280–290. – Режим доступу: <http://www.proza.ru/2009/04/09/151>. 13. *Лисяк-Рудницький І.* Козацький проект Міхала Чайковського під час Кримської війни: аналіз ідей // Його ж. Історичні есе: наук.-поп. вид. У 2 т. Т. 1 / І. Лисяк-Рудницький; Відп. ред. Ф.Сисин; Упоряд. Я. Грицак. – К.: Основи, 1994. – С. 251–264. 14. *Марахов Г. П.* Соціально-політична боротьба на Україні в 50–60-е годы XIX века / Г. П. Марахов. – К.: Вища школа, 1981. – 159 с. 15. *Михальчук К.* Поляки Юго-Западного края / К. Михальчук // Труды этнографическо-статистической экспедиции вь в Западно-Русский Край, снаряженной Императорским русским географическим обществом. Юго-Западный отдѣль. Материалы и изслѣдованія, собранныя д. чл. П. П. Чубинскимъ. В 7 т. – т. VII, ч. 1. – СПб, 1872. – С. 213–291. 16. *Мицюк О.* Українські хлопомани / О. Мицюк. – Чернівці, 1933. – 80 с. 17. *Мияковский В.* “Киевская громада”: Из истории украинского общественного движения 60-х гг. / В. Мияковский // Летопись революции. – 1924. – № 4. – С. 127–150. 18. *Окаринський В.* Балагульщина (“барагольство”) у суспільному житті Правобережної України (1820–1850-ті рр.) / В. Окаринський // Пам’ять століть. – 2011. – № 5–6. – С. 53–66. 19. *Окаринський В.* “Емір” Вацлав Ржевуський (Жевуський) (1784–1831) на тлі польсько-українського Романтизму (до 180-річчя загибелі) / В. Окаринський // Україна–Європа–Світ: Міжнародний збірник наукових праць. Серія: Історія, міжнародні відносини / Гол. ред. Л. М. Алексієвцев. – Вип. 8. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2011. – С. 182–203. 20. *Окаринський В.* Пуристи як молодіжна нонконформістська течія у суспільному житті України 1850-х років / В. Окаринський // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія / За заг. ред. проф. І. Зуляка. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2011. – Вип. 1. – С. 17–22. 21. *Пазяк Н.* Українські “хлопомани” та їхня фольклористична діяльність (силуети з юнацьких літ Тадея Рильського) / Надія Пазяк // Українсько-польські культурні відносини XIX–XX ст. / Гол. ред. О. Федорук. – К.: Вид-во М. П. Коця, 2003. – С. 249–270. 22. *Подольський Ю., Благой Д.* Романтизм // Літературна енциклопедія: Словарь литературных терминов: В 2-х т. – М.; Л.: Изд-во Л. Д. Френкель, 1925. – Т. 2. П–Я. – СПб. – С. 728–737. 23. *Равита Ф.* Михайль Чайковський і козакофільство / Ф. Равита // Київська Старина. – 1886. – № 4. – С. 763–777. 24. *Равита Ф. (Гавронський Ф.)* Оома Падурра (Критический очерк) / Ф. Равита[Гавронський] // Київська старина. – 1889. – Т. XXVI. – С. 727–751. 25. *Русовъ А.* Теорбанисты Грегоръ, Каэтанъ и Францъ Видорты / А. Русовъ // Київська Старина. – Томъ XXXVI. – 1892. – Мартъ. – С. 365–380. 26. *Рыльскій О.* Къ изученію украинскаго народнаго міровоззрѣнія. Экономическія отношенія (продолженіе) / О. Рыльскій // Київська Старина. – 1903. – Апрель. – С. 1–23. 27. *Середа О.* Павлин Свенціцький у суспільному житті Галичини: до історії польського українофільства / Остап Середа // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Вип. 15. Confraternitas. Ювілейний збірник на пошану Ярослава Ісаєвича. – Львів, 2006–2007. – С. 475–486. 28. *Тычино Н.* Чарноцкий, Адам / Н. Тычино // Русский биографический словарь. – Изд. под наблюдением председателя Императорского Русского Исторического Общества А. А. Половцова. – СПб: тип. И. Н. Скороходова, 1905. – Т. 22: Чаадаев-Швитков. – С. 29–32. 29. *Ульяновський В.* Син України (Володимир Антонович: громадянин, учений, людина) / Василь Ульяновський // Антонович В. Б. Моя сповідь: Вибрані історичні та публіцистичні твори / Упор. О. Тодійчук, В. Ульяновський. Вст. ст. та коментарі В. Ульяновського. – К.: Либідь, 1995. – С. 6–77. 30. *Франко І.* “Король балагулів”. Антін Шашкевич і його українські вірші // Франко І. Зібрання творів у п’ятдесяти томах. – Т. 35. Літературно-критичні праці (1903–1905). – К.: Наукова думка, 1982. – С. 113–149. 31. *Франко І.* Нарис історії українсько-руської літератури до 1890 р. / І. Франко. – У Львові, 1910: Накладом Українсько-руської видавничої спілки. – 444 с. 32. *Франко І.* Нові причинки до історії польської суспільності на Україні в XIX ст. // Франко І. Зібрання творів у п’ятдесяти томах. – Т. 47. Історичні праці (1898–1913). – К.: Наукова думка, 1986. – С. 191–241. 33. *Франко І.* Українські “народовці” і радикали // Франко І. Зібрання творів у п’ятдесяти томах. – Т. 28. Літературно-критичні праці (1890–1892). – К.: Наукова думка, 1980. – С. 198–206. 34. *Хебдидж Д.* Субкультура: значення стиля / Дик Хебдидж; пер. с англ. М. Маликовой, М. Неклюдовой; предисл. О. Гавришиной // Теория моды: одежда, тело, культура. – 2008/2009. – Вып. 10: Зима. – С. 128–175. 35. *Яворницька О.* Теорія субкультур у соціологічній перспективі / Оля (Олександр) Яворницька // Ї: незалежний культурологічний часопис. – 2002. – № 24. – С. 100–115. 36. *Якуба О.* Молодіжні рухи та їх базова типологізація / Олена Якуба // Ї. – 2002. – № 24. – С. 127–134. 37. *Bobrowski T.* Pamiętnik mojego życia / T. Bobrowski / Z przedmową Wł. Spasowicza. – Lwów, 1900. – Т. I: O sprawach i ludziach mego czasu. – 417 s. 38. *Dunin Karwicki J.* Wspomnienia Wołyniaka / J. Dunin Karwicki. – Lwów: Nakładem Księgarni Gubrynowicza i Schmidta, 1897. – 339 s. 39. *Dzierzkowski J.* Bałaguly. Wjazd do Berdyczowa / J. Dzierzkowski // Powieści, w pierwszym zupełnem wydaniu, z portretem autora. – Lwów: nakład i druk Rogosza, skład u Richtera, 1875. – Т. IV. – S. 16–20. 40. *Grzymałowski S.* Polska młodzież akademicka w Kijowie 1834–1918 (wybrane rozdziały) / S. Grzymałowski // Wspomnienia z Kijowia. – VI. – Wrocław, 2001. – 42 s. 41. *Hamm M. F.* Kiev: A Portrait, 1800–1917 / Michael F. Hamm. – Princeton, 1995. – 328 p. 42. *Hebdige D.* Subculture: The Meaning of Style / Dick Hebdige. – Routledge, 2002. – 208 p. 43. *Pyśma Tymka Padurry* [Твори Тимка Падури]. 8 томів // Львівська національна наукова бібліотека ім. В. Стефаника НАН України, Відділ рукописів, ф. 5 (Оссолінські колекції), оп. 1, спр. 1935. – т. I–II. 44. *Roszak T.* The Making of a Counter Culture: Reflections on the Technocratic Society and Its Youthful Opposition / Theodore Roszak. – Berkeley: University of California Press, 1969. – 310 p. 45. *Tabiś J.* Polacy na Uniwersytecie Kijowskim, 1834–1863 / J. Tabiś. – Kraków: Wydawn. Literackie, 1974. – 178 s. 46. *Wrotnowski F.* Powstanie na Wołyniu Podolu i Ukrainie w roku 1831 podług podań dowódców i społeczników tegoż powstania. Tom drugi / Felix Wrotnowski. – Paryż: W księgarni i drukarni polskiej, 1838. – 402 s. 47. *Zhukovsky A.* Khlompoman / Arkadii Zhukovsky // Encyclopedia of Ukraine. – University of Toronto Press, 1984–1993. – Vol. 2. – 1989. – Internet Encyclopedia of Ukraine, hosted by the Canadian Institute of Ukrainian Studies: <http://www.encyclopediaofukraine.com/display.asp?AddButton=pages%5CP%5CO%5CPopulismRussianandUkrainian.htm>.

Владимир Окаринский

ФОРМИРОВАНИЕ УКРАИНОЛЮБЧЕСКОГО НАПРАВЛЕНИЯ В СРЕДЕ НОНКОНФОРМИСТСКИХ ТЕЧЕНИЙ В УКРАИНСКО-ПОЛЬСКОМ СОЦИОКУЛЬТУРНОМ ПРОСТРАНСТВЕ (К КОНЦУ 1850-Х ГГ.)

В статье рассмотрена проблематика возникновения и развития украинофильских парадигм в среде нонконформистских польских и украинских субкультур в совместном социокультурном пространстве двух соседних народов.

Ключевые слова: нонконформизм, субкультура, контркультура, украинофильство, украинолюбство, казакофильство, балагульщина, хлопоманство, громады, народолюбие.

Volodymyr Okaryns'kyi

FORMATION OF UKRAINOPHILE DIRECTION AMONG NONCONFORMIST CURRENTS IN THE UKRAINIAN-POLISH SOCIAL AND CULTURAL SPACE (TILL THE END OF 1850S)

The article considers the problems of the origin and development of Ukrainophile paradigms among nonconformist Polish and Ukrainian subcultures in common sociocultural space of two neighboring nations.

Key words: nonconformism, subculture, counterculture, Ukrainophilism, kozakofilstvo (kozakophilia), balagulschyna, khlopomany, hromadas, populism.

УДК 262.5

Вадим Ореховський

ДІЯЛЬНІСТЬ РОСІЙСЬКОГО ЧЕРВОНОГО ХРЕСТА ПО ОРГАНІЗАЦІЇ МЕДИЧНОЇ, ХАРЧОВОЇ ТА САНІТАРНО-ЕПІДЕМІЧНОЇ ДОПОМОГИ ПОРАНЕНИМ ВІЙСЬКОВИМ У РОКИ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ (1914–1918 РР.)

У статті автор розкриває основні моменти діяльності Російського Товариства Червоного Хреста по наданню медичної, харчової та санітарно-епідемічної допомоги частинам діючої армії у роки Першої світової війни

Ключові слова: Перша світова війна, Російська імперія, громадські медично-санітарні організації, Російське Товариство Червоного Хреста, допомога пораненим і хворим.

Сьогоднішній світ, світ третього тисячоліття є надзвичайно багатоманітним, різнобарвним, неоднозначним. Переживаючий добу “глобалізації”, змушений вирішувати питання війни і миру, економічного процвітання та культурного обміну він, в той же час намагається не втратити своєї неповторності. Сучасна цивілізація прагне ліквідувати помилки минулого і в той же час створює нові, часто важковирішувані проблеми. Пошук шляхів їх подолання змушує нас обернутися в минуле, намагаючись зрозуміти сьогодення і передбачити майбутнє.

Однією з таких переломних подій світової історії є невеличкий хронологічний період 1914–1918 рр. Перша світова війна, яку справедливо називають ще й “Великою”, за масштабністю воєнних дій та кількістю жертв перевищила найбільш криваві збройні конфлікти у всій попередній військовій історії світової цивілізації.

Із небувалою силою, загостривши усі економічні і політичні проблеми країн Європи, війна змусила терміново вирішувати ще одне важливе завдання – медично-санітарне забезпечення бойових дій ворогуючих армій.

Особливого значення це питання набуло у Російській імперії. Картина тут була вельми невтішна: смертність серед поранених – більше 10 відсотків; назад до лав після поранень, контузій та інших ушкоджень поверталось від 40 до 50 відсотків усіх поранених, а інвалідність серед поранених – вище 20 відсотків, що значно перевищує аналогічні показники у арміях союзників та ворогів Росії [34, с. 11]. Частково зарадити цій ситуації змогли громадські військово-санітарні організації, які в багатьох випадках стали конкурентами державної медицини і навіть монополістами в деяких галузях лікарської і не тільки лікарської допомоги.

З усіх громадських організацій, що передбачали надання допомоги пораненим, хворим та калікам, діяльність Російського Товариства Червоного Хреста (РТЧХ) була найбільш дієвою, багатоплановою і результативною.

Значущість подій 1914–1918 рр. привертала, привертають і будуть привертати до себе увагу істориків [1; 4; 7; 13; 33; 37; 39; 48]. На різних етапах розвитку історичної науки предметом досліджень вчених ставали різні аспекти “Великої війни”. Однак серед значного наукового доробку майже відсутні праці, присвячені історії діяльності РТЧХ у роки Першої світової війни. Наукова розробка цієї проблеми продовжує залишатися одним з важливих завдань вітчизняної історичної науки. Останнє і визначило актуальність теми, обраної автором статті.

Метою публікації є розкриття та характеристика основних напрямків діяльності РТЧХ по наданню медичної, харчової та санітарно-епідемічної допомоги пораненим військовим у ході бойових дій 1914–1918 рр.

Перша світова війна виявилася особливо важким випробуванням для Російського Червоного Хреста. Військові поразки, особливо на початку війни, і пов'язані з ними величезні втрати російської армії, хаос і паніка в тилу – все це вимагало від Товариства не тільки прийняття негайних заходів по організації евакуації поранених та хворих, але й забезпечення їх подальшого лікування. Для цього необхідно було збільшити кількість лікарняних місць у госпіталях і лазаретах (особливо міських).

Найбільш значне зростання числа місць припало на долю Петрограда, де у кінці липня 1915 року нараховувалося 49000 лікарняних місць у 550 медичних закладах (у жовтні 1914 р. – всього лише 13000). Це, перед усім, пояснювалося тим, що у липні 1915 року була завершена програма Петроградського Міського Комітету Всеросійського Союзу Міст (громадська організація, що виникла з початком війни і повинна були відігравати роль помічника військово-санітарного відомства та Російського Товариства Червоного Хреста (РТЧХ)) по збільшенню кількості госпітальних місць до 27000 [15, с. 8–9].

Червоний Хрест з вищеназаних 49000 місць до кінця першого року війни мав у своєму розпорядженні 12000 ліжок, замість запланованих 6000 на 1 жовтня 1914 року [15, с. 9].

Що стосується району, то в цьому відношенні найбільше зростання спостерігалось у Фінляндії. Вже 1 серпня 1914 року на засіданні Головного Управління (ГУ) РТЧХ розглядалося питання про обладнання Фінським Червоним Хрестом лікарні на 100 ліжок, а також формування санітарного загону [40, арк. 7].

До 1 жовтня 1914 року кількість лікарняних місць становила 1766 ліжок, а через вісім з половиною місяців кількість останніх досягла цифри 5481. Особливе значення лікарняним місцям у Фінляндії надавали висока якість їх хірургічного обладнання, забезпечення їх першокласним медичним персоналом, а також завдяки досить вмілому і широкому використанню вигідних місцевих умов для санітарного лікування поранених та хворих воїнів [15, с. 9].

Всього ж у середині 1915 року у Північному районі РТЧХ знаходилося до 1300 медичних закладів всіх організацій, які мали більше 87000 місць [15, с.8].

Діяльність стаціонарних закладів РТЧХ зосереджувалася не тільки у містах і тилових районах. Вони забезпечували потреби і частин діючої армії. Так, війська Північно-Західного фронту обслуговувалися такими формуваннями Червоного Хреста: 23 госпіталями; 16 етапними лазаретами і 16 рухомими лазаретами [41, арк. 247 зв.].

Діяльність цих лікарняних закладів зосереджувалася, головним чином, у районах поблизу мм. Любліна, Івангорода, Нової Александрії, Радома і Келець, причому особливої напруги досягла вона у Кельцях, де за час боїв 8–15 листопада 1914 року скупчилась значна кількість поранених. У госпіталях на 50 ліжок доводилося розмішувати по декілька сотень поранених [16, с. 533]. За час листопадових боїв тільки в одну Варшаву прибувало щоденно від 6000 до 8500 поранених. Вони заповнили всі будівлі, які тільки можливо було знайти у місті [14, с. 14].

Найбільш чисельною була організація РТЧХ на Південно-Західному фронті. Тут у кінці вересня 1914 року у розпорядженні головноуповноваженого Б. Є. Іваніцького знаходилися такі медико-санітарні заклади: 25 госпіталів; 17 етапних і 16 рухомих лазаретів; 2 спеціальних і 6 передових загонів [41, арк. 247 зв.], а на 10 січня 1915 року кількість формувань Червоного Хреста у цьому районі збільшилася до 36 госпіталів, 43 етапних і рухомих лазаретів та 14 передових загонів. Крім того, медична допомога надавалася двома спеціальними загонами Бессарабського Земства [11, с. 823].

Про розміри лікарняної допомоги, наданої цими закладами, свідчать такі кількісні дані: з початку кампанії до 1 грудня 1914 р. в 34 госпіталях, 20 етапних і 15 рухомих лазаретах було проведено хворими і пораненими 750000 лікарняних днів, в т.ч. 28000 – офіцерських [11, с. 823].

Стабілізація російсько-німецького фронту та тимчасове припинення військових дій дали змогу підвести деякі підсумки у діяльності Червоного Хреста за перше півріччя війни.

Найбільш повно це зробив професор М.О. Вельямінов у своїй доповіді ГУ РТЧХ [25; 30, арк. 58; 43, арк. 57зв. – 58].

Маневровий характер військових дій вимагав більшої рухомості медичних закладів РТЧХ. Між тим, прибуття госпіталів на передові позиції викликало великі труднощі, тому що їх не було де розміщувати, а на узгодження цього питання з Головним начальником постачання того чи іншого фронту витрачалося дуже багато часу. Тому вони відправлялися в райони уповноважених без вказівки місця призначення. Бюрократична тяганина, постійно змінювані накази військових призводили до того, що деяким госпіталям взагалі доводилося чекати у вагонах [14, с. 13].

Негативно впливала на діяльність госпіталів також їх недостатня мобільність. Це пояснювалося як малою пропускнуою можливістю російських залізниць, так і обмеженою кількістю залізничних вагонів.

Лазарети були більш мобільними і часто замінювали госпіталі, розгортаючись іноді на 300 ліжок. Так, Самарський етапний лазарет у м. Гродно за час осінньо-зимових боїв 1914 року прийняв біля 500 чоловік (більшість – важкопоранені) [14, с. 15]. Досить інтенсивно працював лазарет Мармурового палацу, старший лікар якого, розташовуючись в 1–2 верстах від місця бою, виконував тут досить серйозні операції [16, с. 533].

Не тільки госпіталі і лазарети часто не мали обозу, який би міг перевозити їх громіздке обладнання, але і керівний склад Червоного Хреста був позбавлений засобів пересування. Так, у завідуючої медичною частиною Північно-Західного району, професора В. Г. Цеге фон Мантейфеля довгий час не було автомобіля, необхідного для службових роз'їздів [30, арк. 58; 43, арк. 57 зв. – 58].

Не зовсім сприятливо відображалась на діяльності РТЧХ численність немедичного персоналу, що часто призводило до ігнорування медиків або до вирішення суто медичних справ без участі останніх [30, арк. 58; 43, арк. 57 зв. – 58].

Спостерігався також надзвичайний розвиток паперового боку справи, доходячи до того, що "... папери відсилаються із однієї кімнати в іншу, а з неї у сусідню" [30, арк. 58; 43, арк. 57 зв. – 58].

Вищевказані недоліки пояснювалися не тільки помилками Червоного Хреста, але й військово-економічною невідповідністю до війни країни у цілому.

У кінці 1914 року стало очевидним, що війна набуває затяжного характеру. Але до ведення такої війни не була підготовленою жодна з держав. Мобілізаційні запаси, за допомогою яких ворогуючі сторони хотіли вести війну, виявилися досить обмеженими. Промисловість не встигала в необхідній кількості виробляти зброю та бойові припаси. Перед кожною з сторін постало складне завдання переведення своєї економіки на військові рейки.

Опинившись перед фактом провалу своїх початкових стратегічних планів, німці вирішили у 1915 році на Західному (французькому) фронті перейти до оборони, а всі сили зосередити на Східному фронті, розбити російську армію і вивести Росію з війни.

Відбивши наступ російських військ у Карпатах, німецьке командування почало готувати операцію по розгрому правого флангу Південно-Західного фронту. На ділянці в 25 кілометрів, де оборонялися 5 російських дивізій, німці зосередили дві армії і створили шестикратну перевагу в артилерії [2, с. 80].

19 квітня 1915 року німці перейшли в наступ і прорвали фронт. "Вчора на ділянці одного з полків німці випустили 3 тисячі снарядів. Знесли все. А у нас було випущено лише 100" [22, с. 66], – сповістив в одному із своїх листів до військового міністра В. А. Сухомлінова генерал М. М. Янушкевич. Через відсутність боєприпасів російські війська почали відступати на схід. Однак німцям не вдалося оточити і знищити російську армію. Восени фронт стабілізувався по лінії Рига, р. Західна Двина, Двінськ, Сморгонь, Барановичі, Дубно, р. Стрипа [2, с. 80].

Безперервні бої, які йшли кілька місяців, змусили червонохресні заклади Південно-Західного району працювати за дуже важких умов. На кінець квітня 1915 року в розпорядженні головноуповноваженого Б. Є. Іваніцького знаходилося 249 різних польових

закладів, з них при арміях – 171 і розташованих у тиловому районі – 78 [12, с. 3889]. Відступ установ РТЧХ з Галиції був проведений загалом без суттєвих втрат у майні, і особовий склад їх використовувався при відкритті харчових і перев'язочних пунктів, а також організації перевезення хворих та поранених.

Так, у Львові персоналом Червоного Хреста була посилена перев'язочна на головному вокзалі й обладнана перев'язочна у пакгаузі вокзалу. На ці перев'язочні припадала головна робота по наданню допомоги пораненим, яких було перев'язано кілька десятків тисяч [12, с. 3872–3873].

Що стосується лазаретів та госпіталів, то через відсутність транспортних засобів вони повинні були розгортатися по залізничних лініях. Між тим, внаслідок завантаженості останніх військовими перевезеннями не раз траплялися значні утруднення при евакуації. Дуже складно було одержати вагони для вантажів. Так, наприклад, госпіталь Єлісаветградської Общини Червоного Хреста, розгорнутий у Ярославі, повинен був частину свого майна залишити на станції, тому що замість обіцяних 10–11 вагонів було дано тільки 4, а наступного дня, після посиленних клопотань, ще 3 вагони [14, с. 14].

Напруженою була діяльність червонохресних закладів і на інших фронтах. Восени 1915 року російський Північно-Західний фронт був розділений на два окремих фронти: Північний і Західний. До складу Північного фронту входили 1, 5 і 12 армії. Завдання по забезпеченню їх медико-санітарних потреб повинні були вирішувати і заклади Червоного Хреста Північного району (до цього часу цим займалася червонохресна організація Північно-Західного району). Як красномовно зауважив завідуючий медичною частиною РТЧХ Північного фронту С. К. Соловйов: "...Червоний Хрест був на Північному фронті першою організацією, якій довелося лагодити латки військово-санітарного відомства" [31, арк. 18]. Тільки при одній 12-й армії вже на час створення фронту діяло 13 закладів РТЧХ [31, арк. 15]. Однак, незабаром з'явившись, Земський та Міський Союзи швидко обігнали Червоний Хрест у кількісному відношенні. Але за словами того ж Соловйова, хоча "...Союзи кількісно обігнали Червоний Хрест, але якісно останній стояв завжди попереду" тому що "... мав заклади, обслуговуючі армію в медико-санітарному відношенні (мав лабораторію, передові загони, транспорти і т.д.), Союзи ж обслуговували армію як таку, йшли на допомогу не стільки санітарною частиною, скільки етапно-господарською. Обладнання та устрій закладів Союзів, потребуючи певної організації і досвіду, абсолютно не може йти у порівняння із устроєм лікарняних закладів або загонів, якими розпоряджався Червоний Хрест" [31, арк. 18].

Однак, як би там не було, у лютому 1916 року при арміях Північного фронту діяло 76 медичних і господарських закладів РТЧХ (14 госпіталів, 13 етапних і рухомих лазаретів, 17 передових загонів та ін.) [38, с. 4–5]. З початку кампанії і до 1 травня 1916 року у фронтових закладах, а також тилових госпіталах і лазаретах РТЧХ Північного району пораненими було проведено 55892 офіцерських та 2884778 солдатських лікарняних днів [8, с. 2687]. Успішно діяли медичні заклади Червоного Хреста Західного району. Внаслідок розділу частина установ була передана головноуповноваженим Північного і Внутрішнього районів, на Західному ж фронті залишилися такі заклади РТЧХ; госпіталів – 21; етапних лазаретів – 26; рухомих – 28 і під прапором Червоного Хреста – 28 (госпіталів – 2 і лазаретів – 26) [19, с. 516–517].

У своєму донесенні головноуповноважений Е. П. Беннігсен особливо відзначив діяльність Тамбовського госпіталю, власного його величності госпіталю Товариства Доброчинність, 4-го Георгіївського госпіталю. З більш дрібних одиниць особливо помітними були два Георгіївських рухомих лазарети, Приамурський етапний, Уфимський лазарет, лазарет Вітебської Общини Червоного Хреста, Олексіївський лазарет [5, с. 4408].

До початку 1916 року центральні держави, доклавши багато зусиль протягом перших двох кампаній, значно виснажили свої ресурси, але так і не змогли вивести з війни Францію або Росію.

Особливе значення у кампанії 1916 року мали операції на Східноєвропейському театрі. Важливу роль відіграв наступ російських армій Південно-Західного фронту (головнокомандуючий генерал О.О. Брусилов), який розпочався 22 травня. Оборона австро-німецьких військ була прорвана на глибину 80–120 км. Ворог зазнав великих втрат (більше 1 млн чоловік вбитими та пораненими і більше 400 тис. полоненими). Командування Центральних держав було змушене перекинути на російський фронт 11 німецьких дивізій з Франції та 6 австро-угорських з Італії. Російські армії були зупинені, й на початку серпня 1916 року фронт стабілізувався [2, с. 84].

Наступ Південно-Західного фронту вимагав посилення хірургічної допомоги на передовій. Ще зимою управління Південнозаходохреста звернуло увагу на необхідність пересування вперед великих госпіталів Червоного Хреста з метою створення в армійських районах хірургічних центрів. Поступово, починаючи з весни і впродовж літніх місяців, ряд медичних закладів був пересунутий з тилу у райони діючих армій (Київський і Полтавський – у Рівне, Севастопольський – у Тернопіль, Пензенський – у Коломию, Самарський і Таврійський – у Чернівці) [10, с. 441]. Загальні чисельні підсумки лікарняної діяльності Червоного Хреста на Південно-Західному фронті виразилися у таких цифрах: з початку кампанії до 1 вересня 1916 року через заклади РТЧХ цього фронту пройшло 593300 чоловік, у тому числі 14316 офіцерів, 555767 нижчих чинів, 16535 військовополонених і 6682 чоловіки цивільного населення [10, с. 435].

Хоча головні дії розгорталися на Південно-Західному фронті, але і в інших районах червонохресні заклади виконували нелегку роботу. На 1 лютого 1916 року Червоний Хрест Західного району мав у своєму розпорядженні 233 лікарняно-санітарних установи у діючих арміях (12 госпіталів, 17 етапних лазаретів, 32 рухомих лазарети, 29 передових загонів та інші формування) [38, с. 4–5].

Найбільш активно діяльність цих установ була під час проведення 5–17 березня 1916 року арміями Західного фронту Нарочської операції, яка змусила німецькі війська послабити атаки на Верден. За березень у госпіталях і лазаретах Червоного Хреста, а також у лікарняних закладах, діючих під його прапором, за далеко не повними даними було проведено: офіцерами – 2000; нижчими чинами – 660 і цивільними особами – 428 лікарняних днів [20, с. 3420], а всього кількість лікарняних днів, проведених пораненими та хворими воїнами, військовополоненими і біженцями у власних лікарняних закладах Червоного Хреста Західного району та їм субсидованих з початку кампанії до 1 травня 1916 року виразилася у таких цифрах: офіцерами проведено 41702; нижчими чинами – 3956654 та біженцями – 34291 лікарняний день [8, с. 2687].

Діяльність Червоного Хреста Західного району була відзначена наказом головнокомандуючого арміями Західного фронту, який засвідчив: “Роботу цих закладів і особливо госпіталів, лазаретів, передових загонів, транспортів та харчових пунктів визнаю вище усякої похвали...” [27].

Особливо слід вказати на діяльність морських плавучих госпіталів. З метою організації останніх Морське відомство передало в розпорядження головноуповноваженого Червоного Хреста Південного району М. П. Урусова два пасажирських пароплави компанії “Messagerie maritime” – “Португалія” та “Екватор”. Вони були переобладнані на плавучі госпіталі в майстернях Добровільного флоту і Російського Товариства Пароплавання й Торгівлі. Неоцінену допомогу по їх обладнанню надав також Катеринославський польовий склад Червоного Хреста. Персонал кожного пароплава складався з уповноваженого, 3 лікарів, священика, 25 сестер і 50 санітарів. Місткість суден складала по 500 чоловік на кожному. Вартість обладнання двох пароплавів обійшлася в 717500 крб. [14, с. 7; 44, арк. 129–129 зв.].

У грудні 1915 року Туреччина та Болгарія визнали за призначеними для плавання по Чорному морі “Португалією” та “Екватором” права госпітальних суден [47, с. 193]. Тим більший жах і обурення викликала подія, яка сталася 17 березня 1916 року.

У цей день “Португалія”, яка знаходилася у Чорному морі, маючи на борту російсько-французький екіпаж і медичний персонал, прямувала до міста Офу. О 8-й годині 30 хвилин

ранку названий пароплав зупинився, щоб дати можливість одному з супроводжуючих його суден відкачати воду. У цей час ворожий підводний човен, наблизившись до судна, яке стояло із зупиненими машинами, обійшов навколо нього і без попередження випустив по ньому дві торпеди з відстані у 50 метрів. Після вибуху госпітальне судно у ту ж мить пішло на дно. Російському міноносцю, який знаходився недалеко, вдалося врятувати 163 чоловіки з 273, що перебували на судні. Решта ж, у тому числі 14 сестер милосердя Червоного Хреста, лікарі, санітари, частина російської команди, а також 29 французьких матросів загинуло [3, с. 1270].

Серед загиблих були: уповноважений Червоного Хреста граф Л. Л. Татіщев; старша сестра милосердя баронеса О. Ф. Мейендорф (племінниця товариша голови ГУ РТЧХ барона Ф. Є. Мейендорфа); сестра милосердя княжна О. С. Андроннікова та ін. [23, с. 1447–1449].

Потоплення “Португалії” викликало обурення всієї російської громадськості, а морський міністр генерал-ад’ютант І. К. Григорович зробив заяву: “Це розбій, іншої назви немає вчинку командира підводного човна, що потопив “Португалію”. Моя особиста думка така: після війни російський уряд повинен висунути вимогу віддати цього віднині безсмертного за своєю мерзенністю моряка військовому суду, який, – я в цьому не маю сумніву, – засудив би винного до смертної кари “[3, с. 1282].

Усі врятовані з “Португалії” були нагороджені: офіцери – відповідними орденами, а всі решта – георгіївськими медалями [17, с. 1478]. Матрос Василь Василевський одержав також у подарунок від французької компанії годинника за врятування кормового національного прапора [28].

“Португалія” виявилась не єдиним потопленим судном Червоного Хреста. Через три місяці 25 червня торпедою з підводного човна було потоплено госпітальне судно “Вперед”. З 67 чоловік екіпажу і санітарного персоналу було врятовано 60 [24, с. 2401–2407; 29].

Для правильної постановки хірургічної допомоги ГУ РТЧХ запрошувало на службу “світл” вітчизняної медицини: професорів С. Р. Миротворцева, М. Н. Бурденко, К. Х. Орлова М. М. Петрова та ін., які роз’їжджаючи по фронтах, консультували лікарняні заклади Червоного Хреста, виконуючи в той самий час складні хірургічні операції [14, с. 32]. Їх діяльність була надзвичайно напруженою. Лише за один місяць своєї діяльності професор М. Н. Бурденко виконав 120 трепанацій [43, арк. 57 зв.]. Старший консультант Червоного Хреста при арміях Західного фронту професор В. Г. Цеге фон Мантейфель на початку 1916 року подав у ГУ рахунок для сплати, згідно якому на свої службові роз’їзди від 19 жовтня 1915 року до 3 січня 1916 року він витратив 160 крб. 50 коп., а також рахунок витрат по роз’їздах, сплаті телеграм і канцелярських витрат, його помічника, лікаря В. К. фон Рейтера на суму 196 крб. 47 коп. [32, арк. 7].

Під головуванням професорів-консультантів створювалися швидкодійні хірургічні загони у складі 2-ох лікарів, 12 студентів і 8–10 сестер [14, с. 32]. Бої, які точилися в серпні 1914 року у Південних губерніях Привіслінського краю, підтвердили необхідність мати наготові хоча б кадри хірургічно-перев’язочних загонів, які легко можна було б перекидати в місця найбільшого скупчення поранених; у Мехов, Андрєєв, Кельці, куди між 10 і 20 листопада прибувало щоденно по декілька тисяч поранених. Хірургічних сил і засобів, розташованих там установ Червоного Хреста не вистачало, а червонохресні лазарети, які знаходилися поблизу, не могли у короткий строк прийти на допомогу. Деякі з них і зовсім були позбавлені можливості рухатись з причини слабкої перепускної здатності залізниць, пошкоджених австрійцями [11, с. 833].

На початку 1915 року такими загонами були укомплектовані вже чотири армії Південно-Західного фронту. Вони обслуговували ближні тили військових частин [11, с. 833–834].

Крім традиційних лікарняних закладів досить успішно діяли очні загони. На початку 1915 року опікування імператриці Марії Федорівни сліпими було сформовано на прохання ГУ РТЧХ три очних загони (для Північно-Західного, Південно-Західного і Кавказького фронтів). Метою цих загонів було надання безпосередньої допомоги військам, а крім того,

вони брали участь у сортуванні поранених з ушкодженими органами зору при евакуації. Ці загоны направлялися у ближні військові тили і діяли при тих лікувальних закладах, у складі яких не було лікарів-окулістів [30, арк. 30].

Особливо успішно діяв очний загін на Західному фронті, де ним була відкрита спеціальна лікарня у Варшаві на 80 місць [14, с. 35].

Непідготовленість військового відомства до війни виявилась не тільки у відсутності необхідної кількості санітарних поїздів, транспорту, передових загонів та ін. Необхідні були спеціальні формування, які б не тільки надавали медичну допомогу, а також годували хворих та поранених там, де це не могли зробити традиційні формування РТЧХ. Організація їх полягала: 1) у формуванні рухомих харчовально-перев'язочних загонів; 2) у формуванні харчових пунктів, обслуговуючих райони військових операцій; 3) у відкритті харчових пунктів, обслуговуючих евакуаційні шляхи в тилу діючої армії. Всі ці заклади розміщувалися на залізничних платформах, автомобілях або кінних возах [14, с. 24].

Особливо корисною була діяльність рухомих харчових загонів. За перші два місяці кампанії тільки у Києві було сформовано 10 подібних закладів. Розміщувалися вони, як правило, у залізничних ешелонах і складалися з двох вагонів-кухонь, двох вагонів-комор і вагону для персоналу [41, арк. 247 зв.]. Кожний такий загін міг щодоби видавати 11–12000 порцій гарячої їжі [14, с. 25].

Як приклад, можна привести епізод з діяльності 1-го загону РТЧХ. За час боїв під м. Тарновом (осінь 1914 р.), коли місцеве населення, охоплене панікою, почало втікати з міста, загін залишався на посту, продовжуючи працювати, незважаючи на австрійські снаряди. І за таких важких обставин персоналом загону було перев'язано більше 5000 поранених і нагодовані 115000 чоловік [11, с. 827].

Крім харчових загонів у тому ж Південно-Західному районі також було відкрито 28 перев'язочно-харчовальних пунктів [41, арк. 247 зв.].

Особливо велику роботу виконували пункти у Києві, Козятині, Фастові, Радзивілові та Волочиську. Так, Київським пунктом за грудень 1914 року було відпущено 70303 порцій гарячої їжі. Козятинський пункт за період від 1 жовтня до 15 грудня 1914 року нагодував 32444 поранених та хворих; видав 2148 порцій чаю, 3779 яєць, 866 пляшок молока і 212 шт. цигарок. Перев'язочна допомога за цей же час була надана 1003 пораненим. Особливо великими були потреби у тютюні. Уповноважений РТЧХ по м. Козятину відмічав у своєму донесенні головноуповноваженому, що "...часто поранені не тільки нижчі чини, але і офіцери, відмовляються від їжі, просячи цигарок, така велика серед них погребя у тютюні" [11, с. 830].

Харчовальний пункт у Волочиську під завідуванням княгині Волконської від 27 серпня до 14 грудня 1914 року нагодував 38700 чоловік поранених, хоча РТЧХ за весь час діяльності одержало тільки 2500 крб. Все інше дала місцева громадськість [11, с. 830].

Крім надання медичної і харчової допомоги частинам діючої армії на Червоний Хрест було покладене завдання допомагати військово-санітарному відомству в його боротьбі з поширенням епідемічних захворювань на фронті й у ближньому тилу. Допомога ця здійснювалась формуванням санітарно-епідемічних залізничних загонів, дезінфекційних залізничних загонів, відкриттям заразних лазаретів та ін. [14, с. 28].

Червоним Хрестом були сформовані дезінфекційні поїзди (з 4-х або 7-и вагонів), відкрита мережа дезінфекційних та епідемічних загонів, обладнані тимчасові ізоляційні бараки і спеціальні рухомі дезінфекційні камери. Вже у вересні 1914 року в Південно-Західному районі головно-уповноваженим РТЧХ були сформовані й відправлені на фронт 8 дезінфекційних і санітарно-епідемічних загонів у поїздах [14, с. 28–29].

Згідно з проханням військового міністерства у Південно-Західному районі були сформовані в майстернях Галицьких залізниць 2 поїзди-лазні. Вони призначалися не стільки для поранених, скільки для військових команд [14, с. 33].

Завдяки наявності захоплених у австрійців вагонів-льодовиків, цілком придатних для такого роду формування, кожний поїзд-лазня обійшовся досить дешево. До його складу входили: 1) вагон-казан; 2) вагон-мильня та парна, пристосовані з вагонів-льодовиків

австрійського типу, вагон цей був розділений капітальною перегородкою на дві половини і вкритий оцинкованим залізом; 3) вагон-роздягальня, з'єднаний з мильною та парною утепленою гармонією; 4) вагон-цейхгауз, звідти нижчим чинам видавалась свіжа білизна і верхній одяг, якщо вони їх потребували; 5) вагон-дезінфекційна камера, де проходили дезінфекцію небезпечний у санітарному відношенні верхній одяг та білизна; 6) вагон для персоналу 4-го класу. Вартість обладнання кожного такого поїзда визначалася сумою в 2000 крб., що було досить не багато у порівнянні з користю, яку приносили подібні поїзди [11, с. 832–833].

Висока ефективність поїздів-лазень сприяла тому, що у доповнення до двох поїздів був сформований третій поїзд, який повинен був обслуговувати Західний фронт [14, с. 34].

Активно діяли червонохресні заклади і на інших ділянках фронту.

Наступ Південно-Західного фронту генерала О.О. Брусилова спонукав до вступу у війну Румунії на боці Антанти. За кілька днів до цієї події в управління уповноваженого РТЧХ Південного району надійшов ряд вимог від військового відомства сформувані для армії, яка повинна була діяти у Румунії, цілу низку санітарних установ. Вимоги були надзвичайно широкі та різнобічні. Треба було відправити 900 ліжок у формі рухомих лікарняних закладів, біля 2000 у вигляді тилових госпіталів, ряд транспортних засобів, загонів-лазень, обладнати евакуаційний головний пункт апаратами для дезінфекції і т.д. Для виконання цих вимог був даний строк у декілька днів, хоча було очевидно, що неможливо виконати ці вимоги за такий короткий час [9, с. 329].

Про стан, що склався, уповноважений М. П. Урусов негайно доповів ГУ РТЧХ. У відповіді йшлося про те, що РТЧХ бере на себе формування трьох рухомих лазаретів, трьох транспортів, двох санітарних барж, двох перев'язочно-харчувальних загонів, загону-лазні й забезпечення головного евакуаційного пункту апаратами для масової дезінфекції [9, с. 329].

За словами М. П. Урусова: “Робота проходила при дуже несприятливих умовах – починали зав'язуватися бої, і не можна було баритися ні однієї години, а труднощі для виконання роботи виникали на кожному кроці, – важко було знайти персонал: лікарів, сестер, дістати санітарів; кожна купівля заліза, фуражу, породжували листування з владою, залізниці відмовлялися вантажити товари в ешелони, тому що одночасно здійснювалося перекидання військ... Не раз для формування загонів надавався строк у 2 години (sic), тим не менш загін точно виступав у призначений час [45, арк. 715, 717 зв.]”.

Особливо напруженою була діяльність червонохресних закладів у районі 4-ої армії, а також у місті Яссах. Скупчення величезних мас біженців призвели до спалаху інфекційних хвороб. Так, щільність населення м. Ясс збільшилася у 7 разів (з 60 до 400 тис. чоловік). Все це вимагало особливо напруженої діяльності інфекційних лазаретів, а також харчувальних і перев'язочних загонів [46, арк. 312 зв. – 313].

Підводячи підсумки діяльності Червоного Хреста у Румунії за перші два місяці, М. П. Урусов зауважив: “Якщо порівняти діяльність Червоного Хреста на Добруджанському фронті з такою ж інших громадських організацій, з повним правом можна сказати, що 75 відсотків роботи виконано Червоним Хрестом” [9, с. 341].

Початок військових дій на Кавказі викликав небезпеку занесення інфекційних хвороб у тилі райони діючої армії, особливо з боку полонених турків. Для боротьби з цим вже у кінці 1914 року було вирішено влаштувати поблизу Тифлісу спеціальне лазаретне містечко, а також виділити у кожному госпіталі та лазареті відділення для інфекційних хворих [21, с. 4333–4353; 42, арк. 24 зв.].

При здобутті турецьких міст Червоному Хресту довелося провести велику роботу по очищенню залишених госпіталів від бруду та сміття. Особливо важким було становище в Ерзерумі. За словами уповноваженого Земського Союзу лікаря Є. І. Марциновського, місто становило собою справжню клоаку. За 1915 рік у ньому хворіло на тиф 150000 чоловік. Одночасно в ерзерумських госпіталях лежало 40000 хворих на тиф. У березні та квітні 1915 року лютувала холера, вмирало по 200 чоловік на день. Був і такий день, коли померло 700 чоловік [35, с. 1641].

Коли російські війська увійшли в Ерзерум, необхідно було взяти негайних заходів по очищенню і дезінфекції міста. Всі хворі були зосереджені у турецькому госпіталі, розрахованому на 1500 чоловік і переданому Земському Союзу. Госпіталь був чудово обладнаний; рентгенівський кабінет мав мармурові ванни. Забезпечення лікарськими препаратами було задовільним, але найбільше дошкуляв бруд. Коли передові частини Кавказької армії зайняли Ерзерум, у госпіталі було 600 хворих турків, які протягом кількох днів нічого не їли. Трупні лежали поряд з живими, всі коридори і палати були неймовірно забруднені [35, с. 1641].

Очищення Ерзеруму продовжувалося біля місяця. Величезну допомогу у цьому надавав санітарно-дезінфекційний рухомий загін Червоного Хреста під керівництвом професора І. І. Широкогорова. Особовий склад загону, крім його начальника, складався з двох бактеріологів, хіміка-бактеріолога, завідуючого господарством, завідуючого лазнею, двох студентів і 25 санітарів. Майно загону розміщувалося у 28 залізничних вагонах [6, с. 2335].

Для боротьби з епідеміями у розпорядженні загону знаходились: бактеріологічна лабораторія; дезінфекційні камери різних типів; лазня, яка складалася з 7-и вагонів; велика кількість дезінфекційних апаратів, гідропультів і запас дезінфекційних засобів у кількості десятків і сотень тисяч пудів [6, с. 2335].

Після прибуття на місце призначення загону професора І. І. Широкогорова були обстежені в Ерзерумі та поблизу всі будівлі, колодязі, 250 фонтанів, відкриті пральні. Була налагоджена робота дезінфекційних камер [36, с. 2081]. Тільки у лазнях загону за час від 12 березня до 1 травня 1916 року змогли вимитися біля 45000 чоловік, з них 524 офіцери [6, с. 2340].

При зайнятті Трапезунда Червоному Хресту дісталася лазаретне майно, білизна і медикаменти, залишені турками. Крім того, у місті розташовувалися десять турецьких госпіталів, які виявилися вільними. Хірургічна допомога пораненим надавалася медичним пунктом у Хамуркані, хірургічним лазаретом Земського Союзу в Сурмані і декількома загонами Червоного Хреста, що обслуговували своїми передовими летючками гірські райони. Завдяки вмільому розподіленню летючок та устрою збірних пунктів, а також самовідданій праці персоналу Червоного Хреста, важка евакуація з гір проходила без перешкод. Для евакуації поранених в Батум був пристосований спеціальний транспорт [18, с. 1641; 22].

Таким чином, велика маса хворих та поранених військових вимагала від червонохресних госпіталів і лазаретів надзвичайно напруженої роботи, особливо у весняно-літній сезон. Це пов'язувалося з активізацією військових дій у цей період. Поряд з рядом переваг більшості медичних установ РТЧХ був притаманний загальний недолік – їх недостатня мобільність. Це пояснювалося нестачею залізничних вагонів, а також недостатнім розвитком мережі російських залізниць. Ліквідувати цей недолік ГУ намагалося шляхом формування спеціальних мобільних з'єднань (хірургічних, очних, щелепних загонів), які направлялися в місця найбільшого скупчення поранених.

Крім чисто медичних Червоний Хрест організував мережу закладів, які годували військові частини, а також допомагали військово-санітарному відомству в його боротьбі з поширенням епідемічних захворювань на фронті й в тилу.

Список використаних джерел

1. *Вержховский Д. В., Ляхов В. Ф.* Первая мировая война 1914–1918 гг. / Д. В. Вержховский, В. Ф. Ляхов. – М.: Воениздат, 1964. – 306 с.
2. *Военная история.* – М.: Воениздат, 1984. – 376 с.
3. *Гибель госпитального судна “Португалия”* // Вестник Красного Креста. – 1916. – № 4. – С. 1268–1304.
4. *Головин Н. Н.* Военные усилия России мировой войне. В 2-х т. / Н. Н. Головин. – Париж: Т-во объедин. изд., 1939. – Т. 1. – 211 с. Т. 2. – 242 с.
5. *Доклад* главноуполномоченного о деятельности краснокрестных учреждений в Западном районе // Вестник Красного Креста. – 1915. – № 10. – С. 4408–4409.
6. *Доклад* профессора И. И. Широкогорова // Вестник Красного Креста. – 1916. – № 7. – С. 2335–2341.
7. *Емец В. А.* Очерки внешней политики России: Взаимоотношения России с союзниками по вопросам ведения войны / В. А. Емец. – М.: Наука, 1976. – 367 с.
8. *Журнал* общего собрания членов Российского Общества Красного Креста. 26 июня 1916 года // Вестник Красного Креста. – 1916. – № 8. – С. 2675–2697.
9. *Извлечение* из краткой записки главноуполномоченного Южного района князя Н. П. Урусова о деятельности его в Добруджанском районе с открытия кампании до 1 ноября 1916 г. // Вестник Красного Креста. – 1917. – № 1. – С. 328–342.
10. *Извлечение* из обзора деятельности учреждений Красного Креста при армиях Юго-Западного фронта за август 1916 года // Вестник Красного Креста. – 1917. – № 2–3. – С. 432–443.
11. *Извлечение* из отчета главноуполномоченного Российского Общества Красного Креста Юго-Западного фронта сенатора Б. Е. Иваницкого по 10 января 1915 года // Вестник

Красного Креста. – 1915. – № 3. – С. 823–838. 12. *Извлечение* из очередного обзора деятельности учреждений Красного Креста при армиях Юго-Западного фронта за май и июнь месяцы // Вестник Красного Креста. – 1915. – № 9. – С. 3872–3899. 13. *История* Первой мировой войны 1914–1918 гг.: В 2-х т. – М.: Наука, 1975. – Т. 1. – 446 с. Т. 2. – 607 с. 14. *Краткий обзор* деятельности Российского Общества Красного Креста по оказанию помощи больным и раненым воинам на театре войны с Австро-Венгрией, Германиею и Турциею в 1914–15 гг. Доклад общему собранию гг. членов РОКК 28 февраля 1916 г. – Петроград, 1916. – 91 с. 15. *Краткий отчет* главноуполномоченного Северного района Российского Общества Красного Креста. С начала войны по 19 июля 1915 года. – Петроград, 1916. – 205 с. 16. *Медицинская помощь* в районах военных действий по отзывам особоуполномоченных // Вестник Красного Креста. – 1915. – № 2. – С. 532–534. 17. *Награды* // Вестник Красного Креста. – 1916. – № 5. – С. 1478. 18. *Осмотр* Трапезунда // Вестник Красного Креста. – 1916. – № 5. – С. 1641. 19. *Отчет* заведующего медицинской частью при главноуполномоченном Российского Общества Красного Креста при армиях Западного фронта С. Р. Миротворцева за август–октябрь 1915 г. // Вестник Красного Креста. – 1916. – № 2. – С. 448–524. 20. *Отчет* заведующего медицинской частью при главноуполномоченном Российского Общества Красного Креста при армиях Западного фронта С. Р. Миротворцева за январь–апрель 1916 г. // Вестник Красного Креста. – 1916. – № 10. – С. 3366–3434. 21. *Отчет* консультанта по внутренним болезням при управлении главноуполномоченного Российского Общества Красного Креста при Кавказской армии, профессора госпитальной терапевтической клиники императорского Николаевского университета Д. О. Крылова с 21 декабря по 15 марта 1915 г. // Вестник Красного Креста. – 1915. – № 10. – С. 4333–4353. 22. *Переписка* В. А. Сухомлинова с Н. Н. Янушкевичем // Красный архив. – 1923. – Т. 3(9). – С. 29–74. 23. *Погибшие* на госпитальном судне “Португалия” // Вестник Красного Креста. – 1916. – № 4. – С. 1447–1449. 24. *Потопление* госпитального судна “Вперед” // Вестник Красного Креста. – 1916. – № 7. – С. 2401–2407. 25. *Правительственный вестник*. – 13 февраля 1915. 26. *Правительственный вестник*. – 16 апреля 1916. 27. *Правительственный вестник*. – 1 июня 1916. 28. *Правительственный вестник*. – 1 ноября 1916. 29. *Речь*. – 1 июля 1916. 30. *Російський державний військово-історичний архів*, м. Москва (далі – РДВІА). – Ф. 12651. – Оп. 1. – Спр. 1150. 31. *РДВІА*. – Ф. 12674. – Оп. 1. – Спр. 10. 32. *РДВІА*. – Ф. 12674. – Оп. 1. – Спр. 1182. 33. *Ростунов И. И.* Русский фронт первой мировой войны / И. И. Ростунов. – М.: Наука, 1976. – 387 с. 34. *Санитарная служба* русской армии в войне 1914–1917 гг. Сборник документов. – Куйбышев: Госвоениздат, 1942. – 464 с. 35. *Санитарное состояние* Эрзерума // Вестник Красного Креста. – 1916. – № 5. – С. 1641–1642. 36. *Санитарное состояние* Эрзерумского района // Вестник Красного Креста. – 1916. – № 6. – С. 2081. 37. *Сидоров А. Л.* Экономическое положение России в годы Первой мировой войны / А. Л. Сидоров. – М.: Наука, 1973. – 655 с. 38. *Список учреждений* Российского Общества Красного Креста на театре военных действий. На 1 февраля 1916 г. – Петроград, 1916. – 99 с. 39. *Уткин А. И.* Забытая трагедия. Россия в первой мировой войне / А. И. Уткин. – Смоленск: Русич, 2000. – 638 с. 40. *Центральный державний історичний архів України*, м. Київ (далі – ЦДІАУ). – Ф. 719. – Оп. 1. – Спр. 3. 41. *ЦДІА України у Києві*. – Ф. 719. – Оп. 1. – Спр. 4. 42. *ЦДІА України у Києві*. – Ф. 719. – Оп. 1. – Спр. 67. 43. *ЦДІА України у Києві*. – Ф. 719. – Оп. 1. – Спр. 68. 44. *ЦДІА України у Києві*. – Ф. 719. – Оп. 1. – Спр. 69. 45. *ЦДІА України у Києві*. – Ф. 719. – Оп. 1. – Спр. 128. 46. *ЦДІА України у Києві*. – Ф. 719. – Оп. 1. – Спр. 175. 47. *Черноморские госпитальные суда* // Вестник Красного Креста. – 1916. – № 1. – С. 193. 48. *Юрий М. Ф.* Буржуазные военно-общественные организации в период первой мировой войны 1914–1918 гг. (Всероссийский земский союз, Всероссийский городской союз, Земгор, Центральный военно-промышленный комитет). В 2 ч. / М. Ф. Юрий. – М.: Прометей, 1990. – Ч. 1. – 182 с. – Ч. 2. – 177 с.

Вадим Ореховский

**ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ РОССИЙСКОГО КРАСНОГО КРЕСТА ПО ОРГАНИЗАЦИИ
МЕДИЦИНСКОЙ, ПРОДОВОЛЬСТВЕННОЙ И САНИТАРНО-ЭПИДЕМИЧЕСКОЙ
ПОМОЩИ РАНЕНЫМ ВОЕННОСЛУЖАЩИМ В ГОДЫ ПЕРВОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ
(1914–1918 ГГ.)**

В статье автор раскрывает основные моменты деятельности Российского Общества Красного Креста по организации медицинской, продовольственной и санитарно-эпидемической помощи частям действующей армии в годы Первой мировой войны.

Ключевые слова: Первая мировая война, Российская империя, общественные медико-санитарные организации, Российское Общество Красного Креста, помощь раненым и больным.

Vadym Orehovskiy

**THE RUSSIAN RED CROSS SOCIETY ACTIVITY FOR ORGANIZATION OF MEDICAL, FOOD
AND SANITARY-EPIDEMIC HELP TO WOUNDED SOLDIERS DURING THE FIRST WORLD
WAR (1914–1918)**

In this article, the author exposes the basic moments of Russian Red Cross Society of the Red Cross activities to provide medical, food, and sanitary-epidemic aid parts acting army in the years of First World War.

Key words: the First World War, the Russian Empire, public medical-sanitary organization, Russian Red Cross Society, to help wounded and sick.

УДК 94 (477)

Микола Москалюк

СТАЦІОНАРНА ТОРГІВЛЯ В УКРАЇНСЬКИХ ГУБЕРНІЯХ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.: СТАНОВИЩЕ, ПРОБЛЕМИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ

Стаття присвячена ключовим проблемам стаціонарної торгівлі в українських губерніях Російської імперії у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. та іншим питанням досліджуваної теми.

Ключові слова: торгівля, продукція, промисловість, губернія, імперія.

Важливою умовою розширеного виробництва є збут готової продукції. Завдяки прибутку окупувалися виробничі затрати. Частина прибутку вносилася на розширення виробництва, а також на запровадження нової техніки і технології, придбання великої кількості сировини і матеріалів, фінансування інших сторін подальшого виробництва. Економічне становище промисловості знаходилося у прямій залежності від рівня цін на продукцію, які формувалися, в основному, стихійно, у залежності від попиту і пропозиції. Проте, на сьогоднішній день глибокого уявлення про торгівлю товарами обробної промисловості на внутрішніх ринках ми ще не маємо.

Даній проблематиці присвячені праці І. С. Аксакова [1], А. А. Блау [2], І. О. Гуржія [4], Б. А. Кругляка [12–14], М. Ю. Цехановського [22] та інших. Дані праці засновані на дослідженні значної джерельної бази, всебічному вивченні статистичного матеріалу, глибокому аналізу розвитку стаціонарної торгівлі в українських губерніях Російської імперії другої половини ХІХ – початку ХХ ст. З проголошенням незалежності України означена проблематика набула нового переосмислення. Проте перераховані дослідження не висвітлюють у повній мірі дану проблематику. Тому одним із основних завдань даного доробку є спроба показати місце, роль і значення стаціонарної торгівлі українських губерній Російської імперії на прикладі провідних галузей обробної промисловості.

Ринком прийнято вважати сферу обігу товарів. За своїм значенням він може бути місцевим, національним або світовим. На місцевих ринках товарообіг відбувався у визначеному районі або місці, які межували безпосередньо з місцем виробництва; на національному – торгівля відбувалася між країнами. Національний ринок складається із сукупності місцевих, а світовий – із національних ринків. Так як продукція обробних галузей збувалася, головним чином, у європейській частині Росії, то дану територію умовно можна вважати національним ринком.

Основні форми торгівлі продукцією обробних галузей промисловості на національному ринку склалися ще до відміни кріпосного права за підтримки державних органів влади своєю політикою, оберігаючи продукцію обробної промисловості від зовнішніх конкурентів. У той же час було б помилкою не помічати на внутрішніх (національному) ринках конкуренцію, без якої важко собі уявити досить бурхливий розвиток промисловості.

Розвиток ринкових відносин в обробній промисловості та сільському господарстві, побудова залізниць, збільшення кількості робітничих селищ і міст – усе це сприяло розвитку торгівлі. Одним з найважливіших засобів у посиленні міжрайонних економічних зв'язків була внутрішня торгівля, яка в пореформений період зазнала суттєвих змін. Зростаючи в обсязі товарообігу, вона охоплювала все нові райони, досягала найвіддаленіших пунктів. Виникло багато нових торгових центрів, а чимало старих втратили своє попереднє значення. Головна причина цього полягала в корінних змінах, що відбулися в розміщенні продуктивних сил, а також у знаходженні міст і селищ від залізничного сполучення і річкових пароплавних магістралей. Поглиблення суспільного поділу праці, господарська спеціалізація Правобережної, Лівобережної і Південної України обумовила злиття окремих

територіальних ринків у загальноукраїнський ринок. В Україні створилася нова мережа ярмарків і базарів, які нерозривно були зв'язані з місцевою стаціонарною торгівлею.

Важливу роль у зміцненні економічних зв'язків українських губерній з всеросійським ринком відігравала стаціонарна, магазинно-крамнича торгівля, що особливо швидко почала розвиватися з 60-х років XIX ст. Її зростанню сприяло розширення внутрішнього ринку, зв'язане з поглибленням суспільного поділу праці, неухильним збільшенням торгово-промислового населення і використання найманої праці, з розкладом селянства і поширенням неземлеробських промислів.

Нагромаджені шляхом торгівлі кошти концентрувалися у банках і кредитних установах, які у свою чергу сприяли дальшому розвитку торгівлі [1, с. 21]. У 70–90-х роках XIX ст. мережа кредитних установ значно розширилася. В Україні вони були зосереджені у великих торговельних і промислових центрах, губернських і повітових містах. Так, у Києві кредитну систему представляли 12 банків, у Харкові та губернії діяло 17 кредитних організацій [14, с. 54]. В Одесі кредитували торгівлю 6 банків і декілька десятків ощадних страхових товариств.

В умовах швидкого розвитку ринку стаціонарна торгівля набула нових форм. Разом з цим неухильно зростав її обсяг і збільшувався асортимент товарів. Як і в промисловості, в торгівлі відбувалася концентрація капіталів, поступове витіснення з оптової і роздрібною торгівлі дрібних та середніх торговців. Це здійснювалося шляхом створення великих універсальних і багатофілійних магазинів.

Помітну роль у внутрішній торгівлі відігравали кооперативи. Кооперативний рух у Російській імперії, в тому числі й українських губерніях, виник у 60–80-х роках XIX ст. В Україні кількість кооперативів збільшувалася так само, як і в Російській імперії в цілому. Вони утворювалися як у містах, так і в селах. Кооперативи виникали як кредитні, ощадно-позичкові, сільськогосподарські, споживчі товариства. Кожний тип відрізнявся за характером своєї діяльності. Але всі вони брали активну участь у внутрішній торгівлі [12, с. 50–51].

Важливе місце у внутрішній торгівлі відводилося споживчій кооперації. Споживчим товариствам належали переважно крамнички і лавки, де ціни були значно нижчими, ніж у приватних торговців. В обстежених в 1909 р. у Київській губернії 160 товариствах ціни на основні продукти харчування були нижчі на 5–25 %. Кожна кооперативна лавка щорічно в середньому продавала товарів на 75600 крб. На Київщині 500 споживчих товариств мали обороти 635800 крб. на рік. Якщо зниження цін пересічно вважати тільки на 10 %, то й тоді споживчі кооперативи заощадили населенню 378000 крб. Подекуди під впливом кооперативних лавок змушені були знижувати ціни й приватні торговельні заклади [12, с. 53–54]. Кооперація у внутрішній торгівлі, по-перше, сприяла залученню широких мас селянства до товарного виробництва, втягувала їх в товарно-грошові відносини і тим самим мала систему господарювання, яка ще подекуди зберігалася в російському і українському селі; по-друге, зміцнювала економічні зв'язки українських губерній в системі ринку; по-третє, тісніше прив'язувала село до міста, створювала умови для постійних взаємозв'язків промисловості і сільського господарства.

Значного поширення в пореформений період набрав продаж торговими фірмами фабрично-заводських товарів, одержаних від підприємств у кредит. Через дрібних торговців ці товари реалізовувалися у сільських населених пунктах. Незважаючи на процес концентрації торговельного капіталу, значно зросла кількість людей, діяльність яких була тією чи іншою мірою зв'язана з торгівлею.

Чималу групу населення українських губерній в період промислового розвитку ринку становили дрібні торговці, які щорічно брали посвідчення на право займатися торгівлею. В 1864 р. губернські установи видали понад 23 тис. посвідчень, власники яких могли займатися дрібною торгівлею у своїй місцевості. Крім того, було видано більш як тисячу посвідчень на розвізну і близько 1500 на розносну торгівлю [4, с. 100–101].

У 1882 р. число виданих посвідчень становило понад 54 тис. Посвідчення на розвізну й розносну торгівлю становили, як і раніше, невелику кількість – 1376 і 1834. Проте чисельність дрібних торговців і в наступні роки залишалася значною. Про це переконливо свідчить те, що лише у Київській губернії 1890 р. було видано на дрібну торгівлю близько 12700 посвідчень і понад 9 тис. білетів [18, арк. 12]. Зокрема, в 1882 р. у Таврійській губернії була взята наступна кількість свідоцтв на право займатися торгівлею: купцями першої гільдії – 4, другої – 111 і на дрібну торгівлю – 1348 свідоцтв. Порівняно з попереднім роком у 1882 р. свідоцтв першої гільдії було видано на 2 менше, другої – на 6 більше і для дрібної торгівлі на 236 свідоцтв більше [6, арк. 105 зв.]. У 1886 р. по Одесі було видано свідоцтв купцям першої гільдії – 163, другої – 1285. Для дрібної торгівлі – 1843. Промислових свідоцтв першого розряду – 66, другого – 75 і третього – 512 [9, арк. 115].

Торгівля вином і спиртними напоями в 1879 р. у Волинській губернії, не дивлячись на всі заходи влади щодо заборони і відсторонення від неї євреїв, залишалася і надалі в їхніх руках. Цій справі допомагали самі селяни і поміщики, так як євреї, у переважній більшості, здійснювали всі економічні “оборутки і махінації”. Говорячи в загальному про торгівлю на Волині, варто сказати, що вона знаходилася в руках євреїв, торговельна конкуренція з якими для християн була безсилою і християни погодилися з тим, що торгівля велася євреями і не вживали ніяких заходів, щоб позбавитися від їхнього промислового впливу [21, арк. 35 – 35 зв.].

У 80–90–х роках XIX ст. стаціонарна торгівля за обсягом своїх оборотів залишила далеко позаду ярмарки і базари. Якщо у 90-х роках щорічний сумарний обіг ярмаркової і базарної торгівлі в українських губерніях становив близько 225 млн крб., то через мережу стаціонарних торговельних закладів збувалося товарів на 1,35 млрд крб. (в 5,5 рази більше). Кількість постійних торговельних закладів тут зросла з 33,2 тис. у 1861 р. до 87 тис. у 1900 р. [17, арк. 98].

Розвиток стаціонарної торгівлі супроводжувався зростанням числа магазинів та крамниць, що торгували оптом та вроздріб товарами обробної промисловості, яток, палаток, різних закладів з продажу горілки, вина, тютюну тощо. Постанова уряду від 1863 р., згідно з якою було дозволено відкривати ятки і магазини в селах, заохочувала заможних селян до освоєння цієї прибуткової справи [2, с. 379].

У пореформений період швидко зростала кількість підприємців, які займалися торгівлею. За даними офіційної статистики, у 1885 р. таких нараховувалося понад 1 млн чоловік, включаючи і прикажчиків, а наприкінці XIX ст. – вже 1,6 млн осіб. Крім того, для 175 тис. чоловік торгівля становила допоміжне заняття. В українських губерніях чисельність торговельних підприємців за той же час збільшилася в 1,9 рази – з 175,9 до 334,1 тис. чоловік. Значний прошарок підприємців становили посередники: скупники, перекупники, без яких майже не обходилися торговельні операції [17, арк. 69 зв.]. Помітне місце посідали українці і серед великої кількості торговельних підприємців. Це були власники і директори комерційних і торгових банків та заможні купці, яким належали великі торговельні заклади.

Серед українських губерній обсягом стаціонарної торгівлі виділялися Херсонська, Київська й Харківська. Вони входили разом з Петербурзькою і Московською губерніями до 9 губерній Російської імперії, де стаціонарна торгівля мала найбільший обіг. На Херсонщині, Київщині та Харківщині у 1898 р. налічувалося 31,5 тис. гільдійських закладів, обіг яких становив 2993 млн крб. По кілька тисяч магазинів, крамниць та інших торгових закладів знаходилося у Києві, Харкові, Одесі [17, арк. 98].

Збут відігравав важливу роль у цукровій промисловості, адже у ході продажу продукції за виручені кошти відшкодовують виробничі витрати, розширюють виробництво, отримують прибуток. До другої половини XIX ст. цукор збувався дрібними партіями посередникам, котрі перепродували його населенню, розвозячи і розносячи продукцію по всіх населених пунктах. Базарна торгівля доповнювала зусилля розвозчиків і рознощиків цукру. Мандрівні торговці майже завжди брали у заводчиків цукор у кредит, розраховуючись за нього після реалізації продукції.

З другої половини XIX ст. поступово на перше місце висунулася оптова торгівля цукром–піском. Вона відбувалася безпосередньо на заводах, а також на ярмарках і товарних біржах. Посередниками у цій торгівлі ставали купці, які витісняли дрібних посередників.

Загальний обсяг реалізованої продукції цукровими заводами у лівобережних губерніях в 1910–1912 рр. пересічно складав 127252,8 тис. крб. В цілому по українських губерніях за вказані роки загальний обсяг реалізованої продукції цукрових заводів сягав пересічно 395448,2 тис. крб. Таким чином, питома вага реалізованої продукції лівобережних губерній становила у середньому за 1910–1912 рр. 32,2 % від загальноукраїнської, а українська продукція – понад 73 % від загальноросійської.

Рафінад (головний і сортовий) у загальній вартості збутової продукції на лівобережжі в 1910–1912 рр. становив 57715,2 тис. крб., або 45,4 %, цукор-пісок (білий, жовтий, бастер і лумп) – 68021,3 тис. крб., або 53,5 %. Отже, вартість цукру оптом складала 125736,5 тис. крб., або 98,9 % вартості реалізованої продукції цукрової промисловості. Відходи цукрової галузі – меляса та жом – становили 1,1 % вартості збутої продукції. На правобережжі у 1910–1912 рр. вартість реалізованого рафінаду складала дещо меншу питому вагу, ніж на лівобережжі – 36,1 %, цукру-піску – 62,6 %. Разом це становило 98,7 %. В цілому по українських губерніях за 1910–1912 рр. рафінад становив 38,8 % реалізованої продукції цукроварень, цукор-пісок – 59,7 %, або разом цукрова продукція – 98,5 %, а відходи цукрового виробництва – 1,5 %. По Російській імперії за 1910–1912 рр. рафінад становив 42,3 %, цукор-пісок – 56,3 %, або разом – 98,6 %, відходи цукрового виробництва (меляса, жом, дефекаційні залишки) – 1,4 % вартості реалізованої продукції [19, с. 18–21].

Необхідно відмітити, що питома вага рафінаду у структурі спожитого цукру населенням поступово зменшувалася. Так, якщо в 1895–1896 рр. рафінад становив 71,3 % спожитого цукру, то у 1911–1912 рр. – лише 65 % [3, с. 67]. Із зростанням матеріального рівня населення і відповідного зростання споживання цукру питома вага спожитого рафінаду зменшувалася. Вища питома вага рафінаду у реалізованій продукції цукрозаводів лівобережних губерній, ніж у сусідніх правобережних, пояснюється тим, що на великих рафінадних заводах у Сумах, Тростянці, Хуторі-Михайлівському, Корюківцях і Харкові перероблявся цукор–пісок не лише з місцевих цукрових заводів, а й із сусідніх регіонів. Рафінування цукру–піску на малопотужних відділеннях при цукрових заводах було пов'язане з додатковими витратами, а отже, виявилось малопродуктивним. Тому такі великі цукропромисловці як Харитоненко, Кеніг, Бродський, брати Терещенки почали будувати великі рафінадні заводи, що працювали не лише на власній сировині (переробляли цукор-пісок із власних заводів), але й оптом купували пісок на інших цукрових заводах.

До введення закону про цукрове нормування (1895 р.) спекулятивні спалахи у торгівлі цукром відбувалися через кожні 3–5 років, що привело до розорення багатьох цукровиків, до нестабільності як у виробництві, так і торгівлі цукром. Із введенням у дію закону різкі коливання у цінах відійшли у минуле. Так, у 1895–1896 рр. найвища ціна на цукор у першому півріччі становила 4 крб. 75 коп., а в другому – 5 крб. Протягом 1895–1912 рр. ціни поступово знижувалися і в 1911–1912 рр. ціна у першому півріччі була встановлена на рівні 4 крб. 5 коп., а в другому – 4 крб. 15 коп., тобто перша ціна знизилася на 75 коп., а друга – на 85 коп. за пуд [3, с. 62–63].

До введення у дію закону про цукрове нормування ціни на цукор на внутрішньому ринку відзначалися великими коливаннями і досягали у 1881–1882 рр. до 7 крб. 90 коп. за пуд і падали у 1886–1887 рр. до 2 крб. 80 коп. за пуд. Дуже великими були коливання цін протягом одного року: так у 1881–1882 рр. різниця між вищою і нижчою ціною пуда цукру-піску становила 3 крб. 10 коп. При такому стані цукрового ринку не могло бути й мови про спокійний і безперебійний розвиток цукрової промисловості в країні, вона ставала жертвою спекуляції та азартної біржової гри на підвищення і зниження цін [3, с. 63–64]. Закон від 20 листопада 1895 р. привів до того, що цукрова промисловість значною мірою була позбавлена шкідливої дії біржових спекулянтів. Але це дуже позитивно вплинуло на розвиток

промисловості, адже економічне становище промисловості при ринковій системі господарювання завжди залежить від рівня цін на продукцію.

Щоб визначити ціни на наявний цукор за готівку у Російській імперії на початку ХХ ст. за основу завжди брали Київ. Коливання цін на світовому цукровому ринку, наслідки урожаю буряків, економічне становище країни, урядові заходи в царині цукрової галузі, різні угоди цукрозаводчиків скеровані на те, щоб урегулювати ціну на цукор та інші причини, що в остаточному підсумку впливали на вартість цукру у межах Російської імперії, негайно відбивалися на Київській цукровій біржі і звідти поширювалися по всій країні. Посередництво у торгівлі цукром процвітало і після видання закону. Очевидець писав: “Торгівля цукром по селах відбувалася здебільшого дрібними шматками, при цьому за 1 копію дають 2–3 шматочки. Так як фунт рафінаду містить у залежності від його гатунку 64–72 шматочки цукру, то роздрібна ціна рафінаду кусочками досягала 32–36 коп. за фунт, або 14 крб. 40 коп. Така роздрібна вартість цукру по селах майже утричі перевищує ринкову ціну цукру рафінаду у містах. Але і в містах, по дрібних крамницях, чайний цукор, якщо не досягає ціни 14 крб., то продається не нижче 8–9 крб. за пуд, тоді як нормальна ціна рафінаду у 1910–1913 рр. не перевищувала 5 крб.” [15, с. 23]. Таким чином, яточник за свої посередницькі послуги отримував у містах від 3 до 4 крб. з пуда рафінаду, а по селах оплата посередництва у роздрібній торгівлі цукром досягала вже 100–200 % справжньої ціни продукції у залежності від віддаленості споживача від міста. Споживачі по селах фактично платили за цукор утричі більше, ніж по містах. Немає ніякого сумніву, що участь багаточисельних посередників у торгівлі цукром сильно роздували ціни на нього, причому до таких меж, що він ставав малодоступним бідним верствам населення.

Рафінадні заводи, для яких цукор-пісок був сировиною, найбільше купували пісок. Тому власники цукрових (пісочних) заводів, які постійно відчували брак обігових коштів, у першу чергу зверталися до власників рафінадень за кредитами. Одночасно заводчики у зростаючих розмірах позичали гроші у банках. Заявок на кредити було так багато, що деякі із філій центральних банків у Києві та Харкові спеціалізувалися лише на роботі з цукровими заводами. Цукрозаводчики потрапляли у залежність від банків. Банки на початку ХХ ст. поступово взяли під свій контроль збут багатьох цукрових заводів. Банкіри ставали фактичними власниками заводів. Як зазначав очевидець: “Вже починаючи з 1900-х років у цукровій промисловості краю набуває великого впливу банківський капітал, який поступово відмовився від пасивного кредитування заводів, а проникає у саму сферу основного капіталу вже існуючих і тільки заснованих акціонерних товариств – власників цукроварень” [10, с. 13]. У жодній іншій галузі промисловості України банківський капітал так успішно не еволюціонував до стадії фінансового капіталу, як у цукровій. Поглиблюючи своє проникнення у галузь, банки поступово закріплювали за собою керівну і спрямовуючу роль у збуті продукції. Між банками найвизначнішу роль у цукровій промисловості регіону відігравала місцева філія “Російського для зовнішньої торгівлі банку”, що напередодні 1917 р. контролювала більше, ніж одну шосту частину всього цукрового збуту у Російській імперії. Реалізацію продукції залежних від них заводів банки проводили через філії, розкидані по всій території колишньої імперії [20, с. 56].

Динаміка споживання цукру в українських губерніях у досліджуваній період невпинно зростала. Так, якщо у 1887–1888 рр. вона становила 7,51 фунт на одну душу, то у 1895–1896 рр. вже 8,71 фунт, а в 1912–1913 рр. – 18,9 фунтів. Напередодні Першої світової війни споживання зросло до 19 фунтів на душу. За 25 років споживання цукру в країні у перерахунку на одну душу зросло у 2,5 рази [3, с. 67]. Проте все ж це було значно менше фізіологічної норми. На початку ХХ ст. лікарями–дієтологами було підраховано, що за добу дорослій людині потрібно 0,25 фунтів цукру, що становило на рік приблизно 90 фунтів [16, с. 15]. Отже, споживання цукру у нашій країні в 1913–1914 рр. було менше від норми в 4,7 рази. У західноєвропейських країнах споживання цукру було значно більшим: у Франції в 1910 р. воно становило 41,9 фунтів на душу, у Німеччині – 48,2 фунти, в Англії – 96,2 фунти [22, с. 87].

Численними були в українських губерніях заклади по продажу горілки, пива й тютюну. Лише в Київській губернії з продажу тютюну у 1864 р. діяв 61 оптовий склад, 197 крамниць і 716 крамничок. Крім того, тютюн продавався в готелях, кафе, ресторанах, шинках, буфетах (всього 1564 місць). Того ж року акцизне управління видало 4 посвідчення “на рознос” і 173 “на розвіз” тютюну. Згідно з даними за 1890 р., в Україні був 1851 оптовий склад горілки, вина і пива, понад 30 тис. місць продажу цих напитків, а також понад 64 тис. місць продажу тютюну [17, арк. 102]. Зокрема, у 1860 р. в Одесу було привезено різного товару для продажу на суму 114867 крб. [5, арк. 42]. У цьому ж році в Одесу привезено вина 38678 пудів на суму 327676 крб. і тютюну – 31003 пуди на 773519 крб. [5, арк. 19 зв.]. В 1863 р. фабрикант Папа–Нікола проводив оптову торгівлю тютюновими виробами всередині Російської імперії, зокрема тютюну першого гатунку було продано 5629 пудів, другого – 14611 і третього – 771. В Одесі даним підприємцем було продано продукції на 7006 крб. 62 коп. Акцизний збір з даного товару становив 375082 крб. [7, арк. 7].

Для пореформеної стаціонарної торгівлі було характерним не тільки збільшення кількості торгових закладів, а й зміни в географічному розміщенні їх. У населених пунктах, які втратили своє попереднє значення, вони різко скорочувалися, а в промислових центрах, на залізничних станціях і річкових пристанях відкривалося багато нових магазинів, крамниць, яток, палаток. Стаціонарна, як і інші форми торгівлі, розвивалася нерівномірно, мала періоди піднесення, сповільнення та окремі роки спаду, що обумовлювалося станом промисловості та сільського господарства. В роки промислових і сільськогосподарських криз товарообіг майже не зростав. Негативний вплив на розвиток стаціонарної торгівлі в промислових центрах мав закон, згідно з яким підприємці могли видавати робітникам у рахунок заробітної плати продукти харчування із своїх крамниць.

Результатом якісних зрушень, що відбулися в стаціонарній торгівлі, стало розширення асортиментів товарів промисловості та посилення її спеціалізації. У містах, містечках, селах відкривалося багато лавок, в яких збувалися товари повсякденного вжитку: хліб, борошно, м'ясо, бакалія. Збільшувалася кількість крамниць, де продавалися предмети розкоші. Покупцями були заможні верстви населення і тому торгівля предметами розкоші зосереджувалася переважно в містах [13, с. 51].

Початок ХХ ст. характеризувався подальшим розвитком стаціонарної торгівлі. У 1913 р. в українських губерніях було 34,1 тис. магазинів, 120,9 тис. дрібних крамниць та 82,5 тис. палаток і яток, а всього 237,5 тис. торгових закладів. Стаціонарна торгівля в пореформений період в цілому швидко розвивалася і разом з іншими видами торгівлі успішно здійснювала свою функцію обігу товарів із сфери виробництва у сферу споживання. Вона була одним із найважливіших засобів забезпечення суспільного поділу праці. В магазинах, крамницях, ятках та інших закладах продавалися місцеві та привозні товари промисловості.

У свою чергу в українські губернії привозилися і через стаціонарну торговельну мережу реалізувалися товари з різних місцевостей Російської імперії. В 60-х роках ХІХ ст. закордонні товари збувалися у Таганрозі та Одесі. Частина торгівлі поступово перейшла в Херсон і Очаків [8, арк. 1].

Головним місцем торгівлі у Катеринославській губернії були базари. Якщо у ХІХ ст. найбільшим базаром був Троїцький, то на початку ХХ ст. головною торговою площею міста стає Озерний базар (1885 р.) [11, с. 220]. Із звіту Катеринославського губернатора за 1882 р. дізнаємося про зменшення оборотів внутрішньої торгівлі, про що свідчить невелика кількість взятих документів на право ведення торгівлі [6, арк. 32]. За свідченням казенної палати в 1897 р. у місті було торговельних і промислових закладів першої гільдії – 38, другої – 544, не гільдійських 804, а всього – 1386. Сума річних зборів їх складала 22,6 млн крб. У 1900 р. цих закладів було вже 1800 з річним обсягом 40 млн крб. У 1910 р. товарообіг міста складав 43,2 млн крб. Щорічно на торгівлю видавалося 4400 одиниць документів [11, с. 220].

Разом з тим на становищі стаціонарної торгівлі позначилися фактори, які в цілому гальмували розвиток ринкових відносин. Відробіткова система і поміщицька кабала

обмежували виробництво у селянських господарствах. Негативно впливала на зростання торгівлі наявність у селі такої верстви, як скупники виробів промисловості. Все це знижувало купівельну спроможність населення, обмежувало збільшення обігу торгівлі. Але, незважаючи на зазначені перешкоди, стаціонарна торгівля українських губерній Російської імперії порівняно швидко зростала, розширюючи асортимент і збільшуючи товарний обіг. Вона сприяла розвитку ринкових виробничих відносин, здійсненню промислового перевороту.

Список використаних джерел

1. Аксаков И. С. Исследование торговли на украинских ярмарках / И. С. Аксаков. – СПб., 1858. – 35 с.
2. Блау А. А. Торгово-промышленная Россия / А. А. Блау. – СПб., 1899. – 2702 с.
3. Волохов Л. Ф. Сахарная промышленность России в цифрах / Л. Ф. Волохов. – К., 1913. – 197 с.
4. Гуржій І. О. Україна в системі всеросійського ринку 60–90-х років XIX ст. / І. О. Гуржій. – К.: Наукова думка, 1968. – 192 с.
5. Державний архів Одеської області (далі – ДАОО). – Ф. 3. – Оп. 1. – Спр. 64. – 77 арк.
6. ДАОО. – Ф. 5. – Оп. 1. – Спр. 388. – 120 арк.
7. ДАОО. – Ф. 33. – Оп. 1. – Спр. 104. – 29 арк.
8. ДАОО. – Ф. 147. – Оп. 1. – Спр. 12. – 58 арк.
9. ДАОО. – Ф. 274. – Оп. 1. – Спр. 30. – 117 арк.
10. Зисерман Е. И. Киевские контракты и их значение для сахарной промышленности в прошлом и настоящем / Е. И. Зисерман // Вісник цукрової промисловості. – 1923. – № 3. – С. 36–49.
11. Історія міста Дніпропетровська / [за ред. А. Г. Бolečуха]. – Дніпропетровськ: В-во “Грані”, 2006. – 596 с.
12. Кругляк Б. А. Кооперативна торгівля на Україні в період імперіалізму / Б. А. Кругляк // Історія народного господарства та економічної думки Української РСР: Республіканський міжвід. зб. наук. праць. – 1989. – Вип. 23. – С. 50–55.
13. Кругляк Б. А. Розвиток капіталістичних форм внутрішньої торгівлі на Україні в 60–90-х роках XIX ст. / Б. А. Кругляк // Історія народного господарства та економічної думки Української РСР: Республіканський міжвід. зб. наук. праць. – 1980. – Вип. 14. – С. 48–53.
14. Кругляк Б. А. Роль постійної торгівлі в розвитку капіталізму на Україні (60–90-ті роки XIX ст.) / Б. А. Кругляк // Історія народного господарства та економічної думки Української РСР: Республіканський міжвід. зб. наук. праць. – 1983. – Вип. 17. – С. 53–58.
15. Марголин Д. М. Как удешевить сахар? / Д. М. Марголин // Записки по свеклосахарной промышленности КОИРТО. – 1913. – С. 352–367.
16. Очерки и материалы по истории рабочего вопроса в сахарной промышленности. – 1922. – Вып. 1. – С. 37–49.
17. Російський державний історичний архів у Санкт-Петербурзі (далі – РДІА). – Ф. 18. – Оп. 4. – Спр. 923. – 229 арк.
18. РДІА. – Ф. 1284. – Оп. 223. – Спр. 159. – 86 арк.
19. Фабрично-заводская промышленность Украины в 1908–1912 гг. (по данным обследования отдела промышленности министерства торговли и промышленности) // Статистика Украины. Статистика промышленности и труда. – Харьков, 1892. – Т. 1. – Вып. 6. – № 14. – С. 67–91.
20. Цейтлін С. М. До характеристики цукрового ринку Київщини: цукрова торгівля і біржові обороти перед війною / С. М. Цейтлін // Праці семінару для виучування народного господарства України. – 1927. – Вип. 2. – С. 39–61.
21. Центральний державний історичний архів України у м. Київ. – Ф. 44. – Оп. 533. – Спр. 158. – 123 арк.
22. Цехановский М. Ю. Русская свеклосахарная промышленность в ее прошлом и настоящем / М. Ю. Цехановский. – СПб., 1911. – 281 с.

Николай Москалюк

СТАЦИОНАРНАЯ ТОРГОВЛЯ В УКРАИНСКИХ ГУБЕРНИЯХ РУССКОЙ ИМПЕРИИ ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ XIX – В НАЧАЛЕ XX В.: ПОЛОЖЕНИЕ, ПРОБЛЕМЫ И ПЕРСПЕКТИВЫ РАЗВИТИЯ

Статья посвящена ключевым проблемам стационарной торговли в украинских губерниях Российской империи во второй половине XIX – в начале XX века и другим вопросам исследуемой темы.

Ключевые слова: торговля, продукция, промышленность, губерния, империя.

Mykola Moskalyuk

STATIONARY TRADE IN UKRAINIAN PROVINCES OF RUSSIAN EMPIRE IN THE SECOND HALF OF XIX – AT THE BEGINNING XX CENTURY: POSITION, PROBLEMS AND PROSPECTS OF DEVELOPMENT

The article is devoted the key problems of stationary trade in the Ukrainian provinces of the Russian Empire in the second half of XIX – at the beginning XX century.

Key words: trade, products, industry, province, empire.

УДК 94 (477)

Ярослав Секо

ВИТОКИ УКРАЇНСЬКОГО САМВИДАВУ

У статті аналізуються обставини виникнення українського самвидаву та роль шістдесятників у процесі його становлення.

Ключові слова: шістдесятники, саміздат, самвидав, інтелігенція, інформаційний простір.

Історія українського самвидаву* 1960-х рр. не достатньо вивчена у вітчизняній історіографії. Маються на увазі загальні роботи з проблем українського національного руху даного періоду Г. Касьянова [1], А. Русначенка [2], О. Бажана [3]. Предметніше тема розглядається у монографії О. Обертаса “Український самвидав” [4], проте, дослідницький акцент зроблено на аналіз текстів. Тому говорити про серйозні оцінки зарано, а витoki самвидаву залишаються не яснішими від туманності Андромеди. Мова в даному випадку не стільки про обставини місця й часу, скільки зачіпає комплекс питань суті й характерних рис самвидаву. Для пересічного читача достатнім є твердження, що самвидав створили шістдесятники. Хоча, насправді, шістдесятники лише запатентували самвидав.

Питання виникнення самвидаву немислиме без вирішення комплексу дотичних проблем. Почати, напевно, потрібно з відомого факту: самвидав став продовженням тривалої традиції існування заборонених, а точніше – нетолерованих владою/суспільством текстів. Відома думка М. Фуко про те, що влада у будь-якому суспільстві задає набір схем, що створюють дискурс епохи, визначає, що саме буде вважатися нормою, істиною і знаменом. З іншого боку, такий диктат породжує протидію. Отож, тексти поза офіційним дискурсом завжди існували в “галактиці Гутенберга”. Але обмежимося виключно радянською історією. У СРСР існував таємний простір позацензурних текстів. Після смерті І. Сталіна його межі текстуально й жанрово розширилися: поезія заборонених та реабілітованих поетів, спогади в’язнів таборів, зарубіжна література, прокламації підпільних антирадянських організацій. Не всі твори були відверто антирадянськими, але обов’язково – позацензурними. Поряд із текстами, самостійно виготовленими окремими ентузіастами, таємно поширювалися книги й журнали дореволюційного часу та з еміграції. Останню позицію варто винести за межі дослідження й зосередитися лише на кустарному виготовленні текстів.

Дослідник О. Обертас вище наведену номенклатуру об’єднує назвою “самвидав” (написання в кавичках – Я. С.), відносячи до неї прояви непідцензурної вільної творчості до 1960-х рр., а самвидав (написання без кавичок – Я. С.) – неологізм 1960-х рр, як частина непідконтрольного владі літературного та мистецького процесу 1960–1980-х рр. [4, с. 18]. Вважаю таке розділення суттєвим, хоча запропонований спосіб незручним, особливо в усній мові. Дійсно, “самвидав” до 1960-х рр. і самвидав 1960-х і наступних років попри спільний знаменник – спосіб виготовлення і поширення, розрізняються чисельником. Дослідники використовують різні визначення самвидаву: 1) друкована продукція, видана самим автором – чи то суто технічно (набір, друк, копіювання), чи то фінансово (за свій рахунок); 2) сукупність літературних, публіцистичних та інших текстів, що виготовляються й розмножуються кустарним способом без санкції влади й поширюються всупереч офіційним заборонам і переслідуванням [5, с. 151].

* Під самвидавом тут і надалі мова йтиме про український простір непідцензурних текстів. Термін саміздат використовуватиметься для позначення радянського простору, творцями якого були окремі представники російсько-го шістдесятництва.

Запропоновані визначення стосуються родової ознаки позаофіційної літератури, отже, є незручними для осмислення суті самвидаву. Цікавішу інтерпретацію запропонував Александр Даніель. Самвидав – “специфічний засіб існування суспільно значимих текстів, тиражування яких здійснюється поза авторським контролем в процесі їх розповсюдження в читацькому середовищі” [6, с. 36].

Останнє визначення точніше щодо розуміння суті самвидаву не тільки як способу видавництва, а явища існування опозиційного дискурсу. Все, що не проходило через цензуру й не поширювалося офіційними каналами комунікації, могло існувати тільки в самвидаві. Можна запропонувати ще влучніше формулювання: ці тексти не могли існувати без самвидаву. Самвидав, таким чином, поставав дзеркальним відображенням офіційного дискурсу, світом навпаки. Якщо офіційний дискурс характеризувався догматичністю у підборі й тлумаченні матеріалу, то самвидав – плюралізмом поглядів. Це виходило з його природи – не як самоцілі, а відповіді на диктат влади в інформаційній політиці. При цьому варто мати на увазі: не все, що попадало в самвидав автоматично поставало істинним і правдивим.

Позаофіційна література існувала до шістдесятників. Справжнім їх досягненням стало не формування опозиційного середовища, а упорядкування й усистемнення. Друкована продукція підпільних організацій переважно не виходила за їхні межі. А спроби поширення, “викиданням листівок” або вивішуванням у громадських місцях, лише насторожували пильних громадян. Шістдесятники на радянському просторі перетворили хаос позацензурних матеріалів у систему. Хоча, напевно, у її творенні більше інтуїції, ніж свідомих дій, а окремі епізоди, лише з відстані часу витворили певну цілісність.

Однак, це лише частина відповіді. Адже в такому випадку шістдесятники постають лише раціоналізаторами, а їх роль зводиться до механічного удосконалення. На мою думку, суть “шістдесятницького перевороту” в перетворенні способу друкування на середовище читання. Відмінність між “самвидавом” і самвидавом, це відмінність між друкарнею і бібліотекою. “Самвидав” був лише інформаційним каналом, у якому читачі випадково знаходили щось цінне. Самвидав – мережа двостороннього зв’язку, форум, місце обговорення й полеміки. За способом комунікації він тяжіє до нинішнього віртуального світу витвореного інтернетом.

Розрізняючи нелегальну літературу й самвидав, А. Даніель вбачає в останньому “соціально-культурну інституцію”. Для нього самвидав не тільки механізм поширення заборонених чи напівзаборонених текстів, а – головний інструмент “другої культури”, тобто, культури, яка не просто реалізує себе в обхід цензурних обмежень, а ігнорує ці обмеження. Мова йде не про рукописи, які відкинуті цензурою, а про рукописи, котрі з самого початку не призначалися для цензури. Люди починають “писати в самвидав”, як раніше “писали в стіл” [6].

“Самвидав” нагадує витвір юрби прокажених, котра позбавлена права повернутися в суспільство. Для залишків “чужорідного елемента”, вцілілих у ході “класової боротьби”, це був доказ власного існування перед собою, життя у світі власних цінностей, безвідносно до настроїв решти. Самвидав образно нагадує витвір ізгоїв. Його творці – радянські люди, що опинилися за межами суспільства, проте, не протиставляючи його собі, постійно намагалися повернутися. Самвидав – надія на повернення. Можна провести аналогію з Польщею періоду німецької окупації. Люди, витіснені нацистами з суспільного життя, утворили підпільну державу з підпільними адміністрацією, фінансами, освітою, армією, пресою [7, с. 274]. Створюючи паралельний світ, поляки жили вірою у повернення. Звідси незбагнений ентузіазм, велика енергія та самовідданість. У самвидаву, звичайно, менший масштаб, однак, принцип схожий.

Логічне наступне запитання: чому шістдесятники створили самвидав, а їх попередники – ні? На межі 1950–1960-х рр. підпільні організації починають схилитися до “боротьби словом”. Однак, саме шістдесятники змогли піднести нелегальне виготовлення літератури на високий рівень. Причина їх успіху в умілому поєднанні таємності середовища поширення самвидаву з відкритістю діяльності. Шістдесятники наче айсберг на третину височіли над водою, залишаючись двома третіми зануреними в її товщу. Природа підпільних організацій не дозволяла розкритися, а отже, долучити читача. Водночас, шістдесятники діяли з “відкритим забралом”, що приваблювало, інтригувало й створювало коло довіри. Відкрите

фрондерство молодих інтелігентів більше приваблювало аніж повна закритість підпільників. “У підпіллі водяться тільки щури”, – приблизна реакція радянського інтелігента на боротьбу останніх. Якщо звернутися до ідейної складової, то прокламації підпільників переважно не відповідали настроям молоді, світогляд якої формувався в радянській освітньо-виховній системі. Безкомпромісність у боротьбі позбавляла маневру, не давала місця аргументам, тоді як молодь прагнула полеміки. Звідси інтуїтивне відторгнення читача від повністю антирадянського середовища підпільників на користь самвидаву шістдесятників.

Аналізуючи появу самвидаву звернемо увагу на вплив зовнішніх чинників. Публіцист Микола Рябчук визначив умови існування самвидаву: 1) відсутність жорстоких репресій як у класичному тоталітаризмі та правдивої свободи слова як у демократичних суспільствах; 2) наявність у суспільстві освіченого й, водночас, більш-менш незалежного прошарку інтелігенції [5, с. 151]. Перша умова не викликає заперечень. Зокрема, редактор самвидавчого журналу “Український вісник” В. Чорновіл писав: “самвидав є стихійною формою здійснення гарантованого Конституцією права на свободу слова” [8, с. 153]. Однак, друга умова потребує уточнення. Вважаю, що не інтелігенція творила самвидав, а, навпаки, самвидав творив інтелігенцію. Інтелігенцію не як людей розумової праці – цей ринок непогано заповнювали державні вузи, а інтелігенцію як верству, що визначає дискурс часу, його ідейну й ціннісну спрямованість. Якби така інтелігенція вже існувала, то не було б потреби створювати новий простір. Окремі рафіновані або богемні товариства задовольнили б елементарну потребу в комунікації. Тому створення потужної літературної мережі розірвало коло радянської системи освіти й виховання, і дозволило соціологічному прошарку інтелігенції перетворитися на провідну верству.

На мою думку, не виправдано розглядати самвидав лише феноменологічно. За такого підходу наслідки можуть видатися причинами, а це значно ускладнить розуміння виникнення самвидаву. Водночас, функціоналістський підхід дозволяє побачити в самвидаві: 1) джерело знань; 2) спосіб самовираження; 3) платформу для полеміки. Ці функції проявляються й переплітаються в пізньому самвидаві, однак, є достатньо підстав стверджувати, що виникали вони не одночасно, а поступово відповідно до суспільних процесів. Загалом, появу самвидаву не можна розглядати поза суспільним контекстом. Він з’являється як вимушена міра, але не на утиски з боку влади, а на першопотребу молоді в знаннях.

Про опозиційність самвидаву сказано і написано чимало. Для прикладу, О. Обертас писав про нього як “одвічну опозиційну категорію” [4, с. 37]. Проте, опозиційність – це результат розвитку самвидаву, а не умова його появи. Особливістю раннього самвидаву є лояльність його творців до влади. Гурти шістдесятників формувалися з небайдужої молоді, переважно відданої комуністичним ідеалам. Певний час її представники мали можливість легально друкуватися, приймати участь у творчих зустрічах і громадських зібраннях. Не випадково, ранній самвидав представлений переважно не оригінальними творами. “Прочитання Канта чи Бердяєва означало більше, ніж написання якихось власних мудрувань”, – згадує про ті роки Є. Сверстюк [9, с. 75]. Тому самвидав виникає як альтернативна до університетів та творчих спілок мережа інформації.

Лише після 1962 р., коли Н. Хрущов на московських зустрічах із інтелігенцією, дав сигнал до “закручування гайок”, самвидав почав перетворюватися на платформу поширення власних творів. Уже до характеристики того часу можна застосувати формулу: в мистецтві чи політиці існує лише те, що представлене в засобах масової інформації. Тому витіснення за допомогою органів цензури та КДБ молодих митців із інформаційного поля, породжувало амбітне прагнення до самоствердження через публікацію за його межами, з надією на прихильність читачів. За таких обставин, молодь творчо використала можливості існуючого нелегального простору для власних потреб. Та й загалом, ідея самостійної публікації власних текстів, всупереч заборонам цензури, не була вельми оригінальною. Молодь добре знала історію видавництва Б. Пастернаком роману “Доктор Живаго”.

І лише з 1965 р., після перших репресій можна говорити про остаточне перетворення самвидаву на платформу для критики та дискусії, або як предметніше висловився

Г. Касьянов: “самвидав був не просто інтелектуальним підґрунтям опору, але й чи не найголовнішою формою його існування... єдиною, найбільш структурованою, формою духовної опозиції” [1, с. 88].

Вважаю, вирішальним фактором на користь появи самвидаву варто назвати зростаючу в суспільстві потребу в знаннях і неспроможність офіційної мережі інформації задовольнити її. Зверну увагу на деталь, яка влучно характеризує різницю між лідерами на хвилі шістдесятництва, та сучасними громадськими “лідерами”. Перші – переважно шкільні та вузівські відмінники, другі – трієчники. Не потрібно забувати, що “шістдесятниками” ставала не вся молодь, а лише найдопитливіші її представники. Проблеми викликані “стерилізацією пам’яті”, відверті прогалини в знаннях – ознака покоління. В. Коротич зізнався: “Напевне, найстрашніше в моєму житті те, що наше покоління було сирітським, у нас не було нормального літературного процесу. Я багато раз думав, що фізично міг жити у літературі, де поруч ходили б Маяковський, Гумільов, не залякана Ахматова, не зламані Булгаков, Зоценко, Тичина і Рильський... Ми не мали цих вчителів, у нас їх забрали. Вони були забуті, розтоптані, розштовхані по кутках” [10, с. 8]. М. Коцюбинська відзначала, що закінчивши філологічний факультет вона нічого не знала про Плужника, Зерова чи Хвильового [11, с. 161], а літературознавець І. Бажінов додавав, що про письменників “розстріляного відродження” тогочасні студенти-філологи могли дізнатися хіба-що з лайливих характеристик на адресу “українських буржуазних націоналістів” [12, с. 70].

Поширене твердження, що критика “культу особи” стала передумовою зростання критичності молодого покоління інтелігенції. Втім, чергове розвінчення (скільки їх було в радянській політичній історії!) навіть такої заміфологізованої особи як Сталін, не спроможне викликати сплеск допитливості, пошуку та інтересу, які спостерігалися в шістдесятників. Якщо шукати ці причини в зовнішніх чинниках, то, на мою думку, значнішим був вплив космічних успіхів СРСР. Вихід у космос породжував небачений ентузіазм розумового поступу, який закликав мислячих до виходу за межі ідеологічних догм. “Зоряні інтегралі” краще пояснюють арифметику шістдесятництва як інтелектуального явища (але не суспільної формації), аніж генеалогічні таблиці “дітей ХХ з’їзду”.

Практичною ознакою пошуку став усталений вислів про СРСР як “самую читающую націю в мире”. Відкидаючи іронію, можна стверджувати важливість цього чинника, бо самвидав не можливий без читацької аудиторії. Саме її потреби визначали його змістове наповнення. У цьому контексті цікаві міркування учасниці самвидаву Людмили Алексеєвої щодо механізму його функціонування. Автор віддруковував твір на друкарській машинці у кількох екземплярах і роздавав копії знайомим і т.д. Чим більший успіх мав твір, тим швидше й ширше відбувалося поширення. Звичайно, самвидав надзвичайно нерентабельний у сенсі витрат праці й часу, однак, він знайшов талановитих авторів, енергійних розповсюджувачів, у нього не переводилися читачі й удосконалювалася технічна база. “Люди, зголоднілі по правдивій картині світу й нефальсифікованому знанню, ладні були заради цих благ жертвувати своїм часом, працею й навіть терпіти переслідування”, – підсумовує Л. Алексеєва [13].

До зовнішніх обставин появу самвидаву також відноситься початок науково-технічної революції в СРСР. Поява в продажі друкарських машинок, фотоапаратів, магнітофонів не менш цікавий чинник для появи самвидаву, аніж будівництво “хрущовок” для виникнення шістдесятництва. Індивідуальне житло створило не лише зручні побутові умови, але й зруйнувало схему вад колективізму – підслуховування, стеження за сусідами, доноси. Саме в цій атмосфері стали можливими вільні дискусії, формування товариств за інтересами, в котрих зміцнювалася індивідуальність молоді. Аналогічний доступ до засобів фіксації й зберігання інформації, порушував сформовану роками монополію влади над “свободою друку”. Опозиція до влади ставала легшою, адже зменшувалася не стільки дистанція, скільки можливості для боротьби. Ручка і копіювальний папір проти друкарських верстатів, те ж саме, що дротики папуасів проти радянських “Катюш”. Використання друкарських машинок, фотоапаратів, магнітофонів також не могло створити конкуренції, однак, виявилось достатнім для організації

альтернативного середовища. Праша шістдесятників не повалила радянського Голіафа, однак, серйозно дошкуляла, раз-по-раз поширюючи тексти через самвидав.

Загалом, саміздат був міським явищем, одним із побічних наслідків урбанізації. Для інтелектуалів 1960-х він виконував ті ж функції, що й “Просвіта” чи слов’янські “Матиці” для аграрного суспільства. З іншого боку, в час коли інформація ставала новим видом товару, самвидав виявився найпримітивнішим засобом її зберігання й поширення. Самвидав не створив інформаційного суспільства, проте, сприяв цьому, утверджуючи принципи вільного поширення та доступу до інформації, плюралізму поглядів тощо.

Появу саміздату в СРСР дослідники датують кінцем 1950-х рр., коли він починав перетворюватися на “соціально-культурну інституцію”, називаючи піонером справи Александра Гінзбурга – видавця машинописних журналів “Синтаксис” (1959) [6]. Втім, здається, в даному випадку маємо справу з персоніфікацією явища, котре народжувалося в непідконтрольному цензурі просторі. У дослідників є підстави говорити про Н. Горбаневську чи В. Буковського як піонерів справи. Коректніше, напевно, пристати до думки висловленої Л. Алексеевою, що “самвидав виник природнім шляхом як продукт життєдіяльності компаній” [14, с. 107], “витоки ці виявилися не в якійсь одній дружній компанії, а в багатьох одразу. У кожного кола були свої автори і свій самвидав” [13].

Український самвидав був частиною радянського саміздату. Спроби окремих вітчизняних дослідників, як це зробив О. Обертас на підставі етимології слова [4, с. 33], показати самостійне походження українського самвидаву не переконливі. Етимологічна логіка малопродуктина, адже, в кращому випадку, можна говорити хіба-що про “хрещеного батька”. Міркуючи так, російські автори вказують на Н. Гладкова. У 1940-х рр. внизу титульної сторінки власноруч роздрукованих і зшитих поезій, він викарбовував слово “самсебяздат”. Пізніше шляхом редукції слово зменшилося до “самиздат”, й було пародією на абрєвіатури типу “Гослитиздат” [14, с. 106]. Українські автори, натомість, “хрещеним батьком” називають І. Багряного, який самостійно 1929 р. видав поему “Ave Maria”, підписавши титульний листок “САМ” [4, с. 33].

Як на мене, “батьківство” І. Багряного має символічний характер, а російська етимологія жодною мірою не заперечує оригінальності українського самвидаву. Свого часу в російських шістдесятників був модним крилатий вираз: “Россия – родина слонов!”, яким іронічно підкреслювалася безглуздість претензій на першість. Отож, Україні не варто таким способом робитися “родиной самиздата”. Так як українське шістдесятництво було частиною союзного феномену, так і самвидав варто розглядати в широкому контексті.

Корисніше звернути увагу на пошуки часу, коли з середовища союзного саміздата, виділився український самвидав. Спробу визначення сутнісного критерію відмінності між українським самвидавом і союзним саміздатом здійснив О. Обертас. До українського самвидаву ним віднесено “лише оригінальні твори, написані українською мовою або перекладені з російської мови і які стосуються нагальних проблем України в складі СРСР (культура, освіта, наука, мистецтво, економіка, мовна політика, цензура тощо). Місце написання самвидаву, як і національність авторів, не відіграє особливої ролі, оскільки тексти спрямовувалися переважно до громадян України*, серед яких масово поширювалися як на Сході, так і Заході України” [4, с. 36]

Український самвидав виник наприкінці 1962 р., а з наступного року почалося масове поширення [4, с. 56]. Його пізніша порівняно з російським саміздатом поява, по-суті, спростовує гіпотезу про самостійне походження. Навпаки, логічніше вбачати в українському самвидаві результат розвитку союзного саміздата. Останній, започаткований московськими і лєнінградськими діячами, розширився за рахунок включення в мережу читання-розповсюдження окремих представників інтелігенції національних республік. Не випадково

* Не зовсім точно, адже офіційно інституту громадянства України або УРСР тоді не існувало. Напевно правильніше говорити про жителів республіки.

самвидав поширювався спочатку в столицях республік, а вже звідти – по обласних і районних центрах.

Виникаючи в контексті загальносоюзного саміздату, його українська складова фактично одразу утверджується самостійною частиною. Формувався україномовний простір, орієнтований на читача з УРСР, в якому дискутувалися актуальні для нього проблеми. Географічно цей простір не співпадав із територією республіки. Є підстави стверджувати, що молода інтелігенція східних та південних областей УРСР орієнтувалася переважно на союзний саміздат, ідейно перебуваючи під впливом його творців. Можна згадати невдалу спробу Б. Гориня у квітні 1964 р. поширити український самвидав у Харкові. Роберт Третьяков, якому адресувалися матеріали, критично поставився до прочитаного, від якого “несло антирадянщиною” [15, с. 276].

З іншого боку, не коректно говорити про повну незалежність українського самвидаву від союзного. Українські діячі не мислили себе поза його межами. Відомо, що І. Світличний активно обмінювався самвидавом із московськими однодумцями. Крім того, ключові твори українського самвидаву як от “Інтернаціоналізм чи русифікація”, “Правосуддя чи рецидиви терору” перекладалися російською, й орієнтувалися на російськомовну інтелігенцію для ознайомлення з актуальними проблемами українського руху. Вплив російських центрів відчувався у формах komponування. Так, відомий твір В. Чорновола “Лихо з розуму” (Портрети двадцяти “злочинців”) є своєрідним рімейком “Білої книги” А. Гінзбурга, а випуск “Українського вісника” нагадує “Хроніку текущих событий”. Вдамося до порівняння з інтернетом. Він виникає у 1960-х роках у США, й звідти поширюється світом. Сформовані локальні мережі є цілком самодостатніми, однак, при цьому не поривають зв’язку між собою, залишаючись вписаними в глобальний віртуальний світ.

Об’єктивним сприятливим чинником розвитку українського самвидаву був нелегальний простір поширення матеріалів, переважно націоналістичного змісту. Не варто забувати про традицію українського таємного університету, як форми поширення знань у несприятливих умовах. Хоча, безперечно, вирішальна роль у формуванні українського самвидаву належала представникам інтелігенції, котрі всупереч загальній тенденції до демократизації суспільного життя, головний акцент творчості, наукового пошуку спрямували на формування українського простору, елементом котрого був самвидав. Можна стверджувати: саміздат, опершись на національну традицію, став самвидавом.

Проблема появи українського самвидаву ускладнена відсутністю в мемуарах та інтерв’ю тогочасних діячів точних відомостей про піонерів справи. Свідчення І. Світличного, зроблене у листопаді 1965 р. в ізоляторі КДБ, дозволяє говорити про час появи політичної публіцистики, а не самвидаву в цілому. “Стосовно неопублікованих машинописних статей антирадянського змісту (або з елементами такого змісту), – читаємо в документі, – скільки я знаю, вони почали поширюватися серед моїх знайомих і товаришів порівняно недавно – десь півтора-два роки тому” [16, с. 4]. І. Світличний пов’язував це з “авантюризмом Хрущова” (явне намагання перебувати в руслі брежнєвської ідеологічної політики – Я. С.) та “переслідуваннями багатьох талановитих письменників і художників” [16, с. 4].

Виходячи із загальної логіки розвитку самвидаву, від малих літературних форм до великих, припускаю, що самвидав в Україні з’явився раніше 1963 р., як про це говорив І. Світличний, у вигляді поезій та переписування окремих позацензурних текстів. Вирішальним аргументом на користь цієї гіпотези є сформованість читацького середовища у Києві. Так чи інакше, а розвиток самвидаву не можливо розглядати поза розвитком культурницького руху шістдесятників. Ще 1961 р. київська молодь об’єдналася навколо Клубу творчої молоді “Сучасник”. У столиці республіки сформувалися гурти навколо І. Світличного й А. Горської, а також представників старшого покоління – Г. Кочура та Б. Антоненка-Давидовича. Нелегальна або позаофіційна література вже тоді була доступною для них. Чи поширювався самвидав як власна інтелектуальна продукція? Наразі відповідної інформації немає.

Розвиток культурницького руху спонукав до розширення зв’язків столичної молоді з однодумцями інших міст. Визначальними для українського шістдесятництва стали відносини

між інтелігенцією Києва і Львова. 1962–1963 рр. – час інтенсивного діалогу щодо стратегії та форм діяльності. Кияни І. Світличний та І. Дзюба на протипагу львів'янам, представлених братами М. і Б. Горинями, виступали за легальність. Врешті, їх позиція стала визначальною для розвитку всього руху. Цілком можливо, вагомим аргументом для львів'ян стало поширення самвидаву. Погоджуючись із киянами щодо легальних методів, львів'яни отримували можливість виразити в ньому свої конспіративні настрої. Дослідник Б. Захаров наводить слова І. Геля: “Створюється такий ланцюг: кияни... Горині, Гель – ми шукаємо боротьби. І я вже активно починаю виготовляти і розповсюджувати самвидав” [17, с. 85]. Традиції Львова у конспірації, не позбавленої досвіду ОУН, безперечно зміцнили український самвидав тематично й організаційно.

Поява самвидаву стала елементом інформатизації суспільства, що відбивала зростаючу потребу в нових знаннях. Водночас вона не носила масового характеру, залишаючись уділом нечисленного прошарку інтелігенції. Виникаючи як альтернатива до офіційного інформаційного простору, самвидав у СРСР набував рис опозиційності, що, зрештою, позначилося на змісті матеріалів. Український самвидав був складовою загальносоюзного явища, що орієнтувався переважно на інтереси українського читача. Варто додати, що запропоновані міркування витоків самвидаву не є остаточними й вимагають доповнення джерелами. Тема потребує подальшого дослідження, адже умови функціонування самвидаву як “засобу існування суспільно значимих текстів” чи “форми опору” є визначальними для вивчення специфіки розгортання дисидентського руху й інакомислення в УРСР. Не менш цікавими його результати можуть виявитися для вивчення витоків інформаційного суспільства в Україні.

Список використаних джерел

1. Касьянов Г. Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960–80-х років / Георгій Касьянов. – К.: Либідь, 1995. – 224 с.
2. Русначенко А. Національно-визвольний рух в Україні: середина 1950-х – початок 1990-х років / Анатолій Русначенко. – К.: В-во ім. Олени Теліги, 1998. – 720 с.
3. Бажан О. “Самвидав” як засіб поширення об'єктивної інформації про Україну в 60–80-х роках / Олег Бажан // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 1998. – № 1–2. – С. 357–365.
4. Обертас О. Український самвидав: літературна критика та публіцистика (1960-і – початок 1970-х років) / Олесь Обертас. – К.: Смолоскип, 2010. – 300 с.
5. Рябчук М. Дилеми українського Фауста: громадянське суспільство і “розбудова держави” / Микола Рябчук. – К.: Критика, 2000. – 272 с.
6. http://antology.igrunov.ru/a_daniel.html
7. Мілош Ч. Родина Європа / Чеслав Мілош / Пер. з пол. – Львів: Літопис, 2007. – 390 с.
8. Чорновіл В. Твори: У 10-ти томах / Вячеслав Чорновіл. – Т. 3. / Упоряд. В. Чорновіл. – К.: Смолоскип, 2006. – 976 с.
9. Ми вибирали життя. Розмова з Євгеном Сверстюком // Бунт покоління: розмови з українськими інтелектуалами записали й прокоментували Богуміла Бердиховська та Оля Гнатюк [інтерв'ю із Євгеном Сверстюком, Іваном Дзюбою, Михайлиною Коцюбинською, Михайлом Горинем, Миколою Рябчуком] / Пер. із пол. – К.: Дух і літера, 2004. – 344 с.
10. Інтерв'ю з В. Коротичем // Бульвар. – 2004. – № 21.
11. У моєму житті було так багато добра. Розмова з Михайлиною Коцюбинською // Бунт покоління: розмови з українськими інтелектуалами записали й прокоментували Богуміла Бердиховська та Оля Гнатюк [інтерв'ю з Євгеном Сверстюком, Іваном Дзюбою, Михайлиною Коцюбинською, Михайлом Горинем, Миколою Рябчуком] / Пер. із пол. – К.: Дух і літера, 2004. – С. 153–184.
12. Бажінов І. Університетські роки Івана Світличного / Іван Бажінов // Доброокий. Спогади про Івана Світличного. – К.: Час, 1998. – С. 63–73.
13. <http://www.memo.ru/history/diss/books/alexeeva/>
14. Алексеева Л., Голдберг П. Поколение оттепели / Людмила Алексеева, Пол Голдберг / Пер. с англ. – М.: Захаров, 2006. – 432 с.
15. Горинь Б. Не тільки про себе. Книга перша (1955–1965) / Богдан Горинь. – К.: Пульсари, 2006. – 348 с.
16. Світличний І. Коли і як виник “Самвидав” / Іван Світличний // Літературна Україна. – 1999. – 23 вересня.
17. Захаров Б. Нарис історії дисидентського руху в Україні (1956–1987) / Борис Захаров. – Харків, 2003. – 144 с.

Ярослав Секо

ІСТОКИ УКРАїнСКОГО САМІЗДАТА

В статтє аналізуються обсто́ятельства возникновения украинского самиздата и роль шестидесятников в процессе его становления.

Ключевые слова: шестидесятники, самиздат, самиздательство, интеллигенция, информационное пространство.

Yaroslav Seko

THE SOURCES OF THE UKRAINIAN SELF-PUBLISHERS

In this paper, the author analyzes the circumstances of the Ukrainian self-publishers beginnings and the role of the 1960s representatives in the process of its formation.

Key words: the 1960s, representatives, self-publishers, intelligentsia, information space.

УДК 947.7: 329,7

Сергій Бондаренко

РОЛЬ НАРОДНОГО РУХУ УКРАЇНИ У НАЦІОНАЛЬНО-ПОЛІТИЧНОМУ ЖИТТІ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ НАПРИКІНЦІ 80-Х – НА ПОЧАТКУ 90-Х РОКІВ ХХ СТОЛІТТЯ: СУЧАСНИЙ СТАН ТА ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ

У статті автор розглядає діяльність Народного Руху України у контексті відродження української державності наприкінці 1980-х – на початку 90-х років ХХ століття.

Ключові слова: Народний Рух України, національно-політичне життя, українська державність, перспективи розвитку.

Минуло більше 22-х років відтоді, як у громадсько-політичному житті Української держави відбулася визначна подія української історії, що мала важливе значення в самоствердженні нашого народу, у його боротьбі за національну державність та незалежність. Саме період горбачовської перебудови став тим ключовим моментом в радянській історії, коли народи СРСР могли відчути подих свободи і віяння демократії. Осінь 1989 року стала тим переломним моментом, що визначив подальшу долю існування СРСР та її союзних республік. УРСР в цей час не стояла осторонь, а займала одне з провідних місць у боротьбі за незалежність. Саме 8 вересня 1989 р. в Будинку вчителя в Києві було засновано суспільно-політичну організацію Народний Рух України (далі – НРУ), яка відіграла вирішальну роль у здобутті незалежності Української держави та її подальшої розбудови у відповідності до викликів в означений період історії.

Сучасний стан розвитку історичної науки в Україні визначається наявністю наукових досліджень місця та ролі політичних партій, громадських організацій і рухів у житті суспільства, становлення й розвитку України. До таких суспільно-політичних рухів та громадських організацій належить – масова громадсько-політична організація, котра підняла в Україні прапор боротьби за її незалежність і суверенітет та очолила національно-демократичний рух, ядром якого він був, за відродження та розбудову української національної державності в означений період.

Важливо зазначити, що аналіз української та зарубіжної історіографії цієї проблеми дає підстави для висновку, що вона ще й досі недостатньо розроблена, хоча з кожним роком з'являються нові наукові дослідження з даної проблематики. Проте аналіз стану вивчення проблеми історії виникнення і діяльності НРУ наприкінці 1980-х – початку 1990-х років доводить, що вона представляє значний інтерес для дослідження і буде актуальною темою упродовж тривалого часу у майбутньому. Проведений огляд історіографії з обраної теми показав, що дослідники здебільшого зверталися до таких питань, як: історія Ради Національностей НРУ, діяльності Руху з розробки національної програми, її практичного втілення, ролі Руху у створенні багатопартійної системи, розвитку українського національно-визвольного руху, взаємодія НРУ з українською діаспорою [1–10]. Аналіз сучасного стану наукової розробки історії виникнення, становлення і діяльності в окреслений період і надалі свідчить про те, що сьогодні ця проблема ще не знайшла достатньо цілісного вирішення і потребує подальшого вивчення та комплексного дослідження концептуальних засад і багатогранної практичної діяльності НРУ в контексті сучасного українського національно-державного відродження. Певною спробою надолужити прикру прогалину вітчизняної історіографії є це дослідження.

Аналіз історичних передумов виникнення Народного Руху України призводить до висновку, що вони визначаються як внутрішніми, так і зовнішніми чинниками: становищем України в межах радянської держави, а також розвитком міжнародної суспільно-політичної думки у напрямку свободи і незалежності кожного народу, його правом на самостійну національну державність. Тобто, український Рух, як ядро громадсько-демократичних сил

України, – це динамічна складова процесу національного державотворення, що формувалася під впливом політичних, економічних, культурних чинників і перманентно розвивалася в часі й просторі, забезпечуючи практичну реалізацію актуальних завдань української національної ідеї. Суб'єктивним чинником виникнення Руху слід вважати традиції національно-визвольного руху українських дисидентів, шістдесятництва, Української Гельсінської групи, національно-демократичних організацій та об'єднань: “Меморіалу”, Товариства української мови ім. Т. Г. Шевченка, “Просвіти”, асоціації “Зелений світ”, що стало поштовхом до активізації у боротьбі за власну державу. Рухівські лідери, серед яких були колишні дисиденти – В'ячеслав Чорновіл, брати Михайло і Богдан Горині, Іван Дзюба, Левко Лук'яненко, шістдесятник Іван Драч набули досвіду організаційної боротьби за часів Української Гельсінської групи та Української Гельсінської спілки.

Духовними витоками Руху стали споконвічні прагнення українського народу до самовизначення, здобуття національних прав і встановлення власної держави. НРУ, ініціювавши процес створення незалежної України, був породжений вибухом громадсько-політичної активності на хвилі національного відродження 1989–1991 рр., акумулював ідею незалежності Української держави, зробив її першочерговою [11, с. 8]. Враховуючи попередній досвід національно-визвольних змагань, він на противагу налагодженому десятиріччями механізму тоталітарного режиму протиставив ініціативу й діяльність народу. І заслугою його лідерів та керівників було те, що вони використали попередні історичні надбання в цій царині у нових політичних і соціально-економічних умовах.

Об'єктивними передумовами виникнення НРУ були тоталітарний характер радянської системи, стан України в складі СРСР, відсутність власної Української держави. Перебування України упродовж тривалого часу в складі СРСР призвело до глибокої політичної та економічної кризи, практично до вирішення питання про існування чи не існування Української держави і нації взагалі [12, с. 104].

Важливою передумовою утворення НРУ було послаблення тоталітарної політики в СРСР за часів М. Горбачова, а також утворення народних фронтів у Прибалтиці, а згодом і на Кавказі. Попри декларовану лояльність до влади ці структури практично одразу зайняли жорстку позицію, в якій простежувалося чергове посилення місцевих національних рухів. Зокрема, Народний фронт Естонії запропонував для республіки політичний суверенітет, достатньо автономну економіку, введення, поряд із союзною власною грошовою одиницею, відновити естонське громадянство, фактично створити власну армію [13, с. 117].

Народний Рух України виступив як широка коаліція національно-демократичних сил, об'єднавши представників усіх верств українського суспільства, що підтримали демократичні реформи в республіці, та став чинником консолідації національно-демократичних сил. Рух української спільноти, руйнуючи стару радянську систему, був суголосний глибинним силам національної історії. У суперечності з комуністичною ідеологією, Народний Рух України став своєрідним спрямовуючим вектором для національно-демократичного руху, не випадково роль загальносоюзних партій на Україні була незначною. Актуалізація рухівської ідеї в суспільстві стала ознакою його політизації, відмови від пасивного сприйняття рішень до готовності самостійно їх виробити й відповідати за них. Природно цей перехід був позначений пошуком нових форм участі в громадсько-політичному житті країни поза межами партійних структур.

Ідеологія НРУ в цілому відображає характерну тенденцію всього українського національно-визвольного руху, а саме – перехід від бездержавного до державного статусу української нації. Вже перші програмні документи рухівської організації свідчили про її опозиційний до влади характер, що зберігся упродовж всього часу її існування. Програма НРУ синтезувала в собі усі вимоги українців до демократизації суспільно-політичного життя, створення умов для національно-державного відродження, поліпшення життєвого рівня, збереження природного середовища. У прийнятій установчим з'їздом програмі Руху обстоювалось питання відродження української мови і культури, порушувались екологічні проблеми, що постали перед Україною, особливо після аварії на Чорнобильській АЕС,

вказувалось на необхідності проведення демократизації політичної, економічної і соціальної системи республіки. Особливий наголос робився на необхідності забезпечення прав національних меншин і груп в Україні. Виразне домінування саме національної ідеї було тим критерієм, який дозволив однозначно ідентифікувати Народний Рух України як виразника інтересів українського народу [14, с. 17].

Становлення Народного Руху України не можна розглядати поза демократичним рухом, адже навіть перші акції національних сил у 1987–1989 рр. спрямовувалися на поширення гласності, плюралізму, реального доступу до механізмів влади. У процесі кристалізації рухівської ідеї можна виділити, на нашу думку, наступні етапи: перший – публічні висловлювання потреби створення народного фронту за підтримку перебудови (липень – вересень 1988 р.); на другому простежується підтримка ідеї письменницькою організацією та робота над документами (жовтень 1988 – 16 лютого 1989 рр.); для третього етапу характерне публічне обговорення програмних документів (16 лютого – 9 вересня 1989 р.). Рух, разом з іншими національно-демократичними організаціями, виступав за реальний політичний і економічний суверенітет України; політичний плюралізм; багатопартійну систему; створення економічної системи України на засадах різноманітності; рівноправних форм власності: державної, кооперативної, індивідуальної, акціонерної, приватної, змішаної; прийняття нової Конституції України, створеної до міжнародних угод про права і свободи людини; національне відродження українського народу, вільний розвиток культури і мов національних меншин України; реальну свободу віросповідання, легалізацію Української греко-католицької церкви та Української автокефальної православної церкви.

У той же час у програмових документах і діяльності НРУ позначилися притаманна українцям обережність та вичікування в прийнятті відповідальних рішень, далися взнаки наслідки радянської національної політики, сформоване мислення згідно з директивами КПРС. Чітко сформульовані ідеї суверенності та незалежності України знайшли своє відображення в програмних документах Руху лише тоді, коли процес демократизації українського суспільства розвинувся настільки, що було прийнято радикальну “Декларацію про державний суверенітет”.

Попри домінуючу романтично-мітингову суть рухівської діяльності в початковий період історії НРУ та певну невизначеність перших програмних документів, з перших днів існування Рух виступав за українську національну державність і національно-культурне відродження українців. Рух постав не лише як громадсько-політичне об’єднання, а насамперед політична концепція, нова форма багатовікової боротьби українського народу за самостійну і незалежну Українську державу. У процесі вивчення механізму його функціонування найбільш реально проявлялися такі напрямки проведення політичної, агітаційної та організаційної роботи з піднесення національної свідомості громадян України як вирішальної передумови здобуття української державності та побудови громадянського суспільства; висування своїх кандидатур на виборах; його взаємодія з іншими самодіяльними рухами, об’єднаннями і партіями на спільній або коаліційній платформі; підготування і поширення друкованих видань та інших інформаційно-пропагандистських матеріалів; прагнення до координації дій і обміну досвідом політичної боротьби з національно-демократичними силами різних регіонів України. На характер Руху особливо впливали й різні форми і методи в громадсько-політичній роботі серед населення республіки, які застосовувались. Найчастіше використовувалися: мітинги, демонстрації, акти громадської непокори, засоби масової інформації, як впливова сила на суспільно-політичну думку.

Найпотужнішими заходами Руху були “Живий ланцюг” до дня Злуки ЗУНР та УНР (22 січня 1990 р.) та масове відзначення 500-річчя запорізького козацтва (7–12 серпня 1990 р.) на Нікопольщині та в Запоріжжі, а також великі історико-просвітницькі акції під Берестечком, Батурином, в Лубнах і Хотині [15, с. 7]. Вони демонстрували силу Руху, єдність України на шляху до її соборності.

Багатогранна діяльність НРУ справила визначальний вплив на консолідацію демократичних сил та їхнє організаційне згуртування, наростання різновекторних виявів

громадсько-політичної активності у боротьбі за незалежність і відновлення української національної державності. Значну роль у посиленні впливу Руху на свідомість громадян відіграли виборчі кампанії 1989–1990 рр., а також парламентські й непарламентські форми роботи.

Найбільшим досягненням НРУ було прийняття Верховною Радою 16 липня 1990 р. “Декларації про державний суверенітет України ” та 24 серпня 1991 р. “Акту проголошення незалежності України ”, що переконливо свідчило про його значний внесок у відновлення й становлення Української держави, тобто серед найвизначніших досягнень слід назвати незалежність України. Рухівці відіграли роль каталізаторів демократичних процесів досліджуваного періоду української історії, формуючи своєю радикальною позицією рішучість, впевненість і відданість ідеї демократичної, правової та самостійної України. Найактивніше діяльність НРУ проявилася в західних областях і в центрі, тобто там, де національна свідомість населення була найсильніша, і де українці виразно ідентифікували себе з Україною, а не з СРСР, визначали себе, власне українцями, а не радянськими людьми.

У багатоаспектній діяльності Народного Руху України в умовах боротьби за відродження Української держави на одне з перших місць постало завдання залучення всіх національних меншин, що проживали на теренах України до участі в суспільно-політичному житті й державотворенні, перетворити багатонаціональний склад населення республіки на чинник сили і могутності держави. У відповідні періоди створення і становлення Руху національні проблеми були чи не найголовнішими серед широкого спектру проблем. Національне питання знайшло своє відображення в програмних і пропагандистських документах НРУ: програмах і статутах Всеукраїнських зборів НРУ, зверненнях, заявах та ухвалах центрального проводу, великої та малої Рад НРУ [16].

Питання, що піднімалися в рухівських документах, стосувалися таких ключових проблем, як: права людини, нації та держави; питання двомовності; проблема російсько-українських відносин; кримсько-татарська проблема; питання взаємин національних меншин; допомога національно-культурним товариствам. Діяльність Руху щодо гармонізації міжнаціональних відносин здійснювалась за напрямками: використання Ради Національностей НРУ, фракції націонал-демократів у парламенті, організація багатотисячних маніфестацій, страйків, мітингів, що проходили під національно-демократичними гаслами; проведення культурно-просвітницької роботи зі сприяння піднесення національної самосвідомості населення республіки.

Народний Рух України постав як інтернаціональна громадсько-політична організація, своєрідна форма вияву громадсько-політичної активності народу України, як діяльність, скерована на досягнення спільної мети, що могла б задовольнити усі національні меншини і етноси, що проживали в Україні. НРУ відіграв значну роль у формуванні міжнаціональної толерантності й взаєморозуміння.

У своєму розвитку Народний Рух України повторив долю аналогічних масових громадських організацій колишнього СРСР періоду перебудови. Усі вони, переважно, мали схожі моделі, гасла, соціальні бази. Їх потужність залежала не стільки від внутрішньої згуртованості, скільки від наявності не менш сильного об’єкту протидії, на якому фокусувався весь суспільний негатив. Невипадково після проголошення незалежності України і заборони комуністичної партії, дезінтеграційні процеси в НРУ набули незворотного характеру, що в політичних питаннях вилилося в протистоянні ліній І. Драча – М. Гориня та В. Чорновола, а в організаційно-структурних М. Поровського та В. Чорновола. Перемогу лінії В. Чорновола забезпечила потужна низова підтримка критично налаштованих до “нової” влади громадян, що в свою чергу зумовлювалася суперечливістю умов постановня незалежної Української держави в результаті політичних домовленостей між владою і рухівською верхівкою, а не внаслідок виконання рухівської програми. Перетворення Народного Руху України в політичну партію парламентського типу завершило значною мірою пошук варіантів власного місця в суспільно-політичному житті незалежної Української держави.

Таким чином, дослідження історії виникнення і діяльності Народного Руху України показує, що в силу своєї природи і призначення масові суспільно-політичні партії, громадські організації і рухи є активними учасниками соціально-політичного життя. Вони можуть успішно функціонувати і, що важливо, розвиватися і діяти в конструктивному для суспільства напрямі тільки на основі дотримання національно-державницької ідеї з врахуванням досвіду історичного минулого в Україні, її традицій, на основі узгодження дій та інтересів. Тому громадсько-політичним рухам, партіям доцільно брати до уваги процес формування політичних об'єднань і груп, які можуть стати реальною силою у розв'язанні завдань внутрішньо – і зовнішньополітичного розвитку Української держави, а це, в свою чергу, значною мірою сприятиме стабільності громадсько-політичної обстановки, як винятково принципового і вагомого чинника в умовах зміцнення національно-державної незалежності України на сучасному етапі її становлення та розвитку.

Список використаних джерел

1. *Слюсаренко А. Г., Томенко М. В.* Нові політичні партії. – К.: Знання, 1990. – 48 с. 2. *Сучасні політичні партії та рухи на Україні.* – К., 1991. – 117 с. 3. *Литвин В. М.* Сучасні політичні блоки та об'єднання на Україні // Політика і час. – 1991. – № 4. – С. 58–62. 4. *Базовкін Є.* Шляхи становлення, форми прояву багатопартійності // Політика і час. – 1991. – № 10. – С. 40–46. 5. *Журавський В. С.* Україна політична: переступити через прірву. – К., 1995. – 247 с. 6. *Богомаз К. Ю.* Політичні партії і громадські організації на Україні (друга половина 80-х – на початок 90-х років ХХ ст.). – К.: Укрвузполіграф, 1992. – 142 с. 7. *Гарань О. В.* Убити дракона (3 історії Руху та нових партій України). – К.: Либідь, 1993. – 200 с. 8. *Гончарук Г.* Народний Рух України: Історія. – Одеса: Астропринт, 1997. – 378 с. 9. *Тиский М.* Історія виникнення Народного Руху на Волині. – Луцьк: Ініціал, 2001. – 256 с. 10. *Бураковський О. З.* Рада Національностей Народного Руху України (1989–1999). – Едмонтон – Альберта: Канадський ін-т українських студій, Альбертський університет, 1995. – 160 с. 11. *Бондаренко С.* Народний Рух України та його роль у національно-політичному житті наприкінці 80-х – на початку 90-х років ХХ століття // Автореф. дис... кандидата іст. наук: 07.00.01. – Чернівецький національний університет ім. Ю. Федьковича. – Чернівці, 2006. – 200 с. 12. *Бондаренко С.* Історичні передумови виникнення Народного Руху України в контексті відродження української державності // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія / За заг. ред. проф. М. М. Алексієвця. – Тернопіль. – 2004. – Вип. 2. – С. 104–109. 13. *Громов А., Кузин О.* Неформальні: хто єсть хто? – М.: Мисль, 1990. – 269 с. 14. *Народний Рух України.* Всеукраїнські Збори (2; 1990; Київ) / Документи. – Нью-Йорк, Нью-Джерсі: Пролог, 1991. – 74 с. 15. *Національні процеси в Україні: історія і сучасність.* Документи і матеріали. – К.: Вища школа, 1997. – Ч. 1. – 583 с. 16. *Народний Рух України за перебудову.* Програма. Статут. – К.: “Смолоскип”, 1989. – 40 с.; Народний Рух України: Документи і матеріали. – К., 1993. – 64 с.

Сергей Бондаренко

РОЛЬ НАРОДНОГО РУХА УКРАИНЫ В НАЦИОНАЛЬНО-ПОЛИТИЧЕСКОЙ ЖИЗНИ УКРАИНСКОГО НАРОДА В КОНЦЕ 80-Х – В НАЧАЛЕ 90-Х ГОДОВ ХХ ВЕКА: СОВРЕМЕННОЕ СОСТОЯНИЕ И ПЕРСПЕКТИВЫ РАЗВИТИЯ

В статье автор рассматривает деятельность Народного Руха Украины в контексте возрождения украинской государственности в конце 1980-х – в начале 90-х годов ХХ века.

Ключевые слова: Народный Рух Украины, национально-политическая жизнь, украинская государственность, перспективы развития.

Sergiy Bondarenko

THE ROLE OF THE NATIONAL MOVEMENT OF UKRAINE IN THE NATIONAL-POLITICAL LIFE OF THE UKRAINIAN PEOPLE AT THE END OF THE 80-S – THE BEGINNING OF THE 90-S OF THE XX CENTURY: CURRENT STATE AND DEVELOPMENT PROSPECTS

The article author studies activity of Narodnyi Rukh of Ukraine in the context of the Ukrainian state-hood rebirth at the end of the 1980-s – the beginning of the 90-s of the XX century.

Key words: National Movement of Ukraine, national-political life, Ukrainian state-hood, development prospects.

УДК 339.56

Анатолій Григорук, Богдан Тустанівський

**ПОЛІТИКО-ЕКОНОМІЧНІ ЧИННИКИ
ФОРМУВАННЯ СУЧАСНИХ ВІДНОСИН В
СИСТЕМІ МІЖНАРОДНОЇ ТОРГІВЛІ**

Досліджується взаємна залежність політичних та економічних факторів в умовах зовнішньої торгівлі. Подаються особливості сучасних відносин між країнами, як у сфері торгівлі, так і у геополітиці. Аналізується структура та особливості регіоналізації економіки та основних міжнародних економіко-торговельних інститутів.

Ключові слова: міжнародна торгівля, економіко-торговельні інститути, сучасні геополітичні чинники.

Постановка проблеми. Торговельні відносини в глобалізованому світі є важливим елементом взаємодії між країнами. Їх сутність не обмежується суто фізичним обміном і передачею права власності на товар (послугу), але виходить далеко за його рамки. Відповідно до цього в повній мірі проявляється інтегрованість торгівлі в інші сфери суспільного життя, такі як: політика, географія, культура, психологія, соціологія тощо. Комплексність та системність взаємодії, при цьому, забезпечує їх усестороннє проникнення, що зумовлює взаємну залежність процесів та явищ притаманних різним сферам.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Комплексність порушеної проблематики обумовлює її достатньо широке висвітлення у науковій літературі як з точки зору політичної економії, де наукові положення класиків економічної науки: А. Сміта, А. Маршала, Д. Рікардо, Е. Хекшера, Б. Оліна, П.-Е. Семюельсона та ін. доповнюються сучасними теоріями міжнародної торгівлі М. Познера, М. Позеса, С. Ліндера, М. Портера, Л. Гурвіча, П. Кругмана, К. Ланкастера тощо, так і з точки зору політики та геополітики, найвідомішими представниками якої є З. Бзежинський, Г. Кіссінджер, М. Макконелі, А. Коен, Дж. Фрідман, С. Хантінгтон та інші.

У вітчизняній науці ґрунтовні дослідження політико-економічних чинників формування сучасних відносин в системі міжнародної торгівлі належать А. Мазаракі, Т. Мельник, А. Мокію, Г. Аніловській, В. Ніколаєву, В. Волощенко, Т. Циганковій, А. Кіреєву, М. Мироновій, Г. Перепелиці, О. Субтельному і т.д. Не зважаючи на це, мінливість зовнішньоторговельного середовища, його залежність від коливань глобальних та державних інституцій вимагає постійного моніторингу ситуації та обґрунтування змін та концепцій до управління ними.

Метою статті є характеристика політичних та економічних чинників в системі зовнішньоторговельних відносин, що впливають із їхнього тісного взаємозв'язку із системою міжнародної торгівлі. Відповідно до цього, реалізація торгової політики державами та регіональними утвореннями вимагає врахування політичних та нормативно-правових аспектів функціонування національних економік окремих країн та їх взаємодію з точки зору права, політичної діяльності та економіко-торговельних відносин.

Вклад основного матеріалу. Міжнародна торгівля є цілісною системою економічних відносин між країнами та їх угрупованнями, що формується з метою забезпечення найбільш ефективного обміну товарами та послугами. Зважаючи на її значення не тільки для окремих підприємств та галузей, але й для цілих країн та об'єднань, варто зазначити, що є значний вплив на торговельні процеси політики та геополітики, що враховує географічні чинники простору, ресурсів, населення, клімату, місця розташування тощо. З цієї точки зору в системі

геополітичних взаємовідносин торгівля виступає зв'язуючою ланкою, що об'єднує можливості та потреби країн світу в межах визначених політичних пріоритетів, принципів та правил.

Що ж стосується економічних чинників, то зазначимо, що сучасна система відносин в межах міжнародної економічної діяльності сформувалася після другої світової війни, і її результатом стала повна зміна системи міжнародних відносин, перерозподіл сил та сфер впливу у світі. Серед основних елементів кардинальної зміни найбільше значення для подальшого розвитку світової торгівлі мали:

- тимчасове виключення зі списку великих держав Німеччини, Італії та Японії, ослаблення таких важливих геополітичних гравців як Франція та Великобританія, що зумовило тривале домінування США в політичних та економічних світових процесах;
- посилення ролі СРСР в східній Європі, Середній Азії на Далекому Сході, що призвело до суттєвого ізолювання торговельно-економічних відносин окремих країн вказаних регіонів;
- послаблення колоніальної системи, що пізніше призвело до її падіння і виникнення цілої низки незалежних країн, що в переважній більшості увійшли до групи “країни третього світу”;
- ідеологічне забарвлення міжнародних торговельних відносин, відповідно до чого, опоненти сприймалися як потенційні вороги, що значно ускладнювало будь-які трансакції між ними.

Подальші трансформації системи міжнародних економічних та зовнішньоторговельних відносин відбувалися еволюційним шляхом і пройшли декілька етапів розвитку, що мали значний вплив на її сучасний стан. Так, однією із найперших післявоєнних трансформацій стала політична та економічна поляризація світу на капіталістичний та соціалістичний табір, що спричинило до виникнення протистояння. Таке протистояння супроводжувалася соціально-економічною і торговельною взаємною ізоляцією та нарощуванням військової потужності. В результаті зовнішньоторговельні відносини в значній мірі відбувалися в межах утворених блоків, при чому, в соціалістичному таборі вони не підпорядковувалися ринковим законам. Така ситуація спричиняла значне спотворення ефектів абсолютної та порівняльної переваги, зменшувала торговельний потенціал “ворогуючих” країн, заважала повноцінному обміну інноваціями, вилучала значні ресурси на військові потреби країн.

Період такого протистояння з різною інтенсивністю тривав до кінця 80-х – початку 90-х років і супроводжувався значними геополітичними та економічними змінами, які спричинилися до формування сучасного стану суспільних та економіко-політичних відносин. Так, в 60-х роках ХХ століття по усьому світу, а найбільше, в південно-східній Азії, Африці, Латинській та Центральній Америці відбулися визвольні війни колоніальних країн, що створило передумови для виникнення енергетичної кризи 70-х рр. у зв'язку із ускладненням доступу енергетичних ресурсів на ринки колишніх метрополій. Окрім цього, в даний час, саме колишні колонії становить основне ядро країн, що найбільш динамічно розвиваються.

Значні зміни торкнулися також і грошово-валютних відносин, в результаті чого відбулася трансформація світової валютної системи, сформувалася система сучасних грошово-кредитних відносин, долар США отримав статус світових грошей. Паралельно із цим, було створено ряд формальних та неформальних міжнародних організацій, що поклато початок глобалізації. Серед найбільш впливових у різних сферах міжнародних організацій відмітимо: у військовій – НАТО та блок країн Варшавського договору, у політичній – ООН та Велика сімка, у грошово-кредитній – МВФ та світовий банк, у торговельній – ГАТТ і Європейський митний союз.

Як в межах зазначених організацій, так і в глобальних масштабах, окрім поглиблення інтернаціоналізації та глобалізації подальший розвиток світового суспільства спричинив значне розшарування країн світу за рівнем економічного та науково-технічного розвитку. В результаті архітектура світових економічних відносин періоду 1945–1985 рр. передбачала

виділення трьох груп країн: високорозвинуті західні країни і Японія, країни соціалістичного табору, країни-третього світу. Торговельні та політико-економічні відносини між першою та третьою групами країн відбувалося на основі постколоніалізму, в умовах якого зберігався значний вплив країн колишніх метрополій на визначення політичного курсу, становлення торговельних відносин, та соціально-культурний розвиток. Основна схема обміну між цими країнами передбачала обмін сировини слаборозвинутих країн на високотехнологічну продукцію, країн із високим рівнем розвитку.

Така ситуація перекикається із концепцією світового розвитку, що має назву “Світ-система” І. Валлерстайна. Відповідно до цієї концепції “сучасну світ-систему” об’єднує єдина капіталістична “світ-економіка”. Логіка капіталістичної “світ-економіки” неминує відтворити розподіл країн світу на “ядро” і “периферію”, причому перше завжди знаходиться в привілейованому положенні стосовно другої. Держави, що входять до складу ядра капіталістичної “світ-системи”, мають можливість жити за рахунок експлуатації периферії [7, с. 258–259].

Схожі погляди притаманні також Г. Аніловській, яка в межах аналогічної поляризації виділяє:

- центр, який являє собою сукупність економічно розвинутих країн;
- нові індустріальні держави Південно-східної Азії;
- країни з ринками, що розвиваються (Бразилія, Аргентина, Туреччина, ПАР, Китай, Індонезія);
- країни з перехідною економікою – колишні радянські республіки;
- країни, що розвиваються, проміжного стану (мають сировинний характер експорту, доходи від якого використовують для розвитку – в основному країни ОПЕК, південноамериканські країни);
- “маргінальні” слаборозвинуті країни – переважно африканські [1, с. 182].

Відповідно до такого розподілу, в центрі, де проживає майже 20 % населення світу, виробляється 86 % всього світового ВВП. На крайній Периферії, де знаходяться найбідніші країни, на таку ж частку населення припадає всього 1 % ВВП. В результаті, у центрі такої моделі зосереджені капітали, інформація, нові технології, на периферії – корисні копалини, сировина, робоча сила тощо. Відносини між ними, побудовані на основі ринкової взаємодії, дозволяють отримувати більшу вигоду розвинутим країнам.

В межах глобальної економічної системи починаючи з середини 1980-х рр. відбулися ряд глобальних трансформацій, що двічі зумовили зміну як політичного, так і економічного середовища, сформованого у післявоєнний період, основними чинниками якого були біполярність світових відносин, гегемонія долара в капіталістичному суспільстві, беззаперечне лідерство США за економічними і торговельними показниками. Так, посилення європейської інтеграції і розпад СРСР зумовив диверсифікацію зовнішньоекономічних та політичних аспектів відносин США, що відтепер стали більш активно протиставлятися Європейському Союзу. Втрата НАТО первинної цілі і перетворення його на інструмент врегулювання локальних конфліктів, в більшості з яких США переслідує власні стратегічні та економічні цілі, значно послабили роль та вагу цієї організації в світі. Поряд з цим, нарощення економічної потужності Китаєм, створили умови для формування багатопольярної світової політико-економічної системи.

Сучасні ж відносини в системі міжнародної торгівлі засвідчили наявність нових характерних рис економічного середовища її розвитку, що останнім часом піддалися суттєвим змінам, зумовленим, в першу чергу, світовою фінансовою, енергетичною та продовольчою кризами. Такі обставини не змогли не вплинути на показники світового виробництва і торгівлі (рис. 1).

Як бачимо, не зважаючи на збереження приросту ВВП в 2009–10 рр., показники міжнародної торгівлі суттєво скоротилися. І хоча в 2010 році спостерігалось відновлення позитивної динаміки міжнародної торгівлі, проте розбалансування фінансових та валютних механізмів ринку зумовили виникнення нових ризиків, пов’язаних із платоспроможністю

провідних країн світу, серед яких США й такі важливі представники Європейського союзу, як Іспанія, Італія, Франція. Окрім того, найбільш негативним наслідком фінансової кризи стало скорочення попиту на товари й послуги, що призводить до запуску ланцюга негативних впливів на доходи підприємців та населення, стійкості державних економічних систем тощо. Поряд з цим світова фінансова криза внесла й свої корективи у параметри міжнародних відносин включно із міжнародною торгівлею. Так, сповільнення темпів росту економіки у більшості провідних країн світу зумовило дестабілізацію ситуації як на фондових, так і на валютних ринках. Це призвело до різкого скорочення обсягів експортно-імпортних операцій, порушення параметрів обміну, політичної нестабільності тощо

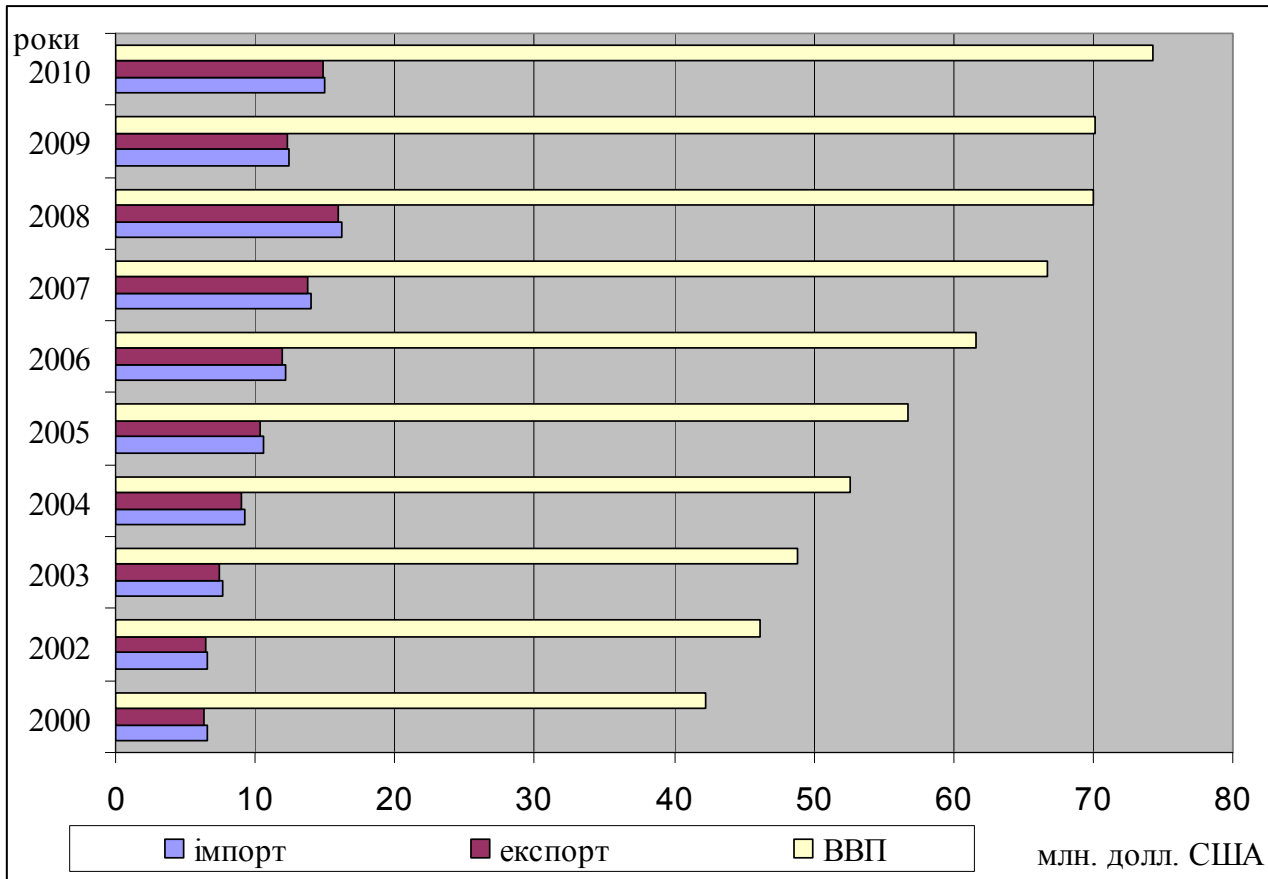

Рис. 1.2. Динаміка ВВП, експорту та імпорту світової торгівлі за 2000-2010 рр. [10; 11]

Важливим політико-економічним чинником формування сучасних відносин в системі міжнародної торгівлі є економічна інтеграція, що має різну спрямованість і сфери застосування. Так, В. Ніколаєв та В. Волощенко [6, с. 151] обґрунтовано стверджують про наявність “конкуренції між інститутами” в межах торговельної інтеграції, що складає основу зовнішньоторговельних відносин на даний час. Відповідно до цього вони акцентують увагу на зіставленні системи інтеграції на основі ГАТТ/СОР і регіональних торговельних угод як основ лібералізації та інтеграції торгівлі в світі. В межах цього, відмічається втрата ваги угод в межах першої системи і посилення впливу другої на питання зовнішньої торгівлі. Причину такої ситуації автори вбачають у двох аспектах:

- ускладненні процесу досягнення домовленостей в межах багатосторонніх угод, що є основою Світової організації торгівлі, яким протиставляються регіональні торговельні угоди, які, окрім всього іншого, покликані обмежувати не верхню (допустиму) межу торговельних бар’єрів, а відмінати їх взагалі, а також сприяють формуванню групи “країн-союзників” у переговорах із іншими країнами в межах СОР;
- втрата актуальності СОР через її надмірне розширення, бюрократизацію і тривале членство основних “гравців”, котрі останнім часом все менше

дотримуються основних положень цієї організації у зв'язку із потребою у захисті внутрішніх ринків від надмірного і нерегульованого імпорту.

Перевага Регіональних торговельних угод пояснюється також і тим, що інтенсивність їх укладення з часу заснування СОТ значно зросла: так, з 1948 по 1994 рр. в світі було укладено 124 регіональні угоди, то з 1995 р. – більше 300 угод [6, с. 152]. Підкреслимо, що найбільш “інтегрованими” в системі регіональних торговельних угод є Європейський союз і Мексика, кожна з яких приймає участь у більш, ніж десяти таких угодах. Регіональні утворення є також своєрідним відгуком на технологічні розриви між розвиненими країнами та країнами третього світу, в результаті чого останні “... (а їх 80 % серед членів СОТ), щороку втрачають від міжнародної торгівлі за правилами СОТ 100 млрд дол. США” [2].

Найбільші регіональні торговельні організації, та параметри їх торговельного балансу наведено в табл. 1. Як бачимо, найбільш впливовою є Організація економічного співробітництва та розвитку, питома вага якої в світовому експорті становить 62,8 %. Значними є експортні частки ЄС-27 (34,3 %) та NAFTA (17,7 %).

Таблиця 1

Параметри торговельного балансу основних економічних організацій [12]

Назва організації	Члени міжнародних організацій (їх кількість)	Обсяг експорту (Е), імпорту (І), торгівельний баланс (Б)	
АРЕС Азійсько-Тихоокеанське економічне співробітництво	23 - Австралія, Бруней, В'єтнам, Гонконг, Індонезія, Канада, Китай, Малайзія, Мексика, Нова Зеландія, Папуа-Нова Гвінея, Перу, Республіка Корея, Росія, Сінгапур, США, Таїланд, Тайвань, Філіппіни, Чилі, Японія	Е	7346715 (48,91 %)*
		І	7227295 (48,57 %)
		Б	119419
ASEAN Асоціації держав Південно-Східної Азії	11 - Бруней, В'єтнам, Індонезія, Камбоджа, Лаос, Малайзія, М'янма, Сінгапур, Таїланд, Філіппіни	Е	948629 (6,32 %)
		І	1049004 (7,05 %)
		Б	100374
LAIA Латиноамериканська асоціація інтеграції	12 - Аргентина, Болівія, Бразилія, Венесуела, Колумбія, Куба, Мексика, Парагвай, Перу, Уругвай, Чилі, Еквадор	Е	758618 (5,05 %)
		І	802413 (5,39 %)
		Б	43795
MERCOSUR Південноамериканський спільний ринок	4 – Аргентина, Бразилія, Парагвай, Уругвай	Е	258172 (1,72 %)
		І	277878 (1,87 %)
		Б	19706
NAFTA Північноамериканська зона вільної торгівлі	3 – США, Канада, Мексика	Е	2660078 (17,71 %)
		І	1961729 (13,18 %)
		Б	-698349
OECD Організація економічного співробітництва та розвитку	30 - Австралія, Австрія, Бельгія, Угорщина, Німеччина, Греція, Данія, Ірландія, Ісландія, Іспанія, Італія, Канада, Люксембург, Мексика, Нідерланди, Нова Зеландія, Норвегія, Польща, Португалія, Республіка Корея, Словаччина, Великобританія, США, Туреччина, Фінляндія, Франція, Чехія, Швейцарія, Швеція, Японія	Е	9427233 (62,76 %)
		І	8793890 (59,10 %)
		Б	-6633343
ОПЕС Організація країн-експортерів нафти	11 - Алжир, Венесуела, Індонезія, Ірак, Іран, Катар, Кувейт, Лівія, Нігерія, ОАЕ, Саудівська Аравія	Е	528109 (3,52 %)
		І	903762 (6,07 %)
		Б	375653
EU27 Європейський Союз	27 - Австрія, Бельгія, Болгарія, Угорці, Німеччина, Греція, Данія, Ірландія, Іспа-	Е	5157626 (34,34 %)

	нія, Італія, Кіпр, Латвія, Литва, Люксембург, Мальта, Нідерланди, Польща, Португалія, Румунія, Словаччина, Словенія, Великобританія, Фінляндія, Франція, Чеська Республіка, Швеція, Естонія	I	5057187 (33,99 %)
		Б	-100439
Світ		Е	15020635 (100 %)
		I	14879177 (100 %)
		Б	-141459

Зважаючи на регіоналізацію інтеграції торгівлі, авторитетні світові фінансово-економічні організації вважають, що ефективність СОТ знижується. Так, МВФ стверджує, що СОТ перестав виконувати свої функції і перетворюється на декоративну організацію. Основна причина полягає у тому, що численні пільги та преференції, які отримують її члени, дискредитують саму ідею угод про вільну торгівлю. Бюрократизм Світової організації торгівлі вступає у конфлікт із надзвичайним динамізмом, притаманним розвитку світової економіки [6, с. 159].

Особливістю сучасного стану політико-економічних відносин у світі є домінування двох багатонаціональних об'єднань, одне із яких має статус держави, інше – регіонального утворення (союзу). Такі обставини, коли жодна із мононаціональних країн світу не відіграє ключової ролі у формуванні глобального порядку сформувалися після другої світової війни, коли виникло протистояння багатонаціональних США багатонаціональному СРСР. Після розпаду СРСР і нетривалого домінування США на світовій політичній арені, коли жодна із існуючих країн світу не змогла на рівних протистояти їм в геополітичних масштабах, лише інтеграційне утворення європейських країн забезпечило формування другого полюсу світової політики. На сьогоднішній день взаємодія між США та ЄС розвивається без відкритого протистояння. Поряд із цим відбувається поступове нівелювання відокремленої ролі Німеччини, Великобританії, Франції та Італії, що все частіше заміщується консолідованою позицією Європейського Союзу.

Висновки. Таким чином, сучасну політико-економічну архітектуру світу можна охарактеризувати як панування регіональних та багатонаціональних державних утворень, що обумовлює безальтернативність світового панування мононаціональної держави. В контексті цього можна звернути увагу на Росію та Китай, які формально вважаються мононаціональними державами, проте не мають усіх рис, притаманних їм. Тим не менш, роль цих держав (першої з точки зору багатих природних ресурсів, другої – з точки зору темпів економічного зростання та трудових ресурсів) не може не відмічатися в межах міжнародних відносин. В контексті цього, відмітимо також послаблення ролі Японії (єдиної чистої мононаціональної держави серед лідерів світового розвитку) в системі глобальної взаємодії. Таким чином, основні політико-економічні чинники міжнародної торгівлі формуються в процесі взаємодії США та ЄС, котрі є ключовими “гравцями” на більшості світових ринків.

Отже, сукупність політико-економічних чинників формування сучасних відносин в системі міжнародної торгівлі є важливим елементом, що визначає характер розвитку торговельних взаємовідносин в світових масштабах. Найбільшу роль, при цьому, відіграє трансформація системи міжнародної безпеки, регіоналізація міжнародної торгівлі та поглиблення поляризації світової політико-економічної системи.

Список використаних джерел

1. *Аніловська Г.Я.* Господарська глобалізація та архітектура світової економіки // Науковий вісник: збірник науково-технічних праць. – Львів: УкрДЛТУ. – Вип. 13.1. – 2003. – С. 181–188.
2. *Боднарчук А.* ЕЗП: истоки и перспектива. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://rk.org.ua/weblog/651_1.html
3. *Ковальчук Ю.Я.* Особливості дослідження фіскально-економічних систем: досвід цивілізаційної еволюції / Ю. Я. Ковальчук // Збірник науково-технічних праць. Науковий вісник НЛТУ України. – 2008, вип. 18.5. – С.159–169.
4. *Мазаракі А.* Зовнішньоторговельна політика: від меркатилізму до неотехнологізму/ А. Мазаракі, Т. Мельник // Товари і ринки. – 2010. – № 2.
5. *Мокій А.* Регіонально-секторальна модель зовнішньої інтеграції: передумови і стратегія реалізації. – Львів: Коопосвіта, 1999. – 346 с.
6. *Ніколаєв В.* Торговельна лібералізація: конкуренція інститутів / В. Ніколаєв, В. Волощенко // Політичний менеджмент. – 2005. – № 4. –

С.148–160. 7. *Політологічний енциклопедичний словник*. За ред. Ю. С. Шемшученка, В. Д. Бабкіна. – К.: Вид. “Генеза”, 1997. – С. 258–259. 8. *Регуляторна політика у сфері зовнішньої торгівлі: монографія*/ А.А Мазаракі, Т.М. Мельник. – К: КНТЕУ, 2010. – 470 с. 9. *Циганкова Т. М.* Міжнародна торгівля: [навч. посіб.] / Т. М. Циганкова, Л. П. Петрашко, Т. В. Кальченко. – К.:КНЕУ, 2001. 10. *Econ Stats: The Economic Statistics and Indicators Database*. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.economywatch.com/economic-statistics>. 11. *Total imports and exports by regions and countries or areas*<http://www.comtrade.un.org/pb/FileFetch.aspx?docID=3101&type>

Анатолій Григорук, Богдан Тустанивський

ПОЛИТИКО-ЭКОНОМИЧЕСКИЕ ФАКТОРЫ ФОРМИРОВАНИЯ СОВРЕМЕННЫХ ОТНОШЕНИЙ В СИСТЕМЕ МЕЖДУНАРОДНОЙ ТОРГОВЛИ

Исследуется взаимозависимость политических и экономических факторов в условиях внешней торговли. Освещаются особенности современных отношений между странами как в сфере торговли, так и в геополитике. Анализируется структура и особенности регионализации экономики и основных международных торгово-экономических институтов.

Ключевые слова: международная торговля, торгово-экономические институты, современные геополитические факторы.

Anatoliy Hryhoruk, Bohdan Tustanivskyy

FORMING OF POLITIC AND ECONOMIC FACTORS OF MODERN RELATIONS IN INTERNATIONAL TRADE SYSTEM

The mutual dependence of political and economic factors in terms of foreign trade is investigated. The features of the modern relationship between the countries are given, both in trade and in geopolitics. The structure and features of economy regionalism and basic international economic and trade institutions are analyzed.

Key words: international trade, economic point-of-sale institutes, is modern geopolitical factors.

УДК 94(438):94(477):061.1ЄС

Наталія Чорна

ЕВОЛЮЦІЯ ПОЛЬСЬКО-УКРАЇНСЬКИХ ВІДНОСИН ПІСЛЯ ВСТУПУ ПОЛЬЩІ ДО ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ

У статті проаналізовано польсько-українські відносини після вступу Польщі до Європейського Союзу, а також визначено місце польського чинника у реалізації Україною стратегії європейської інтеграції.

Ключові слова: польсько-українські відносини, зовнішня політика, інтеграція, ЄС, Польща, Україна.

Кардинальні трансформації, що мали місце в Європі на межі 80–90-х рр. ХХ ст., спричинили початок формування нової моделі міждержавних взаємин Польщі та України. Вихід Польщі з “соціалістичного табору” та проголошення Україною незалежності виявилися тими чинниками, які дозволили двом державам, з огляду на наявні національні інтереси та геополітичні розрахунки, перейти до здійснення взаємовигідного двостороннього співробітництва. На середину 90-х рр. ХХ ст. польсько-українські взаємини вже визначалися як стратегічні.

Демократичні перетворення та розбудова незалежної Польщі супроводжувалися змінами у сфері її зовнішньої політики. З 1989 р. офіційна Варшава заявила про переорієнтацію зовнішньополітичних векторів на користь європейських та євроатлантичних структур. Визначальною метою було оголошено інтеграцію у Європейський Союз. Як наслідок, динаміка та характер польсько-українських взаємин виявилися повною мірою підпорядкованими успіхам європейської інтеграції Польщі.

Проблеми польсько-українського співробітництва неодноразово ставали об’єктом дослідження у працях як вітчизняних, так і зарубіжних дослідників та науковців. Зі вступом Польщі до Євросоюзу 1 травня 2004 р. польсько-українські взаємини зазнали значної трансформації та вийшли на принципово новий рівень. З огляду на це, перед ученими постала об’єктивна необхідність його наукового осмислення. Окремі аспекти “нових” польсько-українських відносин різною мірою були проаналізовані у працях П. Байора [1], І. Гуцуляка [2], О. Знахоренко [3], Є. Кіш [4], А. Мазаракі [5], О. Міхалева [6], О. Тевдой-Бурмулі [7]. Разом з тим, зазначена проблема досі не стала предметом комплексного дослідження, а тому потребує ретельного вивчення та аналізу.

Метою даної публікації є вивчення польсько-українських взаємин після входження Польщі до Європейського Союзу.

З огляду на мету, основними завданнями дослідження було визначено:

- проаналізувати трансформацію польсько-українського співробітництва у контексті інтеграції Польщі до Євросоюзу;
- з’ясувати роль Польщі у здійсненні Європейським Союзом політики щодо України;
- визначити місце офіційної Варшави у реалізації Україною стратегії європейської інтеграції.

Упродовж майже двадцятирічного періоду розбудови незалежної державності польський фактор займав вагомe місце у зовнішній політиці нашої держави. Вище державне керівництво України розглядало Польщу як державу, яка представлятиме українські інтереси на рівнях європейської та світової політики. Спільність кордонів та історичного минулого, політичні, соціально-економічні та культурні зв’язки, розміщеність у центрі Європи та, як наслідок, спроможність за умови поєднання зусиль претендувати якщо не на європейське, то хоча б регіональне лідерство, – далеко не всі чинники, які зумовлювали підвищену зацікавленість держав одна в одній. Польща стала першою державою, яка за підсумками

всенародного референдуму, що відбувся 1 грудня 1991 р. в Україні, вже на наступний день визнала її незалежність.

Заявивши про однозначну налаштованість Польщі на досягнення членства у ЄС та НАТО, державне керівництво розглядало будь-які питання зовнішньої політики країни крізь призму їх адекватності стратегії інтеграції. Україна ж у 1993 р. схвалила Стратегію зовнішньої політики, яка визначила її багатовекторність. Не на користь міжнародному авторитету України позначалися невіршеність проблеми володіння ядерною зброєю, відсутність порозуміння зі США та Росією. Як наслідок, попри значну взаємну зацікавленість, взаємини Польщі та України виявилися напруженими та непослідовними.

Своєрідне потепління у відносинах сторін намітилося лише у 1994 р. Труднощі, що виникли на шляху інституціалізації взаємин Польщі з НАТО та ЄС спричинили необхідність заручитися підтримкою сусідніх держав, у першу чергу України. Польське керівництво все активніше почало заявляти про зацікавленість у поглибленні взаємин з Україною та готовність за необхідності надавати їй різного роду допомогу. Про те, що взаємини двох держав виходять на рівень стратегічного партнерства, було офіційно заявлено у підписаній 22 березня 1994 р. “Декларації міністрів закордонних справ України та Польщі про принципи формування українсько-польського партнерства” [8]. І хоча протягом 1994–2004 рр. спільними зусиллями України та Польщі було створено нормативно-правову базу, відповідну рівню стратегічних взаємин, країни взяли участь у реалізації низки взаємовигідних програм співробітництва, активізації зазнали політичні та торговельно-економічні контакти, відносини сторін все одно залишалися непростими.

Новий відлік у польсько-українських взаєминах розпочався 1 травня 2004 р. Вступивши до ЄС, Польща почала вибудовувати свої взаємини з Україною відповідно до загального курсу Спільноти. Це не означає, що офіційна Варшава змінила свої пріоритети та повністю підпорядкувала їх цілям Євросоюзу. Навпаки, зміни зазнала політика ЄС щодо України. У Брюсселі з моменту приєднання до ЄС Польщі союзна політика стосовно України почала формуватися згідно з рекомендаціями польського керівництва. Попри прогнози більшості європейських політиків та аналітиків, після вступу Польщі до ЄС її відносини з Україною не погіршилися, і офіційна Варшава не перестала підтримувати євроінтеграційні прагнення України [9].

Зі вступом до ЄС політичною реальністю для Польщі стало перетворення її східних кордонів на цивілізаційний розлом у Європі. Намагаючись не допустити закріплення за Польщею статусу “буферної держави”, розміщеної між Заходом та Сходом, ЄС та Росією, офіційна Варшава з власної ініціативи та за погодженням із союзним керівництвом взяла на себе зобов’язання налагоджувати та здійснювати відносини ЄС із його “східними сусідами”. Незадовго до запланованого вступу Польщі до ЄС, міністр закордонних справ Польщі В. Цімошевич заявив: “Польща, як це вже неодноразово підкреслювалося, вступає до ЄС не для того, щоб відвернутися від своїх східних сусідів, а навпаки – для того, щоб представляти інтереси їхньої інтеграції з Європою” [10].

Активне лобювання українських інтересів у Брюсселі та підтримку прагнень Києва увійти до Євросоюзу тогочасний президент РП А. Кваснєвський назвав “новою східною політикою Польщі” [11]. В її основу було покладено розроблений Польщею ще в жовтні 2002 р. офіційний документ “Східна політика Європейського Союзу в перспективі його розширення за рахунок держав Центральної та Східної Європи – польська точка зору” [12]. Польща заявила про себе як про “адвоката” України, її своєрідного протектора. Офіційна Варшава домагалася від Брюсселя чіткого визначення перспективи членства України у ЄС, а також негайного надання їй статусу країни з ринковою економікою.

Одним із засобів “наближення” України до Європи стало транскордонне польсько-українське співробітництво. Зусилля сторін було об’єднано у рамках існуючих на спільному кордоні євро регіонів “Карпати” та “Буг”. Стратегічною метою транскордонної взаємодії було визначено “підтримку сталого розвитку, який включає територію України та Польщі в головну течію інтеграційних процесів у Європі” [13]. І хоча обидві держави є надто

інертними у використанні потенціалу транскордонної взаємодії, успіхи Польщі у цій сфері традиційно трактуються європейською політичною елітою як намагання створити підконтрольне їй угруповання малих країн та посилити за рахунок нього позицію регіонального лідера Центрально-Східної Європи.

Серйозним випробуванням для польсько-українського стратегічного партнерства стали події листопада – грудня 2004 р. в Україні. “Помаранчева революція” зазнала неабиякої підтримки у польському суспільстві. Реакція польського керівництва на “український майдан” засвідчила потепління у відносинах двох країн. Безпосередньо в Київ для примирення ворогуючих сторін приїжджали діючий президент Польщі А. Квасневський та колишній президент Польщі, экс-лідер “Солідарності” Л. Валенса. Участь польської політичної еліти у врегулюванні кризи в Україні була трактована у Польщі як підтвердження стратегічності польсько-українських взаємин [14].

З перемогою на повторних президентських виборах в Україні В. Ющенко та приходом до влади опозиційних до “режиму Кучми” сил в українській історії розпочалася нова сторінка. Зміни у зовнішній політиці проявилися у визначенні її пріоритетним напрямом курсу на інтеграцію у ЄС та НАТО. Оцінюючи успіхи України у справі реалізації стратегії вступу в європейські та євроатлантичні структури, тогочасний президент України В. Ющенко заявив, що протягом 2005 р. українським політикам вдалося досягти значно більшого, аніж за всю історію незалежності держави [15]. Так, протягом року Україна отримала статус “спеціального сусіда” ЄС, скасувала візовий режим для громадян ЄС, отримала право відповіді на зовнішньополітичні заяви Євросоюзу, набула статусу країни з ринковою економікою. Не останню роль на цьому шляху відіграла Польща. У 2005 р. до влади в країні прийшла “Право та справедливість” – політична сила, яка у зовнішній політиці активно намагалася наблизити Україну до ЄС ціною дистанціювання від Росії.

Разом з тим, з приходом до влади в Україні В. Ющенко та політиків з його оточення, роль Польщі у здійсненні Україною європейського напрямку зовнішньої політики дещо змінилася. Незважаючи на те, що урядова Варшава і надалі продовжувала залишатися активним представником українських інтересів на Заході, офіційний Київ власними зусиллями почав здійснювати практику політичних контактів з керівництвом ЄС та провідних європейських країн. Така самостійність української дипломатії на міжнародній арені хоча і була цілком прогнозованою (з огляду на попередні події в Україні), проте почала сприйматися у Польщі з певною упередженістю.

Президентські вибори та обрання наприкінці 2005 р. президентом Польщі Л. Качинського корінним чином не позначилися на польсько-українських відносинах. Зважаючи на стратегічність геополітичного зміцнення вісі Варшава – Київ, польський президент продовжував підтримувати демократичні перетворення в Україні, практику регіонального співробітництва двох держав та представлення українських інтересів у ЄС [16].

У жовтні 2007 р. перемогу на парламентських виборах у Польщі отримали “Громадянська платформа” та Польська селянська партія. На чолі коаліційного уряду став Д. Туск, відомий своїми проросійськими поглядами. І хоча президент Л. Качинський неодноразово виступав із заявами, в яких закликав європейців спілкуватися з Москвою жорсткіше та рішучіше, у відносинах Польщі та Росії намітилося потепління. За сприяння Польщі між ЄС та Росією розпочалися переговори щодо розробки положень нової Угоди про партнерство та співробітництво. Ціною польсько-російського зближення стала втрата позитивної динаміки у взаєминах Польщі та України. І Варшава, і Київ не спростовують думки про те, що у грі між ними є “третій гравець”. Які б напрямок і якість цих відносин не були обрані, важливим фактором польсько-українських відносин залишатиметься політика Росії [17].

Не на користь Україні позначилося приєднання Польщі 21 грудня 2007 р. до Шенгенської зони. Зважаючи на те, що Україна, з точки зору нелегальної міграції, визначається у Європі як потенційно небезпечна, польсько-українські взаємини зазнали

ускладнення – для пересічного українця отримати шенгенську візу стало проблематично [18].

Відносини Польщі та Україні протягом 2008 – 2009 рр. були позначені посиленням ролі офіційної Варшави як активного лобіста євроінтеграційних прагнень України. Одним із пріоритетних напрямів зовнішньої політики Польщі стала активізація східного вектора Європейської політики сусідства (ЄПС). Під час виступу у сеймі на початку 2008 р. міністр закордонних справ РП Р. Сікорський заявив: “Польща має продовжувати спеціалізуватися на виробленні спільної зовнішньої політики щодо сходу” [19, с. 49]. Офіційна Варшава цим самим намагалася підтвердити прагнення до регіонального лідерства у Центрально-Східній Європі та посилення ваги Польщі у Євросоюзі. Цю ідею підтвердив директор Центру східноєвропейських досліджень Варшавського університету Я. Каліцький, зазначаючи, що “... сила польської позиції в Європейському Союзі залежить від того, яку підтримку ми маємо на сході” [20]. 26 травня 2008 р. на засіданні Ради ЄС із Загальної політики ЄС та Ради з питань Міжнародних відносин у Брюсселі було затверджено ініційовану Польщею та Швецією програму “Східне партнерство”, яка передбачала поглиблення та активізацію східного вектору зовнішньої політики Євросоюзу. Програма була адресована до шести країн і передбачала сприяння прискоренню політичної та економічної модернізації у них. Центральне місце у “Східному партнерстві” було відведено Україні [21].

Проте, попри декларовану Польщею зацікавленість у вигідному вирішенні для України питання її взаємин з ЄС та численні ініціативи на означеному шляху, польському керівництву не вдалося досягти відчутних практичних результатів. Наприкінці 2009 р. П. Коваль, керівник делегації Європейського парламенту зі справ України, экс-віце міністр закордонних справ РП заявив: “... уряд здійснює ілюзорну східну політику. Зокрема, ми не приділяємо належної уваги Україні та її намаганням увійти у ЄС” [22].

Трагічна загибель у 2010 р. президента РП Л. Качинського та його команди, позачергові вибори та обрання главою держави Б. Коморовського, прихід до влади в Україні президента В. Януковича – далеко неповний перелік чинників, які зумовили появу нових підходів до польсько-українського співробітництва. У відносинах двох держав розпочалася “нова ера”. Її ключовими напрямками було визначено активізацію політичної, економічної та соціокультурної взаємодії, лібералізацію візового режиму для українців, здійснення інвестиційного співробітництва, реалізацію транскордонних проектів, підтримку Польщею євроінтеграційних прагнень офіційного Києва.

Разом з тим, наявність об’єктивних передумов до активізації польсько-українських відносин не гарантувала їх продуктивності. Не останню роль у цьому відіграв російський фактор: з приходом на влади в Україні В. Януковича та його команди зовнішньополітичні пріоритети нашої держави змістилися на користь Російської Федерації. У свою чергу сталися зміни і у польській зовнішній політиці. Польське адвокатство та заступництво за Україну у кулуарах Брюсселя поступово почало втрачати свою предметність та актуальність. Натомість головними пріоритетами РП стали визначатися посилення впливу у ЄС та НАТО, здійснення партнерських стосунків з сусідами та активізація співробітництва з Росією, у якому особливо зацікавлені у Москві.

За претензіями Польщі щодо зміцнення геополітичної ваги та закріплення за собою ролі регіонального лідера, поряд з іншим, стоїть економічна потужність країни. Попри негативні прогнози, які робили експерти стосовно Польщі напередодні її вступу у ЄС у 2004 р., визнаючи її економіку найгіршою з економік десяти країн-кандидатів, Польщі вже у перші роки перебування у Євросоюзі вдалося домогтися високих результатів. Так, станом на кінець 2009 р. обсяг ВВП Польщі становив 180 % (по відношенню до рівня 1989 р.) [23]. У той час, коли у всій Європі спостерігалася падіння економіки, Польща продемонструвала економічне зростання на рівні 2,4 % та увійшла до шістки найбільших економік Євросоюзу [24]. На сьогодні РП трактується як країна з найбільш розвинутою та перспективною економікою серед нових країн-членів ЄС.

Польща традиційно була одним із головних торговельних партнерів України і, попри погіршення політичних відносин між двома країнами, продовжує ним залишатися. Згідно з офіційною інформацією, торгівля між Польщею та Україною демонструє позитивну тенденцію. Так, за сім місяців 2011 р. український експорт до Польщі становив 1 143,1 млн євро (1 634,6 млн дол.), що на 71,4 % більше, ніж за аналогічний період 2010 р. У той же час, польський імпорт до України у 2011 р. склав 1 786,2 млн євро (2 554,3 млн дол.), тобто на 14,8 % більше, порівняно з аналогічним періодом 2010 р. [25].

Польща посідає дванадцяте місце за обсягом прямих іноземних інвестицій в економіку України. Станом на середину 2011 р. він склав майже 900 млн дол. (1,9 % усіх іноземних інвестицій). У той же час інвестиції українців у польську економіку склали 51,1 млн дол. (0,7 % усіх іноземних інвестицій). Минулий рік продемонстрував неочікувану динаміку інвестиційної активності: вперше з 2001 р. поляки почали виводити з України свої інвестиції (за перше півріччя 2011 р. їх обсяг скоротився на 41,4 млн дол. США) [26]. До погіршення інвестиційного клімату спричинили зміни податкового законодавства в Україні, погіршення економічної ситуації в Україні та країнах Євросоюзу, а також нестабільність американського долару та євро.

Президент РП Б. Коморовський, коментуючи взаємини Польщі та України, зазначив, що причини ослаблення відносин не є новими і зводяться до початку конфлікту у таборі “помаранчевих лідерів”. На питання про перспективи польсько-українського партнерства новообраний президент Польщі зазначив: “Україна – це велика країна, у неї є свої амбіції, свої інтереси і свій потенціал. Польща не може брати відповідальність за рішення українців та за політичну ситуацію в Києві. Однак за мого президентства наша політика щодо України залишиться незмінною. Ми хочемо допомагати їй навіть у політичних умовах, що погіршилися. Ми хочемо переконувати українців поглиблювати зв’язки із Заходом, але це – вибір України – як особистий, так і політичний” [27].

Нові можливості для позитивних зрушень у польсько-українських відносинах з’явилися у 2011 р. Напередодні початку шестимісячної президенції Польщі у Раді ЄС, що мала розпочатися 1 липня 2011 р., і у Варшаві, і у Києві небезпідставно сподівалися, що Україні нарешті вдасться домогтися поглиблення відносин з Євросоюзом. На прес-конференції міністра МЗС РП Р. Сікорського, що відбулася 16 травня 2011 р. у Львові, він заявив, що Польща докладатиме зусиль та буде знаходити приводи, щоб наблизити Україну до ЄС [28]. Проте активність Польщі не змогла забезпечити позитивного результату для України. Загострення протистояння між владою і опозицією в Україні, а також розгортання репресій над опозиційними лідерами зумовили відмову Брюсселя від будь-якого поглиблення відносин з нашою державою, а доля Угоди про асоціацію між ЄС та Україною, підписати яку планувалося до кінця 2011 р., залишилася невирішеною. Як зауважив міністр МЗС РП Р. Сікорський, “Політичний конфлікт в Україні ускладнює зближення України з Європейським Союзом” [29]. За найоптимістичнішими прогнозами, Україні вдасться підписати Угоду про асоціацію у 2012 р., проте лише за умови припинення політичних переслідувань, реформування системи судочинства та правоохоронних органів, а також проведення чесних, прозорих і відкритих парламентських виборів. Разом з тим, не виключається можливість підписання угоди і через 20 років.

Погіршення відносин між Україною та Євросоюзом спричинило кризу східної політики ЄС та, у першу чергу, програми “Східне партнерство”, реалізацією якої опікується Польща. Згідно з думкою польського політолога, аналітика Польського інституту міжнародних справ І. Любашенка, різке дистанціювання Брюсселя у відносинах з Україною є “... негативним сигналом для інших країн, які входять до Східного партнерства. Адже угода з Україною є своєрідним наріжним каменем” [30]. Це, у свою чергу, спричинило напруження у польсько-українських взаєминах. Український політолог П. Жовніренко так проаналізував ситуацію: “Польща зараз – це останній бастіон України. Вона завжди була нашим адвокатом, але ж не можна нескінченно захищати те, що не може себе самостійно захистити, насамперед через недолугу внутрішню політику!” [31]. Очевидно, що у Європі чекають на позитивні зрушення

в Україні, а також на те, що наступний крок до поглиблення відносин з Євросоюзом зробить українське керівництво.

Таким чином, прослідкувавши динаміку польсько-українських відносин, маємо підстави зробити наступні висновки:

– упродовж всього періоду налагодження та поглиблення взаємин офіційної Варшави з Європейським Союзом, а також після набуття членства у ньому польсько-українські відносини зазнавали безпосередньої підпорядкованості успіхам європейської інтеграції Польщі;

– Польща відіграла і продовжує відігравати важливу роль на шляху активізації та поглиблення взаємин України з ЄС;

– після вступу до Євросоюзу Польща з власної ініціативи та за погодженням з його керівництвом взяла на себе роль протектора та активного лобіста інтересів України у її відносинах з ЄС;

– події, що останнім часом мали місце у Польщі та Україні, а також не підписання Угоди про асоціацію між Україною та ЄС, зумовили ускладнення польсько-українських відносин та погіршення євроінтеграційних перспектив нашої держави.

Список використаних джерел

1. Байор П. Дорогою стратегічного партнерства / Піотр Байор // Політика і час. – 2007. – № 6. – С. 14–16. 2. Гуцуляк І. Курс на подвійне лідерство, або еволюція політичного виміру польсько-українського стратегічного партнерства / Ігор Гуцуляк // Політика і час. – 2007. – № 7. – С. 37–40. 3. Знахоренко О. Стратегічне партнерство в українсько-польських відносинах: державно-політичний та військовий аспект / Оксана Знахоренко // Людина і політика. – 2004. – № 3. – С. 29–41. 4. Кіш Є. Новий кордон – нова модель відносин / Єва Кіш // Політика і час. – 2004. – № 6. – С. 65–72. 5. Мазаракі А. Двостороннє співробітництво України та Польщі: стан та можливості активізації / А. Мазаракі // Формування ринкових відносин в Україні. – 2010. – № 12. – С. 257–266. 6. Михалев О. Дилемми польської політики / Олег Михалев // Міжнародна життя. – 2005. – № 11. – С. 30–42. 7. Тэвдой-Бурмули А. Расширение ЕС и эволюция этнополитической ситуации в Европе / А. Тэвдой-Бурмули // Міжнародна економіка и міжнародные отношения. – 2005. – № 10. – С. 33–44. 8. Декларація міністрів закордонних справ України та Республіки Польща про принципи формування українсько-польського партнерства // Історико-архівне управління МЗС України. – Ф. № 2. – Оп. № 6. – Спр. № 434. – Арк. 1–4. 9. Аналітична довідка “Європейський Союз та Німеччина” // Історико-архівне управління МЗС України. – Ф. № 1. – Оп. № 1. – Спр. № 7820. – Арк. 7. 10. Цімошевич В. Наша спільна Європа ... / Владзімеж Цімошевич // Євроатлантика. – 2004. – № 2. – С. 70. 11. Брусилівська О. У пошуках місця під сонцем / Ольга Брусилівська // Політика і час. – 2005. – № 8. – С. 71. 12. Гевко В. Р. Україна і Польща: особливості розвитку двосторонніх відносин (1991–2004 рр.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 “Історія України” / В. Р. Гевко. – Чернівці, 2005. – 20 с. 13. Стратегія українсько-польського міжрегіонального та прикордонного співробітництва // Історико-архівне управління МЗС України. – Ф. № 2. – Оп. № 6. – Спр. № 3855. – 27 арк. 14. “Między Polską ta Ukrainą istnieje strategiczne partnerstwo” [Електронний ресурс] : Kancelaria Prezesa Rady Ministrów, 04.03.2005, Warszawa. – Режим доступу: <http://www.kprm.gov.pl>. 15. Віднянський С. В. Еволюція зовнішньої політики України (1991–2006 рр.) / С. В. Віднянський, Л. Ю. Мартинов // Український історичний журнал. – 2006. – № 4. – С. 45. 16. Борковський А. Лех Другий / Антін Борковський // Україна молода. – 2005. – 23 грудня (№ 241). – С. 5. 17. Україна – Польща: відносини після виборів у Польщі [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.pauci.org.ua/news-593>. 18. Шенгенська зона вквітнула: Польща наблизилась к границам України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.rus.newsru.ua/ukraine/21dec2007/chengen.html>. 19. Киридон А. М. Україна – Польща: узгодження зовнішньополітичних орієнтирів / А. М. Киридон // Слов’янський вісник. Збірник наукових праць. – 2011. – Випуск 11. – С. 47–53. 20. Східне партнерство ЄС: додаткові можливості для євроінтеграції України / [І. Ф. Газізуллін, М. М. Гончар, О. В. Коломієць [та ін.]; за ред. В. Мартинюка; Укр. незал. центр політ. дослідж.]. – К. : Агентство Україна, 2009. – 84 с. 21. Підсумки програми Східного партнерства [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.thenews.pl/1/133/Artykul/82592>. 22. Польща уже не піддержує вступлення України в Євросоюз [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.uareporter.com/uk/node/76788>. 23. Колодко Г. Велика трансформація. Могло ли быть лучше? Будет ли лучше? / Г. Колодко // Мировая экономика и международные отношения. – 2010. – № 4. – С. 8. 24. Польща увійшла до шести найбільших економік ЄС [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.epravda.com.ua/news/2009/12/25/222109/>. 25. Торгівля товарами і послугами між Україною та Республікою Польща (7 місяців 2011 р.) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ukrexport.gov.ua/ukr/tovaroobig>. 26. Поляки вивели з України більше 40 млн. дол. інвестицій [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.unian.net/ukr/news/news-460750>. 27. Гетьманчук О. Вимушений президент Б. Коморовський [Електронний ресурс] / Олена Гетьманчук. – Режим доступу: <http://www.dt.ua/articles/74816>. 28. Польща буде знаходити приводи, щоб наближати Україну до ЄС [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.zik.ua/ua/news/2011/05/17>. 29. Польща вже не головує в ЄС, але досі тягне за собою Україну [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.fakty.ictv.ua/ua/index/read-news/id/1441184#main>. 30. Підсумки польської президенції. Програма Східного партнерства [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.polradio.pl/5/122/Artykul/82440>. 31. Польща – останній бастион України в ЄС? [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.eu.prostir.ua/news/4/48782.html>.

Наталья Черная

**ЭВОЛЮЦИЯ ПОЛЬСКО-УКРАИНСКИХ ОТНОШЕНИЙ ПОСЛЕ ВСТУПЛЕНИЯ ПОЛЬШИ
В ЕВРОПЕЙСКИЙ СОЮЗ**

В статье проанализированы польско-украинские отношения после вступления Польши в Европейский Союз, а также определено место польского фактора в реализации Украиной стратегии европейской интеграции.

Ключевые слова: польско-украинские отношения, внешняя политика, интеграция, ЕС, Польша, Украина.

Nataliya Chorna

**EVOLUTION OF POLISH-UKRAINIAN RELATIONS AFTER THE ENTRY OF POLAND INTO
EUROPEAN UNION**

In this article are analyzed Polish-Ukrainian relations after the entry of Poland into European Union, and also this article defined a place of the polish factor in realization of the strategy of European integration by Ukraine.

Key words: Polish-Ukrainian relations, foreign policy, integration, US, Poland, Ukraine.

УКРАЇНА В СИСТЕМІ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН

УДК 796.332 (477) (09)

Володимир Наумчук

ЄВРО – 2012: ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОГО ФУТБОЛУ В КОНТЕКСТІ ЄВРОПЕЙСЬКОГО ВИМІРУ

У статті розглядаються основні етапи становлення та розвитку футболу в Україні як органічної складової історії Європи. У цьому зв'язку увагу приділено змінам в українській спортивній інфраструктурі у рамках програми підготовки до Євро – 2012.

Ключові слова: футбол, розвиток, історія, Європа, першість, перемога.

Сьогодні важко уявити бурхливе сучасне життя без футболу. Футбол – це мистецтво й боротьба, економіка і політика, історія та майбутнє, особистість і мрія... Це одна із найулюбленіших спортивних ігор усіх часів і народів, яка заворожує мільйони людей різних соціальних груп, незалежно від їх віку, місця проживання, статі чи професії.

Футбол є невід'ємною складовою цілісної культури людства і в інтеграції з її іншими компонентами розвивається як єдине ціле. У контексті становлення і розбудови нашої молодшої держави, входження її в цивілізоване світове співтовариство дедалі актуальними й на часі стають сторінки історії українського футболу – вагомий чинник духовного відродження нації. Інтерес до України, її культури, історичної спадщини та сучасних надбань нашого народу посилюється перед чемпіонатом Європи з футболу 2012 року, який вперше відбудеться на теренах України і Польщі.

Право спільно приймати фінальну частину чотирнадцятого чемпіонату Європи з футболу Україна і Польща одержали за результатами фінального раунду голосування, що проходив 18 квітня 2007 року на спеціальній сесії УЄФА у м. Кардіфф. Україно-польська заявка випередила пропозиції інших країн-претендентів – Італії та Хорватії з Угорщиною, набравши найбільшу кількість голосів вже у першому турі. 13 травня 2009 року комісією УЄФА було прийнято рішення, що матчі Євро – 2012 відбудуться на стадіонах Києва, Донецька, Харкова, Львова в Україні та Варшави, Гданська, Познані, Вроцлава у Польщі. Відкриття чемпіонату пройде 8 червня у Варшаві, а фінал турніру – 1 липня у Києві.

Проведення офіційних змагань найвищого міжнародного рівня вимагає термінового та ефективного вирішення різноманітних внутрішніх проблем, серед яких поруч зі суто спортивними, нагального розв'язання потребують й економічні, соціальні, культурні, політичні, освітні та інші завдання. Підготовка до фінальної частини європейської першості надає молодій українській державі можливість не тільки підтримати й удосконалити окремі галузі чи регіони, а провести глибоку структурну модернізацію країни, не просто стимулювати її подальший розвиток, а зробити якісний стрибок, тим самим суттєво наблизитися до європейських стандартів життя. І якщо європейська інтеграція є ідеєю, що має об'єднувати все українське суспільство, то футбол апріорі може виступати одним із універсальних інструментів її реалізації.

Витоками сучасного європейського футболу справедливо вважаються спортивні ігри Стародавньої Греції. Відомо, що завдяки грецьким переселенцям, у VII–V століттях до н. е. античний футбол з'явився на південних землях України. Його започаткували жителі причорноморських міст Ольвія (Миколаїв), Херсонес (Севастополь) та Пантікапей (Керч).

Перша письмова згадка про гру в м'яч ногами у Європі датована 180 роком до н. е. У грецькому словнику Поллукса зазначається, що учасники цієї гри розподілялися на дві партії (команди), кожна з яких повинна була перевести м'яч на поле суперника. При цьому гравцям заборонялося брати м'яч в руки [1].

Запозичаючи окремі елементи один в одного, а здебільшого самостійно, на території Європи поступово розвивалися й інші різновиди гри в м'яч ногами, такі як римський “гарпастум” та грузинська “дело”, що виспівана у творах Шота Руставеллі. Французький історик футболу Моріс Нефферкорн стверджував, що сучасний футбол можна вважати прямим нащадком “ла суль” – гри, у якій дві команди ганяли шкіряний м'яч, наповнений лахміттям або повітрям. На думку італійських спортивних істориків, футбол походить від гри в “кальчіо”, що була розповсюджена у Флоренції в XVI столітті [2]. Аргументами італійців виступають правила “кальчіо”, які були складені у 1580 році і збереглися до нашого часу. Розміри поля для гри шкіряною кулею становили 100×50 метрів, а в складі кожної команди налічувалося 27 гравців, з яких п'ятнадцять футболістів були гравцями нападу, п'ятеро – півзахисниками, четверо – захисниками та троє – воротарями [3, с. 170].

Англійці доводять, що гра в м'яч ногами на британських островах була відомою вже з IX століття і саме вони є родоначальниками футболу. Адже тут, в Англії, ця гра отримала свою назву – “футбол”. У середньовічній Англії в футбол грали завзято й надзвичайно грубо, від обіду і до заходу сонця, на вузьких кривих вуличках міст та в селах. Практично жодних обмежень не існувало. Чисельність гравців іноді перевищувала сотню. В азарті безладної масової вуличної біганини за м'ячем трошилося все на шляху. Гравці отримували важкі травми та каліцтва. Навіть річки, у яких гинули футболісти, не були перепорою для гри.

За таких умов футбол дуже швидко став предметом роздратування й суттєвою проблемою для священнослужителів, феодалів і купців, які вимагали заборонити ненависне їм дійство. Ця народна гра здавалася їм неспокійною та небезпечною, у тому числі й в соціальному плані. Футбол гуртував людей, збираючи часто під своїм прикриттям незадоволених. Церковники називали гру “видумкою диявола”, “бісівським радінням”. Виконуючи волю феодалів, король Едуард II у 1313 році заборонив футбол у межах міст. Наступними спеціальними едиктами від 1333 і 1389 років, відповідно Едуард III та Ричард II, заборонили футбол у межах всього королівства. Покарання за участь у грі були встановлені дуже суворі, включно зі смертною карою. Протягом XIV – XVI століть заборону футболу підтвердили королі Генріх IV, Генріх V, Генріх VI, Едуард IV, Генріх VII, а Генріх VIII видав указ щодо покарання не тільки гравців, а й власників полів, на яких грали у футбол. Лише в 1592 році заборона на футбол була скасована спочатку в Шотландії, а згодом – у 1603 році й в Англії [2].

У середньовічні часи в Україні про гру в м'яч ногами нагадало вільнолюбне українське козацтво. Рухливі ігри були важливою складовою козацької педагогіки. Вони використовувалися з метою духовного та фізичного вдосконалення людини і відігравали суттєву роль у її прикладній підготовці до умов тогочасної трудової та військової діяльності. Зокрема, серед козаків Запорізької Січі поширеними були ігри з м'ячем та кулями, під час яких вони змагалися силою, спритністю, прудкістю, витривалістю, винахідливістю, точністю попадання в ціль.

На початку XIX століття розпочинається новий етап розвитку футболу. Гра в м'яч суттєво вдосконалюється і стрімко розповсюджується в англійських коледжах та університетах. З'являються перші спроби встановлення єдиних правил. У 1863 році результатом дотримання безкомпромісної позиції прихильників різних напрямків розвитку гри щодо можливості її ведення не тільки ногами, але й руками, що, у свою чергу, визначало форму м'яча, стало виокремлення двох самостійних ігрових видів спорту: футболу, який передбачає змагальну боротьбу круглим м'ячем виключно ногами та регбі, де використовується овальний м'яч і дозволяється гра руками. 8 грудня 1863 року були опубліковані перші офіційні правила футболу, зміст яких, удосконалюючись з розвитком гри, набув сучасного вигляду.

У 70–80-х роках XIX століття футбол розповсюджується в країнах континентальної Європи. Спочатку, перетнувши протоку Ла-Манш, нова спортивна гра розповсюджується у Франції та Німеччині. Згодом, у 1875 році вона проникає в Голландію, а кількома роками пізніше – в Данію. З 1882 року перші офіційні футбольні матчі починають проводити швейцарці, з 1890 року – чехи, з 1894 – австрійці.

Становлення та розвиток українського футболу визначалися низкою геополітичних та економічних чинників. Зокрема, у другій половині XIX століття, територія сучасної України входила до складу двох різних держав – Російської Імперії та Австро-Угорщини, що було однією з причин деякого відставання у розвитку національного спортивного руху, у порівнянні з країнами Західної Європи. Разом з тим, розбудова Донецького індустріального центру, проведення півднем України індоєвропейської телеграфної лінії, створення нових об'єктів промисловості у Києві, Харкові, Одесі, Миколаєві та інших містах, збільшення товарообігу обумовили значне зростання потоку іноземних фахівців. Англійські, валлійські, німецькі, голландські, бельгійські, чеські робітники і службовці, члени їх сімей, а у портових містах ще й моряки, займаючись фізичною культурою та спортом, знайомили місцеве населення з футболом. Паралельно українські студенти та викладачі, повертаючись з європейських навчальних закладів, презентували у рідному краї маловідому спортивну гру, яка швидко здобувала своїх прихильників.

Перша футбольна команда з'явилася на території України у 1878 році. Вона була створена в Одеському британському атлетичному клубі й складалася виключно з іноземних службовців та працівників [4, с. 7]. Лише через п'ятнадцять років до складу команди увійшли місцеві гравці, які у 1899 році, під керівництвом знаменитого авіатора і спортсмена Сергія Уточкіна, створили власний футбольний колектив [5, с. 12].

На західноукраїнських етнічних територіях проведення перших показових ігор у футбол започаткували в 70 – 90 роках XIX століття польський та український осередки гімнастичного товариства “Сокіл”. Гра припала до вподоби і настільки стрімко набирала популярності серед населення, що в червні 1894 році у Стрийському парку Львова було завершено будівництво найбільшого у Центральній та Східній Європі двоюрисного стадіону “Велетень” в англійському стилі з трибунами на 10 тисяч місць, і менше, ніж через рік, розпочалося зведення наступної спортивної арени [6, с. 204]. У програмі другого загальнокраєвого зльоту спортивно-суспільної інституції “Сокіл” 14 липня 1894 року на новозбудованому стадіоні столиці Галичини відбувся футбольний поєдинок між командами міст Львова і Кракова. Гра тривала до першого забитого м'яча, який на 7-й хвилині провів другокурсник учительської семінарії Володимир Хомицький [6, с. 201]. У присутності семитисячної аудиторії вболівальників арбітр із Кракова професор Виробек зафіксував перемогу львів'ян. Це був перший офіційний матч на етнічних українських землях за участю місцевих жителів, які володіли навичками гри в футбол відповідно до чинних на той час правил. За рішенням виконкому Федерації футболу України від 3 липня 1999 року дата 14 липня 1894 року вважається початком шляху українського футболу. Напередодні цього річного проведення першості Європи глибоко символічно, що саме зустріч українських та польських команд відкрила літопис сучасного вітчизняного футболу.

Піонерами футболу на Закарпатті були старшокласники ужгородської гімназії. Так, у гімназійному довіднику за 1893–1894 навчальний рік згадується, що викладачі Іштван Медрецький і Ференц Шіргер на спеціально обладнаному полі проводили заняття з футболу з учнями 5–8 класів [7, с. 29]. У тому ж 1893 році викладачі Ужгородської, Мукачівської, Берегівської гімназій, які побували на спеціальному семінарі зі спорту в Будапешті, що проводився угорським міністерством культури та освіти, привезли справжні футбольні м'ячі. Вже в серпні 1901 року, в Ужгороді на стадіоні “Фюзеші”, господарі провели дві міжнародні зустрічі з командами Будапештського атлетичного клубу і збірною міст Кошце та Пряшева. Принциповий матч з угорським колективом завершився з рахунком 3:0 на користь гостей, а вже в наступному поєдинку ужгородська команда здобула свою першу історичну перемогу – 4:1. Подальший розвиток закарпатського футболу значною мірою визначав національний

чинник. У Підкарпатській Русі створювались українські (русинські), угорські, словацькі, румунські, єврейські команди, а протягом 1921 – 1938 років окремо проводився чемпіонат серед слов'янських та угорських команд [7, с. 33].

Мешканців Києва познайомили з футболом чеські фахівці, які працювали на заводах Гартмана, Криванека, Фільверта та Дедіни. У 1900 році на території скакового поля, де тепер розташована кіностудія імені Олександра Довженка, був споруджений футбольний майданчик, на якому розпочалися тренування. Перша київська футбольна команда “Південь”, більшість гравців якої складала чехи, розпочала свої виступи у 1904 році. Два роки потому викладачами та студентами політехнічного інституту була створена команда “Політехніка”, що згодом успішно виступала на першість міста [5, с. 13].

На початку минулого століття в Миколаївському порту доволі часто проходили футбольні баталії між моряками іноземних суден та членами місцевої англійської колонії. У 1906 році при механіко-технічному училищі створюється команда “Техніка”, а через рік працівники іноземних фірм та службовці хлібних контор організують футбольний клуб “Зебра” [8]. Свої поєдинки “Зебра” проводила переважно з англійськими моряками в центрі Миколаєва на Адміралтейській площі. Змістовна гра, яку демонстрували самі родоначальники футболу, швидко надала популярності шкіряному м'ячу серед місцевої молоді, яка з вересня 1909 року почала активно створювати свої власні команди.

У Харкові перший футбольний майданчик був обладнаний англійськими та бельгійськими працівниками заводу сільськогосподарських машин “Гельферіх-Саде” у 1908 році. Невдовзі іноземні фахівці для своєї команди з однойменною назвою побудували справжнє футбольне поле, яке засіяли травною, спеціально привезеною з Англії. Навколо поля швидко були зведені трибуни для глядачів та роздягальні з душем для гравців [4, с. 10]. На цьому ж стадіоні, який довго залишався найкращим у країні, змагалися і місцеві ентузіасти футболу, які влітку 1908 року зареєстрували футбольний гурток під назвою “Перша харківська футбольна команда”. Він об'єднував близько 30 учнів середніх навчальних закладів, які для своїх стартових поєдинків сформували “зелену” та “червону” команди. Наступного року виникає “Друга харківська футбольна команда”, що також складалася з гімназистів. У травні 1910 року відбувся офіційний матч між цими колективами, у якому з рахунком 4:0 здобула перемогу перша міська футбольна дружина.

Піонерами футболу на Донбасі також були європейці, які працювали на промислових підприємствах. У Дружківці в 1901 році на імпровізованому футбольному полі зі справжнім шкіряним м'ячем виступали французи, бельгійці, німці, поляки, а вже у 1903 році в Юзівці та Маріуполі, неподалік торгового порту, функціонували спортивні майданчики для гри, на яких, разом з іноземними гостями, проводили дозвілля і місцеві мешканці [9, с. 42]. Перші футбольні команди на Донбасі з'являються в робітничому середовищі протягом 1908–1909 років у Луганську, Алчевську, Краматорську, Маріуполі, Горлівці. А в 1910 році у Дружківці на справжньому футбольному стадіоні була проведена перша міжнародна зустріч місцевої команди з іноземними акціонерами. З наступного 1911 року розвиток футболу в регіоні виходить на новий рівень – започатковуються міжміські товариські поєдинки.

Поступово, крок за кроком, затверджувався футбол на українських теренах. Спочатку за національною ознакою, а згодом і за виробничо-професійною формувалися футбольні клуби, будувалися стадіони, розвивалася спортивна інфраструктура, стартували першості міст. Подальший розвиток футбольного господарства обумовив нагальну потребу у створенні на місцях керівних органів. Протягом 1911–1913 років послідовно в Одесі, Києві, Харкові та Миколаєві засновуються міські футбольні ліги, а на установчих зборах спортивних товариств Дружківки, Краматорська, Костянтинівки та Юзівки, затверджується Футбольна ліга Донецького регіону. Їх провідним завданням була організація і проведення чемпіонатів й першостей, розіграшів кубків та інших футбольних змагань. У 1912 році створюється Всеросійська футбольна спілка, у яку увійшли спортивні організації Києва, Одеси, Севастополя, Миколаєва, Харкова та Юзівки. У першому чемпіонаті Росії, що проводився у тому ж році, українські команди представляла лише харківська футбольна дружина, яка у

чвертьфінали змагань поступилася команді з Москви. Проте вже у другому розіграші країни в 1913 році одесити у фінальному матчі з рахунком 4:2 перемогли визнаних фаворитів першості – команду з Санкт-Петербурга [4, с. 7]. У 1914 році представники українських міст добилися права на автономію, оформивши Південноросійську футбольну спілку.

У західному регіоні в 1910 році провідні команди Львова “Погонь” та “Чорні” були прийняті до Австрійської футбольної спілки, у яку входили також угорська, чеська та німецька федерації. Наступного року всі футбольні клуби Галичини утворюють автономне відділення у структурі цієї організації. Напередодні Першої світової війни Галицьке футбольне об'єднання налічувало чотири команди вищого класу та двадцять колективів групи “Б” [10, с. 182]. У той самий час на Закарпатті успішно виступала в чемпіонаті Північно-Східної Угорщини ужгородська команда УАЦ. Здобувши з четвертої спроби чемпіонське звання, вона отримала право брати участь у фінальних іграх першості Угорщини.

Футбольне життя не припинялося і в часи Першої світової війни та наступні непрості роки. По всій Європі, у тому числі й на українських землях, доволі поширеним явищем було проведення благодійних матчів. У Маріуполі, Харкові, Полтаві та інших містах організовувалися футбольні матчі, всі кошти від яких поступали у фонд сімей військових та на допомогу пораненим. Зустрічалися на футбольних полях і непримиренні противники. Зокрема у 1914 році, перед Різдом Христовим, британські солдати виступили з ініціативою укласти угоду з німецькою стороною щодо тимчасового припинення військових дій. За ці швидкоплинні мирні дні було проведено декілька футбольних матчів між британськими і німецькими військовослужбовцями, у яких, на відміну від результатів самої війни, перемогли представники Німецького Рейху, взявши гору у трьох із п'яти поєдинків. А через декілька років в окупованому Миколаєві футбольна збірна міста провела два напружені матчі з командою офіцерів німецьких військ [5, с. 19]. Ці обидві спортивні зустрічі завершилися перемогою української команди з рахунком 3:2 та 7:1.

Після революційних подій значні зміни відбулися й в українському футболі. Виїхали іноземці. Перестали існувати старі футбольні клуби. На їх місці виникали нові колективи шкіряного м'яча, які поступово перетворювалися в команди різних спортивних товариств. І хоча вітчизняні футбольні клуби залишилися без легіонерів, з утворенням СРСР, розвиток українського футболу отримав додаткового імпульсу. У період з 1922 до 1935 року футбольні першості проводилися між збірними командами міст та республік, де на провідних ролях перебували колективи із Харкова та Одеси. Харківська команда, яка в 1924 році представляла УРСР, виграла перший чемпіонат Радянського Союзу, здолавши у фіналі збірну Ленінграду з рахунком 2:1, започаткувавши тим самим перемоги українських футбольних колективів у радянський період.

Вагомих успіхів серед західноукраїнських футбольних команд досягнули львівська “Україна” та ужгородська СК “Русь”. У 1923 році “Україна”, зустрічаючись з польськими футбольними колективами, здобула дев'ять перемог і три нічії, а в наступному році, провівши 21 матч, у 18 виграла та ще 3 гри звела у нічию із загальною різницею забитих і пропущених м'ячів 109:29 [11, с. 142]. Протягом 1925–1938 років СК “Русь” перемагала в шести чемпіонатах Східної Словаччини, ще п'ять разів була фіналістом турніру і двічі абсолютним чемпіоном всієї Словаччини [12, с. 229]. Цікаво, що ужгородська команда складалася переважно з народних учителів і першою у Європі почала регулярно добиратися на календарні ігри першості літаком.

Від 1936 року розігрувалися чемпіонат і кубок СРСР серед клубних команд. Три українські футбольні клуби у різні роки виборювали звання чемпіона Радянського Союзу: тринадцять разів перемагало київське “Динамо”, двічі дніпропетровський “Дніпро” та одного разу ворошиловградська “Зоря”. П'ять колективів з України здобували кубок СРСР: дев'ять разів київське “Динамо”, чотири рази донецький “Шахтар”, по одному разу трофеєм володіли харківський “Металіст”, дніпропетровський “Дніпро” та львівські “Карпати”.

Легендарною сторінкою українського футболу стала зустріч улітку 1942 року київської команди “Старт”, склад якої представляли динамівські гравці, зі збірною німецьких зенітників “Flakel”. Не зважаючи на максимальні зусилля гітлерівських футболістів, в умовах несправедливого суддівства арбітра зі штату СС та несамовитої підтримки німецьких, угорських та румунських вояків-уболівальників, М. Трусевич, О. Клименко, І. Кузьменко, М. Коротких, Б. Балакін, М. Гончаренко зі своїми товаришами перемогли у цьому “матчі смерті” з рахунком 5:3. Пізніше перші троє динамівців були розстріляні у концентраційному таборі на Сирці за наказом коменданта. У Києві на честь героїв-футболістів встановили монумент та нагородили учасників матчу медалями “За бойові заслуги” і “За відвагу”, прирівнявши футбольну перемогу до подвигу на полі бою.

Двічі на Олімпійських іграх, у 1956 році в Мельбурні та у 1988 році в Сеулі, збірна команда СРСР посідала вищу сходинку п’єдесталу. У складі радянської команди на австралійському континенті виступав відомий закарпатський футболіст Й. Беца. Золоті олімпійські нагороди у Південній Кореї разом зі своїми товаришами здобували й українські майстри шкіряного м’яча – О. Михайличенко, В. Татарчук, В. Лютий, В. Тищенко. У вирішальному матчі збірна СРСР, очолювана А. Бишовцем, зустрічалася з командою Бразилії, у якої з рахунком 2:1 вирвала олімпійський титул.

З аналогічним результатом радянська збірна перемогла команду Югославії у фіналі започаткованої європейської першості, що проходила в 1960 році у Франції. Відмінний виступ збірної СРСР дозволив В. Маслаченко стати першим чемпіоном континенту. Своїх найвищих досягнень радянська команда добилася у 1966 році в Англії, виступаючи у фінальному турнірі Кубку світу. З Туманного Альбіону на береги Дніпра бронзові нагороди першості світу привезли п’ятеро київських динамівців: В. Банніков, Л. Островський, Й. Сабо, В. Хмельницький та В. Поркуян.

Представниками України встановлений абсолютний рекорд у світовому футболі, який вкрай важко повторити і неможливо перевершити. Невипадково в 1975 та 1986 роках у стартовому складі національної збірної команди країни виходило на футбольне поле всі одинадцять гравців лише одного клубу – київського “Динамо”. А наставником у цих футбольних колективів була непересічна постать – В. В. Лобановський. Під його керівництвом київський клуб вигравав Суперкубок УЕФА, двічі здобував Кубок володарів кубків УЕФА, неодноразово перемагав у першості та розіграші Кубку СРСР та України, виборював інші європейські трофеї. Троє вихованців видатного українського тренера – О. Блохін (у 1975 р.), І. Беланов (у 1986 р.) та А. Шевченко (в 2004 р.) визнавалися найкращими футболістами року в Європі, яким вручався “Золотий м’яч”.

Значне число українських гравців за останні роки виступало у провідних іноземних клубах. О. Заваров, О. Михайличенко, С. Щербаков, С. Ребров, А. Воронін, А. Тимошук та інші майстри гідно представляли вітчизняну футбольну школу на полях Європи. А Шевченко за вагомі здобутки у спортивній та громадській діяльності присвоєне звання Героя України. На сьогодні суттєву конкуренцію київському “Динамо” складають донецький “Шахтар”, харківський “Металіст”, дніпропетровський “Дніпро”, львівські “Карпати” та інші українські клуби. Зокрема в останньому розіграші Кубку УЄФА у 2009 році гірники назавжди вписали своє ім’я в плеяду переможців цього європейського турніру, здолавши у фіналі німецький “Вердер” з рахунком 2:1.

Національна збірна команда України лише раз виступала у фіналах провідних футбольних змагань – 2006 року на першості світу в Німеччині. Дебютний виступ був вдалим для української команди. Вона дісталася чвертьфіналу турніру, де поступилася італійцям. У підсумковій таблиці збірна команда України розділила 5–8 місце з такими футбольними грандами, як Бразилія, Аргентина та Англія.

Історія вітчизняного футболу докорінно пов’язана з минулим Європи, з подіями та народами, що століттями живуть та співпрацюють пліч-о-пліч. Сучасний український футбол продовжує набирати обертів. І саме завдяки курсу вітчизняного футболу на європейську інтеграцію, почали успішно вирішуватися його численні проблеми, підвищується рівень

внутрішнього чемпіонату, розвивається спортивна інфраструктура, збільшується аудиторія вболівальників. У рамках програми підготовки до Євро – 2012 Україна суттєво просунулась вперед, створивши нові спортивні споруди, готельні комплекси, дороги, аеропорти, вокзали, медичні центри, магазини, ресторани, багато іншого, а головне – спостерігається прогрес у свідомості людей, розвитку суспільства, орієнтованого на європейські цінності.

Позитивним змінам сприяють успішні виступи українських гравців та клубних команд на європейській арені, що обов'язково надасть впевненості національній збірній команді України під час її виступу на цьогорічній першості континенту і дозволить ще вище підняти жовто-блакитний прапор. За оцінками УЄФА, під час європейської першості увага понад чотирих мільярдів телеглядачів та близько одного мільйона вболівальників на стадіонах, буде спрямована на дві східноєвропейські держави і всі світові медіа будуть розповідати не тільки про футбольні баталії, але й про країни-організатори турніру. Є великі сподівання, що футбол, як потужний та дієвий чинник, допоможе осмислити нам своє місце у європейському просторі сучасного світу... і не тільки в географічному розумінні.

Список використаних джерел

1. *Футбольная история* // <http://www.footballguru.org/history/nid/60/>.
2. *История футбола* // <http://www.football-info.ru/igr/istoria.htm>.
3. *Вихров К. Л.* Из истории правил игры / К. Л. Вихров // Футбол в Україні – витоки, традиції, перспективи: зб. наук. праць за матеріалами IV наук.-практ. конф., присвяченої 110-річчю українського футболу, 12 жовтня 2004 р., Львів. – Львів – Київ: Технічний комітет ФФУ, 2004. – С. 170–178.
4. *Долуханов Г. Э.* Футбол / Г. Э. Долуханов. – Харьков: Книжный клуб “Клуб Семейного Досуга”, 2012. – 240 с.
5. *Зубалій М. Д.* Першоджерела українського футболу / М. Д. Зубалій // Футбол в Україні – витоки, традиції, перспективи: зб. наук. праць за матеріалами IV наук.-практ. конф., присвяченої 110-річчю українського футболу, 12 жовтня 2004 р., Львів. – Львів – Київ: Технічний комітет ФФУ, 2004. – С. 11–20.
6. *Михалюк Ю.* Етапи визнання дати 14 липня 1894 року як початку літопису українського футболу / Ю. Михалюк // Футбол в Україні – витоки, традиції, перспективи: зб. наук. праць за матеріалами IV наук.-практ. конф., присвяченої 110-річчю українського футболу, 12 жовтня 2004 р., Львів. – Львів – Київ: Технічний комітет ФФУ, 2004. – С. 200–207.
7. *Гаджега В. М.* Історія футболу на Закарпатті / В. М. Гаджега // Футбол в Україні – витоки, традиції, перспективи: зб. наук. праць за матеріалами IV наук.-практ. конф., присвяченої 110-річчю українського футболу, 12 жовтня 2004 р., Львів. – Львів – Київ: Технічний комітет ФФУ, 2004. – С. 26–41.
8. *Футбол* на території юго-западной части Российской Империи // <http://www.UkrSoccerHistory.com>.
9. *Гальченко О. М.* Зародження та початковий розвиток футболу в Донбасі / О. М. Гальченко // Футбол в Україні – витоки, традиції, перспективи: зб. наук. праць за матеріалами IV наук.-практ. конф., присвяченої 110-річчю українського футболу, 12 жовтня 2004 р., Львів. – Львів – Київ: Технічний комітет ФФУ, 2004. – С. 41–48.
10. *Фалес Й. Г.* Розвиток футболу на Львівщині з часів зародження до 1914 року / Й. Г. Фалес, І. М. Чорнобай, В. І. Борейко // Футбол в Україні – витоки, традиції, перспективи: зб. наук. праць за матеріалами IV наук.-практ. конф., присвяченої 110-річчю українського футболу, 12 жовтня 2004 р., Львів. – Львів – Київ: Технічний комітет ФФУ, 2004. – С. 179–185.
11. *Фалес Й. Г.* Розвиток футболу на Львівщині та в інших містах Західної України в 1914–1941 роках / Й. Г. Фалес, І. М. Чорнобай, В. І. Борейко // Футбол в Україні – витоки, традиції, перспективи: зб. наук. праць за матеріалами IV наук.-практ. конф., присвяченої 110-річчю українського футболу, 12 жовтня 2004 р., Львів. – Львів – Київ: Технічний комітет ФФУ, 2004. – С. 140–147.
12. *Якимішин І. Д.* Розвиток футболу в регіонах, спортивних товариствах та клубах Західної України / І. Д. Якимішин, В. В. Соломонко // Футбол в Україні – витоки, традиції, перспективи: зб. наук. праць за матеріалами IV наук.-практ. конф., присвяченої 110-річчю українського футболу, 12 жовтня 2004 р., Львів. – Львів – Київ: Технічний комітет ФФУ, 2004. – С. 225–232.

Владимир Наумчук

ЕВРО – 2012: ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОГО ФУТБОЛА В КОНТЕКСТЕ ЄВРОПЕЙСЬКОГО ІЗМЕРЕННЯ

В статтє рассматриваются основные этапы становления и развития футбола в Украине как органической составляющей истории Европы. В этой связи внимание уделено изменениям в украинской спортивной инфраструктуре в рамках программы подготовки к Евро – 2012.

Ключевые слова: футбол, развитие, история, Европа, первенство, победа.

Volodymyr Naumchuk

EURO – 2012: HISTORY OF UKRAINIAN FOOTBALL IN THE CONTEXT EUROPEAN DIMENSION

In the article reviews the main stages of formation and development of football in Ukraine as an organic part of European history. In this connection, attention is paid to changes in the Ukrainian sports infrastructure in the framework of Euro – 2012.

Key words: football, development, history, Europe, championship, victory.

УДК 327 (477)

Вікторія Гевко

УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКЕ СПІВРОБІТНИЦТВО В КОНТЕКСТІ СПІЛЬНОГО ПРОВЕДЕННЯ ФІНАЛЬНОЇ ЧАСТИНИ ЧЕМПІОНАТУ З ФУТБОЛУ ЄВРО-2012

У статті аналізуються основні тенденції процесу підготовки і організації фінальної частини чемпіонату з футболу Євро-2012 Україною та Польщею як одного із напрямків співробітництва в контексті європейської інтеграції. Висвітлюється нормативно-правове забезпечення організації і проведення чемпіонату, інституційні механізми співпраці, труднощі у процесі підготовки до цього заходу та його вплив на подальший розвиток українсько-польських відносин.

Ключові слова: Україна, Польща, співробітництво, європейська інтеграція, Євро-2012.

Взаємовідносини України і Республіки Польща відрізняються багатоплановістю, насиченістю подій, проблемним характером становлення. І це не випадково, оскільки географічне сусідство, спільність історичної та культурної спадщини, європейський та євроатлантичний досвід Польщі, є тими пріоритетами, які визначають стратегічний характер співпраці. Набуття Польщею членства в Євросоюзі привнесло певні зміни в сформовану систему двосторонньої співпраці. Модель розвитку відносин України – Польщі після здобуття членства останньою певним чином формує готовність української влади до модернізаційного ривка і розвиток подій у самому ЄС. “Польща підтримує інтеграцію України з інститутами західного світу. Але, саме Україна повинна бути зацікавлена в цій інтеграції найбільше. Процес модернізації буде вимагати від України, а власне від її еліти, громадянського почуття та визначеності в галузі реформ” [1] – заявив Міністр закордонних справ Радослав Сікорський у виступі перед Сеймом 15 лютого 2009 року.

Важливим етапом у розвитку українсько-польських відносин стала ініціатива Варшави щодо розширення і поглиблення партнерства у Східному напрямі. Йдеться про підготовлене Польщею та Швецією у 2008–2009 рр. “Східне партнерство ЄС” [2], що полягає у сприянні ефективній політичній асоціації та економічній інтеграції між ЄС і європейськими державами-партнерами. Проте запропоноване Варшавою і Стокгольмом “Східне партнерство”, прийняте 26 травня 2009 р. в Брюсселі не згадує про членство країн-адресатів (Азербайджану, Вірменії, Грузії, Білорусі, Молдови та України) в ЄС [3, с. 21]. Така ситуація виглядає логічною з огляду на те, що процес політичних і економічних перетворень в країнах східної Європи та Південного Кавказу привів до встановлення диктатур чи безнадійно сповільнився, тому не можна вважати реальним виконання ними критеріїв членства в ЄС і НАТО в недалекому майбутньому. Однак, на думку аналітиків, ініціатива “Східного партнерства ЄС” може бути корисним механізмом, який сприятиме прискоренню політичної й економічної модернізації східних партнерів.

Окрім того, відведена Варшаві роль регіонального лідера залишається за Республікою Польща, яка користується загальним бюджетом ЄС для реалізації нової конструкції східного виміру європейської політики [4, с. 30]. В цьому контексті важливого значення набуває співробітництво України Польщі в регіональних проектах, розвиток двостороннього прикордонного (транскордонного) співробітництва.

Одним із напрямків співробітництва в контексті європейської інтеграції стала підготовка до проведення фінальної частини чемпіонату Європи з футболу 2012 року. Спільне проведення Україною і Польщею наступного чемпіонату Європи розглядається

багатьма вітчизняними фахівцями та науковцями як один з найбільш вагомих чинників прискорення європейської інтеграції нашої держави.

На різних рівнях державної влади активно обговорюється ступінь позитивного впливу Євро-2012 на активізацію міжнародного ділового співробітництва України з європейськими партнерами. Спільна організація Польщею та Україною Євро-2012 є, безперечно, великим шансом для обох країн. Перед Україною відкриваються суттєві можливості, проте процес підготовки, організації і проведення цього заходу і його вплив на розвиток українсько-польської співпраці вимагає ґрунтовного дослідження та належного аналізу.

Різним аспектам цієї проблеми присвячені роботи В. Борщевського, В. Волошина [5], І. Бабець [6], Є. Савельєва [7] та ін. Проте більшість українських авторів акцентують свою увагу переважно навколо фінансових або інфраструктурних аспектів підготовки до чемпіонату Європи, упускаючи з вигляду очевидні переваги, які може принести спільна підготовка та проведення цього чемпіонату в частині розвитку політичного українсько-польського діалогу, формуванні інституційного забезпечення, активізації міждержавної співпраці. Окрім того, необхідно проаналізувати потенційні наслідки Євро-2012, як для України, так і для Польщі, його вплив на подальший розвиток двосторонніх відносин. Особливо актуальним таке дослідження є для прикордонних регіонів нашої держави, що межують із Польщею. Адже спільне проведення Євро-2012 спричинить до суттєвих новацій у режимі функціонування кордону, а відтак і розвитку транскордонного співробітництва.

У зв'язку з цим пропонується дослідження має за мету проаналізувати нормативно-правове забезпечення організації і проведення фінальної частини чемпіонату з футболу Євро-2012, інституційні механізми співпраці, труднощі у процесі підготовки цього заходу, а також запропонувати шляхи подолання існуючих у цій площині проблем.

Загалом аналізуючи ситуацію з підготовки України до наступного європейського футбольного форуму, можна виділити декілька ключових проблем, на яких варто сконцентрувати основну увагу.

Проведення Євро-2012 в чотирьох українських містах сьогодні майже усіма офіційними особами та більшістю пересічних громадян нашої держави сприймається як безумовний успіх і сприятливий шанс як з політичної, так і економічної точки зору. Безперечно для нашої країни одним із стратегічних пріоритетів, які формуватимуть позитивний імідж на міжнародній арені, є підготовка та проведення чемпіонату Європи з футболу. Однак, ця подія покладає великі зобов'язання щодо створення до початку чемпіонату насамперед відповідного інституційного забезпечення, сучасної розвинутої соціальної, відпочинкової, готельної, транспортної інфраструктури та сервісу. Лише станом на кінець 2009 р. загальна вартість заходів з підготовки до Євро-2012 у Львівській області оцінюється майже у 12,5 млрд грн. 19 % з цієї суми буде профінансовано з державного бюджету, 18 % – з місцевих бюджетів області та м. Львова і 63 % – за кошти інвесторів [8, с. 10]. Відповідно до програм уряду України сукупні витрати на проведення Євро-2012 становлять приблизно 150 млрд грн.

Євро-2012 на сьогодні основний каталізатор надходжень іноземних інвестицій в Україну. За рахунок коштів інвесторів планується збудувати та реконструювати більше 50-и готелів на території Львівської області та у м. Львові, Львівський міжнародний аеропорт, а також з'явиться нова дорога від кордону з Республікою Польща до м. Львова.

Успішне забезпечення проведення фінальної частини чемпіонату Європи з футболу – це шанс продемонструвати готовність до співпраці на європейському рівні, покращити міжнародний імідж України та окремих її регіонів, яким надана така можливість [8, с. 24].

Однією із умов успішного проведення фінальної частини чемпіонату Європи 2012 року з футболу є готовність України прийняти на належному рівні сотні тисяч футбольних вболівальників та туристів з усієї Європи та світу. Євро-2012 є унікальною можливістю, шансом відкрити туристичні можливості України та Польщі для Європи і всього світу, укріпити позитивний імідж країни на туристичній та політичній арені.

Важливим етапом у підготовці та проведенні Євро-2012 є інституційне забезпечення цього процесу. У Спільній декларації Президентів України та Республіки Польща щодо зміцнення співпраці між Україною та Республікою Польща у підготовці до фінальної частини чемпіонату Європи з футболу Євро-2012 відзначено: “Сторони визнають чемпіонат Європи з футболу в 2012 році не лише як важливу спортивну подію світового масштабу, але й як важливий політичний проект, який матиме для двох держав виняткове політичне, економічне, гуманітарне та іміджеве значення. ... успішне проведення Євро-2012 стане вагомим кроком, який сприятиме повномасштабній європейській інтеграції України” [9].

Сьогодні це дійсно найбільший проект у двосторонніх відносинах. Він важливий не тільки у спортивному аспекті, але й геополітичному, гео економічному, геотуристичному вимірах, як проект, який дає великий шанс для розвитку обох країн. Для України це ще й проект практичної європейської інтеграції.

Політична еліта України та Польщі з 2007 р. розпочала активний процес з напрацювання практичних механізмів співпраці для організації чемпіонату. З прийняттям Закону України “Про організацію та проведення фінальної частини чемпіонату Європи 2012 року з футболу в Україні” 19 квітня 2007 р. розпочато створення інституційної бази процесу підготовки до проведення на території нашої країни цього спортивного заходу.

Зазначимо, що фінансування проектів з підготовки та проведення чемпіонату Євро-2012 з футболу регулюється такими нормативно-правовими актами: Державною цільовою програмою підготовки та проведення в Україні фінальної частини чемпіонату Європи 2012 року з футболу, Законом України “Про організацію та проведення фінальної частини чемпіонату Європи 2012 року з футболу в Україні”, Указом Президента України “Про невідкладні заходи з підготовки та проведення в Україні фінальної частини чемпіонату Європи 2012 року з футболу” [8, с. 39].

Перший документ містить конкретний перелік проектів з модернізації економіки для підготовки проведення чемпіонату та джерела їх фінансування. Другий – перелік відповідальних за проведення чемпіонату та загальні можливі напрями фінансування заходів з підготовки до нього, однак конкретних механізмів цього та пільг у ньому не передбачено.

Іншою, не менш важливою проблемою підготовки до проведення чемпіонату є велика кількість структур, задіяних в організації цього процесу. Наприклад, згідно Указу Президента “Про забезпечення підготовки та проведення в Україні фінальної частини чемпіонату Європи 2012 року з футболу” передбачено створення Координаційної ради, до складу якої входять 26 осіб з числа діючих урядовців та депутатів Верховної Ради, проте їх завдання, функції та відповідальність чітко не визначені. У 2008 р. прийнято Постанову Кабінету Міністрів України “Про заходи щодо удосконалення системи управління підготовкою та проведенням в Україні фінальної частини чемпіонату Європи 2012 року з футболу” (№ 1021 від 19.11.2008), згідно якої створено в структурі Секретаріату Кабінету Міністрів України Координаційне бюро, штат якого складається з 50 осіб, затверджене “Положення про національних координаторів” та визначений перелік осіб (національних координаторів), кожен з яких відповідає за підготовку до чемпіонату в межах окресленої компетенції [8, с. 39].

Основними завданнями національних координаторів є організація роботи у відповідному напрямку та здійснення контролю за виконанням робіт, тоді як основний тягар підготовки до чемпіонату покладений на органи виконавчої влади та місцевого самоврядування, які виявилися неготовими до виконання повноважень у таких обсягах, в основному, через недосконалий механізм фінансування заходів з проведення будівельних та ремонтних робіт. Крім того, неузгодженою є робота місцевих органів влади та Координаційного бюро, яке мало б оперативно реагувати на усі проблеми, що виникають в процесі виконання плану підготовки до чемпіонату на місцях.

28 березня 2008 року підписано “Угоду між Кабінетом Міністрів України та Урядом Республіки Польща про співробітництво під час організації фінального турніру Чемпіонату Європи з футболу УЄФА Євро 2012” [10]. Угода затверджена Україною 23 липня 2008 року

і набула чинності з 13.08.2008 р. Як зазначалося в тексті Угоди, Кабінет Міністрів України і Уряд Республіки Польща, беручи до уваги, що фінальний турнір Чемпіонату Європи з футболу УЄФА Євро 2012, який має відбутися на території держав Сторін, є подією суспільно вагомою, загальнонаціональною, а також те, що він має для обох держав суттєве політичне, економічне й іміджеве значення, прагнучи створити належні умови для проведення Євро 2012, враховуючи положення Договору між Україною і Республікою Польща про добросусідство, дружні відносини і співробітництво, укладеного у Варшаві 18 травня 1992 року [11], домовились, зокрема, про наступне:

1. Сторони сприятимуть розвитку взаємовигідного співробітництва з метою належної підготовки і проведення Євро 2012 у відповідності з законодавством держав Сторін.
2. Співробітництво, що буде реалізовуватися в рамках цієї Угоди, буде спрямоване на: 1) забезпечення відповідної організаційної взаємодії між Сторонами, 2) поліпшення умов переміщення осіб, транспортних засобів, вантажів, товарів та іншого майна через кордон між державами Сторін на час підготовки та проведення Євро 2012, 3) розбудову на потреби Євро 2012 спортивної, готельної, транспортної, телекомунікаційної та митної інфраструктури, 4) забезпечення безпеки, належної інфраструктури, необхідної для успішного проведення Євро 2012, 5) інтенсифікацію суспільно-культурного співробітництва, 6) зміцнення співробітництва між містами-господарями Євро 2012 держав Сторін. Статтею 2 цієї Угоди було започатковано утворення Українсько-Польського Комітету у справах підготовки та проведення Євро 2012.

До завдань Комітету належать зокрема: 1) ведення політичного діалогу між сторонами в обсязі, необхідному для належної підготовки та проведення Євро 2012, 2) виконання періодичних оглядів та оцінки стану співробітництва під час організації Євро 2012, 3) підготовка пропозицій, спрямованих на подальший розвиток співробітництва під час організації Євро 2012 [12]. Комітет складається з української та польської частин, під керівництвом Голів, якими є Прем'єр-міністри держав Сторін. Кожен Голова встановлює склад відповідної національної частини Комітету. Також в межах Комітету створені: постійні міжурядові робочі групи, завданням яких є розгляд питань у різних сферах співробітництва, необхідних для належної підготовки та проведення Євро 2012: 1) прикордонного та митного співробітництва, 2) організації міжнародних комунікаційних сполучень, 3) координації безпеки під час Євро 2012, 4) координації медичного обслуговування під час Євро 2012, 5) співробітництва у сфері економіки та інвестицій, 6) співробітництва у галузі іміджу та реклами, 7) спортивного суперництва – організації спільних футбольних змагань, 8) обміну молоддю та волонтерів, 9) співробітництва в галузі інформації, 10) співробітництва в галузі туризму та рекреації, 11) співробітництва у галузі телекомунікації.

Сторони призначили відповідальними за виконання положень Угоди та координуючими діяльність в рамках цієї Угоди такі уповноважені органи держав Сторін: – від Кабінету Міністрів України – Національне агентство України з питань підготовки та проведення в Україні фінальної частини чемпіонату Європи 2012 року з футболу, – від Уряду Республіки Польща – Міністерство спорту і туризму Республіки Польща.

Засідання комітету відбуваються щонайменше два рази на рік по мірі необхідності, по черзі у кожній з держав. Окрім того, з ініціативи одного з Голів проводяться позачергові засідання Комітету або зустрічі Голів Комітету.

Перше засідання Українсько-Польського Комітету у справах підготовки та проведення Євро 2012 відбулося 14 липня у Варшаві. Друге – 19 вересня 2008 року в Києві за участю Прем'єр-міністра України Юлії Тимошенко та Голови Ради Міністрів Республіки Польща Дональда Туска. Чергове засідання українсько-польського Комітету у справах підготовки до чемпіонату Європи 2012 року з футболу відбулося 30 вересня 2010 року у Варшаві під головуванням Прем'єр-міністра України Миколи Азарова та Голови Ради Міністрів Республіки Польща Дональда Туска. У ході його роботи за присутності керівників урядів України та Польщі Віце-прем'єр-міністр України з питань Євро-2012 Борис Колесніков та Міністр спорту і туризму Республіки Польща Адам Герш підписали Дорожню карту з

підготовки України та Польщі до Євро-2012. Дорожня карта передбачає організацію безперервного та вільного руху між двома країнами, створення спільних митних та прикордонних переходів. Крім цього, документом передбачено розбудову транспортної інфраструктури обох країн, стадіонів і вирішення питання безпеки та медичного обслуговування при проведенні футбольного чемпіонату. Виступаючи перед присутніми, Віце-прем'єр-міністр України Борис Колесніков, зазначив, що повністю поділяє думку польських колег, які виступали на засіданні комітету, і переконаний в тому, що “успіх неминучий у підготовці двох країн до Євро-2012” [12]. Віце-прем'єр-міністр проінформував присутніх про темпи підготовки інфраструктурних об'єктів України до чемпіонату. Борис Колесніков наголосив на тому, що у Львові успішно відбувається будівництво стадіону та аеропорту, увійшло у графік будівництво столичного Національного спортивного комплексу “Олімпійський”, де днями було змонтовано останню колону в структурі даху стадіону. Віце-прем'єр-міністр запросив польських колег на відкриття НСК “Олімпійський” в жовтні 2011 року. Борис Колесніков також наголосив на тому, що Україна успішно продовжує і підготовку транспортної інфраструктури. За його словами, у березні 2011 року розпочнеться будівництво швидкісної автомобільної дороги Львів-Краковець, яка з'єднає митний автоперехід “Краковець” на українсько-польському кордоні й Львів зі створенням північного обходу міста і виходом на існуючу автомагістраль Київ-Львів-Чоп. Крім цього, Віце-прем'єр-міністр повідомив, що на зустрічі з Віце-прем'єр-міністром, Міністром економіки Республіки Польща Вальдемаром Павляком було домовлено провести 20 жовтня у Львові спеціальне українсько-польське спільне засідання, присвячене розбудові прикордонних переходів на кордоні двох держав. Колесніков наголосив, що необхідно побудувати стільки пунктів переходу і так їх облаштувати, щоб громадянам України та Польщі та усім вболівальникам було зручно перетинати кордон. “Однак, я сподіваюся, що такі переходи між Україною і Польщею у майбутньому не будуть потрібні” [12], – наголосив Віце-прем'єр-міністр України. Борис Колесніков також побажав успіхів польській стороні та збірній Польщі по футболу на Євро-2012. “Я сподіваюся, що найкращою оцінкою нашої роботи з підготовки до Євро-2012 буде фінальний матч між збірними України та Польщі у Києві” [12], – наголосив Віце-прем'єр-міністр. Зі свого боку Голова Ради Міністрів Республіки Польща Дональд Туск заявив, що польська сторона позитивно вражена тим прискоренням темпів будівництва та підготовки до Євро-2012, які демонструє Україна впродовж останніх місяців.

Таким чином, під головуванням голів урядів відбулася низка засідань спільного українсько-польського комітету з підготовки до Євро-2012, в рамках якого створено 11 робочих груп за різними напрямками діяльності. Ці групи між собою активно співпрацюють, підготовка триває у конструктивному руслі. Окрім того, Консультаційний комітет Президентів України та Республіки Польща проводить постійний моніторинг стану підготовки до Євро-2012, здійснює його аналіз і вносить відповідні пропозиції.

Проте чимало необхідно ще зробити, зокрема науковцями, представниками органів державної влади і політичних партій (учасниками круглого столу “Вплив Євро-2012 на активізацію транскордонного співробітництва та розвиток підприємництва”) розроблено рекомендації спрямовані до Секретаріату Президента України з метою оптимізації процесу підготовки та проведення фінальної частини чемпіонату з футболу Євро-2012.

1) розширити та модернізувати швидкісні та об'їзні дороги, залізничні колії, прикордонну інфраструктуру для оптимального використання транзитного розташування території прикордонних регіонів України;

2) здійснити розбудову і вдосконалення існуючих пунктів перетину кордону та будівництво нових для забезпечення безперебійного обслуговування транспорту та сприяння зростанню ділових та туристичних потоків;

3) мінімізувати негативний вплив міграційно-візової політики ЄС, сприяти виробленню консолідованої позиції країнами ЄС – сусідами України щодо запровадження єдиної форми місцевого прикордонного руху;

4) здійснити інформаційну кампанію щодо роз'яснення прав жителям територій, на які поширюються угоди про малий прикордонний рух;

5) сприяти повній імплементації Угоди про спрощення оформлення віз між Україною та ЄС;

б) активізувати діалог між МЗС України і міністерствами закордонних справ сусідніх держав щодо вдосконалення роботи консульських установ в Україні;

З метою оптимізації співробітництва з Польщею під час підготовки до проведення Євро-2012 доцільно:

1) забезпечити координацію діяльності Українсько-польської міжурядової координаційної ради з питань міжрегіонального співробітництва, зокрема з питань розбудови пунктів пропуску, інфраструктури та просторового облаштування;

2) розробити та впровадити спільну українсько-польську концепцію інформаційного і рекламного забезпечення підготовки та проведення фінальної частини чемпіонату з футболу, зокрема на регіональному рівні.

3) забезпечити інформування населення та іноземних громадян про хід підготовки до Євро-2012 на офіційних веб-сайтах областей і міст-учасників, що є важливою на необхідною складовою політики підготовки до проведення чемпіонату з футболу;

4) прискорити впровадження Угоди про малий прикордонний рух через українсько-польський кордон, а також полегшення перетину кордону Шенгенської зони для жителів прикордонних районів [8, с. 107–109].

Отже, підготовка, організація і спільне проведення фінальної частини чемпіонату з футболу Євро-2012 сьогодні дійсно найбільший проект у двосторонніх відносинах України та Польщі. Він важливий не тільки у спортивному аспекті, але й геополітичному, гео економічному, геотуристичному вимірах як проект, який дає великий шанс для розвитку обох країн. Для України це ще й проект практичної європейської інтеграції, який сприятиме активізації міжнародного ділового співробітництва України з європейськими партнерами, пожвавленню українсько-польського політичного діалогу. В цьому напрямку уже багато зроблено: в нормативно-правовому забезпеченні, а також в галузі соціальної, відпочинкової, готельної, транспортної інфраструктури, новачій у режимі функціонування українсько-польського кордону. Проте кордон на сьогодні все ще залишається проблемною точкою у двосторонніх відносинах, оскільки він, на жаль, не європейського стандарту. Для порівняння на польсько-німецькому кордоні, довжина якого складає 500 км, до вступу Польщі в Шенгенську зону (21 грудня 2007 року), було 38 пунктів пропуску, з них 19 автомобільних. У той же час, сьогодні на українсько-польському кордоні, який простягається на 542 км, є тільки 12 пунктів пропуску, з яких шість автомобільних, тобто втричі менша кількість [13]. Тому, звичайно, дуже важливо щоб будувалися нові пункти перетину кордону. Між Україною і Польщею укладена угода про створення до 2015 р. ще шести пунктів пропуску, три з яких повинні бути побудовані до Євро-2012. Залишається сподіватися, що обидві країни належним чином використають наданий їм шанс і продемонструють готовність до співпраці на європейському рівні, а Україна покращить свій міжнародний імідж на політичній та туристичній арені.

Список використаних джерел

1. *Expose* Ministra Shraw Zagranicznych Radosława Sikorskiego na temat priorytetów polskiej polityki zagranicznej w 2009 r. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.stosunki.pl/?q=node/302>.
2. *Східне партнерство ЄС: Додаткові можливості для євроінтеграції України* / І. Ф. Газизуллін, М. М. Гончар, О. В. Коломієць [та ін.]; за ред. В. Мартинюка; Укр. незалеж. центр політ. дослідж. – К.: [Агентство “Україна”], 2009. – 84 с.
3. *Акулов-Муратов В., Будько О.* Польща до і після Смоленська: “*Quo vadis?*” / В. Акулов-Муратов, О. Будько // *Зовнішні справи* – 2010. – № 1 – 2. – С. 19–23.
4. *Чекаленко Л.* Україна і Республіка Польща: від історичних стереотипів до стратегічного партнерства / Л. Чекаленко // *Зовнішні справи*. – 2010. – № 3–4. – С. 26–31.
5. *Борщевський В. В., Волошин В. І.* Інституційні аспекти підготовки до Євро-2012 // *Стратегічні пріоритети*. – 2009. – № 4 (13). – С. 89–93.
6. *Бабець І.* Проблеми інституційного забезпечення процесу підготовки до проведення чемпіонату Євро-2012 // *Вплив Євро-2012 на активізацію транскордонного співробітництва та розвиток підприємництва: мат. засідання “круглого столу”* / За ред. к.е.н. Т. Г. Васильців, к.е.н. В. І. Волошина. – Львів: Ліга Прес, 2009. – С. 70–73.
7. *Савельєв Є. В.* Українсько-польські економічні відносини у контексті стратегічного партнерства / Є. В. Савельєв, В. В. Мельник, С. І. Чоботар. – Тернопіль: Економічна думка, 2003. – С. 212.
8. *Вплив Євро-2012 на активізацію транскордонного співробітництва та розвиток підприємництва: мат. Засідання “круглого столу”* / За ред. к.е.н. Т. Г. Васильців, к.е.н. В. І. Волошина. – Львів: Ліга Прес, 2009.

– 116 с. 9. *Спільна* декларація Президентів України та Республіки Польща щодо зміцнення співпраці між Україною та Республікою Польща у підготовці до фінальної частини чемпіонату Європи з футболу Євро-2012 [Електронний ресурс] – Режим доступу: www.president.gov.ua/content/ukrpol_dekl_euro2012.html. 10. *Угода* між Кабінетом Міністрів України і урядом Республіки Польща про співробітництво під час організації фінального турніру Чемпіонату Європи з футболу УЄФА Євро 2012 [Електронний ресурс] – Режим доступу http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=616_124. 11. *Договір* між Україною і Республікою Польща про добросусідство, дружні відносини і співробітництво // Світ відкриває Україну. – К.: Київська правда, 2000. – С. 141–149. 12. *Українсько-Польський* Комітет у справах підготовки та проведення Євро 2012 [Електронний ресурс] – Режим доступу <http://ukraine2012.gov.ua/tournament/sponsors/43401.html>. 13. *Посол* України у Польщі Олександр Моцик: “У 2009 році українсько-польська співпраця продовжуватиметься по висхідній” [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.ukraine2012.gov.ua/interviews/25129/>.

Викторія Гевко

УКРАїнСКО-ПОЛЬСКОЕ СОТРУДНИЧЕСТВО В КОНТЕКСТЕ ОБЩЕГО ПРОВЕДЕНИЯ ФИНАЛЬНОЙ ЧАСТИ ЧЕМПИОНАТА ПО ФУТБОЛУ ЕВРО-2012

В статтє аналізуються основні тенденції процесу підготовки і організації фінальної частини чемпіонату по футболу Євро-2012 Україною і Польшею як одного з напрямлений співробітництва в контексті європейської інтеграції. Освітлюється нормативно-правове забезпечення організації і проведення чемпіонату, інституційні механізми співробітництва, труднощі в процесі підготовки к цьому заходу і його вплив на подальше розвиток українсько-польських відносин.

Ключеві слова: Україна, Польща, співробітництво, європейська інтеграція, Євро-2012.

Victoria Hevko

UKRAINIAN-POLISH COOPERATION IN THE CONTEXT OF THE JOINT HOLDING THE FINAL PART FOOTBALL CHAMPIONSHIP EURO-2012

This article analyzes main tendencies of the process of preparation and organization of the UEFA Cup Euro-2012 Ukraine and Poland as one of the areas of cooperation in the context of European integration. Reveals the normative and legal framework for organizing and hosting the institutional mechanisms for cooperation, difficulties in preparing for this event and its impact on the further development of Ukrainian-Polish relations.

Key words: Ukraine, Poland, cooperation, European integration, Euro-2012.

ДОСЛІДЖЕННЯ ІЗ ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ

УДК 262.13+94(47)

Елла Бистрицька

ВСТАНОВЛЕННЯ ДИПЛОМАТИЧНИХ ВІДНОСИН МІЖ РОСІЄЮ ТА СВЯТИМ ПРЕСТОЛОМ ЗА ПОНТИФКАТУ ЛЕВА XIII (1878–1903 РР.): ВІД КОНФРОНТАЦІЇ ДО ДІАЛОГУ

У статті з'ясовуються особливості розвитку дипломатичних відносин між Російською імперією і Святим Престолом, їх мета і перебіг. Аналізується сукупність внутрішньо- і зовнішньополітичних причин, які вплинули на динаміку домовленостей.

Ключові слова: нунціатура, Російська імперія, Святий Престол, Ватикан, Лев XIII.

Відносини між російською державою і папством впродовж століть розвивалися на тлі православно-католицького протистояння й були позначені як періодами встановлення дипломатичного діалогу, так і конфронтації. У боротьбі з католицизмом у будь-яких його проявах царський уряд і Російська православна церква (РПЦ) виступали у тандемі. У контексті імперської тріади “православ’я, самодержавство, народність” діяльність Римо-католицької церкви (РКЦ), зокрема з поширення унії, царським урядом розглядалася як пряма загроза державній безпеці. Радянський уряд продовжив політику конфронтації щодо Святого Престолу й реалізував таку систему відносин з Ватиканом, яка зумовлювалася внутрішньою і зовнішньою політикою Кремля. Після малорезультативних дипломатичних переговорів 1921–1929 рр., спрямованих на визнання СРСР де-юре Апостольським Престолом, що для останнього передбачало унормування діяльності католицьких громад, настав період демонстративного розриву, коли радянсько-ватиканські відносини перемістились у площину опосередкованих контактів, а Католицька церква латинського і східного обрядів фактично припинила свою діяльність в СРСР. Цей розрив мав характер ідеологічного протистояння.

За всієї зацікавленості Святого Престолу у встановленні повноцінних дипломатичних відносин з Російською імперією, а згодом – з СРСР, ці наміри не були реалізовані. І лише у грудні 2009 р. під час прийому папою Бенедиктом XVI у своїй резиденції Президента РФ Д. Медведєва було заявлено про встановлення дипломатичних відносин на рівні послів, що з російської сторони відповідало статусу надзвичайного і повноважного, а з ватиканської – нунція. Таким чином, відбулася важлива подія міжнародного життя, до якої сторони йшли понад століття.

Оскільки обидві сторони були і залишаються суб’єктами міжнародного права, справляючи потужний вплив на всю систему геополітичних відносин, дослідження історії російсько-ватиканських і радянсько-ватиканських взаємин є важливим завданням історичної науки. Увесь спектр двосторонніх відносин безпосередньо впливав на національну і конфесійну політику царського та радянського урядів щодо України, в якій центральне місце посідали римо-католики польського походження і українські греко-католики. В сучасній Росії РПЦ підтримує геополітичні проекти російського уряду, транслюючи своїми каналами доктрину “руського міра”. Заяви з боку речників РПЦ, які напряду зачіпають інтереси Української греко-католицької церкви та її статусу, а також складний характер діалогу між РПЦ і РКЦ свідчать, що встановлення толерантних міжконфесійних взаємин ще потребує значних зусиль від усіх учасників цього процесу.

Актуальність вивчення даної проблеми з огляду на європейський вибір України полягає у визначенні її місця в силовому полі російсько-ватиканських відносин та у сфері

міждержавних і міжцерковних взаємин, спрямованість яких безпосередньо впливає на стан дипломатичних відносин України з Росією та релігійну ситуацію в нашій країні.

Зазначена проблематика відносин Святого Престолу з Російською імперією і СРСР не отримала комплексного аналізу в українській історіографії. Увага українських науковців переважно сфокусована на проблемі поширення католицизму серед православних на різних етапах вітчизняної історії. Одночасно аналізуються загальні тенденції розвитку унійної ідеї та способи її утвердження. Значні напрацювання істориків зосереджені в тематичному полі боротьби радянської влади з Греко-католицькою церквою (Б. Боцюрків, А. Васьків, М. Гайковський, Л. Гентош, Б. Гудзяк, Н. Кочан, Г. Надтока, О. Недавня, В. Пашенко, В. Сергійчук, Н. Стоколос, П. Яроцький та ін.).

Східна політика Ватикану в контексті дипломатичних відносин між Святим Престолом і СРСР була досліджена авторкою з залученням архівних документів Державного архіву Російської Федерації та Архіву зовнішньої політики Російської Федерації й знайшла відображення у монографії [1]. Сучасні проблеми розвитку дипломатичних відносин Ватикану з країнами світу досліджені в монографії В. Козлова [2]. Автор аналізує також зміст та динаміку розвитку дипломатичних відносин між Святим Престолом і Україною, окреслюючи проблемні питання двосторонніх відносин.

Зазначаючи актуальність вивчення історії російсько-ватиканських і радянсько-ватиканських відносин авторка має на меті проаналізувати хід їх розвитку у період з 1878 р., часу обрання папою Лева XIII, котрий своїми реформаторськими заходами у церковній і соціально-політичній сфері заклав нові засади діяльності Святого Престолу, зокрема надав нового імпульсу російсько-ватиканським відносинам. У пропонованій статті необхідно з'ясувати характер і динаміку розвитку російсько-ватиканських відносин під час понтифікату Лева XIII (1878–1903 рр.), розкрити мету обох сторін у відновленні дипломатичних діалогів, визначити ступінь впливу внутрішньо– і зовнішньополітичних чинників на цей процес.

Перші папські місії, які мали тимчасовий характер, з'явилися в Росії наприкінці XVIII ст. Реформаторська діяльність Петра I стимулювала прибуття до країни іноземців, значна частина яких сповідувала католицизм. У 1783 р. до Санкт-Петербурга прибув “посол Ватикану зі спеціальними місіями” Аркетті. Відповідно російське представництво при Святому Престолі відкрилося у 1817 р. Розвитку двосторонніх відносин сприяло перебування Миколи I у Римі (1845 р.), який двічі був прийнятий папою Григорієм XVI.

У середині 60-х років XIX ст. відбувся розрив дипломатичних відносин між Ватиканом і Росією через визнання останньою у 1862 р. незалежності Італійської держави та польського повстання 1863 р. у межах Російської імперії, яке підтримала частина католицьких єпископів та духовенство. Царський уряд вжив жорстких заходів: проводились арешти священиків, запідозрених у зв'язках з повстанцями, зокрема архієпископ Варшавський і виконувач його обов'язків адміністратор єпархії, єпископ греко-католиків Холмщини були відправлені у заслання; указом імператора від 8 листопада 1864 р. 114 із 197 католицьких монастирів було закрито. Важке становище Католицької церкви у Росії викликало обурення Святого Престолу. 29 жовтня 1866 р. Пій IX публічно засудив політику царського уряду і оголосив недійсними його розпорядження щодо Католицької церкви на території Російської імперії.

Виступ папи урядові кола Петербурга трактували як порушення умов конкордату, підписаного обома сторонами у 1847 р. У відповідь 4 грудня 1866 р. імператор Олександр II підписав указ, згідно з яким конкордат між Апостольською столицею і Росією втратив чинність.

Припинення офіційних контактів провокувало накопичення конфесійних і політичних проблем, які потребували свого розв'язання. У зв'язку з цим наприкінці XIX ст. Росія і Ватикан проявили обоюсторонню зацікавленість у відновленні офіційних відносин. Позитивні зрушення у відновленні офіційних відносин відбулися за понтифікату Лева XIII і діяльності його держсекретаря кардинала Рамполли. Формально переговори розпочалися з обміну листами між папою та Олександром II у лютому – березні 1878 р. Папський уряд запропонував розглянути коло питань про становище Римо-католицької церкви в імперії та

зовнішньополітичні проблеми. Сторони мали на меті укладення угоди, яка повинна була замінити Конкордат 1847 р.

Попередня угода була підписана у Відні 19 жовтня 1880 р. Її 14 пунктів передбачали відновлення римо-католицької ієрархії і реорганізацію єпископств у Російській імперії. Однак три пункти, присвячені питанням освітніх духовних закладів і процедури перегляду постанов, потребували подальшого узгодження [3, арк. 11–17]. Переговори були перенесені у Рим, де з російської сторони їх вели А. Мосолов і спеціально уповноважений агент М. Бутеньов. Упродовж переговорів було досягнуто взаєморозуміння з усіх пунктів [4, арк. 30–36].

24 грудня 1882 р. була підписана угода, згідно з якою відновлювалася католицька ієрархія у Росії. Папа призначав 12 прелатів католицькими єпископами в імперії. Одночасно Лев XIII погодився з ліквідацією трьох єпископств у Мінську, Підляшші та Кам'янці-Подільському. Було підтверджено, що католицькі духовні семінарії й духовна академія у Санкт-Петербурзі підпорядковуватимуться церковному керівництву, залишивши за державою функції контролю; обумовлювалося посилення викладання російської мови та історії Росії в духовних навчальних закладах. Частково скасовувалися надзвичайні заходи проти католицьких священників, які були запроваджені у Царстві Польському після повстання 1863 р. Питання про долю уніатів у імперії взагалі не обговорювалося, щоб уникнути зриву переговорів.

Проте, у 1883 р. під час зустрічі з польськими прочанами Підляшшя Лев XIII обережно торкнувся становища уніатської церкви в Росії та просив підтримати її. Цього було достатньо, аби російська сторона припинила діалог. Зрив переговорів у 1884 р. засвідчив, наскільки болючим для Петербурга було питання унії [5, с. 345].

До відновлення переговорного процесу Росію підштовхували як міжнародна ситуація, так і внутрішньополітичні обставини. Зауважимо, що відновлення Троїстого союзу (1882 р.) між Німеччиною, Австро-Угорщиною та Італією у 1887 р. посилювало міжнародну ізоляцію Росії. Активізація блоку викликала негативну реакцію також у Ватикані, оскільки підтримка союзниками італійського уряду ставала на заваді відродженню Папської держави*.

Використовуючи суперечності між Ватиканом та італійським урядом, російська дипломатія могла розраховувати на посередництво Святого Престолу в російсько-французькому зближенні. Російські урядовці розуміли, що у наростаючому конфлікті з Австро-Угорщиною та Німеччиною Росія повинна забезпечити собі міцний тил у національному питанні – повернути на свій бік поляків. Гарантом лояльності польської меншини, яка нараховувала декілька мільйонів католиків, міг виступити передусім папа.

У 1888 р. переговори продовжив О. Извольський. Уже на першій аудієнції, яку отримав російський дипломат, Лев XIII зауважив, що Апостольський Престол слід розглядати “не тільки як вищий духовний уряд римо-католицької церкви, а й як могутню рушійну силу сучасного політичного і суспільного життя”. У межах Російської імперії, вважав Папа, союз уряду з Ватиканом лише сприятиме його державній політиці. “Чому б, – запропонував він, – такий державі, як Росія, що прагне підтримки охоронних начал і бажає міцного і справедливого миру в Європі, не мати цієї сили своїм союзником?” Знаючи про незадоволення імператора політичною діяльністю католицького духовенства, папа запевнив посла, що його незмінне правило –

* Відносини між Апостольським Престолом та італійським урядом загострилися після 20 вересня 1870 р., коли італійські війська зайняли Рим й оголосили місто столицею Об'єднаного Італійського Королівства. На той час жодна іноземна держава не визнала приєднання Риму до Італії. У травні 1871 р. італійський уряд прийняв “Закон про гарантії прерогатив суверенного понтифіка і Св. Престолу у відносинах держави з церквою”. Суперечливість статей Закону стосувалася папської дипломатії: спеціальна стаття обумовлювала право Св. Престолу на активне і пасивне дипломатичне представництво, але одночасно всі резиденції закордонних представників при Св. Престолі, розташовані у Римі, закон підпорядкував юрисдикції італійської держави. Згодом це положення призвело до окремих дипломатичних конфліктів, як наприклад, під час Першої світової війни, коли Італія привласнила резиденцію австро-угорського посольства при Св. Престолі після бомбардування Венеції (Див.: *Зонна Т. В.* Дипломатія Ватикана в контексті еволюції європейської політичної системи. — М.: Моск. гос. ин-т междунар. отношений (ун-т); Рос. полит. энцикл. (РОССПЭН), 2000. – 197 с. – С. 92–93).

вимагати від ієрархів та віруючих “підкорятися законній владі”^{*} й надалі його вплив на єпископів “завжди збігатиметься з інтересами державної влади” [6, с. 72, 73].

У системі міжнародних домовленостей папа також обіцяв підтримку. Відвертіше виклав його позицію російському дипломату держсекретар кардинал Рамполла, запевнивши, що Римська курія підтримає прагнення Росії в Європі, а особливо на Балканах.

Метою обох сторін було встановлення дипломатичного представництва Росії у Ватикані. Але якщо Лев XIII, його секретар Рамполла відверто заявляли про свої наміри й обіцяли підтримку й сприяння у вирішенні внутрішніх і зовнішньополітичних конфліктів, то російська сторона поводитися досить обережно, зволікаючи з прийняттям рішення. “Для Св. престолу кінцевою метою розпочатих переговорів... є відновлення правильних дипломатичних відносин, які Папа цінує надзвичайно високо, – наставляв О. Ізвольського міністр закордонних справ М. Гірс. – Для нас метою є використання цього засобу, щоб отримати передусім усі надійні і позитивні гарантії щодо намірів Св. престолу і поведінки римсько-католицького духовенства.

...Ви уникатимете будь-яких натяків на відновлення дипломатичних зносин” [7, с. 70–71].

Таким чином, Росія відновлювала переговорний процес, маючи за мету переважно розв’язання внутрішніх проблем. Керівна роль тут належала Міністерству внутрішніх справ. Міністр виділяв дві категорії питань: ті, що підлягали обговоренню, та питання, які, безумовно, у дипломатичній формі необхідно відхилити. Слід було виключити з переліку питань заходи уряду Росії проти римо-католицької пропаганди, ліквідації парафій і монастирів, адміністративні заходи покарання духовенства, відкриття нунціатури у Санкт-Петербурзі. До обговорення російська сторона пропонувала дев’ять питань, які стосувалися відновлення католицької ієрархії, виконання пунктів договору щодо діяльності духовних семінарій, використання російської мови в богослужінні у Польщі, відновлення офіційних відносин між Святим Престолом і Росією.

У переліку питань, які пропонував держсекретар Рамполла для обговорення, були найбільш безконфліктні. Ватикан явно демонстрував свою зацікавленість в успішності переговорів. Унійна проблема, як свідчать звіти російського дипломата, і цього разу не проговорювалася. Однак сторони мали її на увазі [8, с. 81].

Беручи до уваги результати проведеної російським дипломатом роботи, Олександр III вирішив розпочати офіційні переговори. 17 листопада 1888 р. міністр закордонних справ передав О. Ізвольському лист царя для Лева XIII, у якому говорилося про взаємовигідність встановлення “дружніх відносин” [9, с. 97].

З початком офіційних переговорів виникли труднощі з відбором кандидатів на заміщення єпископських кафедр, які задовольняли б обидві сторони. Крім того, російська дипломатія наполягала, щоб офіційні настанови папи і внутрішні інструкції єпископам були взаємоузгодженими і доводились до відома через урядові структури. Щодо способу доставки, то листи разом з буллами про призначення єпископів передбачалося відправити російською дипломатичною поштою [10, с. 84, 85].

Таким чином, ті перешкоди, які призвели до зриву переговорів у 1884 р., були зняті. Для Ватикану вони послуговували основою для обговорення становища Римо-католицької церкви в Росії, а також унійної роботи, підготовку до якої Лев XIII уже розпочав [1, с. 44–58].

Формуючи зовнішньополітичний курс Апостольської столиці, папа продемонстрував глибоке розуміння суспільних процесів, які об’єктивно спонукали найбільш потужні країни Європи до створення мілітаристських блоків і розв’язання війни. Загроза останньої спонукала дипломатію Ватикану звернути свої погляди до держав, які через історичні особливості розвитку могли виступити чинником стримування агресії молодих імперіалістичних країн.

Російський дипломат вважав, що в переговорах переважає саме політична мета над релігійною. Він писав, що “політичний інстинкт” Лева XIII “дає змогу йому вбачати в російській імперії головний фактор майбутніх домовленостей, “арбітра війни і миру”, за його

* Тут і далі збережено орфографію і пунктуацію документів.

виразом, і йому хотілося б, щоб до моменту кризи існували принаймні між ним і нами відносини доволі дружні і досить правильні, аби була можливість обмінятися думками й дійти згоди в питаннях, які могли б мати спільний інтерес. З цього погляду він надає особливо важливого значення існуванню дипломатичних зв'язків з нашим урядом. Це, без сумніву, було би домовленістю зовнішньою і поверхневою, але вона могло б мати достатню цінність в очах Лева XIII, щоб спонукати його зайняти стосовно нас міцну коректну позицію, яка відповідала б нашим інтересам. Навіть тільки надія досягти цього спонукала би його відмовитись у даний час від попередньої системи скарг і звинувачень і поступитися деяким нашим вимогам, як наприклад, щодо порядку його відносин з католицькими єпископами імперії, і дійсно протистояти нескінченним інтригам полонофільської партії Ватикану” [11, с. 107].

Схвально ставлячись до створення російсько-французького союзу, ватиканська дипломатія вважала, що він матиме стримувальний вплив на розвиток як радикалізму в Європі, так і соціалістичних течій у самій Франції, і дасть змогу залучити помірковані монархічні кола на бік республіки. Восени 1891 р. папа “безперечно, використовував увесь свій вплив, аби переконати царя в тому, що так званий атеїзм французької республіки має суто зовнішнє значення і що всі консервативні уряди зацікавлені у підтримці помірнього уряду республіки для того, щоб він не потрапив у руки безбожних радикалів”. Лев XIII “ніскільки не старався приховувати своє незадоволення членами Троїстого союзу. І європейська публіка взимку 1891–1892 рр. спостерігала прогресуючу відчуженість Ватикану від урядів Відня і Будапешта” [12, с. 24].

24 січня 1894 р. Росія і Франція підписали конвенцію у військовій галузі. У новій політичній комбінації Ватикану консервативність Росії перетворювалася на позитивний чинник європейської стабілізації. Приєднання до цього союзу Англії, непримиренні відносини якої з Німеччиною набирали дедалі виразнішого характеру через зростання економічної могутності останньої, формувало потужне угруповання з домінуючим впливом на міжнародній арені. Гострота англо-німецьких суперечностей знизила значущість Троїстого союзу і створила загрозу для Італії з її незахищеними морськими кордонами. Тому Німеччина не могла більше бути захистом для Ватикану, як це було раніше [5, с. 351].

У контексті цих дипломатичних успіхів відбулося призначення 18 червня 1894 р. О. Извольського (1894–1897 рр.) міністром-резидентом Російської імператорської місії при Святому Престолі. Про важливість цієї події писала російська преса (“Новоєвремя”, “Journal de St.-Petersbourg”), опублікувавши статті про відновлення дипломатичних відносин [13, с. 69].

Призначенню О. Извольського передувала енцикліка Лева XIII від 7 березня 1894 р. до польського духовенства. Підкресливши давню прихильність Польщі до Апостольської столиці, папа звернув увагу на обов'язок католиків остерігатися виступів, які підривають владу, закликав їх зберігати вірність державі та монарху. Лев XIII послався на попередню енцикліку “*Regum Novarum*” (1891 р.) і нагадав про необхідність організації католицьких установ для робітників, товариств взаємної допомоги тощо для “полегшення тяжкої долі бідних”. Нагадавши, що угоди, укладені між Святим Престолом і Росією, спрямовані на опіку католиків, духовенства і усунення суворих обмежень, на які нарікало духовенство, папа закликав католиків Російської імперії дотримуватись умов, укладених з російським урядом й водночас уникати конфліктів з владою. Він пояснював, що Римо-католицька церква керується вищими інтересами збереження миру і суспільного порядку між народами. Католиків Австро-Угорщини, греко-католиків (у тексті “рутенів”. – Е. Б.) понтифік також зобов'язував зберігати вірність імператору “для збереження католицької церкви і її слави” [14, с. 29–29, 32–33, 36, 38].

Після відкриття постійного дипломатичного представництва Росії при Святому Престолі на порядку денному постало питання про відкриття папської нунціатури у Петербурзі. Неофіційно це питання обговорювалося на коронації Миколи II в 1894 р., куди прибув папський делегат, віденський нунцій Аліарді. Його супроводжував Тарнассі, член Конгрегації у надзвичайних церковних справах, якого готували нунцієм у Росію. Розмова з царем відбувалася у дружній атмосфері й папська делегація відбула з переконанням, що нунціатура є справою недалекого майбутнього [5, с. 395].

Однак у 1896 р. князя О. Лобанова-Ростовського на посаді міністра закордонних справ замінив М. Муравйов, який не належав до симпатиків Риму. Наприкінці того ж року О. Извольський був переведений до Белграда. Він не переставав уважно стежити за політикою Римської курії, вважаючи її позитивною і вигідною для Росії. У “Пам’ятній записці” 1898 р. дипломат детально характеризував внутрішньополітичні, міжнародні, дипломатичні, релігійні переваги організації нунціатури в Росії. О. Извольський звернув увагу на те, що в період понтифікату Лева XIII політика Святого Престолу завжди була “коректною і лояльною”, і це було, безперечно, вигідним для російського уряду. Створення нунціатури, на думку дипломата, зумовлювалося необхідністю тісніших зв’язків Росії з Парижем і Берліном проти Англії, Австро-Угорщини з метою вирішення континентальних суперечок і посилення “русифільської політики” в регіонах. О. Извольський переконував, що нунціатура в С.-Петербурзі спроможна започаткувати формування потужного проросійського кола симпатиків при Святому Престолі з числа членів дипломатичної місії, які після повернення до Риму (нунцій повертається в сані кардинала), як правило, й надалі залишалися провідниками інтересів держави акредитації [15, с. 135–139].

Ці та інші аргументи, викладені О. Извольським у “Доповідній записці”, переконливо доводили необхідність створення дипломатичної місії Святого Престолу в Росії.

Проти присутності папського нунція в Росії різко виступив обер-прокурор Святійшого синоду К. Побєдоносцев. У листі до Миколи II від 21 вересня 1899 р. він погоджувався, що відкриття нунціатури є “кроком дуже важливим і означало б перемену вікової російської політики щодо Риму” [16, с. 323]. Проте К. Побєдоносцев закликав царя пам’ятати про ті історико-культурні розбіжності, які існують між Росією та європейськими країнами і в підсумку зумовлюють особливості її суспільно-політичної системи. “Ставлення російської держави до римського католицизму зовсім особливе, – наполягав К. Побєдоносцев, – оскільки маса католиків у нас поляки, і тому ще, що в Литві і південно-західному краї маса російського народу є предметом історичної суперечки, яка ще донині тягнеться між Росією і Польщею. Всі таємні зусилля католицької Польщі спрямовані на те, щоб ця маса стала католицькою, і, таким чином, польською. Це питання життя і смерті між ними і нами: бути чи не бути Росії” [16, с. 324]. Ставлячи так питання, обер-прокурор переконував, що папський нунцій стане слухняною зброєю в руках польського духовенства проти імперії. “Він буде представником папи в Росії, і нашому уряду доведеться рахуватися з ним, як представником іншої держави... Ні, боже збав Росію від папського нунція!” [16, с. 325].

Зважаючи на суспільну думку, Микола II не наважився порушити традиційні засади російської політики. Самодержавна влада відмовилася від лібералізації відносин з Римо-католицькою церквою на власній території. Компромісним кроком Миколи II був указ від 12 липня 1898 р. про право холмських католиків східного обряду самостійно вирішити про своє перебування у Православній або Римо-католицькій церкві. Указ створював прецедент зміни конфесійної орієнтації. До того часу перехід у інше віросповідання не дозволявся й карався законом. Тому прихильники зближення з Росією плекали надію на поглиблення двосторонніх відносин [17, с. 212].

У 1899 р. Микола II дозволив будівництво нової римо-католицької церкви в Петербурзі, а також здійснити паломництво з Росії до Риму. В 1903 р. Петербурзька академія наук направила в Рим свого постійного наукового кореспондента Є. Шмурла з метою вивчення ватиканських архівів. Результатом його плідної праці стало багатотомне видання унікальних документів “Росія та Італія”, яке охоплювало період з XV до XVIII ст.

У 1899 р. стало зрозумілим, що відкриття нунціатури в Петербурзі – справа нереальна. Проте в Римській курії ще сподівалися надати російсько-ватиканським відносинам вагомішого значення. На початку 1900 р. у ватиканських колах монсеньор Тарнассі висловив переконання, “що його місія у Росію відбудеться”. Опосередковано про користь місії Тарнассі зауважив у розмові з міністром-резидентом М. Чариковим “завжди обережний” кардинал Рамполла [18, арк. 183–183 зв.]. У листопаді кардинал повернувся до питання про ранг російського представника, сказавши, що всі, без винятку, дипломати,

акредитовані при Святому Престолі, мають щонайменше повноваження посланника, користуючись перевагою перед російським міністром-резидентом [18, арк. 144].

За Лева XIII питання нунціатури так і не було вирішене. На тому етапі дипломатичних відносин Ватикан розглядався російським урядом лише як інструмент досягнення певної мети у розв'язанні внутрішніх проблем боротьби з національними та робітничими рухами, що зростали з неймовірною швидкістю. У системі зовнішньополітичних координат царський уряд бажав використовувати могутній авторитет Святого Престолу у світі як засіб подолання зовнішньополітичної ізоляції. Слід також узяти до уваги, що царське самодержавство ідеологічно ґрунтувалося на тісній співпраці з РПЦ, а вона вбачала в папстві свого найбільш небезпечного конкурента. Прагматизм відносин поступився місцем взаємній недовірі.

Водночас співробітництво обох сторін у сфері міжнародних відносин кінця XIX – початку XX ст. мало взаємовигідний характер. Після невдалої війни з бурами (1899–1902 рр.), яка загострила англо-німецький конфлікт, Англія знову вдалася до пошуків зближення з Францією та Росією. Остання була зацікавлена в поживленні відносин, оскільки планувала військові операції у Східній Азії. Партія Лева XIII і його державного секретаря Рамполли, які проводили політику на встановлення дипломатичних відносин з Росією, керувалися новими реаліями суспільно-політичних відносин, що склалися в Європі у другій половині XIX ст., та церковно-релігійною необхідністю утвердження світового авторитету папи, що не в останню чергу пов'язувалося з державною автономією Ватикану. В контексті нового курсу Росія, Франція та Англія посідали головне місце в дипломатичних потугах Ватикану.

Церковні інтереси Ватикану потребували встановлення опіки над католицькими громадами в Російській імперії. Тут було досягнуто певних важливих домовленостей, які сприяли структуризації Римо-католицької церкви в Росії і розвитку духовної освіти, встановленню постійних контактів між Римською курією і духовенством. У національному питанні Ватикан дотримувався взятих на себе зобов'язань. Усі розпорядження для польського духовенства мали виразний характер захисту державних інтересів Росії. У перспективі ватиканська сторона сподівалася на поглиблення міждержавних відносин.

Список використаних джерел

1. *Бистрицька Е.* Східна політика Ватикану в контексті відносин Святого Престолу з Росією та СРСР (1878–1964 рр.) / Е. Бистрицька. – Тернопіль: Підручники і посібники, 2009. – 416 с.
2. *Козлов В.* Дипломатія Святого Престолу в постбіполярній системі міжнародних відносин за часів Іоанна Павла II / В. Козлов. – К.: Книга-Вега, 2008. – 192 с.
3. *Архів зовнішньої політики Російської імперії* (далі – АЗПІ). – Ф. 190. – Оп. 525. – Спр. 1389.
4. *АЗПІ*. – Ф. 190. – Оп. 525. – Спр. 1421.
5. *Винтер Э.* Папство и царизм / Э. Винтер. – М.: Прогресс, 1964. – 533 с.
6. *А. Извольский Н.* Гирсу (Депеша). 19/31 марта 1888 г. // Адамов Е. А. Дипломатия Ватикана в начальную эпоху империализма 1887–1900 / Е. А. Адамов. – М.: Л.: [б. и.], 1931. – 142 с.
7. *Инструкция* Министра иностранных дел Извольскому. Проект депешиг. Извольскому (в Рим). 9 марта 1888 г. // Там само.
8. *А. Извольский* — Н. Гирсу (Депеша). 25 апреля/7 мая 1888 г. // Там само.
9. *Н. Гирс* — А. Извольскому. Проект особо доверительного письма Извольскому (в Рим). 17 ноября 1888 г. // Там само.
10. *А. Извольский* — Н. Гирсу (Депеша). 6/18 декабря 1888 г. // Там само.
11. *А. Извольский* — Н. Гирсу (Письмо). Рим, 14/26 февраля 1889 г. // Там само.
12. *Адамов Е. А.* Дипломатия Ватикана в начальную эпоху империализма 1887–1900 / Е. А. Адамов. – М.: Л.: [б. и.], 1931. – 142 с.
13. *Ламздорф В. Н.* Дневник. 1894–1896. / В. Н. Ламздорф. – М.: Междунар. отношения, 1991. – 456 с.
14. *Энциклика Папы Льва XIII* к польским епископам. — М.: Университет. типография, 1894. — 71 с.
15. *Памятная записка* // Адамов Е. А. Дипломатия Ватикана в начальную эпоху империализма 1887–1900.
16. *Победоносцев К.П.* Письма Победоносцева к Александру III. / К. П. Победоносцев. – М.: Новая Москва, 1926. – Т. II. – 384 с.
17. *Нагаевский И.* История Римских Вселенских Архиепископов. — Рим: [б. и.], 1979. — Ч. III: Від Французької революції до смерті папи Пія XII. – 521 с.
18. *АЗПІ*. – Ф. 136. – Оп. 890. – Спр. 7.

Элла Быстрицкая

УСТАНОВЛЕНИЕ ДИПЛОМАТИЧЕСКИХ ОТНОШЕНИЙ МЕЖДУ РОССИЕЙ И СВЯТЫМ ПРЕСТОЛОМ В ПЕРИОД ПОНТИФИКАТА ЛЬВА XIII (1878–1903 ГГ.): ОТ КОНФРОНТАЦИИ К ДИАЛОГУ

В статье анализируются особенности и цели развития дипломатических отношений между Российской империей и Святым Престолом, совокупность внутренне- и внешнеполитических причин, которые влияли на динамику договоренностей.

Ключевые слова: нунциатура, Российская империя, Святой Престол, Ватикан, Лев XIII.

Ella Bystrytska

THE ESTABLISHMENT OF DIPLOMATIC RELATIONS BETWEEN RUSSIA AND THE HOLY SEE AT PONTIFICATE LEO XIII (1878–1903 YEARS): FROM CONFRONTATION TO DIALOGUE

The article might features of the diplomatic relations between the Russian Empire and the Holy See, their purpose and flow. Analyzed a set of internal and external reasons, which influenced the dynamics of the agreements.

Key words: nunciature, The Russian Empire, Holy See, Vatican, Leo XIII.

УДК 94 (476) "XX"

Оксана Валіон

ТРАНСФОРМАЦІЯ БІЛОРУСЬКОЇ ЕКОНОМІЧНОЇ МОДЕЛІ У 2001–2005 РР.: ПЕРЕХІД ДО СТІЙКОГО СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОГО ЗРОСТАННЯ

У статті авторка досліджує динаміку соціально-економічного розвитку Білорусі впродовж 2001–2005 рр., з'ясовує реалізацію державних програм у сфері економіки та соціальної політики, розкриває ключові аспекти трансформації білоруської економічної моделі в роки другої п'ятирічки.

Ключові слова: Білорусь, білоруська економічна модель, соціально орієнтована ринкова економіка, друга п'ятирічка, машинобудування, модернізація.

Соціально-економічна історія сучасної Білорусі не залишає нікого байдужим. Одні схвалюють курс, за яким вона рухається, інші – заперечують його. Проте однозначним є те, що цей напрямок розвитку сусідньої держави уособлює особливий шлях, відмінний від інших пострадянських держав. Важливою складовою білоруського варіанту розвитку стала специфічна економічна модель, спрямована на створення соціально орієнтованої ринкової економіки, де поєднуються елементи планової системи із ринковими механізмами. Від середини 90-х рр. XX ст. її розвиток відбувався повисхідній, долаючи певні труднощі й перепони, все ж доводив свою ефективність. Однак початок XXI ст. для Білорусі характеризувався не лише переходом до стійкого соціально-економічного зростання, а й появою низки викликів, зумовлених, зокрема, світовою економічною кризою 2008 р., енергетичними проблемами у відносинах з Росією, й, врешті, валютною кризою 2011 р. Проте і в цей нелегкий час країна демонструє вірність обраному шляху, показує готовність корекції національної моделі економіки.

Одним із важливих етапів формування білоруської економічної моделі стала друга п'ятирічка – 2001–2005 рр. Саме в цей час Республіці Білорусь вдалося вийти на перші місця серед країн СНД за найважливішими економічними показниками. Країна зуміла розвинути виробництво власних підприємств, у першу чергу, машинобудівного комплексу, стала лідером серед країн Співдружності за виробництвом більшості споживчих товарів, зокрема, холодильників, телевізорів, тканин, взуття [1, с. 23]. Темпи економічного росту республіки впродовж досліджуваного часу були достатньо високими – 7,5 % у середньому за рік. ВВП Білорусі у 2004 р. збільшився на 11 %, тоді як Росії – на 7,2 %, а Казахстану – на 9,6 %. Стійке економічне зростання 2001–2005 рр. дало змогу збільшити заробітну плату, пенсії, покращити житлове питання в державі тощо. З огляду на це, особливо важливо проаналізувати динаміку соціально-економічного розвитку Білорусі у вказаний час, з'ясувати реалізацію державних програм у сфері економіки та соціальної політики, розкрити ключові аспекти трансформації білоруської економічної моделі в роки другої п'ятирічки.

Досвід білоруської економічної моделі увійшов у поле зору вчених-економістів, політиків, істориків різних країн. Останнім часом виходять друком монографії, аналітичні статті, збірники матеріалів конференцій, присвячені аналізу даної проблеми. Звісно, переважна їх більшість належить перу білоруських дослідників, однак у зв'язку із актуальністю теми розвідки з'являються в Росії, Україні та інших державах. У 2006 р. в Мінську був опублікований збірник статей під редакцією І. В. Пелипаса "Економіка Беларусі: тенденции развития и основные вызовы" [2]. У книгу увійшли дослідження А. Чубрика, І. Точицкой, Е. Раковой, І. Пелипаса, А. Гламбоцкой, С. Пуковича, Д. Крука. Автори розглянули основні проблеми й перспективи розвитку білоруської економіки. Особлива увага приділена викликам, що стоять перед економікою країни в контексті зміни кон'юнктури на зовнішніх ринках й підвищення цін на енергоносії, проблемам розвитку

зовнішньої торгівлі, підвищення експортного потенціалу і конкурентноспроможності білоруських підприємств. Подібні дослідження побачили світ у 2011 р.: “Беларусь: вызовы социально-экономического развития” під редакцією В. Силицького [3] та “Социально-ориентированная модель экономического развития: опыт Германии и Беларуси” (збірник матеріалів міжнародної науково-практичної конференції, 18 травня 2011 р., Мінськ) [4]. Специфіка білоруської моделі розвитку, основні риси соціально орієнтованої економічної системи республіки розглядаються в колективній праці “Белорусский путь” під редакцією О. Пролесковського і Л. Криштаповича [5]. Чималу увагу проблемам економіки Білорусі приділяє білоруський вчений-економіст, нині прем’єр-міністр РБ М. Мясникович. У статті “Проблемы модернизации экономики Беларуси в контексте цивилизационного прогресса” [6] дослідник з’ясував необхідність зміни соціально-економічної парадигми республіки, її вдосконалення в зв’язку із глобалізацією економічних відносин. Стан і перспективи розвитку сільського господарства Білорусі проаналізував академік Національної академії наук РБ Л. Кукреш [7]. Російський науковець Рой Медведєв у монографії “Александр Лукашенко. Контуры белорусской модели” [1] обґрунтував специфіку й основні елементи білоруської економічної моделі, показав її ефективність порівняно із економіками інших країн Співдружності. Серед українських дослідників, які торкалися аналізу даної проблематики, варто виділити праці О. Степаненка [8], В. Денисюка [9], Ю. Лукашина [10; 11] та ін. Автори одностайні в тому, що генератором білоруської економіки стали великі промислові підприємства, які збереглися, модернізовані й продовжують успішно працювати.

Після розпаду СРСР і здобуття незалежності Республіка Білорусь перебувала в доволі складній економічній ситуації, яку зумовила структурна криза початку 1990-х рр. Спад виробництва, інфляційні процеси, наростання соціальних проблем стали звичайними явищами в економіці Білорусі того часу. Для покращення економічної ситуації керівництво держави у 1995 р. прийняло Програму невідкладних заходів із виходу економіки Республіки Білорусь з кризи. В результаті, вдалося помітно знизити рівень інфляції і дефіцит державного бюджету, призупинити спад виробництва та падіння життєвого рівня населення. Нова влада, яку уособлював обраний у 1994 р. президент Олександр Лукашенко, започаткувала традицію розвитку економіки і соціальної сфери Білорусі на основі державних п’ятирічних планів. Компетенція їх затвердження покладалася на новий орган – Всебілоруські народні збори, що скликалися раз на п’ять років. Перші збори, що відбулися у Мінську 19–20 жовтня 1996 р., схвалили подані президентом і урядом “Основні напрями соціально-економічного розвитку Республіки Білорусь на 1996–2000 роки”. Їх реалізація дала змогу не лише відвернути негативні економічні процеси в Білорусі, а й створити умови переходу до стійкого соціально-економічного зростання.

Згідно офіційної статистики у Республіці Білорусь впродовж 1996–2000 рр. валовий продукт зріс на 36 %, продукція промисловості – на 65 %, інвестиції в основний капітал – на 13 %, виробництво споживчих товарів – на 81 %. Понад у 2 рази зріс роздрібний товарообіг. Реальні грошові доходи населення збільшилися на 71 %, житла було введено на 81 % більше [12, с. 169]. Крім того, білоруський експорт збільшився з 5 млрд доларів США у 1995 р. до 8 млрд у 2000 р. Як зауважує російський дослідник Рой Медведєв, перший п’ятирічний план республіки в цілому був виконаний за більшістю показників. Білорусь пододала кризу й занепад 1991–1995 рр. й досягла темпів 1990–1991 рр. [1, с. 19].

Такі результати, звісно, додавали оптимізму керівництву держави, проте їх необхідно було зміцнити. Курс на створення соціально орієнтованої ринкової економіки, високоефективної, з дієвими механізмами державного й ринкового регулювання, спроможної забезпечити високий рівень добробуту громадян, рівність всіх форм власності, ефективної системи соціального захисту був проголошений державною стратегією розвитку Республіки Білорусь на 2001–2005 рр. Відтак, білоруська економічна модель повинна була вдосконалитися відповідно до завдань наступної п’ятирічки, враховуючи тенденції світового розвитку, при цьому зберігаючи вірність базовим характеристикам: специфічним

особливостям країни, її історії, національного характеру, менталітету народу, традицій господарювання, людської солідарності, взаємодопомоги тощо.

На других Всебілоруських народних зборах, що відбулися у Мінську 18 травня 2001 р. [13], була прийнята “Програма соціально-економічного розвитку Білорусі на 2001–2005 рр.” [14]. В ній визначалися цілі й завдання, пріоритети й важливі параметри соціально-економічного розвитку країни, обґрунтовувалися необхідні ресурси та можливі соціально-економічні наслідки. Зокрема, основні цілі Програми, як зазначив О. Лукашенко, полягали у “підвищенні добробуту народу й наближення його до рівня економічно розвинутих європейських держав шляхом поступального, еволюційного руху вперед, заснованого на політичній і соціально-економічній стабільності суспільства; вбудовування білоруської економіки в систему світових господарських зв'язків під контролем суспільства й держави, підтримка наукового потенціалу” [15]. Статистично це виглядало наступним чином: збільшити ВВП країни на 40 %, а рівень добробуту білоруського народу – у 1,8 рази. Забезпечити такі показники можна було за рахунок підвищення виробництва праці, впровадження нових технологій і методів виробництва й управління [1, с. 19].

Ключова роль у реалізації “Програми соціально-економічного розвитку Білорусі на 2001–2005 рр.” належала реальному сектору економіки. В промисловості планувалося завершити етап активної реконструкції з метою забезпечення підвищення ефективності й конкурентоспроможності вітчизняної продукції на зовнішньому й внутрішньому ринках. Окрім того, передбачалося впровадження досягнень науково-технічного прогресу, проведення сертифікації продукції, технологій і виробництва за міжнародними стандартами, розвиток інтеграційних зв'язків з підприємствами інших країн. В результаті загальний об'єм промислової продукції у 2005 р. порівняно із 2000 р. повинен зрости на 28–32 % [14]. Іншим концептуальним документом, де були викладені завдання підвищення ефективності білоруської промисловості та конкурентоспроможності її продукції стала “Програма розвитку промислового комплексу Республіки Білорусь на 1998–2015 рр.” [16]. На початок 2002 р. у республіці нараховувалося 2628 промислових підприємств, що перебували на самостійному балансі (у 1,5 рази більше порівняно із 1990 р.) [17]. Відомо, що промисловий комплекс є основою виробничого потенціалу Білорусі, від успішного розвитку якого залежить добробут держави та її громадян.

У роки другої п'ятирічки промисловість розвивалася доволі швидкими темпами. Більшість її завдань вдалося реалізувати, зокрема, нарощення об'ємів виробництва промислової продукції, збільшення експорту, валютних надходжень та масштабів залучення інвестицій в основний капітал, зміцнилися позиції білоруських товарів на внутрішньому й зовнішньому ринках. Уже у 2003 р. приріст промислової продукції в основних галузях вийшов за межі прогнозованих параметрів. Об'єм промислової продукції у 2003 р. порівняно із 1991 р. характеризувався наступними показниками: Білорусь – 120 %, Україна – 85 %, Казахстан – 80 %, Росія – 72 % [1, с. 20].

Державна політика в подальші роки лише сприяла процесу інтенсифікації виробництва. Так, у промисловості республіки за січень–лютий 2004 р. було вироблено продукції на 14,4 більше, ніж за аналогічний період 2003 р. Серед підприємств, де спостерігалися найвищі показники зростання, варто виділити: Мінпром (21,9 %), концерн Белбіофарм (18,9 %), Мінбудархітектура (11,1 %), Мінсільгосппрод (14,4 %). У територіальному розрізі лідерами стали – Могильовська (15,0 %) і Брестська (16,6 %) області, а також місто Мінськ (18,2 %) [18]. Впродовж січня–грудня 2005 р. спостерігалось зростання продукції промисловості Білорусі відповідно із 4535 до 62545 млрд білоруських рублів [19]. Загалом за роки другої п'ятирічки приріст промислової продукції становив 51,8 %, тоді як Програмою соціально-економічного розвитку на 2001–2005 рр. було передбачено 28–32 % [14].

Позитивним аспектом виконання завдань п'ятирічного плану стало проведення модернізації білоруських промислових підприємств, зокрема, нафтопереробних заводів “Нафтан” і “Мозирського НПЗ”. Програми були спрямовані на збільшення глибини переробки нафти й підвищення якості кінцевих продуктів [20]. Їх реалізація дозволила збільшити, як у

кількісному, так і в якісному плані виробництво білоруських нафтопродуктів, зросла також їх експортна частка. Так, у 2005 р. порівняно із 2004 р. відбулося зростання експорту майже наполовину. Згідно даних митних органів Білорусі, країна імпортувала з Росії у 2005 р. 19,3 млн т нафти за 4,2 млрд дол. США, а експортувала 13,5 млн т нафтопродуктів на 4,9 млрд дол. США [21]. Тенденція зростання експорту білоруських нафтопродуктів спостерігалася і в наступні роки. Дана галузь була і залишається важливою складовою економіки країни. Кошти, отримані від реалізації нафтопереробки, спрямовуються на розвиток інших сфер економіки Білорусі.

У досліджуваній період здійснювалася державна підтримка підприємств машинобудівного комплексу, який є основною галуззю сучасної білоруської промисловості. Безумовно, суттєвим поштовхом до розбудови галузі стало збереження й модернізація технологічного потенціалу країни. Впроваджувалися сучасні науково-технічні програми, відбувалося освоєння нових конкурентних видів продукції, спостерігалася активізація попиту на продукцію машинобудування в Російській Федерації, що дало змогу збільшити його об'єми у 1,8 рази від запланованих показників. Показовим є приклад Мінського автомобільного заводу (МАЗ), що є найбільшим виробником у Білорусі і країнах Східної Європи великовантажної автомобільної, а також автобусної, тролейбусної й причіпної техніки. Впродовж 2003–2005 рр. підприємство збільшувало об'єми виробництва близько 10–12 % щорічно. Об'єм експортного постачання становив понад 70 %, а розмір щорічної інвестиційної програми модернізації виробництва – близько 50 млн доларів США [22]. Продукція МАЗу експортується у 50 країн світу (експорт становить 95 % від загального об'єму виробництва), зокрема, в Росію, Україну, інші країни СНД, а також на ринки Південно-Східної й Центральної Азії, Європи, Латинської Америки.

Не менш відомими у світі є виробничі об'єднання Білоруський автомобільний завод (БелАЗ), Мінський моторний завод, Мінський тракторний завод (МТЗ) і Гомельський комбайновий завод (“Гомсельмаш”). Кожен з них впродовж 2001–2005 рр. демонстрував високі показники як об'ємів виробництва, так і збільшення експортної частки продукції. Так, БелАЗ, один із найбільших у світі і єдиний в СНД виробник кар'єрної техніки, що випускає кар'єрні самосвали вантажопідйомністю від 30 до 320 тонн, машини для підземних робіт, аеродромні тягачі, у вказаний період реалізував проект із модернізації виробничих потужностей об'ємом понад 90 млн доларів США. Зростання об'ємів виробництва на підприємстві в цей час становило близько 30 %, а питома вага нових видів продукції – понад 25 % [22]. Більшість продукції БелАЗу спрямовувалася до Росії (70 %), проте відбувалася активна торгівля із Китаєм, В'єтнамом, ПАР, Монголією, Болгарією, Бірмою, Гвінеєю та іншими державами (30 %) [8, с. 19]. Інвестиційна програма Мінського моторного заводу передбачала виділення близько 4 млн доларів США на модернізацію підприємства, зростання об'ємів виробництва за 2003–2005 рр. становило 30 % щорічно, об'єм експорту оцінювався в розмірі понад 40 %. Провідними підприємствами сільськогосподарського машинобудування в Республіці Білорусь є Мінський тракторний завод (МТЗ) і Гомельський комбайновий завод (“Гомсельмаш”). На кожному реалізовувалася інвестиційна програма, спрямована на модернізацію виробництва і розробку нової продукції, й становила відповідно 25 млн і 10 млн доларів США. Мінський тракторний завод, який входить у вісімку найбільших виробників тракторів у світі потужністю від 20 к. с. до 300 к. с., і є найбільшим серед пострадянських держав упродовж 2001–2005 рр. демонстрував значні темпи зростання виробництва – близько 20 % щорічно. Експортні постачання в структурі продаж МТЗ домінують: 80–85 % від загального об'єму реалізації, при цьому в Російську Федерацію надходило понад 49 % [22]. Техніка МТЗ продається і в інших країнах СНД (в тому числі й в Україні, де тракторна промисловість практично зникла), а також у Азії [11, с. В1]. Бачимо, що збереження, модернізація й інтенсивний розвиток промислових гігантів дав змогу не лише зберегти робочі місця, а й вивів Білорусь на вищий щабель визнання серед міжнародної спільноти, відтак білоруські товари успішно завойовували нові ринки збуту.

Поряд із машинобудуванням у цей час доволі потужними темпами розвивались хімічна і нафтохімічна промисловість, будівництво, а також традиційні для Білорусі лісообробна,

текстильна і харчова галузі виробництва. Республіці також вдалося зберегти й розвинути легку промисловість, що дозволило близько половини внутрішнього ринку забезпечувати одягом вітчизняного виробництва. У Білорусі немає жодного населеного пункту в 50 тис. чол. і більше, де б не було свого підприємства легкої промисловості. Понад 2 тис. підприємств, тобто, близько 70 % в галузі й до нині знаходяться під контролем держави [11, с. В4]. У 1992 р. був створений державний концерн “Беллегпром”, до якого увійшли підприємства текстильної, трикотажної, швейної, шкіряної, взуттєвої, хутряної і текстильно-галантерейної підгалузей. Серед них – Оршанський льонокомбінат, брестська трикотажна фабрика “Елма”, фабрика із пошиття чоловічих сорочок “Еліз”, Вітебський хутрянний комбінат, швейна фабрика “Веснянка” та ін. Усього до складу концерну нині входять 119 організацій, на яких працюють близько 80 тис. чоловік [23]. На початок другої п’ятирічки до “Беллегпрому” належало 92 підприємства, що виробляли понад 87,5 % продукції легкої промисловості. За 2001 р. експорт підприємств концерну “Беллегпром” становив 517,4 млн доларів США, у тому числі в країни поза СНД – 234 млн доларів США [17]. В наступні роки спостерігалось нарощення об’ємів експортних поставок товарів легкої промисловості. Нині підприємства галузі експортують товари у понад 50 країн, серед яких – Німеччина, Італія, Голландія, США, Великобританія, Пакистан, Литва та ін., проте 85 % об’ємів спрямовується до Російської Федерації.

На ринку білоруської легкої промисловості популярністю, як усередині країни, так і поза її межами, користується продукція підприємства із випуску жіночої і чоловічої білизни “Мілавіца”. Із 2002 р. контрольний пакет компанії поділила між собою група іноземних інвесторів з Італії та Естонії, проте 20 % акцій “Мілавіци”, як і раніше належить трудовому колективу. Підприємство експортує продукцію до 30 країн, найбільше – в Росію, Україну, а також Молдову, Словенію, Німеччину, Туреччину й Болгарію. Ще з кінця 1990-х рр. на виробництві проводилася модернізація, встановлення новітнього устаткування провідних фірм Німеччини, Італії, Японії, впроваджувалися останні розробки дизайнерів із Західної Європи. Нині випуск білизни реалізовується під трьома брендами: Milavitsa і Aveline (лінія жіночої білизни), а також Hidalgo (чоловічі вироби). В Україні компанія є лідером із продаж, тому акціонери планують розширити мережу магазинів – із 75 до 200 до кінця 2012 р. [11, с. В1; 24]. Загалом з метою підвищення ефективності роботи білоруської легкої промисловості в роки другої п’ятирічки, а також у подальший час на порядку денному стояли завдання комплексної технічної модернізації, заміни застарілого устаткування на високотехнологічне, що б дозволило збільшити випуск конкурентоспроможної продукції.

Окрему увагу слід звернути й на той факт, що Білорусь залишилася єдиною державою в СНД, що випускає сучасну побутову техніку. Відомими виробниками, як і в часи Радянського Союзу, залишаються підприємства “Горизонт” та “Вітязь”, що виготовляють телевізори. Продукція відповідає вимогам міжнародної системи якості, є сертифікованою. Загальна кількість телевізорів лише заводу “Вітязь” на березень 2006 р. становила понад 6 млн [25], значна частина яких експортувалася. Крім того, в країні впроваджується масовий випуск DVD-програвачів, аудіосистем, супутникового обладнання, мікрохвильових печей, прасок, електричних фенів, пилососів, кондиціонерів [11, с. В1]. Відомим виробником холодильників, пральних машин, електричних чайників, газових та електричних плит у Білорусі є ЗАТ “Атлант”. Впродовж 2000–2005 рр. підприємство активно нарощувало виробництво. Вагомими результатами роботи стало: виробництво у 2001 р. холодильних шаф із скляними дверима, випуск у 2003 р. першої пральної автоматичної машини “Атлант”, а також малогабаритних термоелектричних холодильників, з 2004 р. відбувалося впровадження холодильників Атлант “Нова хвиля” з електронним блоком управління й індикації, у 2005 р. був виготовлений перший електричний чайник “Атлант”. Загалом на 2006 рік на ЗАТ “Атлант” було випущено понад 25 млн холодильників [26]. Як зазначає російський історик Рой Медведев, хоча конкуренція в галузі виробництва побутової техніки є великою, проте Білорусь зберігає свою долю на ринку [1, с. 35–36]. В наступні роки білоруським підприємствам вдалося заключити низку вигідних угод з іноземними партнерами для налагодження взаємної співпраці.

Приємно відзначити той факт, що з початку 2011 р. у Білорусі продають перші мобільні телефони власного виробництва. Їх випускають на промисловому підприємстві “Промзв’язок” у Мінську. Мобільні телефони Евротеф Е1 и Евротеф Е3 можуть працювати з двома sim-картами, обладнані камерою 1,3 Мп, диктофоном, радіотюнером, Bluetooth і WAP-інтерфейсами. Модель Евротеф Е2 простіша й призначена для людей похилого віку та осіб з обмеженими можливостями. Головна її особливість наявність кнопки SOS (для екстреного виклику чи повідомлення). Усі три моделі вартують 100 доларів [27]. Бачимо, що навіть при розробці телефонів для різних вікових і фізичних категорій держава дбає, в першу чергу, не про модний імідж, а намагається й надалі залишатися соціально орієнтованою. Хоча при створенні телефонів використовувалися не лише білоруські, а й зарубіжні комплектувальні матеріали, все ж ініціативу національних конструкторів й інженерів варто вітати. Більшість білорусів схвально відносяться до таких самостійницьких кроків, прагнучи підтримати вітчизняного товаровиробника.

Отже, впродовж першої половини 2000-х рр. зріс не лише зовнішній попит на товари тривалого використання, а й внутрішній, зокрема, на 100 сімей у 2005 році показник збільшився: за телевізорами до 130 одиниць проти 119 у 2000 році, холодильниками до 102 одиниць проти 98, пральними машинами до 176 одиниць проти 71 [28]. У 2005 р. Білорусь демонструвала один із найвищих показників у Східній Європі відносно наявності сотових телефонів – на 100 чоловік майже 250 одиниць. За роки другої п’ятирічки у білорусів збільшилася кількість автомобілів до 1 млн 700 тис. одиниць. Відтак, на 100 сімей припадало 53 автомобіля. За цим показником країна значно випереджала інші держави СНД (у Росії 33 на 100 сімей, в Україні – 29) [29].

У загальному об’ємі виробництва країн СНД Білорусь на початку 2000-х рр. виробляла 67 % усіх тракторів, 42 % мотоциклів, 54 % велосипедів, 49 % хімічних волокон і ниток, 44 % металоріжучих станків, 23 % мінеральних добрив, 20 % загального об’єму телевізорів, холодильників, морозильників і трикотажних виробів [18]. У таблиці 1 наведені показники важливих для Білорусі видів промислової продукції у динаміці за 2000 р. та 2005 р. [30]. Статистика віддзеркалює перехідний етап економіки країни, коли з одного боку відбувався перехід до стійкого економічного розвитку, а з іншого – були присутні низка факторів, що стримували подальше економічне зростання й випуск конкурентоспроможної продукції. Зокрема, не повною мірою вирішеним залишалося питання оновлення основних виробничих фондів й модернізації промислового виробництва шляхом упровадження новітніх технологій, сучасного устаткування.

Таблиця 1

Виробництво важливих видів промислової продукції Білорусі

Вид продукції	2000 р.	2005 р.
Нафта, тис. т	1851	1785
Первинна переробка нафти, тис. т	13528	19802
Хімічні волокна й нитки, тис. т	219	211
Мінеральні добрива – всього, тис. т	4056	5669
Шини	2440	3052
Металоріжучі станки, тис. шт.	5,4	3,7
Вантажні автомобілі, тис. шт.	14,7	22,3
Автобуси, шт.	914	1263
Цемент, тис. т	1847	3131
Тканини всіх видів млн м	287	289
Взуття	15,4	10,1
Пральні машини тис. шт.	88	37
Телевізори, тис. шт.	532	1308
Холодильники й морозильники, тис. шт.	812	995
Велосипеди, тис. шт.	661	473

Головним завданням агропромислового комплексу на 2001–2005 рр., як і в попередні роки, було зміцнити продовольчу безпеку країни, надійно забезпечувати населення продуктами харчування, а також активізувати експорт сільськогосподарської продукції. Розвиток агропромислового комплексу здійснювався у відповідності з “Програмою підвищення ефективності АПК на 2000–2005 рр.” та “Програмою вдосконалення АПК Республіки Білорусь на 2001–2005 рр.” Документи передбачали подальше поглиблення спеціалізації виробництва, його інтенсифікацію, зміцнення матеріально-технічної бази, кооперацію та інтеграцію структур АПК, вдосконалення системи оплати праці, зниження собівартості й підвищення конкурентоспроможності продукції [14]. Однак вони не містили механізмів формування і функціонування соціальної інфраструктури села. Тому у 2003 р. була розроблена “Програма соціально-економічного розвитку й відродження села на 2004–2010 рр.”, що включила не лише динаміку розвитку агропромислового виробництва та його економічне (фінансове) й ресурсне забезпечення, а й комплексний розвиток усієї соціальної інфраструктури села та сільської місцевості. Важливо, що в дану Программу були закладені основні положення Концепції продовольчої безпеки Республіки Білорусь, яка визначала довгострокову аграрну політику відносно підтримки, забезпечення й зміцнення національної продовольчої безпеки, а також створення в країні збалансованого й доступного всім верствам населення ринку продовольства [31]. Потрібно зазначити, що вказана Програма вже фактично почала реалізовуватися з 2005 р., де поряд із ринковими стимулами важливу роль у підтримці сільського господарства здійснювала держава.

Реалізуючи завдання розвитку АПК Білорусі, було зроблено акцент на збереженні великотоварного виробництва. В результаті нове дихання отримали великі молоко-, м'ясопереробні та цукрові підприємства. Відбувалося організаційно-економічне зміцнення колгоспів і радгоспів, сільськогосподарських кооперативів, агрокомбінатів і агрофірм. Збільшувалися можливості приватного сектору в сільській місцевості, розвивалися й підтримувалися особисті подвір'я селян. Проте земля не ділилася на дрібні наділи й не передавалася у приватну власність селян, як це відбулося в Україні й багатьох районах Росії [1, с. 37–38].

У контексті реалізації передбачених завдань було здійснено низку організаційних заходів: проведено регіональну спеціалізацію виробництва рослинницької продукції в сировинних зонах переробних підприємств, визначено 58 спеціалізованих на виробництві зерна районів із найбільш плодючими ґрунтами, переглянуто структуру кормових угідь у бік зростання ролі кукурудзи і багатолітніх трав, проведено концентрацію в сировинних зонах переробних підприємств посівів цукрового буряку, рапсу, ячменю та льону. Вагомим фактором підвищення ефективності й конкурентоспроможності продукції АПК стало проведення реконструкції, технічного переоснащення понад 300 молочно-товарних ферм із встановленням новітнього технологічного устаткування. Крім того, було успішно розроблено й передано для виробництва 100 найменувань нових сільськогосподарських машин й устаткування, а також освоєно виробництво 86 найменувань техніки, що раніше розроблялася. З метою підвищення конкурентоспроможності вітчизняної продукції та залучення інвестицій у аграрний сектор відбувалося реформування збиткових сільськогосподарських організацій із реструктуризацією заборгованості. В результаті було реорганізовано 283 сільськогосподарські організації шляхом приєднання до більш успішних, а також їх передачі державним й приватним інвесторам [7]. Відтак, спостерігалася позитивна динаміка скорочення частки збиткових сільськогосподарських організацій – із 59 % у 2001 р. до 3 % – у 2005 р.

Аналізуючи основні показники аграрного сектору економіки Білорусі впродовж першої половини 2000-х рр., варто виділити позитивну динаміку: у 2000 р. продукція сільського господарства становила 2734 млрд руб., тоді як у 2005 р. – 12826 млрд руб., у тому числі продукція рослинництва за даний час збільшилася на 5225 млрд руб., а тваринництва – на 4867 млрд руб. [30]. Приріст виробництва валової продукції сільського господарства за п'ять років складав 25 %, а переробної промисловості – 30 %.

За випуском важливих видів сільськогосподарської продукції на душу населення Білорусь вийшла на перші позиції у СНД. Із таблиці 2 бачимо, що виробництво зерна зросло із 486,1 кг у 2000 р. до 658,5 кг у 2005 р., овочів – із 138 до 205,8 кг, цукрового буряку – із 145,9 до 314,7 кг, м'яса (у забійній вазі) – із 55,6 до 68,3 кг, молока – із 449,3 до 582,3 кг, яєць – із 329,1 до 318,2 шт. [30]. Кращі показники у випуску сільськогосподарської продукції демонстрували Гомельська, Вітебська, Мінська, Брестська й Гродненська області.

Таблиця 2

**Виробництво сільськогосподарської продукції на душу населення в рік у
Республіці Білорусь, кг**

Вид продукції	2000 р.	2005 р.
Зерно	486,1	658,5
Картопля	872,6	839,4
Овочі	138,0	205,8
Рапс	7,2	15,4
Цукровий буряк	145,9	314,7
М'ясо (забійна вага)	55,6	68,3
Молоко	449,3	582,3
Яйця, шт.	329,1	318,2

Хоча й спостерігався певний прогрес у аграрній галузі економіки Білорусі, проте низькою залишалася заробітна плата робітників сільськогосподарських організацій – 199,5 тис. руб. або 92 дол. США, що становило 55,4 % від рівня заробітної плати в цілому у народному господарстві республіки [7]. Крім того, багато сільськогосподарських підприємств все ж перебували в скрутному фінансовому стані, також відчувалася слабкість розвитку інтеграційних зв'язків. Виток нових підходів відносно ефективного функціонування агропромислових структур з метою надання стійких темпів розвитку АПК та виходу на конкурентоспроможне виробництво відбувся із прийняттям Державної програми відродження й розвитку села на 2005–2010 рр.

Таким чином, упродовж 2001–2005 рр. швидкими темпами відбувалося зростання промисловості, позитивні зрушення спостерігалися і в сільському господарстві Білорусі. Як наслідок, середньорічний приріст валового внутрішнього продукту (ВВП) у досліджуваній час перевищив 7 %, що є одним із найвищих показників серед країн Європейського Союзу та СНД. Приріст ВВП відносно попереднього року у 2001 становив 4,7 %, відповідно у 2002 р. – 5 %, у 2003 р. – 7 %, у 2004 р. – 11,4 %, у 2005 р. – 9,2 %. Тоді як в Україні зростання ВВП складало відповідно, %: 9,2 %, 5,2 %, 9,6 %, 12,1 %, 2,6 % [32, с. 70; 9, с. 35].

Динамічний розвиток економіки сприяв зростанню середньомісячної заробітної плати працівників народного господарства країни. У 2004 р. її розмір становив 199,9 доларів США, а у 2005 р. – 261,3 долари США, тоді як у кінці 2001 р. вона була еквівалентна 105,8 долларам США [9, с. 35]. Із таблиці 3 [30] можемо бачити збільшення реальної заробітної плати за першу половину 2000-х рр. працівників промисловості, сільського господарства, освіти, науки, охорони здоров'я, торгівлі, транспорту, будівництва тощо.

Таблиця 3

**Реальна заробітна плата працівників за галузями економіки
(у відсотках до попереднього року)**

Назва галузі	2000 р.	2005 р.
Промисловість	110,6	118,4
Сільське господарство	121,4	128,8
Будівництво	110,1	117,8
Транспорт	112,0	120,8
Торгівля і громадське харчування	107,5	122,6
Охорона здоров'я	111,8	124,0
Освіта	114,6	124,3

Наука і наукове обслуговування	115,9	123,2
--------------------------------	-------	-------

Хоча й спостерігалася динаміка збільшення середньомісячної заробітної плати в Білорусі, проте серед країн СНД найпомітніше вона збільшилася впродовж 2004–2005 рр. у таких багатих природними ресурсами країнах, як Росія й Казахстан. Однак Білорусь була лідером у СНД за розмірами пенсій: у 2005 р. середньомісячна пенсія тут становила 104 долари США [1, с. 22]. Навіть сьогодні, після кризи, середня пенсія у Білорусі складає 2,2–2,5 млн руб (2–2,5 тис. грн., що вдвічі більше, ніж в Україні), а середня зарплата – 3–4 млн руб. (3–4 тис. грн., що в 1,5–2 рази вище офіційної в Україні) [10, с. А3]. Однак, потрібно зазначити, що зростання цін на товари широкого вжитку нині республіка не уникла.

Отже, у 2005 р. Республіка Білорусь значно перевищила рівень докризового 1990 р.: за виробництвом ВВП – на 27 %, випуском промислової продукції – на 53 %, виробництвом споживчих товарів – на 66 %, за реальними грошовими доходами й заробітною платою – у 1,7 і 2 рази відповідно, роздрібному товарообігу – у 2,2 рази, хоча виробництво продукції сільського господарства становило 90, інвестицій в основний капітал – 96,2 % від рівня 1990 р. На відміну від Білорусі, яка одна з перших держав на пострадянському просторі досягла рівня показників докризового 1990 р., провідні учасники СНД за основними параметрами великою мірою відстають від рівня докризового року. Таку тенденцію можемо спостерігати із таблиці 4 [33].

Таблиця 4

Індекси зміни основних показників розвитку економіки Білорусі і найбільших держав-учасників СНД (2004 р. до рівня 1991 р., у відсотках)

Країна	ВВП	Продукція промисловості	Продукція сільського господарства	Інвестиції в основний капітал
Білорусь	117,3	140	92,3	75,1
Росія	89,5	76	74	43
Україна	66,7	96	73	47
Казахстан	116,5	89	82	62

У роки другої п'ятирічки відбулася стабілізація валютного ринку, зростання курсу білоруського рубля, суттєве зниження темпів інфляції й девальвації. Якщо у 2000 р. зниження обмінного курсу білоруського рубля до долара США становило 269 %, то за 2005 рік відбулося номінальне його зміцнення. Було забезпечено й стабільність споживчого ринку: приріст індексу споживчих цін у 2005 р. становив 8 % порівняно із 107,5 % у 2000 р. [33]. Поступово знижувалися й темпи інфляції: у 2002 р. остання становила 34,8 %, у 2003 р. – 25,4 %, у 2004 р. – 14,4 %, у 2005 р. – 8,0 %, у 2006 р. – 6,6 % [34]. Хоча в середині 2000-х рр. спостерігалася стабілізація даних процесів у республіці, що є вагомим показником фінансового здоров'я країни, проте надалі ця проблема знову стала актуальною для Білорусі.

Одним із головних пріоритетів соціально-економічної політики Білорусі є забезпечення населення житлом. У “Програмі соціально-економічного розвитку Білорусі на 2001–2005 рр.” передбачалося покращення житлових умов малозаможним, соціально вразливим верствам населення, молоді, людям, які проживають у сільській місцевості, працівникам охорони здоров'я, освіти, культури, молодим спеціалістам і військовослужбовцям. У цьому контексті важливими завданнями стали: зниження собівартості будівництва житла, введення щорічно 2,5–3 млн кв. м загальної площі житлових будинків, використання енергоефективних, екологічно чистих будівельних матеріалів, інженерного устаткування, впровадження нових архітектурно-будівничих систем тощо. Впродовж 2001–2005 рр. нове житло повинні були отримати близько 300 тис. білоруських сімей [33].

Таблиця 5

Житлове будівництво Республіки Білорусь

	2000 р.	2005 р.
Введення в дію житлових будинків, тис. кв. м загальної площі	3528,5	3785,5
Введення в дію житлових будинків у	1081,1	1236,4

сільських населених пунктах, тис. кв. м загальної площі		
Кількість побудованих квартир, тис.	39,4	43,3

Із таблиці 5 простежується позитивна динаміка об'ємів введення житла як загалом у країні, так, у сільській місцевості, зокрема [33]. У 2005 р. забезпечення житлом у середньому на одного жителя становило 23 кв. м, що відповідало запланованим показникам, й на 1,4 кв. м перевищувало рівень 2000 р. Все ж вартість житла значно випереджала темпи зростання доходів населення.

Варто зазначити, що нині в Білорусі кожне велике підприємство, крім зарплати (в тому числі 13-ї), путівок у санаторій, компенсацій в зв'язку із виходом на пенсію, обов'язково забезпечує працівника житлом. У цьому контексті діє державна програма, згідно якої держава дає пільговий кредит під 3 % річних у білоруських рублях. А на селі – програма державної підтримки кредитування будівництва, за якою працівникам, котрі працювали на землі впродовж 5 років й бажають залишитися, видають кредит на будівництво будинку під 1 % річних. Безкоштовно отримують житло сім'ї, які мають п'ять і більше дітей. Щорічно в республіці вводять понад 5 млн кв. м, що майже у три рази більше, ніж в Україні. Крім того, білоруси платять лише 20 % собівартості комунальних платежів, решта – держава. Так, комунальні витрати на однокімнатну квартиру в Мінську (включаючи світло, телефон, опалення) становлять близько 60 тис. руб. (60 грн.) [10, с. А3]. Бачимо, що стратегічний курс на побудову соціально орієнтованої держави доводить свою життєздатність.

Для розвитку економіки країні необхідні висококваліфіковані кадри, науковий потенціал, широка інноваційна діяльність. Тому Білорусь звертає особливу увагу на збереження й примноження науково-інтелектуального потенціалу суспільства, вдосконалення системи підготовки й зміцнення наукових, науково-технічних й педагогічних кадрів, підвищення рівня фундаментальних і прикладних досліджень, наукового і науково-технологічного забезпечення прискореного соціально-економічного розвитку республіки. Головним завданням другої п'ятирічки відносно активізації інноваційної політики було впровадження на виробництві передових вітчизняних і зарубіжних наукових розробок з метою насичення ринку сучасною конкурентоспроможною продукцією [33]. Високі цілі пробуджують честолюбні наміри. У Білорусі за роки незалежності кількість дослідницьких інститутів, як і залучених у них учених, майже не скоротилася, а навпаки [11, с. В4]. Акцент ставиться на активній участі інтелектуальних сил і наукових ресурсів у піднесенні економіки, пріоритеті прикладних наукових робіт, розвитку інноваційної діяльності.

Білоруська влада розробляє проекти з підтримки та розвитку в країні високотехнологічних виробництв і підприємств. Так, у 2004 р. було ухвалено започаткування в країні “Парку високих технологій” [35, с. 37]. Основна мета проекту – створення сприятливих умов для розвитку індустрії експортно-орієнтованого програмування, розвитку інших експортних виробництв, заснованих на нових і високих технологіях, а також для концентрації кадрового, науково-виробничого й інвестиційно-фінансового потенціалу [37]. Для організацій, що займалися високотехнологічним виробництвом, було знижено у 2 рази ставки податку на прибуток; структури, які виконували наукові дослідження й розробки, звільнялися від сплати ПДВ; для підприємств, котрі застосовували нові і високі технології було знижено до 10 % ПДВ [9, с. 38]. Безперечно, проект створив хороші умови для розвитку наукоємного сектору промисловості Білорусі.

Однією із характерних ознак білоруської економічної моделі є її експортна спрямованість. Республіка торгує із понад 170 країнами світу. При цьому доля експорту у ВВП становить близько 70 % [1, с. 57].

Таблиця 6 демонструє об'єми зовнішньої торгівлі Білорусі впродовж 2000–2005 рр. [30]. Бачимо, що її обсяги збільшилися із 15972 до 32687 млн дол. США, тобто, понад у 2 рази. Найвищими темпами відзначалася торгівля із країнами СНД, зокрема з Росією, що збільшилася у досліджуваній час на 6519 млн дол. США. Торговельні операції Білорусі із

країнами поза СНД за експортом продукції зросли на 5992 млн дол. США, тоді як за імпортом – на 2990 млн дол. США.

Таблиця 6

Зовнішня торгівля Республіки Білорусь (млн доларів США)

	2000 р.	2005 р.
Об'єм зовнішньої торгівлі РБ	15972	32687
із країнами СНД	10469	18202
із них з Росією	9315	15834
із країнами поза СНД	5503	14485

У 2004 р. основними торговельними партнерами Білорусі були Росія і країни ЄС. Так, за експортом товарообіг республіки становив із: Росією – 47 %, Великобританією – 8,3 %, Голландією – 6,7 %, Польщею – 5,3 %; за імпортом – Росія – 68,2 %, Німеччина – 6,6 %, Україна – 3,3 %. У 2005 р. товарообіг збільшився на 8 %, у тому числі експорт – на 16 %, імпорт – на 1,3 % [21]. Варто зауважити, що суттєву роль у збільшенні білоруського експорту відіграла протекціоністська політика Росії відносно країн поза СНД. Наприкінці 2003 р. Росія підвищила мито на вантажні автомобілі більше семи років із країн поза СНД, що призвело до значного зростання експорту відповідних товарів із Білорусі. Така політика спостерігалася і в харчовій промисловості, яка також демонструвала високі темпи зростання [37]. З середини 2000-х рр. спостерігалася тенденція диверсифікації білоруського експорту, що полягала у переорієнтації експорту з російського ринку на ринки інших країн СНД та Західної Європи. Проте Росія, як і раніше, продовжує залишатися важливим для Білорусі ринком збуту [38]. Бачимо, що експортна спрямованість економіки республіки актуалізує випуск конкурентоспроможної білоруської продукції.

Таким чином, упродовж 2001–2005 рр., а особливо за останні 2,5 роки другої п'ятирічки, відбувся перехід економіки Білорусі до стійкого соціально-економічного зростання. В цей час середньорічний приріст валового внутрішнього продукту перевищив 7 %, що було одним із найвищих показників серед країн Європейського Союзу та СНД. Прискорене економічне зростання вплинуло на покращення матеріального становища білоруських громадян, які загалом підтримували впровадження білоруської моделі економічного розвитку. Її трансформація протягом 2001–2005 рр., що передбачала вдосконалення соціально-економічної системи відповідно до завдань другої п'ятирічки, підтвердила правильність поступу держави у пошуку власного шляху розвитку. Разом з тим, перед Білоруссю завжди, як у середині 2000-х рр., так і нині постає проблема вибору. Цей вибір полягає у проведенні такої політики, яка б базувалася на реформах і модернізації, при цьому особливо важливо не втратити тих традицій, що історично склалися. Проте не менш актуально зробити білоруську економічну модель стійкішою до економічних викликів, довівши її економічну спроможність на наступні десятиліття.

Список використаних джерел

1. *Медведев Р.* Александр Лукашенко. Контуры белорусской модели / Р. Медведев. – М., 2010. – 320 с. – Режим доступу: http://fondknig.com/2011/07/31/aleksandr_lukashenko_kontury_belorusskojj_modeli.html.
2. *Економіка* Беларуси: тенденции развития и основные вызовы: сб. / под ред. И. В. Пелипася. – Минск–СПб.: Невский простор, 2006. – 248 с. – Режим доступу: <http://research.by/pdf/economy2006r.pdf>.
3. *Беларусь: вызовы социально-экономического развития* / Под ред. В. Силицкого. – СПб.: Невский простор, 2011. – 192 с. – Режим доступу: <http://research.by/pdf/challenges2011r.pdf>.
4. *Социально-ориентированная модель экономического развития: опыт Германии и Беларуси: материалы междунар. науч.– практ. конф., Минск, 18 мая 2011г.* / Фонд им. Фридриха Эберта [и др.]. – Минск: И. П. Логвинов, 2011. – 108 с. – Режим доступу: <http://library.fes.de/pdf-files/bueros/belarus/08708.pdf>.
5. *Белорусский путь* / Под ред. О.В. Пролесковского и Л.Е. Криштаповича. – Минск, 2009. – 217 с. – Режим доступу: http://iac.gov.by/nfiles/000019_245549.pdf.
6. *Мясникович М.* Проблемы модернизации экономики Беларуси в контексте цивилизационного прогресса / М. Мясникович // Общество и экономика. – № 6. – 2003. – С. 22–37.
7. *Кукреш Л.* Состояние и перспективы развития сельского хозяйства Беларуси / Л. Кукреш. – Режим доступу: <http://war.lubomudrie.forum24.ru/?1-11-0-00000006-000-0-0-1191602132>.
8. *Степаненко О.* “Белаз” покоряет планету / О. Степаненко // Что делать? – 2004. – № 2. – С. 18–19.
9. *Денисюк В.* Інноваційна діяльність у Республіці Білорусь: економічні показники, напрями активізації / В. Денисюк // Проблеми науки. – 2006. – № 9. – С. 34–42.
10. *Лукашин Ю.* Другая Белоруссия: полгода спустя / Ю. Лукашин // Ежедневник 2000. – № 47(583). – 2011. – 25 листопада. – С. А3.
11. *Лукашин Ю.* Другая Белоруссия: полгода спустя / Ю. Лукашин // Ежедневник 2000. – № 48(584). – 2011. – 2 грудня. – С. В1, В4.
12. *Шимов В.* Экономическое развитие Беларуси на рубеже веков: проблемы, итоги, перспективы / В. Шимов. – Режим доступу: <http://www.twirpx.com/file/113216/>.
13. *Всебелорусское народное собрание.* – Режим доступу: http://ru.wikipedia.org/wiki/Всебелорусское_народное_собрание.
14. *Указ*

Президента Республики Беларусь от 08.08.2001 № 427 “Об утверждении программы социально-экономического развития Республики Беларусь на 2001–2005 годы”. – Режим доступа: <http://www.lawbelarus.com/repub2008/sub32/text32403/index.htm>. 15. Режим доступа: <http://7days.belta.by/7days.nsf/last/322BB41B1EDF5E5A42256AB9004C6562?OpenDocument>. 16. Указ Президента Республики Беларусь от 14.05.1998 N 246 “Об утверждении концепции и программы развития промышленного комплекса Республики Беларусь на 1998–2015 годы”. – Режим доступа: <http://www.lawbelarus.com/repub2008/sub37/text37646.htm>. 17. Экономика Беларуси. – Режим доступа: <http://bielarusy.narod.ru/bielarus/econ.html>. 18. Десять вопросов о белорусской экономике. – Режим доступа: <http://7days.belta.by/7days.nsf/last/90BCF5D1A8E40A6942256F1000543580?> 19. Основные показатели по Беларуси по месяцам за 2000–2010 гг. (нарастающим итогом). – Режим доступа: <http://www.cisstat.com/>. 20. Сехович В. 1991–2006. Итоги. Нефтяная и нефтеперерабатывающая отрасль / В. Сехович. – Режим доступа: http://zautra.by/art.php?sn_nid=23&sn_cat=9. 21. Экономика Белоруссии. – Режим доступа: http://ru.wikipedia.org/wiki/Экономика_Белоруссии. 22. Республика Беларусь. Машиностроительная отрасль. – Режим доступа: http://bel.biz/files/Belarus_machinery_industry_overview.pdf. 23. Беллегпром. – Режим доступа: <http://news.tut.by/tag/ex6271-bellepprom.html>. 24. Милавица – это современная история... – Режим доступа: <http://fison.com.ua/istorija-milavitsy.html>. 25. Витязь (предприятие). – Режим доступа: [http://ru.wikipedia.org/wiki/Витязь_\(предприятие\)](http://ru.wikipedia.org/wiki/Витязь_(предприятие)). 26. Минский завод холодильников. – Режим доступа: http://ru.wikipedia.org/wiki/Минский_завод_холодильников. 27. Первые белорусские мобильники уже поступили в продажу. – Режим доступа: <http://www.interfax.by/article/78845>. 28. Постановление Совета министров Республики Беларусь 27 июля 2006 г. № 941. – Режим доступа: www.investar.by/files/rtf/79.rtf. 29. Доклад Президента Республики Беларусь А. Г. Лукашенко на третьем Всебелорусском народном собрании. – Режим доступа: <http://president.gov.by/press43747.html>. 30. Беларусь в цифрах. Статистический справочник. – Режим доступа: http://belstat.gov.by/homep/ru/publications/belarus_in_%20figures/belarus_in_figures.pdf. 31. Важнейшие государственные программы развития АПК. – Режим доступа: <http://www.mybntu.com/economy/plan/vazhnejshie-gosudarstvennye-programmy-nbsp-razvitiya-apk.html>. 32. Білоруська модель соціально-економічного стійкого інноваційного розвитку: формування і шляхи реалізації // Економіст. – 2006. – № 4. – С. 70–71. 33. Программа социально-экономического развития Республики Беларусь на 2006–2010 годы. – Режим доступа: armenia.mfa.gov.by/.../programma%20s-e%20razvitiya%202006-2010_516.doc. 34. Белорусский рубль. – Режим доступа: http://ru.wikipedia.org/wiki/Белорусский_рубль. 35. Криль М. История країн Центрально-Східної Європи (кінець ХХ – початок ХХІ ст.) / М. Криль. – Навч. посібник. – К.: Знання, 2008. – 284 с. 36. Белорусский парк высоких технологий. – Режим доступа: http://ru.wikipedia.org/wiki/Белорусский_парк_высоких_технологий. 37. Чубрик А. Экономика Беларуси: основные вызовы / А. Чубрик. – Режим доступа: <http://research.by/pdf/economy2006r.pdf>. 38. Гламбоцкая А., Пукович С. Белорусский экспорт. Проблемы и перспективы / А. Гламбоцкая, С. Пукович. – Режим доступа: Экономика Беларуси: тенденции развития и основные вызовы: сб. / под ред. И. В. Пелипаса. – Минск.-СПб.: Невский простор, 2006. – 248 с. – Режим доступа: <http://research.by/pdf/economy2006r.pdf>. 3.

Оксана Валион

ТРАНСФОРМАЦИЯ БЕЛОРУССКОЙ ЭКОНОМИЧЕСКОЙ МОДЕЛИ В 2001–2005 ГГ.: ПЕРЕХОД К УСТОЙЧИВОМУ СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКОМУ РОСТУ

В статье автор исследует динамику социально-экономического развития Беларуси на протяжении 2001–2005 гг., выясняет реализацию государственных программ в сфере экономики и социальной политики, раскрывает ключевые аспекты трансформации белорусской экономической модели в годы второй пятилетки.

Ключевые слова: Беларусь, белорусская экономическая модель, социально ориентирована рыночная экономика, вторая пятилетка, машиностроение, модернизация.

Oksana Valion

TRANSFORMATION OF BELORUS ECONOMIC MODEL IN 2001–2005: CHANGE TO STEADY SOCIAL AND ECONOMIC GROWTH

The article deals with the study of the dynamics of social and economic development of Belarus during 2001–2005. A special attention is paid to the government programmes realization in the sphere of economics and social policy as well as to the analysis of key aspects of Belarus economic model transformation in the period of second five-year plan implementation.

Key words: Byelorussia, Byelorussia economic model, socially oriented market economy, second five-year plan, engineering industry, modernization.

УДК 94 (676)

Ольга Мітькіна

АЛЖИРСЬКА КРИЗА ТА ПОВЕРНЕННЯ ДО ВЛАДИ ШАРЛЯ ДЕ ГОЛЛЯ

Стаття присвячена проблемі Алжиру, яка стала однією з причин падіння Четвертої республіки і підштовхнула Шарля де Голля повернутись до влади.

Ключові слова: алжирська криза, деколонізація, визвольний рух, міжнародна спільнота, незалежність.

Алжир займав особливе місце в системі французької колоніальної імперії. З 9,5 млн його населення 1 млн становили європейці, в основному французи. У руках останніх була зосереджена практично вся економічна й політична влада в країні. Протягом десятиліть (Алжир був завойований 1830 року) багатьом поколінням французів зі шкільної лави вселялась думка про те, що Алжир є невід'ємною частиною Франції й що захист інтересів країни на території африканського континенту – патріотичний борг кожного громадянина республіки [6, с. 24]. Саме тому, коли під керівництвом Фронту національного визволення Алжиру (ФНВ) почалося повстання проти французької влади, уряд відразу взяв курс на його придушення. Але всупереч очікуванням правлячих кіл війна затяглася.

Слабкість Франції після Другої світової війни, необхідність економічного та політичного відновлення країни, світовий антиколоніальний рух – все це вплинуло на розгортання алжирської національно-визвольної боротьби.

Ще у 1945 році в Алжирі розпочались вуличні маніфестації, під час яких демонстранти серед лозунгів висували вимогу надання незалежності країні. У 1949 році в Каїрі було створено штаб національно-патріотичного руху – Алжирський революційний комітет – під керівництвом Ахмеда Бен-Белли. В ніч з 31 жовтня на 1 листопада 1954 року була здійснена серія нападів по всій території Алжиру. А ні преса, а ні місцеве керівництво, а ні сама метрополія не надали цьому інциденту великого значення. Тоді ніхто і не уявляв собі, що саме ця ніч стане початком майже 8 річної визвольної війни алжирського народу і що Алжир дійсно таки стане незалежним.

Надалі події стали розгортатись досить швидко. Організатори акції 1 листопада видали маніфест у якому оголошувалось про створення фронту національного визволення Алжиру (ФНВ), а метою його діяльності – незалежність Алжиру. Французький уряд направив війська для придушення повстання. Франсуа Міттеран, будучи Міністром закордонних справ заявив: “Алжир це Франція” [5, р. 40]. Франсуа Міттеран, як і більшість політиків та пересічних громадян Франції, розглядали Алжир як невід'ємну частину Французької Республіки. Але були прихильники й іншої думки, що зводилася до визнання неминучості й необхідності надання Алжиру незалежності. Зазначимо, що у 1954 році, у момент самого початку війни в Алжирі, майже ніхто, з французьких політиків та військових і чути про незалежність не хотів [11, с. 316].

Ці дві діаметрально протилежні точки зору зіштовхувались та одночасно переплітались у свідомості людей. На жаль, французьке керівництво не розуміло, що саме позиція придушення є їх основною помилкою, що боротьба алжирського народу була невід'ємною частиною світового деколонізаційного руху. Більше того, після отримання незалежності Тунісом та Марокко у березні 1956 року інші альтернативи були просто не прийнятні для Алжиру.

Війна швидко набула жорстоких форм. Командування французької армії було незадоволене політикою уряду. Адже останній з одного боку тримався курсу на

придушення національно-визвольного руху алжирців, а з іншого боку – за спиною армії вів секретні переговори зі ФНВ.

У своїй тактиці французький уряд поєднував військові акції із закликами до примирення на основі розширення свобод мусульманського населення країни, його “інтеграції” з білими колоністами та обіцянками юридично визнати в майбутньому Алжир і укласти з ним угоду про нові умови співіснування з Францією. У лавах армійської верхівки швидко росло переконання, що уряд взагалі нездатний розв’язати “алжирське питання”. Не зважаючи на великі фінансові видатки, які тягло за собою продовження війни, метрополія не мала наміру відмовлятися від своїх володінь (особливо після відкриття 1956 року нафтових родовищ в Сахарі).

Згодом алжирська криза стала однією з головних причин затяжної урядової кризи у Франції. Загострення політичної обстановки викликало пожвавлення в рядах практично завмерлого голлістського руху. Інтуїтивно голлісти зрозуміли, що, нарешті, настав той самий момент, коли Четвертій Республіці можна завдати вирішального удару. У той час коли лідер голлістського руху продовжував жити відлюдником у Коломбе, його прибічники розгорнули по всій країні широку кампанію за повернення де Голля до влади.

Керівний комітет невеликої голлістської партії “Соціальних республіканців” вирішив скористатися тим, що їхній представник Ж. Шабан-Дельмас займав пост міністра оборони, і домовились про направлення до Алжиру в якості офіційних осіб від міністерства голлістів Дельбека й Нейвирта. Основною метою діяльності посланників повинна була стати агітація за повернення до влади генерала де Голля, а також залучення на його сторону двох основних сил, що відстоюють гасло “французький Алжир” – ультраколоніалістів і командування армії. Сам де Голль зовні залишався байдужим до кампанії, розгорнутої його прихильниками, однак він пильно стежив за подіями. Наприкінці квітня у де Голля в Коломбе побував Дельбек і розповів йому про ситуацію в Алжирі. У своїх спогадах Дельбек наступним чином згадує їхню розмову: “У даний момент все можливо, мій генерал”, “Але армія? Ви думаєте, що вона за мене? Ви говорили про мене із Саланом?” [7, с. 118]. Де Голль часто робив вигляд, що він ні в що не вірить, але аудієнція, передбачена на 20 хвилин, тривала більше години. Взагалі тактика де Голля в ці дні була складною й таємничою. Ні перед ким він не хотів розкривати своїх карт. Навіть найближчі прихильники повернення де Голля до влади, старі, віддані йому голлісти, не мали чіткого розуміння планів свого шефа в алжирському питанні. Однак, з кожним днем ставало усе очевидніше, що генерал повний надій повернутися до влади.

Сусідні країни, Туніс та Марокко, частково намагались допомогти Алжиру, дозволяючи вільний переліт літаків Бен-Белли через їх повітряний простір. Більше того, на хвилі антиколоніалізму в Марокко відбулась жорстока різня французів, султан зі свого боку висловлював ярі протести французьким діям в Алжирі. У Тунісі ж у 1957 році Х. Бургіба збирався денонсувати фінансову угоду, яка пов’язувала його з Францією. Окрім того, все частіше і частіше траплялись постійні прикордонні інциденти, згодом туніська армія вже не перешкоджала просочуванню алжирських партизанів, тим більше, що Франція вимагала їх переслідувати. 8 лютого 1958 року французька авіація під час операції проти ФНВ бомбардувала туніське містечко. Реакція Тунісу була миттєвою. У Тунісі було закрито всі французькі консульства. А співробітників відправлено на батьківщину. Після чого, туніський президент Х. Бургіба відкликав свого посла з Парижу, який до речі повернувся на батьківщину через Коломбе де мешкав де Голль. Більше того Туніс звернувся зі скаргою до ООН. Але США та Великобританія домоглись скасування з’їзду Ради Безпеки ООН та запропонували свої “добрі послуги” для врегулювання конфлікту. Франція та Туніс погодились на цю пропозицію, чим уряд Гаяяна дозволив США та Великобританії втрутитись у північно-африканські справи. Це викликало різке невдоволення командування французьких військ в Алжирі, яке ще більше закріпилось у своїй позиції – уряд не здатен вирішити алжирську проблему.

Обстановка в Алжирі ще більше загострилася – президент республіки Рене Коті запропонував сформувати новий кабінет прихильникові переговорів з ФНВ П'єру Пфлімлену. 13 травня 1958 р., у день інвеститури нового прем'єра в будівлі Національних зборів був розв'язаний заколот [6, с. 25]. Паралельно з цим розгортались події і в Алжирі. Незадоволені політикою метрополії європейські колоністи Алжиру створили Комітет громадського порятунку, лідерами якого стали студентський, ватажок П'єр Лагайярд та впливовий промисловець і землевласник Робер Мартель. Комітет розпочав серед французьких солдатів пропагандистську діяльність, метою якої було переконати військових не виконувати ті накази Парижа, які вели, на думку змовників, до втрати Францією колонії. Під час траурної церемонії поховання вбитих партизанами французьких солдатів, що відбувалося в Алжирі 13 травня 1958 р., П. Лагайярд та Р. Мартель звернулися до зібраних на цвинтарі людей із закликом змінити “проалжйрську” адміністрацію країни. Захлинаючись від емоцій натовп вирушив до резиденції генерал-губернатора. Війська не чинили опору заколотникам, і до вечора влада опинилася в руках новоствореного Комітету громадського порятунку, очоленого генералом Ж. Массю. Крім нього, до складу комітету увійшли інші військові, а також П. Лагайярд і Р. Мартель. Метою своєї діяльності комітет оголосив збереження французької присутності в Алжирі.

П. Пфлімлен був затверджений на посаді прем'єр-міністра. Так почалися три трагічні тижні для Четвертої Республіки. На думку Н. Молчанова діяльність Шарля де Голля протягом цих декількох тижнів являла собою шедевр політичної стратегії й тактики. Саме в цей час де Голль найяскравіше проявив свої здібності політика, дипломата та людини дії [11, с. 327].

У першому комюніке Комітету громадянського порядку говорилося, що його члени “благають генерала де Голля перервати своє мовчання й створити уряд суспільного порятунку, здатного зберегти Алжир” [10, с. 76]. Саме в цей час де Голль вирішив сам вступити в гру й дуже швидко зайняв у ній головну роль.

Отже, увечері 15 травня генерал випустив з декларацією, у якій сповіщав, що має намір повернутися до влади: “Колись, у важку для нас годину країна довірилася мені, щоб я повів її до порятунку. Сьогодні, коли країна має нові випробування, нехай вона знає, що я готовий взяти на себе владу Республіки” [8, с. 52]. Генерал де Голль залишив у спадщину історикам незліченну кількість різних заяв і закликів. Але цей текст має особливе значення. У ньому винятково яскраво виявилися стиль і методи генерала: стислість і скритність. Без таємничості немає престижу, вважав генерал. В декларації 15 травня де Голль нічого не сказав про головне – про Алжир, навіть не згадав цього слова, він не засудив заколот, але й не приєднався до нього. Правда, своєю заявою він урятував заколот від провалу, давши йому реальну політичну перспективу. Ясно було одне: де Голль має намір взяти владу до рук. Він не висунув ніякої конкретної програми, замінивши її піднесеною абстракцією “порятунок” країни. Як висловився Н. Молчанов, він нікому нічого не обіцяв конкретно й у той же час обіцяв все й усім [11, с. 344].

Заколот в Алжирі ширився. Уряд у Парижі практично не діяв. Шарль де Голль 19 травня вже зібрав журналістів на прес-конференцію. О 3 годині дня він з'явився у великому залі “Пале д'Орсе”. Багато хто із присутніх не бачили генерала з 1946 року. Вони відзначили, що він постарів, посивів, постава стала грузною, голос став приглушеним. Раз у раз він надягав окуляри з товстими стеклами, які тепер постійно носив із собою. Журналісти побачили перед собою людину більш спокійну, ніж колись.

Де Голль ухилився від конкретних відповідей на питання щодо положення в Алжирі. Він підкреслив, що у випадку його повернення до влади хотів би одержати надзвичайні повноваження на формування кабінету. Максимум люб'язності генерал виявив до соціалістів, особливо до їхнього лідера Гі Молле, і зробив це не випадково. Адже у певній мірі саме в руках у соціалістів перебував ключ до влади. Де Голль чудово розумів, що правих (представлених у парламенті партією “Незалежних” і МРП) йому не доведеться довго вмовляти затвердити його в якості прем'єра. Про підтримку комуністів, які мали

150 мандатів, і думати було нічого. Тому позиція 95 депутатів Соціалістичної партії (СФІО) могла стати вирішальною.

Час ішов. Уряд не міг знайти вирішення алжирської проблеми. П'єр Пфлімлен опинився на роздоріжжі. Одні просили його покинути свій пост в ім'я національної єдності, інші – залишитися по тим же причинам. В Алжирі заколотники вирішили поквапити події. 24 травня вони організували заколот, аналогічний алжирському, на о. Корсика. У Парижі звістка про це викликала просто паніку. Стали поширюватися чутки про можливе висадження заколотників у метрополії й початку громадянської війни. В урядових колах схилились до того, що найкращим виходом з положення була б передача влади де Голлю [8, с. 53].

Тепер події розвивалися із запаморочливою швидкістю. Щодня й щогодини наближали Четверту Республіку до неминучої загибелі. У де Голля в Коломбе побував лідер партії “Незалежних” Антуан Піне. З листом до нього звернувся соціаліст Гі Молле. 25 травня побачитись з генералом умовили самого П'єра Пфлімлена. Пізно ввечері він на невеликій машині без належного прем'єрові ескорту таємно покинув свою резиденцію й направився в Сен-Клу. Там його вже чекав де Голль. П'єр Пфлімлен запропонував обеззброїти заколотників Алжиру й Корсики, після чого скликати нараду лідерів всіх партій для обговорення кандидатури де Голля на пост голови уряду. Генерал же зажадав, щоб йому була надана влада без будь-яких умов. Вони розсталися о другій годині ночі, так ні про що й не домовившись. “Діалогом глухих” назвав це побачення П. Пфлімлен, а де Голль, навпаки, заявив, що вони “розсталися друзями”. Шарль де Голль використовував зустріч із прем'єр-міністром для того, щоб представити її як початок формування свого уряду. Генерал повернувся в Коломбе о п'ятій ранку, відпочив кілька годин і о десятій сів за письмовий стіл, щоб написати свою наступну декларацію. О першій годині дня її вже передавали всі радіостанції країни. “Учора я почав звичайний процес, необхідний для створення республіканського уряду, здатного забезпечити єдність і незалежність країни...” [3, р. 28].

Така заява стала повною несподіванкою для депутатів і навіть для багатьох міністрів. 27 травня Бурбонський палац вирував, як щойно прорвавшийся гейзер. Одні говорили, що П. Пфлімлен капітулював у цю ніч. Інші – що де Голль його просто обвів навколо пальця. Сам прем'єр взагалі нічого не міг пояснити. Він заявив, що абсолютно нічого не розуміє. Незабаром П. Пфлімлен подав у відставку. Після цього на прохання президента республіки з генералом зустрілися голови обох палат парламенту Ле Трокер і Гестоном Моннервіль. Вони просили де Голля, щоб він сформував свій кабінет по існуючій практиці Четвертої Республіки. Однак, генерал твердо наполягав на тому, щоб йому були надані надзвичайні повноваження. Співрозмовники ні про що не домовилися. Тоді президент республіки сам вирішив покликати де Голля до влади.

Ранком 29 травня стало відомо, що Рене Коті направив послання двом палатам парламенту. О третій годині почалося засідання Національних зборів. Перед амфітеатром Бурбонського палацу з'явився Ле Трокер. Він попросив депутатів вислухати заяву президента. “У цю важку годину, – говорив Р. Коти, – я вирішив звернути свій погляд до генерала де Голля – найвідомішого з усіх французів і запропонувати йому сформувати уряд суспільного порядку, який зміг би здійснити глибокі перетворення наших інститутів” [6, с. 25]. У цих словах полягала суть усього тексту. Наприкінці свого послання президент погрожував подати у відставку, якщо парламент висловиться проти уряду де Голля.

Дебати по інвестурі де Голля почалися 1 червня. Генерал просив Національні збори надати його уряду надзвичайні повноваження строком на півроку для того, щоб розробити нову конституцію й винести її на загальний референдум. Далі де Голль сформулював три принципи, на яких буде базуватися нова конституція: “загальне виборче право, поділ виконавчої й законодавчої влади, і звітність уряду перед парламентом”. У результаті “за” проголосували 329 депутатів: “незалежні”, МРП, “соціальні республіканці”, частина соціалістів і радикалів. 224 депутата голосували “проти”: комуністи, частина радикалів і соціалістів [7, с. 144].

У наступні два дні більшістю голосів депутати парламенту схвалили три представлених де Голлем законопроекти: про спеціальні повноваження в Алжирі, про новий порядок перегляду конституції, про надзвичайні повноваження уряду. Після цього обидві палати були розпущені. Четверта Республіка назавжди пішла в історію.

Одним з перших заходів, проведених де Голлем після його приходу до влади, була поїздка в Алжир. Він відправився туди, щоб “умиротворити” армію й ультраколоніалістів.

4 червня 1958 року де Голль поїхав до Алжиру. Коли він вийшов на балкон Будинку алжирського уряду, натопив ревів. “Потім у промові, що тривала декілька хвилин – писав де Голль – я кинув їм слова, які здавались спонтанними, але насправді були ретельно обдумані... “Я вас зрозумів”...” [12, с. 462]. Ця двозначність майстерно була подана натопву. Після цієї промови у столиці де Голль вирушив у подорож країною. Де б він не був він завжди підкреслював, що армія це слуга країни, а Комітет громадянського порятунку – лише тимчасовий феномен.

8 червня 1958 року генерал повернувся до Парижу. Його перший візит до Алжиру був не більше ніж операцією по утриманню позицій, як стверджує англійський науковець Чарлз Уільямс. Перш за все він зрозумів, що вся система Комітетів суспільного порятунку була у політичному змісті створена на абсолютно нереалістичній основі. Люди, які їх очолювали здавалось не знали простого факту, що в Алжирі мешкає всього лише 1 мільйон європейців і більше 9 мільйонів місцевого населення. Таким чином, думка де Голля про те, що Франція не зможе утримати Алжир залишилась незмінною.

Другий візит до Алжиру де Голль здійснив на початку липня, але тепер він провів зустрічі не з натопвом населення, а з армією, розміщеною у військових частинах. Він відвідував гарнізони, вів розмови з молодими офіцерами, але відмовив у аудієнції військовій верхівці. Таким чином, позиція президента поступово ставала більш зрозумілою. Де Голль намагався отримати підтримку з боку армії.

Після повернення з Алжиру де Голль разом з міністрами свого уряду цілком присвятив себе роботі над проектом нової конституції. Він був закінчений до початку осені й винесений на загальний референдум, що відбувся 28 вересня 1958 року. Тепер центральною фігурою всієї французької політики ставав президент республіки. Важливо зазначити, що у новій конституції у статті, що регулює положення заморських територій, надавалось будь-якій французькій території за межами метрополії право на самовизначення та незалежність. Це ще раз підтверило наміри де Голля та стало конституційною основою подальшої долі Алжиру. 79,25 % французів відповіли “так” новому основному закону країни [1, р. 156]. Конституція ввійшла в силу. Народилася П’ята Республіка, що живе донині.

У грудні 1958 р. де Голль був вибраний на семирічний строк президентом республіки. На початку 1959 р. був сформований новий уряд. На пост прем’єр-міністра де Голль призначив свого вірного соратника Мішеля Дебре.

16 вересня 1959 р. він уперше заявив про право Алжиру на самовизначення. Генерал оголосив по радіо й телебаченню про результати своїх роздумів. У алжирській проблемі є три можливих варіанти рішення: повне відділення, інтеграція з Францією, або який-небудь з варіантів асоціації. Але вибір зроблять самі алжирці, як заявив генерал. Таким чином, самовизначення було поставлено на порядок денний. Формула “французький Алжир” тепер була забута.

Незабаром, у відповідь на це, “ультра” в алжирській столиці влаштували так званий тиждень барикад, жадаючи від уряду відмови від нової політики. Але де Голль продовжував узятий ним курс, не змінивши свого рішення.

В цей час ФНВ, у свою чергу, зробив вдалий дипломатичний хід, проголосивши 19 вересня 1958 року створення Тимчасового уряду Алжирської республіки, який миттєво було визнано Лігою арабських країн та комуністичними країнами Азії. Таким чином, міжнародність алжирського питання стала ще більш вираженою.

Деякі з соратників де Голля свідчать про суперечливу позицію лідера щодо алжирського питання до 1958 року. Після приходу до влади деякий час де Голль ратував за

асоційовані відносини з Алжиром. Інші ж стверджували, що де Голль повернувся до влади із твердим переконанням у тому, що Алжиру необхідно надати незалежність. Так чи інакше, Генерал розумів, що ідея незалежності Алжиру більшості була не по душі. Багато французів співчутливо ставляться до європейців Алжиру, яким у випадку його відділення доведеться виїхати. Тож президент діяв поступово і сприяючи еволюції поглядів французів та алжирців, схиляючи до думки надання Алжирові незалежності [4, р. 152].

Аргументи президента були несподівані й вагомими. “Прекрасно, що в нас у країні є французи з жовтою, чорною, шоколадною шкірою. Це говорить про те, що Франція відкрита всім расам... Але всі ці люди повинні залишатися найменшими меншостями, інакше Франція перестане бути Францією”. Нагадавши, що арабське населення збільшується з різкою швидкістю, а французьке майже не росте, генерал запитав: “Хочете мати араба-президента у Елісейському палаці? Я – ні”. До того ж, на думку де Голля, заморські території, що мають істотно більш низький життєвий рівень, стають для Франції “диявольським тягарем”. “І якщо ми не можемо їм запропонувати рівності, то дамо, принаймні, волю” [9, с. 23].

Також, він написав своєму синові “Алжирська війна це заноза в нозі Франції, яка заражає все тіло. Цей конфлікт безглуздий. Який заважає Франції зайняти своє гідне місце на політичній карті світу та Європи зокрема” [2, р. 82].

Європейські партнери Франції були збентежені тривалістю конфлікту. Німецький та Італійський уряди мали дружні відносини з Францією, але підкорились тиску громадської думки. Народи даних країн виступали з відкритими антиколоніальними маніфестаціями у підтримку боротьби алжирського народу. Американці теж зайняли сторону африканської країни. Більше того, перебуваючи у стадії холодної війни з Росією, США, підтримуючи Алжир, намагались вберегти ФНВ від “обіймів” Москви. І все ж таки, приїзд Кеннеді у листопаді 1960 року не зміг переконати Париж у швидшому вирішенні конфлікту на користь алжирців.

Москва зі свого боку вела свої політичні маневри. СРСР надавав алжирцям гуманітарну допомогу, де факто визнав Тимчасовий уряд Алжирської Республіки, але в той же час позитивно розглядали можливий шлях Шарля де Голля на придушення алжирського повстання.

Поступово ООН стає місцем міжнародних дебатів не дивлячись на те, що Франція продовжує не визнавати компетенцію ООН в цьому питанні. Франція зіштовхується з групою афро-азійських країн-членів ООН. Думка котрих враховувалась до того ж більшість з них визнали Тимчасовий уряд Алжирської Республіки.

У грудні 1960 року Генеральна Асамблея прийняла резолюцію згідно котрої визнавалось право алжирського народу на незалежність. Франція звичайно ж цю резолюцію відкинула, але де Голль запевнив, що рішення по Алжиру буде прийнято найближчим часом. Найгостріші суперечки точились з приводу того на скільки твердження Франції, що алжирське питання є проблемою внутрішньої політики держави, має право на існування. З протестами проти французької політики в Алжирі виступали арабські та азійські країни. Франції довелось докласти багато зусиль щоб уникнути винесення ГА ООН рішення про засудження Алжирської війни.

У середині 1960 р. він заявив: “Немає нічого дивного в тому, що випробовуєш ностальгію по імперії. У точності так само можна шкодувати про м’якість світла, що колись випромінювали лампи на маслі, про колишню пишноту вітрильного флоту, про чарівну, але вже не існуючу можливість проїхатись в екіпажі. Але не буває політики, що йде врозріз із реальністю”. Наприкінці року президент оголосив, що майбутній Алжир мислиться йому як держава зі своїм урядом. В 1961 р. в Алжирі спалахнув ще один заколот. Цього разу його розв’язали військові, що вимагали утримання Алжиру під французьким суверенітетом. Але де Голль був твердим у своєму рішенні. Заколот був подавлений.

За результатами референдуму 8 січня 1961 року 75,2 % проголосували за незалежність, що затвердило політичний курс Шарля де Голля по відношенню до Алжира.

Французька делегація, очолювана Жоржем Пампиду, вела секретні переговори з ФНВ в Евіані завдяки посередництву з боку шведів. 11 квітня на прес-конференції де Голль чітко висловився про свої наміри погодитись на алжирську незалежність, яку вони проголошували. Авіанські угоди було підписано 18 березня 1962 року, згідно котрих:

Алжир ставав суверенною та незалежною державою після ратифікації домовленостей;

Франція відмовлялась від своєї присутності в Сахарі;

Алжирські французи отримали гарантії для себе та свого майна;

Франція зобов'язувалась співпрацювати та допомагати новій державі.

Ця “війна без імені” отруїла останні роки Четвертої республіки, поділивши Францію на два табори. Що супроводжувалось осудженням міжнародної спільноти. Алжирська проблема стала фінансовим тягарем.

Більше того, холодна війна виявила залежність Франції у дипломатичній та військовій сферах, чим пояснюється французьке безсилля знайти третій шлях між двома блоками. Алжирська проблема відволікала від необхідності нагальних зусиль глибокої модернізації економіки підприємств після війни та участі у Європейській розбудові, де власне Франція займала місце одного з промоутерів.

Дії де Голля по витягуванню Франції з алжирського болота заклали основу для його авторитета як державного діяча. За чотири роки, з 1958 – по 1962, – він розігрував свої карти, використовуючи одночасно силу й хитрість, з якою його суперники не могли тягатись.

У “Військових мемуарах” де Голль писав: “Франція лише в тому випадку є справжньою Францією, якщо вона стоїть у перших рядах... Франція, позбавлена величі перестає бути Францією” [10, с. 70].

До 1962 року Алжирська війна абсорбувала всю енергію країни та перешкоджала будь-якій амбітній зовнішній політиці. Таким чином, після звільнення від цього тягара де Голль зміг присвятити свою діяльність своїм міжнародним планам відновлення величі Франції.

Список використаних джерел

1. *Alexandrov V.* Essays in contemporary history 1946-1990. – М.: progress publishers. – 1990. – 278 p.
2. *Dalloz Jacques.* La France et le monde depuis 1945. – Paris: Armand Colin, 1993. – 192 p.
3. *Gaulle Ch.* De Discours et messages. – Vol. 1. – Paris, 1971. – 352 p.
4. *Monnet Sylvie.* La politique exterieure de la France depuis 1987/ – Paris: Armond Colin, 2000. – 240 p.
5. *Vedrine Hubertd.* Francois Mitterend un dessein, un destin. – Paris: Gallimard, 2005. – 160 p.
6. *Арзаканян М. Ц.* Самый знаменитый из французов // Эхо планеты. – 1990. – № 42–43. – С. 24–25.
7. *Арзаканян М. Ц.* Де Голль и голлисты на пути к власти. – М.: “Высшая школа”, 1990. – 236 с.
8. *Арзаканян М.Ц.* Шарль де Голль // Вопросы истории. – 1991. – №2/3. – С. 48–57.
9. *Григорьев А.* Три вершины Шарля де Голля // Эхо планеты. – 1998. – № 1. – С. 22–25.
10. *Дубинин Ю. В.* О Шарле де Голле // Новая и новейшая история. – 2001. – № 1. – С. 70–78.
11. *Молчанов Н.* Генерал де Голль. – М.: “Международные отношения”, 1988. – 420 с.
12. *Уильямс Чарльз.* Последний великий француз. Жизнь генерала де Голля. – Москва: АСТ Ярмак, 2003. – 606 с.

Ольга Митькина

АЛЖИРСКИЙ КРИЗИС И ВОЗВРАЩЕНИЕ К ВЛАСТИ ШАРЛЯ ДЕ ГОЛЛЯ

Статья посвящена проблеме Алжира, ставшей одной из причин падения Четвертой республики и подтолкнувшей Шарля де Голля вернуться к власти.

Ключевые слова: алжирский кризис, деколонизация, освободительное движение, международная общность, независимость.

Olha Mitkina

ALGERIAN CRISIS AND RETURNING TO POWER OF SHARL' DE GAULLE

The article is dedicated to the problem of Algerian independence, which became one of the reasons leading to collapse of Fourth Republic and pushed de Gaulle return to power.

Key words: Algerian crisis, decolonization, movement for liberation, international society, independence.

УДК 334 (477+560)

Тетяна Лахманюк

УКРАЇНА І ТУРЕЦЬКА РЕСПУБЛІКА: ШЛЯХИ СПІВРОБІТНИЦТВА

У статті проаналізовано договірно-правову базу україно-турецьких відносин, досліджено політичні взаємовідносини, висвітлено торгівельно-економічні зв'язки України з Туреччиною, розглянуто науково-технічне співробітництво, співпрацю у гуманітарній галузі.

Ключові слова: Україна, Туреччина, співробітництво, зовнішня політика, відносини.

Із здобуттям Україною незалежності розпочався активний процес формування нової моделі міждержавних відносин. В умовах розбудови й утвердження як України, так і Турецької Республіки виникає необхідність об'єктивно дослідити складний процес налагодження та розвитку україно-турецьких двосторонніх відносин.

Актуальність започаткованого дослідження зумовлена тим, що наукових праць дослідницького спрямування з даної проблематики в українській історіографії немає. Це пояснюється незначною віддаленістю у часі, незавершеністю процесу, варіативністю двосторонніх стосунків, що вимагає подальшого ґрунтовного, цілісного й об'єктивного вивчення.

Метою дослідження є аналіз основних подій історії налагодження і розвитку україно-турецьких міждержавних взаємин. Завдання: висвітлити історико-політичні передумови та чинники налагодження україно-турецької співпраці в нових геополітичних умовах; дослідити основні тенденції процесу становлення і розвитку політичних зв'язків, механізми формування та реалізації повноцінних двосторонніх відносин; показати місце україно-турецьких стосунків у структурі міжнародних відносин.

Об'єктом дослідження є історія міжнародних відносин і зовнішньої політики України та Турецької Республіки в нових геополітичних умовах.

Предмет дослідження становлять головні напрями і пріоритети двосторонніх відносин між Україною та Турецькою Республікою, визначення основних закономірностей і тенденцій зародження та розвитку міждержавних взаємин, їх місце в структурі міжнародних відносин.

Після референдуму 1 грудня 1991 р., на якому український народ висловив тверде бажання мати свою суверенну державу, Україна стала повноправним суб'єктом міжнародних відносин. Із країн Азії її незалежність першою визнала Туреччина (16 грудня) [8, с. 252].

Україно-турецька співпраця має широкі горизонти. Сповідуючи європейські цінності, наші країни розвиваються в одному напрямку. Ми спільно переходимо на нові ринкові умови праці, відкрити економіку, тісніші торговельні зв'язки з Європейським Союзом. Це потужний сигнал для подальшого поглиблення партнерства.

Співпраця з Турецькою Республікою набуває для України особливого значення. Вона – найближчий сусід, історично пов'язана з Україною, тому їй було проголошено стратегічним партнером України. Протокол про встановлення дипломатичних відносин було підписано 3 лютого 1992 р. [7, с. 28].

Серед заходів початкового періоду міждержавних відносин особливо привертає до себе увагу урочисте святкування 70-річчя Договору про дружбу та братерство між Україною і Туреччиною від 2 січня 1922 р. Слід зазначити, що дві країни досить швидко побудували правову базу для реалізації двостороннього співробітництва у майже всіх сферах. Уже через три місяці після встановлення дипломатичних відносин, 4 травня 1992 р., було підписано Договір про дружбу та співробітництво між Україною і Турецькою Республікою терміном на 10 років із подальшим автоматичним подовженням кожних п'ять років. Цей договір набув сили 1 червня 1994 р. [3]. Він передбачає розвиток прямих зв'язків між підприємствами, а

також тісне співробітництво в галузі охорони навколишнього середовища, науки і техніки, зв'язку, інформатики, туризму та спорту. Зафіксовано, що “сторони погоджуються проводити консультації з метою упорядкованого розвитку їхніх відносин та обміну думками з міжнародних і регіональних питань” [7, с. 28]. Того ж дня, 4 травня 1992 р., було підписано Угоду між Урядом України й Урядом Турецької Республіки про торговельно-економічне співробітництво [3].

Особлива увага надається взаємодії в Чорноморському регіоні на основі “Декларації про Чорноморське економічне співробітництво”, яка була підписана у Стамбулі 25 червня 1992 р. одинадцятьма країнами причорноморського регіону та включає взаємні зобов'язання країн-учасниць щодо поступового зняття обмежень на пересування капіталів, товарів, послуг і людей. Угода передбачає розвиток інфраструктури, а також максимальне заохочення ділового партнерства [7, с. 28].

Перелік двосторонніх угод не обмежується співробітництвом у таких галузях, як енергетика, комунікації, сільське господарство, інвестиції, туризм, морське співробітництво і розподіл економічних зон у Чорному морі, а також дипломатичними та консульськими питаннями. Із двосторонніх заяв слід окремо виділити Спільне Комюніке від 28 листопада 1998 р., в якому президенти України і Турецької Республіки Леонід Кучма та Сулейман Демірель засудили ті політичні сили в Росії, які на той час висували претензії щодо статусу міста Севастополь. У Спільному українсько-турецькому комюніке від 13 лютого 1998 р. висловлювалось задоволення станом двосторонніх відносин.

Країни співпрацюють не тільки на двосторонньому рівні, а й в межах міжнародних установ, таких як Організація Об'єднаних Націй, Рада Європи, ОБСЄ, та організацій регіонального співробітництва (ОЧЕС, BLACK SEA FOR). Співробітництво у воєнній галузі підтримується як на двосторонньому рівні, так і в рамках Комісії Україна–НАТО та програми Партнерство заради миру. Угоду про військово-технічне співробітництво між двома країнами було підписано в 1994 р. Продовжується інтенсивна співпраця між Національною академією МВС України і Поліцейською академією Туреччини. Розвиток співробітництва в галузі безпеки об'єктивно необхідний у зв'язку з наростанням нерегульованої міграції з азійських країн через Україну, організованої злочинності та наркобізнесу. Що стосується спільної боротьби проти міжнародного тероризму, між міністерствами внутрішніх справ двох країн було досягнуто домовленості щодо налагодження співробітництва й обміну досвідом у цій галузі [3].

Україна та Туреччина, виходячи з прийнятих на себе міжнародних зобов'язань, домовились також про тісне співробітництво у рамках Наради з безпеки і співробітництва в Європі, а також в органах ООН.

Інтереси Туреччини й України багато в чому можуть збігатися. Туреччина – ключова держава для України у розвитку відносин із державами Середземномор'я та Близького Сходу. Зближення України з Туреччиною зумовлено взаємною зацікавленістю в транзиті енергоносіїв, компліментарністю економік, співпрацею у форматі Чорноморського економічного співробітництва тощо. Між Україною і Туреччиною існує багато спільного: обидві країни мають однакову стратегічну мету, зокрема вступ до Євросоюзу та розбудову (на різних рівнях) відносин із НАТО. Україну цікавить розвиток двосторонніх торговельно-економічних відносин, у тому числі торгівля [6, с. 81].

Українські рятувальники і медики ліквідували наслідки землетрусу 1999 р. в Туреччині. У місті Кьорфез, де працював український шпиталь, було побудовано проспект України, а в Парку миру в Стамбулі на честь нашої держави посаджено дерево на знак вдячності за гуманітарну допомогу. В свою чергу, Туреччина почала приймати на оздоровлення українських дітей з чорнобильської зони, виділила кошти на будівництво нового укриття Чорнобильської АЕС, була надана допомога постраждалим від повені у Закарпатті [8, с. 258].

Актуальні питання євроатлантичної інтеграції обох країн і проблеми двосторонніх відносин були обговорені під час візиту Президента Туреччини А. Сезара до України в

червні 2003 р. У присутності президентів обох країн було підписано низку двосторонніх документів, зокрема Міжурядовий протокол про внесення змін і доповнень до Угоди про морське торговельно-судноплавство та Меморандуму про співпрацю найбільших експертних центрів обох країн.

Україна і Туреччина домовились спільно зміцнювати стабільність і безпеку в районі Чорного моря та Причорномор'я, а також разом боротися з тероризмом. З цією метою вони імплементуватимуть Документ про заходи зміцнення миру і безпеки у військово-морській сфері на Чорному морі, а також використовуватимуть потенціал Чорноморського військово-морського об'єднання (BLACK SEA FOR). У спільній заяві обох президентів зазначалося, що Україна і Туреччина домовилися використовувати транзитний потенціал Чорного моря та розвивати транспортну галузь у межах Організації Чорноморського економічного співробітництва (ОЧЕС). При цьому обидві країни мають на меті інтегрувати транспортну інфраструктуру Чорного моря з Транс'європейською транспортною мережею.

Саме тема відносин Україна–НАТО стала порядком денним зустрічей, що відбулись під час Стамбульського саміту НАТО в 2004 р. Як підкреслив міністр закордонних справ Туреччини Абдулла Гюль: “Україна зі своїм географічним розташуванням, історичним, культурним багатством, великим потенціалом для розвитку є особливим партнером для Туреччини та НАТО. У рамках досягнень України на сьогодні ми віримо, що Україну найближчим часом очікують великі успіхи й протягом найкоротшого терміну вона досягне своєї мети – повної інтеграції в євроатлантичні структури. Туреччина всіляко співпрацюватиме з Україною і допомагатиме їй у цьому процесі” [9]. Слід також зазначити, що обидві країни прагнуть стати членами Європейського Союзу. Зокрема переговори про вступ до цієї організації Туреччини було офіційно розпочато в жовтні 2005 р.

Під час візиту до України прем'єр-міністра Ердогана у квітні 2004 р. між урядами двох держав було підписано “Спільний план дій про посилене співробітництво”, який наголошує на співпраці в сферах посилення миру, безпеки та стабільності у Чорноморському регіоні, спільній боротьбі проти тероризму й організованої злочинності, посиленні економічного виміру двосторонніх відносин, покращенні транзитного потенціалу обох країн, Європейської та євроатлантичної інтеграції, науки і технології, розвитку гуманітарних справ, екології та морських питань. У 2010 р. Туреччина назвала Україну одним із основних стратегічних партнерів.

У товарній структурі українського експорту переважають металопродукція та продукція чорної металургії, хімічні вироби, пластмаса, каучук, мінеральні продукти, деревина [3]. Як бачимо, слід розширювати частку високотехнологічної продукції в структурі експорту нашої держави. Під час свого візиту до Турецької Республіки 6–8 червня 2005 р., Президент Віктор Ющенко говорив про необхідність збільшення взаємного товарообігу.

Ще однією важливою галуззю співробітництва стала енергетика. Обидві країни прагнуть диверсифікувати можливості отримання нафти і природного газу, насамперед із регіону Близького Сходу та країн Каспійського басейну. Слід зазначити, що близько 80 % російського природного газу потрапляє до Туреччини через територію України.

Особливо актуальним сьогодні є розвиток співробітництва в сфері охорони навколишнього середовища. Обидві країни беруть активну участь у діяльності Комісії із захисту Чорного моря від забруднення. Зокрема українськими вченими було розроблено технологію, що дозволяє збирати сірководень, що призводить до загибелі фауни в Чорному морі.

Дедалі більше інтенсифікується діалог між областями та провінціями України і Турецької Республіки. На завершальному етапі знаходиться проект налагодження співробітництва між АР Крим та провінцією Анталія. Між двома сторонами було досягнуто домовленості про відкриття в столиці Туреччини так званого парку Києва.

Взагалі, слід відзначити, що з моменту отримання Україною незалежності між Києвом і Анкарою не виникало істотних суперечок. Лише випадкові інциденти в українських

територіальних водах, пов'язані з правовим врегулюванням рибальства у цих місцях, час від часу створювали деяку напруженість. Питанням, успадкованим ще від Радянського Союзу, є повернення кримських татар на їхню історичну батьківщину. Туреччина надає значну підтримку по влаштуванню кримських татар – “народу, який за цивілізаційним та історичним статусом приречений виконувати функції мосту між Україною і Туреччиною”. За словами міністра закордонних справ Абдулли Гюля: “Крим – це найближча до Туреччини частина України. Туреччина сприймає кримських татар як вірних громадян України та спільноту, що забезпечить свій внесок у дружбу між двома країнами. З метою посилення стабільності України і регіону Туреччина нині стала країною-донором, що допомагає Криму”.

Отже, Туреччина є країною-донором у справі інтеграції кримських татар в українське суспільство. Турецька Республіка неодноразово наголошувала на об'єднавчій ролі кримськотатарського фактору, зацікавленості у стабільному Криму в складі України і високій оцінці внеску нашої держави у справу надання допомоги кримським татарам. Однак, відсутність інформації щодо дій та політики України у цій справі, відсутність державної стратегії із врегулювання ситуації в Криму, переважання політики ситуативного реагування на виникаючі проблеми, зниження рівня участі держави у вирішенні нагальних питань кримських татар внаслідок недосконалої законодавчої бази, забезпечення процесу репатріації і відновлення прав осіб депортованих за національною ознакою, невідповідності державних асигнувань реальним потребам із виконання державних програм у сфері облаштування та інтеграції репатріантів, недостатнього рівня державної підтримки соціокультурного розвитку корінних народів і національних меншин в регіоні, періодично виникаючі на півострові ситуації щодо розподілу земель та ін., створюють їй імідж країни, яка не займається вирішенням нагальних питань меншин на своїй території. Тому співробітництво з Турецькою Республікою у вирішенні питань кримських татар є нагальною необхідністю для нашої держави [10].

Фактором зближення між країнами є прагнення Туреччини надати допомогу Україні в облаштуванні кримських татар. Туреччина підтвердила, що профінансує придбання тисячі квартир для кримських татар-репатріантів, які повернулися в Україну [1, с. 83].

Значний внесок у справу адаптації кримських татар в українське суспільство робить Турецьке агентство із співробітництва та розвитку. Також відбувається співробітництво у науковій сфері. Першими заходами, спрямованими на наукову співпрацю було відкриття спеціальностей “Тюркологія” і “Українознавство” у навчальних закладах обох країн, відкриття всеукраїнського центру тюркологічних досліджень із питань археології, археографії, історії, етнографії з метою об'єктивного наукового вивчення контактів між двома народами.

Організаторами заходу виступили Посольство Туреччини в Україні, Інститут археографії та джерелознавства імені Михайла Грушевського, Інститут міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка, Стамбульський міжнародний університет.

За допомогою посольства Туреччини в Україні створено бібліотечний фонд у якому знаходиться чимало енциклопедичних видань з історії, етнографії, літератури, культури, економіки тощо. Це уможливило глибоке вивчення студентами турецьких груп своєї історії, проведенню науковцями дослідницьких робіт і висвітленню культур двох народів [10].

Україна і Туреччина мають вагомі спільні геополітичні інтереси, зокрема збереження екології Чорного моря, ідентифікація транспортних шляхів, насамперед нафтопродуктів. Водночас із зацікавленістю обох країн у розвитку різноманітних зв'язків вагомим є забезпечення національних інтересів [1, с. 83].

Ключовою темою україно-турецької співпраці має стати подальше посилення двостороннього партнерства, пошук шляхів для поновлення його конкретними справами та проектами.

Туреччина є потужним субрегіональним лідером із власною системою інтересів. За умов останніх структурних змін у посткомуністичному світі Туреччина в своїй зовнішній політиці опрацьовує новий геополітичний ракурс. Анкара не є вже повернутою обличчям до комуністичної загрози з Півночі та з Балкан, а у зв'язку з арабо-ізраїльським мирним процесом вона виступає як регіональний гравець і шукає впливову політику на більш віддаленій периферії [6, с. 80].

Після Другої світової війни зовнішньополітичний курс Туреччини був зорієнтований подвійно: політика розвитку індустрії та приєднання до ЄС, а з другого боку – в зв'язку зі східною та ісламською орієнтацією Туреччина шукає свою ідентифікацію із Середнім Сходом і Центральною Азією. За часів “холодної війни” радянська домінація в Центральній Азії та на Кавказі заважала турецьким зусиллям у цьому напрямку, тоді як турецька асоціація з Ізраїлем й альянс із Вашингтоном затьмарювали прямі відносини із Середнім Сходом. Туреччина виконувала функцію південного флангу НАТО і слугувала опорою безпеки США. Наслідок – політична ізоляція від Середнього Сходу, протистояння з Північчю [7, с. 30].

Особливе положення Туреччини стосовно Європи, з одного боку, стосовно ісламського Півдня – з другого, створює особливу геополітичну конфігурацію її національних інтересів. Європі важко сприйняти Туреччину як її невід'ємну частину, вона сприймається як щось чужорідне. Участь Туреччини в Північно-Атлантичному Альянсі є скоріше наслідком “холодної війни” та геостратегічних уподобань США, ніж усвідомлення спільних європейських інтересів [1, с. 83].

Розвиток відносин із Туреччиною є одним із головних пріоритетів України в південному напрямку. Підписаний дуже важливий Договір про дружбу та співробітництво між обома державами терміном на 10 років. Після отримання Україною незалежності між Києвом і Анкарою не виникало спірних питань. У вирішенні проблем військової та екологічної безпеки в регіоні Чорного моря, його демілітаризації складається прямий і безпосередній інтерес обох країн. Але й в пошуку балансу сил у новій та складній геополітичній ситуації, що склалася в регіоні за останні роки, інтереси Туреччини й України багато у чому можуть збігатися. В Україні високо оцінюють розуміння Туреччиною проблем, пов'язаних із поверненням із місць депортації до Криму етнічно спорідненого туркам кримськотатарського народу.

Туреччина є ключовою державою для України, оскільки через неї йдуть найбільш зручні транспортні шляхи у Середземноморський та Близькосхідний регіони. Хоча останнім часом Туреччина проробляє шляхи диверсифікації власного зовнішньополітичного курсу, однак він загалом залишається проамериканським. Туреччина має тривалий конфлікт із Грецією, і це робить проблематичним її входження до європейської спільноти. Її стратегічне значення як південно-східного флангу НАТО втрачається із зниженням порога конфронтації між Заходом та Російською Федерацією [11, с. 48].

Мотиви для зближення України з Туреччиною виглядають досить обґрунтованими: необхідність забезпечення транспортування енергоносіїв у і через Україну, компліментарність економік, співпраця у межах ЧЕС тощо. Розвиток партнерських стосунків із Туреччиною, на яку нині припадає близько половини всього обсягу торгівлі України з близькосхідними країнами, слід вести переважно в рамках двостороннього економічного співробітництва, або у межах системи ЧЕС, уникаючи їх перетворення на стратегічний військово-політичний альянс.

Отже, розвиток відносин із Туреччиною є одним із головних пріоритетів України в південному напрямку. Туреччина є ключовою державою для України, оскільки через неї йдуть найбільш зручні транспортні шляхи у Середземноморський та Близькосхідний регіони.

Таким чином, як і будь-яка система, яка розвивається, українсько-турецькі відносини мають певні етапи й цикли розвитку. Для них характерні періоди активізації та гальмування, пошуків компромісів і певного охолодження. Це пов'язано як із внутрішнім розвитком українського й турецького суспільств, так із зовнішніми факторами: світовою кон'юнктурою, позицією провідних західних держав стосовно тих чи інших подій у світі і їх впливом на

зовнішню політику України та Турецької Республіки. Тому українсько-турецькі відносини необхідно розглядати в контексті євроінтеграційних і глобальних світових процесів, враховуючи міжнародну ситуацію, наявні інтереси провідних держав й міжнародних структур.

Список використаних джерел

1. *Геополітична* кон'юнктура та геостратегічні імперативи співробітництва України з країнами Середнього Сходу: Туреччиною, Іраном та Афганістаном // Актуальні проблеми міжнародних відносин: Збірник наукових праць. – Вип. 28. Ч. II. – К.: Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Інститут міжнародних відносин, 2001. – С. 80–86. 2. *Головко С. В.* Міжнародні відносини та зовнішня політика 1980–2000 рр. / С. В. Головко, Ю. Р. Медюк. – К.: Либідь, 2001. – 616 с. 3. *Долгов І.* Не лише Чорне море єднає нас: Посольству України в Туреччині 10 років: минуле, сьогодні, майбутнє: [Електронний ресурс] / І. Долгов. – Режим доступу: www.pltimes.uct.kiev.ua/ua20031/DOLGOVUA.HTM. 4. *Економічна* складова геополітичних інтересів України у відносинах з країнами Середнього Сходу: Туреччиною, Іраном, Афганістаном // Актуальні проблеми міжнародних відносин: Збірник наукових праць. – Вип. 31. Ч. II – К.: Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Інститут міжнародних відносин, 2002. – С. 27–28. 5. *Жангожа Р.* Турецький вектор геополітичної орієнтації України / Р. Жангожа // Україна–Туреччина: Безпека та співробітництво в Чорноморському регіоні: Матеріали міжнародної конференції, Київ, 10–11 квітня 2000 р. / Фонд Фрідріха Берта; За ред. Андрійка В. І., Перепелиці Г. М. – К., 2000. – С. 33–36. 6. *Матвійчук Я.* Між Європою та Азією. Пріоритети зовнішньої політики України в геополітичного розвитку / Я. Матвійчук // Політика і час. – 2002. – № 3. – С. 73–83. 7. *Побережний В.* Туреччина у зовнішній політиці України / В. Побережний // Нова політика. – 2001. – № 3. – С. 28–33. 8. *Сергійчук І. М.* Новітня історія країн Азії та Африки (1918 – кінець XX ст.): Посібник для студентів вищих навчальних закладів / І. М. Сергійчук. – Суми: ВТД “Університетська книга”, 2002. – 288 с. 9. *Силіна Т.* Абдулла Гюль: Туреччина підтримує приєднання України до плану дій щодо ...: [Електронний ресурс] / Т. Силіна, В. Кравченко. – Режим доступу: www.zn.kiev.ua/nn/show/505/47305.30 (505) 10. *Українсько-турецькі відносини* (З сайту МЗС Турецької Республіки). – Режим доступу: www.mfa.gov.tr/MFA/ForeignPolicy/Regions/EasternEurope/Ukraine/Ukraine_Political.htm. 11. *Фортов В.* Глобальна енергетична безпека: проблеми і шляхи розв'язання / В. Фортов // Вісник НАНУ. – 2007. – № 8. – С. 40–50. 12. *Шишкіна В.* Всупереч традиційному погляду. Історико-політичні підстави українсько-турецького партнерства / В. Шишкіна // Політика і час. – 2005. – № 5. – С. 84–94.

Татьяна Лахманюк

УКРАИНА И ТУРЕЦКАЯ РЕСПУБЛИКА: ПУТИ СОТРУДНИЧЕСТВА

В статтє проанализирована договорно-правовая база украино-турецких отношений, исследовано политические взаимоотношения, отражены торгово-экономические связи Украины с Турцией, рассмотрено научно-техническое сотрудничество, сотрудничество в гуманитарной отрасли.

Ключевые слова: Украина, Турция, сотрудничество, внешняя политика, отношения.

Tetyana Lakhmanyuk

UKRAINE AND TURKISH REPUBLIC: WAYS OF COLLABORATION

The base of the Ukrainian-Turkish relations is analysed in the article, probed political mutual relations, the auction-economic copulas of Ukraine are reflected with Turkey, a scientific and technical collaboration is considered, collaboration in humanitarian industry.

Key words: Ukraine, Turkey, collaboration, foreign policy, relations.

УДК 94 (438)

Олег Білянський

АДМІНІСТРАТИВНО-ТЕРИТОРІАЛЬНА РЕФОРМА В РЕСПУБЛІЦІ ПОЛЬЩА: ДОСВІД ДЛЯ УКРАЇНИ (1998–1999 РР.)

У статті проаналізовано основні аспекти процесу підготовки, впровадження та наслідки адміністративної реформи в Польщі з точки зору використання її здобутків в українських реаліях.

Ключові слова: адміністративно-територіальна реформа, місцеве самоврядування, гміна, повіт, воєводство, бюджет.

Уже більше як п'ятнадцять років поспіль адміністративна реформа в Україні є темою численних дискусій у Верховній Раді України (ВРУ) і поза її стінами, важливим агітаційним пунктом виборчих програм під час парламентських і президентських кампаній, об'єктом наукових інтересів дослідників, а також предметом тривалих публічних обговорень. Тому можна стверджувати, що проблема перебудови адміністративно-територіальної системи країни сприймається як найважливіший елемент змін, які Українська держава вже частково реалізувала, впроваджує на даний час та ще повинна пройти на шляху становлення демократичної та правової держави.

Незважаючи на те, що необхідність адміністративного реформування в Україні постала ще на початку 90-х рр. ХХ ст., ВРУ не поспішає ставити остаточний проект реформи на порядок денний. Тому буде доречною фраза Ю. Зубка, який у передмові до монографії “Узагальнення польського досвіду місцевого самоврядування та перспективні напрямки розвитку самоврядування в Україні” зазначає, що “в Україні з 1991 р. пошук ефективної моделі місцевого самоврядування та реформування його складових частин невинувато затягнувся. Ми або тупцюємо на місці, або, щонайменше, значно запізнюємося” [1, с. 3]. І лише 28 червня 1996 р. з прийняттям ВРУ нової Конституції України було остаточно закріплено адміністративно-територіальний устрій Української держави й визначено принципи місцевого самоврядування в його сучасному розумінні. Так, згідно конституційних положень, основним суб'єктом самоврядування в Україні вважається не адміністративно-територіальна одиниця, а територіальна громада: “місцеве самоврядування є правом територіальної громади – жителів села чи добровільного об'єднання у сільську громаду жителів кількох сіл, селища та міста – самостійно вирішувати питання місцевого значення в межах Конституції і законів України” (Ст. 140 Конституції України) [2, с. 428].

Наступним важливим кроком у розвитку нормативних приписів, які регулюють різні аспекти досліджуваної проблеми, стало набрання чинності (21 травня 1997 р. підписав Президент України Л. Кучма) Закону “Про місцеве самоврядування в Україні” [3]. Цей акт відповідно до Конституції України визначив систему та гарантії місцевого самоврядування в Україні, засади організації та діяльності, правового статусу і відповідальності органів та посадових осіб місцевого самоврядування [3, с. 3]. Згідно пунктів цього акту самоврядування в Україні здійснюється громадами як безпосередньо, так і через ради. На рівні територіальної громади не було передбачено функціонування державної виконавчої влади. Натомість у районах та областях, а також містах Києві та Севастополі саме державні адміністрації стають органами виконавчої влади, значно звужуючи поле діяльності самоврядних органів [4, с. 16]. Проте, на жаль, саме закон 1997 р., разом із подальшими змінами до нього, став останньою “жирною” крапкою у процесі трансформації адміністративно-територіального ладу в державі. І з цього часу, попри ухвалення окремих законів, адміністративна реформа в Україні, як зазначають Я. Гонцяж та Н. Гнидюк, “дрейфує, як корабель без капітана та кінцевого пункту призначення, і тому він рухається по волі випадку залежно від того, як

змінюється вітер або хто тримає штурвал” [5, с. 5]. Як підсумок, українське суспільство й досі чекає на подальші структурні зміни у цій сфері життя країни.

А тому для України на сучасному етапі історичного розвитку буде надзвичайно корисним досвід одного з її найближчих сусідів у регіоні Центрально-Східної Європи – Республіки Польща (РП). Оскільки, саме завдяки вдало проведеній у 1998–1999 рр. (згідно оцінки міжнародної Спільноти) адміністративній реформі, у Польській державі було відкореговано повноваження державної адміністрації та органів місцевого самоврядування, надано останнім досить широкі права щодо управління відповідними територіальними одиницями, а також звернено увагу влади на місцях до потреб пересічних поляків. Окрім цього, реалізація пунктів цієї та інших не менш важливих реформ неабияк посприяла зближенню Польщі із структурами Північноатлантичного блоку (НАТО) і Європейського Союзу (ЄС), членства у яких прагне й Україна.

Приступаючи до розгляду історії процесу впровадження адміністративної реформи в РП, слід зазначити, що досліджуване питання знайшло відображення в працях Г. Гожелака [6], Я. Ковальчика [7], Л. Журека [8], П. Байора [9], В. Томашевського [10], С. Федонюка [11], С. Бочарова [12], О. Соскіна [13], О. Фролова [14], О. Пирожика [15], І. Сало [16], А. Ткачука [17].

До 1 січня 1999 р. адміністративний устрій Польщі функціонував відповідно до положень Закону від 28 травня 1975 р. “Про двохступеневий адміністративний поділ держави і зміни в законі про національні ради” [18], які, з метою обмеження автономії воєводських секретарів ПОРП, змінили кількість воєводств із 17 до 49, ліквідувавши при цьому повіти й запровадили двохступінчастий (гміна-воєводство) замість трьохступінчастого (гміна-повіт-воєводство) територіального поділу. Таким чином, від Польської Народної Республіки РП отримала в спадок централізовану адміністративну систему, яка базувалася на принципі переваги відомчих структур, що унеможливлювало раціональне проведення соціальної та економічної політики в масштабі країни на регіональному і локальному рівні [11, с. 64].

Разом з тим, необхідність глибокої структурної реформи публічної адміністрації на початку 90-х рр. ХХ ст. диктувалася також зовнішньополітичною метою РП – вступом до ЄС. Діючи у цьому напрямку, польський уряд намагався керуватися розділом *acquis communautaire* (“Доробок Спільноти”) – “Регіональна політика і координація структурних інструментів” [19], положення якого стосувалися політики вирівнювання рівнів економічного розвитку в ЄС й фінансування регіональних програм за допомогою структурних фондів ЄС (PHARE, ISPA, SAPARD), які були розроблені під сильні демократичні одиниці місцевого і регіонального самоуправління [11, с. 60]. Зокрема, недоліки щодо останнього припису були відмічені Європейською Комісією у висновку від 15 липня 1997 р. щодо польської заявки про членство у ЄС [20, с. 89]. Поряд з цим, не відповідала вимогам ЄС також й централізована система регіональної політики РП. А тому не було навіть мови про виконання вимог відповідного розділу “Доробку Спільноти” у зв’язку із невідповідністю системи регіональних одиниць номенклатурі NUTS (номенклатурні одиниці територіальної статистики). Саме через брак одиниць на регіональному рівні не виконувався принцип децентралізації [11, с. 65–66].

Відповідно до угод Круглого столу 1989 р. (т. зв. “демократична революція” в Польщі) 8 березня 1990 р. парламент РП ухвалив Закони “Про територіальне самоврядування” [21], який, запровадивши дуалістичну модель публічної адміністрації, сформував дві вертикалі адміністрації – самоврядування гміни та воєводства [9, с. 53]. Процес надання місцевим органам влади реальних повноважень отримав своє подальше нормативне підтвердження в Конституційному Законі (Мала Конституція) “Про відносини між законодавчою та виконавчою владами республіки Польщі та про місцеве самоврядування” від 17 жовтня 1992 р. (Ст. 70) та Конституції РП від 2 квітня 1997 р. (Ст. 164). Згідно приписів даних актів місцеве самоврядування являлося визначальною формою організації громадського життя на

місцях (основна – гміна), органам якого надавалося право на комунальну власність, доходи, субсидії та дотації [22; 23].

Після тривалих перемовин між правлячою більшістю та опозицією у парламенті та поза його стінами, 5 червня 1998 р. були прийняті ще три важливих Закони: “Про повітове самоврядування” [24], “Про самоврядування воєводства” [25], “Про урядову адміністрацію у воєводстві” [26]. А 24 липня того ж року сейм ухвалив акт, згідно приписів якого з 1 січня 1999 р. на території Польщі запроваджувався новий адміністративно-територіальний поділ. Як і до 1975 р., устрій держави опирався на воєводства, повіти і гміни.

У результаті реформи з 49 воєводств залишилось 16 (308 повітів, 2489 гмін, 65 міст із статусом міських повітів) [27]. За старим поділом територія воєводства становила в середньому близько 6,4 тис. км², а після реформи сягнула аж 20 тис. км². Для порівняння: у Німеччині середня площа регіону становить 26 тис. км², у Франції – 25,7 тис. км², у Великій Британії – 22 тис. км² [7, с. 25].

Таким чином, відповідно до положень Малої Конституції 1992 р. й Конституції РП 1997 р., Законів від 8 березня 1990 р. і 5 червня 1998 р., а також розпорядження Ради Міністрів від 7 серпня 1998 р. “В справі утворення повітів” [28], одиницями територіального самоврядування в РП є гміна (основний рівень), повіт (місцевий рівень, до складу входять декілька гмін) і воєводство (регіональний рівень, об’єднує кілька повітів), жителі яких утворюють окремі самоврядні громади. Кожна з новоутворених адміністративних частин держави, крім можливості виконання громадських завдань від свого імені й на свою відповідальність, наділена також певною правосуб’єктністю та самостійністю, захист якої передбачений у судовому порядку [24; 25; 26].

Основною та найважливішою одиницею місцевого самоврядування, яка була запроваджена для виконання завдань, що не увійшли до компетенції інших адміністративних одиниць (Ст. 164 Конституції РП), являється гміна. Органами, які приймають рішення і здійснюють контролюючі функції на її території, є рада гміни (Ст. 15 Закону “Про гмінне самоврядування”), склад якої, як і відповідних ради повіту та воєводського сеймику, обирається на загальних, рівних й таємних виборах місцевого самоуправління строком на 4 роки (Ст. 11). Шляхом таємного голосування абсолютною більшістю голосів від законного складу рада гміни (повіту, сеймик) обирає собі голову, який проводить засідання та організує роботу ради та виконавчу владу (правління) (Ст. 28). У сільських гмінах його головою є вїйт, у невеликих містах – бургомістр, у містах з населенням понад 100 тис. жителів – президент міста (Ст. 26) [21].

Наступною адміністративною ланкою є повіт. Як і у випадку з гміною, шляхом таємного голосування рада повіту обирає старосту. Але, на відміну від принципів формування правління в гміні (голова та заступники обираються радою довільно), саме на пропозицію свого старости депутати ради обирають заступників останнього та членів правління повіту (3–5 осіб) (Ст. 27) [24].

У даному випадку слід відмітити, що на початковому етапі реформування системи поляки не планували створювати повіти. Проте, коли усі повноваження вже передали на рівень гмін, закріпивши їх законодавчо, з’ясувалося, що є ряд питань, які на жодній із основних ланок не вирішуються. Виникла потреба у проміжній ланці, яка б охоплювала спільні інтереси гмін [15]. Погоджується з необхідністю повітового управління і В. Томашевський, який додає, що все ж таки повіт є своєрідною та необхідною адміністративною одиницею, оскільки до 1999 р. “між гмінами, воєводствами і керівниками районних установ постійно тривали суперечки щодо завдань, наданих тим чи іншим одиницям на основі певного закону. Тепер ця суперечка зникла” [10, с. 6].

Новою та найбільшою одиницею територіального самоврядування є воєводство, до сфери діяльності якого належить вирішення суспільних проблем на рівні воєводства, які згідно із законом не входять до компетенції інших органів урядової адміністрації. Компетенція та сфера діяльності самоврядування воєводства не можуть порушувати самостійності одиниць територіального самоврядування нижчого рівня, тобто повіту і гміни.

Самоврядування воєводства не виконує також наглядових та контролюючих функцій щодо них [9, с. 55]. Розпорядчим і контролюючим органом воєводського самоврядування є сеймик воєводства (Ст. 15). Виконавчим органом воєводства є правління, яке складається з 5-и осіб: маршала (голова), одного або двох віце-маршалів та решти членів (Ст. 31), яких, як і представників правління гміни, обирають абсолютною більшістю голосів депутати сеймика із свого складу або не з його числа (Ст. 32) [25].

Необхідно також зазначити, що польським законодавством закріплюється дуалістична модель управління найбільшою адміністративною одиницею двома окремими структурами: окрім виконавчого органу на чолі з маршалом, законом від 5 червня 1998 р. було запроваджено й урядову адміністрацію на чолі з воєводою, на якого поклали виконання наступних функцій: 1) політико-представницька (представник уряду в регіоні); 2) нагляд над територіальним управлінням у воєводстві; 3) забезпечення громадського правопорядку та колективної безпеки; 4) контроль за використанням державної власності [23; 26; 14]. Поряд з воєводою контроль за адміністративними одиницями здійснює голова Ради Міністрів і регіональні рахункові палати.

Одним із недоліків процедури “обрання” воєводи є те, що цей посадовець призначається та відкликається прем’єр-міністром за поданням міністра, який опікується справами державної адміністрації (Ст. 10). Саме ця норма й викликала найбільше критичних зауважень з боку більшості польських політиків та громадських і наукових діячів, оскільки керманічів воєводств вибирали з числа місцевих діячів правлячої партії або наближених до них осіб. Як наслідок, воєводи-політики піклуються швидше про справи своїх політичних угруповань, ніж державні [29, с. 10].

Як підсумок, реформа адміністративно-територіального устрою в Польщі чітко поділила функції громадської влади між трьома головними сегментами адміністративного устрою держави (самоуправлінням): локальним (в міських і сільських гмінах, а також у повітах), яке є відповідальним за задоволення потреб місцевої громади; регіональним (у воєводствах), слідує за політикою розвитку регіону; урядовим (встановлення загальних цілей регіонального розвитку) [12, с. 62].

У даному випадку слід зазначити, що адміністративна реформа в РП не тільки створила нові територіальні одиниці самоврядування, а й значно вплинула на фінанси країни, які, на думку Г. Гожелака, “являються каталізатором реформи публічних фінансів в Польщі” [6, с. 32]. До 1999 р. основний фінансовий документ держави ухвалювався у формі єдиного правового акту, який ієрархічно групував видатки та доходи таким чином, що бюджети адміністративних одиниць нижчого рівня входили до складу бюджетів областей вищого рівня. Останні й утворювали бюджет держави. Згідно задуму творців реформи, в РП було створено принципово незалежні бюджетні підсистеми держави і територіального самоврядування. Таким чином доходи всіх територіальних одиниць майже повністю відокремлювалися від державних фінансів. Усі надходження слід поділити на кілька основних груп: власні (з податків, майна, паїв та акцій в акціонерних товариствах, штрафів, відсотки від капіталу), з частки (для гміни 27,6 % від податку з доходів фізичних осіб і 5 % від юридичних; для повіту – 1 % з фізичних; для воєводства – 1,5 % та 0,5 % відповідно) та наповнювальні доходи (субвенції і дотації) [8, с. 37]. Тобто, в основі нового підходу стали наступні правила: власні доходи лише для власних повноважень (бл. 83 % респондентів підтримало такий крок влади) [30, с. 294]; держава дає кошти лише через дотації на виконання завдань, делегованих самоврядуванню державою та на інвестиції, що дають змогу у майбутньому збільшити власні доходи самоврядування виключно на умові співфінансування (без коштів місцевого бюджету не отримаєш державних коштів на інвестицію); для виконання власних повноважень, але гарантованих урядом (наприклад, освіта) – субвенція від держави [17]. Проте, незважаючи на кардинальність, такі зміни, на жаль, не вирішили повністю головної проблеми польських регіонів – браку фінансових ресурсів. Більшість гмін, повітів та воєводств Польщі так і не отримала фінансової

незалежності. Головним джерелом наповнення регіональних бюджетів залишилися кошти з державного бюджету країни.

Якщо говорити про масштаби реформи, то про них свідчать наступні цифри: майже 70 тисяч працівників регіональних державних адміністрацій змінили місце роботи, а близько 7,5 тисяч організаційних одиниць, що належать насамперед до сфери освіти, охорони здоров'я, соціального забезпечення та культури, перейшли із загальнодержавного сектора у відання органів самоврядування [31]. З державної казни на організацію нових територіальних одиниць віддали близько 690 млн злотих (приблизно 172 млн дол.). Сума витрачених коштів могла бути значно більшою, якщо б реформу не провели з урахуванням інфраструктурних можливостей країни. Зокрема, у 280 новоутворених повітах вже існували необхідні адміністративні будівлі – повіти отримали “у спадок” приміщення колишніх районних і воєводських управлінь. У столицях районів влада залишилася в тих самих будівлях. Персонал самоврядних органів був укомплектований фахівцями з урядової адміністрації, завдяки чому кадрові зміни у масштабах держави були досить обмеженими [11, с. 70–71].

Проте, на шляху активної реформаторської діяльності уряду зустрічалися як однодумці, так і досить серйозні противники. До невеликого числа перших слід віднести чотири громадські організації (корпорації): Союз польських метрополій, який об'єднує 12 великих міст; Союз польських міст (понад 240 середніх міст); Союз польських містечок (гміни з населенням менш як 40 тис. жителів) та Союз сільських гмін (більш як 350 гмін), які брали й беруть надалі активну участь в процесі реформування місцевого самоврядування [14].

У свою чергу, проти децентралізації Польщі виступали: діячі Польської селянської партії, оскільки передбачуване реформою укрупнення воєводств послаблювало позиції сільськогосподарських регіонів, де проживав основний електорат партії [16]; політики-вихідці із тоталітарної системи, які вважали, що значно легше управляти державою шляхом декретів, ніж за допомогою домовленостей та переговорів з автономними місцевими властями; окремі галузеві міністерства (Міністерство охорони здоров'я) та відомства, що не погоджувалися передавати свої повноваження, приміщення та майно органам самоврядування [31]; профспілки (гміна – прямий конкурент), Союз Вчителів і водії автобусів з Білостоку, які виступили проти передачі нагляду за школами й своїми компаніями до компетенції гмін [32]; представники воєводств, місцева бюрократія та окремі громади, які в результаті укрупнення адміністративних одиниць майже повністю втрачали свій статус й вплив [16]. Останні, не бажаючи миритися з майбутнім становищем свого регіону, висунули гасло: “втримаємо наше воєводство”. Але, на думку Г. Гожелака, саме певна байдужість та відстороненість еліт невеликих міст, які неодноразово конкурували з великими воєводствами за вплив, а також малих воєводств, що у ліквідації більших та приєднанні до зовсім нових областей вбачали свій шанс на розвиток власного воєводства щодо перерахованих вище “патріотичних” ідей певних суспільних прошарків, не дала розростися масовим радикальним рухам у межах всієї Польської держави [1, с. 32].

Разом з тим, оцінка початкових досягнень реформи з боку громадськості була невтішною. Згідно результатів опитувань польської громадськості у червні 2000 р. близько 40 % респондентів вважали, що самоврядування на рівні гміни та повіту функціонує гірше, ніж до реформи, а сама реформа нічого доброго не принесла їх мешканцям (52 %). І лише 9 % опитаних дотримуються позиції, що нововведення все ж таки принесли покращення становища жителям гміни [33, с. 2–6].

Попри наведені вище невтішні моменти адмінпроцесу та відповідну реакцію громадськості на них, директор Інституту трансформації суспільства О. Соскін все ж таки вважає, що “Польща надзвичайно ефективно рухається шляхом адміністративної реформи, ... що дає їй змогу облаштувати себе як дійсно європейську державу” [13, с. 16]. Безпосереднім підтвердженням позиції науковця є те, що вже через рік після початку реформи у періодичному звіті Європейської Комісії щодо прогресу Польщі на шляху до членства в ЄС від 8 листопада 2000 р., було підкреслено високий рівень результативності та

позитивний характер проведення територіальної реформи як важливого кроку вперед у регіональній політиці країни [34, с. 67].

Підводячи підсумки під вищесказаним, слід зазначити, що протягом 1990–1999 рр. в Польщі, завдяки попередньому міцному фундаменту, вдалося реформувати адміністративно-територіальний лад країни, спеціально побудований ще радянськими лідерами для тотального “контролю” влади над життям польського суспільства, надавши йому ознак дієвого елементу громадянського суспільства. Цьому, зокрема, сприяли перехід значної частини повноважень від держави до органів самоврядування, що значно наблизило народних обранців до своїх безпосередніх виборців, які делегували їм свої права, і, звичайно ж, ліквідація органів державної виконавчої влади на рівні гмін і повітів та часткове обмеження їхніх повноважень у воєводствах. Ефективність саме такої системи державного управління в РП вже високо оцінила міжнародна спільнота. А тому, на нашу думку, її найважливіші елементи треба застосовувати і в Україні.

Проте, втілюючи в життя схожі або ж аналогічні до польської моделі трансформації адміністративно-територіального устрою у 90-х рр. ХХ ст. кроки, українським політичним діячам не варто забувати про те, що їх успішність буде залежати від тривалості й ефективності підготовчого процесу, співпраці усіх гілок влади, сформованості відповідної законодавчої бази, поінформованості суспільства та інших не менш важливих чинників. Поряд із цим, українським керманічам також необхідно врахувати досить високу ймовірність “виникнення” таких окремих моментів, притаманних, зокрема, й процесу впровадження адміністративної реформи у Польщі, як хаос у владних структурах, величезні фінансові витрати, численні випадки протесту й незадоволення у суспільному середовищі. А тому, ще до початку практичної реалізації будь-яких нововведень в адміністративно-територіальній та супутніх їй сферах суспільно-політичного життя держави владним інституціям України потрібно шукати певні шляхи і способи вирішення ситуацій, “передбачених” досвідом Республіки Польща у др. пол. 90-х рр. ХХ ст.

Список використаних джерел

1. *Узагальнення польського досвіду місцевого самоврядування та перспективні напрямки розвитку самоврядування в Україні: збірник праць / [упорядник Т. Шамайда, О. Дмитренко].* – К. : Агентство “Україна”, Фонд підтримки молодіж. демокр. ініціатив, Молоді консерватори акції виборчої “Солідарність” (Польща), 2001. – 336 с. 2. *Конституція України.* Прийнята на п’ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 р. // *Історія української Конституції / [упоряд. А. Г. Слісаренко, М. В. Томенко].* – К. : Право, 1997. – 464 с. 3. *Закон України “Про місцеве самоврядування в Україні” : Чинне законодавство зі змінами та допов. станом на 1 серпня 2006 р.: (відповідає офіц. текстові).* – К. : Вид. ПАЛИВОДА А. В., 2006. – 72 с. 4. *Шамайда Т.* Місцеве самоврядування в Україні: історія та сучасний стан / Т. Шамайда // *Узагальнення польського досвіду місцевого самоврядування та перспективні напрямки розвитку самоврядування в Україні: збірник праць / [упорядник Т. Шамайда, О. Дмитренко].* – К. : Агентство “Україна”, Фонд підтримки молодіж. демокр. ініціатив, Молоді консерватори акції виборчої “Солідарність” (Польща), 2001. – С. 6–20. 5. *Гонцяж Я.* Адміністративна реформа: нездійснені мрії та втрачені можливості. Як знайти конструктивний шлях для реалізації основних компонентів адміністративної реформи? / Я. Гонцяж, Н. Гнидок. – К. : Міленіум, 2002. – 136 с. 6. *Gorzela G.* Reforma terytorialnej organizacji kraju / G. Gorzela, B. Jałowicki // *Druaga fala polskich reform / [pod red. L. Kolarskiej-Bobińskiej].* – Warszawa : Instytut Spraw Publicznych, 1999. – S. 11–50. 7. *Ковальчик Я.* Адміністративна реформа у Польщі в контексті інтеграції до Європейського Союзу / Я. Ковальчик // *Узагальнення польського досвіду місцевого самоврядування та перспективні напрямки розвитку самоврядування в Україні: збірник праць / [упорядник Т. Шамайда, О. Дмитренко].* – К. : Агентство “Україна”, Фонд підтримки молодіж. демокр. ініціатив, Молоді консерватори акції виборчої “Солідарність” (Польща), 2001. – С. 21–28. 8. *Журек Л.* Доходи територіальних одиниць самоврядування та система податків / Лех Журек // *Узагальнення польського досвіду місцевого самоврядування та перспективні напрямки розвитку самоврядування в Україні: збірник праць / [упорядник Т. Шамайда, О. Дмитренко].* – К. : Агентство “Україна”, Фонд підтримки молодіж. демокр. ініціатив, Молоді консерватори акції виборчої “Солідарність” (Польща), 2001. – С. 29–41. 9. *Байор П.* Трансформації політичної системи Польщі: розвиток громадянського суспільства / П. Байор // *Моделі політичної комунікації: політичні партії та громадянське суспільство / [Ю. Тищенко, П. Байор, М. Товт, С. Горобчишина] ; Укр. незалеж. центр політ. дослідж.* – К. : [Агентство “Україна”], 2010. – С. 32–65. 10. *Tomaszewski W.* Ocena reformy administracji publicznej / W. Tomaszewski // *Państwo – Rząd – Administracja.* – wrzesień 1988. – № 7. – S. 6–7. 11. *Федонюк С. В.* Адміністративно-територіальна реформа у процесі інтеграції з ЄС (на прикладі Польщі) / С. В. Федонюк // *Досвід вступу Польщі до Європейського Союзу : уроки для України : матеріали Міжнародного круглого столу 21 травня 2009. / за ред. С. В. Федонюка.* – Луцьк : Волин. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2009. – С. 60–71. 12. *Бочаров С.* Адміністративна реформа в Польщі як крок до інтеграції в Європейський Союз / С. Бочаров // *Схід.* – 2009. – № 4 (95). – С. 94–97. 13. *Соскін О.* Місцеве самоврядування: Досвід проведення адміністративної реформи в Польщі і можливості його застосування в Україні / О. Соскін // *Економічний часопис.* – 2000. – № 7–8. – С. 16–17. 14. *Фролов О.* Становлення та розвиток місцевого самоврядування в Польщі / О. Фролов // *Віче.* – 2011. – № 14. – Режим доступу: <http://www.viche.info/journal/2649/> 15. *Пирожик О.* Уроки польської адмінреформи / Олександр Пирожик. – Режим доступу: <http://www.volyn.com.ua/?rub=4&article=0&arch=361> 16. *Сало І.* Як “перекроювали” Польщу та Чехію / І. Сало. – Режим доступу: <http://www.day.kiev.ua/145326> 17. *Ткачук А.* Польський досвід реформи публічних

фінансів, спеціально для України / Анатолій Ткачук. – Режим доступу: www.logincee.org/file/13622/library 18. *Ustawa z dnia 28 maja 1975 r. o dwustopniowym podziale administracyjnym Państwa oraz o zmianie ustawy o radach narodowych* // Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej, 1975, nr. 16, poz. 91. – Режим доступу: <http://isap.sejm.gov.pl/DetailsServlet?id=WDU19750160091> 19. *Chapters of the acquis*. – http://ec.europa.eu/enlargement/enlargement_process/accesion_process/how_does_a_country_join_the_eu/negotiations_croatia_turkey/index_en.htm 20. *Agenda 2000* – Commission Opinion on Poland's Application for Membership of the European Union, DOC/97/16. – Brussels : European Commission, 15 Juli 1997. – 122 s. 21. *Ustawa z dnia 8 marca 1990 r. o samorządzie terytorialnym* // Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej, 1990, nr. 16, poz. 95. – Режим доступу: <http://isap.sejm.gov.pl/DetailsServlet?id=WDU19900160095> 22. *Ustawa Konstytucyjna z dnia 17 października 1992 r. o wzajemnych stosunkach między władzą ustawodawczą i wykonawczą Rzeczypospolitej Polskiej oraz o samorządzie terytorialnym* // Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej, 1992, nr. 84, poz. 426. – Режим доступу: <http://isap.sejm.gov.pl/DetailsServlet?id=WDU19920840426> 23. *Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 kwietnia 1997 r.* // Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej, 1997, nr. 78, poz. 483. – Режим доступу: <http://www.sejm.gov.pl/prawo/konst/angielski/kon1.htm> 24. *Ustawa z dnia 5 czerwca 1998 r. o samorządzie powiatowym* // Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej, 1998, nr. 91, poz. 578. – Режим доступу: <http://isap.sejm.gov.pl/DetailsServlet?id=WDU19980910578> 25. *Ustawa z dnia 5 czerwca 1998 r. o samorządzie województwa* // Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej, 1998, nr. 91, poz. 576. – Режим доступу: <http://isap.sejm.gov.pl/DetailsServlet?id=WDU19980910576> 26. *Ustawa z dnia 5 czerwca 1998 r. o administracji rządowej w województwie* // Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej, 1998, nr. 91, poz. 577. – Режим доступу: <http://isap.sejm.gov.pl/DetailsServlet?id=WDU19980910577> 27. *Ustawa z dnia 24 lipca 1998 r. o wprowadzeniu zasadniczego trójstopniowego podziału terytorialnego państwa* // Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej, 1998, nr. 96, poz. 603. – Режим доступу: <http://isap.sejm.gov.pl/DetailsServlet?id=WDU19980960603> 28. *Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 7 sierpnia 1998 r. w sprawie utworzenia powiatów* // Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej, 1998, nr. 103, poz. 652. – Режим доступу: <http://isap.sejm.gov.pl/DetailsServlet?id=WDU19981030652> 29. *Imiołczyk B.* Samorządność i demokracja lokalna : [raport] / B. Imiołczyk, J. Regulski. – Warszawa : Konwersatorium “Doświadczenie i Przyszłość” Collegium Civitas. – 2007. – № 2. – 44 s. – Режим доступу: <http://www.dip.org.pl/raport02-2007.html> 30. *Falkowska M.* Społeczeństwo wobec reform / M. Falkowska // *Druga fala polskich reform* ; [pod red. L. Kolarskiej-Bobińskiej]. – Warszawa : Instytut Spraw Publicznych, 1999. – S. 279–323. 31. *Адміністративна реформа: польський досвід* // Вісник Центру. – 4 грудня 2000. – Число 88. С. 1–2. 32. *Реформа местного самоуправления в Польше: глазами очевидца*. – Режим доступу: http://www.firdl.org.pl/downloads/profRegulski_LG_Poland.pdf 33. *Opinie o skutkach reformy administracji państwowej*. – Warszawa : Centrum Badania Opinii Społecznej, czerwiec 2000. – № 100. – 7 s. – Режим доступу: http://www.cbos.pl/SPISKOM.POL/2000/K_100_00.PDF 34. *Regular Report from the commission on Poland's progress towards accession*, – Brussels : European Commission, 08.11.2000. – 104 s. – Режим доступу: http://ec.europa.eu/enlargement/archives/pdf/key_documents/2000/pl_en.pdf

Олег Билянський

АДМИНИСТРАТИВНО-ТЕРРИТОРИАЛЬНАЯ РЕФОРМА В РЕСПУБЛИКЕ ПОЛЬША: ОПЫТ ДЛЯ УКРАИНЫ (1998–1999 ГГ.)

В статье проанализированы основные аспекты процесса подготовки, внедрения и последствия административной реформы в Польше с точки зрения использования ее достижений в украинских реалиях.

Ключевые слова: административно-территориальная реформа, местное самоуправление, гмина, повит, воеводство, бюджет.

Oleg Bilyanskyy

ADMINISTRATIVE-TERRITORIAL REFORM IN REPUBLIC POLAND: EXPERIENCE IS FOR UKRAINE (1998–1999)

In the article are analysed the main aspects of process of preparation, implementation and consequences of administrative reform in Poland from the point of view its use in Ukrainian realities.

Key words: administrative-territorial reform, local self-government, gmyna, povit, vojvodstvo, budget.

УДК 94 (438)

Andrij Wawrynjuk

**MATKA BOSKA CHEŁMSKA W SWYM CUDOWNYM OBLICZU
PATRONKĄ LUDU POLSKO-UKRAIŃSKIEGO POGRANICZA**

Спираючись на доступні документи, в т. ч. ніде не публіковані – рукописи та машинописи, автор написав текст, що містить факти, невідомі ширшому загалові. Віра є чимось особистим і очевидним людям, які визнають існування Бога, відповідно, з усіма наслідками. Ікона Чудодійної Холмської Богородиці є прикладом широкого, в історичному та географічному розумінні, культу Її зображення. З хронік холмського єпископа Якова Суші, а також регіоналіста Казимира Янчиківського та священика Станіслава Вархолівського, вікарія парафії Народження Найсвятішої Діви Марії в Холмі (останні два діяли вже у ХХ ст.) довідуємося, що перед Чудодійним Зображенням молилися європейські володарі, лицарство, вояки, а також прості люди, навіть з віддалених місцевостей, у т. ч. зі Східної Галичини – Львова, Станіслава, Дрогобича чи Белза. Праця містить опис ласк від Бога, отриманих при заступництві Холмської Божої Матері. Описувана ікона є прикладом духовних цінностей населення польсько-українського пограниччя, визнаних практично усіма гілками християнства.

Ключові слова: Холмська Богородиця, чуда, людність, пограниччя, кордон, релігія, віра, оздоровлення.

Aktualność i problematyka badań. Poruszana problematyka jest praktycznie nieznaną. Wynika to z faktu, że kroniki spisane przez osoby w poprzednich stuleciach, tylko w jednym przypadku zostały wydrukowane. Do dziś przetrwało ich kilka egzemplarzy i są – jako starodruki trudno dostępne dla masowego czytelnika. Nie ma do dziś oddzielnej publikacji obejmującej opisy łask uzyskanych od Boga za pośrednictwem Matki Boskiej Chełmskiej. Z punktu widzenia, nauki, temat może być dyskusyjny. Chcę jednak wyraźnie podkreślić, że na przykład współczesna medycyna odnotowuje różnego rodzaju uzdrowienia w przypadkach beznadziejnych, nie potrafiąc wyjaśnić w sposób racjonalny tych zdarzeń.

Analiza ostatnich publikacji. Brak jest opracowań naukowych na ten temat.

Przedmiot i cel zadania naukowego. Przedmiotem badań było dokonanie analizy dokumentów w zakresie tzw. cudów uzyskanych za wstawiennictwem Matki Bożej Chełmskiej. Praca – ze względu na nowatorski charakter, ma dostarczyć wiedzy merytorycznej na wyżej wymieniony temat.

Wykład tekstu. Na pograniczu polsko-ukraińskim nie ma takiego obrazu, który uznawany przez wszelkie konfesje prawosławia, a przede wszystkim przez rzymskokatolicyzm był jednocześnie przedmiotem sporów, do kogo należy, kto powinien mieć prawo mówienia, że jest jedynym i niezaprzeczalnym Jego strażnikiem, kto w pierwszej kolejności ma prawo modlić się przed Nim.

Tego typu wątpliwości mogą zgłaszać ludzie nie związani z żadną religią, lub będący ich skrajną częścią.

Tak jak Bóg Ojciec jest jeden dla wszystkich, tak dla wszystkich chrześcijan Matka Boża jest jedna.

Przy wyżej postawionej tezie pojawia się pytanie o ilość wizerunków Rodzicielki Chrystusa i o ich różne nazwy.

Przecież zarówno w Polsce, jak i na Ukrainie znane są Jej ikony: Matka Boska Częstochowska, Matka Boska Kodeńska, Matka Boska Górecka w najstarszym polskim sanktuarium z 1079 r. gdzie Bogurodzica objawiła się pasterzowi, Matka Boska Turkowicka, Matki Boskiej Sokalskiej, Matki Boskiej Ostrobramskiej w Wilnie, Matka Boska Orchowska, Matka Boska z Mielnicy, Matka Boska z Terespoła, Matka Boska Piekarska, Matka Boska Opolska, Matka Boska Siekierkowska, Matka Boska Leśniańska, Matka Boża Nieustającej Pomocy, Matka Boża Korsuńska, Matka Boża Piotrowska, Matka Boża z Guadalupe, Matka Boska Fatimska, Matka

Boska z Lourdes, Matka Boska z Knock, Matka Boska z La Salette, Matka Boska z Ternopila, Matka Boska z Liszni, Matka Boska z Zarwancyi, Matka Boża Swojczowska, Matka Boża Śnieżna, Matka Boża Kalwaryjska w Brazylii, Matka Boża z Jezusem i piłką (Kołomyja). Jest nawet obraz Matki Boskiej Transgranicznej w Korczminie...

Można wymieniać wiele Jej wizerunków, wiele sanktuariów, ale zawsze dla Chełmian, w szeroki tego słowa znaczeniu, najważniejszym obrazem – ikoną będzie Matka Boska Chełmska.

Gdyby ktoś niewierzący albo wątpiący zapytał: na czym polega wielkość i tak głęboka wiara w cudowną moc Obrazu Matki Boskiej, jej setki wizerunków, pokorne modlitwy w różnych intencjach, składane wota dziękczynne, odpowiedź może być tylko jedna. Matka Boska, poprzez swe cudowne wizerunki, w tym również Obraz Chełmski pomaga cierpiącym, wątpiącym, wstawiając się za nas u Pana Boga.

Kazimierz Jańczykowski, znany polski archiwista w jednym ze swoich wydań o Obrazie napisał: “Na wyżynie rozpalonej Arabii, (...) przebywał i żył bajeczny ptak feniks, który nigdy nie umierał. Ale, gdy nadszedł czas starości i nieubłagana śmierć się zbliżała, feniks ulatał do Heliopolis i tu, w świątyni boga słońca, spała się na stosie, by spłonąć w jego płomieniach. Lecz z własnych popiołów feniks odradza się na nowo, by w dalszym, odnowionym życiu uzyskać doskonalsze i wspanialsze formy. Ten mityczny, legendarny ptak, wciąż odradzający się feniks, był uważany u ludów starożytnych, jako symbol nieśmiertelności. I nagle feniks zjawia się na Górze Chełmskiej. (...) Wieczność, przestrzeń, czas, nieśmiertelność! Wszystkie te zjawiska i pojęcia zespoliła w sobie w wieku XVII-ym światła postać ks. Jakuba Suszy, biskupa chełmskiego i bełzkiego, który nazwał feniksem cudowny obraz Matki Bożej Chełmskiej” [1, s. 27].

Uzasadnienie takiej właśnie tezy jest oczywiste. Pomimo wielu zawirowań historii, wielokrotnego zaginięcia obrazu, On zawsze się znajdował – odradzał – powracał – na wzór feniksa.

Biskup Jakub Susza, oprócz gorliwości kapłańskiej, głębokiej wiary, posiadał także szczególną charyzmę, godną wielkiego uczonego, człowieka, który chciał przekazać potomnym historii cudownego obrazu. Zbierał w tym celu informacje u sędziwych ludzi analizował dokumenty kościelne [2, s. 22].

Jest prawie pewnym, że cudowny dziś obraz umieścił w Chełmie Książę Kazimierz Wielki. Pewną również jest rzeczą, że zasłynął łaskami i dobrodziejstwami, “jakie zsyłała Matka Boża dla wzmocnienia w narodzie wiary Chrystusowej. Pewność tę opieramy na fakcie, iż w katedrze na Górze Chełmskiej znajdowała się tak zwana Zadusznka książeczka albo Pominnik, od dawien dawna bowiem przyjęł się zwyczaj pominąć czyli wspominać dusze zmarłych. Do tego pominnika wpisywali swoje imiona ci wszyscy, którzy pragnęli aby po ich zgonie modlono się po wieczne czasy za ich dusze przed cudownym obrazem. A wsławiony cudami i łaskami obraz był przedmiotem najwyższej czci nie tylko dla mieszkańców Ziemi Chełmskiej, ale i dla wielbicieli innych krain, sąsiadujących z Chełmszczyzną. Ten pominnik starożytny, w którym były zapisywane liczne nazwiska i zdarzenia, istniał w zakrystii katedralnej jeszcze za rządów biskupa Suszy, który nadmienia o jego wytartych i pożółkłych ze starości kartach, trudnych do odczytania [2, s. 22].

Z faktograficznego punktu widzenia dokument ten dostarczył biskupowi Susze najbardziej wiarygodnego i cennego materiału odnośnie nabożeństw przed Cudownym Obrazem, intencji w jakich były odprawiane oraz nazwisk osób proszących o modlitwy.

“Okres ten obejmuje XI-sty i XII-sty wiek [1, s. 33].

Mówiąc o łaskach uzyskanych przez Chełm i Chełmian w kolejnych okresach historii należy wspomnieć o cudownym ocaleniu miasta przed rozgromieniem tatarskim [2, s. 93, 95. 120] wielkim pożarze w 1259 r. grodu nad Uherką, w trakcie którego Chełm spłonął prawie w całości włącznie ze świątynią, ale obraz cudowny ocalał [2, s. 95]. Znana jest także opowieść, że pod koniec XIII stulecia Tatarzy wtargnęli do Chełma, siejąc zniszczenie i grabiąc co się dało. Nie oszczędzili także obrazu Matki Boskiej, z którego skradli srebrne i złote ozdoby, a sama ikonę znieważyli, za co zostali ukarani zarazą i ślepotą. Podanie informuje, że najeźdźcy porzucili obraz w polu, gdzie na wapiennym podłożu, wśród gruzów, przeleżał w zniewadze przeszło sto lat [1, s. 34].

Praca naukowa prowadzona w latach sześćdziesiątych XX wieku przez ówczesnego wikariusza Parafii Mariackiej ks. Stanisława Wachowskiego, późniejszego prefekta i wicerektora Wyższego Seminarium Duchownego w Lublinie zawiera informacje, że “badając dostępne źródła, odnoszące się do początków kultu maryjnego w Chełmie, dochodzimy do wniosku, że genezy tego kultu można szukać w wieku XIII. Poprzez przekazy stwierdzające maryjny tytuł kościoła i święto Narodzenia NMP. Kult ten powoli ogniskuje się wokół przedmiotu materialnego, jakim jest obraz Bogurodzicy. Staje się to jednak dopiero w pierwszej Polowie XVII w.” [3, s. 23].

Warto jednak zauważyć, że już prawie sto lat wcześniej, na odpuszcie Narodzenia NMP w 1549 r. dokonano 23 zapisów łask.

Wracając do rozważań Suszy dotyczących feniksa, należy stwierdzić, że po raz kolejny ożył i został wprowadzony do katedry, i prawie natychmiast zasłynał obfitością łask i cudów, przede wszystkim świetnymi zwycięstwami naszych monarchów z ówczesnymi XVII wiecznymi przeciwnikami. Dla przykładu można dodać, że Jan Kazimierz nie rozstawał się z obrazem chełmskim, który towarzyszył mu we wszystkich wyprawach wojennych, po których ikona tryumfalnie wracała na Górę Chełmską przez Beresteczko, Krzemieniec, Lwów, Kraków, Poznań, Warszawę, Lublin, Chełm. W Warszawie wystawiono Ją w kaplicy królewskiej. Znamiennym jest fakt, iż 30 marca 1652 r. Jan Kazimierz wydał list, w którym dokładnie opisuje łaski otrzymane przez Polaków i Polskę od Matki Bożej. Król zezwolił wówczas na przeniesienie obrazu do Chełma.

Biskup Susza pod drzeworytem cudownej ikony, który został zamieszczony w jego dziele Phoenix zamieścił podpis po łacinie, który w tłumaczeniu na język polski brzmi: “Jedyna Matka Boga złączonego z człowiekiem. Unitów Chełmskich Bogurodzica. Pełna chwały i godna pogromczynie Tatarów pod Beresteczkiem” [1, s. 37].

Retorycznym pytaniem jest, a co dla ludu zrobiła takiego cudownego Ikona Matki Boskiej Chełmskiej?

Na tak postawione pytanie nie ma jednoznacznej odpowiedzi co do ilości łask jakie miały miejsce za Jej wstawiennictwem. Dla wierzących jest to tajemnica boska. Niemniej są pisane źródła XVIII wieczne dokumentujące właśnie cuda dzięki modlitwom zanoszonym do Niej i to zarówno w sprawach indywidualnych, dotyczących pojedynczego człowieka, jak również losów naszej Ojczyzny Polski.

Wątpiącym cytuję jeden z fragmentów książeczki o Matce Bożej Chełmskiej: “W Chełmie wstawiona cudami, Maryjo, módl się za nami”. Oto starodawne wezwanie do Matki Bożej, używane przez czcicieli Jej cudotwornego, chełmskiego obrazu; wezwanie, o którym wzmiankuje przed trzystu pięćdziesięciu laty sędziwy kronikarz miasta Chełma, biskup Jakub Susza. Oto westchnienie ludu chełmskiego, do jego Niebieskiej Matki, dwuwiersz tłoczony na dawnych obrazach i obrazkach, jak również często wypisywany w czasie większych uroczystości na szczytowej ścianie katedry, np. podczas pierwszej koronacji Obrazu Matki Bożej Chełmskiej, dnia 15 września 1765 r. Treść wezwania ma swoje uzasadnienie, bowiem naród nasz od zarania swych dziejów okazywał szczególne nabożeństwo i żywił głęboką wiarę do Matki Bożej. Wszak najstarsza polska pieśń — to “Bogarodzica”. Stworzyła ją wiara i miłość. (...) W chwilach duchowego załamania się człowiek pragnie wiary, szuka jej, budzi ją w sobie i wzmacnia dążąc do Boga i pielgrzymując do miejsc osobliwych a świętych, jakby wskazanych przez Opatrzność Boską, w których Stwórca przychylniej wysłuchuje prośby ludzkie. Pośredniczką zaś w tych szczególnie uświęconych miejscach między Bogiem i człowiekiem, w miejscach zazwyczaj cudami i dobrodziejstwami słynących, jest Matka Łaski Bożej. Jednym właśnie z takich uświęconych przybytków jest Góra Chełmska, na której prawie od tysiąca lat przebywa obraz Matki Chrystusowej cudami i łaskami wstawiony. Corocznie 8-go września lud nadbużański składa hołd swojej Boskiej Patronce, Corocznie w dniu Narodzenia Najświętszej Maryi Panny oddaje Jej cześć w cudownym obrazie” [4, s. 25–27].

Wiadomo, że biskup Susza w swoim dziele Phoenix opisuje 699 łask i cudów z różnych okresów, co zostało sporządzone na podstawie wspomnianego już Pomownika oraz specjalnej książeczki “Cudy”, przechowywanej w ówczesnej zakrystii katedralnej. Jak napisał Kazimierz

Jańczykowski “Do tej książeczki cudów wpisywały bezpośrednio i własnoręcznie bądź same zainteresowane osoby, bądź O.O. Bazylianie, jeżeli sprawozdawcy nie umieli pisać” [1, s. 37].

Jest wiele źródeł opisujących dokładnie na czym polegała cudowna pomoc Matki Bożej.

Co mówią źródła spisane cyrylicą? Zapisano w nich 6 cudów, w tym między innymi przywrócenie wzroku ociemniałemu chłopczykowi. Miało się to stać po przetarciu jego oczu płatkami kwiatu, który wcześniej dotykał oblicza Bogurodzicy. Z tego samego źródła dowiadujemy się, że jeden z mieszkańców Parczewa niewinnie był skazany na śmierć. Kiedy wszystko było już gotowe do wykonania wyroku i miecz za chwilę miał mu ściąć głowę, straceniec zwrócił się z prośbą do Matki Boskiej Chełmskiej. I w tym przypadku stał się cud. Mężczyzna został uratowany [5, s. 13].

Inny autor podaje, że tylko 8 września 1649 r., w dzień odpustu w kościele Najświętszej Marii Panny wpisano do specjalnej księgi 23 łaski [6, s. 23]. Cytowany autor podaje, że największe nasilenie opisywanych łask przypadało wtedy, gdy na Ziemi Chełmskiej nie było żadnych zamieszek wojennych. W innym miejscu możemy przeczytać, że opis cudów “daje pewien wgląd w ówczesną strukturę religijnej ludu, a także mentalności i zwyczajów. Prosząc Matkę Boską Chełmską o pomoc zwracano się “do Obrazu”. Następuje tu pewne urzeczowienie mocy Matki Boskiej. Wierzono, że dotknięcie obrazu ewentualnie ucałowanie go – leczy. Kawałeczkom drewna z obrazu przypisywano niezwykłą, cudowną moc. Podawano je wraz z winem chorym, wrzucano do ognia dla ugaszenia pożaru itp. Była to pozostałość dawnych rytów rewitalizacyjnych” [6, s. 23]. Autor zauważa jednocześnie, że znanych jest i opisanych 16 cudownych uzdrowień zwierząt, w tym 13 koni [6, s. 24].

Najważniejszy jednak źródłem wiedzy na temat dokonanych cudów, oprócz ludzi, którzy ich doznali jest niewątpliwie Kiedy Jakuba Suszy Phoenix... Pod numerem czwartym (cuda były oznakowane liczbami), biskup zapisał: “Za żywota świątobliwego biskupa chełmskiego S. Bazylego Baki, który na roku 1546 wstąpił na biskupstwo, zakrystianin Michał, potem kapłan cerkwi chełmskiej, świętej Paraskiewe vulgo Piatnicy, niegdy w nocy, słysząc dziwne słodkie głosów melodie, przybieży do cerkwi, i oraz widzi światłość wielką z obrazu świętego wychodzącą, a nie widząc nikogo, przestraszony udał się do samego biskupa, który mu rzeknie: idź, prawi, w pokoju, a nie turbuj się, i ja tych boskich spraw często doświadczył” [2, s.93].

Inny przykład nr 12. “Jaśnie oświecona księżna Katarzyna Uchańska, śmiertelnie złożona chorobą, gdy od Jaśnie Oświeconego X. Adama Aleksandra Sanguszka, wojewody wołyńskiego, małżonka swego, przed obrazem Panny i Matki Bożej w Chełmie krzyżem leżącego, jest do niego ofiarowana, tegoż dnia i tejeż niemal godziny znaczną poprawę In instant jako pisze Książę Jegomość anno 1631, 18 septem. Do ś. Pamięci X. Terleckiego, poczęła się na zdrowiu poprawiać, na Podlasiu, w Kamieniu, mil dwadzieścia od Chełma: doskonale wkrótce ozdrowiała” [2, s. 95].

Zapis nr 13: “W roku zbawienia ludzkiego 1633 Imść Pan Grabia Obywatel Chełmski, wielce w drodze przeziębwszy u pomienionego Hrehorego Matyszkiewicza, w Chełmie stanął, i tak rozchorował się, że ani jadł, ani pił, a prawie na poły obumarły leżał. Którego w kilku dniach, piątego stycznia, gdy za jego dobrowolnym skinieniem (mowę bowiem był zamknął) gospodarz przed obraz S. Chełmski, do cerkwi na saniach przywiózł, i na miejscu sposobnym posadził, i prosił, aby molebień pieniężną do Najświętszej Bogurodzicielki ofiarowane były. Tedy zaraz po molenieniu, swoją mocą, z cerkwi wyszedł, i posiliwszy się pokarmem nieco, twardym snem, dzień i noc spał; nazajutrz w drogę, cały zdrowy jechał” [2, s. 95].

Nr 25: “I roku (1641 przyp. aut.), i miesiąca i dnia tegoż, niewiastka Zofia ze wsi Imienin, z Wielkiego Xięstwa Litewskiego spod Kobrynia, przez dziesięć lat ciężko chorą, ze sześciorgiem martwych dzieci chodziła; i puściwszy się do Obrazu Chełmskiego Błogosławionej Panny, jeszcze w drodze znaczną niespodziewanie zdrowia swego uczuła poprawę; a na miejsce przyszedłszy doskonale ozdrowiała” [2, s. 98].

We wcześniejszym fragmencie powyższego tekstu wspominałem o cudownych uzdrowieniach zwierząt. Przykładem takim jest zapis 699, ostatni w publikacji biskupa Suszy: “Jana Świętego Chrzcziciela urodzenia święto, tegoż roku odprawowało się, a urodzony pan Seweryn Szczarowski, ziemianin chełmski, konia skaleczonego w suchą żyłę mając, nigdy się tego nie spodziewał, aby

ozdrowiał. Więc przypomniawszy obraz Bogurodzicielki Chełmski, na Msze święte za zdrowie konia swego przysłał, i do tego Matki Pańskiej Obrazu ofiarował: stało się: ozdrowiał, którego z weselem w Chełmie w pomienione prezentował święto” [2, s. 249].

Ordynariuszowi chełmskiemu zawdzięczamy też opis miejscowości związanych z kultem obrazu Matki Boskiej Chełmskiej, występujących w zapisach łask z lat 1629–1684.

Łącznie wymienionych jest 229 miast, osad czy wiosek, wśród których występują zarówno położone w pobliżu grodu nad Uherką, a także odległe o wiele dziesiątków a nawet setek kilometrów od miasta – stolicy Matki Bożej Chełmskiej. Wśród nich warto wymienić Bełz, Beresteczko, Białą Cerkiew, województwo braclawskie, Brześć Litewski, Chrypolną na Polesiu, województwo czernichowskie, Dydowice koło Łucka, Jabłoń koło Winnicy, Kobryń, Kowel, Kupieczów na Wołyniu, Litowik koło Sambora, Łapniowo koło Sandomierza, Przemyśl, Siekany pod Kowlem, Sitno pod Zamościem, Tarnów na Podlasiu, Uścimów, Witebs na Białorusi, Zamość, Zimno koło Włodzimierza, Żwaniec, czy Życzyn [3, s. 105–114].

Biskup Susza dokonał opisów wyżej wspomnianych cudów, obejmujących okres do 1685. r. Nie wykluczone, że dalsza tego typu praca była dla niego zbyt uciążliwą, o czym może zaświadczyć fakt, że ordynariusz w dwa lata później zmarł. Mimo śmierci autora wiekopomnego dzieła, w dalszym ciągu cuda były notowane. Kazimierz Jańczykowski w niepublikowanej pracy napisał: “I lubo po śmierci Jakuba Suszy, podczas szwedzkiej wojny ze wszystkich sprzętów odarta została zakrystia chełmska i prawie zniszczona przecież jednak w czasie tak krótkim, więcej jak na kilka tysięcy wotów ofiarowano Matce Boskiej, z których różne naczynia do świętych ofiar służące, były zdziałane i honorowi Boskiemu na większą cześć i chwałę Jego są poświęcone” [7].

Jak podaje dalej cytowany autor, po zgonie władcy, znanych jest 11 zapisanych cudów. Mają one wysoką wartość religijną, a także bogatą treść o znaczeniu regionalnym, zawierają bowiem nazwiska, zawody, miejscowości itp.

Opis jednego z nich cytujemy za wyżej wspomnianym autorem: “Szlachetnie urodzony Pan Marcin Bachmiński, regent kancelarii chełmskiej, wracał do domu po całodziennej pracy. Dnia tego napracował się przyzwoicie i odczuwał wyraźnie zmęczenie. Jakaś dziwna ociężałość do nóg mu wlaźła i owładnęła wszystkimi mięśniami.

– Przecież nieraz miałem już daleko więcej pracy – myślał regent – i aliści takiej ciężkości w sobie nigdy nie czułem. Mówią ludzie, że na wiosnę człowiek tak słabnie, a wszak jutro Zwiastowanie, wiosna za pasem, rozmyślał dalej. Z trudnością wreszcie dowłókł się do swego dworku, który stał opodal drogi, prowadzącej z Chełma do biskupiego folwarku na Pokrowce. Małżonka Pana Marcina z niepokojem śledziła zachowanie się męża, gdy wrócił do domu, a widząc, że mu dokuczają ciężkie dolegliwości, zaaplikowała pacjentowi, domowe leki. Sama zaś, wiedzioną jakimś złym przecuciem, pomodliła się na intencję męża do Matki Boskiej w cudownym chełmskim obrazie” [7]. I tym razem modlitwa pomogła.

Innym dowodem starożytności kultu obrazu Matki Boskiej Chełmskiej, jeszcze przed wiekiem XVII miałyby być według Suszy troskliwa pamięć o duszach zmarłych połączona z czią cudownego miejsca i obrazu NMP. Dowody tej pamięci zastał Susza na miejscu, gdy przybył do Chełma w 1639 r. Była to specjalna książka, o której F. W. Korałłow, historyk rosyjski, w 1905 r. pisze, że zaginęła [8]. Zawierała ona imiona bliskich zmarłych “żeby za nich modły odprawione były” [3, s. 23].

Ks. Wachowski w pracy magisterskiej zawarł kolejny – bardzo istotny fragment dotyczący kultu Matki Bożej: “Wiara w skuteczną pomoc nadprzyrodzoną dla dusz czyśćcowych za pośrednictwem Matki Boskiej, objawiała się na Górze Chełmskiej i w tym, że to miejsce obierali sobie ludzie na wieczny spoczynek po swojej śmierci. Kazali się tu grzebać po śmierci biskupi i inni duchowni, a także świeccy. Zmarły w 1625 r. biskup Atanazy Pokosta, prosił w testamencie o pogrzebanie jego ciała w cerkwi katedralnej, oddając duszę “w ręce Boże y obronę Najśc. Panni Maryiey” [3, s. 23].

Duże znaczenie faktograficzne ma również fakt, że właśnie Matka Boża Chełmska spotykała się z dowodami ofiarności wiernych, jak ozdoby i kosztowności przy samym obrazie.

Ks. Wachowski zauważył: “O takiej ofiarności w Chełmie przed XVII w. nie mamy wiadomości. Są pewne ślady ofiarności wiernych odnośnie samego obrazu Matki Boskiej, ale w sensie negatywnym. W nocy na 13 sierpnia 1622 r. dokonano w katedrze chełmskiej unickiej świętokradztwa. Złodzieje rozbił zamek do świątyni i skradli wiele rzeczy, a wśród nich węgierskiego czerwieńca “ex imagine Beatae Mariae Virginis”. Jest to dowodem, że przy obrazie składano kosztowności [3, s. 23].

Ponadto, cytowany autor dodaje, że na desce, na której obraz był namalowany, “stwierdzają naoczni świadkowie, jakieś resztki ozdób kosztownych, a także ślady gwoździ, którymi cos do obrazu było przytwierdzone. Wreszcie takim dowodem ofiarności wiernych mogłaby być krata, którą chroniono obraz przed rabunkiem. Już samo założenie takiej kraty przed obrazem, świadczy, że chroniła coś cennego [3, s. 23].

Przenieśmy się w XX wiek. Miejskowy “Chołmskij narodnyj kalendar” za rok 1909 tak mówi o pewnym szczególe tego obrazu: “koło prawego ramienia Matki Boskiej, na sukni wisi order Orła Białego, który (...) zawiesił polski król Jan Kazimierz, wygrawszy bitwę pod Beresteczkiem” [9, s. 32].

Kult Matki Bożej Chełmskiej nie osłabł wśród nie tylko miejscowych wiernych. W zakrystii Bazyliki Mariackiej zapisanych jest wiele łask, jakich doznały te osoby, które ze szczególną ufnością polecały się Jej opiece.

W okresie międzywojennym nie prowadzono specjalnej księgi, w której zapisywane były “łaski nadzwyczajne uzyskane za przyczyną Matki Boskiej Chełmskiej. Jak podaje anonimowy autor niektóre z łask zostały zapisane na luźnych kartkach. W archiwum parafialnym z roku 1933 znaleziono duże luźne kartki opatrzone podpisami, których treść dotyczy dwóch cudownych ozdowień. Pierwsza z kart informuje, że “we wrześniu roku 1928 mój mąż Kazimierz zachorował ciężko na przewrót kiszek i przyjął już ostatnie namaszczenie z rąk ks. wikarego Liwerskiego. Zawiozłam męża do szpitala wojskowego w Chełmie, gdzie doktorzy orzekli, że należy natychmiast robić operację. Ponieważ w tym dniu lekarz – operator był nieobecny, operacja została odłożona do dnia następnego. Mój mąż cierpiał bardzo. Będąc w tak ciężkim stropieniu udałam się tego samego dnia z prośbą do księży Jezuitów na Górkę o odprawienie Mszy świętej, przed cudownym obrazem Matki Boskiej Chełmskiej, znajdującym się w głównym ołtarzu kościoła na Górcie, na intencje wyzdrowienia mego męża. Msza święta została odprawiona na drugi dzień o godz. 8 rano i o tejże samej godzinie mój mąż uczył się zdrowy, bóle ustąpiły nagle tak, że już nie trzeba było robić mu operacji. Ponieważ uważam wypadek ten za cudowny, podaje go do publicznej wiadomości na chwałę N. Maryji Panny Chełmskiej” [10, s. 120].

Drugi z opisanych zdarzeń datowany jest na 10 września 1933 r.: “(...) Wnuczek mój Henio Gwardiak lat 9 zachorował na rzadko spotykaną chorobę – tężec. Z powodu tego, iż rodzicom chłopca choroba nie była znaną, pozwolili na jej rozwój. Przedłużenie się choroby i pogorszenie (stanu zdrowia dziecka przyp. aut.) zmusiło rodziców do oddania dziecka do szpitala. Lekarz p. Gnazdowski i felczer p. Żuk (radzili...) żeby zbytecznie się nie tracić, bo i tak umrze. (...) W najbliższą niedzielę udałam się do kościoła na Górcie i tam – w czasie Mszy św. gorąco się modliłem do Najświętszej Marii Panny ufny, że ona wyprosi łaski u Najwyższego. (...) Z dnia na dzień chory miał się lepiej, ustały ataki, poprawił się apetyt. (...) Dnia 30 ubiegłego miesiąca chory – stracony dla świata – wypisał się ze szpitala (...)” [10, s. 120].

W 1935 r. ks. Julian Jakubiak, proboszcz Parafii Mariackiej dokonał spisu wot znajdujących się po obu stronach obrazu. Wykaz zawiera łącznie 73 pozycje. W większości przypadków była to biżuteria ze złota lub srebra [10, s. 208–210].

Kolejny przypadek doznanych łask za stawiennictwem Pani Chełmskiej jest Stanisław Gutt, marynarz, z Chełma, który w 1945 r. w liście do swoich rodziców napisał: “Mam ze sobą zawsze obrazek matki Boskiej Chełmskiej, który dostałem od mamusi, gdy pierwszy raz szedłem na morze. Sam go ozdobiłem, oprawiłem w ramki i był on zawsze przy mnie. Wierzę, że jej opieka ustrzegła mnie przed wielu nieszczęściami w tej wojnie. (...) Zabrałem go z “Daru Pomorza” i odnalazłem się na s/s “Kościeszko”. (...) Od tej pory stał się on dla mnie symbolem, pociechą i nadzieją”.

Łask uzyskanych za pośrednictwem Matki Boskiej Chełmskiej było zapewne wiele. Świadczą o tym – anonimowo składane wota, które po przetopieniu posłużyły do ozdobienia (złocenie i srebrzenie) Ołtarza Wielkiego, w centralnej części którego umieszczone jest Jej Oblicze. Ksiądz M. Mrozek podaje, że do jego renowacji użyto 24 kg srebra oraz 194 złote precjoza, które kapłan wymienia z nazw. Ich przekazanie pracowni konserwatorskiej nastąpiło protokolarnie [11, s. 924, 928].

Powróćmy raz jeszcze do kroniki Parafii Mariackiej. “25 marca 1972 r. zgłosiła się do mnie (ks. Marcelego Mrozka przyp. aut.) moja parafianka Anna Foina, lat 76 zamieszkała w Serebryszczach i oświadczyła, że została cudownie uleczona przez Matkę Najświętszą w Sanktuarium Maryjnym na Górze Chełmskiej, w oktawę po Peregrynacji Matki Bożej Częstochowskiej, to jest w niedzielę dnia 6 lutego 1972 r. “Chorowałam przez 15 lat, miałam okropną ranę na nodze powyżej kostki. Powstała rana z przebicia nogi, gdy upadłam na ostry kamień. Leczyłam się u różnych lekarzy, lecz nic nie pomagało, rana się powiększała, ciągle ropiała, noga zasiniała i ból był coraz większy. (...) W niedzielę 6 lutego 1972 r. (...) odwiózł mnie mój mąż furmanką do pociągu. Na stacji spotkałam kuzynkę, siostrzenicę, która się mną zaopiekowała. Pociągiem przyjechałyśmy do Chełma, a od pociągu autobusem i na Górkę weszłam z wielkim bólem i trudem pieszo do kościoła. Całowałam wieńce, które ozdabiały drogę Matki Bożej, bo wiedziałam, że tędy matka Boża szła, płakałam i prosiłam matkę Bożą o cud. Przystąpiłam do spowiedzi i Komunii św. I już w kościele poczułam się lepiej. Po Mszy św. poszłam pieszo do pociągu i pieszo od pociągu do domu. W ciągu trzech dni rana się zagoiła zupełnie i bóle ustąpiły. Ze łzami dziękuję za to Matce Najświętszej, że po 15-tu latach choroby i cierpienia cudownie mnie uleczyła” [2, 1167].

Józef Stefański dokonał analizy próśb i podziękowań Matce Boskiej Chełmskiej w XX w, co było możliwe na podstawie źródeł udostępnionych przez Parafię NMP w Chełmie. Są to: księgi intencji mszalnych a także próśby i podziękowania pisane na kartkach, które wierni wrzucają do specjalnej skrzynki a odczytuje się je w pierwszą sobotę miesiąca na mszy zwanej “precesem”. Księgi intencji mszalnych obejmują lata: 1932–38, 1940–43, 1947–54, 1963–70, 1972–77. Wynika z nich, że odprawiono w tych latach 1483 mszy dziękczynnych. Kartki odczytywane na “precesie” pochodzą z lat siedemdziesiątych, wiele z nich nie ma dokładnej daty, dlatego też nie można ściśle określić miesiąca czy roku z którego pochodzą. Wszystkie kartki są anonimowe. Zamieszczone tam podziękowania i próśby kierowane były w różnych intencjach. Spośród przeanalizowanych 246 kartek, 6 to podziękowania, a 51 to podziękowania wraz z prośbami. Ogółem jest więc 57 podziękowań oraz 240 próśb. Wśród podziękowań z ksiąg intencji mszalnych i z kartek wydzielić można następujące grupy (obok grupy podano liczbę podziękowań): związane ze zdrowiem – 111; za szczęśliwy poród – 9; uratowanie życia (w nagłych wypadkach) – 7; opieka w czasie wojny – 3; wskrzeszenie zmarłego – 1; ogólną opieką – 34; różne łaski – 32; pomoc – 3; pocieszenie – 3; powrót z więzienia – 4; opieka nad rodziną – 23; pomoc w nauce – 23; pomoc w pracy i poprawa warunków bytu – 12; opieka nad zbiorami – 4; opieka nad sprawami kościoła – 2; powrót do wiary – 3.

W księdze intencji mszalnych wymieniono 99 miejscowości, z których pochodziły osoby składające ofiary pieniężne na msze dziękczynne. Większość tych osób to mieszkańcy Chełma, którzy zamówili 667 mszy, co stanowi ok. 73 % wszystkich mszy dziękczynnych. Procent ten prawdopodobnie byłby wyższy, gdyby przy wszystkich zamówionych mszach dziękczynnych podano nazwy miejscowości. Z pozostałych miejscowości liczbą zamówionych mszy dziękczynnych wyróżniają się: Strupin Duży (23), Serebryszcze (21), Bezek (12). Miejscowości te rozmieszczone są w promieniu kilkunastu kilometrów od Chełma. Na podstawie mapy można stwierdzić, że miejscowości z których proszono o msze dziękczynne zagęszczają się pomiędzy Bugiem i Wieprzem w figurze, której linie wyznaczają: Hrubieszów, Zamość, Biskupice, Cyców i Osowa. Miejscowości leżące poza tą figurą rozrzucone są po całej Polsce. Są to m. in. Zabrze, Wrocław, Słupsk, Sosnowiec, Warszawa, Poznań, Szczecin [6, s. 32–33].

Wiara w nieustającą pomoc Matki Boskiej Chełmskiej wiernemu ludowi trwa do dziś.

Dokonując analizy dokumentów, rozmawiając ze świadkami mającymi bezpośrednią styczność zarówno z obrazem oryginalnym jak i Jego kopiami, rozmawiałem wielokrotnie z Anatolijem Kwasiukiem, konserwatorem z Muzeum Ikony Wołyńskiej w Łucku, który powiedział między innymi: “Pracując prawie dziesięć lat nad i z obrazem, przeżyłem kilka chwil, które pobudzają wyobraźnię i refleksje nad tym, co Matka Boża Chełmska zrobiła dla swoich wiernych, i co czyni do dziś. Jako przykład powiem, że kilka dni temu (2008 r. przyp. aut.) w mojej pracowni byli rodzice z chorym dzieckiem. Modlili się, dotykali świętych farb, świętego oblicza Matki i Syna. Wiem, że chłopczyk czuje się już znacznie lepiej. Moje koleżanki z Muzeum cierpiące na dolegliwości kobiece po kilkuminutowym obcowaniu z obrazem są już zdrowe... Tak. Nie podlega żadnym wątpliwości, że jest to cudowny, święty obraz... [12, s. 160–173].

W Chełmskiej Bazylice NNMP w prezbiterium, w ołtarzu głównym którego znajduje się jedna z wielu kopii Cudownego Obrazu, za marmurowymi kolumnami na ścianach, znajdują się dwie olbrzymie gabloty z wotami za otrzymane łaski. Wiadomo, iż musiały być one przyniesione przez wiernych już po odzyskaniu niepodległości, kiedy świątynia znowu została trafiona do wyznawców prawowitej koncesji – katolików. Są tam złote i srebrne łańcuszki, serduszka, miniaturowe kończyny, sznury pereł...

Wiadomo też, że wiele osób zachowało wdzięczność do Matki Bożej w sercach i modlitwie...

Chełmska Bogurodzica, mimo upływu wielu stuleci, jest w dalszym ciągu ze swoim ludem, a lud poprzez Jej uwielbienie gromadzi się tłumnie 7 i 8 września z okazji Matczyngo święta uczestnicząc w odpustowych nabożeństwach...

Tak było, tak jest i tak będzie...

Longin Jan Okoń, w tomiku poezji, jeden wiersz pod tytułem *Matka Boska Chełmska* ofiarował Bogurodzicielce:

Zza gwiazd
idzie Matka Boska
do Chełma
różaniec
jak klucz żurawi
zawiesza nad kościołem
pod krzyżem
na Wysokiej Górcie
modlić się będzie za nas
z nami
słyszysz Matko Boża Chełmska
jak biją dzwony
serca ludzi z naszego miasta
na rogatkach
słyszą już śpiew chełmian
którzy odeszli do nieba [13, s. 12].

Dodajmy też, że jedna z chełmskich pielgrzymek do Ojca Świętego Jana Pawła II, odwiedzając go w Rzymie, jako upominek zawiozła Mu ornat z wizerunkiem Matki Boskiej Chełmskiej [14].

Z punktu widzenia nauki sprawy osobiste nie powinny odgrywać większego znaczenia. Musze jednak zaznaczyć, że przed Cudownym Obrazem Matki Boskiej Chełmskiej byłem ochrzczony, przyjąłem pierwszą Komunię Świętą i sakrament bierzmowania. Tu także przez wiele lat, obcując bezpośrednio z Chrystusem Eucharystycznym i Jej obliczem – jako ministrant, służyłem do Mszy świętych, a na moje wychowanie mieli olbrzymi wpływ księża Parafii Mariackiej: Marceli Mrozek, proboszcz, wieloletni przyjaciel naszej rodziny, Stanisław Wachowski, opiekun ministrantów, a także Mieczysław Miszczuk, prefekt Gimnazjum im. Królowej Jadwigi w Chełmie.

Wnioski i perspektywy następnych badań. Biorąc pod uwagę iż stan wiedzy na temat wstawiennictwa Cudownego Obrazu matki Bożej Chełmskiej, czynione ludowi pogranicza nie są

dostatecznie znane, naszym zdaniem należało dokonać oceny stanu faktycznego, podając je do publicznej wiadomości.

Praca wykonana została w ramach badań prowadzonych w ramach zatwierdzonego przez Senat Narodowego Uniwersytetu Wołyńskiego im. Łesi Ukrainki dysertacji habilitacyjnej: "Historyczno-geograficzne warunki kształtowania i funkcjonowania wschodniej granicy Polski".

Źródła wykorzystane

1. *Jańczykowski K.* Góra Chełmska jej królowa i lud. – Chełm, 1946. 2. *Susza J.* Phoenix tertato redivivus albo Obraz starożytny chełmski Panny y Matki Przenajświętszey sławą cudownych swoich dzieł ożyły. – Zamość, 1684. 3. *Ks. Wachowski S.* Historia obrazu i kult Matki Boskiej Chełmskiej w XVII wieku, maszynopis. – Lublin, 1965. 4. *Jańczykowski K.* Ósmy wrzesnia na Górze Chełmskiej w dniach triumfu i klęski. – Chełm, 1946. 5. *Cholmskaja* czudownaja ikona Bożej Materii. – Warszawa, 1930. 6. *Stefański J.* Z dziejów kultu obrazu Matki Boskiej Chełmskiej, broszurka bez roku i miejsca wydania, w posiadaniu autora publikacji. 7. *Jańczykowski K.* W dniach chwały i klęski. Rys historyczny cudownego obrazu Matki Bożej Chełmskiej od czasów najdawniejszych do roku 1939, maszynopis, rękopis, w posiadaniu Chełmskiej Biblioteki Publicznej im. Marii Orsetii, rps 5. 8. *Korallow F. W.* Odkrytije prawosławnej chełmskiej eparchii. – Chełm, 1905. 9. *Reymont W.* Z ziemi chełmskiej, wrażenia i notatki. – Warszawa, 1939. 10. *Archiwum* Wojewódzkiego Ośrodka Służby Ochrony Zabytków w Lublinie Delegatura w Chełmie (dalej AWOSOZLDCh), Kronika Parafii Mariackiej w Chełmie, maszynopis, bez roku wydania, sygn. 576, k – 120. 11. *AWOSOZLDCh.* Kronika Parafii Mariackiej w Chełmie, maszynopis, bez roku wydania, sygn. 579, k – 924–928. 12. *Wawryniuk A.* Dwa narody, trzy religie, jeden obraz [w:] Mity i stereotypy w polityce, red. A. Kasińska-Matryka, M. Gołoś. – Toruń, 2010. – S. 160–173. 13. *AWOSOZLDCh.* Kronika Parafii Mariackiej w Chełmie, maszynopis, bez roku wydania, sygn. 579, k – 1167. 14. *Garda J.* Rower dla papieża [w:] www.festiwal.djp2.pl/rower-papieza,60.html – 23k (data pobrania 16 października 2011).

Андрей Вавринюк

ХОМСКАЯ БОЖЬЯ МАТЕРЬ В СВОЁМ ЧУДЕСНОМ ОБЛИЧЬИ – ПАТРОНКА НАРОДА ПОЛЬСКО-УКРАИНСКОГО ПОГРАНИЧЬЯ

Опираясь на доступные документы, в т. ч. нигде не опубликованные – рукописи и машинописи, автор написал текст, содержащий факты, неизвестные широкой общественности. Вера является чем-то личным и очевидным людям, признающим существование Бога, соответственно, со всеми последствиями. Икона Чудодейственной Холмской Богородицы является примером широкого, в историческом и географическом понимании, культа Её изображения. Из хроник холмского епископа Якова Суши, а также регионалиста Казимира Янчиковского и священника Станислава Вархоловского, vicария парадии Рождения Святейшей Девы Марии в Холме (два последних работали в ХХ в.), узнаем, что перед Чудодейственным Изображением молились европейские правители, рыцарство, воины, а также простые люди, даже из отдаленных местностей, в т. ч. из Восточной Галиции – Львова, Станислава, Дрогобыча или Белза. Работа содержит описание ласк от Бога, полученных при заступничестве Холмской Божьей Матери. Описываемая икона является примером духовных ценностей людности польско-украинского пограничья, признанных практически всеми направлениями христианства.

Ключевые слова: Холмская Богородица, чуда, людность, пограничье, граница, религия, вера, оздоровление.

Andriy Vavrynyuk

MOTHER OF GOD FROM CHOLM IN HER MIRACULOUS IMAGE – A PATRONESS OF THE PEOPLE OF THE POLISH-UKRAINIAN BORDER

Based on open documents including never published before materials like manuscripts and typescripts a text which is not know to general public was written. The faith is something personal and obvious for people who recognize the presence of God, with all the consequences connected with that fact. The paining of Miraculous Mother of God from Chełm is an example of a wide, in terms of historical and geographical, cult of Her image. From the chronicles written e.g. by Jakub Suszy – Chełm bishop, and living in XX century Kazimierz Jancykowski (regionalist) or priest Stanisław Warchołomski (vicar of the Birth of Virgin Mary Parish from Chełm) arises that in front of the Holly Paining not only European rulers, knight-hood, soldiers but also ordinary people from distant locations such as Eastern Galicia – Lviv, Stanislawowa, Drohobycz or Belz prayed. The present paper in-

cludes a list of experienced God graces which appeared due to God's mother intercession. The described painting is an example of spirit values of borderland Polish-Ukrainian people recognized by almost all christian religions.

Key words: Mother of God from Chelm, miracles, borderland, border, religion, faith, faith healing.

УДК 94 (438)

Andrzej Olejko

GALICYJSKI TEATR DZIAŁAŃ WOJENNYCH W PLANACH OPERACYJNYCH CARSKIEJ ROSJI I AUSTRO-WĘGIER U PROGU WIELKIEJ WOJNY 1914 R.

У статті автор висвітлює військові події в Галичині на початку Першої світової війни, аналізує плани Росії та Австро-Угорщини стосовно Східної Галичини.

Ключові слова: Перша світова війна, Східна Галичина, військові події, Росія, Австро-Угорщина, дипломатія.

Plany operacyjne Państw Centralnych i państw Ententy miały analogiczne myśli przewodnie. Gdy przywódcy Państw Centralnych liczyli na szybki sukces na terenie Francji i do jego osiągnięcia myśleli jedynie o powstrzymaniu, choćby w formie ofensywnej, akcji przeciw Rosji, przywódcy Ententy pragnęli na zachodzie Europy jedynie wiązać siły niemieckie, spodziewając się ofensywnych działań rosyjskiego walca parowego, który miażdżąc wszystko po drodze, miał dotrzeć do Berlina. Rachuba ta zawiodła głównie z powodu egoistycznych koncepcji rosyjskich gdyż dowództwo rosyjskie nie myślało tyle o marszu na zachód, co o marszu na południe w głąb Węgier i ku Bałkanom. Myślało nie o marszu ku Berlinowi, ale ku Konstantynopolowi. Plany operacyjne rosyjskie przechodziły w ciągu lat pokoju równie zmienne koleje, jak plany niemieckie i francuskie lecz stałym, przewijającym się przez nie motywem było upatrywanie głównego przeciwnika w Austro-Węgrzech, nie zaś – jak tego pragnął francuski w kajzerowskich Niemczech. Przez pewien czas plany te korespondowały z politycznymi planami ruchu wszech niemieckiego, który przy zagarnięciu niemieckich prowincji Austro-Węgier na rzecz Niemiec upatrywał w oddaniu Rosji Galicji i Bukowiny łatwy sposób porozumienia się z caratem. Rokowania prowadzone tuż po powstaniu przymierza francusko-rosyjskiego pomiędzy przedstawicielami obu sztabów w 1892 r. utknęły gdyż wbrew wszelkim perswazjom francuskim Rosja upatrywała “l’ennemi principal” nie w cesarstwie Niemieckim, lecz w Austro-Niemczech. To też konwencja wojskowa francusko-rosyjska z sierpnia 1892, stwierdzająca, że strona francuska rzuci przeciw stronie niemieckiej 1.300.000 żołnierzy a Rosja 700-800.000, nie wyszła, co do zobowiązań rosyjskich, poza ogólniki. Nie ustalono, ani kiedy siły te mają uderzyć na cesarstwo Niemieckie, ani jak mają być użyte, zostawiając stronie rosyjskiej w początkach wojny wolne ręce. Dopiero w 1900 r. rozwinięto ją w ten sposób, że sztab rosyjski, na żądanie francuskiego, zobowiązywał się rzucić przeciwko niemieckiemu przeciwnikowi najdalej 18 dnia po mobilizacji siły, mogące podjąć walkę z 5–6 korpusami niemieckimi. Ustępstwo to było zresztą czysto teoretyczne, gdyż przygotowania do wojny z Japonią i zbliżenie rosyjsko-niemieckie wyłączały możliwość konfliktu z Niemcami. “Powrót Rosji” do spraw bałkańskich wznowił stare dążenie Romanowów do zaboru Galicji Wschodniej i Rusi węgierskiej (nazewnictwo późniejsze – Rusi Zakarpackiej, Rusi Podkarpackiej) [1, s. 137].

Rosyjski Sztab Generalny w końcu XIX wieku zdawał sobie sprawę, że słabo rozbudowana sieć kolejowa i ogromne przestrzenie kraju będą powodem opóźnienia mobilizacji i koncentracji wojsk w stosunku do spodziewanych przeciwników. Wynikła stąd konieczność prowadzenia pierwszych operacji wojennych przy użyciu sił słabszych liczebnie od wojsk nieprzyjacielskich i z tego powodu pierwotnie planowano dokonywać koncentracji z dala od granic państwowych, na linii ogólnej od Rygi do Kiszyniowa. Plany te, całkowicie defensywne, oddawały inicjatywę operacyjną w ręce nieprzyjaciela. Pierwsze zmiany do dotychczasowego planu wprowadził gen. piech. Włodzimierz Obruczew, który już w okresie zawarcia przymierza z Francją zakładał, iż w wypadku wojny Rosja podejmie obronę przeciwko armiom niemieckim, natomiast rozpocznie działania ofensywne przeciwko Austro-Węgrom. Rozprawa ze słabszym przeciwnikiem pozwalała wyjście armiom rosyjskim na kierunek Śląska, a stamtąd, przez Wrocław na Berlin [2, s. 231; 3, s. 185]. W

planie tym należy zatem szukać genezy rosyjskiego planu wojny, zrealizowanego w 1914 r. Wg jego twórcy główne siły rosyjskie uderzające atakiem koncentrycznym na Galicję Wschodnią miały uderzenie to wykonać z bazy głównej w rejonie Dubno-Równe-Płoskirów i pomocniczej w rejonie Lublin-Chełm. Plan ten hamowany był jednak wiadomościami o istniejącym planie strony niemieckiej skierowania głównych sił przeciwko Rosji. Im mocniej jednak upewniano się, iż główny atak armii niemieckiej pójdzie przeciwko Francji, tym silniej przychyłano się do ataku na Austro-Węgry nie zamierzając angażować się w tak upragnioną dla francuskiego sojusznika akcję na kierunku Toruń-Poznań-Berlin. Gdy po zakończonej rosyjską przegraną i kompromitacją wojnie rosyjsko-japońskiej (1904–1905) i rozruchach wewnętrznych, Rosja przystąpiła w 1909 r. rozpoczęła reformy wojskowe, zmierzające do znacznej rozbudowy sił zbrojnych (realizacja tego planu miała zakończyć się w 1917 r.). Ogromne znaczenie dla rosyjskiego planu wojny miała konwencja polityczno-wojskowa, podpisana z Francją w 1892 r. W wyniku rozmów między szefami sztabów generalnych obu państw, w 1911 r. ustalono, iż Rosja rozpocznie działania zaczepne przeciwko Niemcom 15 dnia mobilizacji. W 1912 r. z kolei Rosja zobowiązała się do użycia przeciwko Niemcom wojsk liczących co najmniej 800 000 żołnierzy. Termin rozpoczęcia działań pozostał nie zmieniony. Ustalenia te zostały potwierdzone w roku następnym, przy czym strona rosyjska sądziła, że w końcu 1914 r. uda jej się skrócić termin rozpoczęcia działań do 13 dni po ogłoszeniu mobilizacji. Umowa z Francją zaważyła więc w znacznym stopniu na planie opracowanym przez gen. piech. W. Obruczewa, bowiem realizując zobowiązania sojusznicze, Rosja musiała wystąpić zaczepnie przeciwko Cesarstwu Niemieckiemu [2].

Stojący na czele rosyjskiego Komitetu Obrony Państwa wielki książę Mikołaj Mikołajewicz, zdecydowany zwolennik ekspansji na Bałkanach, spowodował, że sztab rosyjski pod kierunkiem oddanego mu gen. kaw. Fiodora Palicyna zajął się szczegółowym wypracowaniem planów ataku na Galicję Wschodnią. Gen. kaw. Władimir Suchomlinow, stanąwszy od 1908 r. na czele ww sztabu, plany te ostatecznie sfinalizował pod kątem szukania na austro-węgierskim przeciwniku odwetu za niepowodzenie w konflikcie bośniackim. W 1912 r. opracowano plan operacyjny, przewidujący dwa warianty prowadzenia wojny: "A" (Austria), przewidujący, iż Niemcy skierują swoje główne siły na front zachodni, przeciwko Francji, zostawiając na Wschodzie jedynie niewielkie siły osłonowe oraz "G" (Giermania), zakładający, iż główny wysiłek Niemcy skoncentrują na froncie wschodnim [4]. Plan "A" wychodził z następującego założenia: w razie wybuchu wojny Niemcy rzucą wszystkie swe siły przez terytorium Belgii na Francję – front zachodni – i tym samym na wytworzonym froncie wschodnim zostanie tylko 3-6 korpusów w celach czysto defensywnych. Stosownie do tego skierowywano naprzeciwko Austro-Węgom 3/4 sił rosyjskich, przewidując uderzenie na niemieckie Prusy Wschodnie przy pomocy 2 armii rosyjskich celem uniemożliwienia stronie niemieckiej wsparcia na rzecz zaatakowanego sojusznika, ale, obniżając do połowy siły, które Rosja miała użyć przeciw Niemcom, rezygnowano z celu, o który głównie chodziło stronie francuskiej – z uderzenia na kierunku berlińskim. Gros sił ujętych w cztery armie i piątą obserwacyjną skierowano na front galicyjski, przewidując zasilenie go wojskami okręgu petersburskiego oraz napływającymi w miarę czasu korpusami wschodnimi. Tym samym główne uderzenie skierowane było przeciw Austro-Węgom a przeciw Niemcom przygotowywano bardziej demonstrację siły niż decydujący cios [1, s. 137–138].

Francuskiemu sojusznikowi przyrzeczono rozpoczęcie działań antyniemieckich 15 dnia po mobilizacji, nie omieszkawszy wskazać na niebezpieczeństwo, na jakie wystawiona jest Rosja ze strony Austro-Węgiek. Mimo to Francja nie ustawała w naciskach na Rosję w kierunku antyniemieckim w 1912 r. lecz przedstawiciel sztabu rosyjskiego gen. kaw. Jakow Żyliński wywinął się od konkretnych zobowiązań, wskazując na niebezpieczeństwo ze strony Austro-Węgiek i otomańskiej Turcji, by maksimum wysiłku militarnego skierować na południe ku Bałkanom, gdzie liczone się już ze zbliżającą się wielką rozprawą z tureckim przeciwnikiem. Mimo sojuszu z Francją i wynikających z niego zobowiązań, rosyjski Sztab Generalny postanowił szukać decydującego rozstrzygnięcia na froncie przeciw austriackim przeciwko siłom niemieckim skoncentrowanym w Prusach Wschodnich zamierzając skierować dwie armie, liczące w sumie 29 1/2 Dywizji Piechoty (DP) i 9 1/2 Dywizji Kawalerii (DK), uznając tym samym, iż wystarczą one

do opanowania tej prowincji i prowadzenia ofensywy dalej na zachód. Natomiast przeciwko Austro-Węgrom planowano wystawić trzy armie (1., 5. i 3.), które miały składać się z 46 ½ DP. Nie dawało to przewagi liczebnej nad przeciwnikiem, którego siły na podstawie danych wywiadu szacowano na 43 do 47 DP (przy uwzględnieniu brygad marszowych) i 11 DK i z tego powodu wojska rosyjskie, przeznaczone do działań przeciwko Austro-Węgrom zostały wzmocnione przez korpus i kilka dywizji rezerwowych. Zakładano także, iż na ten front będzie można ściągnąć dodatkowe dywizje z armii mających podjąć ofensywę w Prusach Wschodnich, pod warunkiem, iż siły niemieckie skoncentrowane do ich obrony będą słabsze, niż przypuszczano. W sumie planowano osiągnąć przewagę nad c. k. siłami zbrojnymi w stosunku 53 1/2 własnych DP przeciwko 43–47 DP nieprzyjaciela [2, s. 232; 4, s. 90]. Dzięki reformom przeprowadzanym od 1909 r., rosyjskie siły zbrojne można było postawić na stopie wojennej znacznie szybciej, niż w okresie poprzednim a zwiększenie szybkości mobilizacji i koncentracji jednostek rosyjskich było dużym zaskoczeniem dla strony przeciwnej. Znajomość austro-węgierskich planów operacyjnych wskutek działań wywiadowczych zrodziła pokusę pobicia głównych sił przeciwnika skoncentrowanych na stosunkowo niewielkim obszarze Galicji, tak, aby uniemożliwić wycofanie rozbitych armii na południe, za Dniestr i na zachód, w kierunku Krakowa. W tym celu armie rosyjskie planowano skoncentrować wzdłuż granicy państwa, od Dębłina przez Lublin, Równe do Płoskirowa. Według planu z 1912 r. zamiar ten miał zrealizować:

- 4. Armia (13 ½ DP), 4 i ½ DK), koncentrująca się w rejonie Dębłina, Lublina i Łukowa, której zadaniem była ofensywa w kierunku Przemyśla i odcięcie jednostkom austro-węgierskim drogi odwrotu na zachód
- 3. Armia (13 DP, 5 DK), koncentrująca się w rejonie Chełma, Kowla i Brześcia nad Bugiem, z zadaniem ofensywy na linię Przemyśl-Lwów
- 3. Armia (20 DP, 9 DK), koncentrująca się w trójkącie twierdz wołyńskich Łuck-Równe-Dubno z grupą w rejonie Płoskirowa – jej zadaniem było podjęcie działań zaczepnych w kierunku Lwowa i uniemożliwienie odwrotu za Dniestr rozbitym jednostkom austro-węgierskim [2, s. 233; 5, s. 47].

Ostatnia przed wojną konferencja sztabowa francusko-rosyjska, odbyta w sierpniu 1913 r. w Carskim Siole, nie wydała również pożądanego dla Francji wyniku. Gen. kaw. J. Żyliński przyjął na niej formalnie tezy francuskiego gen. Josepha Joffre'a, ale nie krył się ze zdaniem, że właściwym nieprzyjacielem Rosji są Austro-Węgry. Opracowywane tuż przed wojną szczegóły planu operacyjnego ("Raspisanije nr. 18") z r. 1910, ujętego jako "Raspisanije nr. 19" w 1912 r., szły po linii skoncentrowania gros sił wielonarodowej armii carskiej przeciw Austro-Węgrom [1, s. 138–141].

Konfiguracja granicy oraz zamiar skupienia głównych sił nieprzyjaciela w Galicji Wschodniej był podstawą stworzenia rosyjskiego planu, zakładającego rozbitcie sił austro-węgierskich silnym uderzeniem czołowym z równoczesnym obustronnym ich oskrzydleniem. Były to jednak plany "na wyrost", bowiem armia rosyjska nie miała odpowiedniej przewagi liczebnej nad nieprzyjacielem i zostało to uwzględnione przez rosyjski Sztab Generalny w latach następnych. Plan z 1913 r. przewidywał wzmocnienie skrajnie lewoskrzydłowej grupy "Płoskirów" do 10 DP i 5 DK oraz przekształcenie jej w 8. Armie, która miała powstrzymać odwrót jednostek nieprzyjacielskich za Dniestr. Z kolei działająca na prawym skrzydle 4. Armia została osłabiona przez wycofanie z jej składu 3 DP. Jednocześnie armia ta miała działać teraz na kierunku Jarosław-Rzeszów, a więc bezpośrednio na austro-węgierskie linie komunikacyjne. Mimo zmniejszenia liczby dywizji na froncie przeciw austriackim (do 42 1/2 DP i 17 ½ DK), plan był bardziej realny, bowiem pod uwagę wzięto jedynie jednostki, które rzeczywiście mogą czynnie wystąpić na froncie, nie brano natomiast pod uwagę części dywizji rezerwowych, mobilizowanych w późniejszym terminie. W nowym planie przeznaczono je dla armii lewoskrzydłowych. Wobec ich wyraźnego wzmocnienia, zmieniało to założenia planu z 1912 r. – zamiast dwustronnego oskrzydlenia decydujący cios miały zadać armie rosyjskiego lewego skrzydła, których zadaniem było odrzucenie armii austro-węgierskich od Karpat i zepchnięcie ich na zachód [2].

"Zapiska" o siłach i planach zachodnich przeciwników Rosji z kwietnia 1914 r., ostatnia instrukcja przedwojenna, przyjmowała, opierając się na dobrych wynikach wywiadu, że Niemcy

rzucą przeciw Rosji tylko 3 korpusy liniowe i pewne formacje rezerwowe, a całą siłę skierują na Francję, zaś Austro-Węgry, pomimo skupienia części sił na froncie serbskim, skierują przeciw Rosji tylko 10–13 korpusów. Niemiecki szef Sztabu Generalnego Helmuth von Moltke (Młodszy) obiecywał wprawdzie sojusznikowi, że dla odciążenia go rzuci z Prus na wschód tzw. “Armię Narwi”, ale w istocie przeznaczał do niej kilka dywizji mniej, niż obiecywał licząc się z tym, że ograniczy się ona do działań defensywnych. Istniejący w sztabie rosyjskim drugi plan, “G” (Germania), przygotowywany na wypadek, gdy Niemcy skierują gros swych sił przeciw Rosji, lecz rozwiązanie takie w Petersburgu uważano za mało wykonalne [1].

W przededniu wybuchu wojny, w 1914 r. doszło do kolejnych zmian w planie rosyjskim, które potwierdzały zamiar wykonania głównego uderzenia armiami lewoskrzydłowymi: 4. Armia (prawe skrzydło rosyjskie) została znowu osłabiona przez wycofanie z niej dwóch korpusów, przy jednoczesnym wzmocnieniu 8. Armii. Ostatecznie w momencie wybuchu wojny, armie rosyjskie działające przeciwko Austro-Węgom były uszykowane następująco:

- 4. Armia (9 ½ DP, 4 ½ DK) koncentrowała się na terenach od Dębina, przez Lublin, Trawniki do Łukowa
- 5. Armia (13 DP, 5 DK) skupiała się między Chełmem, Kowlem i Brześciem nad Bugiem
- 3. Armia (14 DP, 4 DK) koncentrowała się na Wołyniu, w trójkącie twierdz Łuck-Dubno-Równe
- 8. Armia (10. DP, 5 DK) koncentrowała się w rejonie Płoskirowa [2].

Bardzo określonym planom wojennym strony rosyjskiej szef Sztabu Generalnego Austro-Węgier od 1906 r., gen. Franz Conrad von Hötzendorf przeciwstawił (...) hamletowski niemal brak decyzji, co do tego przeciw któremu z dwu przeciwników, Rosji czy Serbii, skoncentrować działania wojenne [1]. Austro-węgierski plan działań przeciwko Rosji został opracowany przez szefa Sztabu Generalnego w 1909 r. i z niewielkimi zmianami przetrwał do momentu wybuchu wojny w 1914 r. a podstawą planu był przewidywany układ polityczny w Europie. Gen. F. C. von Hötzendorf wyróżnił przeciwników monarchii austro-węgierskiej, klasyfikując ich jako jawnych i utajonych. Do pierwszej grupy zaliczył Rosję i Serbię a za przeciwnika “zamaskowanego” uważał Włochy, które mimo podpisanego w 1887 r. trójprzymierza z Austro-Węgrami i Niemcami, prowadziły dwuznaczną politykę, zwłaszcza w stosunku do naddunajskiej monarchii. Doszedł on do wniosku, iż w odpowiednim momencie rzekomy sojusznik zwróci się przeciwko Austro-Węgom zaś za pewnego sojusznika uważał on kaizerowskie Niemcy, z którymi zawarto sojusz polityczno-wojskowy w 1879 r. oraz Królestwo Rumunii, które także było powiązane konwencją wojskową, podpisaną w 1883 r. i co roku odnawianą. Za głównych przeciwników monarchii habsburskiej gen. F. C. von Hötzendorf uważał carską Rosję i Królestwo Włoch, do których w każdym przypadku mogły przyłączyć się Królestwa Serbii i Czarnogóry. Te przesłanki posłużyły do opracowania planów operacyjnych, z których najważniejsze były plany “R” (przeciwko Rosji i Serbii) i “B” (wyłącznie przeciwko Serbii i Czarnogórze) [2, s. 225–226].

Plan “B” (Bałkan) obliczony był zasadniczo na wypadek wojny ze Serbią i Czarnogórą przy neutralności Rosji – przeznaczano w nim prawie 40 % sił (7 korpusów z pomiędzy 16), tworzących trzy armie (2., 5. i 6.), do operacji przeciw Serbii, gdy natomiast pozostałe 9. korpusów, tworzących 3 armie, miało stanowić rezerwę względnie siły obserwacyjne w stosunku do Rosji. Plan “R” (Rosja) przewidywał na wypadek wojny z Rosją przerzucenie do Galicji 4 armii (13 korpusów) i użycie reszty przeciw Serbii. Jednak jak czas pokazał nikt nie mógł przewidzieć, że gen. F. C. von Hötzendorf, spróbował wykonać oba plany jednocześnie wprowadzając tym samym niesłychane zamieszanie, kumulujące się w fakcie, że decydująca druga armia spędzi w wagonach moment, w którym mogła by zdecydować na jednym – serbskim – lub na drugim – galicyjskim – teatrze wojny. Łudził się ono, że interwencja zbrojna Rosji nie nastąpi lub opóźni się na tyle, że da mu czas do złamania Serbii, przystąpił 25 VII 1914 r. do wykonywania planu “B”, kierując na południe aż 3 armie przeciw słabej Serbii i osłabiając w ten sposób niesłychanie ważny front północny. Krok ten wydawał się bardzo ryzykowny. 30 VII 1914 r. szef Sztabu Generalnego c. k. Armii zapewniał członków wspólnej rady ministrów austro-węgierskich, że nawet gdyby Rosja wypowiedziała

wojnę monarchii habsburskiej, mobilizacja zarządzana wedle planu bałkańskiego prowadzona będzie dalej z tym, że pociągi wiozące nad Sawę wojska, potrzebne ewentualnie w Galicji, dopiero po przybyciu na granicę serbską będą kierowane na północ (sic). W rezultacie latem 1914 r. na froncie serbsko-czarnogórskim znalazły się 3 armie: 2. (IV, VII i część IX Korpusu); 5. (VIII i XIII Korpus) i 6. (XV i XVI Korpus). Na północy zaś – Galicja – znalazły się 3 armie i grupa wojsk mająca stanowić zadatek czwartej armii, które zajmowały łuk zatoczony od Karpat ku ujściu Sanu do Wisły, dalej jednak posunięty na zachód, aniżeli to pierwotnie planował c. k. Sztab Generalny. Wedle planów wypracowywanych w końcu XIX wieku front austriacki miał bieć łukiem od Sanu przez Uhnów-Radziechów-Brody-Tarnopol-Trembowłę. Wychodzono z założenia, że c. k. wojska będą miały dzięki szybkości mobilizacji znaczną przewagę nad armią rosyjską i że w rozpoczętej we Wschodniej Galicji ofensywie same zdołają złamać przeciwnika. Z chwilą przejścia Serbii po 1903 r. na stronę rosyjską, c. k. Sztab Generalny musiał liczyć się z koniecznością odciążenia pewnej części sił na front serbski a wraz z rosnącym zagrożeniem ze strony Rosji i wzmaganiem się przypuszczalnej szybkości jej mobilizacji, upadły nadzieje c. k. sztabowców na posiadanie przewagi liczebnej, tak potrzebnej do osiągnięcia sukcesu o własnych siłach. Gen. F. C. v. Hötzenendorf liczył, że będzie dysponował przewagą tylko przez krótki czas na określonym odcinku (Wisła-Bug) i postanowił ograniczyć się w początkowym okresie wojny do udanego rozpoczęcia kampanii, by doczekać się pomocy ze strony niemieckiego sojusznika po pokonaniu przez niego Francji. Plan operacyjny z 1909 r. z małymi zmianami wszedł w życie w 1914 r. Plan ten polegał na skróceniu i cofnięciu całego frontu na zachód – liczone się z odpadnięciem Rumunii jako sprzymierzeńca i z niemożnością oparcia o nią prawego skrzydła – tak by mógł on ciągnąć się od Wisły poza Lwów na Podhajce i Buczacz. Mimo tych zmian zasada planu c. k. Sztabu Generalnego była niezmienną – podjęcie ofensywy w celu udaremnienia akcji armii rosyjskiej. (...) Armie austro-węgierskie miały stanowić wyciągniętą pięść (aluzja do ukształtowania frontu), o którą miało się rozbić każde usiłowanie Rosjan do przejścia Karpat lub zwrócenia się na zachód, aż do czasu nadejścia głównych sił niemieckich i wywalczenia ostatecznej decyzji [1, s. 142–144].

Plan "R", w wariantach z 1909 r. przewidywał, iż w pierwszej kolejności Austro-Węgry powinny skierować swoje zasadnicze siły przeciwko Rosji, będącej głównym przeciwnikiem. Austro-węgierskie siły zbrojne składały się w sumie z 48 DP i jedenastu DK, z pośród których 40 DP i wszystkie DK postanowiono skierować na front z Rosją. Pozostałe siły, tj. osiem dywizji, przeznaczono na front bałkański przeciwko Serbii, jako niezbędne minimum dla związania nieprzyjaciela. Głównym rejonem koncentracji sił przeciwko Rosji miał być obszar Galicji Wschodniej na wschód od Sanu i na północ od Dniestru. Jak większość ówczesnych dowódców, także i szef Sztabu Generalnego c. k. armii był zdecydowanym zwolennikiem działań ofensywnych co wynikało to nie tylko z obowiązującej doktryny wojennej, lecz również ze złożonego położenia geograficznego monarchii, której groził "cios w plecy" w momencie zaangażowania się w wojnie z jednym przeciwnikiem (sic). Stąd wpływała konieczność skupienia głównego wysiłku na froncie przeciwko przeciwnikowi uznanemu za najgroźniejszego, pobicie go i następnie możliwość przerzutu sił na inne fronty. Gen. F. C. von Hötzenendorf dążył do uzgodnienia z sojuszniczymi Niemcami planu działania przeciwko Rosji, zdając sobie sprawę, że wobec rosyjskiej przewagi liczebnej, armia austro-węgierska nie będzie w stanie samodzielnie uporać się z rosyjskim przeciwnikiem. Jednakże austriacko-niemiecka współpraca planistyczno-operacyjna nie wyszła nigdy poza korespondencję między szefami Sztabów Generalnych. Proponował on stronie niemieckiej następujące rozwiązania: w wypadku wojny równocześnie z Rosją i Francją skierowanie pozostawionych w Prusach Wschodnich niemieckich związków operacyjnych w kierunku na Siedlce, aby doszło do połączenia z armiami austro-węgierskimi, działającymi ofensywnie między Wisłą i Bugiem. Natomiast w przypadku neutralności Francji proponował, aby Niemcy skoncentrowali główne siły w Prusach Wschodnich (początkowo 37 DP i DK, a poczynając od 20 dnia mobilizacji 45 DP i DK) i wykonali uderzenie na Rosję w ogólnym kierunku na Białystok. W tym przypadku austro-węgierskie siły zbrojne także miały podjąć ofensywę przeciwko Rosji na kierunku pomiędzy Wisłą i Bugiem. Plan gen. F. C. von Hötzendorfa pociągał za sobą konieczność wysunięcia głównych sił możliwie blisko granicy rosyjskiej i rezygnacji w razie

mobilizacji z osłony Karpat co pozwalało na przejęcie inicjatywy i współdziałanie z armią niemiecką, skoncentrowaną w Prusach Wschodnich. Opisowany plan zakładał także, iż strona rosyjska nie pozostawi większych sił na zachód od Wisły i w związku z tym gen. F. C. von Hötendorf nie obawiał się uderzenia rosyjskiego z tego kierunku wymierzonego w Kraków. Zasadniczym elementem planu było rozpoczęcie własnej ofensywy pomiędzy Wisłą i Bugiem w kierunku północnym, aby zniszczyć armie rosyjskie jeszcze przed ukończeniem przez nie koncentracji. Sztab c. k. armii spodziewał się także koncentracji dużych sił rosyjskich na Wołyniu, w rejonie trójkąta twierdz Łuck-Dubno-Równe oraz na Podolu, w rejonie Płoskirowa. Wyprzedzająca ofensywa własna w kierunku północnym miała uniemożliwić armiom rosyjskim wykonanie uderzenia z Wołynia i Podola na Galicję Wschodnią i odcięcia tym samym zgrupowanych tam austro-węgierskich związków operacyjnych. Gen. F. C. von Hötendorf planował pierwotnie (w 1909 r.) wysunięcie koncentracji własnych wojsk możliwie blisko granicy w Galicji Wschodniej i niemal natychmiastowe wykonanie uderzenia między Wisłą i Bugiem w celu połączenia się z armiami niemieckimi. Te elementy planu nie zmieniły się praktycznie aż do momentu wybuchu wojny. W chwili opracowywania podstaw planu wojny z Rosją, c. k. sztab nie uważał jej jeszcze za pełnowartościowego przeciwnika z powodu klęski w wojnie z Cesarstwem Japonii i zaburzeń wewnętrznych w latach 1905–1907. Oceniano, iż reorganizacja rosyjskich sił zbrojnych dopiero rozpoczyna się i potrwa dość długo. Obliczenia planistów austro-węgierskich wskazywały, iż w pierwszej fazie wojny należy liczyć się z obecnością tylko 54 rosyjskich DP, czterech brygad i 29 ½ DK. Z tych sił, wg założeń sztabu austro-węgierskiego, przeciwko Niemcom Rosjanie zamierzali skierować 29 DP, a tylko 25 DP przeciwko Austro-Węgrom. Dane wywiadu podawały, iż ugrupowanie rosyjskie będzie wyglądało następująco: w rejonie Kielc, na zachodnim brzegu Wisły, pozostanie tylko słaba grupa osłonowa, złożona z DP i DK; w rejonie Lublina i Chełma koncentrować się będzie 3. Armia (9 i ½ DP, 6 i ½ DK); na Wołyniu – 4. Armia (11 DP, 5 i ½ DK); w rejonie Płoskirowa – grupa złożona z 6 i ½ DP i 6 DK; w rejonie Kiszyniowa – 5. Armia (8 ½ DP i 1 DK) [2, s. 226–227; 5, s. 13].

Armia austro-węgierska posiadała przy sporej różnorodności narodowej dość skomplikowaną strukturę wewnętrzną. Wojska liniowe, stanowiące wspólną, cesarską i królewską armię, miały komendę niemiecką zaś obok nich istniała w Austrii c. k. obrona krajowa z komendą niemiecką, a na Węgrzech honwedzi z komendą węgierską (w Chorwacji chorwacką). Obrona krajowa i honwedzi pomyślni byli początkowo jako wojsko drugiej linii, pozbawione należytego wyposażenia technicznego, które jednakże na pewien czas przed wybuchem wojny zaczęto uzupełniać. Zwłaszcza starania Węgrów, widzących w honwedach swą armię narodową, doprowadziły do tego, że wojska te dorównały szybko armii wspólnej, a nawet w niejednym zaczęły ją przewyższać. Siły te podzielone były jednak łącznie na 16 korpusów, z których każdy oprócz dwóch dywizji liniowych liczył dodatkowo 1-2 dywizje obrony krajowej lub honwedów [1]. W momencie wybuchu wojny wielonarodowościowe Austro-Węgry liczyły ok. 52 mln. Niemcy stanowili 23,5 %, Węgrzy 19,5 %, Czesi 12,5 %, Polacy 9,9 %, Rusini 8 %, Rumuni 6,5 %, Chorwaci 6,4 %, Serbowie 5 %, Słowacy 3,9 %, Słoweńcy 2,5 %, Włosi 1,5 % [2, s. 235; 6, s.10]. Austro-węgierski plan mobilizacyjny przewidywał wystawienie 16 korpusów, 48 dywizji piechoty, 37 brygad, 15 pułków marszowych i pospolitego ruszenia oraz 11 dywizji kawalerii. Artyleria liczyła łącznie 2 538 dział różnego kalibru. Zamierzano zmobilizować łącznie 3 350 000 osób, w tym zaledwie 1 421 000 żołnierzy w wojskach polowych. Przeciwno ww siłom rosyjskim gen. F. C. von Hötendorf zamierzał rzucić 40 DP i 11 DK skoncentrowanych w 22 dniu mobilizacji na wschód od Sanu i podzielonych na cztery armie:

- Armia (7 DP i 3 DK) w rejonie Maków-Uhnów
- 4. Armia (15. DP, 2 i ½ DK) w rejonie Uhnów-Krystynopol-Radziechów
- Armia (11 DP, 3 DK w rejonie Radziechów-Brody-Założce
- Armia (7 DP, 1 DK) w rejonie Tarnopol-Trembowla.

W rejonie Krakowa miała działać słaba grupa osłonowa, złożona z jednej DP i jednej DK. 1. i 4. Armia miały rozpocząć działania ofensywne między Wisłą i Bugiem w kierunku północnym, dążąc do szybkiego nawiązania kontaktu ze związkami niemieckimi operującymi z Prus

Wschodnich i odrzucenia sił rosyjskich w kierunku Lublina i Włodawy. Uderzenie to miało odciąć cały obszar na zachód od Wisły, a w następnej fazie miało zostać wymierzone w wojska rosyjskie koncentrowane na Wołyniu. Zadaniem 3. Armii było wykonanie uderzenia na Wołyń, w kierunku Równego, we współdziałaniu z 4. Armią lub w momencie stwierdzenia koncentracji sił rosyjskich w tym rejonie zaś 2. Armia miała osłonić prawe skrzydło całego zgrupowania austro-węgierskiego ze strony Podola [2, s. 228; 4, s. 83]. Całość planu "R" opierała się na założeniu, że w pierwszej fazie działań c. k. armie polowe będą miały przewagę liczebną nad armią rosyjską, pobiją przeciwnika przed zakończeniem przez niego koncentracji i mobilizacji, pozostając w kontakcie z wojskami niemieckimi, uderzającymi w kierunku Siedlec. Przewidywano także, iż Rosja, znając trudne położenie Austro-Węgier, może doprowadzić do wybuchu konfliktu z Serbią na Bałkanach, przeczekać pierwsze dni mobilizacji armii austro-węgierskiej i wystąpić zbrojnie dopiero w momencie, gdy c. k. armie polowe będą zaangażowane na południu. W takim przypadku plan gen. F. C. von Hötendorfa przewidywał wystawienie przeciwko Serbii dostatecznie dużych sił, aby już w pierwszej fazie konfliktu doprowadzić do uzyskania na Bałkanach decydującego rozstrzygnięcia. Plan "B" przewidywał zatem skierowanie na Bałkany 20 DP) i trzy i pół DK. Przeciwko Rosji (zakładając jej opóźnione wystąpienie przeciwko monarchii habsburskiej) mogło być kierowane tylko 28 DP i 7 i ½ DK. Kolejne osiem do dziewięciu DP mogło być przerzucone z Bałkanów dopiero po trzech miesiącach od ogłoszenia mobilizacji. Zatem w pierwszej fazie wojny z Rosją przeciwko spodziewanym nieprzyjacielskim 25 DP, dwóm brygadam i 12 DK można było przeciwstawić znacznie skromniejsze siły, nie dające przewagi liczebnej (rosyjska DP liczyła 16 batalionów i 48 dział zaś austro-węgierska 12–14 batalionów i 42 działa). Istniała jeszcze jedna, najgroźniejsza dla Austro-Węgier możliwość – w wypadku przeznaczenia przez Niemcy ogromnej większości sił przeciwko Francji, należało spodziewać się, iż dowództwo rosyjskie wykorzysta tę okazję i skieruje część swoich sił z frontu przeciw niemieckiego na kierunek Galicji. W takim wypadku stosunek sił wynosiłby 40:35 1/2 DP na korzyść Austro-Węgier, zaś w przypadku planu "B" – 28:35 1/2 DP na korzyść Rosjan. Także i w tym przypadku gen. F. C. von Hötendorf zdecydował się na rozpoczęcie działań zaczepnych, licząc przede wszystkim na wcześniejszą koncentrację swoich sił i zniszczenie sił rosyjskich między Wisłą i Bugiem jeszcze przed ich wzmocnieniem. Reszta c. k. wojsk miała osłaniać kierunki z Wołynia i Podola. Warunkiem powodzenia planu było uderzenie dziesięciu dywizji niemieckich w kierunku Siedlec. Ten wariant planu zakładał już nie całkowite rozbicie sił przeciwnika, lecz tylko udane rozpoczęcie wojny zaś rozstrzygnięcie miało dokonać się po przybyciu z Zachodu armii niemieckich [2].

Car Mikołaj II upierał się początkowo przy objęciu osobiście naczelnej komendy jednak ostatecznie zdecydował się ustąpić, ofiarując dowództwo najpierw gen. kaw. W. Suchomlinowowi i dopiero 2 VIII 1914 r. mianował naczelnym wodzem w. ks. M. Mikołajewicza, dodając mu jako Szefa Sztabu gen. piech. Mikołaja Januszkiewicza i kwatermistrza gen. lejtnanta Jurija Daniłowa. Politycznie oznaczało to zupełne zwycięstwo partii czarnogórskiej, pochód na południe i przygotowania do zasadniczej akcji na froncie galicyjskim. Dowódca Frontu Południowo-Zachodniego, gen. adiutant Nikołaj Iwanow, otrzymał od w. ks. M. Mikołajewicza energiczne rozkazy by huraganowym natarciem (...) za wszelką cenę uderzał na Austriaków, natomiast "Karpacko-ruski Komitet Oswobodzenia", utworzony przy kwaterze dowódcy Frontu Południowo-Zachodniego w Kijowie, wszczął przygotowania do zjednoczenia z Rosją ziem ruskich, jakie miały zostać zajęte przez wojska rosyjskie dla dokończenia (...) *dieta* wielkich sobirateliej russkoj ziemi. W składzie Frontu Południowo-Zachodniego znalazło się 5 najsilniejszych armii rosyjskich 8., 3., 5., 4. oraz 7. w Besarabii. Łącznie rosyjski Front Południowo-Zachodni, dysponował 46 ½ DP i 18 ½ DK jednak siły te osiągnęły podane wielkości dopiero 30 dnia mobilizacji [2, s. 234; 5, s. 47]. Natomiast w składzie Frontu Północno-Zachodniego znalazły się jedynie 2 armie – 1. i 2. Ze 115 liniowych i rezerwowych Dywizji Piechoty (DP) i z 35 Dywizji Kawalerii (DK), jakimi rozporządzała wówczas carska armia rosyjska znalazło się zaledwie 30 DP i 9 DK na *froncie niemieckim* czyli ¼ całości sił. Zamiast 800.000 żołnierzy, jakie wedle konwencji miała Rosja rzucić przeciw Niemcom około 15 dnia mobilizacji, wysłano przeciw nim 500.000 żołnierzy, których koncentracja kończyła się 20 dnia mobilizacji. Na *front austriacki* skierowano też wojska

nadchodzące z głębi Rosji zwłaszcza z Kaukazu a ponadto w rejonie Petersburga trzymano 6. Armie, jako armię obserwacyjną w stosunku do Szwecji [1, s. 144–145].

Po zamachu na austro-węgierskiego następcę tronu, arcyksięcia Franciszka Ferdynanda d'Este, dokonanego 28 VI 1914 r. w Sarajewie, wojna monarchii habsburskiej z Serbią wydawała się nieunikniona. Austro-węgierski Sztab Generalny liczył się również z wystąpieniem Rosji do wojny po stronie Serbii i w przewidywanej wojnie na dwa fronty, szczególne znaczenie miała możliwość przerzutu wojsk z frontu bałkańskiego na front przeciwko Rosji. Całość sił została podzielona na dwa rzuty: "A" i "B". Pierwszy z nich (28 DP, 10 DK, 21 brygad marszowych i pospolitego ruszenia) miał zostać skierowany do Galicji przeciwko Rosji zaś rzut "B" (12 DP, jedna DK, sześć brygad marszowych i pospolitego ruszenia) został przeznaczony w zasadzie na front serbski, lecz mógł również stanowić odwód, dający możliwość użycia go na wybranym kierunku [2, s. 230; 5, s. 34; 4, s. 84]. Pierwszeństwo przerzutu miały dywizje rzutu "A" a transporty kolejnego rzutu, w wypadku przeznaczenia go przeciwko Rosji, mogły rozpocząć się dopiero 18 dnia mobilizacji wobec małej przepustowości linii kolejowych. Plan przeznaczenia rzutów i ich przewozów był ustalony sztywno – transporty skierowane na Bałkany nie mogły być zawrócone z drogi i skierowane do Galicji, gdyż wywołałoby to bowiem chaos. Po rozpoczęciu przerzutu wojsk na front serbski, wybuchła wojna z Rosją i linie kolejowe, wiodące do Galicji, były zatłoczone przemieszczającymi się na front jednostkami rzutu "A". W tym stanie rzeczy jedynym sensownym rozwiązaniem było skierowanie jednostek rzutu "B" na południe i zawrócenie ich ze stacji wyładunkowych na front rosyjski gdy linie kolejowe wiodące w tym kierunku powinny być już wolne [2]. C. k. monarchia wypowiedziała wojnę Serbii 28 VII 1914 r. i ogłoszono mobilizację, która przebiegała według planu "B", opracowanego na wypadek wojny właśnie z Serbią. Zakładano, iż będzie to kolejny izolowany konflikt bałkański... Dzień później Rosja zarządziła mobilizację, na co niemiecki sojusznik Austro-Węgier postawił jej ultimatum żądając odwołania mobilizacji, które zostało odrzucone i 1 VIII 1914 r. Niemcy wypowiedziały Rosji wojnę. Od tej chwili sytuacja wymknęła się spod kontroli gdyż od Francji i Belgii pod granicę niemiecko-rosyjską rozpoczęły się zacięte walki. 6 VIII 1914 r. Austro-Węgry przystąpiły do wojny z Rosją. Stara Europa zapłonęła... Potencjał militarny naddunajskiej monarchii ustępował stronie rosyjskiej i szybko zaczęto spoglądać w kierunku niemieckiego sojusznika, którego plany zakładały błyskawiczne pokonanie Francji, najpóźniej w 39 dniu kampanii, by 40 dnia wysłać na wschód transporty wojskowe przeciw Rosji. Do tej pory terytorium niemieckie na północy zabezpieczała 1. Armia, oparta m.in. o fortyfikacje mazurskie, oraz słabe siły osłonowe stacjonujące nieco dalej na południe – w tym grupa gen. Martina Wilhelma Remusa von Woyrscha, ubezpieczająca teren przemysłowego Śląska. Pierwszy okres wojny manewrowej w pasie karpackim latem 1914 r. toczył się ze zmiennym szczęściem dla c. k. armii i po krótkotrwałym okresie lokalnych, sierpniowych sukcesów nastąpił okres ciągle pogłębiających się niepowodzeń. Lecz początkowo wraz z rozpoczęciem działań wojennych siły przeznaczone na front północny – Galicja – sprawnie przerzucono wykorzystując 7 linii kolejowych. Zgodnie ze wcześniejszymi przewidywaniami, Rumunia nie przystąpiła do wojny po stronie Państw Centralnych, co pozostawiało odsłoniętą granicę od strony Podola i Besarabii. Konieczne stało się przesunięcie koncentracji c. k. wojsk w głąb kraju, tym bardziej, że 2. Armia, która miała osłaniać ten rejon, została skierowana do Serbii i mogła przybyć do Galicji dopiero w późniejszym terminie. Z jej składu udało się zatrzymać III i XII Korpus z których została sformowana Grupa Armijna pod dowództwem gen. piech. Hermana Kövessa von Kövessháza. Walki osłonowe wypadły na ogół pomyślnie dla wojsk austro-węgierskich, których stan ok. 20 VIII 1914 r. przedstawiał się następująco. Gros sił zgrupowano w Galicji środkowej, skąd miało wyjść uderzenie ofensywne, natomiast na wschód od Lwowa koncentrowane były korpusy mające za zadanie osłanianie ofensywy, mającej ruszyć w kierunku Lublina i Brześcia. Zadanie to spełniać miały dwa ugrupowania: zastępująca 2. Armie zatrzymaną na froncie serbskim, Grupa Armijna Kövess oraz 3. Armia. Grupa Armijna Kövess (ww III i XII Korpus oraz 3 osobne dywizje – łącznie 9 DP i 3 DK) znajdowała się na południe od Dniestru, od Czerniowiec do Żydaczowa a jej zadaniem było w oparciu o fortyfikacje pod Haliczem i Niżniowem bronić przepraw przez Dniestr i osłaniać front przed atakiem sił rosyjskich zza Zbrucza.

Neutralność Rumunii, która 10 DP miała pierwotnie wiązać prawe skrzydło rosyjskie (7. i 8. Armia), oraz zatrzymanie części 2. Armii w Serbii, zmusiły c. k. dowództwo do skoncentrowania tej grupy wojsk znacznie bardziej w głąb kraju, niż to pierwotnie zamierzano (około 20 VIII 1914 r. liczyła ona 127 batalionów piechoty, 90 szwadronów kawalerii i 78 baterii artylerii. Z przybyciem do Galicji reszty 2. Armii siły te zwiększyć się miały o dalsze 4 DP dywizje i tym samym powiększyć stan sił do 13 DP i 3 DK – wraz z 7 brygadami rezerwy i pospolitego ruszenia do 235 batalionów piechoty, 108 szwadronów kawalerii 115 baterii artylerii). Pierwotnym zadaniem tych sił było, po rozwinięciu się frontem ku wschodowi, powstrzymanie ofensywy rosyjskiej, tak, aby sąsiadująca z nią 3. Armia skoncentrowana na północny-wschód od Lwowa i dowodzona przez gen. Rudolfa Brudermanna (XI i XIV Korpus w sile 5 i ½ DP 8 brygad rezerwy i pospolitego ruszenia i 3 DK; w drodze znajdowała się 1 dywizja piechoty i 1 brygada rezerwy, tak, że 3. Armia miała osiągnąć siłę 159 batalionów piechoty, 101 szwadronów kawalerii i 63 baterii artylerii) mogła w razie potrzeby interweniować na północy. Zadanie ofensywne wykonać miały 4. i 1. Armie. Pierwsza z nich dowodzona przez gen. Moritza von Auffenberga (niebawem znanego jako von Komarów), początkowo najsilniejsza (12 DP i DK) została osłabiona i jej II, VI i IX Korpus oraz rezerwowi XVII Korpus (łącznie 8 DP, 1 DK oraz w drodze będące 1 DP, 1 DK i 3 brygady rezerwowe – 147 batalionów piechoty, 71 szwadronów kawalerii i 77 baterii artylerii) obsadzała front na linii Niemirów-Tarnogród. Druga z nich dowodzona przez gen. Viktora von Dankla (niebawem zwanego jako von Kraśnik) składała się z I, V i X Korpusów (łącznie 9 DP, 2 DK i 7 brygad rezerwy i pospolitego ruszenia – 186 batalionów piechoty, 78 szwadronów kawalerii i 82 baterie artylerii). Na lewym brzegu Wisły lewe skrzydło sił austro-węgierskich osłaniała Grupa Armijna Kummera dowodzona przez gen. Heinricha Kummera von Falkenfeld (łącznie – 1 DK, 3 brygady pospolitego ruszenia – 45 batalionów piechoty, 28 szwadronów kawalerii i 26 baterii artylerii – ok. 100 dział) [1, s. 157–158; 7, s. 12–13].

Na froncie rosyjskim – galicyjskim – gen. F. C. von Hötendorf chciał zgromadzić zamiast pierwotnie projektowanych 40 DP i 11 DK tylko 37 1/2 DP i 10 DK wraz z przynależnymi do nich oddziałami rezerwowymi (770-790 batalionów piechoty, 385 szwadronów kawalerii i 363 baterie artylerii (ok. 2.000 dział polowych) bez załóg twierdz i niemieckiego Korpusu gen. M. W. R. von Woyscha). Było to jednak obliczenie teoretyczne i w istocie dywizje nadchodzące z frontu serbskiego przybywać zaczęły dopiero na front od 31 VIII 1914 r. a ostatnia zjawiała się dopiero 9 IX 1914 r. Tym samym blisko 2 Korpusy c. k. armii spędziły moment najbardziej dla kampanii decydujący w wagonach kolejowych i z chwilą rozpoczęcia działań ofensywnych c. k. szef Sztabu Generalnego miał do dyspozycji 30–32 DP (a więc 3/5 sił) i 10 DK, które wraz z formacjami rezerwowymi dochodzić miały do 646 batalionów piechoty, 368 szwadronów kawalerii i 322 baterii artylerii (2000 dział). Wg. danych przytoczonych przez samego gen. F. C. von Hötendorfa 23 VIII 1914 r. w jego dyspozycji znajdowało się wraz z rezerwami (bez sił w twierdzach) 580 batalionami piechoty, 350 szwadronami kawalerii i 300 bateriami artylerii. C. k. armie połowe zajmowały jednak pozycje niekorzystne, spowodowane ukształtowaniem się granicy galicyjskiej co pozwalało wojskom rosyjskim stworzyć rodzaj obręczy, sięgającej od Wisły po Dniestr, która miała zacisnąć się na znajdujących się w środkowej części Galicji Wschodniej c. k. wojskach i zniszczyć je przez podwójne oskrzydlenie od strony Wisły i Zbrucza. Przeciw temu niebezpieczeństwu gen. F. C. von Hötendorf postanowił wystąpić działając ofensywnie na odcinku północnym, pomiędzy Wisłą a Bugiem z zamiarem odrzucenia na wschód prawego skrzydła rosyjskiego i przy pomocy ofensywy niemieckiej z północy osiągnąć sukces (wg stanu z 31 VIII 1914 r. siły rosyjskie miły liczyć 56 DP i DK). Plany dowództwa austro-węgierskiego i rosyjskiego (Stawka Naczelnego Dowódcy (ros. Ставка Верховного Главнокомандующего, Stawka Wierchownogo Gławnokomandujuszczego) – organ naczelnego kierownictwa polowego wojskami i kwatera główna Naczelnego Dowódcy armii rosyjskiej na teatrze działań wojennych) zakładały działania zaczepne a rozmieszczenie armii obu walczących stron musiało w rezultacie doprowadzić do bitew spotkaniowych na Lubelszczyźnie, gdyż tam właśnie, w kierunku północnym, miały nacierać c. k. armie, a z kolei z tego obszaru Stawka planowała wyprowadzenie własnego uderzenia w kierunku Rzeszowa. Stosunek sił był w zasadzie równy, bowiem wobec przeznaczenia rzutu “B” na front bałkański, także i c. k.

dowództwo nie mogło osiągnąć w pierwszej fazie działań planowanej liczebności wielkich jednostek na froncie. Jednak czas działał przeciwko Austriakom, bowiem możliwości mobilizacyjne Rosji były nieporównywalnie większe i w miarę upływu czasu, wzrastała przewaga liczebna armii rosyjskich. Austro-węgierski plan wojny przeciwko Rosji rokował szanse powodzenia jedynie przy uzyskaniu początkowej przewagi nad nieprzyjacielem i niedopuszczeniu bądź zakłóceniu jego mobilizacji i koncentracji a warunkiem zwycięstwa było także ściśle współdziałanie z siłami niemieckimi, operującymi z Prus Wschodnich w kierunku Siedlec. Tymczasem, mimo początkowych zapewnień niemieckich o podjęciu takiego uderzenia, już na początku wojny jasne stało się, że niemiecki sojusznik nie będzie realizował tego zobowiązania. Brak wspólnego dowództwa na froncie wschodnim uniemożliwił skuteczne prowadzenie operacji wojennych a dodatkowym kłopotem były różne priorytety polityczne i militarne Niemiec i Austro-Węgier. Dla tych pierwszych głównym przeciwnikiem była Francja i dlatego rozstrzygnięć szukano przede wszystkim na froncie zachodnim, nawet wówczas, kiedy okazało się, że zawiódł plan błyskawicznej kampanii na Zachodzie [2]. Według informacji, jakie posiadał sztab austro-węgierski, siły rosyjskie osiągnąć miały około 31 VIII 1914 r. stan 56 DP i DK, co mogło udaremnić plan ofensywy sił c. k. i gen. F. C. von Hötendorf postanowił uderzyć 20 VIII 1914 r., kiedy stan sił rosyjskich wynosiłby 35 DP i DK. Na termin ten ukończona być miała koncentracja 4. i 1. c. k. armii, które ze swymi 17-18 DP miały walczyć z 14 DP przeciwnika, gdy tymczasem koncentracja 3. Armii i 2. postępująca wolniej, z konieczności skazywała je na defensywę. Zadanie, jakie miała armia austro-węgierska, było niezmiernie trudne i ryzykowne. Najlepszym z grona c. k. dowódców był nie cieszący się łaską ani zabitego następcy tronu, ani szefa sztabu Generalnego dowódca 4. Armii gen. M. von Auffenberg, przeciw któremu już w czasach pokojowych wysuwano nieudolnego, ale cieszącego się wysokimi protekcjami gen. R. Brudermanna – latem 1914 r. dowódcę 3. Armii i, jak się niebawem okazało, głównego sprawcę katastrofy c. k. armii. Dowódcą 1. Armii był gen. V. von Dankl i nieobecny jeszcze na terenie Galicji dowódca “przewożonej” 2. Armii gen. Edouarda Bóhm-Ermolli, zastępowany przez gen. piech. H. Kóvessa [1; 4, s. 84; 8, s. 8; 9, s. 16].

Sztab rosyjski oceniał siły przeciwnika na 43-47 DP i DK, licząc nie tylko wojska liniowe, ale także brygady rezerwowe i pospolitego ruszenia, znał ich podział i spodziewał się uderzenia ofensywnego w kierunku Siedlce-Brześć. Z tego powodu umacniano stale w swych planach siły skierowane przeciw Austro-Węgom, tak, by zgromadzić tam około 54 DP i DK, a z siłami stacjonującej w Besarabii 7. Armii ok. 60 DP i DK. Wojska rosyjskie ugrupowane były w cztery armie:

- 4. Armia gen. barona Antona von Salza, złożona początkowo z XIV, XVI i grenadierskiego Korpusu (9 ½ DP i 4 ½ DK), wzmocniona niebawem o XVIII Korpus stacjonująca, pomiędzy Wisłą a Wieprzem
- 5. Armja gen. Pawła Plehwego, złożona z XXV, XIX, V i XVII Korpusu (13 DP i 5 DK), stacjonująca na odcinku od Wieprza po Włodzimierz Wołyński
- 3. Armia gen. Nikołaja Ruzskiego, złożona z XXI, XI, IX, X i III kaukaskiego Korpusu (13 DP i 5 DK) oczekująca przybycia 2 korpusów i 1 DK, stacjonująca na linii Łuck-Zbrucz
- 8. Armja gen. Aleksieja Brusilowa złożona z VII, XII, VIII i XXIV Korpusu (11 DP i 4 DK), stacjonująca na linii Zbrucz
- w Besarabii 7. Armia gen. Władimira Nikitina, złożona z rezerwowych 4 DP i 1 ½ DK
- w rezerwie znajdowały się 6. i 9. Armia w sile 10 DP nie licząc przybywających kolejno na front 7 korpusów syberyjskich i turkiestańskich.

Razem więc siły rosyjskie na froncie galicyjskim dochodziły do 47 DP w sile 744 batalionów oraz 18 ½ DK (444 szwadrony) i ok. 3000 dział, czyli przewyższały znacznie c. k. armię o 160 batalionów, 100 szwadronów kawalerii i 900–1000 dział, a po doliczeniu 7. Armii i nadejściu korpusów z głębi Rosji o dalsze 10-15 DP i DK [1, s. 160; 4, s. 236; 9, s. 18].

Już w grudniu 1910 r. gen. F. C. von Hötendorf stwierdził, że przyszłość rozpoznania lotniczego tkwi nie w balonach lecz w samolotach (sic). Samolot przy szybkości 72 km/h mógł w

ciągu 4 godzin rozpoznać teren o głębokości do 300 km (w styczniu 1911 r. k.u.k. Luftfahrtruppen dysponowało 35 samolotami szkolnymi zakładając użycie w *polu* 84 samolotów a w 1911 r. już 240 samolotów (sic) [10, s. 30, 51]. Po raz pierwszy zatem w działaniach wojennych nad Galicją użyto lotnictwa owego pamiętnego lata 1914 r. (sic). W ramach mobilizacji na front rosyjski miały zostać przebazowane na lotniska polowe następujące Fliegerkompanie (Flik):

- Flik. 1. w Czortkowie-Tarnopolu (od 13 VIII 1914 r. podległa Grupie Armijnej Kővess)
- Flik. 5. w Przemyślu (od 12 VIII 1914 r. podległa Armeekorps [AOK])
- Flik. 7. w Nisku (od 14 VIII 1914 r. podległa 1. Armii)
- Flik. 8. w Radymnie (od 11 VIII 1914 r. podległa 4. Armii)
- Flik. 10. w Cieszanowie (od 22 VIII 1914 r. podległa 4. Armii)
- Flik. 11. w Przemyślu (od 15 VIII podległa AOK zaś od 18 VIII 1914 r. w Stanisławowie podległa Grupie Armijnej Kővess)
- Flik. 14. w Lwowie (od 6 VIII 1914 r. podległa AOK) [10, s. 5–8].

Fliegerkompanie 3. i 12. znajdowały się w fazie formowania pod kierownictwem Obst. Emila Uzelača [10, s. 49].

Z grona Fortecznych Oddziałów Balonowych (Festungs-Ballon-Abteilungen) miano zmobilizować 8 na front galicyjski i 4 na front bałkański jako jednostki frontowe. W początkach września 1914 r. w Krakowie stacjonowały Ballon-Abteilungen 1/2 R., 2/2 R., 3/2 R., 1/5. B przy FAR 3; w Przemyślu – 1/3. R., 2/3. R. i 3/3. R. Aby wesprzeć sojusznika niemieckie dowództwo (O.H.L.) 20 VIII 1914 r. przekazało celem wykonywania dalekiego rozpoznania na rzecz AOK sterowiec typu Schütte Lanz SL II „Liegnitz” [10].

W lipcu i sierpniu 1914 r. carska Rosja zmobilizowała i skierowała do armii pierwszego rzutu 28 Oddziałów Lotniczych (Awiaatriadów), poza tym w twierdzach stacjonowało kolejnych 8 fortecznych Awiaatriadów. Według etatów powinny one liczyć 250 samolotów i tyluż pilotów, w rzeczywistości oddziały te liczyły łącznie 213 samolotów i tyluż pilotów. Do armii polowych wchodzących w skład Frontu Północno-Zachodniego i Południowo-Zachodniego skierowano 31 Oddziałów Lotniczych liczących 162 samoloty bojowe [11]. Podstawowym i najliczniej reprezentowanym samolotem bojowym były: dwumiejscowe jednopłatowce typu Nieuport IV oraz dwumiejscowe dwupłatowce z pchającym śmigłem typu Farman XVI; w niewielkiej liczbie w Awiaatriadach występowały również samoloty nowszych typów takich jak: dwupłatowe Farman XX i XXII, Duperdiussen, jednopłatowe Morane Parasol i Morane-Saulnier G; część Awiaatriadów była uzupełniana pilotami i sprzętem ze szkół lotniczych nic więc dziwnego, że na front trafiły samoloty starszych konstrukcji i zdarzały się samoloty starszych typów takich jak dwupłatowce typu Farman XV; dyskusyjnym faktem jest jednak skierowanie do działań bojowych przestarzałych samolotów typu Farman VII, które w tym czasie były używane do szkolenia pilotów w szkołach wojskowych i aeroklubach i bardziej prawdopodobnym jest, że do wojska trafiły one wraz z ochotniczym oddziałem Aeroklubu Odeskiego lub oddziałem Aeroklubu Petersburskiego walczącego jednak na Froncie Północno-Zachodnim [12, s. 100–104, 216–217]. W początkowym okresie wielkiej wojny w ramach sił rosyjskiego Frontu Południowo-Zachodniego działały następujące siły lotnicze:

Do 3. Armii zostały przydzielone następująca Awiaatriady:

- pochodzące z 3. Roty Awiacyjnej z Kijowa trzy Oddziały Awiacyjne:
 - III Polowy Oddział Awiacyjny wyposażony w pięć dwupłatowych samolotów typu Farman, będący w służbie wojennej od 28 VII (10 VIII) 1914 r.
 - IX Oddział Awiacyjny Korpusu wyposażony w pięć samolotów typu Nieuport IV, będący w służbie od 27 VII (9 VIII) 1914 r.
 - XI Oddział Awiacyjny Korpusu wyposażony w cztery samoloty typu Nieuport IV i Morane Saulnier, będący w służbie od 26 VII (8 VIII) 1914 r.

Do 4. Armii zostały przydzielone trzy Awiaatriady:

- z 1. Roty Awiacyjnej z St. Petersburga przydzielono:

– Oddział Awiacyjny Gwardii wyposażony w sześć samolotów typu Nieuport IV, będący w służbie bojowej od 27 VII (9 VIII) 1914 r.

□ z 5. Roty Awiacyjnej z Bronnicy (sztab w Lublinie) przydzielono:

– Oddział Awiacyjny Grenadierów wyposażony w dziewięć samolotów typu Morane Saulnier, będący w służbie bojowej od 30 VII (12 VIII) 1914 r.

□ z 2. Roty Awiacyjnej z Warszawy

– XIV Oddział Awiacyjny Korpusu wyposażony w sześć samolotów typu Nieuport IV, będący w służbie bojowej od 23 VII (5 VIII) 1914 r.

Do 5. Armii zostały przydzielone spore siły lotnicze, które tworzyły

□ z 1. Roty Awiacyjnej z St. Petersburga

– V Oddział Awiacyjny wyposażony w sześć dwupłatowych samolotów typu Farman, będący w służbie bojowej od 27 VII (9 VIII) 1914 r.

– XVI Oddział Awiacyjny Korpusu wyposażony w dziewięć samolotów Morane Saulnier (w tym trzy bez silników), będący w służbie bojowej od 14 VIII (27 VIII) 1914 r.

□ z 5. Roty Awiacyjnej z Bronnicy

– XVII Oddział Awiacyjny Korpusu wyposażony w pięć samolotów typu Nieuport IV, będący w służbie bojowej od 30 VII (12 VIII) 1914 r.

□ z 2. Roty Awiacyjnej z Warszawy

– XIX Oddział Awiacyjny Korpusu wyposażony w pięć dwupłatowych samolotów typu Farman, będący w służbie bojowej od 30 VII (12 VIII) 1914 r.

□ z 1. Roty Awiacyjnej z St. Petersburga

– XXII Oddział Awiacyjny Korpusu wyposażony w siedem samolotów typu Duperdussin

□ z 2. Roty Awiacyjnej z Warszawy

– XIII Oddział Awiacyjny Korpusu wyposażony w pięć dwupłatowych samolotów typu Farman, będący w służbie bojowej od 23 VII (5 VIII) 1914 r.

□ z 6. Roty Awiacyjnej z Odessy

– XXIV Oddział Awiacyjny Korpusu wyposażony w siedem dwupłatowych samolotów typu Farman, będący w akcji bojowej od 9 IX (22 IX) 1914 r.

– XXV Oddział Awiacyjny Korpusu wyposażony w cztery samoloty typu Nieuport IV, będący w akcji bojowej od 24 VII (6 VIII) 1914 r.

Do 8. Armii przydzielono:

□ z 6. Roty Awiacyjnej z Odessy

– VII Oddział Awiacyjny Korpusu wyposażony w sześć samolotów Nieuport IV, będący w służbie bojowej od 24 VII (6 VIII) 1914 r.

– VIII Oddział Awiacyjny Korpusu wyposażony w pięć samolotów typu Nieuport IV, będący w służbie bojowej od 27 VII (9 VIII) 1914 r.

□ z 3. Roty Awiacyjnej z Kijowa

– XII Oddział Awiacyjny Korpusu wyposażony w cztery samoloty Nieuport IV, będący w służbie bojowej od 26 VII (5 VIII) 1914 r.

Do 9. Armii przydzielono:

□ z 1. Roty Awiacyjnej z St. Petersburga

– XVIII Oddział Awiacyjny Korpusu wyposażony w sześć samolotów typu Nieuport IV, będący w służbie bojowej od 21 VII (3 VIII) 1914 r. [11].

Wojska Frontu Południowo-Zachodniego dysponowały 17 Awiaatriadami – szesnastoma korpuśnymi i jednym polowym, liczącymi łącznie 93 (102?) samoloty. Spośród tych siedemnastu Awiaatriadów, dziewięć miało niepełne stany etatowe co dotyczyło zarówno pilotów jak i samolotów. W pierwszej połowie sierpnia 1914 r. (?) dotarł na front ochotniczy Oddział Lotniczy Aeroklubu Odesskiego wskutek czego łącznie w sierpniu 1914 r. siły powietrzne Frontu Południowo-Zachodniego liczyły 18 Awiaatriadów dysponujących 99 samolotami bojowymi [13, s. 21].

Koncentracja sił austro-węgierskich skierowanych przeciwko Rosji (rzut "A") została zakończona do 23 VIII 1914 r. w następujących rejonach:

- Armia nad dolnym Sanem (od linii Sanu po Biłgoraj)
- 4. Armia od dolnego Sanu do rejonu Przemyśla (na kierunku Józefów-Rawa Ruska)
- Armia od Przemyśla do rejonu Lwowa (do linii Drohobycz-Bóbrka)
- Grupa Armijna Kóvess na wschód od Lwowa (od Bóbrki po rejon Dniestru i Rumunię)
- Grupa Operacyjna gen. H. Kummera w rejonie Krakowa [10, s. 1].

Po zakończonej mobilizacji 1914 r. w polu na terenie Galicji znalazły się następujące c. k. Fliegerkompanie przydzielone do ww armii polowych:

1) Flik. 1. zmobilizowana w Fichamend (Austria) na bazie Flugark 1. (d-ca Oblt. Josef Smetana – Front Wschodni – mający do dyspozycji 4 samoloty produkcji austro-węgierskiej typu Lohner D z silnikami o mocy 120 KM każdy – trzy z nich o imionach: "Drednaught", "Don Juan", "Don Quichote" niebawem zastąpione przez samoloty niemieckiej konstrukcji typu Albatros B. I o numerach: 11, 12, 14, 15, 16, 8, 13, 1 [23 VIII 1914. jednostka posiadała 3 samoloty tego typu, 25 IX 1914 r. – 2, 8 X 1914 r. – 5, 15 X 1914 r. – 3, 9 XI – 6, 21 XI – 5]. W gronie personelu latającego min. znajdowali się – obserwatorzy: Oblt. Josef Flassig, Oblt. Raoul Stojasavlević, Oblt. Jindra Oblt. Schwab, Oblt. Benno Fiala von Fernburg a w gronie pilotów min. Oblt. Ludwig Dumbacher i Oblt. Kabelac. Flik. 1. Podczas kampanii 1914 r. stacjonowała na następujących lotniskach: 1-8 VIII 1914 r. Stanisław (Stanisławów); gdzie została przydzielona do 2. Armii; 13 VIII 1914 r. – Czortków gdzie przydzielono ją do Grupy Armijnej Kóvess; 13-21 VIII 1914 r. – Tarnopol; 22 VIII 1914 r. – Stanisławów; 25 VIII 1914 r. – Halicz; 27 VIII 1914 r. – Stryj; 14 IX 1914 r. – Dobromil; 16 IX 1914 r. – Zagórz; 25 IX 1914 r. – Bartfeld (Słowacja – Bardejov); 12 X 1914 r. – Sanok; 8-22 XI 1914 r. – Homonau (Słowacja – Humennne), Őrmező (Słowacja – Strážske) z przydziałem do 3. Armii; 12 XI 1914 r. – Bardejov; 23 XI 1914 r. – Galszecs (Słowacja – Secovce); 27 XI 1914 r. Kraków z przydziałem do 4. Armii; 1 XII 1914 r. – Andrihau (Andrychów); 8 XII 1914 r. – Kraków; 17 XII 1914 r. – Brzesko [14].

2) Flik. 3. zmobilizowana w Gőnz – Aspern (Austria) na bazie Flugpark 3.; d-ca Hptm Karl Stohanzl; w gronie personelu latającego znajdowali się min. zgsf. Kvasz, Oblt. Kosanović Ljubiša, Oblt. Kőppl Rudolf, Oblt. R. Nachodsky von Neudorf. Na wyposażeniu jednostki znajdowało się 6 samolotów niemieckiej produkcji typu Aviatik B. I z silnikami o mocy 120 KM typu "Daimler" każdy. Jednostka podczas kampanii 1914 r. stacjonowała na następujących lotniskach: 15 X 1914 r. – Sanok z przydziałem do 2. Armii; 7 XI 1914 r. Bardejov; 8 XI 1914 r. – Mezőlaborcz (Słowacja – Mezilaborce) z przydziałem do 3. Armii oraz Szczawne; 10 XI 1914 r. – Strážske; 23 XI 1914 r. – Secovce; 25 XI 1914 r. – Kassa (Słowacja – Košice)-Szeplakapadi – 6 km od Košic; 13 XII 1914 r. – Zborov-Žmigród; 28 XII 1914 r. – Eperjes (Słowacja – Prešov) [15].

3) Flik. 5. zobilizowana w Ujvidek (Novi Sad – Chorwacja) pod d-ctwem Olt. F. P. Waldemara Kenese. W składzie gronie personelu latającego jednostki znajdowali się w: – piloci Oblt. Oblt. Alexay Andreas, Banfield Karl, Cavallar von Grabensprung Ferdinand, Mandl Johann, Perini Camillo oraz obserwatorzy: Oblt. Oblt. Bendik Josef, Fritsch Eduard, Georgievics Guido, Macher Max. Na wyposażeniu jednostki 1 VIII 1914 r. znajdowało się 6 samolotów niemieckiej produkcji typu Aviatik B. I każdy z silnikiem typu "Mercedes" o mocy 100 KM i dwa samoloty austro-węgierskiej produkcji typu Lohner Pfeilflieger (Typ B Seria H 2) z silnikiem o mocy 90 KM każdy stopniowo zastąpione w samoloty typu Albatros B. I z silnikami o mocy 120 każdy. Podczas kampanii 1914 r. na Froncie Wschodnim jednostka przydzielona operacyjnie do 2. Armii stacjonowała na następujących lotniskach: 6-7 VIII 1914 r. – Ujvidek; 12-17 VIII 1914 r. – Przemyśl; 18-28 VIII 1914 r. – Nisko z przydziałem do 1. Armii; 28 VIII-9 IX 1914 r. – Kraśnik; 10-12 IX 1914 r. – Nisko; 12 – 14 IX 1914 r. – Ranischau (Raniżów); 14-18 IX 1914 r. – Reishof (Rzeszów); 18-20 IX 1914 r. – Dębica-Tarnów; 21 IX-3 X – Brzesko; 3 X-11 XI 1914 r. – Szczucin z przydziałem do 4. Armii; 12-13 X 1914 r. – Baranów; 13-27 X – Ostrowiec; 27 X – 3 XI – Stopnica; 3-5 XI 1914 r. – Słomniki; 6-12 XI 1914 r. – Będzin; 12-15 XI 1914 r. – Nicolai (?) z przydziałem do 2. Armii; 16-18 XI 1914 r. – Oppeln (Niemcy – Opole); 18 XI-5 XII 1914 r. –

Rosenberg (Niemcy – Olesno); 6–17 XII 1914 r. – Wieluń; 18-19 XII 1914 r. – Szczerców; 19–31 XII 1914 r. – Piotrków [15].

4) Flik. 7. zmobilizowana w Przemyślu na bazie tamtejszego Flugpark 7. pod d-ctwem por. Hermanna Edler von Nemetz. W gronie personelu latającego jednostki znajdowali się min.: piloci – Oblt. Oblt. Flesch Josef, Plank W., Perini Max, Huppner Z.; Schasnze G., Smička Franz, Wagner; obserwatorzy – Oblt. Oblt. Hellmann Franz, Belka G., Weikerl Franz, Kollidsek G., Hptm. Kaiserfeld von., Lt. Lt. Schom Franz i Hartzer Alexander. Na wyposażeniu jednostki znajdowało się 14 VIII 1914 r. 6 samolotów austro-węgierskiej produkcji typu Lohner Pfeilflieger (Typ B Seria H 2) z silnikami typu “Daimler” o mocy 90 KM każdy z których kilka nosiło następujące nazwy własne: “B-30”, “Bulle”, “Barbara” oraz samolot niemieckiej produkcji typu Aviatik B. I. Niebawem samoloty te zostały zastąpione samolotami niemieckiej produkcji typu Albatros B. I o numerach: 3, 297, 298, 303, 1 i 11. Podczas kampanii 1914 r. jednostka stacjonowała na następujących lotniskach: 12 VIII 1914 r. – Łańcut, z przydziałem do 1. Armii; 14 VIII 1914 r. – Nisko; 21 VIII 1914 r. – została przydzielona do 1. Armii; 1 IX 1914 r. – Kraśnik; 11 IX 1914 r. – Nisko; 19 IX 1914 r. – Brzesko; Szczucin; 12 X 1914 r. – Baranów; 17 X 1914 r. – Ostrowiec; 8 XI 1914 r. – Będzin; 24 XII 1914 r. – Miechów [15].

5) Flik. 8. zmobilizowana w Aspern (Austria) w oparciu o Flugpark 8. pod d-ctwem Oblt. Czapary Jenö (Oblt. Fp. Eugen Czapary). W gronie personelu latającego jednostki min. znajdowali się – obserwatorzy: Oblt. Kostrba Jindrich., Lt. Grycz (?) Emanuel, Lt. Alexander Hartzer, Oblt. Bechinie von Lazau; piloci: Oblt. Oblt. Camillo Perini, Holeka Rudolf, Arthur Böhm, Reisner F., ing. Stanger Rudolf, zgsf. Meltsch. Na wyposażeniu jednostki znajdowały się dwa samoloty niemieckiej produkcji typu DFW z silnikami typu “Mercedes” o mocy 100 KM każdy o imionach “Boy” i “Gerda”, 2 samoloty niemieckiej produkcji typu Aviatik B. I z ww silnikiem o imionach “Elsa” i “Durch”, jeden samolot austro-węgierskiej produkcji typu Lohner C Gebirgspfeilflieger z silnikiem typu “Hiero” o mocy 85 KM każdy i dwa samoloty austro-węgierskiej produkcji typu Lohner (brak oznaczenia typu) – wg stanu z 28 XII 1914 r. w jednostce znajdowały się 3 samoloty niemieckiej produkcji typu Aviatik B. I i jeden typu Albatros B. I. Podczas kampanii 1914 r. Flik. 8. stacjonowała na następujących lotniskach: w sierpniu 1914 r. – Przemyśl z przydziałem do 4. Armii; 11 VIII 1914 r. Radymno; 23 VIII 1914 r. – Cieszanów; 28 VIII 1914 r. Tomaszów Lubelski; 5 IX 1914 r. – Narol; 15 IX 1914 r. – Rzeszów; 27 IX 1914 r. – Zakliczyn; 2 X 1914 r. – Przeworsk; 4 X 1914 r. – Pilzno; 8 X 1914 r. – Dębica; 14 X 1914 r. – Rzeszów; 19 X 1914 r. – Przeworsk; 31 X 1914 r. – Rzeszów; 4 XI 1914 r. – Dębica; 7 XI 1914 r. – Tarnów; 9 XI 1914 r. – Brzesko-Kraków; 1 XII 1914 r. – Andrychów; 9 XII 1914 r. – Kraków [16].

6) Flik. 10. zmobilizowana w Graz (Austria) na bazie Flugpark 10. pod d-ctwem Oblt. Erika Kahlena. W gronie personelu latającego min. znajdowali się: piloci: Oblt. Oblt. Oskar Schmoczer von Meczendorf, Alfred Schindler, obserwatorzy – Oblt. Martinek V., Emil Kumstat Emil, Reischer Franz. Na wyposażeniu jednostki znajdowało się 6 samolotów austro-węgierskiej produkcji typu Lohner C Gebirgspfeilflieger z silnikami typu “Hiero” o mocy 85 KM każdy (w statystykach jednostki widnieją one dwukrotnie wymieniane pod nazwą Żurawica) podczas walk zastąpione samolotami niemieckiej produkcji typu Albatros B. I o numerach: 18, 7, 2121, 2117 – samolot bez numeracji miał imię “Lump” (? – 8 IX 1914 r. – w jednostce znajdowały się 3 samoloty typu Albatros B. I, 23 IX 1914 r. – jeden, 14 X 1914 r. – 3, 30 X 1914 r. – 2, 12 XI 1914 r. – 2). Podczas kampanii 1914 r. Flik. 10. stacjonowała na następujących lotniskach: 20 VIII 1914 r. – Jarosław (Jarosław) z przydziałem do 4. Armii; 21 VIII 1914 r. Lubaczów; 22 VIII 1914 r. – Cieszanów; 27 VIII 1914 r. – Tomaszów Lubelski; 5 IX 1914 r. – Narol; 11 IX 1914 r. – Morańce; 12 IX 1914 r. – Jarosław; 15 IX 1914 r. – Rzeszów, 20 IX 1914 r. – Jasło; 21 IX 1914 r. – Zakliczyn; 4 X 1914 r. – Pilzno; 8 X 1914 r. – Dębica; 11 X 1914 r. – Rzeszów; 4 XI 1914 r. – Dębica; 8 XI 1914 r. – Brzesko; 9 XI 1914 r. – Kraków; 1 XII 1914 r. – Andrychów; 9 XII 1914 r. – Kraków [17].

7) Flik. 11. zmobilizowana w Fischamend (Austria) w oparciu o Flugpark 11. pod d-ctwem Oblt. Philipa Blaschke Edler von Zwornikirchen. W gronie personelu latającego jednostki min. znajdowali się: piloci – Oblt. Oblt. Banfield, Stiasny (?) Otto, Nikolaus Wagner von Florrenheim, Knirsch A., zgsf. Knopp; obserwatorzy – Nimmerzaichler (?) L.; Wagner S., Lt. Kozma Ignaz. Na

wyposażeniu jednostki znajdowało się 8 samolotów austro-węgierskiej produkcji typu Lohner (brak oznaczenia typu), które niebawem zostały zastąpione przez samoloty niemieckiej produkcji typu Albatros B. I o numerach: 3, 2, 4 XXII, 317. Podczas kampanii 1914 r. Flik. 11. stacjonowała na następujących lotniskach: 15 VIII 1914 r. – Przemyśl z przydziałem do AOK, 18 VIII 1914 r. z przydziałem do Grupy Armijnej Kövess; 21 VIII 1914 r. – Lwów z przydziałem do AOK; 1 IX 1914 r. – Przemyśl-Żurawica z przydziałem do 3. Armii; 17 – 18 IX 1914 r. – Przemyśl z przydziałem do 3. Armii; 20 IX 1914 r. – Jasło z przydziałem do 4. Armii; 25 IX 1914 r. – Neu Sandez (Nowy Sącz) z przydziałem do AOK; 16 X 1914 r. – Przemyśl; 4 XI 1914 r. – Przemyśl z przydziałem do Twierdzy Przemyśl [18].

8) Flik. 13. zmobilizowana w Wiener Neustadt pod d-ctwem Oblt. Sehára Jozefa. W gronie personelu latającego min. znajdowali się: piloci – Oblt. Oblt. Cejnek Jozef, Macher Max, Klimičsch, obserwatorzy – Lt. Lauda, Oblt. Maurer, Lt. Reichel (?). Jednostka posiadała na wyposażeniu 8 samolotów niemieckiej produkcji typu DFW z silnikami typu “Mercedes” z silnikami o mocy 100 KM każdy. Podczas kampanii 1914 r. Flik. 13. stacjonowała na następujących lotniskach: 12 XI 1914 r. – Opole; 17 XI 1914 r. – Olesno; 6 XII 1914 r. – Kraków (?) – Wieluń; 18 XII 1914 r. – Szczerców; 19 XII 1914 r. – Piotrków [19].

9) Flik. 14. zmobilizowana na lotnisku Aspern (Austria) w oparciu o Flugpark 14. pod d-ctwem Oblt. Jenő Kara. W gronie obserwatorów jednostki min. znajdował się Oblt. Zuleger zaś w gronie pilotów znajdował się min. Oblt. Georgiević Manfred. Flik. 14. wyposażona była w 6 samolotów austro-węgierskiej produkcji typu Lohner Pfeilflieger (Typ B Seria H 2) z silnikami o mocy 90 KM każdy o nazwach własnych: “Muzzl”, “Elly”, “Alb. 3”, “Steffel”, “Alb. I”, “Loni” (12 VIII 1914 r. w jednostce było 5 samolotów ww typu, 16 VIII 1914 r. – 3, 18 VIII 1914 r. – 0, 22 VIII 1914 r. – 1, 19 IX 1914 r. – 1), które 23 IX 1914 r. zostały zastąpione samolotami niemieckiej produkcji typu Albatros B. I (10 XI 1914 r. w jednostce znajdowały się dwa samoloty tego typu, 21 XI 1914 r. – 2) i Aviatik B. I [27 XI 1914 r. w jednostce znajdowało się 6 samolotów tego typu – 2 typu Albatros B. I przekazano do Flik. 1.] a 1 XII 1914 r. – 4). Podczas kampanii 1914 r. Flik. 14. stacjonowała na następujących lotniskach: 6 VIII 1914 r. – Lwów z przydziałem do AOK a w dniach 12-22 VIII 1914 r. z przydziałem do XI Korpusu; 22 VIII – 3 XI 1914 r. – Lwów – brak nazwy lotniska operacyjnego po wycofaniu jednostki z Lwowa z chwilą zajęcia go przez jednostki rosyjskie 3 IX 1914 r. ale jednostka działała wraz z Flik. 11, stacjonując razem na lotnisku Przemyśl-Żurawica do 22 IX 1914 r. – skąd przebazowano ją na lotnisko Nowy Sącz gdzie stacjonowała do 7 XI 1914 r. [w Jasle Flik. 11. do 20 IX 1914 r. i w Nowym Sączu – Flik. 11. do 25 IX 1914 r. wraz z Flik. 14 czekały na poprawę warunków pogodowych]; 7 XI 1914 r. – Jasło z przydziałem do 3. Armii; 8 XI 1914 r. – Gorlice; 9 XI 1914 r. – Zborov (Słowacja)-Bardejov, 18 XI 1914 r. – Prešov; 2 XII 1914 r. – Kaschau (Słowacja – Košice); 12 XI-24 XII 1914 r. Jasło-Zborov-Żmigrod; 28 XII 1914 r. – Prešov [20].

10) Flik. 15. zmobilizowana na lotnisku w Wiener Neustadt (Austria). W gronie personelu latającego jednostki min. znajdowali się : piloci – Oblt. Losonczy Bela von Losoncz, zgsf. Siegel Jozef; obserwatorzy: Oblt. Wierzejski Johan, inż. Leixner von Grünberg (?), Oblt. Mandelsloh (?). Na wyposażeniu jednostki znajdowało się 8 samolotów austro-węgierskiej produkcji typu Lohner C Gebirgspfeilflieger z silnikami typu “Hiero” o mocy 85 KM każdy natomiast podczas kampanii 1914 r. jednostka stacjonowała na następujących lotniskach: 11 XI 1914 r. – przydział do 4. Armii – Kraków; 1 XII 1914 r. – przydział do dowództwa Twierdzy Kraków; 19 XII 1914 r. – Brzesko [21].

Źródła wykorzystane

1. *Wielka wojna 1914–1918 na podstawie najnowszych źródeł*. Opracował i zebrał dr Jan Dąbrowski, profesor Uniwersytetu Jagiellońskiego, cz. I, t. VII, Kraków 1937. 2. *Palski Z. Działania na ziemiach południowo-wschodnich w latach I wojny światowej // Działania militarne w Polsce południowo-wschodniej*, red. W. Wróblewski, Warszawa 2000. 3. *Istoriija pierwoj mirowoj wojny 1914–1918*, red. I. Rostunow, Moskwa, 1975. – T. I. 4. *Zgórnjak M. 1914–1918. Studia i szkice z dziejów I wojny światowej*. – Kraków, 1987. 5. *Pawlik T. Bitwa pod Lwowem*. – Warszawa, 1932. 6. *Wereszycki. Pod berłem Habsburgów. Zagadnienia narodowościowe*. – Kraków, 1986. 7. *Wichrowski M. Twierdza Przemyśl, Dziennik oficera Landsturmu oraz Galicja 1914*. – Przemyśl, 2004. 8. *Nowakowski T. Armia austro-węgierska 1908–1918*. – Warszawa, 1992. 9. *Materniak I. Przemyśl 1914–1915*. – Warszawa, 1994. 10. *Staatsarchiv Wien, Kriegsarchiv (dalej – SAW/KA), Manuskrypte Luftfahrtruppen – 39, Die Tätigkeit der österr.-ung. Luftstreitkräfte beim Auffangen der ruischen Angriffsheere im Sommer Und Herbst 1914. Bearbeitet in der “kriegswissenschaftlichen Abteilung der Luftwaffe”, zweisstelle Wien, 1942/1943 von Obst. dr Oskar Regele, s. 30, 51.; SAW/KA, Manuskrypte Luftfahrtruppen – 6, Aufgabe*

der k.u.k. Fliegerkompanie 10 zu Beginn des Weltkrieges von Erich Kahlen, Wien, 1914, s. 5–8; SAW/KA, Manuskripte Luftfahrtruppen – 39, Die Tätigkeit der österr.-ung. Luftstreitkräfte beim Auffangen der russischen Angriffsheere im Sommer Und Herbst 1914. Bearbeitet in der "kriegswissenschaftlichen Abteilung der Luftwaffe", zweigstelle Wien, 1942/1943 von Obst. Dr Oskar Regele, s. 49. 11. *Kulikow V.* (Rossijskaja armiejskaja awiacija w I mirowoj wojnie // *Awiacija i Wriemja* 1997, nr 4, s. 41) w tabelce Awiaatriady, występując na front w 1914 g. podaje dane 213 samolotów i tylu pilotów. Rosyjscy historycy nie są w tej kwestii zgodni. Inni autorzy w swoich pracach podają różne dane zarówno co do ilości samolotów bojowych pierwszej linii jak i liczby pilotów. A. A. Kersnowskij (Istorija ruskaj armii, Moskwa 1999) mówi o 216 samolotach i 221 pilotach, V. Tkačev (Krylja Rossii. Vospominanija o prošlom ruskaj voennoj awiacii 1910–1917 g. // *Awiacija i Kosmonawtika*, 1993, nr 3) twierdzi zaś, że siły lotnicze stanowiło 213 samolotów i tylu pilotów. Z analizy wspomnianej tabelki wynika, że tylko trzy korpusne Awiaatriady (V, VII, XIV) w chwili wyjazdu na front miały organizację zgodną z etatem (!). We wszystkich pozostałych są odchylenia od etatu i to zarówno w dół (np. II Awiaatriad liczył tylko 2 pilotów i 2 samoloty) i co dziwne często w górę (np. Grenadierski Awiaatriad liczył 7 pilotów i aż 9 samolotów). Jedyne w Awiaatriadach fortecznych i syberyjskich pilotów było tyle samo samolotów, ale tu autor podaje mniej danych (!?), co budzi szereg wątpliwości. W literaturze przedmiotu znajdują się dane mówiące, że w skład 2. Armii wchodziły następujące Awiaatriady: I, XIII, XV, XXIII i XXI natomiast z zestawienia V. Kulikowa (op. cit.) wynika, że XV Awiaatriad trafił do 1. Armii, a XXIII Awiaatriad do 5. Armii. Podobne nieścisłości dotyczą także innych armii. Ze wspomnianego zestawienia wynika także, że ilość przydzielonych oddziałów lotniczych nie była związana ani z zadaniami, które im powierzono, ani z ilością korpusów; np.: 4. Armia miała trzy Awiaatriady, 5. Armia otrzymała aż 8 Awiaatriadów, 3. Armia miała tylko 3 Awiaatriady, ale za to do 9. Armii, która powstała dopiero 3 IX 1914 r., korpusny XVIII Awiaatriad wyruszył już w pole 3 VIII 1914 r., czyli miesiąc przed utworzeniem 9. Armii. W rzeczywistości XVIII Korpus Armijny (wraz z XVIII korpusnym Oddziałem Lotniczym) wchodził pierwotnie w skład 4. Armii i dopiero 3 IX 1914 r. po wydzieleniu z 4. Armii 9. Armii wszedł wraz z XIV Korpusem do nowego związku operacyjnego. Należy więc do artykułu V. Kulikowa podchodzić z dużą ostrożnością min. z powodu nie stosowania przez niego jednolitego oznaczania oddziałów i podawania błędnych dat. 12. *Duz P. D.* Istorija wożduchopłowanija i i awiacii w Rosii. – Moskwa, 1989. – S. 100–104, 216–217. 13. *Krylja Rossii.* Vospominanija o prošlom ruskaj voennoj awiacii 1910–1917 g. // *Awiacija i Kosmonawtika*, 1993, nr 3, s. 21. 14. *SAW-KA/Luftfahrtruppen* (dalej – KA), Gruppe 157 1 g, Russland II. Sommer-Herbst. Feldakten der oe.-u. Wehrmacht im Heeresarchiv Wien, Fliegerkompanie 1. 1914. 15. *SAW-KA/Luftfahrtruppen*, Gruppe 157 1 g, Russland II. Sommer-Herbst. Feldakten der oe.-u. Wehrmacht im Heeresarchiv Wien Fliegerkompanie 3. 1914. K. Csonkaréti (A császári és királyi légierő, Debreczyn 2008, s. 65-66) podaje, że dowódcą jednostki był por. Jan Kaszanovich) zaś K. Wielgus (Okocimsko-brzeski węzeł lotniczy. Historia, krajobraz, ludzie i maszyny // Brzesko-Okocim, lotnicza baza Najjaśniejszego Pana, red. K. Wielgus, R. Panek, Dębica 2000, s. 49–50) powołując się na J. Diakowa (Starke der Flieger- und Luftschiffverbande bis 24 Aug. 1914, maszynopis wraz z odręcznymi uwagami ze zbiorów SAW-KA, Manuskripte zur Geschichte der Militärische Luftfahrt) podaje, że: Flik. 2. stacjonowała w Brezovopolje na terenie Chorwacji (d-ca – por. Richárd Hübner/por. Robert Baár – przydzielona do 5. Armii) z przeznaczeniem na front serbski; Flik. 3. była w sierpniu 1914 r. w stanie organizacji na lotnisku Aspern z przeznaczeniem na front serbski; Flik. 4. znajdowała się w Rogaticy, w Bośni (d-ca por. Bernard Mátyás/por. Friedrich Navratil – 6 Armia) z przeznaczeniem na front serbski; Flik. 6. Znajdowała się w Mostarze z przeznaczeniem na front czarnogórski (d-ca por. Oscar Zeidner, Wilhelm Dvorzsák, Béla Gálffy, Jozsef Bendik). 16. *SAW-KA/Luftfahrtruppen*, Gruppe 157 1 g, Russland II. Sommer-Herbst. Feldakten der oe.-u. Wehrmacht im Heeresarchiv Wien, Fliegerkompanie 8. 1914. K. Wielgus (Okocimsko..., op. cit.) podaje jedynie, że 22 VIII 1914 r. Flik. 8. stacjonowała w Radymnie z przydziałem do 4. Armii. 17. *SAW-KA/Luftfahrtruppen*, Gruppe 157 1 g, Russland II. Sommer-Herbst. Feldakten der oe.-u. Wehrmacht im Heeresarchiv Wien, Fliegerkompanie 10. 1914. K. Wielgus (Okocimsko..., op. cit.) podaje jedynie, że 22 VIII 1914 r. Flik. 10. stacjonowała w Cieszanowie. 18. *SAW-KA/Luftfahrtruppen*, Gruppe 157 1 g, Russland II. Sommer-Herbst. Feldakten der oe.-u. Wehrmacht im Heeresarchiv Wien, Fliegerkompanie 11. 1914. K. Wielgus (Okocimsko..., op. cit.) podaje jedynie, że 22 VIII 1914 r. Flik. 11. stacjonowała w Lwowie. Piotr Kazana ustalił podczas badań terenowych, że lotnisko w Nowym Sączu to znajdowało się na terenie byłego poligonu wojskowego w, na którym obecnie znajduje się nowo wybudowane osiedle mieszkaniowe "Błonie". 19. *SAW-KA/Luftfahrtruppen*, Gruppe 157 1 g, Russland II. Sommer-Herbst. Feldakten der oe.-u. Wehrmacht im Heeresarchiv Wien, Fliegerkompanie 13. 1914. K. Csonkaréti, (op. cit.) podaje, że dowódcami Flik. 13. byli: Oblt. Oblt. Jan Kaszanovich/Kurt Wilhelm von Helffeld/Jozef Gergye. 20. *SAW-KA/Luftfahrtruppen*, Gruppe 157 1 g, Russland II. Sommer-Herbst. Feldakten der oe.-u. Wehrmacht im Heeresarchiv Wien, Fliegerkompanie 14. 1914. K. Csonkaréti, (op. cit.) podaje, że dowódcami Flik. 13. byli Oblt. Oblt. Jenő Kara i Karol Benedek. 21. *SAW-KA/Luftfahrtruppen*, Gruppe 157 1 g, Russland II. Sommer-Herbst. Feldakten der oe.-u. Wehrmacht im Heeresarchiv Wien, Fliegerkompanie 15. 1914. K. Csonkaréti, (op. cit.) podaje, że dowódcami Flik. 15. byli Oblt. Oblt. Bela Losonczy von Losoncz i Eyb Robert. J. Diakow, Starke der Flieger- und Luftschiffverbande bis 24 Aug. 1914, maszynopis wraz z odręcznymi uwagami; SAW-KA, Manuskripte zur Geschichte der Militärische Luftfahrt; K. Wielgus, (op. cit. s. 49–50); K. Csonkaréti, op. cit. s. 65-66. W stadium formowania znajdowały się Flik. 12. w Fischamend (d-ca por. Wilhelm Köppl) z przeznaczeniem na front wschodni; Flik. 9. z przeznaczeniem na front serbski (d-ca por. Adolf Heyrowski) oraz rezerwową Flik. 16. J. Zahalka (Postedni let z Premysłu, "HPM" 2001, nr.1 s. 24–25) podaje, że w 1914 r. w c. k. lotnictwie znajdowało się w służbie 15 Fliegerkompanie z których w Galicji służyły Flik.3, Flik. 5, Flik. 7 i Flik. 11, które uzupełniały liczebnie siły dyslokowanej do Przemyśla Flik. 8 a z frontu serbskiego niebawem ściągnięto Flik. 1.

Андрей Олейко

ГАЛИЦКИЙ ТЕАТР ВОЕННЫХ ДЕЙСТВИЙ В ОПЕРАТИВНЫХ ПЛАНАХ ЦАРСКОЙ РОССИИ И АВСТРО-ВЕНГРИИ В НАЧАЛЕ ПЕРВОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ 1914 Г.

В статье автор освещает военные события в Галиции в начале Первой мировой войны, анализирует планы России и Австро-Венгрии относительно Галичины.

Ключевые слова: Первая мировая война, Галичина, военные события, Россия, Австро-Венгрия, дипломатия.

Andrzej Oleyko

**GALICIAN THEATER OF MILITARY OPERATIONS IN THE OPERATIONAL PLANS OF
TSARIST RUSSIA AND AUSTRIA-HUNGARY AT THE BEGINNING OF WORLD WAR I IN 1914**

The article covers the military events in Galicia at the beginning of World War I, examines the plans of Russia and Austria-Hungary on Eastern Galicia.

Key words: World War I, Eastern Galicia, military events, Russia, Austria-Hungary, diplomacy.

УДК 94 (438)

Katarzyna Zielińska

PARTIA POPULISTYCZNA (PEOPLE'S PARTY) I JEJ FUNKCJONOWANIE W CZASIE TRZECIEGO I CZWARTEGO SYSTEMU PARTYJNEGO W USA

У статті авторка аналізує діяльність Популістської (Народної) партії, її програму і реформи упродовж третьої (1860–1896) та четвертої (1896–1932) партійних систем у Сполучених Штатах Америки.

Ключові слова: США, Популістська (Народна) партія, третя і четверта партійні системи, програма, народне представництво.

W Stanach Zjednoczonych Ameryki nie tak dawno jeszcze dwie główne partie znajdowały się w centrum amerykańskiego życia politycznego. Jak słusznie zauważył V. O. Key Jr., wyróżniamy dwa rodzaje regionalnych bądź krajowych partii trzecich. Pierwszy z nich nazwał typem partii, która oparta jest o program i podobne podłoże doktrynalne jak partia już istniejąca. Do pierwszego typu zaliczył np. lewe skrzydło Partii Socjalistycznej czy też Partii Komunistycznej. Drugi typ według niego reprezentowały partie o krótkim okresie istnienia. Do tej grupy należały takie amerykańskie partie jak: Partia Populistyczna, Partia Progresywna czy też Dixiecrats [1, s. 255]. Partie polityczne wypełniają swoje założenia i programy tak samo było w przypadku amerykańskich partii trzecich. Były one zawsze mniejsze i bardziej narażone na rozłam mimo to starały się zawsze reprezentować interesy swoich wyborców [2, s. 14]. Dlatego partie trzecie pozwalają zrozumieć funkcjonowanie amerykańskiego systemu politycznego [3, s. 48].

System dwupartyjny w USA nie sprzyjał powstawaniu nowych partii, które mogłyby odegrać jakieś większe znaczenie w życiu politycznym USA, ale historia zna przypadki, że powstanie Partii Populistycznej (Populist Party – PP), zwróciło większą uwagę ówczesnych polityków amerykańskich na problem rolników. W artykule chciałam zaprezentować krótką historię Partii Populistycznej w Stanach Zjednoczonych Ameryki Północnej, pokazać jaki był program partii, i jakimi problemami Amerykanów jej przywódcy chcieli się zajmować. Bazą artykułu są ramy czasowe trzeciego i czwartego systemu partyjnego w USA. Usystematyzowanie jednak było możliwe dzięki takim uczonym jak James L. Judson [4], E. C. Ladd Jr [5] czy W. D. Burnham [6], którzy wprowadzali własne podziały amerykańskiego systemu partyjnego. Ja w moim artykule skorzystałam z podziału wprowadzonego przez dwóch ostatnich autorów. Co pozwoli na dokładne zobrazowanie partii Populistycznej. Trzeci system partyjny trwał od 1860 do 1896 roku, natomiast czwarty od 1896 do 1932 roku. Na tej bazie przedstawiam chronologicznie dzieje Populistów amerykańskich, tj. dzieje od początku powstanie partii w 1881 roku w Cincinnati, w stanie Ohio przez członków Sojuszu Chłopskiego [7, s. 355]. Artykuł zakończony został na roku 1912, kiedy to partia zawiesiła swoją działalność.

Artykuł napisany został w oparciu o literaturę amerykańską dotyczącą partii politycznych w USA a w szczególności Partii Populistycznej (PP). Pomocne w zbogaceniu jego treści okazały się polskojęzyczne opracowania dotyczące historii Stanów Zjednoczonych Ameryki Północnej.

Początki Partii Populistycznej w USA

Po ciężkich latach wojny secesyjnej położenie ich było tragiczne, nie tylko zniszczenia wojenne ale i klęski żywiołowe, które w latach 80-tych XIX wieku nawiedziły USA. Dlatego wielu ówczesnych mieszkańców Zachodu postanowiło opuścić dotychczasowe domy w poszukiwaniu lepszego życia. W akcie paniki w 1873 roku gdzie obietnica lepszego życia była największą nadzieją na ich powrót do normalnego życia bez strachu o każdy następny dzień. Pomiędzy 1870 a 1880 roku liczba mieszkańców wzrosła w: Kansas o 173 %, Nebrasce o 268 % cz na terytorium Dakoty zamieszkiwało 853 % więcej mieszkańców [8, s. 16]. Wszystkie problemy społeczne i gospodarcze Stanów Zjednoczonych Ameryki między rokiem 1870 a 1897 powiększały się. Ceny,

nie chronione przez nikogo, stale spadały. Zwyżka ilości wytworów rolnych dała w okresie od 1870 roku do 1890 zaledwie pół miliona dolarów zwyżki wartości. W tym samym czasie wartość produktów przemysłowych wzrosła o sześć miliardów. Nic dziwnego, że w tych warunkach rolnictwo zaczęło się organizować politycznie, nie zwracając uwagi na istniejące partie. Organizacje powstawały samorzutnie dokoła tak zwanych Granges, małych lokalnych związków samopomocowych, samokształceniowych, których pierwsze ślady pojawiły się w 1867 roku. Granges zaczęły organizować spółdzielnie zakupu i sprzedaży, niekiedy własne fabryki przetworów rolnych. Brak kapitału, chwilowe polepszenie warunków sprzedaży i nadzieje na reformy [9, s. 223] spowodowały, że farmerzy zaczęli oskarżać bankowców i kapitalistów o nadprodukcję i obniżanie cen. Te dwa czynniki wpływały znacząco na nastroje społeczne, bo farmerzy nie byli w tych warunkach w stanie spłacać swoich długów [10, s. 68]. Farmerzy amerykańscy postanowili walczyć o swoje prawa i w 1889 roku spotkali się w Saint Louis, by wyrazić swój sprzeciw wobec polityki państwa [11, s. 232]. Zapaść gospodarcza, która zapanowała w 1890 roku spowodowała, że część społeczeństwa żyła w skrajnej biedzie. Nasilała się też fala rasizmu, która nie tylko podzieliła członków Partii Demokratycznej [12, s. 42] ale również społeczeństwo. Wynikiem tego były strajki farmerów [13, s. 247], którzy zaczęli ponownie organizować się w zwarte grupy. Powstał wówczas Południowy Sojusz Chłopski, który w czasie trwania trzeciego systemu partyjnego był znacznie silniejszy niż Północny. To doprowadziło do sytuacji, w której Południowcy przejęli kontrolę nad Partią Demokratyczną, by mogli oni wybrać odpowiedniego dla nich kandydata od urzędu prezydenckiego. Wynikiem pojawienia się w USA ideologii populizmu były dysproporcje społeczeństwa. Populizm uwypuklał nie tylko rozniecę ekonomiczną pomiędzy Zachodem i Wschodem ale, także problem wielości systemów wyborczych [14, s. 145]. Warto przyjrzeć się jak głosowało społeczeństwo amerykańskie na nowopowstałe partie.

Tabela 1

Rozkład procentowy głosów farmerów i robotników na Populistów ze wszystkich regionów USA w czasie wyborów 1890 i 1892 roku

Regiony USA	Partia Populistyczna	
	Wybory w 1890 roku	Wybory w 1892 roku
Całe państwo	2,8	8,5
Nowa Anglia	0,3	0,8
Mid-Atlantyk	0,1	0,9
Wschodnio-północne Centrum	1,2	2,8
Zachodnio-północne Centrum	16,8	20,3
Konfederacja	0	15,8
Granica	0	3,9
Zachód	1,2	25,4

Źródło: P. Kleppner, *The Third Electoral System 1853-1892. Parties, Voters and Political Cultures*, The University of North Carolina, Chapel Hill 1979, s. 260.

Z tabeli wynika, że Partia Populistyczna była typową partią przekrojową, a V. O. Key zauważył także, że Populistów można traktować jako partię doktrynalną [15, s. 19]. W początkowej fazie działalności na amerykańskiej scenie politycznej popierali ją głównie mieszkańcy Zachodu i konfederacki stany. Można stwierdzić również, że zmieniające się poparcie dla Populistów miało wpływ na nasilenie podziałów regionalnych wśród Amerykanów [16, s. 260]. Mimo to społeczeństwo amerykańskie postanowiło organizować się w małe grupy, które nazywano sojuszami. Zwycięstwa Południowych i Północnych sojuszy spowodowały, że na wzór dwóch największych partii, członkowie tych sojuszy postanowili zwołać coś na wzór partyjnych konwencji. Spotkanie członków Sojuszu Południowych Farmerów, Stowarzyszenia Wspólnego Zysku Farmerskiego i Związku Kolorowych Farmerów odbyło się w mieście Ocala w stanie Floryda. Na tym spotkaniu przybyli farmerzy mieli ustalić wspólny program, jednak nie doszło to konsensusu. Część uczestników popierała wprowadzenie bezpośrednich wyborów senatorskich, wprowadzenie niższego cła czy ścisłej kontroli federalnej nad transportem i komunikacją [17, s. 179]. Stowarzyszenia Farmerskie rozprzestrzeniały się gwałtownie w latach 1889–1890, popierając kandydatów, którzy odnieśli

imponujące sukcesy w wyborach z 1890 roku. Pięciu członków Stowarzyszenia z Kansas zasiadło w Kongresie, nowo powstała partia zaś zyskała dodatkowo kontrolę w jednej z izb stanowej legislatury [18, s. 253]. Dlatego też Partia Populistów, która określana była jako związek ludzi pracy miast i wsi, wysuwała również żądania w interesie robotników miejskich. Domagała się więc skrócenia dnia pracy i pełnej realizacji 8-godzinnego dnia pracy pracowników państwowych [19, s. 341]. Wszystkie wyżej wymienione żądania farmerów zostały zebrane i przedstawiono platformy partyjne, które zostały przyjęte na przełomie 1889 i 1890 roku [20, s. 232]. W wyniku tych rozmów i spotkań utworzono Partię Populistyczną. Partię, która miała zrzeszać małych farmerów z zachodu i południa. Pomysłodawcy utworzenia partii byli zdziwieni, bo udało im się uzyskać znaczne poparcie społeczeństwa amerykańskiego co pozwoliło im uzyskać większość w dwunastu stanach, wybrać sześciu swoich gubernatorów, trzech senatorów i około pięćdziesięciu kongresmanów [21]. Populiści mimo twardego stąpania po politycznej amerykańskiej rzeczywistości mieli czas na tworzenie piosenek kampanijnych i opisujących codzienność farmerską np.:

I was once the tool of oppression
 And as green as a sucker could be.
 The monopolies banded together
 To beat a poor hayseed like me.
 The railroads and old party bosses,
 Together did sweetly agree
 That they thought there would be little trouble
 In working a hayseed like me.

Druga piosenka nie posiadała autora, a jej tekst również opisywał ciężkie farmerów:

I was often scourged by the party lash,
 Good –bye my party, good-bye.
 The bosses laid on with demands for cash,
 Good-bye my party, good bye.
 To do aught else I deemed it trash,
 Good –bye my party, good-bye.
 So I Had to take it or lose my hash,
 Good-bye my party, good-bye [22, s. 108–109].

Platforma z Ocala zakładała zwołanie zebrania w maju w Cincinnati, gdzie formalnie wyznaczono kandydata do wyborów prezydenckich. A zatem w 1891 i 1892 roku odbywały się konferencje i zjazdy, których ostateczną kumulacją był wielki zjazd w stanie Nebraska [23, s. 470]. Na kolejną konwencję zwołaną do Omaha w Nebrasce przybyło od trzynastu do czternastu tysięcy delegatów [24]. Konwencja miała rozpocząć się 14 czerwca 1892 roku, lecz ze względów czysto politycznych przyszli jej członkowie zaczęli do 4 lipca 1892 roku. Spotkanie odbyło się dużym budynku Koloseum, gdzie z okazji dnia 4 lipca Ignatius Donnelly wygłosił przemówienie [25, s. 1714], w którym przedstawił platformę populistów. W czasie trwania konwencji ustalono tekst hymnu Populistów w Republice, a brzmiał on tak:

They have stolen our money, have ravished our homes;
 With plunder erected to Mammon a throne;
 They have fashioned a god, like the Hebrews of old;
 Then bid us bow down to their image of gold [26, s. 1716].

Platforma pokazywała wszystkie bolączki społeczeństwa amerykańskiego a jednocześnie podano receptę jak je wykluczyć. W platformie i propagandzie brzmiały niezwykle radykalne tony, które nigdy przedtem nie były tak mocne i głośnie. Naród amerykański – czytamy w platformie partii – został doprowadzony do “ruiny moralnej, politycznej i materialnej”. Wszędzie dominowała wówczas korupcja. Robotnicy zostali pozbawieni prawa do obrony, ziemia przechodziła na własność kapitalistów, domy znajdowały się w zastawie banków, a owoce pracy milionów farmerów były rozkradane i służyły do gromadzenia kolosalnych fortun. Populiści zwracali uwagę na fakt, iż taki system rodził dwie wielkie klasy: trampów i milionerów [27]. Populiści oskarżali dwie największe wówczas partie amerykańskie o to, że były one wrogami ludu [19, s. 342]. Mimo to nowopowstała

partia chciała zaczekać na ruch ze strony Demokratów i Republikanów, co do ich partyjnej wizji amerykańskiej polityki. Partia Populistów zauważyła nadszedł czas próby odebrania wielkim partiom ich elektoratu, bo w ich przekonaniu społeczeństwo amerykańskie potrzebowało zmian [17, s. 179].

W 1892 roku Partia Populistyczna miała już wybranego kandydata do urzędu prezydenta, byłego generała Jamesa Weaver'a ze stanu Iowa, a wiceprezydentem mianowano Jamesa G. Field'a z Virginii. Warto zaznaczyć, iż cztery lata wcześniej Weaver był kandydatem Zielonych (Greenback Party) w wyborach prezydenckich. Udało im się wówczas uzyskać 3 % głosów. Z czasem jednak Zieloni przestali wystawiać swoich kandydatów widząc szanse na realizację swojego sojuszu z Populistami [28, s. 115]. Pomimo zdobytych głosów kandydatowi Populistów nie udało zwyciężyć, ponieważ kandydat Demokratów Grover Cleveland po pierwszej kadencji, odniósł zwycięstwo po raz drugi i pozostał na kolejne cztery lata w Białym Domu [29, s. 45]. W tym czasie jedną z najbardziej znanych polityków o poglądach populistycznych był Thomas E. Watson. Pojawienie się na scenie politycznej takich osób jak Watson czy Weaver spowodowało, iż członkowie Partii Demokratycznej obawiali się, że mogliby oni wpłynąć na osłabienie ich pozycji [30, s. 63]. Jeden z czołowych wówczas Populistów, Leonidas L. Polk oznajmił, że [...] wszyscy muszą połączyć ręce i serca, by wspólnie pójść do wyborów, by swoim głosem dać wyraz niezadowoleniu ówczesnej polityce państwa, by powrócić do polityki dobrej dla społeczeństwa amerykańskiego [31, s. 289]. Tabela poniżej pokazuje ilość zdobytych głosów kandydatów startujących w prawyborach.

Tabela 2

Głosowanie na kandydatów Populistów na urząd prezydenta i wiceprezydenta w 1892 roku

Kandydat Populistów na prezydenta	Liczba głosów
James B. Weaver z Iowa	995
James H. Kyle z Południowej Dakoty	265
Mann Page z Virginii	1
Leland Stanford z Kalifornii	1
Norton	1
Ilość wszystkich oddanych głosów	1263
Ilość głosów potrzebna do zwycięstwa w prawyborach partyjnych	632
Kandydat Populistów na Wiceprezydenta	Liczba głosów
James G. Field z Wirginii	773
Ben S. Terrell z Teksasu	554
Ilość wszystkich oddanych głosów	1287
Ilość głosów potrzebna do zwycięstwa	644

Źródło: T. H. McKee, *The National Conventions and platforms of all political parties 1789-1905*, The Friedenwald Company, Baltimore 1906, s. 280.

W czasie tych wyborów z 1892 roku członkowie People's Party pokazali, że byli zdolni do uzyskania dobrego wyniku. Nie chcieli na tym poprzestać a widząc złą sytuację społeczeństwa amerykańskiego rozpoczęli walkę o głosy i w czasie wyborów kongresowych w 1894 roku uzyskali o pół miliona więcej głosów społeczeństwa amerykańskiego. Wśród dwóch głównych partii politycznych w USA rozpoczęła się walka o głosy czarnoskórych obywateli. W stanie Alabama Populiści razem z Demokratami walczyli o ich poparcie [32, s. 167]. W swoim programie wyborczym zwracali oni uwagę na fakt, iż społeczeństwo amerykańskie zostało zdemoralizowane przez dotychczasowych polityków, obywatele nie posiadali wolności głosowania i nie mogli się bronić przed uciskiem. Zapowiadali oni utworzenie unii wszystkich farmerów [33, s. 280–285], tak by odzyskali oni godność człowieka. Opowiadali się oni za radykalną formą agraryzmu, taką o którą zarówno Jefferson i Jackson oskarżali monopolistów [34, s. 43]. Program populistyczny godził różne interesy warstw średnich i niższych amerykańskiego społeczeństwa, lecz nie był on wolny od ocen i żądań, które klóciły się z jego postępowością. Środkiem zaradczym przeciw nędzy robotnika miejskiego miało być ograniczenie imigracji, która sprowadzała do portów amerykańskich "nędzarzy i kryminalistów". Populiści uważali, że należy zakazać cudzoziemcom posiadania ziemi. Wkrótce wśród populistów na Południu głowę podnosił rasizm antymurzyński

[19, s. 342]. Jak jednak można zauważyć, program Populistów nie ani był unikalny ani też pierwszy mówiący o poprawie statusu materialnego Amerykanów. Tak jak np.: program Populistów z Kansas zawierał wiele haseł, które zostały wcześniej przedstawione przez istniejące wówczas partie amerykańskie [35, s. 148].

W czasie tych wyborów Populistom udało się zdobyć 21 głosów elektorskich i około 10 % głosów społeczeństwa [36, s. 65–66]. Partii udało się wygrać w pięciu stanach – Kansas, Nevadzie, Północnej Dakocie, Idaho i Kolorado [37, s. 137]. Spośród wszystkich stanów południowych tylko w Alabamie i Teksasie udało się Populistom uzyskać więcej niż 20 % głosów Amerykanów [38, s. 500]. Warto jednocześnie zaznaczyć, że po raz pierwszy od trzydziestu dwóch lat partii trzeciej udało się uzyskać tak wysoką liczbę głosów elektorskich. Po wygranych wyborach okazało się, że w stanach Kansas, Kolorado i Północnej Dakocie stanowiska gubernatorów obejmą członkowie partii. Prawdopodobnie kandydat Partii Populistycznej na gubernatora w stanie Alabama wygrał, lecz nie objął stanowiska w wyniku nieuczciwego przeliczenia głosów [39]. Program wyborczy okazał się na tyle interesujący dla amerykańskiego społeczeństwa, iż w kolejnych wyborach postanowiono powtórzyć postulaty co spowodowało, że w 1894 roku w czasie wyborów do Kongresu USA, partia populistyczna zdobyła 12 % głosów, o 3 % więcej niż w 1892 roku. Dla porównania w 1892 roku zdobyli 1 055 424 głosy, a w 1894 roku 1 564 318 głosów. Po ogłoszeniu wyników w Senacie zasiadło 6 populistów, natomiast w Izbie Reprezentantów 7 [40, s. 136–138]. Na ruch farmersko-populistyczny zagłosowało wówczas 1,5 miliona Amerykanów [41, s. 130].

Populiści walczyli o to, by nie zapominać o agrarystycznym modelu życia, o tym, że gospodarka była najważniejsza w życiu państwa, chcieli poprawy ich warunków życia. Walkę o swoje postulaty rozpoczęli Populiści już na konwencji zorganizowanej w Saint Louis w stanie Missouri, 22 lipca 1896 roku. Jednak konwencja ta odbyła się już po konwencji Demokratów i Republikanów, lecz w tym czasie odbywało się spotkanie National Silver Party. Początkowo debata dotyczyła linii partii wobec problemu monety amerykańskiej czy poprzeć propozycję “goldbug” Republikanów czy “silverite” Demokratów [42, s. 1722]. Programowo Populiści stali się poprzeć propozycję tych drugich. A po jednodniowej debacie Populiści postanowili wystawić do wyborów prezydenckich kandydaturę W. J. Bryan, który jednocześnie stał się kandydatem Partii Demokratycznej. Partia Demokratyczna przestraszona falami strajków, wzrostem znaczenia Populistów na scenie politycznej na swojej konwencji partyjnej podjęła decyzję o aliansie politycznym z Populistami [43, s. 279]. Wybory tego roku udowodniły, że współpraca partii trzeciej z Demokratami mogła przynieść skutek. W czasie kampanii prezydenckiej nie udało się Demokratom i Populistom pokonać dobrze zorganizowanej partii Republikanów, zapewne dlatego, że mieli oni znacznie więcej funduszy na prowadzenie szerokiej kampanii wyborczej. Wybory wygrał McKinley uzyskując 7 035 638 głosów do 6 467 946 głosów oddanych na przeciwnika, zwycięstwo przypieczętowało zdobycie 271 głosów elektorskich do 170. Kandydatowi Bryan’owi i Watsonowi, który ubiegał się o stanowisko wiceprezydenta USA, udało się uzyskać niewiele ponad 200 000 głosów w zaledwie kilku stanach. Watson ostatecznie dostał 27 głosów elektorskich, o pięć więcej niż Weaver and Field w 1892 roku. Od momentu politycznego aliansu Demokratów i Populistów nazywano bądź “Demopop” lub “Popocratic” [42, s. 1724].

Pomimo jednak politycznego aliansu Partia Populistyczna traciła poparcie. Wyborcom nie spodobało się połączenie z Demokratami, z którymi jeszcze kilka lat wcześniej ostro walczyli. Powstanie Partii Populistycznej w 1892 roku spowodowało zachwianie trzeciego systemu partyjnego w USA i doprowadziło do procesu realignment w 1896 roku, co jednocześnie zapoczątkowało czwarty amerykański system partyjny [44, s. 59]. Populiści byli jednak za wolni w wygłaszaniu swoich programów. Po wyborach w roku 1896 stało się jasne, że farmerzy stali się mniejszością, bo zostali przytłoczeni przez Demokratów. W szybkim tempie stracili swoją pozycję i przestali być silną partią trzecią [45, s. 122–123]. Populiści i Demokraci jako polityczna organizacja końca XIX wieku zaczęła prowadzić walkę programową. Celem Populistów stało się utrzymanie liczby wyborców i stosowanie metod ich pozyskiwania [46, s. 105].

Po przegranych wyborach w 1896 roku siły Populistów zmalały, a sytuacja ta prowadziła do rozłamu koalicji w czasie przedwyborów w roku 1898. Próba ratowania Populistów przed

rozłamek miały być spotkania partyjne. Jednak ten proceder nie powiódł się. W czasie konwencji partyjnej zorganizowanej w dniach od 9 do 10 maja 1900 w Sioux Falls, w Południowej Dakocie, część Populistów poparła kandydaturę Bryana i Charlesa A. Towne z Minnesoty. Ogłosili w swoim programie politycznym, że partia walczyć będzie o te same wartości, o które walczył Jefferson, Jackson i Lincoln [47, s. 347–348]. Demokraci jednak nie zgodzili się na kandydaturę Ch. A. Towne na stanowisko wiceprezydenta i na swojego kandydata wybrali Adlai E. Stevensona. Natomiast część populistów nazywana mid-roaders zwołała spotkanie w Cincinnati i nominowała Bakera i Donnelly'ego, jednak nie udało im się odnieść zwycięstwa [42, s. 1725].

Wówczas to ruch agrarystyczny zaczął znacznie tracić na swej sile, okazało się także, że program Populistów przestał być już efektywny [48, s. 38]. Warto też zaznaczyć, iż żaden Populista nie zasiadał w Kongresie po 1903 roku. Mimo to postanowiono zwołać wszystkich członków na kolejne spotkanie, licząc na zjednoczenie Populistów. W czasie konwencji zorganizowanej w Springfield w stanie Illinois w dniach 4–6 lipca 1904 roku, Populiści postanowili zgłosić swoich kandydatów do wyborów prezydenckich. Kandydatem został Tomasz E. Watson z Georgii, a jego zastępcą w Białym Domu wybrano Tomasza H. Tibbles'a z Nebraski. Udało im się zdobyć 114 753 głosów społeczeństwa amerykańskiego. Tracąca poparcie partia zaczęła powracać do założeń przyjętych w czasie pierwszych konwencji partyjnych jak np. z konwencji w Omaha z 1892 roku. Populiści zwrócili uwagę w tym czasie na problem pracy nieletnich i sprawami obronności kraju. Nadal opowiadali się za poprawieniem warunków pracy czy ustabilizowaniem sytuacji z amerykańską walutą i bankami [49, s. 401–404].

W 1908 roku do startu w wyborach prezydenckich nominowani zostali ponownie T. E. Watson i Samuel W. Williams reprezentujący stan Indiana. Niestety ich wynik nie był zadowalający, zdobyli zaledwie 28 131 głosów Amerykanów [42, s. 1725]. Wówczas to Partia Populistyczna zaoferowała swoim wyborcom program radykalny i polityków nieprześlągniętych myślą konserwatywną. W początkowej fazie istnienia Populiści radzili sobie dobrze z takimi sprawami jak: finanse państwa, transport krajowy i kwestia ziemi. Kwestia transportu i budowy autostrad była dla nich sztandarowa [50, s. 39]. Domagali się szybkiego rozwiązania kwestii obowiązującej waluty krajowej [17, s. 180] i wprowadzeniem takiego systemu gospodarczego i ekonomicznego USA, by zapobiec pogorszeniu sytuacji rodzin ze średniej klasy społecznej. Partia Populistyczna przygotowała dla swoich wyborców program radykalny i polityków nieprześlągniętych myślą konserwatywną. Jednak partii nie udało się utrzymać dłużej na amerykańskiej scenie politycznej, bo już 1912 roku zawiesiła ona swoją działalność. Progresywny Republikanin, Theodore Roosevelt wskrzesił wiele z reguł politycznych wyznawanych przez Populistów. Dlatego w I połowie XX wieku pomimo, że partia była zdziesiątkowana na nowo odzyskała poważanie [51, s. 91]. Niektórzy jednak Populiści zostali wchłonięci przez Partię Demokratyczną, stało się to w latach 30-tych XX wieku w czasie trwania New Deal-owskiej administracji F. D. Roosevelta, dzięki temu udało się zliberalizować starszą partyjną organizację. Po połączeniu zapomniano o większości postulatów Populistów, choć jak wielu sądziło program ich również miał zostać wchłonięty do programu Demokratów [52, s. 123].

Duch Populistów przetrwał, slogany wygłaszane przez nich w duchu ery Jacksona także, by wpływać na politykę ery progresywnej i New Deal'owskiej. Idea naturalnej harmonii rolników i producentów została przeniesiona do wielu ruchów i koalicji farmersko-pracowniczych początku XX wieku [42, s. 1731]. Program odnowy gospodarki pojawiał się dość często w programach politycznych amerykańskich polityków, zawsze dobrze było powiedzieć coś o gospodarce w czasie kampanii wyborczej, bo można było zjednać sobie wielu obywateli. Przykładem może być Woodrow Wilson, Franklin Delano Roosevelt czy John F. Kennedy. Choć partia Populistyczna jako taka bardzo szybko zniknęła z amerykańskiej sceny politycznej, to jednak wiele z jej postulatów, o które walczyły tysiące farmerów stało się rzeczywistością w następnych czterech dziesięcioleciach [53, s. 116]. Populiści i ich dziedzictwo wpłynęło na politykę władz amerykańskich w czasie ery progresywnej. A zrozumienie programu Populistów pozwoli na zrozumienie nowoczesnej Ameryki. Jak pokazuje historia amerykańskich partii politycznych, Populiści stali się jedną z najbardziej rozpoznawalnych partii trzecich w USA. Mimo, że dzisiejsi Populiści nie głoszą haseł takich jak ich

przodkowie na przełomie XIX i XX wieku, to można uznać, że ruch został zakorzeniony w świadomości Amerykanów na zawsze.

Źródła wykorzystane

1. *Key Jr. V. O.* Politics, Parties, and Pressure Group. – New York, 1964.
2. *Gillespie D.* Politics at the Periphery. Third Parties in Two-Party America. – Columbia, 1993.
3. *James J. L.* American Political Parties, Potential Performance. – New York, 1969.
4. *Judson J. L.* American Political Parties in Transition. – New York, 1974.
5. *Ladd Jr. E. C.* American Political Parties. Social Change and Political Response. – New York and London, 1970.
6. *The American Party System.* Stages of Political Development, red. W. M. Chambers, W. D. Burnham. – New York, 1975.
7. *Political Parties and Civic action Group.* The Greenwood Encyclopedia of American Institutions, red. E. L. Schampsmeier, F. H. Schampsmeier, Greenwood Press. – Westport, 1981.
8. *Hicks J. D.* The Populist Revolt. – New York, 1961.
9. *Zaremba P.* Historia Stanów Zjednoczonych, Wydawnictwo Bellona. – Warszawa, 1992.
10. *Rosenstone S. J., Behr R. L., Lazarus E. H.* Third Parties in America, Princeton 1984.
11. *Haynes F. E.* Third Party Movement since Civil War, The State Historical Society of Iowa, Iowa City, 1916.
12. *Martin J. F.* Civil Right and the Crisis of Liberalism. Democratic Party 1945–1976, Westview Press, Boulder, 1979.
13. *Fiorina M., Peterson P. E., Voss D. S.* American's New Democracy, Pearson Longman, New York, 2004.
14. *Reichley A. J.* The Life of the Parties. A history of American Political Parties, Rowman & Littlefield Publishers Inc., Lanham, 1992.
15. *Smallwood F.* The Other Candidates. Third Parties in Presidential Elections, University of New England. – Hanover and London, 1983.
16. *Kleppner P.* The Third Electoral System 1853–1892. Parties, Voters and Political Cultures, The University of North Carolina, Chapel Hill, 1979.
17. *Nash Jr. H. P.* Third Parties in American Politics. – Washington DC, 1959.
18. *Gould L. L.* Od promocji do regulacji. Polityka amerykańska 1877–1917 // Historia Stanów Zjednoczonych Ameryki, Tom 3, 1848–1917, red. W. Nugent, H. Parafianowicz, Wydawnictwo Naukowe PWN. – Warszawa, 1993.
19. *Katz H.* Historia Stanów Zjednoczonych Ameryki, Zakład im. Ossolińskich. – Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk, 1971.
20. *Haynes F. E.* Third Party Movement since Civil War, The State Historical Society of Iowa, Iowa City 1916.
21. <http://mshistory.k12.ms.us/articles/163/farmers-the-populist-party-and-mississippi-1870-1900>, dn. 30.10.2011.
22. *Wormley R. T.* The party boss. A brief outline of American Political History from 1789 to 1952, Augusta 1952.
23. *Brogan H.* Historia Stanów Zjednoczonych Ameryki, Zakład im. Ossolińskich, Wrocław-Warszawa-Kraków, 2004.
24. <http://collections.mnhs.org/MNHHistoryMagazine/articles/9/v09i03p219-247.pdf>, dn. 30.10.2011.
25. *Tindal.* – S. 1714.
26. *Ibidem.* – S. 1716.
27. <http://www.pinzler.com/ushistory/poppaprlatupp.html>, dn. 30.10.2011.
28. *Michalek K.* Na drodze ku potędze. Historia Stanów Zjednoczonych Ameryki 1861–1945, Książka i Wiedza. – Warszawa, 1991.
29. *Anderson D.* The Democratic Party. America's Oldest Party. – Minneapolis, 2007.
30. *Bartlett B.* Wrong on Race. The Democratic Party's Buried Past, Palgrave Macmillan. – New York, 2008.
31. *Zinn H.* A People's History of the United States 1492- present, Pearson Educated Limited, Essex 2003.
32. *Grossman L.* The Democratic Party and the Negro. Northern and National Politics 1868-92, Chicago 1976.
33. *McKee T. H.* The National Conventions and platforms of all political parties 1789-1905, The Friedenwald Company, Baltimore 1906.
34. *Milkis S. M.* Political Parties and Constitutional Government, Baltimore and London 1999.
35. *Hollingsworth J. R.* Populism: the Problem of Rhetoric and Reality // The American Scene. Varieties of American History, Vol. II, red. R. D. Marcus, D. Burnes, Meredith Corporation. – New York, 1971.
36. *Gitelson A. R., Conway M. M., Feigert F. B.* American Political Parties; stability and change, Houghton Mifflin Company. – Boston, 1984.
37. *Sundquist J. L.* Dynamics of the Party System. Alignment and Realignment of Political Parties in United States, The Brookings Institution. – Washington, 1983.
38. *Murrin J. M., Johnson P. E., McPherson J. M., Gerstle G.* Liberty, Equality, Power Enhanced: A History of the American People, Thomson Wadsworth, Belmont, 2009.
39. *Hicks J. D.* The Populist Revolt: a History of the Farmers' Alliance and the People's Party, University of Minnesota Press. – Minneapolis, 1931, s. 250–254; *Goodwyn L.* Democratic Promise: The Populist Movement in America, Oxford University Press. – New York 1976.
40. *Reichley A. J.* The Life of the Parties. A history of American Political Parties. – New York, 1992.
41. *Rusinowa I.* Z dziejów amerykańskich partii politycznych, Oficyna Wydawnicza WiP. – Warszawa, 1994.
42. *Tindall G. B.* The People's Party // History of U. S. Political Parties, Tom II, 1860–1910, Chelsea House Publishers. – New York, 1973.
43. *Witcover J.* Party of the People. A history of the Democrats, Random House. – New York, 2003.
44. *James J. L.* American Political Parties in Transition, Harper & Row, Publishers. – New York, 1974.
45. *Ladd Jr. E. C.* American Political Parties. Social Change and Political Response, W. W. Norton & Company. – New York – London, 1970.
46. *Goldman R. M.* Search for Consensus. The Story of the Democratic Party, Temple University Press. – Philadelphia, 1979.
47. *McKee T. H.* The National Conventions and platforms of all political parties 1789–1905, The Friedenwald Company. – Baltimore, 1906.
48. *Busch A. E.* Outsiders and Openness. In the Presidential Nominating System, University of Pittsburgh Press. – Pittsburgh, 1997.
49. *McKee T. H.* The National Conventions and platforms of all political parties 1789–1905, The Friedenwald Company, Baltimore, 1906.
50. *Crotty W.* The Party Game, W. H. Freeman and Company. – New York, 1985.
51. *Misiroglu G.* The Handy Politic Answer Book. – Detroit, 2003.
52. *Roseboom E. H., A. E. Ecks Jr.* A History of Presidential Elections. – New York – London, 1979.
53. *Limerick P. N.* Amerykański Zachód 1848–1917 // Historia Stanów Zjednoczonych Ameryki. – Tom 3. – 1848–1917, red. W. Nugent, H. Parafianowicz. – Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 1993.

Катажина Зелінська

ПОПУЛИСТСКАЯ (НАРОДНАЯ) ПАРТИЯ И ЕЕ ФУНКЦИОНИРОВАНИЕ В ТЕЧЕНИЕ ТРЕТЬЕЙ И ЧЕТВЕРТОЙ ПАРТИЙНЫХ СИСТЕМ В США

В статье автор анализирует деятельность Популистской (Народной) партии, ее программу и реформы на протяжении третьей (1860–1896) и четвертой (1896–1932) партийных систем в Соединенных Штатах Америки.

Ключевые слова: США, Популистская (Народная) партия, третья и четвертая партийные системы, программа, народное представительство.

Katarzyna Zielinska

POPULIST (PEOPLE'S) PARTY AND ITS FUNCTIONING DURING THE THIRD AND FOURTH PARTY SYSTEM IN THE U.S.A.

In this article the author examines the activities of Populist (People's) Party, its program and reforms during the third (1860–1896) and fourth (1896–1932) party systems in the United States.

Key words: United States, Populist (People's) Party, the third and fourth party system, a program of folk.

УКРАЇНЬКА І ЗАРУБІЖНА БІОГРАФІСТИКА

До 80-ліття
Любомира Винара

УДК 94 (477)

Юрій Макар, Віталій Макар

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ – ПОНАД УСЕ

2 січня 2012 року виповнилося 80 років видатному українському вченому, громадянину США, професорові Любомирові Винареві. Стаття підготовлена на численних документальних матеріалах, особистих спогадах, базованих на регулярних контактах з цією непересічною Особистістю, Почесним доктором Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича. Ювіляр доклав і докладає чимало зусиль до розвитку української історичної науки як в Україні, так і поза її межами.

Ключові слова: Любомир Винар, українська наукова діаспора, історична наука, ХХ століття, США.

Мимоволі доводиться замислюватися над розвитком української науки будь-якого напрямку протягом минулого, та зрештою й попередніх століть. Сотні, якщо не тисячі, українських учених здійснювали, або ще й тепер здійснюють дослідження для розвитку науки в багатьох країнах світу, окрім власної – України. Особливо трагічним виявилось ХХ століття, коли фізично було знищено цвіт української науки. Особливо постраждали ті, хто займався суспільствознавчою наукою. На щастя, частині вчених вдалося уникнути загибелі – двома шляхами. Ті, хто залишився в під радянській Україні, протягом багатьох десятиліть повинні були таврувати український буржуазний націоналізм, всіляко вихвалити розквіт України серед братніх республік сестер і т.п. Іншим під час Другої світової війни (окремим ще до її початку) вдалося емігрувати на Захід, щоб там продовжити розпочаті наукові пошуки.

Той, про кого наша розповідь – професор Любомир Винар, належить до числа тих, кому наприкінці Другої світової війни, ще у дитячому віці, довелося залишити рідну Україну і стати видатним українським істориком, будучи вже громадянином США. Цей матеріал ми пропонуємо як наш подарунок-привітання Ювілеєві 80-ліття Великого Українця, який не зі своєї вини опинився поза межами Батьківщини.

Разом із батьками він виїхав зі Львова 1944 року. Родина через Польщу, Чехію перебралася до Західної Німеччини. Там 15-літній юнак вже на гімназійній лаві проявив нахил до науково-редакторської роботи. За свідченням відомого українського історика, до речі, також уродженця Львова, щоправда, значно старшого – Олександра Домбровського, юний Любомир зредагував 1947 року одноднівку Під пластовими прапорами [1, с. 374].

Зроблено перший крок... Що ж було далі? А далі кмітливого юнака зауважили відомі на той час вчені, такі як: Олександр Оглоблин, Наталія Полонська-Василенко, Володимир Кубійович, Борис Крупницький, Петро Курінний, Ярослав Пастернак, чужинці – Джесі Шіра, С. Гаррісон-Томсон, С. Р. Ранганатан. Зрештою, й: “інші видатні вчені міжнародного виміру”, – як написав не менш відомий вчений, буковинець за походженням, почесний доктор Чернівецького університету Аркадій Жуковський [2, с. 11]. Кожне з названих тут імен – то ціла епоха в українській та світовій історичній науці. Любомир Винар здобув освіту в галузі

суспільно-політичних наук у Мюнхенському університеті. А історію, археологію, літературу і філософію студіював в Українському вільному університеті. Згодом у США вивчав бібліотечні науки і архівознавство в одному з університетів штату Огайо, де захистив англomовну магістерську працю *Історія раннього українського друкарства, пізніше опубліковану* [3]. Докторську дисертацію *Любомира Винара Українсько-молдавські політичні взаємини в другій половині XVI ст. високо оцінив Олександр Оглоблін, вважаючи її однією з кращих, захищених будь-коли в УВУ. До речі, думку поділяла й Наталія Полонська-Василенко* [2, с. 11].

Непересічний талант науковця, поєднаний з наполегливою й систематичною працею, дозволив Любомирові Винареві бездоганно опанувати наукову методологію дослідження, джерельну базу, глибоко вникнути в бібліологію та інші історичні дисципліни. Починаючи з 60-х років він поширив свої наукові зацікавлення на етнічні студії. І за доволі короткий проміжок часу здобув визнання у цій галузі, на міжнародному рівні. Сказане стосується і його бібліографічних досліджень. Доктор Л. Винар розпочав з того часу наукову та науково-організаційну діяльність вже не лише як український діаспорний вчений, а як науковець загальноамериканського виміру. Хоча безумовно, основний зміст його діяльності присвячувався українській проблематиці.

Трудовий шлях професора Л. Винара проліг через цілий ряд американських університетів. Спочатку він працював у Колорадському, потім Денверському університетах. Пізніше плідно трудився у Бовлінг Грін університеті, що у штаті Огайо. Постійно викладав курси в Українському вільному університеті в Німеччині. З 1969 року став звичайним професором і директором Дослідницького центру Кентського університету в тому ж Огайо. Діапазон професорської роботи вченого надзвичайно широкий. Він викладав загальну історію, методологію наукового дослідження, джерельно-літературну базу суспільних наук, історію книгодрукування і бібліотекознавства, історію етнічних спільнот Америки та багато інших предметів [2, с. 11–12].

Отже, говорячи про наукову діяльність Любомира Винара, слід особливо підкреслити, що її діапазон справді надзвичайно широкий. Бібліографічний показник його праць за 1948–2007 роки налічує 2269 позицій. Серед них – 74 книг особисто виданих та ще 64 ним зредагованих – разом 138 позицій. Це монографії, підручники для вищих шкіл, довідники. Інші його публікації – це наукові та публіцистичні статті, видання джерельних матеріалів, енциклопедичні статті – гасла, рецензії тощо [4, с. 564–565].

Якими багатогранними не були б дослідження Любомира Винара, в їх центрі завжди залишається історія України, різні її аспекти та періоди, починаючи від середньовіччя і закінчуючи сучасністю. Разом з тим, варто наголосити, що, будучи різнобічним ученим, Любомир Винар, досліджуючи історію України, найбільше присвятив уваги історії козаччини, українській історіографії, історії української культури, розвитку наукового життя в Україні протягом усіх епох і, само собою історії змагань за Українську державність протягом XX століття. Великою окремою ділянкою наукових пошуків Любомира Винара є грушевськознавство, котре завдяки його зусиллям виділилося в окрему галузь історичного пізнання.

Детальніше ознайомлення з працями Л. Винара показує, що він також доволі глибоко займається проблемами європейської та американської історії. Як видно з бібліографії його праць, згаданій проблематиці він присвятив значну увагу. До речі, ним чимало зроблено також у галузі допоміжних історичних дисциплін. Велику увагу вчений приділив опрацюванню концепції історії України, разом з періодизацією та відповідною термінологією, що стало дуже у пригоді історикам уже незалежної України у виробленні підходів до формування не марксистсько-ленінської, а об'єктивно-наукової концепції історії нашого народу, держави. Чимало уваги присвятив учений вивченню історії українського поселення на Американському континенті, як рівно ж розсіянню українців по світу [4].

Власний науковий пошук Любомира Винара завжди тісно переплітався з виданням та редагуванням історичних джерел, творів М. Грушевського, О. Оглобіна, Н. Полонської-Василенко та інших вчених. Він спочатку досліджував ранню та середньовічну історію

України, зокрема етногенез українців, проблему антів, міжнародні зв'язки Володимира Великого, розвиток української культури в княжу добу. У цьому плані значний вплив на Любомира Винара мали його науковий керівник Олександр Оглоблин та Наталія Полонська-Василенко, котрі постійно наголошували на необхідності наукового дослідження княжої доби в історії України. Очевидно – це не випадково. У часи, про які йде мова, в тодішньому СРСР, вже повністю перемогла теорія спільного походження трьох братніх народів, спільною колискою яких була Київська держава. Насправді нічого спільного з історичною дійсністю згадана теорія на мала. Проте вона зручно оправдовувала подальшу русифікацію українців. Концепція етногенезу українського народу, запропонована свого часу Михайлом Грушевським, відкидалася радянською, в тому числі, й передусім тодішньою українською, історіографією як буржуазно-націоналістична, що мала за мету відірвати український народ від великого братнього народу – російського. Хоч насправді ні про який відрив не йшлося. Кожен народ мав своє походження, свій розвиток. В чомусь їх долі сходилися, в чомусь мали місце розбіжності. Така історична дійсність. Любомир Винар не лише сприйняв схему М. Грушевського, але, поряд з іншими українськими вченими, значною мірою її доповнив, виходячи з того, що сталося протягом ХХ століття.

Перу Любомира Винара належить чимало статей-гасел в Енциклопедії Українознавства. Зокрема, майже всі, що стосуються часів Литовсько-Руської держави. Над ними він спочатку працював разом з Борисом Крупницьким. А по смерті останнього, що наступила 1956 року, завершив справу підготовки до видання енциклопедичних матеріалів [4, с. 33].

Особливий і очевидно найважливіший розділ наукового життєпису Любомира Винара становлять його монографічні дослідження. Серед них, наприклад, праця Князь Дмитро Вишневецький, видана з передмовою Наталії Полонської-Василенко. Варто ще згадати публікації: Проблема зв'язків Англії з Україною за часів гетьманування Богдана Хмельницького, Андрій Войнаровський. Передмову до останньої написав Олександр Оглоблин [5].

Чимало досліджень вченого присвячені іншим видатним постатям українських визвольних змагань козацької доби, таким як: Іван Підкова, Северин Наливайко, Богдан Хмельницький, Іван Мазепа, Максим Кривоніс тощо [4, с. 34]. В них автором досліджено початки українського козацтва, його суспільно-політичний розвиток, роль та місце в історії українського народу. Любомир Винар запропонував нову періодизацію козацької доби, виділяючи в ній чотири основні етапи:

1) Початковий (доісторичний) період – козацтво проявилось як побутове явище, яке, разом з тим, набувало певного економічного і військового значення;

2) Ранній козацький період (перші три чверті ХVI століття) – козацтво оформилося як визначена суспільна верства і виступило вже як помітна соціальна категорія;

3) Період розквіту козащини (остання чверть ХVI століття – перша половина ХVII століття). Саме тоді козацтво виступило як політична сила із власною внутрішньою і зовнішньою політикою. Власне кажучи, воно стало категорією політичною;

4) Період Козацько-Гетьманської Держави ХVII – ХVIII століття. В цій добі козацтво проявилось як державно-політична категорія [6, с. 3–5].

До слова сказати, напередодні і після розпаду СРСР періодизацію козащини, висунуту Любомиром Винаром, позитивно сприйняли українські історики в Україні. Одним з перших це зробив київський професор Володимир Сергійчук, закликаючи колег познайомитися “з періодизацією козацької доби, яку викладає Л. Винар” [7, с. 133].

Із здобуттям Україною незалежності у Любомира Винара, як, до речі, й інших діаспорних вчених, з'явилася можливість друкувати свої праці на Батьківщині. Першою ластівкою стала монографія Силуети епох, присвячена Д. Байді-Вишневецькому та М. Грушевському, яку упорядкував доцент Дрогобицького педінституту (тепер Дрогобицький педагогічний університет ім. І. Франка) Євген Пшеничний, що написав до неї також передмову [8]. Того ж року вийшли за прямою участю Любомира Винара дві об'ємні книги матеріалів М. Грушевського та статті про нього [9].

Любомир Винар цілком заслужено вважається одним з найбільш відомих сучасних українських науковців в галузі джерелознавства та історіографії. Велика кількість його робіт присвячена аналізу наукових досліджень М. Грушевського, О. Оглоблина, В. Антоновича, Н. Полонської-Василенко, Д. Дорошенка, Я. Пастернака, О. Кандиби (Ольжича), І. Крип'якевича, Є. Онацького, О. Домбровського та інших [4, с. 35]. Паралельно він досліджує діяльність українських наукових установ в Україні та в діаспорі, а також проблеми розвитку української культури.

Вповні заслужено Любомира Винара вважають зачинателем наукового напрямку грушевськознавства [10]. У своїх працях він наголошує на ролі М. Грушевського як засновника української національної історіографії, провідного будівничого української науки та культури, суспільно-політичного діяча, який, попри всілякі труднощі, допровадив українську націю до реалізації державного суверенітету під час Української революції. Загалом Михайлові Грушевському Л. Винар присвятив сотні публікацій. З них, крім вже названих, варто нагадати Молодість Михайла Грушевського; Михайло Грушевський і Наукове Товариство ім. Т. Шевченка; Найвидатніший історик України Михайло Грушевський; Грушевськознавство. Генеза й історичний розвиток та ін. [11].

Без перебільшення можна сказати, що Любомир Винар є одним з перших дослідників життя і творчої діяльності одного з найвидатніших українських істориків ХХ століття Олександра Оглоблина. Л. Винар написав про нього чимало праць. А його монографія Олександр Петрович Оглоблин, 1889–1992. Біографічна студія [12] і зредагована та перевидана ним праця О. Оглоблина Студії з історії України. Статті і джерельні матеріали [13] дають доволі повне висвітлення життєвого шляху і творчості видатного вченого та громадсько-політичного діяча, базоване на нових архівних матеріалах.

Продовженням попередніх робіт історика є опрацювання розвитку української історіографії ХІХ–ХХ століть. Він висунув ідею створення біобібліографічного словника українських істориків, у чому тепер вже є можливість спертися на молодих науковців України.

Повертаючись до вивчення Любомиром Винаром тих чи інших ділянок української культури, нагадаємо про його першу англomовну історію раннього українського друкарства, що сприяло ознайомленню неукраїнських дослідників з важливими аспектами історії України [4, с. 33–34]. На зламі 80-х – 90-х років минулого століття побачила світ україномовна публікація Ювіляра про розвиток писемної культури і освіти в Україні за часів прийняття християнства [14]. Концептуально згадана робота, на думку Аркадія Жуковського, “подає аналізу і синтезу староукраїнської культури і розглядає схему українського історично-культурного процесу в середньовіччі”. Любомир Винар у своїх дослідженнях вживає терміну староукраїнський для визначення політичного, культурного та суспільно-політичного розвитку давньоукраїнської княжої держави в Наддніпрянській та Надністрянській Україні. Знову ж таки, як вважає Аркадій Жуковський, він тут наслідує М. Грушевського та І. Крип'якевича і “поширює їхню інтерпретацію історичного розвитку княжої України” [4, с. 21]. Привернула до себе увагу єдина на той час англomовна розвідка вченого, присвячена розвитку українського наукового життя в еміграції по Другій світовій війні [15]. Безумовно, сказане далеко не вичерпує списку робіт Л. Винара з історії української культури та науки [4].

Не зайвим буде нагадати, що на початку своєї наукової діяльності Л. Винар вже досліджував розвиток української літератури, а його першою монографією в цьому плані була розвідка, присвячена відомому літературному критикові і літературознавцеві Остапові Грацаєві [16]. Тоді це було єдине обширне дослідження про заслуженого будівничого української культури.

Завдяки редакційній праці Любомира Винара побачив світ Історичний Атлас України авторства Івана Теслі та Євгена Тютюка, що ліквідував, як прийнято говорити, білу пляму в українській історичній і довідниковій літературі. “Завдяки наполегливій і щирій співпраці і

ентузіязмові проф. д-ра Л. Винара працю над атласом доведено до успішного кінця” [17, с. 14], – зазначав один із його авторів, проф. І. Тесля.

Сказане Іваном Теслею вказує, певною мірою, на науково-організаторські здібності Любомира Винара, який добре розуміє необхідність взаємодії у важливих наукових проектах і вміє згуртувати навколо себе фахівців з різних галузей історичної науки. Саме редагування Атласу, над яким він працював близько п’яти років, є доречною ілюстрацією організаторських здібностей вченого.

Як науковець Любомир Винар вважає бібліографію винятково важливою допоміжною історичною дисципліною. Він протягом багатьох років викладав у різних американських університетах предмети з описової та аналітичної бібліографії, з історії бібліотек і друкарства, а також спеціальний курс, присвячений літературі з суспільних наук.

Таким чином, бібліографія посідає чільне місце в наукових заняттях Любомира Винара. Ще у 50-х роках вийшла друком його перша бібліографічна праця про науковий доробок Олександра Оглоблина [18]. А ще раніше Л. Винар досліджував бібліографію творів Остапа Грицяя та інших діячів культури. Завдяки його зусиллям до Українського історика введено рубрику з бібліографії. Аркадій Жуковський та Алла Атаманенко вважають, що бібліографічні дослідження Л. Винара можна поділити на три основні категорії:

- 1) персональні бібліографії;
- 2) праці, присвячені історії України, загальній історії та суспільним наукам;
- 3) бібліографії, присвячені етнічним дослідженням [4, с. 37].

Потрібно зазначити, що у згаданій ділянці Л. Винар досяг неабияких успіхів на загальноамериканському рівні. З-під його пера вийшли ще у 60-х роках анотований довідник із загальної історії [19], двотомний довідник з політичних наук [20]. Згодом з’явилися численні бібліографічні довідники, присвячені американській історії, дослідженню етнічної преси тощо. Про високу оцінку американською науковою громадськістю внеску Любомира Винара в бібліографію красномовно засвідчує факт відзначення двох його праць Американською бібліотечною асоціацією. Йдеться про Анотований бібліографічний путівник та Енциклопедичний покажчик етнічних газет і періодичних видань в Сполучених Штатах [21]. Останній характеризувався “як найкраще довідкове видання за 1972 р.” [4, с. 94].

Для української історичної науки виняткове значення має зредагований Любомиром Винаром довідник до праць М. Грушевського, що значно поширив започатковане ним грушевськознавство [22].

Наукові дослідження, присвячені українській спільноті в Америці, друкувалися переважно в часописі *Ethnic Forum*, поряд з його працями, що охоплювали загальноетнічну мозаїку США. Чимало книжкових видань Любомира Винара, крім уже згаданих, дійсно здобули визнання на міжнародному рівні. Йдеться про цілий ряд різноманітних довідників, путівників з етнічної тематики США [23]. Заслугою Любомира Винара є те, що до загальних довідникових видань він завжди вмщував українознавчі матеріали, чим сприяв поширенню українознавства на міжнародному рівні. Загалом кажучи, ми в Україні маємо завдячувати, крім Любомира Винара, таким вченим, як: Володимир Кубійович, Данило Струк-Гузар, Аркадій Жуковський, Іван Лисяк-Рудницький, Роман Шпорлюк, Манолій Лупул, Зенон Когут, Франк Сисин, Василь Маркус і багатьом-багатьом іншим, які у важку добу тоталітаризму в нашій країні не лише зберігали, а й примножували здобутки української історичної науки. Їм завдячує Україна тим, що вони, видавши велику кількість праць англійською мовою, поширювали у світі інформацію про нашу державу. Лише одна п’ятитомна англійська енциклопедія, запредставлена 1993 року, відкрила очі Заходові на Україну, про яку, на жаль, там дуже мало знали. А якщо й знали, то лише як про провінцію СРСР, тобто Росії.

Досі ми вели мову переважно про власне наукову роботу Любомира Винара. Проте наша розповідь була б дуже однобічною, якби його діяльність, як вченого, зводити лише до його власних досліджень. Важко уявити собі цього вченого без його багатогранної, сказати б бурхливої, науково-організаційної діяльності. Ніякою мірою не применшуючи заслуг

старших колег в особі, наприклад, Олександра Оглоблина, Наталії Василенко-Полонської та багатьох інших в розвитку української історичної науки, слід зазначити, що Любомир Винар започаткував разом з ними чи за їх підтримкою ряд нових напрямів – це передовсім грушевськознавство. Згодом щось подібне вималювалося з оглоблианою. Столітній ювілей Олександра Оглоблина виповнився 1999 року. Завдяки зусиллям Любомира Винара з'явилося чимало праць про цього видатного вченого та його наукову діяльність. Вище вже трохи про це йшлося. Проте, хоч брак часу і місця, тут доцільно нагадати, що рубрика Оглоблиана міцно увійшла до змісту Українського історика [24].

Говорячи про організаторську діяльність Любомира Винара, хочеться звернути увагу на головних, як нам здається, її напрямках. Можна виділити їх три:

- 1) започаткування видання Українського історика;
- 2) створення та діяльність Українського історичного товариства;
- 3) діяльність в ряді наукових організацій української діаспори, в закладах американських, європейських тощо.

Проте тут чи не найважливішим є пошук впродовж десятиліть шляхів поєднання української діаспорної науки з дослідженнями вчених в самій Україні.

Бодай коротко варто привернути увагу саме до цих аспектів діяльності вченого. Що стосується Українського історика, то перший його випуск побачив світ 1963 року і з того часу журнал виходить без перерви. Останній опублікований його том, XLVI, побачив світ 2009 року. Наступний готовий і невдовзі вийде друком. Якщо керуватися тим, що вже опубліковано, то вийшло 182 чисел часопису. Складно детально підрахувати, але загалом видрукувано за всі роки добрих 20 тис. сторінок УІ. Це багато сотень статей, документальних матеріалів, рецензій тощо. В деякому випадку, за нашими підрахунками, – це понад 1500 статей і документальних матеріалів, добрих 800 рецензій. Статистика в історичних дослідженнях, то дуже цікава і повчальна річ. Власне тим керуючись, ми також підраховали, що лише за 1998–2008 роки на сторінках Українського історика, крім усього іншого, знайшлося місце для 114 ілюстрацій, що включають малюнки, таблиці, фотопортрети, інші фотознімки, факсиміле документів. А список авторів, дописи яких опубліковані за ті ж роки, склав 149 осіб. І що нам присмно відзначити, 11 з них представили Буковину [25, с. 399–462].

Отже, статистика дає нам можливість докладніше довідатися про історію часопису та його зміст. За її допомогою можна визначити зусилля Любомира Винара, докладені до переконання оточуючих його однодумців щодо доцільності видання Українського історика. Якщо пригадати історію проблеми. То її, між іншим, доволі аргументовано дослідила киянка Людмила Сакада [26]. Йдеться про те, що за часів більшовицького панування в Україні українська історична наука була, як відомо, вихолощена з наукового змісту, стала партійною наукою, тобто була підпорядкована політично-ідеологічним догмам тоталітарного режиму. А її носії були або знищені фізично, або змушені змиритися, або частині вдалося, на щастя для науки, емігрувати. Ще в довоєнний час радянським властям вдалося так-сяк приборкати вчених. З життя, наприклад, з невияснених причин пішов світоч науки Михайло Грушевський. Інші, навіть ті, хто сприйняв комуністичну доктрину, але виявився свідомим українцем, були знищені. Це стосується, зокрема, академіка Матвія Яворського. То лише два приклади, яких можна навести дуже багато.

Загнана в глухий кут українська історична наука перебувала там аж до відновлення Української держави. Хіба що нетривалий час хрущовської відлиги приніс деяке полегшення. Тепер легко робити ті чи інші висновки щодо того, як повинна розвиватися історична наука. В умовах жорстокої тоталітарної дійсності все виглядало по іншому. Тому, аналізуючи наукову діяльність істориків в радянській Україні, потрібно зважати на тодішні обставини. Можна без застережень стверджувати, що лише якась незначна частина вчених-істориків вірою і правдою служила режимові. Більшість же намагалася писати так, щоб можна було щось вчитати між рядків, щоб остаточно не загубити історичної пам'яті. Ще інші, мужні особистості, не побоялися відверто протистояти фальсифікації науки. Таких також було небагато.

Друга світова війна виштовхнула за межі України найбільш вартісливу верству зрілих вчених або наукової молоді. Ці люди від самого початку замислювалися над тим, як вберегти українську історичну науку від остаточної заглади. Щодо причин еміграції, то чи не найвдаліше висловився Олександр Оглоблин: "... Ми, українські історики, пішли з України саме тому, що нам і нашій праці не стало місця там, де правдива історія України визнана непотрібним, небезпечним, а навіть шкідливим і ворожим ділом" [27, с. 291].

Іншими словами, дослідники історії України опинилися у двох протилежних таборах, розмежовані ідеологічним кордоном по лінії СРСР – Захід. Обабіч цього кордону українські історики мали нагоду переконатися, що "ніяка ділянка людського знання не стоїть так близько до практичної політики, як історичні науки" [28, с. 13].

І в Україні, і в діаспорі українські історики відчували гостру потребу у періодичних фахових виданнях, без чого важко говорити про науковий поступ. В умовах тодішньої УРСР, на хвилі хрущовської відлиги, після багатьох спроб почав 1957 року виходити Український історичний журнал. Він мав визначене офіційно-пропагандистське спрямування. По іншому й не могло бути. До речі, в умовах т.зв. брежневського застою він все більше і більше ставав речником партійних кіл, а не Академії наук.

Факт появи УІЖу не пройшов повз увагу українських діаспорних істориків, які вболівали за долю національної історіографії. Незважаючи на заідеологізованість УІЖу, вони розцінили його появу як перший конкретний здобуток своїх колег в Україні [29, с. 9].

В науковому середовищі української діаспори в другій половині 50-х – на початку 60-х років розглядалося питання щодо видання часопису, оскільки, на думку діаспорних вчених, офіційний Український історичний журнал не міг, в силу тогочасних обставин, бути єдиним виразником української історичної наукової думки. Науковий часопис українською мовою на Заході мав гідно представляти українську історичну думку за рубежами України. Проте задум, за свідченням учасників тих подій, зокрема самого Л. Винара, не одразу вдалося втілити у життя, хоча поява незаангажованого фахового видання поза межами України ставала нагальною необхідністю [30, с. 385–391].

Ми – українці, у себе вдома чи в діаспорі, маємо одну відмінну від багатьох народів рису, яка часто перешкоджає нам у вирішенні суттєвих проблем, а інколи, якщо мати на увазі політику, призводить до фатальних наслідків. У випадку з Українським істориком, то до певного часу його появу стримували недорозуміння, які виникли між Науковим Товариством ім. Т. Шевченка і Українською вільною академією наук за академічну першість, що не могло сприяти розгортанню неупереджених історичних досліджень. Загрозливими для української історичної науки були ще дві суттєві обставини, якими не варто нехтувати: низький рівень зацікавлення нею в державах українського поселення, це по-перше, а по-друге, виникала небезпека підміни наукового дослідження невіглаством різноманітних рятувальників "правди про Україну" [30].

Через те, що не було впевненості у втіленні намірів у життя, справа налагодження видання Українського історика просувалася не дуже гладко. Багато хто висловлював сумнів, чи вдасться в умовах діаспорного життя видавати справді науковий часопис, який, як вважалося, відразу матиме обмежене коло читачів. Завваги слухні. Але вони не зупинили Любомира Винара, який спочатку, тобто на час виходу першого числа журналу, був його головним і єдиним редактором. Проте вже наступне 2-3 число, що вийшло 1964 року, мало повну редколегію. До неї увійшли, крім Любомира Винара, науковці з УВУ та УВАН: д-р Марко Антонович, проф. Богдан Винар, проф. Василь Дубровський, проф. Михайло Ждан, проф. Ігор Каменецький, д-р Роман Климкевич, проф. Олександр Оглоблин, проф. Наталія Полонська-Василенко, а з наступного числа – д-р Олександр Домбровський [30, с. 390–392]. Незважаючи на те, що Любомир Винар був значно молодшим за віком від інших членів редколегії, він зумів налагодити дійсно наукову співпрацю. Якщо перекинути місток від тих часів до сьогодні, то Любомир Винар продовжує, як і колись енергійно редагувати часопис, вишукувати кошти на його публікацію. І, що надзвичайно важливо, – тепер УІЖ і УІ вже не взаємовиключні часописи. Керуючись єдиною методологією наукової об'єктивності, вони

доповнюють один одного. А враховуючи матеріальні нестатки в Україні та брак наукової молоді у діаспорі, обидва журнали мають щасливу нагоду один одному допомагати.

Любомир Винар належить до кола тих діаспорних вчених, які не мислять собі розвитку науки у відриві від України. Тому за останнє двадцятиліття, завдяки його зусиллям, Український історик став широким надбанням наукової громадськості в Україні. Серед його п'яти редакторів, два представляють наукові центри України. У складі редколегії, яка налічує 16 осіб, 8 представляють наукові осередки України. Якщо поглянути на список дописувачів останнього тому часопису, то серед них 14 з різних міст України і 7 з-за її меж. Наведений факт позитивно впливає на розвиток української історичної науки, яку тепер вже годі ділити на материкову та діаспорну [31].

Що ж до Українського історичного товариства, то задля його заснування 1964 року виникла Ініціативна група, яка, по-перше, перебрала на себе видання Українського історика, а, по-друге, наступного року скликала повноважні установчі збори, на яких офіційно створено Товариство [30, с. 121, 131]. Беручись за справу, молодий доктор Винар розумів, що для втілення задуму у життя, потрібна людина з високим авторитетом науковця та знавця радянської дійсності. Його вибір випав на проф. Олександра Оглоблина, який жваво відгукнувся і погодився на співпрацю. Він тоді очолював Історичну секцію УВАН. Пропозиція Л. Винара цілком відповідала і його намірам [30, с. 131].

Олександр Оглоблин прибув до США вже досвідченим вченим, якому довелося самому відчувати ідеологічний вплив радянської дійсності. Тому все своє довге життя він повністю присвятив розвитку об'єктивно наукової історії України. Він не просто консультував членів Ініціативної групи, співпрацював з ними. Він прийняв пропозицію стати першим головою УІТ. Першим науковим секретарем Товариства став ініціатор його створення – Любомир Винар. ТанDEM зрілості й досвіду та молодечого запалу й енергії принесли свої плоди. Протягом тривалого часу вони пліч-о-пліч розробляли плани наукової діяльності УІТ, видання УІ, який став офіційним виданням Товариства.

1981 року Любомира Винара обрано головою УІТ. Цю нележку функцію він успішно виконує по сьогоднішній день. Нам доводилося доволі часто зустрічатися з проф. Любомиром Винаром і тут, в Україні, і в США. Він постійно і незмінно пройнятий турботою про підбір та видання наукових матеріалів, діяльністю УІТ чи виконанням інших громадських обов'язків. Готуючись до створення УІТ, його засновники опиралися на досвід існування незалежних історичних товариств у таких державах, як: Великобританія, Канада, Німеччина, США. Відповідним прикладом для УІТ послужила Американська історична асоціація з престижним науковим виданням *American Historical Review*. Зрештою, УІТ є афілійованою з АІА організацією і бере участь в здійснюваних нею заходах. Голова УІТ брав участь у створенні ряду власне американських наукових установ, частиною з них керував. Зокрема, в Бовлінг Грін університеті, він заснував на базі бібліотеки Бібліографічний дослідний центр. В Кентському університеті він очолив створений ним же Науковий центр дослідження етнічної преси. З 1972 року працював головою Славістичної і Східно-Європейської секції американської бібліотечної асоціації. 1978 року Любомира Винара обрали головою Академічної ради Етнічних студій штату Огайо. Того ж року він став заступником голови Асоціації для дослідження проблем національностей в СРСР та Східній Європі [1, с. 378–379]. Вище ми дещо про це вже згадували.

Перелік обов'язків проф. Любомира Винара може зайняти багато місця. Зауважимо лише, що крім незмінного редагування Українського історика та керівництва УІТ, він протягом тривалого часу є дійсним членом НТШ, працює в УВАН у США, очолюючи її Історичну секцію, багато років також очолює Світову наукову раду Світового Конгресу Українців [1].

Повертаючись до УІТ, слід сказати, що воно під керівництвом Оглоблина – Винара протягом свого існування розгорнуло визначну науково-видавничу діяльність і співпрацює з іншими українськими та неукраїнськими науковими установами й університетами. З проголошенням незалежності України, кероване Л. Винаром УІТ включилося у відродження

і розбудову історичної науки в нашій державі, яка протягом багатьох десятиліть відчувала на собі керівну і спрямовуючу силу тоталітарного режиму. Через те вона не могла виконувати свого прямого завдання, а стала партійною історичною наукою, якій доводилося фальсифікувати історію свого власного народу.

Президія УІТ на чолі з проф. Винаром докладає зусиль, щоб спільно з істориками в Україні розбудовувати українську історичну науку. З цією метою разом видаються публікації, влаштовуються наукові конференції. З ініціативи і за підтримкою Л. Винара в Україні виникло і діє цілий ряд осередків УІТ. Одні з них набули певного досвіду, бо створені раніше. Маємо на увазі осередки у Києві, Острозі, Ужгороді. Особливо плідною виглядала робота перших двох під керівництвом проф. М. Брайчевського та М. Ковальського. 1998 року в Україні постало відразу чотири нових осередки – у Дрогобичі, Львові, Харкові та Чернівцях.

Нам за браком інформації важко сказати як працюють інші осередки. Наш Осередок Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича започаткував свою діяльність установчими зборами 13 березня 1998 року, після попередніх консультацій з проф. Любомиром Винаром. Збори обрали бюро Осередку у складі 5 осіб, яке й здійснює поточну роботу між зборами. Підготовляємо і здійснюємо спільні публікації з президією УІТ, готуємо і проводимо відзначення ювілеїв, пов'язаних з визначними датами українського народу. Спільно з іншими осередками УІТ в Україні проводимо наукові форуми українських суспільствознавців [32].

Показовою щодо засад діяльності проф. Винара може служити, наприклад, зустріч наукової громадськості з ним, організована НТШ і Львівською науковою бібліотекою ім. В. Стефаника наприкінці 90-х років. Голова УІТ виголосив доповідь про діяльність Товариства, підвівши тоді деякі підсумки за попередні роки. Лейтмотивом доповіді, як зрештою усіх виступів було об'єднання зусиль істориків з України та діаспори для спільних досліджень історії нашої Батьківщини. Ми маємо здібну талановиту молодь, яка допомагає об'єднати ці зусилля. Прикладом того можуть служити численні спільні видання, проведення конференцій, конгресів. Усі міжнародні конгреси українців проводилися за підтримки Наукової ради СКУ [32]. Що стосується самого УІТ, то підтримка його діяльності з боку вчених України свідчить про те, що позиції колись роз'єднаних, не з своєї вини, двох віток української історичної науки зблизилися, а УІТ у своїй діяльності має можливість спертися на здобутки колег на Батьківщині. При Президії УІТ для вдосконалення організаційно-видавничої діяльності створено Світову дорадчу раду Українського історичного товариства, до складу якої входить 16 вчених – по 8 з України та діаспори.

На закінчення варто зауважити, що Любомир Винар став відомим в Україні та інших державах за свою подвижницьку діяльність на ниві загального українознавства, зокрема за свій внесок у розвиток української історичної науки, грушевськознавства і загалом розбудови української національної культури. Останні два десятки років він плідно працює над поєднанням зусиль діаспорних та вітчизняних істориків для досягнення спільної мети.

Щиро вітаємо Корифея української історичної науки з Ювілеєм і зичимо йому й надалі залишатися таким, яким він є, незважаючи на вік.

Список використаних джерел

1. *Домбровський О.* Студії з ранньої історії України 3б. праць. – Львів – Нью-Йорк, 1998. – С. 374.
2. *Жуковський А.* Любомир Винар: Життя і діяльність (3 нагоди 65-ліття історика) / Любомир Винар. Бібліографічний покажчик (1950–1997). – Львів – Київ – Париж – Нью-Йорк – Торонто, 1998. – С. 11.
3. *History of early Ukrainian Printing, 1491–1600.* By L. Vynar. – Denver, 1962. – 95 p.
4. *Любомир Винар.* Біобібліографічний покажчик (1948–2007). – Львів – Острогож – Нью-Йорк – Париж, 2007. – С. 564–565.
5. *Винар Л.* Князь Дмитро Вишневецький. – Мюнхен: УВАН. Історична секція, 1964. – 93 с.; Винар Л. Проблема зв'язків Англії з Україною за часів гетьманування Богдана Хмельницького (1648–1657). – Лондон: УВС, 1960. – 21 с.; Винар Л. Андрій Войнаровський. Історичний нарис. – Мюнхен: Дніпрова Хвиля, 1962. – 127 с.
6. *Винар Л.* Проблема періодизації козацької доби // Український історик. – 1963. – Т. 1, ч. 1. – С. 3–5.
7. *Сергійчук В.* Тема козащини на сторінках “Українського історика” // Український історик. – 1990. – Т. 27, ч. 1–4. – С. 133.
8. *Винар Л.* Силуети епох: Дмитро Вишневецький, Михайло Грушевський. Історичні розвідки. – Дрогобич: Відродження, 1992. – 184 с.
9. *Грушевський М.* На порозі Нової України: Статті і джерельні матеріали // Ред. Л.Винара. – Нью-Йорк – Львів – Київ: УІТ, 1992. – XX, 278 с.; Михайло Грушевський: Діяльність і творча спадщина. 3 нагоди 125-річчя від дня народження // Ред. Любомир Винар. – Нью-Йорк – Торонто – Київ: УІТ, 1991/1992. – 451 с.
10. *Гирич І.* “Засновник грушевськознавства” в кн.: Любомир Винар. Михайло Грушевський: історик і будівничий української науки. – Київ – Нью-Йорк – Торонто: УІТ; Інститут української археографії та

джерелознавства. – 1995. – 304 с. 11. *Винар Л.* Молодість Михайла Грушевського, 1866–1894. – Мюнхен – Нью-Йорк: УІТ, 1967. – 38 с.; *Винар Л.* Михайло Грушевський і Наукове Товариство ім. Тараса Шевченка 1892–1930 / Українське Історичне Товариство. – Мюнхен: Дніпрова Хвиля, 1970. – 111 с.; *Винар Л.* Найвидатніший історик України Михайло Грушевський 1866–1934: У 50-ліття смерті. – Мюнхен: Сучасність, 1985. – 119 с.; *Винар Л.* Михайло Грушевський: історик і будівничий нації. Статті і матеріали (У 130-ліття з дня народження М. Грушевського, 1886 – 1996). – Нью-Йорк – Київ – Торонто: Інститут української археології та джерелознавства НАН України, УІТ, 1995. – 302 с.; *Винар Л.* Грушевськознавство. Генеза й історичний розвиток. – Київ – Львів – Нью-Йорк – Торонто – Париж: УІТ, 1998. – 215 с.; *Винар Л.* Михайло Грушевський і наукове товариство ім. Шевченка, 1892 – 1934 / УІТ. – Нью-Йорк – Дрогобич – Львів, 2006. – 384 с., іл. 12. *Винар Л.* Олександр Петрович Оглоблин, 1889–1992 Біографічна студія. – Нью-Йорк – Торонто – Київ: УІТ, 1994. – 80 с. 13. *Оглоблин О.* Студії з історії України Статті і джерельні матеріали / Ред. Л. Винар. – Нью-Йорк – Київ – Торонто: УІТ; УВАН у США. Історична секція. – 1995. – XLVII, 419 с. 14. *Винар Л.* Християнізація України і розвиток писемної культури і освіти в Києві в X і XI століттях // Jubileumssammelwerk der Kongressbeiträge / Ed. W. Janiw. – Munchen: Wissenschaftlicher Kongress zum Millenium des Christentums, 1989/1990. – S. 630–674. 15. *Ukrainian Scholarship in Exile: The DP Period 1945–1952.* – Kent, OH: Kent State University. Center for the Study of Ethnic Publications and Cultural Institutions, 1989. – 32 p. 16. *Винар Л.* Остап Грацаї: Життя і творчість. – Клівленд: Зарево, 1960. – 92 с. 17. *Тесля І.* Вступ / Історичний Атлас України / Зредагував Любомир Винар; Опрацювали Іван Тесля і Євген Тютко. – Нью-Йорк, УІТ. – 1980. – С. 14. 18. *Винар Л.* Олександр Оглоблин біо-бібліографічні матеріали. – Рим, 1958. – 30 с. 19. *History: A Selected and Annotated Guide.* – Boulder, Colorado: Social Sciences Library, University of Colorado Libraries, 1963. – XI, 348 p. 20. *Guide to Reference Materials in Political Science: A Selective Bibliography.* – Denver: Colorado Bibliographic Institute. – Vol. 1. – 1966. – 318 p.; Vol. 2. – Rochester, N.Y.: Libraries Unlimited Inc., 1968. – 342 p. 21. *Reference Service: An Annotated Bibliographical Guide / L. Wynar, Majorie E. Murtin.* – Littleton, CO: Libraries Unlimited, 1977. – 294 p.; *Encyclopedic Directory of Ethnic Newspapers and periodicals in the United States / Preface by L/R.W.* – Littleton, CO: Libraries Unlimited, 1972. – 260 p. 22. *Mykhailo Hrushevs'kyi, 1866–1934: Bibliographic Sources / Lubomyr R. Wynar, ed.* – New York – Munich – Toronto: UHA, 1985. – XVIII, 203 p. 23. *Encyclopedia Directory of Ethnic Organizations in the United States / L. Wynar, L. Buttler, A. T. Wynar.* – Littleton, CO: Libraries Unlimited, 1975. – 414 p.; *Guide to Ethnic Museum, Libraries and Archives in the United States // L. Wynar, L. Buttler.* – Kent, Ohio: Kent State University, 1978. – XIV, 378 p.; *Slavic Ethnic Libraries, Museums and Archives in the United States: A Guide to the American Ethnic Press: Slavic and East European Newspapers and Periodicals.* – Kent, Oh: Kent State University, 1986. – 280 p.; *Guide to Information resources in Ethnic Museums, Library and Archival Collections in the United States / Comp. by L.J. Buttler, L. Wynar.* – Westport, CT: Greenwood Press, 1996. – 369 p. 24. *Винар Л.* Проф. Олександр Оглоблин і НТШ // Український історик. – 1998. – Т. 35. – С. 205–219. Тут опубліковано ряд документів, супроводжуваних вступним словом Л. Винара; Його ж. Олександр Петрович Оглоблин. 1899 – 1922. Біографічна студія / УІТ. – Нью-Йорк – Торонто – Київ – Париж, 1994. – 80 с. 25. *Підраховано за: Український історик.* – 1998, в т.ч. за с. 15; *Український історик.* 2009. – Т. 1–4. – С. 399–462. 26. *Сакада Л.* “Український Історик”: Генеза, тематика, постаті. – Нью-Йорк – Київ: В-во імені Олени Теліги, 2003. – 328 с.; іл. 27. *Оглоблин О.* Студії з історії України: Статті і джерельні матеріали. – С. 291. 28. *Український історик.* Показчик змісту. – 1999. – С. 13. 29. *Винар Л.* Думки про “Українського історика” і сучасний стан української історичної науки // Український історик, 1978. – ч. 1–3. – С. 9. 30. *Атаманенко А.* Українське історичне товариство: Ідеї, постаті, діяльність (1965 – 1991). – Острог, 2010. – С. 385–391 і ін. 31. *Український історик.* – Т. 46 (181–184). – 2009. – С. 469–470. і зв. першої обкладинки. 32. *Архів Осередку УІТ ЧНУ.*

Юрій Макар, Віталій Макар

ИСТОРИЯ УКРАИНЫ – БОЛЕЕ ВСЕГО

2 января 2012 исполнилось 80 лет выдающемуся украинскому ученому, гражданину США, профессору Любомиру Винару. Статья подготовлена на многочисленных документальных материалах, личных воспоминаниях, основанных на регулярных контактах с этой незаурядной личностью, Почетным доктором Черновицкого национального университета имени Юрия Федьковича. Юбилей приложил и прилагает немало усилий для развития украинской исторической науки как в Украине, так и за ее пределами.

Ключевые слова: Любомир Винар, украинская научная диаспора, историческая наука, XX век, США.

Yuriy Makar, Vitaliy Makar

HISTORY OF UKRAINE – IS ABOVE EVERYTHING

In January 2, 2012 a famous Ukrainian scientist, a citizen of the USA, a professor Liubomyr Vynar celebrated his 80 anniversary. The article was prepared on the basis of numerous documental materials, personal views, based on the regular contacts with this outstanding Personality, Honoured doctor of Yurii Fedkovych Chernivtsi National University. Liubomyr Vynar has made and is making great efforts to develop historical science in Ukraine as well as abroad.

Key words: Liubomyr Vynar, Ukrainian diaspora scientific, historical science, twentieth century, the United States of America.

УДК 801.676+821.161

Ірина Федорів

ТВОРЧІСТЬ МИХАЙЛА ДРАЙ-ХМАРИ В КОНТЕКСТІ РОЗВИТКУ НАЦІОНАЛЬНОГО СЛОВ'ЯНОЗНАВСТВА ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ ХХ СТ.

У статті авторка аналізує життя і наукову діяльність відомого українського поета й вченого – Михайла Драй-Хмари (1889–1939). Увагу приділено перекладацькій, літературознавчій та історичній спадщині науковця в галузі славістики, діяльності його як керівника слов'янознавчих студій в Україні у 20–30-х рр. ХХ ст.

Ключові слова: М. Драй-Хмара, українська славістика, методологія, поети-неокласики, слов'янське літературознавство, перша половина ХХ ст.

Скільки часу необхідно для формування неповторної особистості поета, вченого, творення ним доробку, гідного історії. Життя одних триває довго, проте сам цей факт не гарантує вагомості багатолітнього надбання. Інші – згорають швидко, як зорі, що зриваються із небосхилу, але надовго залишають видимий слід...

Життя Михайла Драй-Хмари (1889–1939) – талановитого українського поета-неокласика, перекладача, літературознавця, вченого-славіста обірвалося на п'ятдесятому році. Знищене комуністичним режимом, його ім'я, тривалий час замовчувалося. Лише в період хрущовської “відлиги” воно було частково повернене в українську культуру. У 1969 р. читачі отримали книжку вибраних віршів та перекладів поета. Однак повною мірою очистити його від нашарувань необ'єктивних кліше радянської доби стало можливим лише після проголошення незалежної Української держави. Тривала заборона, а потім і байдужість до трагічної долі М. Драй-Хмари призвели до того, що про нього і сьогодні пишуть головним чином як про поета, перекладача і знавця історії української літератури, малодослідженою залишається його вагома й цікава славістична спадщина.

До аналізу творчості письменника свого часу зверталися С. Крижанівський [1], В. Іванисенко [2], І. Дзюба [3], М. Жулинський [4], О. Ашер [5–6], Є. Сохацька [7], Ю. Лаврінченко [8] та інші літературознавці. Проте ми й досі не маємо всебічного ґрунтового наукового дослідження про життя, наукову й творчу діяльність цього геніального майстра. Недостатньо висвітлена його постать як перекладача, дослідника слов'янознавства. Хоча на славістичних зацікавленнях ученого частково акцентувалася увага у передмові відомого українського літературознавця Г. Костюка до книги “Михайло Драй-Хмара. З літературно-наукової спадщини” [9, с. 7–12].

Побіжно слов'янознавчого доробку М. Драй-Хмари торкалися автори передмов до двох видань його вибраних творів І. Дзюба та М. Жулинський [10–11]. Розвідку, присвячену науково-педагогічній діяльності вченого у Кам'янець-Подільському державному українському університеті (1918–1921), опублікував С. Копилов [12]. Декілька статей, у яких окреслюється самотутня творчість М. Драй-Хмари як поета, літературознавця, перекладача й ученого-славіста, написала Л. Рева [13–16]. Подібні завдання поставили перед собою і автори публікацій “На порубіжжі цензури: славіст Михайло Драй-Хмара” – Я. Поліщук [17] та “Компаративні пріоритети “неокласиків”: вибір Михайла Драй-Хмари (до постановки проблеми)” – В. Поліщук [18].

Найповніші досі уявлення про М. Драй-Хмару як фахівця-славіста, з'ясування його внеску в українське новітнє слов'янознавство здійснив у своїх працях (“Славістична спадщина Михайла Драй-Хмари” та “Перший український підручник зі слов'янознавства Михайла Драй-Хмари”) відомий львівський дослідник-славіст В. Чорній [19–20]. Відтак, ми можемо констатувати, що сьогодні ім'я, донедавна забороненого поета й науковця, хоч і поволі, та повертається українському читачу. Актуальність дослідження його художньої й

наукової творчості диктує вимогу подальших інтерпретацій багатогранної спадщини ученого, що сприятиме збереженню світлої пам'яті про М. Драй-Хмару та належній оцінці його доробку.

У зв'язку із цим, пропонована стаття є спробою по-новому окреслити самотню й оригінальну творчість відомого поета-неокласика, перекладача, учасника літературно-наукового життя 20–30-х років ХХ ст. передусім як ученого-славіста на тлі непростой епохи, свідком котрої він був у контексті розвитку вітчизняного слов'янознавства міжвоєнної доби.

В історію української радянської літератури Михайло Драй-Хмара, разом з Максимом Рильським, Миколою Зеровим, Павлом Филиповичем та Освальдом Бурггардтом (Юрієм Кленом) увійшов як один із учасників літературного угруповання, за яким закріпилося ім'я – неокласики. Це й було те “гроно п'ятірне нездоланих співців” (вислів самого М. Драй-Хмари – в сонеті “Лебеді”, колись брутално “оскандалізованому”), навколо якого точилося стільки критичних виступів у 20-ті та на початку 30-х років ХХ ст., і яке потім було надовго викреслене з літератури [3, с. 405].

Утім, за висловом І. Дзюби, у свідомості сучасників саме М. Драй-Хмара, здається, стояв немовби трохи осібно. Про нього писали менше, ніж про інших неокласиків, а часом і “недораховувалися” його в неокласичній когорті [3, с. 405]. “Славіст з фаху, поет за покликанням, дослідник творчості Лесі Українки в галузі української філології, Михайло Драй-Хмара “йшов вперед”, не зважаючи ні на що, коли він уважав це потрібним. Химерна позиція...”, “... серед неокласиків він вирізнявся як людина відважно чіткого духовного національно-політичного профілю”, “творчості М. Драй-Хмари притаманне всепланетарне і загальнолюдське бачення світу, глибоке проникнення в духовний світ людини, тонке спостережливе і осмислене сприйняття та відображення дійсності” – саме так оцінюють діяльність М. Драй-Хмари сьогодні [13, с. 33]. Водночас, слова поета: “Я світ увесь сприймаю оком... Блискучий сніг, колючий вітер, думки – натягнуті дроти. Шляхів нема, немов хто вітер, – а треба йти!” – отримали далеко неоднозначні оцінки сучасних йому критиків [15, с. 483].

Одним словом, в уявленні частини тогочасних літературознавців поет перебував немовби трохи на периферії неокласичної течії. Слід підкреслити, що у душі атмосфери тієї доби ставлення до неокласиків гостро політизувалося. Особливо непримиренною до них була та критика, яка вважала себе ортодоксально марксистською і претендувала на роль офіційної ... [3, с. 407].

Михайло Драй-Хмара увійшов у літературно-науковий процес у час зміни історико-культурної парадигми, заперечення усіх попередніх традицій і канонів, у час глибокої кризи, зумовленої втратою життєвих орієнтирів, і водночас – нетривалого національного відродження. Друга половина 20-х – початок 30-х років ХХ ст. відзначалися загостренням ідеологічної боротьби, ускладненням процесів наукового і мистецького життя. Водночас, звертаючись до творчості видатного поета й ученого-славіста, маємо можливість ознайомитись з унікальними документами складної й суперечливої, бентежної і трагічної епохи. Епохи окрилення національними ідеалами і болючих розчарувань, епохи духовного відродження української культури і трагічних втрат національної еліти [13, с. 33].

Народився Михайло Панасович Драй (таким було його справжнє прізвище) 10 жовтня 1889 р. у с. Малі Канівці Чернобаївського району Черкаської області в сім'ї заможного селянина. У трирічному віці втратив маму. Батько подбав про те, щоб дати синові хорошу освіту, віддав його до Черкаської гімназії, де М. Драй закінчив чотири класи [19, с. 11]. У 1906 р. він, як надзвичайно обдарований стипендіат за конкурсом вступив до Колегії Павла Галагана у Києві – однієї з найкращих приватних гімназій в Україні. У класі, де вчився Михайло була ціла плеяда майбутніх видатних діячів: В. Отроковський – поет і вчений, С. Цікаловський – вчений, Б. Ларін – поет і вчений, П. Филипович – поет і літературознавець, котрі стали друзями М. Драя на все життя [6, с. 162]. У 1910 р., після закінчення Колегії, за особливі успіхи його нагородили грошовою премією. Цього ж року вступив на історико-філологічний факультет Київського університету, де отримав стипендію

на усі чотири роки навчання. Ставши студентом, М. Драй одразу включився в роботу семінару з російської філології, яким керував відомий науковий авторитет, професор історії і теорії літератури, а згодом академік Петербурзької АН (з 1914 р.) та ВУАН (з 1919 р.) Володимир Перетц [19, с. 11]. Він став учителем плеяди молодих українських учених. І. Огієнко, П. Филипович, О. Дорошкевич, С. Маслов, Л. Білецький, М. Гудзій, Б. Якубський, К. Копержинський, В. Петров, О. Грузинський, М. Драй-Хмара – ось далеко неповний перелік імен, що вийшли зі школи академіка [9, с. 10].

Слід підкреслити, що М. Драй-Хмара, як, зрештою, і багато його сучасників – П. Филипович, М. Зеров, О. Дорошкевич, Б. Якубський, О. Бурггардт, В. Петров та інші – свою громадську, наукову і, скажімо так, естетичну свідомість формував у добу між двох революцій: 1907–1917 рр. З одного боку, для українського культурного життя, це була складна доба, доба “руїни мрій... безодні-рани, і чорні ночі серед днів”, за образним визначенням О. Олеся. Але з другого – це був час великого інтелектуального злету і пристрасних шукань нового як у мистецтві, так і в літературі, зокрема в її теорії [9, с. 10].

В умовах деякої лібералізації політичного режиму в Росії під впливом революції 1905 р. дещо послабились утиски щодо української мови. Внаслідок цього, у тематиці семінару В. Перетца поряд з русистикою важливе місце посіла україніка. Від самого початку навчання в університеті М. Драй проявив зацікавлення до наукової роботи. Влітку 1911 р., після закінчення першого курсу, він разом з іншими учасниками семінару побував у науковій екскурсії (щось на зразок сучасної музейно-архівної практики) у С.-Петербурзі. Оцінюючи результати екскурсії, її керівник, проф. В. Перетц, спеціально відзначив успіхи студента М. Драя, котрий у процесі ознайомлення з матеріалами Імператорської бібліотеки (сьогодні – Російська національна бібліотека) “вивчав рукопис, що містить у собі одинадцять інтермедій XVIII ст.” [19, с. 11]. При цьому В. Перетц наводив індивідуальний звіт самого М. Драя, що має заголовок “Интермедии 1-ой половины XVIII в. в рукописи Собрания Тихонова Петербургской Публичной Библиотеки (Отчет об экскурсии семинария русской филологии в С.-Петербурге)”, Киев, 1912, с. 91–93, котрий можемо вважати першою науковою публікацією вченого [5, с. 17; 21, с. 319–321].

Проте М. Драй шукав власну модель наукового пізнання, власну систему естетичного світобачення, не повністю задовольнившись тим, що одержав у семінарі В. Перетца. Молодим літературознавцям доводилось переборювати застарілі підходи, щоб самостійно шукати адекватні методи пізнання [13, с. 34]. Тож у подальшому М. Драй не продовжив роботи над цією темою – та переорієнтувався на славистику і за порадою тодішнього завідувача кафедри слов’янознавства проф. Т. Флоринського, який став його новим науковим керівником, почав вивчати творчість далматинського абата, письменника і педагога Андрія Качича-Міюшича (1704–1760), знаного збирача сербо-хорватського фольклору, поборника єдності південнослов’янських народів і співця їх визвольної боротьби проти османських завойовників [19, с. 12]. Нагадаємо, що Київський університет св. Володимира став на той час одним із основних осередків в Україні, де розвивалося слов’янознавство. Т. Флоринський був прекрасно підготовленим славістом із широким колом філологічних та історичних інтересів [22, с. 4].

У 1912 р. М. Драй, як один із кращих студентів, після закінчення другого курсу отримав від ректорату Київського університету та управи Київського відділення “Слов’янського товариства” спеціальну стипендію для закордонної поїздки з метою вивчення слов’янських мов та літератур. Це дало змогу молодому науковцю під час літніх канікул відвідати Львів, Бухарест, Белград та Будапешт і ознайомитися з матеріалами тамтешніх архівів та книгозбірень. Основна увага київського стипендіата була прикута до Загреба, де він наполегливо вивчав історико-літературну спадщину А. Качича-Міюшича. У своєму звіті про подорож за кордон, датованому червнем 1913 р. М. Драй писав: “Тут [у Загребі] я працював в університетській бібліотеці, а також у бібліотеці Югославської Академії... Закінчивши роботу в Загребі, я поїхав на кілька днів до Белграда, щоб переглянути в Народній бібліотеці деякі сербські часописи, яких мені не пощастило знайти в Хорватії. Як у Загребі, так і в

Белграді, я присвячував вільний від праці час вивченню живої сербсько-хорватської мови”. Принагідно М. Драї висловив подяку хорватському академіку А. Мусичу за надану йому допомогу і підтримку в наукових пошуках. Зібрані під час закордонної подорожі матеріали дали змогу М. Драю підготувати ґрунтовне дослідження під заголовком “Поетичний твір А. Качича-Міюшича “Razhovor uhodni naroda şlovinškoga” (“Приємна бесіда слов’янського народу”), відомий під назвою “Пісенник” та викладений у формі популярної історії, в циклі пісень, з невеликими прозовими екскурсами [13, с. 34]. Після завершення праця була подана на конкурс кращих студентських наукових досліджень історико-філологічного факультету Київського університету [19, с. 12]. Рецензентом Вчена рада призначила знаного славіста проф. О. Лук’яненка, який надзвичайно високо оцінив доробок М. Драї, потрактувавши його як “...дуже добре з усіх поглядів монографічне дослідження. Вважаю моральним обов’язком просити факультет про нагородження золотою медаллю талановитого автора, який виявив велику працездатність і довів, що володіє точно науковими методами сучасного історико-літературного досвіду” [23, с. 327]. За пропозицією рецензента, автора було нагороджено золотою медаллю, а підготовлену ним працю рекомендовано до друку. Золоту медаль М. Драї отримав, а щодо публікації дослідження, то у нашому розпорядженні немає відомостей, чи воно справді побачило світ. У всякому разі, цього не видно з бібліографії, поміщеної у згадуваному збірнику, укладеному Г. Костюком. Натомість, відомо, що у київських “Університетских известиях” (1914. № 4) на с. 1–4 був надрукований “Звіт про подорож за кордон студента М. Драї” [24, с. 322–325]. У ньому зазначалось, що його автор цікавився головним чином джерелами та стилем поеми А. Качича-Міюшича “Razhovor uhodni”, яку він намагався порівняти з народним епосом. У результаті він дійшов висновку, що “Качич узяв з народного епосу тільки зовнішню форму й технічні засоби – зміст же його книжки й самий дух її далеко не відповідають духові народних пісень, де фантастика і вигадка стоять на першому плані. Качич намагається бути вірним історії і часто виправляє народні пісні...” [19, с. 13].

У 1915 р., після закінчення університету, М. Драї залишили при кафедрі слов’янознавства для підготовки до професорського звання. У роки Першої світової війни Київський університет було евакуйовано до Саратова. Майбутнього вченого відрядили до С.-Петербурзького університету, де він пробув як професорський стипендіат до 1917 р. [6, с. 163]. Власне тут, зважаючи на антинімецькі настрої, що панували в Росії, М. Драї, щоб уникнути можливих інсинуацій, вирішив додати до свого прізвища, яке звучало на німецький лад (Драї – “три”), прикладку “Хмара”, ставши таким чином, Драї-Хмарою [19, с. 13]. Підготовка до професорського звання у С.-Петербурзі здійснювалась під керівництвом визначних славістів О. Шахматова, П. Лаврова, І. Бодуена де Куртене [22, с. 9]. У ці роки (1915–1916) М. Драї-Хмара був активним членом національного об’єднання студентів-українців при С.-Петербурзькому університеті, що офіційно називалося “земляцтвом”. Це студентське об’єднання відіграло важливу роль у житті поета. Тут він познайомився з такими видатними українськими діячами, як В. Ганцов та М. Кушнір, які мали значний вплив на формування національної свідомості вченого, відвідував лекції з історії України, які читав Олександр Грушевський, брат Михайла. Загалом ідейна атмосфера петроградської української студентської громади назавжди визначила шлях М. Драї-Хмари як українського вченого і поета [6, с. 164]. Як згадує дочка М. Драї-Хмари, О. Ашер, “Друзі-росіяни умовляли його не захоплюватися новими ідеями – українством, доводили, що це скінчиться катастрофою його блискучої наукової кар’єри. Проте, академік Шахматов пропонував М. Драї-Хмарі писати працю з української тематики, але революція перешкодила цьому” [5, с. 19].

Революція 1917 р. змусила вченого повернутися до Києва, де вже у травні активно включитися в українське національно-державне відродження. Працює лектором вчительських курсів у різних містах України. З жовтня 1918 р., на запрошення І. Огієнка, обіймає посаду приват-доцента, а згодом професора кафедри слов’янознавства новоутвореного Кам’янець-Подільського державного українського університету. Тут

згуртувалися тоді найкращі наукові сили, професори Л. Білецький, В. Біднов, М. Федорів, П. Клименко, М. Плевако [5, с. 21]. Упродовж п'яти років роботи в університеті М. Драй-Хмара займав також посади декана факультету гуманітарних наук (1920–1921), редактора “Записок Кам'янець-Подільського університету” (1919–1920), очолював літературно-лінгвістичну секцію науково-дослідної кафедри історії та економіки Поділля [6, с. 164–165]. Добре володіючи 19-ма іноземними мовами, М. Драй-Хмара викладав в університеті історію польської, чеської, сербської, болгарської мов та літератур, історію української мови, стародавню слов'янську мову та слов'янознавство [18, с. 64]. У 1920 р., на основі прочитаних ним лекцій літографічним способом був виданий підручник “Слов'янознавство”. На звороті вказувалось, що він “складений по записам студентів історико-філологічного факультету В. З. і О. П.”. Видавець свідомо приховав не лише прізвище лектора, котрий читав зазначений курс, а й прізвища студентів, які вели цей конспект (хоча В. Чорний стверджує, що такий високоякісний текст, який ми маємо, міг бути цілеспрямовано підготовлений лише лектором курсу. А за обставин встановлення в країні більшовицької влади після падіння УНР, щоб уникнути переслідувань, свідомо приховано автора) [19, с. 13–14]. Деякий час вважалося, що підручник втрачено, про нього “забули”. На щастя, примірник “Слов'янознавства” віднайшов С. Копилов у Кам'янці-Подільському та В. Чорний у відділі українознавства ЛНБ НАН України ім. В. Стефаника у Львові [20, с. 202]. У 2000 р. Є. Сохацька розпочала передрук названого підручника у журналі “Слово і час”, опублікувавши деякі його розділи [34].

Нагадаємо, що на початку ХХ ст. у зв'язку із поширенням “нового” слов'янофільства (неославізму) побачили світ одразу декілька видань, що містили в собі зведену інформацію про слов'янство загалом та окремі слов'янські народи, зокрема. Так, вийшли праці: Т. Флоринського “Славянское племя”, Л. Нідерле “Обозрение современного славянства”, колективне дослідження чеських учених, серед яких Я. Бідло, К. Кадлец та ін. “Slovanstvo. Obraz jeho minulosti a přítomnosti”, а також російського славіста О. Погодіна “Славянский мир” [25, с. 150]. Інтерес до слов'янської проблематики був продиктований культурно-національним відродженням та визвольними змаганнями слов'ян. Дальше розгортання цих процесів лише посилювало його як у фахівців-славістів, так і у політиків, культурних діячів, громадськості. Нагальність видання слов'янознавчої синтетичної праці усвідомлював і М. Драй-Хмара, особливо у зв'язку з тим, що у слов'янських народів у цей час розгортались активні державотворчі процеси. Однак, детально аналізувати названу працю вченого не будемо, оскільки вона вимагає окремої уваги.

У 1921 р. Кам'янець-Подільський університет було реорганізовано в Інститут народної освіти. Згодом кількох “неблагонадійних” викладачів, серед них і М. Драй-Хмару, звільнено з роботи. Слід сказати, що умови праці були вкрай несприятливими: більшовицькі обшуки серед викладачів і студентів, арешти, конфіскація книг тощо. Відмовившись від пропозиції виїхати за кордон (ймовірно, для роботи в Українському вільному університеті на посаді професора-лінгвіста), за таких обставин, у 1923 р. молодий вчений переїхав до Києва [19, с. 14]. Це був останній період його життя, насичений науковою, творчо-пошуковою діяльністю. Суспільна потреба в освітницькій роботі, що так гостро постала на початку відбудовного періоду, дала вихід його слов'янознавчій і філологічній освіченості на терені педагогічної та культурницької праці.

У столиці М. Драй-Хмара очолив кафедру українознавства в Київському медичному інституті, де працював до 1929 р. (до часу скасування кафедри). Упродовж кількох років викладав українську мову у Вищій військовій школі. У 1924 р. він стає членом Історично-літературного товариства при Академії Наук. У цьому ж році бере участь у Комісії для складання словника живої української мови. З 1 грудня 1929 р., за постановою конкурсної комісії ВУАН М. Драй-Хмару допущено до виконання обов'язків штатного наукового співробітника комісії для дослідження української мови. Згодом, разом з академіком А. Кримським М. Драй-Хмара редагуватиме “Збірник комісії для дослідження історії української мови” [6, с. 165].

У 1925 р. вчений став штатним науковим співробітником кафедри мовознавства ВУАН, а в квітні 1930 р. його обрали дійсним членом цієї кафедри і доручили очолювати утворений при ній невеликий слов'янський відділ (на цій посаді вчений пробув до свого першого арешту 3 лютого 1933 р., у зв'язку з яким його було звільнено). Тут він вів семінари з аспірантами з польської, чеської, болгарської мов і літератур [5, с. 22].

Паралельно М. Драй-Хмара очолював також кафедру загального слов'янознавства в Інституті Лінгвістичної Освіти, керував кафедрою загального мовознавства в Польському педагогічному інституті, був позаштатним професором кафедри українознавства Київського сільсько-господарського інституту (1926–1930 рр.) [5, с. 22].

Не зважаючи на завантаженість педагогічною і громадською працею, М. Драй-Хмара не зупиняє творчої діяльності. Упродовж 20-х – на початку 30-х рр. поет друкувався в літературних журналах: “Нова громада”, “Червоний шлях”, “Шлях мистецтва”, “Життя й революція”, “Всесвіт”, “Зоря”, “Літературний ярмарок”, “Глобус”. У 1926 р. у видавництві “Слово” вийшла його перша збірка віршів “Проростень” та монографія “Леся Українка” [6, с. 167]. Друга збірка віршів “Соняшні марші”, що готувалась до друку в 1933–35 рр., так і не побачила світу за життя поета у зв'язку з арештом.

Перелік посад, які займав М. Драй-Хмара, дає уявлення про величезну роботу вченого та його внесок у розвиток науки й освіти, а також про розмах науково-культурного будівництва в 20–30-ті роки ХХ ст. Проте, на жаль, це продовжувалось недовго. В 1932–1933 рр. починається розгром української культури і нищення національної інтелігенції [13, с. 34].

Важливе значення для глибшого проникнення в душевний стан М. Драй-Хмари того часу мають фрагменти його записників, щоденника, і, звичайно, поезія (“... нидію в замкненім колі / морок густий навкруги – / вже не побачу ніколи / сонця твого корогви”...). Записи поета переконливо свідчать про несприйняття ним комуністичної ідеології, а отже, і влади [19, с. 15].

3 лютого 1933 р. за звинуваченням у причетності на початку 20-х рр. до контрреволюційної організації у Кам'янець-Подільському університеті, М. Драй-Хмара був заарештований. На цей раз обійшлося допитом, і через три місяці його відпустили з тавром буржуазного націоналіста, позбавивши можливості працювати за фахом. Після звільнення він ніде не міг влаштуватися довше, ніж на місяць–два: викладав українську мову на Курсах інструкторів політехнічної праці (з 1 липня по 25 серпня 1933 р.), працював професором української мови в заочному секторі педагогічного інституту. В серпні 1934 р. прочитав курс яфетидології на Курсах перекваліфікації учителів-мовників середньої школи [13, с. 34]. Упродовж більше двох років М. Драй-Хмара був безробітним. В Інституті Мовознавства при ВУАН, як і в усіх інших закладах, де він працював – його не поновили. Праці вченого заборонили друкувати, вилучили з бібліотек, з ним не віталися при зустрічах. Відтак, засобів для існування не було. У цей час вчений присвятив себе творчій роботі: завершив збірку “Соняшні марші”, переклад першої частини “Божественної комедії” Данте, здійснив ще деякі переклади з фінського епосу тощо [5, с. 26–27].

У вересні 1935 р. М. Драй-Хмару арештували вдруге, висунувши стандартне звинувачення: націоналістична контрреволюційна діяльність. У березні 1936 р. особлива нарада при НКВС СРСР засудила його на п'ять років ув'язнення у виправно-трудовій колонії на Колимі. Проте цього енкаведистам видалося замало, і у травні 1938 р. постановою “трійки” йому додали ще десять років нібито за участь в антирадянській організації та антирадянську пропаганду вже у таборі [19, с. 16]. На Колимі його весь час перекидали з одного табору до іншого. Етапи дуже виснажували вченого. Хворого й ослабленого його посилали в щораз гірші табори й на тяжчу роботу в копальнях або на промиванні золота, корчуванні лісу. З листів М. Драй-Хмари стали відомі такі концентраційні табори: Нагаєво, Ортукан, Партизан, Експедиційний, Горная Ларюкова, річка Утіная, Усть-Таежная, Неріга, Охотское [6, с. 173].

Не залишили у спокої і сім'ю М. Драй-Хмари. У червні 1937 р. його дружину Ніну і дочку Оксану позбавили помешкання у Києві й вислали до Башкирії, що стало важким

моральним ударом для вченого. Під час переїзду пропала бібліотека і решта архіву. Збереглася лише частина із того, що раніше належало письменникові та вченому [19, с. 16]. Як згадує дочка О. Ашер, “усе робилося, щоб убити цю прекрасну людину, мрійника, ні в чому неповинного. Очевидно, комусь залежало, щоб ніхто з київських “неокласиків” не вернувся до Києва: і Зеров, і Филипович, і Драй-Хмара загинули мученицькою смертю” [5, с. 28]. У жовтні 1939 р. дружина М. Драй-Хмари отримала офіційне повідомлення про те, що 19 січня 1939 р. її чоловік помер. У документах про його реабілітацію після перевірки табірної справи у Магаданській області 28 листопада 1989 р. зазначено, що смерть настала “від ослаблення серцевої діяльності”. Втім, один із колишніх політв’язнів П. Василевський у своїх спогадах описав цілком інші обставини загибелі М. Драй-Хмари – нібито він сам став на місце смертника під час одного з чергових розстрілів кожного п’ятого в шерензі, врятувавши цим молоду людину. Місце його поховання залишається невідомим [19, с. 16]. Реабілітували М. Драй-Хмару в 1956 р.

Безумовно, що передчасна смерть цього здібного поета і науковця не дала йому змоги повністю розкрити свій творчий потенціал, багато залишилось не написаним. Літературознавці надзвичайно високо оцінюють його поетичний талант, внесок в українську літературу. Спробуємо систематизувати й охарактеризувати його славістичну спадщину, наскільки це можливо в межах однієї статті.

Як славіст, М. Драй-Хмара проявив себе в кількох напрямках, що органічно переплітались і взаємно доповнювали один одного: перекладацька діяльність зі слов’янських літератур, дослідження літературного життя зарубіжного слов’янства та українсько-слов’янських літературних зв’язків, педагогічна (викладач слов’янських мов), власне наукова (вчений є автором теоретичних й методологічних праць у галузі славістики).

У перекладацькому доробку М. Драй-Хмари, серед якого знаходимо французьких класиків (Готье, Леконт де Ліль, Бодлер, де Банвіль Верлен та ін.), німецьких поетів (Цвейг, Верфель) та фінських, значну частину складають твори слов’янських письменників. Він перекладав російських (О. Пушкіна, М. Лермонтова, А. Фета, І. Буніна, В. Сологуба, О. Плещеева, А. Майкова), польських (А. Міцкевича), білоруських (М. Богдановіча), чеських (Й. Гори, Й. Махара) поетів [26]. На жаль, не всі його твори, в тому числі і переклади, побачили світ за життя автора, частина їх втрачена.

Передусім слід виокремити збірку віршів білоруського поета М. Богдановіча “Вінок”, яка вийшла окремим виданням 1926 р. у Драй-Хмариних перекладах. Таким чином, учений відкрив Україні творчість білоруського поета як у сенсі літературознавчому (передмова до книжки “Вінок. Життя й творчість Максима Богдановіча”, рецензійна стаття “Твори М. Богдановіча у виданні Інституту білоруської [27, с. 280–295]. Постать поета дослідник розглядав у контексті білоруського національного Відродження, його поезію оцінював як “одне з найяскравіших явищ у білоруській літературі” [27, с. 286]. Чому творчість М. Богдановіча так хвилювала М. Драй-Хмару?

Дослідники припускають, що у них був спільний інтерес до давньої літератури. У 1910 р. М. Богдановіч зробив вільний переклад уривка “Слова о полку Ігоревім” “Песня про князя Ізяслава Полоцкага”, точно передавши ідею та художні особливості твору з приміткою, що твір написаний “у даунейшай заходнерускай мове, з якої пайшла наша беларуская мова”. Очевидно, що цей факт зацікавив М. Драй-Хмару, як і літературно-естетичне кредо білоруського письменника, що відповідало творчій манері М. Драй-Хмари, звернення до витоків, до народного епосу, пошук спорідненого з українським. Імпонували і його ідеологічні погляди, М. Богдановіч говорив, що білоруська культура не те саме, що великоруська. Перша має пріоритет над другою (він мав на увазі її демократичність) [16, с. 578].

Михайлу Драй-Хмарі належить також ґрунтовна розвідка, присвячена 25-річчю діяльності одного з найпопулярніших поетів доби білоруського національного Відродження Янки Купали [28, с. 310–318], якого дослідники порівнюють з Т. Шевченком. Цю думку поділяв і М. Драй-Хмара. “Справді, – писав він, – ніхто краще не відтворив національного

пробудження українського і білоруського народів, як ці два поети” [29, с. 497]. Говорячи про Янку Купалу, він підкреслив найголовніше, що вимагав від літератури, це – щоб вона ближче стояла до народної культури, не пориваючи зв’язків із Європою [28, с. 313]. Однак стаття про Я. Купалу відзначається сильною заідеологізованістю. Зокрема, на догоду більшовицькому режимові автор називає білоруського поета “співцем жовтневої революції”. Втім, Я. Купала справді у численних віршах вихваляв радянську дійсність. І влітку 1930 р., коли вийшла у світ стаття М. Драй-Хмари, білоруський поет був ще дуже шанований офіційною владою, але вже восени того ж року він зазнав переслідувань нібито за участь у нелегальній організації націонал-демократів. Зрозуміло, що за таких обставин М. Драй-Хмара до творчості Я. Купали та інших білоруських письменників більше не звертався. Попри це, усе написане про Білорусію і перекладене з білоруської мови дає підстави вважати його першим українським білорусистом [19, с. 17].

В обох студіях М. Драй-Хмари із білорусистики відчувається доволі очевидний антиімперський пафос, породжений, як можна тепер кваліфікувати, наївною вірою літератора в те, що більшовицька влада все-таки справедливо вирішить національне питання, звільнить поневолені царатом народи [18, с. 67]. Ця наївність, до речі, особливо відчутна і в публікації Драй-Хмари “Чому донбаському пролетареві треба українізуватися?”, у якій йшлося про різнобарвність рідної мови, її ритмомелодику [26, с. 330–332].

Як полоніст М. Драй-Хмара заявив про себе літературознавчою розвідкою під назвою “Творчі шляхи Казимира Тетмаєра” [30, с. 260–280]. Вона стала передмовою до збірки його поезій “На скелястому підгір’ї”, виданих в українському перекладі Максима Рильського 1930 р. у Києві. Якщо у статтях про білоруських поетів М. Драй-Хмара констатував художнє відображення переважно ідилії білоруського села, частково інтелігентських настроїв, то славістична студія про К. Тетмаєра презентувала глибоку обізнаність дослідника з літературною ситуацією в Польщі рубежу ХІХ–ХХ ст., зародженням та розвитком модерністських тенденцій в її середовищі, представником яких і був К. Тетмаєр [18, с. 67]. Слід віддати належне авторові, який ґрунтовно розглядає феномен К. Тетмаєра: оповідає факти біографії, подає відгуки сучасних критиків та характеризує окремі твори й книги. У цьому М. Драй-Хмара виявляє не лише солідну обізнаність ученого-славіста, але й глибоке розуміння сутності творчості поета. Слід підкреслити, що стаття М. Драй-Хмари засвідчує маргіналізацію рецепції К. Тетмаєра в українській літературі. Інтерпретуючи його творчість, поет також схиляється до вимушених висновків, які нелогічні щодо самого факту видання [17, с. 76]. “Творчість К. Тетмаєра, – заявляє критик наприкінці статті, – неспівзвучна нашій добі. Сучасному радянському читачеві не потрібний його шляхетський індивідуалізм...” [30, с. 280].

Безумовно, що на прикладі кількох вищеназваних студій М. Драй-Хмара демонструє багатство й творчий конструктив слов’янських літератур у європейському контексті, доводить, що літературно-культурологічна славістика має повернути вагу, зокрема, української науково-творчої гуманітаристики [18, с. 67].

Поет також написав кваліфіковану рецензію на підручник “Ogólny kurs języka polskiego” Л. Абрасімової та А. Федоріва (1931). Богемістика у творчій спадщині М. Драй-Хмари представлена лише нотатками на перекладену чеською мовою Яном Їржі і видану 1927 р. у Празі збірку поезій Павла Тичини “Vitr z Ukrajiny” (“Вітер з України”), визнавши переклад цілком задовільний. При цьому М. Драй-Хмара звернув увагу на міжнародне значення цієї події: оскільки уже існували переклади творів П. Тичини польською і російською мовами, після появи ще й чеського перекладу можна стверджувати, що його “знає і читає більшість слов’янського світу” [19, с. 18].

Про зацікавлення М. Драй-Хмари південнослов’янськими літературами уже йшлося у зв’язку з його поїздкою у 1913 р. на Балкани з метою вивчення творчості А. Качича-Міюшича. Крім того, він видрукував у київському “Етнографічному збірнику” (1929. № 8) ґрунтовну рецензію під назвою “Сербські народні приповідки” [31, с. 317–318]. У ній М. Драй-Хмара критично розглянув добірку “Српске народне умотворенія” (кн. 1),

опубліковану в серійному виданні “Српски етнографски сборник” (т. 12). Рецензент стисло охарактеризував видання як етнографічно-фольклорне, таке, що дає змогу ближче ознайомитися з легендами, віруваннями і побутом сербського народу, його поглядами на найважливіші події минулого тощо. Згадана рецензія засвідчила добру обізнаність М. Драй-Хмари із сербським фольклором, яка стала йому в пригоді під час написання чи не найціннішої його славістичної праці під назвою “Поєма Лесі Українки “Віла-посестра” на тлі сербського та українського епосу”, опублікованої 1929 р. у “Записках історико-філологічного відділу ВУАН” (т. 23, с. 125–176), згодом передрукованої у “Вибраному” та “Літературно-науковій спадщині” М. Драй-Хмари [32]. Названа поєма Лесі Українки досі не стала об’єктом розгляду інших літературознавців.

У зазначеній праці вчений ставить проблемне питання: “в чому ж виявляється вплив чужого епосу на “Вілу-посестру” і чому ми вважаємо, що це був не якийсь інший, а саме південнослов’янський епос?” та, залучаючи “антропологічний” чинник, кілька сучасних Лесі Українці літературних текстів з подібним сюжетом (Б. Грінченка, М. Кононенко, І. Франка), приходять до висновку, що “вихідний пункт для Лесі Українки була книжка Старицького” [32, с. 157]. Ідеться про книгу перекладів М. Старицького “Сербські народні думи” (1876), котру, як видно з багатьох сторінок статті, М. Драй-Хмара досконало простудіював. Дослідник фахово провів типологічні паралелі між сербським і українським епосами [18, с. 66]. Підсумовуючи свою статтю, М. Драй-Хмара наголошував, що поєма Лесі Українки – не просто копія сербської думи. Сербський епос – це тільки канва, на якій письменниця вишивала “узори власної філософської думки”. Не випадково героїнею поеми є Віла – жінка-борець, сповнена життєдайної сили. Зрештою, М. Драй-Хмара припускав, що поетка втілила в образі Віли “свою власну індивідуальність. А, може, – це втілення української ідеї національного визволення?” – запитує дослідник [19, с. 18]. Безумовно, що працю вченого про поему Лесі Українки “Віла-посестра” можна вважати однією з найяскравіших літературознавчих славістичних досліджень ученого.

Підсумовуючи, слід підкреслити, що перекладацька й літературознавча творчість М. Драй-Хмари в галузі славістики суттєво сприяла популяризації зарубіжних слов’янських літератур в Україні. Як завідувач слов’янським відділом він ставив питання про необхідність “зорганізувати систематичне видання слов’янської перекладної белетристики”. М. Драй-Хмара вітав проект “організованого видання творів слов’янських літератур українською мовою”, який за пропозицією професора В. Іванушкіна ухвалила “Книгоспілка”. На жаль, не з’ясовано, якою мірою проект був реалізований [19, с. 17].

Водночас, проаналізовані вище славістичні праці М. Драй-Хмари є й сумною пам’яткою своєї доби. За інших умов блискуча обізнаність автора, його вміння бачити стратегічні інтереси славістичної науки, наблизити українському читачеві оригінальну культуру слов’янських народів дали б значно солідніші результати. Натомість інтелект письменника та вченого драматично боровся з цензурним тиском, що блокував вільну думку.

Наукові посади, котрі займав М. Драй-Хмара зобов’язували його бути обізнаним із загальним станом слов’янознавства та у міру можливостей спрямовувати його розвиток. Відтак, у колі досліджень ученого, як славіста за фахом, були й питання методології слов’янознавства.

У зв’язку зі статтею “Über die heutigen Voraussetzungen der russischen Slavistik” Р. Якобсона, видрукованої в журналі “Slavishe Rundschau” (1929. – № 8), де йшлося про занепад славістики в Україні, М. Драй-Хмара пише працю “Проблеми сучасної славістики” (“Пролетарська правда”. – 22 грудня. – 1929. – № 295. – С. 6), в якій говориться про I-ий Конгрес слов’янських філологів у Празі 1930 р., головною метою якого була організація методологічних розробок з питань славістики [33, с. 460–466]. У названій праці М. Драй-Хмара тверезо діагностує стан славістичних досліджень в Україні та загалом в СРСР, декларує актуальні проблеми славістики. Він слушно стверджує про занепад цієї галузі, причини якого варто шукати ще в часах царської Росії. У цьому автор погоджується з критикою емігранта Р. Якобсона, заявляючи про “байдуже ставлення до слов’янознавства як

наших керівних кіл, так і широких верств громадянства” [33, с. 462]. Проте він також усвідомлює, що нова влада принципово не зацікавлена в розвитку знань, які суперечили б більшовицькій ідеології. З огляду на це, М. Драй-Хмара пробує сформулювати компромісну позицію, акцентуючи увагу на функціональності славістичних досліджень. Яким же чином він це робить? У функціональній візії майбутнього славістики автор статті змішує стратегічні ідеї й сьогочасну політичну кон’юнктуру. Відчувається в його поглядах ґрунтовне знання галузі, її насущних потреб та її нерозгорнутості, заґумінковості в Україні [17, с. 71]. Річ у тім, що впродовж майже двох десятиріч після жовтневого перевороту більшовицька влада всіляко відхрещувалася від агресивної зовнішньої політики колишньої царської Росії, в тому числі щодо зарубіжних слов’ян, а отже, і стосовно слов’янознавства, яке значною мірою обслуговувало зовнішньополітичні потреби імперської влади [19, с. 19]. Проте, як зазначає В. Чорний, “не можна погодитися з українським ученим, котрий слідом за Р. Якобсоном стверджував, нібито “в царській Росії славістики як такої й не було”, була хіба що “слов’янська фразеологія”. Обидва вчені (Р. Якобсон і М. Драй-Хмара) чомусь не брали до уваги того, що у дореволюційній Росії практично в усіх університетах, у тому числі й тих, що знаходились на Україні, існували спеціальні слов’янознавчі кафедри, видавалися фахові періодичні видання, тематичні збірники, монографії, публікувалися джерела, а з метою стимулювання славістичних досліджень ученим надавалися тривалі оплачувані закордонні відрядження. Тобто, нарікати на брак уваги у царській Росії до слов’янознавства підстав не було. Інша річ, що воно відзначалося сильною політичною заангажованістю і намаганням обґрунтувати особливу місію Росії щодо слов’ян. І тут М. Драй-Хмара цілком справедливо відзначав, що російській славистиці й громадській думці були притаманні “своєрідні, специфічно російські, ідеалістичні тенденції”” [19, с. 20].

Читаючи статтю М. Драй-Хмари, помітне деяке маскування своїх ідей у формі лояльних щодо влади гасел. “СРСР, – пише автор статті, – зв’язаний із слов’янськими країнами багатьма конкретними завданнями. Досить приглянутися до Польщі й до польського культурного життя, щоб переконатися в тому, що не вивчати польської мови, літератури, етнографії та історії – це недозволена помилка. Ніколи ще польська література, вихована на західноєвропейських зразках, не була під таким сильним впливом Сходу, як тепер. Ніколи ще польські письменники, що їм традиційно прищеплювали ненависть до Росії, не дивились на Схід із такою надією, як тепер. Те саме треба сказати й про Чехію” [33, с. 462]. При цьому декларується мета “експансії нашої пролетарської культури на Захід” [33, с. 463]. Якщо так, то призначення славістики стає підрядним, а сама наука має слугувати лишень прикриттям для політичних ігор. Варто додати, що саме в цей час розгорталися тотальні репресії не тільки в таборі українських інтелігентів (наприклад, акад. С. Єфремов), а й супроти культури національних меншин, в тому числі й слов’ян (поляків та ін.) [17, с. 72].

Спираючись на інформацію, почерпнуту з преси як радянської, так і доступної йому зарубіжної, М. Драй-Хмара, згідно з тодішньою комуністичною практикою, змушений був протиставити радянську науку західній, “буржуазній”. Оцінюючи підсумки конгресу, він писав, що “...мало не сотня доповідей закордонних учених мала на собі всі ознаки еkleктизму та архаїчних способів”. Їм автор протиставляв радянських славістів, виступи яких на конгресі нібито дуже сильно “...відрізнялися від роботи закордонних учених своїм спрямуванням, яке наближалось до марксистського...”. Останню частину фрази, очевидно, треба розуміти таким чином, що радянські дослідники на той час перебували лише на стадії засвоєння марксистсько-ленінської методології. Як особі, що посідала хоч і невисоку, а все ж керівну посаду (завідувач відділом), М. Драй-Хмарі довелося формулювати завдання радянської і, передусім, української славістики. Трактуючи негативні наслідки байдужості радянського академічного керівництва до славістики, М. Драй-Хмара був змушений, хоч і позірно, демонструвати свою лояльність до комуністичної влади і через це намагався виступати з офіційних позицій [19, с. 20.]. Резюмуючи, М. Драй-Хмара зазначає: “ми повинні вивчати західнослов’янську культуру, виходячи з наших власних інтересів” [33, с. 461],

тобто в інтересах комуністичної влади. Очевидно, що таке трактування проблеми було вимушеним проявом тих настроїв, що йому нав'язувало партійне керівництво.

У такому ж дусі висловився М. Драй-Хмара і щодо наукових методів, які використовували у тодішній славистиці. Так, автор твердить: “Слов'янське культурне життя треба вивчати, беручи його не лише в генетичному, а й функціональному аспекті. Такі слов'янські питання, як солідарність, зближення або конкретні стосунки між двома слов'янськими народами, можна абстрагувати цілком від генетичних дослідів, розглядаючи їх як цілеві поняття... Найголовніше в галузі слов'янських взаємин – з'ясувати, який внутрішній зміст має запозичення, яку роллю воно відіграє з погляду тієї системи, що запозичає, як саме обробляє ця система запозичений матеріал” [33, с. 463–464]. Цілком очевидно, що ці закиди було зроблено на догоду більшовицьким владоможцям, які насаджували в СРСР марксистську ідеологію. А згідно з нею, у науковій сфері до уваги належало брати, головним чином, те, що могло бути корисним для зміцнення комуністичного режиму. Очевидно, це і спонукало М. Драй-Хмару стверджувати, нібито генетичний метод застарів, бо якщо у теоретичному плані він ще може представляти якийсь інтерес для славистичної науки, то “практичні інтереси вимагають обмеження історизму, що неподільно панує в царині славистики й до наших часів” [19, с. 21]. Шкода, звичайно, що вчений не розгорнув цих тез докладніше. Адже сам по собі функціональний підхід ні добрий, ні поганий. Ба більше, він цікавий і продуктивний для тих часів, тобто доби народження структуральних студій у Європі (Празький філологічний гурток) [17, с. 72]. Конкретизуючи завдання славистики, М. Драй-Хмара акцентував на тому, що в центрі уваги треба поставити “сучасне слов'янство й ті актуальні проблеми, що воно їх висуває сьогодні”, стосовно ж минулого, то “історію треба вивчати остільки, оскільки вона допомагає зрозуміти теперішню ситуацію”. Це теж була данина партійному курсові більшовиків на “осучаснення”, що не могло піти на користь науці [19, с. 21].

Окремої уваги вимагають оригінальні думки М. Драй-Хмари стосовно міжслов'янських взаємин. Закликаючи до їх вивчення, вчений застерігав від надмірного перебільшення ролі слов'янської єдності, оскільки, на думку вченого, “слов'янські народи не мають ні спільної культурної спадщини, ні антропологічної totoжності, ні однакових етнографічних рис” [33, с. 463]. Тому, досліджуючи міжслов'янські зв'язки, “треба пам'ятати, що неслов'янські впливи часом сильніші за слов'янські. Наприклад, романо-германські впливи на слов'янські літератури більшу мають вагу, ніж впливи слов'янські” [33, с. 464]. Тому М. Драй-Хмара робить висновок, що найголовніше в галузі слов'янських взаємин, з'ясувати, який внутрішній зміст має запозичення, і як саме обробляє система запозичений матеріал. Без цього “наука про впливи – звичайнісінька каталогізація запозичень, купа мертвого матеріалу” [33, с. 464]. Безумовно, що цими думками М. Драй-Хмара закладав основоположні теоретико-методологічні засади вивчення міжслов'янських взаємин у майбутньому.

Важливою частиною статті вважаємо ту, де вчений окреслив основні завдання, які, на його думку, необхідно було виконати найближчим часом. Багато з них не втратили актуальності до сьогодні. Зокрема, М. Драй-Хмара наголошував, що необхідно створити в Академії наук комісію для вивчення культурного та соціально-економічного життя слов'янських народів, де б вивчали мови, літератури, етнографію та історію західних слов'ян не тільки з генетичного, а й функціонального погляду; зорганізувати систематичне видання слов'янської перекладної белетристики; налагодити тісний зв'язок української науки та літератури з наукою та літературою західних слов'ян, відряджаючи науковців до слов'янських країн [33, с. 465–466].

Ідея наукового та культурного обміну з метою вивчення зарубіжного слов'янства, запропонована М. Драй-Хмарою, була нереалістичною. За тодішніх обставин, що знаменувалися масовими політичними репресіями, будь-яке зацікавлення, а тим більше поїздка до якої-небудь зарубіжної країни викликали підозру відповідних органів влади, яка, зрештою, жорстоко розправилася з ініціатором розширення міжслов'янських взаємин, а

очолюваний ним слов'янський відділ було закрито. Трагічно загинувши в розквіті творчих сил, М. Драй-Хмара залишив помітний слід в українській славістиці, а його невелика за обсягом стаття “Проблеми сучасної славістики” стала першою в українській науці публікацією, що стосувалася слов'янознавства в цілому. Вона свідчила про незадовільний стан цієї ділянки знань в СРСР, у тому числі й в Україні [19, с. 22].

Якби доля була інакшою, чи період, у котрий жив і творив М. Драй-Хмара, очевидно, він ще багато зробив би і на ниві науки, і в царині поезії. Але не забарилося те, що він відчував уже давно: “...я бачу, що моя прийшла черга”... За Косинкою, водночас із Зеровим і Филиповичем... “І клаптик неба, розп'ятий на ґратах, / І нездріманне око у вовчку... / Ні, ні, на вороних уже не ґрати: / Я в кам'янім, у кам'янім мішку!” – цей приголомшливої сили вірш залишився чи не єдиним одзвучком його страждань тих часів [29].

Неокласики кликали нас до джерел. Сьогодні вони, їхня творчість – одне з таких чистих і цілющих джерел для нас. Нам іще йти і йти до них, ще пити й пити з них. Ще осмислювати й осмислювати, що ми мали, що втратили і що можемо мати для сьогоднішніх наших потреб і для потреби самобутньої української культури.

Творче гроно неокласиків увійшло в історію завдяки концептуальному підходу до трактування як української, так і світової культури ХХ ст. “Нездоланим співцем” удалося поєднати власні літературні захоплення з перекладацькими проектами, а також зі зваженим науковим вивченням словесності. Важливо, що при цьому вони незмінно сприймали й оцінювали українське письменство у контексті слов'янських, європейських та світової культур. Саме така скрупульозна та переконлива оптика дозволила неокласикам глибоко усвідомити феноменальність національної літературної традиції, гідними продовжувачами якої стали і вони.

Таким чином, своєю працею М. Драй-Хмара, що стояв біля витоків української літератури початку ХХ ст., збагатив духовні скарби національної культури й науки. Його перекладацька діяльність порушувала проблеми історичної пам'яті, європейських й міжнародних літературних зв'язків. Накрово-дослідницька літературознавча праця сприяла вивченню стильового синкретизму української поетичної творчості. Завдяки багатогранності слов'янознавчих інтересів М. Драй-Хмари слід говорити про суттєвий внесок ученого в розвиток української славістики міжвоєнної доби.

Список використаних джерел

1. Крижанівський С. М. Драй-Хмара, поет і перекладач / С. Крижанівський // М. Драй-Хмара Вибране / Упор. В. Іванисенко. – К.: Радянський письменник, 1969. – С. 3–12.
2. Іванисенко В. Михайло Драй-Хмара / В. Іванисенко // Письменники Радянської України. – Вип. 14: 20-ті –30-ті роки: Нариси творчості. – К.: Радянський письменник, 1989. – С. 235–263.
3. Дзюба І. Михайло Драй-Хмара / І. Дзюба // З криниці літ. У 3 Т. – К.: Вид-ий дім “КМА”. – Т. 3. – С. 405–429.
4. Жулинський М. Шлях із неволі, з небуття / М. Жулинський // Київ. – січень. – 2003. – С. 122–123.
5. Ашер О. Портрет Михайла Драй-Хмари / О. Ашер // Михайло Драй-Хмара. З літературно-наукової спадщини / За заг. ред. Г. Костюка. – Нью-Йорк–Париж–Сідней–Торонто, 1979. – С. 13–28.
6. Драй-Хмара-Ашер О. Переглядаючи батьків архів / О. Ашер // Київські неокласики / Упор. Віра Агеєва. – К.: Факт, 2003. – С. 161–174.
7. Сохацька Є. Михайло Драй-Хмара та українська національна ідея / Є. Сохацька // День. – № 176. – 2 жовтня, 2009. – С. 2.
8. Михайло Драй-Хмара (літературна силуета) // Розстріляне відродження: Антологія 1917–1933: Поезія – проза – драма – есей / Упорядкув., передм., післямова Ю. Лавріненка; Післямова Є. Сверстюка. – К.: Смолоскип, 2002. – С. 264–267.
9. Костюк Г. Від редактора // Михайло Драй-Хмара. З літературно-наукової спадщини. – Нью-Йорк–Париж–Сідней–Торонто, 1979. – С. 7–12.
10. Дзюба І. Він хотів “жити, творити на своїй землі” // Михайло Драй-Хмара. Вибране. – К.: Дніпро, 1989. – С. 5–39.
11. Жулинський М. Михайло Драй-Хмара // Літературно-наукова спадщина. – К.: Наукова думка, 2002. – С. 3–16.
12. Копилов С. М. Драй-Хмара в Кам'янець-Подільському державному українському університеті (1918–1921 рр.) / С. Копилов // Матеріали ІХ-ої Подільської історико-краєзнавчої конференції. – Кам'янець-Подільський, 1995. – С. 264–268.
13. Рева Л. Михайло Драй-Хмара : людина “відважно чіткого духовного національно-політичного профілю” / Л. Рева // Вісник книжкової палати. – 2007. – № 6. – С. 33–38.
14. Рева Л. Творчість Михайла Драй-Хмари крізь призму неоласичних тенденцій у світовій літературі / Л. Рева // Вісник книжкової палати. – 2010. – № . – С. 50–52.
15. Рева Л. Славістичний дискурс Михайла Драй-Хмари / Л. Рева // Компаративні дослідження слов'янських мов і літератур : зб. наук. пр. : пам'яті Леоніда Булаховського. – 2007. – Вип. 7. – С. 483–494.
16. Рева Л. Біографічний дискурс Михайла Драй-Хмари : історіографія, бібліографія / Л. Рева // Наукові праці Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. – Вип. 19 / НАН України. Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського; АБУ. – К., 2007. – С. 571–579.
17. Поліщук Я. На порубіжжі: славіст Михайло Драй-Хмара / Я. Поліщук // Вісник Черкаського університету. – Вип. 167. – Серія. Філологічні науки, 2009. – С. 69–76.
18. Поліщук В. Компаративні пріоритети “неокласиків”: вибір Михайла Драй-Хмари (до постановки проблеми) / В. Поліщук // Вісник Черкаського університету. – Вип. 167. – Серія. Філологічні науки, 2009. – С. 60–69.
19. Чорній В. Славістична спадщина Михайла Драй-Хмари / В. Чорній // Проблеми слов'янознавства. – Вип. 58. – 2009. – С. 11–24.
20. Чорній В. Перший український підручник зі слов'янознавства Михайла Драй-Хмари / В. Чорній //

Проблеми слов'язнознавства. – Вип. 59. – 2010. – С. 201–207. 21. *Із “Звіту”* акад. В. Перетца про працю М. Драй-Хмари “Інтермедії I-ої половини XVIII ст.” // Михайло Драй-Хмара. З літературно-наукової спадщини. Нью-Йорк–Париж–Сідней–Торонто, 1979. – С. 319–321. 22. *Паламарчук О., Чмир О.* Славістика в Київському університеті між двома світовими війнами / О. Паламарчук, О. Чмир // Слов'янський світ: щорічник. Вип. 7 / [голов. ред. Скрипник Г. А.] НАНУ, ІМФЕ ім. Т. Рильського. – К., 2009. – С. 3–13. 23. *Оцінка* професора А. Лук'яненка першої наукової праці М. Драй-Хмари “поетичний твір А. Качіча-Міошчіча”... // Михайло Драй-Хмара. З літературно-наукової спадщини. Нью-Йорк–Париж–Сідней–Торонто, 1979. – С. 326–328. 24. *Звіт* про подорож за кордон студента М. П. Драя // Михайло Драй-Хмара. З літературно-наукової спадщини. Нью-Йорк–Париж–Сідней–Торонто, 1979. – С. 322–325. 25. *Чорній В.* Праця Дмитра Дорошенка “Слов'янський світ”: українська візія слов'янства / В. Чорній // Проблеми слов'язнознавства. – Вип. 47. – Львів, 1996. – С. 149–154. 26. *Михайло Драй-Хмара.* З літературно-наукової спадщини / Упорядкування С. А. Гальченка, А. В. Ріпенко, О. Ф. Томчука, примітки С. А. Гальченка, Г. О. Костюка. – К.: Наукова думка, 2002. – 592 с. 27. *Драй-Хмара М.* Життя і творчість М. Багдановича / М. Драй-Хмара // М. Драй-Хмара. Вибране / Упорядкування Д. Паламарчука, Г. Кочура, передмова І. Дзюби, примітки Г. Кочура. – К.: Дніпро, 1989. – С. 286–294. 28. *Драй-Хмара М.* Янка Купала (з нагоди 25-річчя літературної діяльності) / М. Драй-Хмара // Михайло Драй-Хмара. З літературно-наукової спадщини. – Нью-Йорк–Париж–Сідней–Торонто, 1979. – С. 310–318. 29. *Драй-Хмара М.* Вибране / Упорядкування Дмитра Паламарчука, Григорія Кочура, передмова Івана Дзюби, примітки Григорія Кочура. – К.: Дніпро, 1989. – 544 с. 30. *Драй-Хмара М.* Творчі шляхи Казимира Тетмаєра / М. Драй-Хмара // Михайло Драй-Хмара. З літературно-наукової спадщини / Упорядкування С. А. Гальченка, А. В. Ріпенко, О. Ф. Томчука, примітки С. А. Гальченка, Г. О. Костюка. – К.: Наукова думка, 2002. – С. 260–280. 31. *Драй-Хмара М.* Сербські народні приповідки / М. Драй-Хмара // Михайло Драй-Хмара. З літературно-наукової спадщини. Нью-Йорк–Париж–Сідней–Торонто, 1979. – С. 317–318. 32. *Драй-Хмара М.* Поема Лесі Українки “Віла-посестра” на тлі сербського та українського епосу / М. Драй-Хмара // Михайло Драй-Хмара. З літературно-наукової спадщини / Упорядкування С. А. Гальченка, А. В. Ріпенко, О. Ф. Томчука, примітки С. А. Гальченка, Г. О. Костюка. – К.: Наукова думка, 2002. – С. 152–202. 33. *Драй-Хмара М.* Проблеми сучасної славістики / М. Драй-Хмара // М. Драй-Хмара. Вибране / Упорядкування Д. Паламарчука, Г. Кочура, передмова І. Дзюби, примітки Г. Кочура. – К.: Дніпро, 1989. – С. 460–466. 34. *Драй-Хмара М.* Українці (передрук) / Підготувала Є. Сохацька // Слово і час. – 2000. – № 2. – С. 68–71.

Ірина Федорив

ТВОРЧЕСТВО МИХАИЛА ДРАЙ-ХМАРЫ В КОНТЕКСТЕ РАЗВИТИЯ НАЦИОНАЛЬНОГО СЛАВЯНОВЕДЕНИЯ ПЕРВОЙ ПОЛОВИНЫ XX В.

В статье автор анализирует жизнь и научную деятельность известного украинского поэта и ученого – Михаила Драй-Хмары (1889–1939). Внимание уделено переводческому, литературоведческому и историческому наследии ученого в области славистики, деятельности его как руководителя славяноведческих студий в Украине в 20–30-х гг. XX в.

Ключевые слова: М. Драй-Хмара, украинская славистика, методология, поэты-неоклассики, славянское литературоведение, первая половина XX в.

Iryna Fedoriv

CREATIVITY OF MYHAYLO DRAI-HMARA IN THE CONTEXT OF THE NATIONAL SLAVONIC STUDIES IN THE FIRST HALF OF THE TWENTIETH CENTURY

In the article the author examines the life and scientific work of the famous Ukrainian poet and scholar Myhaylo Drai-Hmara (1889–1939). Attention is paid to the translation, literary and historical heritage of the scientist in the field of Slavonic studies, his activities as the head of Slavonic Studies in Ukraine in the 20–30th of XXth century.

Key words: M. Drai-Hmara, Ukrainian Slavistics, methodology, poets neoclassicism, Slavonic literary criticism, the first half of the twentieth century.

УДК 94 (477)

Юрій Древніцький

**ВОЛОДИМИР СТАРОСОЛЬСЬКИЙ У БОРОТБІ ЗА
УКРАЇНСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ**

У статті висвітлено участь В. Старосольського у молодіжному русі початку ХХ ст. за створення українського університету у Львові, розкрито його роль в організації та проведенні студентської сецесії 1901 р.

Ключові слова: Володимир Старосольський, університет, “Молода Україна”, віче, сецесія.

Володимир Старосольський належав до плеяди діячів українського національного руху, становлення особистості яких припало на кінець ХІХ – початок ХХ ст. Це був переломний період в історії Галичини, що було пов’язано з політизацією українського національного руху, утворенням партійно-політичної системи, в середовищі якої висунуто й аргументовано постулат політичної самостійності України. Під впливом передової української інтелігенції місцева молодь усе активніше усвідомлювала себе українцями, ставила радикальні проекти власного майбутнього. Посилення конфронтації з польським національним рухом, ідейна боротьба в українському таборі між течіями різного спектру – від русофілів до народовців – було тим тлом, на якому молодь робила вибір модерної національної ідентичності.

У цьому плані В. Старосольський не був виключенням. Процес становлення його як активної особистості та громадсько-політичного діяча пройшов через ряд етапів, на яких позначилися і соціальне походження, і характер освіти, й особисті знайомства. Усе це є своєрідним ключем для розуміння постаті В. Старосольського, ідейних поглядів і практичної діяльності політика.

Комплексне висвітлення окресленої проблеми залишилося поза межею історичних розвідок, але її окремі положення відображено у загальних працях з історії Галичини, в яких висвітлюються різні аспекти національного руху кінця ХІХ – першої половини ХХ ст., де фігурує як учасник подій В. Старосольський. Так, у працях В. Леника [4], М. Мудрого, В. Качмара, З. Зайцевої [2] та Р. Ковалюка [3]. Зазначені автори розкривають діяльність молодіжних студентських організацій і рухів, боротьбу за створення українського університету у Львові на початку ХХ ст., вміщуючи згадки про В. Старосольського. Окремі аспекти даного питання розглядали сучасні дослідники О. Жерноклеєв та І. Райківський [1].

Рубіж ХІХ–ХХ століть у Галичині характеризувався прискореним розвитком українського національного руху, кристалізацією національно-політичної свідомості серед широких мас населення. Однак, політичне, культурне й економічне відродження українського народу наштовхнулося на запеклий опір поляків, що займали домінуючі позиції в Галичині. Польсько-українське протиборство охопило різні сфери суспільного життя краю, особливо гострим було в питанні створення українського університету у Львові.

Австрійська влада визнавала Львівський університет як двомовний (утраквістичний) навчальний заклад, але фактично ця двомовність існувала лише на папері, керівництво університетським життям належало полякам. Так, у 1899–1900 рр. обов’язки ректора виконував поляк о. Ю. Більчевський, деканом теологічного факультету був о. Ю. Комарницький, правничого – В. Пілат, медичного – А. Нога, філософського – К. Твардовський [5, с. 3]. Тільки на кількох кафедрах у Львівському університеті викладання дисциплін велося українською мовою (теологічна, педагогічна, цивільного та кримінального права, кафедра української мови і літератури та кафедра історії). Водночас більшість кафедр проводили навчання польською мовою, що становило понад 80 % усіх навчальних дисциплін. Очевидно, такий стан не задовільняв українське студентство, що становило на

1898/1899 н. р. 533 особи, стало потужним чинником у розвитку національного руху [3, с. 117].

У боротьбі українського громадянства за університет найактивнішу позицію займала студентська молодь, що організовувала демонстрації, з'їзди та інші масові акції. Молодіжні товариства висували змагання за український університет у Львові як одну з перших передумов здобуття української державності. “Академічна громада” не залишалася осторонь цієї боротьби за право освіти рідною мовою.

13 липня 1899 р. у Львові вперше було проведено українське студентське віче за участю студентів вищих шкіл Австрії, основною вимогою якого було відкриття українського університету. Одним із ініціаторів цього віча був В. Старосольський [6, с. 205]. Він же представляв на цьому зібранні українське студентство Відня [7, арк. 1]. Виступаючи за створення у столиці провінції українського вищого навчального закладу, В. Старосольський підкреслював роль університету як мірила культури кожного народу, найвищої інституції, що увінчує всю освітню систему, мережу початкових шкіл та гімназій. Лідер українського студентства поєднав у своїй промові історію з сучасністю, підкреслив право українців на власний університет: “Коли чужу ріллю уміли наші люди орати, що добули би вони для культури, коли б на рідній почві були знайшли спосіб працювати! А конечними условинами до научної праці є для нас власний університет” [8, с. 1]. Це була перша політична заява Володимира серед українського студентства Галичини. На цьому зібранні він також висловлював своє обурення з приводу недопущення студентів-богословів до участі у вічі. Його промова настільки вразила присутніх, що її початок було вміщено на першій сторінці праці “Українсько-руський університет” [8], виданої у Львові 1899 р. як “пам'ятної книжки першого віча студентів українців-русинів всіх вищих шкіл Австрії”.

Безумовно, на виступ В. Старосольського вплинули заклики провідних українських діячів краю, зокрема, М. Грушевського до боротьби за створення українського університету, опубліковані в галицькій пресі. Так, газета “Діло” 2 (14) липня 1897 р. вмістила велику статтю М. Грушевського “Добиваймося свого університету!”. У ній автор закликав уряд не доводити університетську справу до конфронтації, надати українцям можливість досягнути своє конституційне право на вищу національну школу. “Українці повинні мати свій університет – це їхнє право і пекуча потреба”, – наголошувалось у статті [9, с. 2].

Студентське віче 13 липня 1899 р. у Львові вирішило, що для успіху боротьби за університет необхідно мати центральний орган, який би підтримував зв'язок як зі студентськими громадами, так і з поодинокими діячами. На зібранні було обрано організаційний комітет, який відповідно до рішення віча затвердив редакційну комісію майбутнього студентського журналу, до якої увійшов і В. Старосольський [4, с. 94]. На довірочних зборах молоді, що відбулися відразу після віча 13 липня 1899 р., прийнято проект організації українського студентства з головним комітетом у Львові й осередками при кожній вищій школі, де навчалися українці [3, с. 118].

На виконання цієї ухвали восени 1899 р. у Львові було засновано товариство “Молода Україна”. Організація, по суті, була неформальною: не мала списків своїх членів, не вела протоколів засідань, а зв'язок між учасниками мав особистий характер, базувався на періодичних зустрічах і листуванні. Проте організація відзначалася високою дисципліною та глибоким іdealізмом учасників, готовністю до самопожертви в ім'я національного ідеалу. Серед членів “Молодої України”, що територіально охоплювала Галичину й Буковину, були навіть учні середніх шкіл, усього – близько тисячі осіб [10, с. 68]. Як згадував пізніше відомий адвокат і політичний діяч С. Ріпецький, “ініціатором та одним із передових ідеологів “Молодої України” був студент прав Львівського університету Володимир Старосольський, палкий український самостійник та ідеаліст, людина кришталюного характеру, глибокої вродженої культури, небуденного таланту та сердечної і товариської вдачі” [11, с. 7].

Очолював “Молоду Україну” провід – “Комітет десяти”, директиви якого виконувалися точно і без протестів. Один із його членів – Л. Цегельський так описав діяльність “Комітету” у споминах: “Управа створила себе сама, самостійно, дорогою особистого порозуміння

десятьох найдіяльніших і найрухливіших тоді... провідників української університетської молоді у Львові, їхній авторитет і моральний престиж серед товаришів студентів був такий, що нікому й в голову не приходило квестіонувати факт самозванчого складення і складу “Комітету десяти”... Все, що від того “Комітету” виходило, було наче святим приказом...” [10, с. 69]. “Комітет десяти” складався з представників п’яти політичних напрямків Галичини – соціал-демократичного, радикального, національно-демократичного, християнсько-національного та теоретично-монархістського [12, с. 46]. В. Старосольський в ньому представляв соціал-демократів.

Друкованим органом “Молодої України” став однойменний часопис, що почав виходити з 1 січня 1900 р. як щомісячник. В. Старосольський, разом із О. Грабовським, В. Темницьким, Є. Косевичем, Л. Цегельським, А. Крушельницьким і С. Горуком, увійшов до організаційного і редакційного комітетів часопису [13, с. 1].

Мета видання розкривалася у програмній статті, вміщеній у першому випуску, що була написана Є. Косевичем і В. Старосольським. У ній, зокрема, підкреслювалося: “Хочемо стати устами української молоді, якими вона мала висловлювати свої мої святі ідеали. Символом цих ідеалів, стягом, що під ним спішитемо у бій за наші ідеали, є для нас одно велике слово: Україна. Наша національна ідея – се не само питанє мови, не само питанє етнографічної відрубності; се питання політичної незалежності, питання потреб поневолених верств нашого народу, повної соціальної справедливості. Цілью нашого видавництва стати органом молоді всієї України. Між молоддю учнівською і молоддю середніх шкіл досі немовби стояв хінський мур. “Молода Україна”, вивішуючи стяг наших спільних ідеалів, має метою знищити цей кордон, заставити до праці всі гурти нашої молоді, бо це наші спільні ідеали, ідеали всієї молоді України” [13, с. 1–2]. Місячник виходив протягом 1900–1903 рр., усього було видано 33 номери. Його редактором і видавцем був М. Залітач, а серед авторів виділялися В. Старосольський і Л. Цегельський [1, с. 136].

У своїх статтях В. Старосольський порушував питання розвитку української культури та боротьби за український університет у Львові. Зазначені проблеми, на його думку, мали сприяти реалізації ідеалу організації – створення незалежної Української держави. Як писав В. Гнатюк, студенти прагнули “не лишатися позаду в культурному поході людскости...”, “по силам своїм докинути щось до суми культурних добутків людства...” і друге, що “рідний університет є... конечним кроком по дорозі до нашого ідеалу, яким є Україна ірредента” [14, с. 57].

Українська національна ідея в розумінні В. Старосольського мала широкий соціально-політичний зміст, атрибутами якої були не тільки національна державність, але й політична і національна свобода, демократія і соціальна справедливість. Без сумніву, цьому сприяло захоплення В. Старосольського популярними тоді серед молоді соціал-демократичними ідеями, а також науковий інтерес до національної проблематики, що згодом оформився у власну науково обґрунтовану теорію нації. Обґрунтування цього знаходимо у праці “Національний і соціальний момент в українській історії”. “Можна сміло сказати, – писав В. Старосольський – питання української державності, самостійного політичного буття зв’язане історично з питанням суспільного положення українського демосу сильніше, безпосередніше і тісніше, ніж у котрій іншій спільноті” [15, с. 153].

Працюючи в “Молодій Україні”, В. Старосольський багато уваги приділяв налагодженню контактів із діячами Наддніпрянської України, де, зокрема, шукав цікаві статті для журналу. Здійснення цього задуму відбувалося на перетині легальних та конспіративних зв’язків. Так, через адвоката Миколу Шухевича, дядька своєї нареченої Дарії, В. Старосольський дістав брошуру Миколи Міхновського “Самостійна Україна”, видав її в 1900 р. у Львові, а потім переслав тираж на Наддніпрянщину [12, с. 46]. Також ним були налагодженні зв’язки з Лесею Українкою, котра стала однією з дописувачів “Молодої України”. Головним партнером організації на Наддніпрянщині була Револьюційна українська партія (РУП), з членами якої були встановлені регулярні стосунки. Конспірація при цьому була така, що навіть “Комітет десяти” в повному складі не був поінформований про людей і

шляхи підпільного спілкування. Л. Цегельський називав чотирьох найбільш втаємничених: себе, С. Горука, В. Темницького і В. Старосольського [10, с. 79]. Щоправда, С. Ріпецький вказує на обізнаність у цих справах і Л. Ганкевича [11, с. 9].

8 липня 1900 р. організаційний комітет “Молодої України” в особі В. Старосольського та О. Грабовського звернувся до студентської молоді з відозвою, що публічно задекларувала вимогу української самостійності: “Нашим обов’язком заманіфестувати, що вся українська молодь стоїть і стоятиме під прапором незалежності України. Нашим обов’язком є односердно та одноставно друг при друзі, грімко та твердо проголосити світові, що найвищою ціллю, найвищою ідеєю національно-політичних змагань усієї молодіжї є незалежна Україна! Прибувайте на віче всієї української молоді з висших австрійських шкіл до Львова! Тут довершимо ідейного діла найкращих душ України! Тут закінчимо ми славно столітє нашого відродження! А на переломі двох віків засяє в блеску горячої любови, святих поривів і могутчої туги *Ucraina surgens!*” [3, с. 124].

14 липня 1900 р. у львівському готелі “Беллею” зібрався загальний з’їзд українського студентства і гімназійної молоді. На віче прибули професори-українці Львівського університету та відомі громадсько-політичні діячі: Ю. Романчук, Д. Савчак, М. Павлик, В. Охримович, В. Левицький, Л. Ганкевич та ін. Головою віча був обраний В. Старосольський. Доповідачі неодноразово піднімали гасла української державності. Зокрема, В. Старосольський прямо проголосив: “І підносимо ми боєвий стяг нашої самостійності і підносимо його в упоєню нашої віри, що ідемо в бій не лише за своє, а за щастя цілого людства. Підносимо його в тім глибокім пересвідченню, що Україна, коли стане, то “засвітиться світ правди” не лишень для себе, а для мільонів страдаючих і в рядах вільних народів піде добувати кращу долю людскости”. Закінчилося віче гімном “Ще не вмерла Україна!” [3, с. 126].

Ідеал незалежності на початку ХХ ст. усвідомлювався В. Старосольським як доволі віддалена перспектива. Розуміючи це, він був одним з ініціаторів ряду заходів, розрахованих на підняття національної свідомості. При підтримці організаційного комітету “Молодої України” в 1900 р. у Галичині пройшли Шевченківські вечори в учительських семінаріях, гімназіях та реальних школах Львова, Тернополя, Станіславова, Чернівців, Перемишля, Коломиї, Самбора, Сокаля, Золочева, Бучача, Стрия, Дрогобича, Бродів та ін. Учасником багатьох із цих заходів був В. Старосольський. Пам’ятними для нього виявилися Тарасові вечорниці у Львові 27 квітня 1900 р. У промові від молоді він підкреслив: “І як знаємо ми, що прийде і для нас день великого свята братерства і волі, так знаємо рівнож, що як його заповідь і услівє мусить прийти хвилинка, коли на широкій області наших земель, поміж мільонами синів нашого народу, не буде ні одної груди, що не була б жертвовником Тарасових ідеалів. Лиш тоді ми чисті душею, гідні великої благодати волі, підемо її стрічати. Тоді і прийде великий день воскресіння. А щоби він прийшов, ми не пожалуємо і крові, коли її буде потреба, щоб скорійш поплило русло нашого життя, і скоріше донесло нас витати дождану хвилину! Бо знаємо ми, що не дождати нам чужі ласки, і знаємо, що ідемо в боротьбу, в якій лиш власна заслуга і власна сила дасть нам те, що належить ся нам – в якій буде витязем той, що горячіше бажає і більше готов посвятити, в якій і ми, хоч би ціною життя – мусили побідити!” [3, с. 122].

Другою важливою акцією цього часу стала сецесія українських студентів Львівського університету в 1901–1902 рр. Ініціатором сецесії виступив В. Старосольський [10, с. 76]. Це був протест проти покарання університетською владою тих студентів, які організували віча за створення українського університету та в цілому проти великодержавної політики поляків. Безпосередньою причиною студентської акції, що мала гучний резонанс у громадському житті, була заборона українцям складати присягу (іматрикуляцію – акт урочистого зарахування студентів І-го курсу – *Ю.Д.*) рідною мовою. У вересні 1901 р. В. Старосольський разом з іншими студентами закликав вносити подання в університет українською мовою [16, с. 3]. Невдовзі був створений “Організаційний комітет” для координації дій студентства. У другій декаді листопада 1901 р. в його середовищі активно

дискутувалася подальша тактика. Центральним для студентів стало питання отримання дозволу з боку Сенату Львівського університету на проведення віча. В. Старосольський, як і Є. Бурачинський, Є. Косевич, Д. Малець, зайняв більш помірковану позицію, вважав за необхідне дочекатися на офіційний дозвіл. Однак, у студентському середовищі домінували більш радикальні настрої. Так, В. Темницький виступав за організацію віча ще до закінчення переговорів із Сенатом. Тим більше, що з боку останнього час його проведення постійно відтягувався. 19 листопада 1901 р., не дочекавшись дозволу, віче було проведене й отримало широкий суспільний резонанс. Університетські власті покарали учасників несанкціонованого зібрання. Сенат до 3 грудня припинив навчання і відрахував п'ять активістів. Виникла загроза масового вступу в університет польського студентства і відсторонення від навчання політично активних українців. За таких умов В. Старосольський почав наполегливіше пропагувати ідею сецесії. До його групи приєдналися В. Щуровський та О. Мелень. На противагу їм В. Темницький пропонував чекати “зі зброєю в руці” [17, арк. 2].

Свою позицію В. Старосольський обґрунтовував наступним: по-перше, можливою втратою психологічної ініціативи, по-друге, необхідністю адекватної реакції на відрахування українців та заяви Сенату щодо української мови. “Мовчати, – писав він у відкритому листі до В. Темницького, – означало б капітуляцію” [17, арк. 2]. Серед інших можливих втрат у випадку вичікувальної позиції В. Старосольський називав збільшення числа студентів-поляків за рахунок українців [17, арк. 2].

В. Старосольський вважав, що бойкот спричинить актуалізацію українського питання на вищому політичному рівні. Австрійська влада буде змушена вирішувати питання прийому сецесіоністів до інших вищих навчальних закладів імперії. Показово, що саме після віча 19 листопада 1901 р. до міністра освіти у Відні була направлена делегація з чотирьох студентів, якій було обіцяно звернути увагу на університетське питання та забезпечити стипендії для кандидатів на професорів. В. Темницький, заручившись цією обіцянкою, намагався зупинити розгортання подальших, більш радикальних кроків [17, арк. 2].

3 грудня 1901 р. 440 українських студентів покинули Львівський університет і пішли навчатися до інших університетів Австро-Угорщини. Про своє рішення студенти того ж дня повідомили українську громаду закликом у газеті “Діло”. Зміст і сама мова заклику свідчать про те, що студенти надавали своєму вчинкові епохального значення. З цього приводу В. Старосольський в опублікованій статті з пафосом писав: “Се сини твої покидають нині святі простори твоїх земель. На жертovníк долі твоєї кинули нині сини твої велике слово. І слово се палає смолоскипом і слово се дріжить розгуком великого звона і лине до тебе; могуче, велике – віщує дні, що грядуть. Се слово дітей твоїх, що йдуть за твою долю – в бій ідуть, як сотні твої ходили шукати правди, волю добути тобі народе! Се дні вертають, що давно минули. Се воскресають горді твої полки-лицарі сплячі проснулись в могилах – на бій останній, на бій великий” [3, с. 128].

Оцінюючи дану акцію з перспективи трьох десятиліть, В. Старосольський писав: “Було ясно, що перед українським студентством простелиться історично-необхідний і довгий шлях демонстрацій на університеті, що день 19 листопада – це перший етап того шляху. Але в данім моменті допустимим був тільки виступ, в ефекті сильніший, ніж демонстрація з 19 листопада. Кождий інший виступ тільки затер би вражіння першого, пошкодив, а не допоміг би справі. “Ініціатива”, яку противник хотів перебрати в свої руки, ішла живовидячки в тому напрямі, щоби наша акція розбилася на ряд “буч”. Цей рахунок треба було перекреслити, і ми перекреслили його” [17, арк. 3].

У цілому В. Старосольський усвідомлював неможливість створення університету на початку ХХ ст., оскільки досить сильними були позиції поляків та Російська імперія, для якої створення українського університету було б викликом, однак вважав сецесію першим етапом на шляху активної боротьби за університет [17, арк. 4].

У грудні 1901 р. В. Старосольський представляв “Молоду Україну” на прощанні сецесіоністів. Безпосередньо при від'їзді з вокзалу він закликав студентів, “щоби тямили на

святі і безмежні обов'язки для русько-українського народу і головної його маси русько-українського мужицтва” [18, с. 1].

У наукових публікаціях, предметом яких є студентський рух у Галичині, часто наголошується на спонтанному характері студентської сецесії. Однак розгляд питання у ширшому контексті дає підстави стверджувати, що вона була результатом погоджених дій практично всього галицько-українського політикуму. У низці форм протестних акцій українців проти польської домінації на початку ХХ ст. сецесії не були рідкісним явищем. З метою посилення впливу на політичну атмосферу краю їх активно використовували українські політики. Так, першою була сецесія українських депутатів із Галицького сейму в липні 1901 р., другою – бойкот виборців у кількох повітах на сеймових виборах у серпні 1901 р. і, нарешті, – українських студентів із Львівського університету в грудні того ж року. Сюди ж можна віднести двотижневий бойкот українськими депутатами Буковинського сейму в липні 1902 р. й особливо широко відомий галицький аграрний страйк влітку 1902 р.

Отже, сецесію студентів з університету не можна розглядати поза межами тогочасної політичної практики українства, беручи до уваги тези тодішньої української публіцистики, наполягати на її виключно стихійному характері. Тим більше, що в сецесії брало участь практично все українське студентство без огляду на суспільно-партійні орієнтації. Москвофіли, що зазвичай відмежовувалися від акцій народовців, а також студенти-теологи, яким факультет забороняв без спеціального дозволу брати участь у будь-яких студентських вічах, цього разу проявили консолідовану позицію. Є підстави стверджувати, що це була спланована, хоча й емоційно насичена акція з елементами спонтанності [2, с. 55].

Активний виступ студентства засвідчив, що молодь зневірилася у можливості добровільних поступок польського керівництва університету на користь українців, прийшла до переконання про необхідність силою відстоювати свої права. Провідні українські партії – УНДП, УРП та УСДП, хоч і внесли домагання українського університету в програмні документи, не були готовими до негайної підтримки студентської акції політичними засобами [19, с. 321].

Студентська акція була неоднозначно сприйнята в тодішньому українському суспільстві. Частина відомих громадсько-політичних діячів, зокрема М. Павлик, В. Темницький та ін., вважали, що сецесія була “втечею з поля бою без бою”, через що не мала успіху. В. Старосольський належав до другого табору. На його думку, якщо “бій” зводиться до протестів (навіть із бійкою) та маніфестацій тільки в столиці краю, у Львові, то він буде безуспішним, означатиме тупцювання на місці, повторення попередніх помилок. Проблема українського університету залишалася б лише локальною, східногалицькою. Сецесія стала широкою пропагандою справи українського університету та української проблематики далеко поза межами Галичини, по всій Австро-Угорщині, а то й за кордоном. “Трудність такої популяризації сьогодні вже досить нам відома, так само як конечність її... Те що дала нам Прага після 1918 р., чи ж не було бодай в частині плодом того зерна, яке вкинули там сецесіоністи 1901/1902 р.” [17, арк. 3].

Професор УВУ в Мюнхені В. Янів уже з перспективи півстоліття стверджував: “Сецесія... спричинилася до пропаганди української справи й мала найбільше позитивне значення для створення настрою солідарности; цей настрій був початком багатой традиції боротьби за українське високе шкільництво” [12, с. 50]. На думку сучасного дослідника О. Жерноклеєва, акція не досягла очікуваного ефекту, водночас сприяла усвідомленню студентством неможливості домогтися бажаних змін власними силами, у відриві від боротьби всієї української спільноти за національні права, показала необхідність включення молодого покоління в цю боротьбу, в тому числі й у складі існуючих політичних партій [1, с. 136]. Сецесія сприяла усвідомленню лідерами української молоді власної сили, що дозволило на початку політичної кар'єри не загубитися в тіні старшого покоління, активно відстоювати власні, значно радикальніші погляди.

Після сецесії зі Львова до Кракова прибуло досить багато української студентської молоді. Між ними був і В. Старосольський. Разом з Л. Ганкевичем, В. Темницьким,

О. Луцьким він заснував у січні 1902 р. нову організацію – “Русько-українське академічне товариство” для забезпечення національних та наукових потреб українського студентства [4, с. 60].

25 липня 1902 р. у Львові відбулося чергове зібрання молоді, присвячене сецесії, в якому взяло участь близько 600 українських студентів і абсолювентів (випускників середніх шкіл – Ю. Д.). Відкрив віче В. Старосольський, на той час заступник голови центрального комітету молоді, промовою, в якій “охарактеризував політичну “українську” ситуацію та присвятив декілька слів пам’яті застрілених під час страйку в Чортківщині селян” [20, с. 1]. Віче ухвалило рішення про припинення сецесії для того, щоб “справу університетську перенести на ширше поле політичної і соціальної боротьби” [20, с. 2]. Після закінчення віча відбувся “комерс” (неофіційна частина зібрання – Ю. Д.) в цьому ж приміщенні, де проходило засідання. Як керівник цього заходу В. Старосольський привітав присутніх чеських гостей – Рудольфа Брожа (співредактор часопису “Samostatnost” і редактор “Casopis’u pokrokového Studentstva”) та Кирила Душека (член масариківської партії реалістів, співредактор часопису “Cas” та редактор “Studentsk’их Směr’iv”) і загалом подякував чехам, що “так гостинно прийняли нашу молодіж у “золотій” Празі” [21, с. 1].

У 1903 р. В. Старосольський став доктором права у Львівському університеті [22, арк. 1–2]. Але його зв’язок із студентством на цьому не припиняється. Він і далі брав участь у вічах, що домагалися відкриття українського університету у Львові [23, с. 2]. Разом із М. Грушевським, С. Дністрянським, К. Студинським, С. Рудницьким та М. Білецькою В. Старосольський став членом-засновником товариства “Ватра” у вересні 1910 р. На прохання М. Білецької він написав статут цього товариства, в якому вказав, що мета його – “сотворене як найлекших матеріальних умовин життя для української молодіжи в Галичині” через забезпечення дешевого або безкоштовного житла, харчування та медичної допомоги [24, арк. 15]. Засобами для здійснення цієї мети визначалися вступні та членські внески, добровільні пожертвування та доходи від видавництва, концертів та інших розважальних заходів, які організовувалися товариством. До організаційних зборів товариства В. Старосольський виконував обов’язки голови. У травні 1911 р. стараннями В. Старосольського створюється аналогічне товариство для допомоги академічній молоді в Австрії – “Поміч молодіжи” [24, арк. 18–18 зв.].

Активна участь у боротьбі за український університет, у якій В. Старосольський виступив одним з організаторів віч та сецесії студентів-українців із Львівського університету в 1901 р., була важливою складовою раннього періоду його громадсько-політичної діяльності. На протигагу радикальним закликам В. Темницького, В. Старосольський зайняв більш помірковану позицію, спрямував акцію в русло широкої політичної боротьби галичан початку ХХ ст., у рамках якої відбулася сецесія українських депутатів із Галицького сейму та бойкот виборців кількох повітів Галичини на сеймових виборах 1901 р.

Список використаних джерел

1. *Жерноклев О., Райківський І.* Володимир Старосольський: політичний портрет (до 125-річчя від дня народження) / Олег Жерноклев, Ігор Райківський // Людина і політика. – № 5. – 2003. – С. 135–150.
2. *Зайцева З.* Університетське питання в українському національному русі (1900–1914 рр.) / Зінаїда Зайцева // Матеріали V Буковинської Міжнародної історико-краєзнавчої конференції, присвяченої 130-річчю заснування Чернівецького національного університету ім. Ю. Федьковича. – Чернівці, 2005. – Т. 1. – С. 54–59.
3. *Ковалюк Р.* Український студентський рух на західних землях ХІХ–ХХ ст. / Ковалюк Роман. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип’якевича НАН України, 2001. – 420 с.
4. *Леник В.* Українська організована молодь (молодечі організації від початків до 1914 р.) / Леник Володимир. – Мюнхен–Львів: Фенікс Лтд., 1994. – 181 с.
5. *Inauguracja roku szkół. 1900–1901 na uniwersytecie Lwowskim // Gazeta Lwowska.* – 1900. – 12 października. – № 233. – S. 3.
6. *Головацький І.* Старосольський Володимир-Степан / І. Головацький // Українська журналістика в іменах / За ред. М. М. Романюка. – Львів, 1995. – Вип. 2. – С. 205–206.
7. *Центральний державний історичний архів України у м. Львові (далі – ЦДАУ у м. Львові).* – Ф. 834. – Оп. 1. – Спр. 21. – 4 арк.
8. *Українсько-руський університет.* Памятна книжка першого віча студентів українців-русинів всіх вищих шкіл Австрії в справі основання українського університету / Зібрав і видав М. Крушельницький. – Львів: Друкарня народова Ст. Манецкого і Сп., 1899. – 52 с.
9. *Грушевський М.* Добиваймося свого університету! // Діло. – 1897. – 2 (14) липня. – № 147. – С. 2.
10. *Цегельський Л.* “Молода Україна” – історичний спомин // Календар “Провидіння”. – Філядельфія, 1948. – С. 68–78.
11. *Ріпецький С.* Українське Січове Стрілецтво / Степан Ріпецький. – Львів: Наукове товариство імені Т. Шевченка у Львові, 1994. – 358 с. + XVII с.
12. *Старосольський Ю.* Шляхами предків / Юрій Старосольський // Записки Наукового товариства ім. Шевченка / [ред. У. Старосольської]. – Нью-Йорк – Париж – Сідней – Торонто, 1991. – Т. 210. – С. 3–115.
13. *Від редакції // Молода Україна.* – 1900. – № 1. – С. 1–2.
14. *Гнатюк В.* Справа

українсько-руського університету у Львові / В. Гнатюк // Літературно-науковий вісник. – 1902. – Січень. – Т. XVII. – Кн. 1. – С. 49–72. 15. *Старосольський В.* Національний і соціальний момент в українській історії / В. Старосольський // Записки Наукового товариства ім. Шевченка / [ред. У. Старосольської]. – Нью-Йорк – Париж – Сідней – Торонто, 1991. – Т. 210. – С. 153–160. 16. *До рускої університетської молодіжи* // Діло. – 1901. – 10 (23) вересня. – С. 2–3. 17. *ЦДІАУ* у м. Львові. – Ф. 360. – Оп. 1. – Спр. 43. – 4 арк. 18. *Прощанє* молодіжи // Діло. – 1901. – 31 грудня (13 січня 1902). – С. 1. 19. *Цегельський Л.* Друге віче української академічної молодіжи // Молода Україна. – 1900. – Серпень. – № 8. – С. 291–321. 20. *З'їзд* укр.-рускої молодіжи // Діло. – 1902. – 13 (26) липня. – С. 1–2. 21. *З'їзд* укр.-рускої молодіжи // Діло. – 1902. – 16 (29) липня. – С. 1. 22. *ЦДІАУ* у м. Львові. – Ф. 360. – Оп. 1. – Спр. 5. – 2 арк. 23. *З'їзд* львівських русинів // Діло. – 1907. – 20 грудня (2 січня 1908). – С. 2. 24. *ЦДІАУ* у м. Львові. – Ф. 360. – Оп. 1. – Спр. 47. – 20 арк.

Юрій Древицький

ВЛАДИМИР СТАРОСОЛЬСКИЙ В БОРЬБЕ ЗА УКРАИНСКИЙ УНИВЕРСИТЕТ

В статтє отражено участие В. Старосольского в молодежном движении начала XX ст. за создание украинского университета во Львове, раскрыта его роль в организации и проведении студенческой сецессии в 1901 г.

Ключевые слова: Владимир Старосольский, университет, “Молодая Украина”, вече, сецессия.

Yuriy Drevnitskyi

VOLODYMYR STAROSOLSKYI IS IN A FIGHT FOR THE UKRAINIAN UNIVERSITY

In the article, participating of V. Starosolskyi is reflected in youth motion of beginning of XX item for creation of the Ukrainian university in Lviv, his role is exposed in organization and leadthrough of student secession in 1901.

Key words: Volodymyr Starosolskyi, university, “Young Ukraine”, veche, secession.

УДК 82.161.2 (09) “XIX/XX” А. Кримський

Антон Гловацький

ЛІТЕРАТУРНІ ТА НАУКОВІ ВЗАЄМИНИ АГАТАНГЕЛА КРИМСЬКОГО З ВИДАТНИМИ УКРАЇНСЬКИМИ ДІЯЧАМИ КІНЦЯ ХІХ – ПЕРШОЇ ЧВЕРТІ ХХ СТОЛІТТЯ

У статті висвітлено літературні та наукові взаємини А. Кримського з видатними українськими діячами кінця ХІХ – першої чверті ХХ століття. Особливу увагу звернено на особисту співпрацю вченого з І. Франком, Б. Грінченком, Лесею Українкою та О. Кобилянською.

Ключові слова: А. Кримський, літературні та наукові взаємини, українська інтелігенція, епістолярна спадщина, літературна критика, орієнталістика.

Після тривалого періоду панування марксистсько-ленінської методології за радянських часів, у сучасній українській історіографії відбуваються значні зміни. В українську науку повертаються незаслужено забуті імена славетних науковців, літераторів, громадських діячів доби Розстріляного Відродження. Це Г. Косинка, Л. Старицька-Черняхівська, М. Левченко, С. Єфремов, М. Драй-Хмара та інші.

Серед вищезгаданих осіб в українській науці та культурі кінця ХІХ – першої половини ХХ ст. чільне місце належить Агатангелу Кримському (1871–1942). Історик, філолог, етнограф, письменник, поет, літературний критик та перекладач – ось (мабуть, таки неповний) перелік основних напрямів його діяльності.

На наш погляд, доволі істотним є той факт, що А. Кримський, незважаючи на перебування далеко від України (у 1889–1918 рр. вчений жив й працював у Москві), постійно підтримував зв'язки із найосвіченішими людьми того часу [2; 15].

У цьому контексті особливої актуальності набуває дослідження взаємин А. Кримського із провідними науковцями, літераторами та громадськими діячами кінця ХІХ – першої чверті ХХ ст. Як відомо, вчений систематично спілкувався з І. Франком, Б. Грінченком, Лесею Українкою та О. Кобилянською.

Історіографія даної проблеми є вельми значною. Окремі аспекти даного питання у різний час розглядали К. Гурницький [3; 4], І. Ільєнко [7], М. Моклиця [21], Д. Павличко [22], Я. Славутич [25], М. Сорока [26], В. Шендеровський [27], В. Шкляр [28]. Зауважимо, що станом на сьогоднішній день співробітники інституту сходознавства ім. А. Кримського НАНУ активно працюють над висвітленням взаємин ученого з його сучасниками – Лесею Українкою, О. Огоновським, Б. Грінченком, І. Франком, О. Кобилянською та багатьма іншими [8]. У даному контексті слід особливо відзначити праці Л. Матвєєвої [16; 17], а також опубліковані нею видання епістолярної спадщини сходознавця [1; 5; 6; 18]. Окрім цього, особливої уваги дослідників, на наш погляд, заслуговують дві роботи – збірка нарисів “Агатангел Кримський. Нариси життя і творчості” [11] та монографія “Мовні та літературні зв'язки України з країнами Сходу” [20]. Також хотілося б зауважити, що доволі ґрунтовною є і монографія відомої дослідниці С. Павличко “Націоналізм, сексуальність, орієнталізм: складний світ Агатангела Кримського” [23], яка, однак, була неоднозначно сприйнята у наукових колах.

Метою статті є висвітлення основних аспектів літературних та наукових взаємин А. Кримського із його не менш відомими сучасниками – І. Франком, Б. Грінченком, Лесею Українкою та О. Кобилянською.

Для досягнення цієї мети потрібно виконати такі завдання:

- висвітлити наукові взаємини А. Кримського із вищезазначеними особами;
- проаналізувати співпрацю А. Кримського із означеними діячами на літературній ниві.

Об'єктом дослідження виступає життя та діяльність А. Кримського наприкінці XIX – у першій половині XX ст.

Предметом є літературні та наукові взаємини вченого з І. Франком, Б. Грінченком, Лесею Українкою та О. Кобилянською.

Передусім, спробуємо охарактеризувати літературні та наукові взаємини А. Кримського з І. Франком.

Дружба А. Кримського з І. Франком зав'язалася на початку 1890-х років переважно на ґрунті орієнталістики. Створюючи журнал “Житє і слово”, І. Франко мав намір друкувати там переклади кращих творів арабської, перської, індійської літератур. На прикладі поезії Гафіза, Хайяма, Сааді письменник мріяв виховувати естетичні смаки читачів. Поет збирався навіть видати окремою книгою переклади А. Кримського з Гафіза та Сааді [2, с. 16; 14, с. 351, 357].

Агатангел Юхимович особливо схвально поставився до ідеї друку перекладів східних поетів, оскільки і сам високо цінував їх творчість. У листі до І. Франка від 23 листопада 1890 р. він зауважив: “Хафіз або Сааді містять багато високих загальнолюдських мислей” [12, с. 14].

Проте чи не найбільше прислужилася українській літературі спільна титанічна праця А. Кримського та І. Франка щодо збирання й вивчення спадщини С. Руданського, дослідження життєвого і творчого шляху І. Вишенського. А. Кримський був також автором низки рецензій на твори І. Франка, де неодноразово підкреслював його талант як прозаїка та вказував на його високі вимоги до літературного твору [2, с. 16, 19; 14].

Заслуга А. Кримського у тому, що він вперше дав творам І. Франка соціальну оцінку і намагався визначити не тільки їх естетичне, а й суспільно-політичне місце в українському літературному процесі. Доказом зближення вченого з І. Франком є рецензія на перший номер журналу “Житє і слово”, у якій орієнталіст, зокрема, дав журналу таку оцінку: “1-й випуск, находящийся пред нами, производит самое благоприятное впечатление, какого давно уж не приходится испытывать от малорусских изданий” [14, с. 351].

Також відомо, що А. Кримський надавав “Житю і слову” матеріальну допомогу. Цікавим є той факт, що прихильниками редагованого І. Франком друкованого органу він зробив і своїх вихованців, зокрема К. Фрейтага, який підтримував власними коштами і журнал “Народ” [2, с. 20; 12, с. 166–167].

Відомо, що особисті стосунки А. Кримського з І. Франком не заважали їх об'єктивності та принциповості у естетичних чи наукових питаннях. Відомими є кілька випадків гострої полеміки між обома митцями, що однак не стали причиною їх особистої ворожнечі [2, с. 20; 14].

Серед літературознавчих праць А. Кримського, присвячених вивченню історії української літератури, вирізняється робота “Иван Вышенский, его жизнь и сочинения”, що була опублікована в “Киевской старине” за 1895 рік. Написана як рецензія на монографію І. Франка “Иван Вишенский і його твори”, вона переконливо спростовує гіпотетичні висновки автора (наприклад, ті, що стосуються дати народження І. Вишенського, авторства “Новини”, хронології створення таких праць як “Писание к епископам”, “Обличение диавола-миродержца”), відзначається глибокою обґрунтованістю багатьох висунутих ним положень, оригінальними спостереженнями, науково обґрунтованими висновками [2, с. 20; 14, с. 380–455; 12, с. 203].

Варто зазначити, що А. Кримський у передмові до рецензії писав, що не прагне образити автора, а навпаки, застерегти його від подальших помилок. Зокрема, учений підкреслив: “[...] именно чувство дружбы заставило меня вдаться в очень детальный разбор его диссертации и тщательно подчеркнуть в ней слабые места” [14, с. 380].

Іван Якович сприйняв рецензію боляче, але доброго ставлення до її автора не змінив. Про це свідчить той факт, що через п'ять років, видаючи збірку “Із днів журби”, поет вмістив у ній поему “Иван Вишенский”, зазначивши під заголовком, що присвячує її А. Кримському [2, с. 20].

Не змінив позитивного ставлення до вченого І. Франко і тоді, коли між ними виникла суперечка щодо оповідання буковинського письменника Т. Галіпа “Перші зорі”, в якому автор зобразив галицьких радикалів у найгіршому світлі. І. Франка, як радикала, це обурило, і він виступив у “Житі і слові” з різкою критикою цього твору. А. Кримський, в свою чергу, підійшов до оцінки оповідання набагато об’єктивніше і зазначив, що хоча Т. Галіп і не зовсім справедливий до радикалів, але його повість “вказує на несумнівний белетристичний таланти автора” [14, с. 488].

Еволюцію поглядів А. Кримського на ниві літературної критики значною мірою засвідчує його рецензія на казку І. Франка “Абу-Касимові капці”, в якій дано об’єктивну оцінку творчого доробку письменника, вказано на розуміння ним специфіки оригіналу і ставлення до іншомовних літературних шедеврів, неперевершену здатність донести до читача національний колорит і своєрідність чужого твору. Методику ж перекладу І. Франка з іноземних мов, певні закономірності у “пересадці” чужого сюжету на рідний ґрунт А. Кримський розглядає як розуміння головних законів естетики, через що твір, зберігши східний колорит, сприймається читачем як національний шедевр [2, с. 21; 14, с. 456–467].

У 1898 р., коли А. Кримський перебував у науковому відрядженні в Сирії, галицька інтелігенція готувалася відзначити 25-літній ювілей літературної творчості І. Франка. Через ювілейний комітет, організований у Львові, В. Гнатюк запросив А. Кримського взяти участь у виданні збірника “Привіт Франкові”, а, крім того, зробити науково-критичний та бібліографічний огляд літературної діяльності ювіляра. Для цього А. Кримський надіслав ще з Бейрута переклади ісламської любовної лірики та вірш на честь І. Франка. Щодо критично-біографічної книжки про письменника, то її в основному вчений уклав ще в Сирії [2, с. 21].

У листопаді 1898 р. А. Кримський надсилає до Львова нарис “Доктор Іван Франко. Огляд його 25-літньої письменницької діяльності” (на жаль, він залишився незакінченим), що невдовзі був надрукований у друкарні Наукового товариства ім. Т. Шевченка [2, с. 22; 14, с. 498–532]. У цій розвідці вчений зробив спробу проаналізувати літературну та наукову спадщину І. Франка у хронологічному порядку. Зокрема, А. Кримський виділив ряд періодів у творчості письменника та вказав їх хронологічні рамки: 1) твори 1873–1880 рр.; 2) праці 1880-х років, про які критик говорив як про період “дуже плідної творчості”; 3) потім – літературні твори 1889–1892 рр.; 4) наукові праці (очевидно, 1892–1898 рр.); 5) найновіші літературні та наукові студії.

Мрію написати про Каменяра ґрунтовну працю А. Кримський плекав усе життя. Це видно з листа вченого до В. Гнатюка за 4 лютого 1902 р., де він зазначає, що йому сильніше за все хотілося б написати розвідку про І. Франка. Другим кроком до неї була підготовка до видання “Листування Ів. Франка з Аг. Кримським (1890–1906)”, яка за дорученням ученого здійснювалася його небожем М. Кримським. 4 червня 1941 року “Наукові записки Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР (серія: Радянське літературознавство)”, із вміщеними листами І. Франка до А. Кримського, було підписано до друку. Але у зв’язку із початком німецько-радянської війни (з 22 червня) їх так і не було видано [2, с. 23–24; 14, с. 682–684].

Важливе місце в житті А. Кримського належало і взаєминам із письменником та філологом Б. Грінченком. Орієнталіст, ще будучи студентом Лазаревського інституту східних мов, разом із Б. Грінченком налагоджує у Москві справу лубочних видань (етнографічних видань, що видавалися українською мовою, мали безліч граматичних помилок та характеризувалися змішаним правописом) відомих українських письменників, про що довідуємося із його листа Борису Дмитровичу від 2 грудня 1891 р.

Слід, однак, відзначити, що А. Кримський, попри всю свою симпатію до лубочних видань, критично ставився до тієї мови, якою вони були написані, пишучи Б. Грінченку: “Якою мовою написані видання московських лубочників, хоч не питаєте [...]” [13, с. 364].

У статті “Україно-руські видання московських лубочників”, що була надрукована у “Зорі” за 1890 р. (№ 21), вчений дав загалом високу оцінку серії тих видань і зробив Б. Грінченку зауваження щодо мови окремих його творів.

Пізніше Б. Грінченко у журналі “Зоря” вмістив статтю (під псевдонімом “Василь Чайченко”), назвавши її “Популярні книжки про московські лубочні видання” [2, с. 27]. А. Кримський писав йому, що ідея видання українських книжок московській громаді сподобалася. З листів ученого також дізнаємося, що він доклав багато зусиль до видання серії маленьких оповідань Б. Грінченка “Діти”, “Божа нива”, а також упорядкованої ним збірки народних анекдотів “Веселий оповідач”, що 1892 р. вийшла друком у серії лубочних видань [12, с. 42–45, 92–94].

У 1891 р. Б. Грінченко розпочав широку, всеукраїнського масштабу дискусію, де порушувалася проблема розвитку української літературної мови. У львівській “Правді” він надрукував критичну статтю “Галицькі вірші”, якою намагався залучити до дискусії провідних діячів української культури, піддавши критиці мову галицьких письменників, які ніби навмисне засмічували її, щоб таким способом ізолювати її від загальноукраїнської літературної мови. Захищаючи єдину українську літературну мову, він вдався до бурхливої дискусії [2, с. 28].

Статтею “Наша язикова скрута та спосіб зарадити лихові”, яка була надрукована у грудневому (№ 24) номері “Зорі” за 1891 рік, влився у дискусію і А. Кримський, обороняючи мову творів І. Франка і, водночас, схвалюючи наукові позиції Б. Грінченка. Учений намагався довести, що ті слова, які галицькі філологи звали “полонізмами”, насправді є цілком характерними для української народної мови [13, с. 7–14].

Агатангел Кримський аргументовано доводив, що більшість т. зв. “полонізмів” мають давньоруське походження, посилаючись на “Толковый словарь живого великорусского языка” відомого філолога Даля, а також стверджував, що багато слів на території Новгород та його околиць є дуже схожими на, за його власним виразом, “quasi-полонізми” [13, с. 14].

Згодом, у виданому 1903 р. нарисі “А. Е. Крымский как украинский писатель”, Б. Грінченко наголосить, що у цій статті ґрунтовно вказується на необхідність укладання повного українського словника із зазначенням широти розповсюдження кожного слова у народній та літературній мові [2, с. 28–29; 13, с. 7–21].

В умовах відсутності сформованої літературної мови майже всі учасники дискусії, поряд із цінними пропозиціями, висловлювали іноді певні суб’єктивні думки. Але це було щире й непідкупне бажання прислужитися рідній культурі з її тисячолітньою історією та яскравою самобутністю [2].

У літературній практиці ХІХ ст. приклад такого тісного співробітництва, як у А. Кримського із Б. Грінченком, був поодиноким явищем. Але, незважаючи на це, обидва вчені залишалися об’єктивними у своїх судженнях, зокрема в оцінці літературної творчості.

Таким чином, проаналізувавши літературні та наукові взаємини обох учених, зауважимо, що, незважаючи на особисту дружбу та взаємну повагу, історик–Кримський та філолог–Грінченко часто розходилися у принципових наукових та літературних питаннях.

Розглядаючи літературну та наукову співпрацю А. Кримського із Лесею Українкою, передусім слід мати на увазі близькість їхніх мистецьких та громадських інтересів.

Кидається у вічі збіг багатьох біографічних моментів цих двох велетів української культури. Обоє народилися на Волині, перебували під впливом М. Драгоманова та І. Франка, перші літературні кроки почали у львівській “Зорі”. Хоча вони ніколи не були співавторами одних і тих же творів, проте у творчій біографії кожного з них є шедеври, поява на світ яких зумовлена спільною працею [3; 4].

Коріння дружби А. Кримського та Лесі Українки сягає ще юнацьких років. Учений, навчаючись у Колегії Павла Галагана, через свого товариша П. Тучапського мав можливість познайомитись із її першими поетичними творами. Окремі з них вихованці Колегії поширювали в рукописах та складали з них пісні. Особливо припав до вподоби молодому

вченому переклад Лесі Українки з Г. Гейне – “Чого так поблідли ті рожі ясні?”, який подарувала П. Тучапському сама поетеса [2, с. 39].

Особисто з Лесею Українкою Агатангел Юхимович познайомився у 1888 р. Ось як він описав цю важливу для себе подію: “Один із старших моїх товаришів – студент Тучапський – якось каже мені, що у нього є гарні вірші Лесі Косач, дочки [...] Олени Пчілки [...] Я не витримав і кажу: дай мені, я перепишу. І от взяв я ці вірші, приніс у колегію і почав читати товаришам. Вони теж захопилися віршами Лесі Українки [...] Минає трошки часу. Лисенко дає концерт. [...] там я зустрівся з Тучапським [...] Розповідаю йому, що ці вірші в колегії фурор зробили. [...] Ми пішли за куліси. [...] Дивлюсь, якась дівчинка: їй було тоді 16 років, але на вигляд можна було дати років 14. [...] Обидва ми дуже зніяковіли і тільки після нагадування Олени Петрівни подали одне одному руки...” [14, с. 688–689].

Повага самої Лесі Українки до А. Кримського проявлялася більш виразно, ніж до будь-кого іншого. Пізніше А. Кримський згадував, що коли одного разу до Києва таємно привезли збірку оповідань І. Франка “В поті чола”, поетеса задалегідь попрохала свою сестру, щоб вона обов’язково передала один примірник А. Кримському [2, с. 40].

Літературні взаємини А. Кримського із Лесею Українкою базувалися передусім на спільності їх інтересів. Проте кожен із них – яскраво виражена індивідуальність. Їх творчі прийоми, вирішення злободенних проблем – далеко не тотожні. І все-таки, живучи часом навіть на різних континентах, вони у своїй творчості йшли пліч-о-пліч.

Як вчений-орієнталіст А. Кримський своїми енциклопедичними знаннями ставав у пригоді поетесі, був першим авторитетним критиком її ще навіть неопублікованих творів. А якщо врахувати, що всі її драми були тісно пов’язані з всесвітньою історією та мистецтвом, то зрозумілою стає та величезна дослідницька робота, яку Леся Українка здійснила не без допомоги А. Кримського, перш ніж втілити її у художній твір [2].

За цю величезну допомогу поетеса виявила бажання присвятити своєму другу поему “В катакомбах”, але лише за умови, якщо твір сподобається йому. Безперечно, А. Кримський із великою радістю прийняв цю посвяту. А вже через рік твір був надрукований із словами вдячності: “Посвята шановному побратимові А. Кримському” [2, с. 41].

Варто, мабуть, відзначити, що Леся Українка не була тільки літератором у вузькому розумінні цього слова, вона також була і справжнім ученим-дослідником. Серед усіх своїх численних творів вона допустила лише одну наукову неточність. Це стосувалося її поеми “Одне слово”, опублікованої у щомісячному виданні “Вільна Україна” у 1906 р. Герой цього твору, волелюбний політичний засланець, помирає, не вмюючи висловити причини своєї смерті – відсутності волі, свободи – оскільки у якутській мові начебто немає слова “воля”. А. Кримський вказав на цю помилку у статті “Етнологічні й філологічні ложки дьогтю в бочках меду”, де спростував твердження Лесі Українки про те, що у якутській мові немає цього слова [13].

Зокрема, учений зазначав: “[...] нема в світі такої мови, щоб у ній не було слів *воля*, *вільний*, *визволяти*. А зосібна – і про якутську мову треба завважити те саме, бо *воля* і *вільний* буде по-якутськи босхо, а *визволити*, або “випустити на волю”, – це буде по-якутському босхоло” [13, с. 200–201].

Найцікавішим є те, що поетеса сприйняла його рецензію спокійно і дуже шкодувала, що допустила подібну неточність.

Щирою і міцною була дружба А. Кримського із Лесею Українкою. Та, на жаль, дуже рідко доводилося зустрічатись. Тільки у 1903 р., коли поетеса лікувалась на Кавказі, кілька днів пощастило їм бути поруч. Там друзі записували пісні кавказьких горців, знайомилися із особливостями їхнього побуту [2, с. 42].

Рівно через десять років після цієї зустрічі на сорок третьому році життя на своїй другій батьківщині, Грузії, поетеса померла. Це був найбільший після смерті М. Драгоманова удар у житті Агатангела Юхимовича. Він боляче переживав втрату друга і порадника. У розвідці “Леся Українка”, опублікованій у “Русской молве” за 23 липня 1913 року, А. Кримський із сумом напише, як ще в травні того ж року київське літературне товариство на літературному

вечорі, програма якого складалася виключно із творів Лесі Українки, востаннє вшанувало мистецький талант поетеси. Наступного дня, згадує вчений, дочка України назавжди попрощалася з Києвом і повернулася до нього тільки мертвою [2, с. 43].

Початком взаємин А. Кримського із О. Кобилянською є його розгорнутий відгук на вихід у світ її повісті “Царівна”, що з’явився на сторінках “Зорі” у 1897 р. (№ 1). Вчений одразу звернув увагу на молоду письменницю, зазначивши на початку рецензії: “[...] в особі д[обродійки] Кобилянської Буковина подарувала нам видатний, симпатичний літературний талант” [14, с. 479].

Загалом же, прочитавши її твір, вчений виокремив його переваги та недоліки. До перших А. Кримський відніс: 1) цікавість самого твору для читача (у чому він особисто переконався); 2) докладний опис головних героїв та суспільства, в якому вони живуть; 3) майже повну відсутність германізмів. Що ж до недоліків повісті, то вони, на його погляд, полягали у наступному: 1) недостатня драматизація подій у кінці; 2) надмірна, на думку рецензента, деталізація подій (починаючи від 15-тої глави); 3) певна алогічність у висвітленні поглядів головної героїні; 4) наявність помилок при перекладі іноземних імен на українську мову [14, с. 480–481].

Слід зауважити, що інтерес ученого до творчості “буковинської орлиці” не згасав протягом усього життя. Навіть перебуваючи за межами України, А. Кримський не переставав стежити за ростом художньої майстерності молоді письменниці. Своєрідною контактною ланкою між ними був О. Маковей [2].

Перша зустріч обох митців відбулася у Києві 1896 р. в родині Косачів. Саме влітку того року у сестри Лесі Українки, що мешкала у Києві, А. Кримському поталанило зустрітися із О. Кобилянською.

Вдруге Агатангел Юхимович побачився з нею в Чернівцях у 1898 р., коли повертався із наукового відрядження з Сирії. З Константинополя через Болгарію він дістався до Буковини, де жила тоді письменниця [2, с. 44].

Відводячи О. Кобилянській почесне місце в українській літературі, А. Кримський ставив її славу поряд із Франковою. Такої честі він удостоїв письменницю за витонченість мови літературних творів, художню правду, яскраво виражений реалізм. Учений особливо виділяв пейзажну майстерність письменниці. Досконалі художні описи О. Кобилянської він називав хвилюючою симфонією та гімном природі. Крім мистецького хисту пейзажиста, А. Кримський побачив у письменниці “тонке музичне чуття”, яким, на його думку, був насичений кожний ліричний твір авторки [2, с. 45; 14, с. 686].

На завершення слід сказати, що критична спадщина А. Кримського про творчість письменниці за своїм обсягом невелика. Проте оминати її – означало б збіднити історико-критичні штрихи до українського літературного процесу. У цьому плані найбільшої уваги заслуговує уже згадана нами рецензія на повість “Царівна”. Як відомо, рецензія була прихильною і мала велике значення для письменниці, що тільки-но починала свій творчий шлях. А. Кримський вчасно подав руку допомоги О. Кобилянській, заохочуючи її до літературної праці.

Отже, проаналізувавши літературні та наукові взаємини А. Кримського з відомими українськими діячами кінця ХІХ – першої чверті ХХ ст. – І. Франком, Б. Грінченком, Лесею Українкою та О. Кобилянською, зауважимо, що вчений був особливою знаменитістю навіть серед тогочасної інтелектуальної еліти, користувався неабиякою повагою та авторитетом. Це підтверджують його систематичні рецензії на їх твори, постійні консультації, обмін необхідною для праці літературою тощо. Відтак, він займав гідне місце у колі своїх сучасників.

Список використаних джерел

1. Бурлака Г. “Вибачте, шановний Агатангеле Юхимовичу!” / Галина Бурлака // Слово і час. – 2006. – № 6. – С. 86–89.
2. Веркалець М. А. Ю. Кримський у колі своїх сучасників / М. Веркалець. – К., 1990. – 48 с.
3. Гурницький К. Агатангел Ефимович Кримський / К. Гурницький. – М., 1980. – 192 с.
4. Гурницький К. Кримський як історик / К. Гурницький. – К., 1971. – 184 с.
5. Епістолярна спадщина А. Кримського (1890–1941) [гол. ред. Л. В. Матвеева]. – К., 2006. – 359 с. – (у 2 т. / А. Кримський; Т. 1 (1890–1917)).
6. Епістолярна спадщина А. Кримського (1890–1941) [гол. ред. Л. В. Матвеева]. – К., 2005. – 500 с. – (у 2 т. /

- А. Кримський; Т. 2 (1918–1941)). 7. *Льенко І.* У жорнах репресій: оповіді про українських письменників / І. Льенко. – К., 1995. – С. 316–339. 8. *Інститут сходознавства ім. А. Ю. Кримського.* – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://oriental-studies.org.ua/index.php?link=ivran_ru_&navStart=6. 9. *Історія Академії наук України, 1918–1993* [за ред. Б. Патона]. – К., 1994. – 318 с. 10. *Кримський А. Ю.* Бібліографічний покажчик, 1889–1971 / Агатангел Юхимович Кримський. – К., 1972. – 168 с. 11. *Кримський Агатангел.* Нариси життя і творчості [відп. ред. Василюк О. Д. та ін.]. – К., 2006. – 564 с. 12. *Кримський А. Ю.* Листи, 1890–1917 / А. Ю. Кримський. – К., 1973. – 547 с. – (Твори: в 5 т. / А. Кримський; Т. 5, кн. 1). 13. *Кримський А. Ю.* Мовознавство. Фольклористика / А. Ю. Кримський. – К., 1973. – 511 с. – (Твори: в 5 т. / А. Кримський; Т. 3). 14. *Кримський А. Ю.* Художня проза. Літературознавство і критика / А. Ю. Кримський. – К., 1973. – 718 с. – (Твори: в 5 т. / А. Кримський; Т. 2). 15. *Кримський А. Ю.* – україніст та орієнталіст [за ред. І. Білодіда]. – К., 1974. – С. 16, 18, 24–25, 62–70. 16. *Матвеева Л.* Нариси з історії Всеукраїнської Академії наук / Леся Матвеева. – К., 2003. – 296 с. 17. *Матвеева Л.* Нариси з історії сходознавства / Леся Матвеева. – К., 2008. – 400 с. 18. *Матвеева Л., Циганкова Е. А. Ю. Кримський – неодмінний секретар Всеукраїнської Академії наук* [Текст] : вибране листування / Леся Матвеева, Елла Циганкова. – К., 1997. – 171 с. 19. *Михайло Драй-Хмара.* З літературно-наукової спадщини [за ред. Г. Костюка]. – Нью-Йорк – Париж – Сідней – Торонто, 1979. – С. 22. 20. *Мовні та літературні зв'язки України з країнами Сходу* (Коллективна монографія) [за ред. І. П. Бондаренка]. – К., 2010. – 450 с. 21. *Моклиця М.* Християнство Агатангела Кримського: психологічні та естетичні акценти / Марія Моклиця // Слово і час. – К. – 2006. – № 2. – С. 20. 22. *Павличко Д. В.* Світова література / Дмитро Павличко. – К., 2007. – С. 212–213. – (Літературознавство. Критика: у 2 т. / Д. Павличко; Т. 2). 23. *Павличко С.* Націоналізм, сексуальність, орієнталізм: складний світ Агатангела Кримського / Соломія Павличко. – К., 2001. – 328 с. 24. *Провідники духовності в Україні.* – К., 2003. – С. 460–462. 25. *Славутич Я.* Розстріляна муза / Я. Славутич. – К., 1992. – С. 63–67. 26. *Сорока М.* Реабілітовано посмертно / Микола Сорока // Дивосвіт. – К. – 2006. – № 1. – С. 22–23. 27. *Шендеровський В.* Їхні імена гідні пантеону славетних / Василь Шендеровський // Світогляд : науково-популярний журнал. – К. – 2007. – № 6. – С. 29. 28. *Шкляр В.* Агатангел і Марія : нечестиве кохання в блакитному інтер'єрі / Василь Шкляр // Сучасність. – 2004. – № 4. – С. 56.

Антон Гловацкий

**ЛИТЕРАТУРНЫЕ И НАУЧНЫЕ ВЗАИМООТНОШЕНИЯ АГАТАНГЕЛА КРЫМСКОГО С
ВЫДАЮЩИМИСЯ УКРАИНСКИМИ ДЕЯТЕЛЯМИ КОНЦА XIX – ПЕРВОЙ ЧЕТВЕРТИ
XX ВЕКА**

В статье освещены литературные и научные взаимоотношения А. Крымского с выдающимися украинскими деятелями конца XIX – первой четверти XX века. Особое внимание обращено личному сотрудничеству ученого с И. Франко, Б. Гринченко, Лесей Украинкой и О. Кобылянкой.

Ключевые слова: А. Крымский, литературные и научные взаимоотношения, украинская интеллигенция, эпистолярное наследие, литературная критика, ориенталистика.

Anton Hlovatskyj

**LITERARY AND SCIENTIFIC RELATIONS OF AGATANGEL KRYMSKYJ WITH
OUTSTANDING UKRAINIAN FIGURES OF THE END OF XIX – FIRST QUARTER OF
XX CENTURIES**

The article deals with literary and scientific relations of Agatangel Krymskyj with outstanding Ukrainian figures of late XIX – first quarter of XX centuries. Particular attention is paid to personal collaboration of the scientist with I. Franko, B. Grinchenko, Lesya Ukrainka and Olha Kobylianska.

Key words: A. Krymskyj, literary and scientific relations, the Ukrainian intelligentsia, epistolary heritage, literary criticism, Orientalism.

УДК 262.12(477) “1892/1984”

Світлана Штука

МИТРОПОЛИТ ЙОСИФ СЛІПІЙ В НАЦІОНАЛЬНО-ДУХОВНОМУ ЖИТТІ УКРАЇНИ (1892–1984 РР.)

У статті розглянуто період життя та діяльності Й. Сліпого. Головну увагу приділено змісту, формам і напрямкам цієї діяльності. Висвітлено процес поневірянь та духовних поглядів Митрополита. З'ясовано роль його діяльності у процесі підвищення національної свідомості українського народу. Проаналізовано наукову спадщину Й. Сліпого та оцінено його внесок у розвиток вітчизняної та зарубіжної богословської науки. Стаття буде корисна широкому колу читачів, насамперед викладачам, аспірантам, студентам, всім, хто цікавиться проблемами української церкви.

Ключові слова: Митрополит, Йосиф Сліпий, наукова діяльність, Наукове Товариство імені Тараса Шевченка, національне відродження.

Духовність – невід’ємна складова державотворчого процесу. Саме церква як інституція духовна та, водночас, суспільна має особливі засоби впливу на особистість в напрямку виховання нової системи морально-етнічних цінностей та переконань, які необхідно засвоїти громадянину кожної держави. Особливо важливим завданням сьогодення є пошук шляхів для утвердження місця Української Греко-Католицької Церкви у невідворотному та історично об’єктивному русі до об’єднання українських християн, що сприяло б не тільки подоланню міжконфесійної напруги, а й виступило б могутнім чинником у процесі національної самоідентифікації.

Тисячолітня історія Української держави та Української церкви переконливо свідчить, що християнство перетворилось у структурний елемент світобачення та світосприйняття нашого народу і є однією з найістотніших рис національного світогляду.

Вагомий внесок у розбудову та становлення української церкви, як інституції духовної, зробив Йосиф Сліпий (1892–1984). Наукова думка впродовж тривалого часу обґрунтовує потенціал вивчення місця і ролі Йосифа Сліпого у національно-духовному житті України, його вплив на розвиток культури, освіти, науки й пробудження свідомості українського народу, усвідомлення ним своєї національної єдності та розбудови власної держави. Зауважимо, що значна кількість різноманітного, змістовного та доступного документального матеріалу дозволяє вдатися до поглибленого розгляду творчої спадщини та багатозначної діяльності митрополита Йосифа Сліпого у досліджуваний період.

Над висвітленням постаті Йосифа Сліпого та його ролі в національно-духовному житті українського народу працювало чимало дослідників. Один із них Іван Хома – колишній секретар Й. Сліпого. Його праця “Патріарх Йосиф” [21] – це нарис життя та діяльності Патріарха Йосифа Сліпого (1892–1984), глави ГКЦ в 1944–1984 роках. Науковець, богослов та свідомий патріот, його урядування припало на час переслідування церкви атеїстичною комуністичною владою. Це, та багато інших аспектів було висвітлено на сторінках його праці. Варто також звернути увагу на дослідження Ярослава Пелікана “Ісповідник віри між Сходом і Заходом: Портрет українського кардинала Йосифа Сліпого” [18].

Питанням життя та діяльності митрополита Йосифа Сліпого займалася Надія Опалко. Слід відзначити її працю “Хресний шлях Йосифа Сліпого” [17], багату на фактичний матеріал.

Не менш вагомими статті у матеріалах періодичних видань. У 2002 році журнал “Пам’ять століть” (№ 6) – спеціально присвячено постаті Йосифа Сліпого. Значну частку досліджуваних матеріалів становлять публікації періодичних видань та преси. Вагомий

вклад у вивчення життя і діяльності Йосифа Сліпого зробили такі науковці: М. Бармак “Йосиф Сліпий – шлях богослова, науковця, педагога” [1], Е. Бистрицька “Йосиф Сліпий – організатор богословської науки в Україні [2], Л. Бойцун “Патріарх Йосиф Сліпий як ісповідник ідеї національної церкви” [4], Б. Боцюрків “Українська Греко-Католицька церква в катакомбах” [5], Ю. Волошин “Ліквідація української Греко-Католицької церкви” [6], А. Денисенко “Національні мотиви в творчій спадщині Йосифа Сліпого” [11], О. Мишанич “Наукова діяльність митрополита Йосифа Сліпого на засланні” [16], В. Сергійчук “Йосиф Сліпий в роки Другої світової війни” [19], М. Шот “Подвижник духу і віри” [22]. У своїх статтях вони описали становлення Митрополита ГКЦ, його внесок у розбудову освіти і культури.

У 2011 році Тернопільський державний обласний архів презентував виставку, присвячену Йосифу Сліпому, а згодом відкритий фонд № 222, Йосифа Сліпого, де зібрані відомості про митрополита, його листування із рідними та духовенством.

Йосиф Сліпий (справжнє прізвище Коберницький-Дичковський) народився 17 лютого 1892 р. в селі Заздрість, Теревовельського повіту в багатодітній родині. Батько – Іван Семенович Коберницький (1848–1930), мати – Анастасія Романівна (1850–1924), із роду Дичковських. Сім'я Івана та Анастасії була численна, – мала 8 дітей. Сліпий згодом напише у своєму заповіті: “Народився я у хліборобській, глибоко віруючій, родині” [11, с. 52].

Дитинство для кожної людини – це час безтурботності, який проходить так швидко та залишає спогади на усе життя. Не виключенням є дитинство визначного діяча, мислителя, пастиря Греко-Католицької церкви – Йосифа Сліпого. У 1898 – 1899 рр. Сліпий пішов до школи. “Школа була через дорогу від нашої хати і недалеко було ходити та й навіть було чути дзвінок і біг я чим скоріше з дому до школи. Учителька вирізнявала мене з-поміж усіх дітей, задля моїх поступів в науці” [20, с. 3]. Після закінчення навчання в Заздрості Йосиф Сліпий перейшов на навчання до Вишнівчика (поблизу Зарваниці) в 1901 чи 1902 роках. Там, недалеко від церкви і школи жила рідна сестра Розалія Гриневич. У Вишнівчику його прийняли до четвертого класу, який навчав вчитель Іван Слободяник з Заздрості [20, с. 6]. Він додатково давав йому приватні уроки з німецької мови, щоб поглибити знання. Це саме завдяки йому Йосиф читав “Кобзаря” і вчив вірші Шевченка. Ще навчаючись у школі, Сліпий проявив свої здібності та бажання до вивчення іноземних мов. У 1902–1903 навчальному році Сліпий закінчив четвертий народний клас австрійського типу з дуже добрими оцінками і вернувся з Вишнівчика до рідного села Заздрості. Незабаром батько відвіз його до Тернополя, де він складав вступні іспити до гімназії. Управителем української гімназії був Омелян Калитовський. Закінчивши гімназію, юний Й. Сліпий роздумував над продовженням навчання.

У 1911 р. Й. Сліпий, склавши успішно іспити, вступає до Львівської духовної семінарії. В духовній семінарії на науковий рівень зверталось мало уваги, тому Йосиф займався науками самостійно. Згодом митрополит Андрей Шептицький відправив юного семінариста на навчання до університету в Інсбруці (Австрія), тут з'явилося більше можливості вчитися [20, с. 7]. У квітні 1916 року він захистив докторську дисертацію на тему “Поняття про вічне життя у Євангелії святого Івана”.

Повернувшись до Львова, 30 вересня 1917 року в монастирі Й. Сліпого було висвячено. Вже будучи молодим священником, приділяв велику увагу до душпастирської праці.

У період 1920–1921 рр. Й. Сліпий навчається у Римі. Після захисту докторської роботи у Григоріанському Університеті у кінці червня 1922 року Й. Сліпий залишає Рим, їде до Львова. Розпочалася Перша світова війна, на західноукраїнські землі вона привела більшовицьку окупацію, масові переслідування духовенства.

В таких умовах розпочалася пастирська діяльність Й. Сліпого. Ці обставини змусили згуртуватися ГКЦ і розпочати боротьбу із духовною кризою українців. Як наслідок, релігійний діяч став організатором Богословського наукового товариства (1922), з 1926 р. був його незмінним головою [8, с. 25]. Написав для нього статут і згуртував навколо себе науковців. Був засновником та редактором кварталника “Богословіє” з 1923 р. Під його

керівництвом вийшло 29 томів “Богословія” та 45 наукових праць окремих видань. Однак справжньою науковою лабораторією повинен був стати університет. Але польський уряд не спішив вирішувати це питання. Лише після укладання конкордату між Польщею і Апостольським престолом у 1925 році для ГКЦ виникли сприятливі умови для організації Богословської Академії у місті Львові [19, с. 33]. В перші повоєнні роки ректором семінарії був Тит Галуцинський.

Отримавши блискучу освіту, Сліпий, як ніхто інший розумів необхідність відкриття вищого учбового закладу. 28 лютого 1928 року митрополит А. Шептицький призначив Й. Сліпого на посаду ректора Академії [2, с. 70]. Отець із всією енергійністю взявся за налагодження навчального процесу. Ректор вимагав від кожного викладача написати свій підручник, за яким мало проводитись викладання.

Урочисте відкриття Богословської Академії відбулося 6 жовтня 1929 р. Задум і фінансування належали митрополиту Андреєві, а реалізація – отцю Йосифові. Утримання семінарії на рік складало 360 тисяч золотих. Один день утримання коштував 1 тисячу (1 тисячу золотих – коштував 1 морг поля) [8, с. 26]. Приділялася велика увага духовному життю семінаристів, їх науковому та культурному розвитку. Було організовано “Читальню студентів богослов” і імені Маркіяна Шашкевича”, духовий оркестр, різні братства.

За наукові заслуги і активність у розбудові культурно-національного і релігійного життя в 1930 р. Й. Сліпого обрано дійсним членом Наукового товариства імені Тараса Шевченка, Надана можливість здійснити низку наукових подорожей по Західній Європі й до Святої Землі. Й. Сліпий брав активну участь в унійних конгресах у Велеграді, Празі й Пінську [22], організував унійний з’їзд у Львові 1936 року.

Восени 1939 року розпочалася перша радянська окупація Західної України і територія Галичини опинилася в епіцентрі бойових змагань між воюючими сторонами. У вересні бойовими снарядами було зруйновано будівлі Духовної семінарії та сусідні споруди. Через деякий час Богословська академія була закрита, студентів і викладачів розігнано [1, с. 324]. Так, духовне і педагогічне надбання за короткий період перетворилося у згарище та руїну, а праця Й. Сліпого на педагогічній ниві перервалася.

У вересні 1939 року Митрополит Андрей звернувся до Папи Пія XII з проханням затвердити ректора Львівської Богословської Академії отця Йосифа Сліпого на архієпископа. 25 листопада 1939 року в Римі було схвалено пропозицію Андрея Шептицького. Після того Митрополит Андрей закликав до себе тодішнього кафедрального священика Романа Лободина і доручив йому приготувати все необхідне до архієрейських свячень, що мали відбутися в митрополичій каплиці [19, с. 25].

Крім цього, владика Й. Сліпий тоді мав перед собою ще одне завдання: оскільки 9 жовтня 1939 року Митрополит Андрей призначив його екзархом для Східної України, то зрозуміло він цікавився релігійним життям за Збручем [19, с. 25]. З приводу становища церкви у цьому регіоні Й. Сліпий писав, що вона переживає не найкращі часи і має “зачинені уста”. По містах, на вулицях священиків зовсім не видно. Як зазначав митрополит, в самому Києві є чинних дві церкви, на Байковій кладовищі й на Подолі. Саме про це він наголошуватиме на Архієрейському соборі 1941 року [19, с. 29].

Йосиф Сліпий вів активну державотворчу діяльність. 30 червня він взяв участь у народних зборах у Львові, на яких гостро стояло питання про відновлення Української держави. З приходом німецьких військ, які виступили проти акту відновлення держави, Йосиф Сліпий продовжував регулярно працювати у Національній раді.

Оскільки Й. Сліпий не міг стояти осторонь подій, які відбуваються на його очах, він намагався помирити Бандеру і Мельника. Влітку 1942 року здійснив поїздку до Берліна, де зустрічався з Андрієм Мельником та Павлом Скоропадським [19, с. 29].

Після дворічної перерви Йосиф Сліпий восени 1941 року відкриває виклади в Богословській Академії. Переборовши всілякі матеріальні труднощі, він зумів знову підібрати кваліфікований викладацький склад. Під кінець гітлерівської окупації студентів у Богословській академії на всіх курсах нараховувалося близько 70 осіб.

Станом на 1943 рік разом із Мукачівською і Пряшівською єпархіями ГКЦ мала у своєму розпорядку 4488 церков, 203 монастирі, богословську академію, 5 духовних семінарій, 2987 священиків, 1610 ченців та черниць, 540 богословів, 35 видавництв [14, с. 451]. Церква, яка володіла таким майном і ресурсами не могла не зацікавити провладні кола.

Йосиф Сліпий намагався відвідувати парафії у різних куточках Західної України, щоб підтримати священнослужителів у цей нелегкий час. У 1943 році він протягом двох тижнів перебував на Лемківщині, де вивчав становище Греко-Католицької церкви [19, с. 31].

У 1944 році розпочався другий прихід радянських військ. Уповноважений у справах релігії викликав до себе митрополита, та оскільки той не міг прийти, відправлено Йосифа Сліпого. Більшовики знали докладно, що діялося у Львові під час гітлерівської окупації, бо залишали в місті багато своїх розвідників, від найвищих урядників до рядовиків. У листопаді 1944 року Митрополит, посилаючись на авторитет і думку покійного Андрея Шептицького висловив почуття “радості і вдячності визволителям”, а також сподівався на можливість продовження церковної діяльності у Радянському Союзі [14, с. 453].

У грудні 1944 року греко-католицька делегація у складі архимандрита К. Шептицького, каноніка Г. Костельника, радника митрополічної консисторії І. Котова зустрічалася із високопосадовцями у Москві, які стверджували, що у Радянському Союзі толерується релігія, тому Церква, якщо її діяльність не суперечить радянському законодавству, може й надалі функціонувати. Львівська делегація була принята Головою ради у справах релігій при раднаркомі СРСР І. Полянським. На доказ своєї лояльності представники ГКЦ передали 100 тисяч карбованців у фонд Червоного Хреста [14, с. 453]. Очевидно, цим самим провідники ГКЦ і хотіли засвідчити лояльність до влади, і водночас усе ще мали надію, що вона дасть можливість існувати церкві, яка підтримала червону армію [19, с. 34].

Важливим аргументом, що мав приголомшливий результат, була стаття у газеті “Вільна Україна” 8 квітня 1945 року В. Росовича (псевдонім письменника-публіциста Я. Галана) “З хрестом чи ножем”. Вона містила невеличкий екскурс в історію утвердження унії на західноукраїнських землях, піддавала різкій критиці митрополита А. Шептицького, дорікала церкві “у зраді народу, злочинах, убивствах”, закликала українців зрестися уніатської церкви і повернутися “до віри предків – православ’я” [1, с. 328]. Греко-католицьке духовенство на чолі з митрополитом Сліпим не встигло відреагувати на статтю, адже у ніч з 11 на 12 квітня 1945 року органи НКВС заарештували у Львові Й. Сліпого, єпископа М. Будку та М. Чарнецького, у Станіславі – єпископа Г. Хомишина [3, с. 247].

28 травня 1945 року у Львові було створено “ініціативну групу” на чолі з доктором філософії, протоієреєм Гавриїлом Костельником щодо розпуску ГКЦ. Як наслідок, 8 березня 1946 року о 10 годині 30 хвилин урочистим богослужінням у храмі святого Юра був відкритий собор. Протягом трьох днів обговорювалося становище ГКЦ та можливості ліквідації [14, с. 456]. Львів’яни довідалися про “саморозпуск” Греко-Католицької церкви з виступів і звернень владик та Костельника. Керуючись принципом самозбереження, церква перевела свою діяльність у новий стан – підпільний, або, названий за аналогією із раннім християнством, – катакомбний. Більшість священиків, незважаючи на загрозу репресій, не погодилася перейти у православ’я. Більшість священиків і ченців – 2682 (70,9 %) із їх загальної кількості (3783) – не підписали зобов’язання про власне “навернення” у православ’я. Тільки меншість – 1101 (29 %) – підписала ухвалу Львівського собору. Особливу стійкість виявили ченці, жоден з яких не перейшов у православ’я [19, с. 33]. Й. Сліпий, який був на митрополічному престолі лише п’ять місяців, був засуджений. З арештом розпочався новий етап не лише в біографії Митрополита Сліпого, але й у житті Церкви. У 1944 р. – він офіційно став Митрополитом Галицьким і очолив Церкву. Слід розрізняти декілька етапів засудження Йосифа Сліпого. Спершу його засудили на 8 років, саме слідство тривало майже рік. На заарештованих оформили одну кримінальну справу, яка обіймала близько 3 тисяч сторінок [8, с. 32]. Медична довідка констатувала у Й. Сліпого проблеми із здоров’ям, малокрів’я та непридатність до фізичної праці [7, арк. 298].

У повному фізичному виснаженні його перевезли у табір до Потьми в Мордовії. У 1950 р. його відправили до табірному пункту інвалідів частини, незважаючи на те, що у нього була висока температура, все таки викликали до Києва [21, с. 29].

У 1953 році завершився перший термін його ув'язнення, і в цей же рік помер Й. Сталін. Й. Сліпий зустрічався із високопосадовцями Москви, і першим завданням для нього було те, щоб він написав коротку історію Греко-Католицької Церкви у Радянському Союзі.

Він не встиг написати всієї історії, тому що у 1958 році його знову арештували (до влади прийшов М. Хрущов, змінилася політика), рукописи конфіскували. Було призначено комісію, яка винесла вирок, що праця містить націоналістичні елементи, має буржуазно-націоналістичний антирадянський характер, Й. Сліпий цитує твори людей, які є “націоналістами”: Грушевського, Шептицького [7, арк. 298].

Першими, хто офіційно звернувся на захист Митрополита Йосифа Сліпого, була група французьких науковців. У 1960-х роках, під час так званої “холодної війни” між Радянським Союзом і Америкою, Папа Іван XXIII своїм авторитетом намагався втрутитися в ці події і примирити обидві сторони.

У грудні 1962 року – на початку 1963 року було прийнято рішення звільнення Йосифа Сліпого та його переїзд до Риму на II Ватиканський Собор. Спершу митрополита привезли до Москви, відгодували, щоб він краще виглядав, а потім відправили до Риму. Митрополитові вдалося ще в Москві, у готелі, висвятити священика Василя Величковського на єпископа.

Настирливі спроби досягнути Патріархального устрою розпочалися близько 1969 року, коли вже почали офіційно говорити про потребу цього статусу з одного боку, а з іншого – Синод єпископів ГКЦ і Йосиф Сліпий написали кілька звернень до Папи Павла VI з проханням надати ГКЦ статус Патріархату [2, с. 70]. У 1970 році до Йосифа Сліпого звертаються з Конгрегації у справах віри щодо можливості вшанування православного святого Григорія Палами у Католицькій Церкві, й він дає позитивну відповідь.

У 1975 році отець Іван Гриньох на Літургії вперше назвав тоді вже Верховного Архієпископа Йосифа Сліпого Патріархом ГКЦ. Звичайно, що як тоді, так і сьогодні, цей статус не є визнаний за ГКЦ, хоча від 1975 року Йосиф Сліпий підписує документи як Патріарх і кардинал. Слід також згадати, що його піднесли до гідності кардинала в 1965 році. Йосиф Сліпий вважав, що необхідно жити патріархальною гідністю, щоб вона була визнана Римом і іншими Церквами [4, с. 11]. Він застосовує не церковно-правовий, а історичний аргумент, що Церква спочатку мусить дозріти як структура до Патріархальної гідності, почати вважати себе Церквою Патріархальною, відтак інші визнають її Патріархат.

Йосиф Сліпий жив надією, що за кордоном утримається те, що руйнується на батьківщині [16]. Незадовго до смерті, у червні 1984 р., у місті Генк (Бельгія) Йосиф Сліпий заснував добротинне Товариство Святої Софії, яке через свій патріотичний фонд займається вдосконаленням спеціалістів з України, фінансує культурні та медичні програми для українців [11]. Це засвідчує про його щире любов до України, бажання допомогти українцям, незалежно від місця їх проживання.

Протягом всієї діяльності за кордоном Йосиф Сліпий активно підтримував розвиток української науки і мистецтва. За його сприяння був виданий 200-томник наукових праць про українську церкву і народ – для українців зарубіжжя, а частину тиражу було відкладено для України, для її майбутньої незалежності, в яку свято вірив кардинал [9]. Патріарх Йосиф, перебуваючи далеко від своєї Батьківщини, завжди відчував духовну єдність зі своїм народом, називаючи себе його сином.

Йосиф Сліпий помер 7 вересня 1984 року. У Ватикані оголосили 40-денний траур. Попрощатися з покійним патріархом прийшов папа Іван Павло II, який високо цінував Блаженнішого, а після смерті порівняв його мученицьке життя з Христовими муками. 13 вересня відбувся похорон глави ГКЦ. Його очолив Мирослав Іван Любачівський з чотирнадцятьма греко-католицькими єпископами і п'ятдесятьма священиками при співучасті більше тисячі українських вірних із різних кінців світу, які вшановували свого Верховного

духовного наставника, про якого владика Любачівський у своїй промові висловився як про “скелю, на якій збудовано героїчну церкву”.

Твори й діяльність Сліпого сприяли духовній консолідації нації, його ідеї ввійшли у свідомість інтелектуальної еліти. Під його керівництвом духовництво активно працювало в галузі розвитку українського шкільництва, науки, архітектури та інших напрямів культури. Продовжуючи започатковану Йосифом Сліпим традицію, його вихованці й послідовники, хоч би куди закидала їх доля, завжди сприяли розвитку науки і культури, пробудженню національної свідомості та визвольним змаганням тих народів, серед яких жили й працювали.

Ім'я Йосифа Сліпого згадується в усіх підручниках, нарисах, багатьох дослідженнях з громадської та церковної історії України. Постійні поїздки по світу, листування, спілкування з українцями за кордоном давали йому сили на невтомній ниві релігійних і наукових звершень. Україна і український народ мали пишатися таким сином, який любив свою землю, цінував її і шанував попри усі випробування, які довелося йому пережити. І у глибокій старості він ще довго згадував про своє село, рідних та близьких, своїх наставників та учнів. У праці “Заповіт” Йосиф Сліпий звертається до народів, націй, шанувати один одного, поважати. Заслуга митрополита Йосифа полягала у його вмінні та таланті дбати про усе рідне. Тож, український народе, нехай тебе переповнює гордість за свого славного сина.

Список використаних джерел

1. Бармак М. Йосиф Сліпий – шлях богослова, науковця, педагога / М. Бармак // Наукові записки ТДПУ. – Тернопіль, 1998. – Вип. 7. – С. 318–337. – (Історія. Вип. 7).
2. Бистрицька Е. Йосиф Сліпий – організатор богословської науки в Україні / Е. Бистрицька // Пам'ять століть. – 2002. – № 6. – С. 69–74.
3. Бистрицька Е. Проблеми міжконфесійного порозуміння в теоретичній спадщині Йосифа Сліпого // Україна на шляху до незалежності і демократії. – Тернопіль, 1996. – С. 246–249.
4. Бойчун Л. Патріарх Йосиф Сліпий як ісповідник ідеї національної церкви // Ідея національної церкви в Україні. – Тернопіль, 1996. – С. 10–13.
5. Боцюрків Б. Українська Греко-Католицька церква в катакомбах (1946–1989) // Ковчег. Збірник статей з церковної історії. – Львів. – 1993. – № 1. – С. 138–129.
6. Волошин Ю. В. Ліквідація української Греко-Католицької Церкви / Ю. В. Волошин // Визвольний шлях. – 1996. – № 3. – С. 335–349.
7. Галузевий державний архів СБУ (далі ГДАСБУ). – Дело № 148372. – Спр. 68069. – ФП. – Том 7. – Арк. 298.
8. Глібчук П. Патріарх Йосиф Сліпий. Через терни випробувань до зірок небесної слави. – Тернопіль, 2002. – 131 с.
9. Грабер Ф. Зустріч з митрополитом Сліпим у Сибірі / Ф. Грабер // Русалка Дністрова. – 1997. – Ч. 3. – С. 2.
10. Державний архів Тернопільської області (далі – ДАТО). – Ф. 222. – Оп. 8. – Спр. 1–4. – Арк. 3–17.
11. Денисенко А. Національні мотиви у творчій спадщині Й. Сліпого / А. Денисенко // Пам'ять століть. – 2002. – № 6. – С. 52–59.
12. Денисенко А. Публіцистика в проповідницькій діяльності Йосифа Сліпого / А. Денисенко // Пам'ять століть. – 2002. – № 6. – С. 15–30.
13. Заповіт Блаженнішого Патріарха Йосифа Сліпого // Людина і світ. – 1992. – № 11–12. – С. 4–8; 1993. – № 1. – С. 22–27.
14. Історія релігії в Україні в 10-ти томах. Т-4. Католицизм. // За ред. П. Яроцького. – К., 2001. – 598 с.
15. Ленчик В. Визначні постаті Української церкви: Митрополит Андрей Шептицький і Патріарх Йосиф Сліпий. – Львів: Свічачо, 2001. – 605 с.
16. Мишанич О. Наукова діяльність митрополита Йосифа Сліпого на засланні / О. Мишанич // Пам'ять століть. – 2002. – № 6. – С. 39–47.
17. Опалко Н. Хресний шлях Йосифа Сліпого. – Т., 2002. – 48 с.
18. Пелікан Я. Ісповідник віри між Сходом і Заходом. – Київ: “Варта”, 1994. – С. 154.
19. Сергійчук В. Йосиф Сліпий в роки Другої світової війни / В. Сергійчук // Пам'ять століть. – 2002. – № 6. – С. 20–38.
20. Хома І. Патріарх Йосиф. Вид. 2-е, перероблене і доповнене. – Львів: Видавництво “Дон Боско”, 2009. – 172 с.
21. Хома І. Патріарх Йосиф Сліпий. Молодість, покликання, студії. (Рукопис). – С. 3–15.
22. Шот М. Подвижник духу і віри // Урядовий кур'єр. – 2002. – 11 трав. – С. 8.

Светлана Штука

МИТРОПОЛИТ ИОСИФ СЛИПЫЙ В НАЦИОНАЛЬНО-ДУХОВНОЙ ЖИЗНИ УКРАИНЫ (1892–1984 ГГ.)

В статье рассматривается период жизни и деятельности И. Слипого. Основное внимание уделено содержанию, формам и направлениям этой деятельности. Анализируется процесс скитаний и духовных взглядов Митрополита. Освещается роль его деятельности в процессе повышения национального сознания украинского народа. Показано научное наследие И. Слипого и оценивается его вклад в развитие отечественной и зарубежной богословской науки. Статья будет полезна широкому кругу читателей, прежде всего преподавателям, аспирантам, студентам, всем интересующимся проблемами украинской церкви.

Ключевые слова: Митрополит, Иосиф Слипый, научная деятельность, Научное Общество имени Тараса Шевченко, национальное возрождение.

Svitlana Shtuka

**METROPOLITAN YOSYPH SLIPYY IN NATIONAL SPIRITUAL LIFE OF UKRAINE
(1892–1984 YEARS)**

The article deals with the period of life and activity of Y. Slipyy. The main attention is paid to the contents, forms and areas of activity. The process of wandering and spiritual views of the Metropolitan. The role of its activities during the rise of national consciousness of the Ukrainian people. Analysis of the scientific legacy of Y. Slipyy and assessed its contribution to the development of domestic and foreign theological science. Article will be useful to readers, especially teachers, graduate students, everyone who is interested in the Ukrainian church.

Key words: Metropolitan, Yosyph Slipyy, scientific research, Scientific Society of Taras Shevchenko, the national revival.

ПРОБЛЕМИ МЕТОДОЛОГІЇ

УДК 94 (477)

Олександр Удод, Михайло Юрій

МЕМОРІАЛІЗАЦІЯ ІСТОРИЧНОЇ ТА СОЦІОКУЛЬТУРНОЇ ТРАВМИ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ ПІСЛЯ ПОЛЬСЬКО-ЛИТОВСЬКОГО ЗАВОЮВАННЯ

У статті йде мова про історичну пам'ять, як травму українського народу після польсько-литовського завоювання.

Ключові слова: пам'ять, міф, ідентична група, нація, суспільний стан.

Латинським терміном *memoria* історики позначають поняття “пам'ять” у всіх проявах цього багатозначного феномена. *Memoria* як спроможність утримувати знання про пережите, про людей, які померли або відсутні, – це властивість людської свідомості (*mneme*). Але це також і сама згадка, точніше, спогад (*anamnesis*) – відтворення у свідомості (в думках, в оповіданні) подій і образів минулого. Згадати – значить оживити минуле в пам'яті, зробити його частиною теперішнього, частиною сучасності. Тому пам'ять і спогад – це ще й історія. Історична *memoria* тісно пов'язана з *memoria* соціальною – пам'яттю окремих людей і груп про ті чи інші події. Сила пам'яті і влада спогадів такі, що жодне суспільство не може без них існувати, а сам феномен пам'яті і форми згадок з часів Августина Блаженного донині не перестають бути предметом суспільної рефлексії [1, с. 170].

Пам'ять як позаіндивідуальне (колективне, соціальне) явище почала розглядатися в європейській науці, починаючи з 1920-х років. Початком формування “меморіальної парадигми” соціально-гумантарних наук можна вважати появу в 1925 р. праці французького соціолога Моріса Хальбвакса “Соціальні рамки пам'яті”. Специфіка підходу М. Хальбвакса полягає в інтерпретації пам'яті як соціально обумовленого явища. Пам'ять – часткове і вибіркоче відтворення минулого, орієнтири для якого визначаються ззовні, соціальними спільнотами і культурними традиціями, до яких належить суб'єкт. М. Хальбвакс обґрунтував фундаментальний зв'язок між соціальною групою і колективною пам'яттю і показав, що кожна група формує пам'ять про своє власне минуле, яка обґрунтовує її унікальну ідентичність.

Колективна пам'ять у М. Хальбвакса завжди виявлялася прив'язана до тієї чи іншої локальної спільноти (конфесія, сім'я, професійне співтовариство, нація тощо). Можливість універсальної пам'яті він заперечує, “колективних пам'ятей” стільки ж, скільки груп. Глобальним виміром володіє тільки історія, створений професійною історіографією образ минулого. Для М. Хальбвакса історія – об'єктивна, неупереджена, абсолютна картина минулого. Пам'ять – навпаки, суб'єктивна, вибіркоче, упереджена, пов'язана з інтересами груп.

В 1980-х роках, після досить довгого періоду забуття, інтерес до проблематики історичної і соціальної (колективної пам'яті) відновився. Але пам'ять при цьому також продовжувала розглядатися в локальних (переважно – національних) контекстах. Національній пам'яті були присвячені такі знакові для “меморіальної парадигми” праці, як книга Й. Ієрушаймі “Захар” і багатотомний проект “Місця пам'яті” під керівництвом П. Нора. На початку 1990-х років німецьким єгиптологом Я. Ассманом була розроблена теорія культурної пам'яті, що поклала початок становлення “меморіальної парадигми” в сучасній культурології. Культурна пам'ять також розглядалася ним у локальних контекстах

як специфічна для кожної культури форма передачі й осучаснення культурних змістів, узагальнююче поняття для будь-якого знання, що керує вчинками і переживаннями в специфічних рамках взаємодії всередині певного суспільства. Кожному співтовариству притаманна специфічна “культура згадок”, які підлягають порівняльно-історичному аналізу.

Однак уже з середини 1990-х років контекст обговорення “меморіальної проблематики” почав радикально змінюватися. Постмодерністська критика суттєво похитнула кордони між історичною наукою і культурною пам’яттю. Певна частина істориків почала розглядати історичний опис як форму культурної (соціальної) пам’яті, говорячи про те, що неможливо провести чітку межу між цими двома формами бачення минулого, оскільки історія також залежить від місця, часу і соціально-культурного контексту виникнення. Історики зберігають (як гідні пам’яті) різні аспекти минулих подій і зображають їх по-різному (П. Берк), історична наука – одна з історичних форм колективної пам’яті, офіційно визнана пам’ять (П. Хаттон) [4, с. 813–817].

Стосовно дослідження “меморіальної проблематики” серед українських науковців, треба зауважити, що тут, як зазначає А. Коник, усі напрацювання у сфері історичної пам’яті сконцентровані навколо кількох спільних завдань: найзагальнішим є – дефініювати саме поняття [7, с. 155]. Очевидно, що існування єдиного загального визначення неможливе. В широкому розумінні історичну пам’ять визначають як “фундамент національної ідентичності” (Н. Яковенко) [19]; “міжпоколіннєвий зв’язок культурної орієнтації” (А. Киридон) [6, с. 70]; “суспільно-психологічне оснащення спільноти” (В. Масенко) [9, с. 49–62].

Останній пропонує таку типологізацію та характеристику історичної пам’яті:

а) безпосередня, або коротка історична пам’ять – нестійка, неусталена, притаманна учасникам і свідкам історичних подій, обмежена часом людського буття, з постійно прогресуючою амнезією;

б) наукова історична пам’ять – це пам’ять, що “імплантована до наукової думки”; зберігає свій обсяг і має потужний зворотній вплив на масову свідомість;

в) міфологічна пам’ять – міститься у міфах і легендах, часом має навіть більший вплив, ніж наукова історична пам’ять;

г) постійно відтворювана історична пам’ять широких верств населення чи різноманітних спільнот, яка формується під впливом наукової думки, освіти, ЗМІ, міфологем і власного суспільного досвіду, родинного виховання, громадської думки тощо.

Автор впроваджує також поняття “обрій пам’яті” і дефініює його як “рухому межу усвідомленого спільнотою власного історичного досвіду, яка відповідно до обставин може розширюватися або звужуватися, набувати чіткості або втрачати свої обриси”. Саме на обрії пам’яті найчастіше трапляються міфологеми та легенди, а обрій “усвідомленої” (притомної) пам’яті переходить у суцільний міф [9, с. 51–52].

Зафіксована у звичаях, ритуалах, фольклорі, легендах і міфах історична пам’ять, незважаючи на неповноту, володіє дивовижною здатністю закарбовувати в свідомості людей епохальні історичні події та синтезувати історичне знання у різні форми світоглядного сприйняття історичного досвіду [7, с. 156].

Дослідники, розглядаючи феномен історичної пам’яті, виокремлюють низку характерних ознак і критеріїв, серед них: вибірковість, неповнота, постійний розвиток, персоніфікований характер, обмеженість у часі, пам’ять не є наскрізною та не забезпечує глобального континуїтету, можливість набуття парадоксальних виявів і низка інших.

Компоненти чи структурні елементи історичної пам’яті, безумовно, потребують комплексного підходу до їх дослідження, оскільки вони взаємопов’язані й тісно переплетені. Структуруючи історичну пам’ять, К. Новікова вказує на такі елементи:

а) спогади про свої витоки і предків;

б) уявлення про історичне становлення етносу;

в) спогади про так званий золотий вік – час політичної, економічної та духовної величі;

г) “персоніфікована” історична пам’ять – образи та вчинки героїв, святих, видатних суспільних діячів, військових та ін.;

д) спогади про взаємини з навколишніми державами (найчастіше це спогади про війни);

е) конфесійна пам’ять, в основі якої містяться уявлення про культові обряди, прийняття релігій, її долю [10, с. 5–7].

Структуру історичної пам’яті також розглядають як сукупність її складових елементів: знання, мова, традиції, обряди та звичаї, цінності, символи, усна народна творчість і соціально-історичні образи.

Зміст історичної пам’яті розкривається і через функції, які вона виконує: запам’ятовування, збереження та відтворення суспільно важливої історичної інформації, дослідники вирізняють також комунікативну, адаптаційну, ідентифікаційну, інтегративну, виховну, пізнавальну й світоглядну функції історичної пам’яті [7, с. 156–157].

Повертаючись до проблеми культурної пам’яті, необхідно вказати, що її можна трактувати як форму трансляції і актуалізації культурних змістів. Одночасно це й узагальнююча назва для всього “знання”, яке керує переживаннями, діями, всією життєвою практикою людей в рамках спілкування і взаємодії в соціальних групах і в суспільстві в цілому і яке підлягає повторенню і заучуванню з покоління в покоління [3, с. 9–15]. В цьому розумінні культурна пам’ять відрізняється як від науки, так і від комунікативної пам’яті, що базується на буденному досвіді індивідів і груп.

Культурна пам’ять обов’язково пов’язана з соціальними групами, для яких вона служить умовою самоідентифікації, зміцнюючи в них відчуття єдності і власної своєрідності. Вона має “реконструктивний характер”, тобто імпліковані в ній ціннісні ідеї, ступені релевантності, як і всі трансльовані нею “знання про минуле” безпосередньо пов’язані з актуальною для теперішнього моменту ситуацією в житті групи. Таким чином, культурна пам’ять обґрунтовує ідентичність групи, стверджує її стійке існування у часі.

Мабуть, про культурну пам’ять ідентичної групи (українського народу) варто говорити, починаючи з XVI століття. Чому? Тут доцільно навести слова В. Рички, який, виступаючи у 2007 р. на міжнародній конференції “Україна-Росія: діалог історіографій”, сказав: “Точку відліку національних історій, або “народження” тієї чи іншої нації у Європі, мабуть, треба пов’язувати з появою перших перекладів Біблії на національні мови. Згадаймо перекладацьку діяльність Мартина Лютера (1483–1546 рр.) у Німеччині. Переклад чотирьох Євангелій на давньоукраїнську літературну мову створено у 1556–1561 рр. стараннями архімандрита Григорія в Пересопницькому Пречистенському монастирі. Відтак Пересопницьке Євангеліє можна вважати своєрідною декларацією народження української нації” [14, с. 34]. Щоправда, на цій конференції прозвучали й інші у виступі В. Верстюка: “Соціальні катастрофи неминуче призводять до суспільного занепаду. Ми ж можемо говорити про потужний мобілізаційний вплив революції на національні сили. (Йдеться про події 1917–1921 рр.). Вона сприяла зростанню національної консолідації, самосвідомості, росту еліти. Роки революції – це час відчутної модернізації селянського народу в націю. Можна твердити, що в огні і бурі революції відбулося народження нації” [5, с. 133]. І знову одвічне питання: то де ж істина?

Звернемося до найбільшого знавця в галузі націотворення Ентоні Сміта. “Чому в агрописемних суспільствах не було націй? – запитує Е. Сміт. Ці суспільства відрізняються не тільки появою держави, але й способом передачі знань в середовищі еліти. Причому агрописемні суспільства високо стратифіковані. Це також означає, що влада і культура в них відповідає статусу їх носія. Верхівку цих суспільств утворюють кілька нечисленних, але впливових еліт, організованих в горизонтальні страти, що включають касти військових, бюрократів, священників і аристократів, які використовують культуру – свою культуру, щоб відділити себе від іншої частини суспільства. Основне населення держави складають сільськогосподарські виробники, які також розділені, але цього разу на вертикальні співтовариства, що володіють власною народною культурою і звичаями. Внаслідок економічної необхідності ці невеликі селянські общини замкнені на собі, і їхні місцеві

культури майже непомітні. Члени кожної такої общини пов'язані один з іншим контекстуальною комунікацією. Отже, культура буває або горизонтальною, як соціальна каста, або вертикальною, що розмежовує невеликі місцеві общини. Тому в стратифікованих агрописемних суспільствах немає ні можливості, ні прагнення до створення єдиної для усіх представників цієї держави гомогенної культури, а тому існування націй неможливе. Насправді єдина страта, яка могла б бути зацікавлена в такому культурному імперіалізмі, духовенство, – або не проявляє цікавості до поширення своїх норм і звичаїв на все суспільство, або не має для цього ні ресурсів, ні практичної можливості” [16, с. 67–68]. До речі, Е. Сміт у наведеній цитаті згадує про державу, але української держави на момент написання Пересопницького Євангелія ще не було, хоча, як відомо, нації можуть формуватися і за відсутності державних структур.

В. Ричка правий у тому, що друкування Пересопницького Євангелія дало початок розвитку друкованого слова, української мови. А ось що думає про виникнення націй Б. Андерсон, який пише про Західну Європу, але цей вислів проектується і на українське суспільство. “Виникнувши одного разу, ці друковані мови по-різному сприяли росту національної свідомості: шляхом створення поля комунікації, шляхом надання мові того чи іншого народу стандартної форми і тим самим вибудовування образу національної старовини; і, нарешті, шляхом створення нових мов влади в новій культурній ієрархії діалектів і мов. Так була підготовлена сцена для глобального поширення ідеї нації” [16, с. 252].

Отже, з друком Пересопницького Євангелія можна говорити про становлення українського народу і появу з часом національної ідеї. Щодо виникнення української нації, то її започаткуванням і не більше (пригадаймо, що західноєвропейські нації сформувалися лише після Великої Французької революції) можна вважати початок VII століття, коли, як пише далі Б. Андерсон, “опис національних історій і модернізація друкованої мови при допомозі підручників граматики, словників та іншої навчальної літератури розпалили вогонь національної свідомості” [16, с. 253]. На цей час це вже все було, починаючи з кінця XVI століття: і Острозька академія, і відома школа Львівського братства, і “Тренос, або Плач за Святою Східною Церквою” Мелетія Смотрицького, і літературна продукція полемістів, і, нарешті, Києво-Могилянська академія.

Треба зауважити, що навіть початкові етапи формування національної ідентичності передбачають існування у кожного члена майбутньої нації образу, пов'язаного з “рідною землею” гомогенної спільності, об'єднаної єдністю мови й історичної долі. Це завдання виконує система освіти. В ситуації, коли національна державність, що підтримує систему загальної освіти, відсутня, як у випадку з українським суспільством, протонаціональні рухи створюють альтернативні інститути національної освіти, які вже були на той час в Україні, і здійснюють зусилля щодо її легітимізації.

Отже, культурну пам'ять нашого народу, починаючи з XVII століття, можна ідентифікувати вже як пам'ять протонаціональну, яка, разом з тим, набуває всіх ознак культурної травми, оскільки зачіпає проблему існування, особливо після утворення Речі Посполитої, “ми-ідентичності” українського народу.

Поняття культурної травми набуває свого поширення в кінці XX століття. Дискурс травми, як зазначає П. Штомпка, підмінив у області теорії соціально-історичних змін пануючі колись дискурси прогресу і кризи [17, с. 4]. Травма значною мірою стала категорією соціально-гуманітарного аналізу.

Концептуалізації травми присвячені праці відомих сучасних дослідників, сформувалися кілька підходів до розуміння культурної травми. Дж. Александер цілком обґрунтовано розділяє їх на натуралістичні і соціокультурні. “Натуралістичні” підходи розглядають сутність травми як саму травмуючу подію. Вони можуть бути розділені на дві версії – “просвітницьку” і “психоаналітичну”. Перша з них трактує під травмою раціональну відповідь на травматичний вплив, направлений на індивіда або на групу [11, с. 9]. Друга переносить акцент на індивідуально-психологічні механізми. Джерелом травми тут може

бути не тільки зовнішня подія, але й повернення пам'яті про придушений негативний досвід [8, с. 18]. Психоаналітичні концепти “витіснення”, “повернення витісненого” переносяться, таким чином, на соціальні спільноти і культури.

У рамках соціокультурного підходу підкреслюється, що та чи інша подія сама по собі не є травмою. Травмою вона стає тільки в межах відповідної інтерпретації [2, с. 8]. Подія, яка може бути визначена як культурна травма, – вважає Н. Смелзер, – має відповідати трьом ознакам: справляти негативний вплив; бути представленою як непереборна; розглядатися як загроза самому існуванню суспільства, або руйнівна для фундаментальних культурних підвалин [18, с. 44]. “Травма має місце тоді, коли члени соціальної спільноти відчувають, що вони піддалися впливу жакливної події, яка залишила невиправний слід у їхній колективній свідомості, назавжди залишаючись у їхній пам'яті і змінюючи їх майбутню ідентичність фундаментальним і невідворотним чином” [2, с. 1].

Й. Рюзен, об'єднуючи у своєму підході “психоаналітичну” і соціокультурну перспективи аналізу, визначає культурну травму як катастрофічну кризу, що “руйнує структуру породження змісту і перешкоджає її відновленню таким чином, щоб вона могла виконувати ті самі функції, що і зруйнована; руйнує здатність історичної свідомості перетворювати послідовність подій в усвідомлену й значущу оповідь”. Травма, що породжує розрив неперервності історичного досвіду і ставить під сумнів ідентичність, – це така історична подія, яка “...вже тим, що відбулася, руйнує... культурні можливості його розміщення в історичний порядок часу...” [15, с. 41–43, 821–822]

І з цим не можна не погодитись, оскільки події, що відбувалися на теренах української землі після Люблінської унії і спричинили культурну травму українського народу.

Нагадаємо найбільш знакові факти цієї травми. Одразу після унії, того таки 1569 року, було здійснено перепис вільних земель у трьох українських воєводствах і король почав роздавати їх польській шляхті. Відбувалася інтенсивна полонізація південної Київщини і Полтавщини. Шляхта постійно запроваджувала тут фільваркові господарства, панщину. За Литовським статутом 1588 року селяни остаточно закріпачувались, встановлювався двадцятирічний термін розшуку селянина-втікача. Більшість міст в Україні належала польським панам. Але навіть у державних, так званих “королівських містах”, українцям ставили всілякі перешкоди при вступі до ремісничих цехів, обмежували територію їх проживання. Серед української знаті після Люблінської унії посилюється полонізація. Примусово насаджується польська культура, мова, освіта, католицька релігія, яку особливо завзято запроваджував орден єзуїтів. Крім того, сполонена українська знать отримувала в Речі Посполитій незрівнянно вищий соціальний статус і можливості швидкого процвітання на державній службі. Люблінська унія значно загострила релігійні проблеми. Широкі верстви українського населення – селянство, міщанство, дрібні та середні шляхтичі – противились покатоличенню і відстоювали православну грецьку віру. В цій боротьбі дедалі значнішу роль відігравали братства. В другій половині XVI століття їх діяльність набуває як культурно-просвітницького, так і політичного характеру. Вони перетворилися у могутню силу, що виступала за оновлення православної церкви і це викликало занепокоєння українських православних ієрархів. Більшість з них була згодна на унію з католицькою церквою для збереження свого становища і зрівняння у правах з католицькими церковниками. Одночасно до унії прагне римська курія, щоб поширити своє панування на українській землі. Внаслідок певного компромісу 1569 року була підписана Брестська церковна унія. Православна церква після собору опинилася фактично поза законом. Уніати захоплювали православні церкви, їх майно, прихильники православ'я зазнавали утисків і переслідування. Уніатська церква, що виникла, почала сприяти посиленню полонізації українського населення. Але широкі маси українців: селяни, міщани, нижче духовенство, козаки, частина шляхти вперто боронили свою грецьку віру. Отже, внаслідок Брестської унії 1596 року релігійні протиріччя ще більше загострилися. Православна церква перед небезпекою своєї загибелі пішла в 1599 році на союз з протестантами Речі Посполитої. Але і цей відчайдушний крок не приніс бажаного [12].

Все це не могло не травмувати культурну пам'ять тодішнього українського суспільства і наступних поколінь, наслідком яких була національно-визвольна війна під проводом Б. Хмельницького.

Порушуючи питання культурної пам'яті і культурної травми, треба зазначити один позитивний момент, як не дивно, цього явища. Тут варто зіслатися на голландського філософа Френкліна Рудольфа Анкерсмита, який писав, що нова ідентичність переважно формується травмою від втрати колишньої ідентичності, і в цьому полягає її основний зміст [13]. Іншого змісту у неї, власне, і немає, є лише усвідомлення неможливості знову віднайти те, що було безповоротно втрачене. В такій ситуації знання про минуле виявляється єдиним засобом, здатним пояснити нам, чому ми вже не можемо бути тими, ким ми були раніше. “Становлячись тими, ким вони більше не є”, окрема людина, нація чи культурне співтовариство бачать своє попереднє життя крізь екран знання, яке такою самою мірою дає об'єктивну картину цього життя, якою виражає неможливість знову пережити і присвоїти його. В цьому, як вважає Ф. Р. Анкерсміт, полягає основна особливість травматичного досвіду, який дає початок історичному знанню. Історичну травму не можна ні згладити, ні замінити ніяким новим знанням про минуле, оскільки вона сама є необхідною умовою для виникнення такого знання. Величезна кількість уже написаних творів і тих, що пишуться, присвячених таким ключовим подіям європейської історії, як Велика Французька революція, індустріальна революція, дві світові війни або розпад соціалістичного табору, говорить про те, що рани, залишені ними, не заживають і продовжують конституювати зміст нових видів колективної ідентичності. “Ми можемо сказати, – пише Ф. Р. Анкерсміт, – що наша колективна ідентичність – це сукупність рубців у нашій колективній душі, рубців, залишених вимушеною відмовою від попередньої ідентичності, рубців, які ніколи не можна буде згладити повністю і які завжди будуть викликати в нас довгу і нескінченну біль... Минуле буде йти за нами як минуле кохання: відсутнє, але саме тому завжди так вкрай трагічно присутнє в нас” [13].

Наведений розгорнений погляд роздумів Ф. Р. Анкерсмита з приводу культурної травми дає нам можливість обґрунтувати думку про те, що травма, яку пережив український народ як етнос у період польсько-литовського панування, дала поштовх до формування нової національної ідентичності.

Особливо ми почали “ставати тими, ким ми більше не є” із зміцненням козацтва як стану, посиленням його антипольських настроїв, участі запорожців у війнах, які вела Польща, їх участі в захисті кордонів від нападів татар, а також зверненні урядів різних держав за військовою допомогою до козаків. Все це мало наслідком самоусвідомлення козацтвом своєї окремішності від інших суспільних станів, що спричинило початок самоідентифікації усієї української нації.

Список використаних джерел

1. Арнаутова Ю. Е. От memoria к “истории памяти”. – М.: Наука, 2003.
2. Alexander J. C. Toward a Theory of Cultural Trauma // Cultural Trauma and Collective Identity. – L.; Berkeley, 2004.
3. Assmann J. Das Kulturelle Gedachtniss. S. 21; Idem Kollektives Gedachtniss und Kulturelle Identitat // Kultur und Gedachtniss/Hg. v. J. Assmann, T. Holscher. Frankfurt a. M., 1988.
4. Див.: Васильев А. Г. Мемориализация травмы в культурной памяти: “Падение Польши” в польской историографии XIX века // Образы времени и исторические представления. Россия. Восток. Запад. – М.: Круг, 2010.
5. Верстюк В. Українська революція: метафори, предмет, інтерпретація // Україна–Росія: діалог історіографій.
6. Киридон А. Конструкт “колективна пам'ять” у фокусі часу: теоретичний дискурс // Україна–Європа–Світ. Тернопільський національний педагогічний університет ім. В. Гнатюка. Вип. 3. – Тернопіль. – 2008.
7. Коник А. “Історична пам'ять” та “політика пам'яті” в епоху медіакультури // Вісник Львівського університету. Серія журналістика. Вип. 32. – Львів. – 2009.
8. Caruth C. Unclaimed Experience: Trauma, Narrative and History. – Baltimore, 1996.
9. Масенко В. Історична пам'ять як основа формування національної свідомості // Український історичний журнал. – 2002. – № 5.
10. Новікова К. Історична пам'ять і етнічність // Збірка студентського наукового товариства “Таудеамус Ігітур” (Історичний факультет). – Донецьк: ДонНУ, 2001. – Вип. 4.
11. Neal A. National Trauma and Collective Memory. – N-Y., 1988.
12. Народні повстання XVI – 30-х рр. XVII ст. // <http://coolreferat.com>.
13. Олейников А. Становясь теми, кем мы больше не являемся // <http://sinjdivan.narod.ru/sd4rezl.htm>.
14. Ричка В. Києво-руська проблематика в українській історіографії останнього десятиліття // Україна–Росія: діалог історіографій. Матеріали міжнародної наукової конференції. – Київ-Чернігів: Деснянська правда, 2007.
15. Розен Й. Кризис, травма и идентичность // “Цепь времен”: проблемы исторического сознания/Отв. ред. Л. П. Репина. – М., 2005. – С. 41–43; Див.: Васильев А. Г. Мемориализация травмы в культурной памяти: “Падение Польши” в польской историографии XIX века.
16. Смит Э. Национализм и модернизм. – М.: Пракис, 2004.
17. Szotmka P. Cultural Trauma: the Other Face of Social Change // European Journal of Social Theory. – 2000. –

Vol. 3 (4). 18. *Smelses N. J. Psychological Trauma and Cultural Trauma // Cultural Trauma and Collective Identity. – N-Y., 1997. 19. Яковенко Н. Нова доба – нові підручники. Про потребу дискусії над підручниками з історії України / <http://www.novadoba.org.ua/data/metod/yakovenko.rtf>*

Александр Удод, Михаил Юрий

**МЕМОРИАЛИЗАЦИЯ ИСТОРИЧЕСКОЙ И СОЦИОКУЛЬТУРНОЙ ТРАВМЫ
УКРАИНСКОГО НАРОДА ПОСЛЕ ПОЛЬСКО-ЛИТОВСКОГО ЗАВОЕВАНИЯ**

В статье идет речь об исторической памяти, как травмы украинского народа после польско-литовского завоевания.

Ключевые слова: память, миф, идентичная группа, нация, общественное сословие.

Olexandr Udod, Mykhaylo Yuriy

**MEMORIALIZACION OF HISTORICAL AND SOCIO-CULTURAL INJURY OF THE
UKRAINIAN PEOPLE AFTER POLISH-LITHUANIAN CONQUESTING**

The article tells about historical memory, as the injury of the Ukrainian people after Polish-Lithuanian conquest.

Key words: memory, myth, identical group, nation, social status.

УДК 94 (477)

Алла Киридон, Сергій Троян

НОВІТНЯ ПОЛЬСЬКА ВІЗІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ ІСТОРИЧНОГО МИНУЛОГО

Наукова розвідка присвячена аналізу теоретико-методологічного підходу сучасного польського історика Войцеха Вжосека до вивчення процесу пізнання минулого на основі проникнення в його культурну складову, окреслену авторами як культурне приписування.

Ключові слова: історіографія, минуле, культура, культурне приписування.

Новітня історична наука демонструє розмаїття підходів у сфері її теорії та філософії, методології історичних досліджень і контекстуального аналізу історичного процесу в дослідженнях зарубіжних авторів. Професор історичного факультету Центральноєвропейського університету в Будапешті Альфред Рибер у доповіді, виголошеній на Міжнародній науковій конференції “Виклики сучасної історіографії: світовий та український контексти” (Львів, 9–10 листопада 2001 року) виокремив принаймні п’ять основних моделей історіографічної практики, які найчастіше використовують західні історики: цивілізаційну, історико-соціологічну, глобалістську, емпірицистську і “дифузійністську” [5]. Водночас здійснюються активні пошуки такого синтезу методологічного досвіду в історичному пізнанні, який відкидає як сцієнтизм з його вірою в об’єктивність, так і абсолютний скептично-релятивістський оптимізм постмодернізму. Цей синтез скерований зокрема у напрямку того, що називають культурологічним підходом в історії. Можна також говорити про надання переваги методологічному еkleктизму того типу, який часто зустрічається у сфері історичної антропології.

Не можемо не відзначити, що українська історична наука останнім часом розвивається у руслі відповідних європейських і світових тенденцій. Це, на наш погляд, не суперечить і двом уповні обґрунтованим точкам зору на сучасний стан справ в українській історіографічній практиці. Перша належить академіку НАН України, директору Інституту історії України НАН України Валерію Смолю, який констатує цілковите переважання прикладних розробок над теоретичними, есеїстичний та афористично-публіцистичний, а не аналітичний характер “теоретизування”, ідейну автаркію з її пристрастю самотужки “винаходити велосипед” [2, с. 7]. Натомість завідувач кафедри у Львівському національному університеті імені Івана Франка професор Леонід Зашкільняк дає визначення реалій сучасного стану розвитку української історіографії “як перехідного: від заідеологізованого історіописання в рамках радянського “марксистсько-ленінського” дискурсу до нових підходів, властивих світовій історичній думці” [3, с. 8].

Назагал уважаємо за доречне констатувати, що характер, внутрішню суперечливість і драматизм цієї ситуації доволі влучно передають міркування французького історика Франсуа Доса: “Новий історичний дискурс, достоту, як і попередній, пристосовується до влади та навколишньої ідеології. [...] Ця історія вбирає у себе сновиддя, притлумлені інстинкти, намагаючися досягти консенсусу з проблемами нашого сучасного суспільства, а на історика покладено обов’язок розгребти всі ці аномалії...” [6, с. 223]. Водночас, не поділяючи песимізму авторки наведеної цитати, переконані, що попри всі умовності та висловлені зауваги стосовно сучасного стану української історичної науки, не можна не помітити таких очевидних позитивів, як істотне розширення “території історика” (термін за назвою написаного в 1973 році нарису Леруа Ладюрі), збагачення арсеналу пізнавальних технік і

успішне використання методологічних підходів з арсеналу новітньої світової історичної думки.

У контексті сучасного історіографічного дискурсу, серед свого роду брендів постатей істориків помітне місце займають польські науковці, які виростили на сприятливому ґрунті високого професійного дослідження проблем методології історії і фахового авторитету вченого зі світовим ім'ям Єжи Топольського (1928–1998) [6–8]. До аналізу його праць і визначення місця в світовій історичній науці звернулися також українські часописи [4].

У фокусі постійної уваги перебувають і учні, продовжувачі справи Є. Топольського. Зокрема звертаємо увагу на плідну наукову працю співробітників закладу методології історії та історії історіографії Університету імені Адама Міцкевича в Познані під керівництвом професора Войцеха Вжосека (Wojciech Wrzosek). Саме він запропонував неординарні наукові підходи до розуміння сучасних історичних та історіографічних процесів, які набули поширення далеко за межами польської держави [1, 10–14]. “Історіографія є одним з найбільш систематичних свідчень долі культури, – відзначає В. Вжосек. – При цьому вона є записом людського – імпульсного, рефлексійного – метафоризування світу. Одночасно вона є його антропоморфізуванням і гуманізуванням. Історична уява розуміє світ у своєму класичному варіанті безпосередньо, у некласичному – опосередковано, в перспективі антропоморфізування” [13, с. 131]. На цій основі польський історик робить цікавий висновок: “Це дозволяє підігнати світ до людського виміру або, інакше кажучи – конструювати його на людський манер. Історіографія і історичне мислення, особливо те традиційне, близьке фігурам публічного дискурсу” [13, с. 131]. Такий підхід – не що інше, як своєрідне “конструювання” історичного й історіографічного процесу, пошук новітньої неординарної точки зору на здавалося б усталені речі й явища.

Пропонована Читачу розвідка є науковим аналізом монографії керівника закладу методології історії та історії історіографії Університету імені Адама Міцкевича в Познані професора Войцеха Вжосека. Йдеться про вперше перекладену на українську мову й опубліковану в Україні наукову розвідку, яка включає дві праці польського історика [1]. Перша з них – “Історія – Культура – Метафора” [11] – стала вагомим підсумком габілітаційного дисертаційного дослідження і побачила світ ще в середині 1990-х років, а нещодавно була перевидана з авторськими доповненнями і уточненнями [12]. Друга – монографія “Про історичне мислення” [13] – була логічним продовження попередньої праці.

Розпочинаючи першу книгу, В. Вжосек чітко сформулював дві обставини, які спонукали його до порушення такої вагової наукової проблеми [12, s. 19, 24].

По-перше, необхідність окреслити аргументи на користь того, що рефлексія над історією і історіографією може мати успіх лише у тому випадку, коли вона розуміється як галузь культури. Відповідно, історія лише настільки зможе вважатися наукою, наскільки останню попередньо вдасться інтегрувати до простору культури.

По-друге – наукову потребу дати опір модерністській історіографії, яка сформувалася у межах “нової історії” на основі соціологізму, функціоналізму, структуралізму та марксизму. Цей напрямок історіописання став по суті спробою реалізації програми неподієвої історії шляхом унауковлення історії в дусі *social science*. Модерністська історіографія є процесуальною, структурною й квантативною, обмежує сферу інтересів історії надіндивідуальними явищами і недоступними свідомості історичними феноменами. Незгоду з таким підходом виражає *nouvelle histoire* у вузькому сенсі слова, тобто – історична антропологія.

Одразу зауважимо, що такі резони зберігали свою актуальність і при написанні другої монографії, яка через майже півтора десятиліття стала фактично продовженням, розвитком і поглибленням першої.

У праці “Історія – Культура – Метафора” польський історик виходить з того, що історіографія, яка генетично походить від літератури, обрала в нові часи фатальний шлях самоідентифікації з наукою, при одночасному замовчуванні всього того, що в її ідентичності

не узгоджувалося чи навіть суперечило тій тенденції. Зміни методологічного образу історіографії, які відбувалися у новітню добу, здійснювалися значною мірою в річищі того розуміння науки (її цілей, методів, істини, об'єктивності тощо), яке пропонує сучасний позитивізм. Отже, історія посіла місце в просторі культури на перетині тих тенденцій, які вели її до science і навпаки – залишали на терені *lettre*. Подібне розташування спричинило перманентну кризу її ідентичності, яка стала водночас стимулятором розвитку і джерелом постійно виринаючого “комплексу меншовартості”. У результаті, на думку В. Вжосека, історія не є ані наукою, ані мистецтвом – як з точки зору витонченого епістемологічного аналізу, так і пересічної думки читачів історичних праць [12, s. 20].

У форматі такого підходу, що вповні закономірно, дослідник виклав своє бачення завдань епістемології історії, в загальних рисах окреслив обрану для конкретного історіографічного аналізу інтерпретаційну концепцію. При цьому автор зосередився на двох головних аспектах: по-перше, на проблемі так званого культурного приписування і пов'язаній з ним ідеї історичної метафори; по-друге, на характеристиці проблемного поля епістемології історії [12, s. 25].

У першому випадку йдеться про здатність конкретної культури “усвідомлювати” деякі риси, діапазон, обсяг і зміст антропоморфізації. Іншими словами, спроможність певної культури розуміти, які саме антропоморфізми вона вселяє в інші культури. Розпізнавання цього стану надає можливість принаймні частково контролювати неминуче, як здається, культурне приписування. Історія, як одна зі сфер культури, поділяє з нею усі ці властивості. Звідси, позиція сучасної історичної науки до минулого (особливо – віддаленого) є нічим іншим як ставленням однієї культури до іншої, стосунком культурного приписування [12, s. 26].

Стосовно другого аспекту, то процес історичного пізнання у контексті культурного приписування зачіпає “глибинні пласти культури” [12, s. 28], що безпосередньо визначають, як саме ми структуруємо, категоризуємо і метафоризуємо світ, а також – який його образ формується у нашій свідомості й згодом передається іншим особам у процесі комунікації. В. Вжосек концентрує увагу на провідній думці свого контексту: “Устрій, який ми приписуємо світові, не є тим порядком, що дійсно існує в ньому. Ми надаємо сенсу оточуючій нас дійсності, обираючи за провідника базові сенси культури” [12, s. 28]. Це не що інше як метафоризування історичного минулого. А, отже, в процесі історичного пізнання і, відповідно, культурного приписування надзвичайно важливе місце займає метафора як змістовний компонент процесу вивчення історичного минулого чи пізнання світу.

Звідси, важливі два висновки польського історика.

Перший: “...кожен дослідник, який розмірковує над певним явищем, привносить своїм мисленням потребу фіксації змін у часі і сягає сутності процесу генези. Цю проблему можна сформулювати й по-іншому. Культура, яка досліджує, приписує піддослідній дійсності власні домінуючі метафори (у рікерівському розумінні цього вислову), історіографічні метафори та темпоральність, згідно з якою й починає помічати у сфері дослідження те, що вона окреслює як зміни і незмінності. Це – характерне для культури, яка досліджує, розуміння зміни, “уявлення” про рух і розвиток” [12, s. 30].

Другий стосується визначення меж культурного приписування, яке відбувається у процесі історичного дослідження: “По-перше, це – внутрішня логіка культури... По-друге, напевно йдеться про темпоральність і просторовість, які містяться у просторі сенсів, що приписуються досліджуваній дійсності. Нарешті, це (що є особливо важливим для нас) – таємно пов'язані з ними історіографічні метафори, базові ідеї, категорії, символічні парадигми або ... стереотипи історичного мислення” [12, s. 32].

При цьому метафори генези й розвитку є одними з таких, які зазвичай приписуються і формують категоріальну мережу традиційної історії. Оновлюючись упродовж століть, вони й надалі існують у зв'язках з іншими категоріями. Ці метафори визначають, якими можуть бути конкретно-історичні образи світу і людини. Вони позначають межі історичності візії людини в світі, які окреслюються в певні історичні епохи та виражаються різними

історіографічними орієнтаціями або видатними істориками. Навіть побіжне ознайомлення з історіографічними метафорами засвідчує їх неоднозначність і мінливість у часі. Звісно ж, засновані на цих метафорах образи історичного світу мусять бути неоднорідними: вони окреслюють різні типи устрою світу, затверджують різні моделі людини у ньому.

З огляду на відзначене вище, В. Вжосек вводить поняття “історіографічної метафори” як категорії, що використовується в епістемологічно орієнтованому історіографічному аналізі й має такі самі властивості, які і будь-яка інша метафора [12, s. 37]. Далі польський історик уповні вмотивовано всебічно аналізує мовну метафору, неklasичне поняття метафори, метафоризування як абстрагування і моделювання, логічну схему і риторичний сенс метафори, її евристичні функції, а також генезу і долю.

На такій теоретико-концептуальній основі встановлення внутрішнього зв'язку між історією, культурою (культурним приписуванням) і метафорою постає обґрунтована верифікація головного завдання епістемології історії: “...у кінцевому підсумку мета епістемології історії полягала б у пошуку, відкритті і з'ясуванні генези та ролі метафор, які формують інтерпретаційну базу історичної науки. А, отже, також – у реконструюванні й інтерпретації генези та функцій історіографічних метафор, які формують візію світу і людини, тобто – мисленневий фундамент історіописання. ... епістемологія історії прагне з'ясувати діапазон і сферу культурного приписування, яке полягає у привнесенні до досліджуваної дійсності історіографічних метафор” [12, s. 48]. На основі саме такого підходу до процесу історичного пізнання В. Вжосек надалі проаналізував суперечку про метафори у сучасній французькій історіографії (зокрема, на прикладі розгляду долі метафори-поняття “революція”); зупинився на процесі виникнення модерністської історіографії та впливу на неї культурного приписування й історичних метафор, насамперед у контексті історизації економічної науки і економізації історії; подав власну візію поміркованого модернізму, зокрема броделівського метафоризування світу; нарешті, висловив своє ставлення до постання немодерністської історіографії, тобто історичної антропології.

Професор з Університету імені Адама Міцкевича особливу увагу звернув на той факт, що “історична антропологія виростає, подібно як модерністська історія, з опозиції щодо класичної історії” [12, s. 139]. Він пише: “Історія, згідно тверджень Ле Гоффа і Гуревича, є нічим іншим як суспільною історією культури – культури в антропологічному сенсі, а значить цілісністю того, що називається матеріальною і духовною культурою у їх гомогенній єдності” [12, s. 140].

Войцех Вжосек вказує на ще одну важливу обставину в сенсі своїх розмірковувань над процесом і змістом історичного пізнання. Мова йде про те, що антропологія історична або антропологізування історії в ненауковому дусі спричинилося до дослідження менталітету – “системи образів, уявлень, що в різних суспільних групах і верствах, які становлять суспільство, різняться співзвучністю, але завжди лежать в основі людських уявлень про світ і їх місце в ньому і в результаті визначають поступки і поведінку людей” [12, s. 138, 142]. Упродовж 60–80-х років ХХ століття, за твердженням Карла Гінзбурга [12, s. 143], історія ментальності, що охопила простір від соціології культури до історичної антропології та психології досвіду [12, s. 146], стала ядром “нової історії”. Такий успіх поняття “менталітет” (або “антропологічного розуміння культури як мисленневої дійсності” [12, s. 150]) насамперед пов'язаний з тим підходом до історичної науки, який можна окреслити як антропологічний. Висновок В. Вжосека логічно випливає з його попередніх міркувань: “Історична антропологія, так як ми її тут розуміємо, є орієнтацією неklasичної історіографії, що виростала на хвилі критики класичної, позитивістської подієвої історії” [12, s. 148].

Підсумовуючи своє дослідження над “історією”, “культурою” і “метафорою”, автор монографії відзначає, що “плодом боротьби з класичною історіографією, яку ведуть “нові історики” з кінця тридцятих років (ХХ століття – авт.), стала не тільки рівноправність для іншої історіографії, але й, що важливіше, – глибока трансформація історії як науки” [12, s. 151]. Отож, в історичній науці вже не буде повороту до “старої історії”. Це значить, висновує В. Вжосек, що “метафори безпосередньої антропоморфізації минулого світу будуть

тим певніше дезавуйовані, чим частіше мислення про історію буде виводитися з розуміння її культурної спадщини” [12, s. 153].

Оригінальним і науково значущим продовженням його монографії “Історія – Культура – Метафора” стала нова праця – “Про історичне мислення” [13]. Обидві вони, на думку В. Вжосека, “взаємно діалогуючі”, дають спільний погляд на концепцію, яка ініціювала стиль мислення першої з представлених наукових розвідок [12, s. 5].

Надзвичайно влучним епіграфом до книги “Про історичне мислення” можуть слугувати слова самого автора, подані на звороті обкладинки. Історик, зокрема, зазначив: “Все, що знаємо, що переживаємо і що тлумачимо як минуле, яке знаходиться в історіографії, береться з досвіду мислення про нього, а не з нього самого”. При цьому він підкреслив, що головною темою його пошуків є “віднайдення причин мисленневих, що стоять за дослідницькими (пізнавальними) актами, які здійснює історик. Якщо говорити просто, йдеться про відповідь на питання, як історик мислить, оскільки так, а не інакше, уявляє собі досліджуваний світ, поглиблює його й подає висновки своїх міркувань в окреслений спосіб” [13, s. 7].

Монографічна праця В. Вжосека “Про історичне мислення” має завершену структурно-логічну схему, яка дозволяє наскрізно прослідкувати головну авторську думку. Вона підпорядкована реалізації основної дослідницької мети – розпізнати, “які мисленневі засади стоять за історією, як дослідницькою практикою, та історіографією, як гарантованим способом презентації й подачі її результатів” [13, s. 7]. Звідси, вповні резонно, книга “Про історичне мислення” крім вступної та висновкової частини й списку використаної літератури включає три змістовних розділи. Перший присвячений культурному підходу як моделі історичного мислення й дослідження. У другому В. Вжосек зосередився на аналізі трьох аспектів історичного мислення – культурного, метафоричного та оказіонального (випадкового, спорадичного, нерегулярного) [13, s. 60]. Нарешті, найбільший за обсягом і доволі розлогий структурно третій розділ розкриває різні сторони й образи історичного мислення.

У контексті дослідження процесу історичного мислення відомий польський історик порушив кілька важливих теоретико-методологічних проблем. Пошук шляхів їх розв’язання – це, насамперед, і є те новаторське, що характеризує й вирізняє з-поміж інших монографію В. Вжосека.

Перша проблема – роль культурного чинника або ж культурного приписування (як визначає його польський науковець) в історичному мисленні та дослідженні. Ще в попередній монографії “Історія – Культура – Метафора” В. Вжосек визначив межі культурного приписування, яке відбувається у процесі історичного дослідження: “По-перше, це внутрішня логіка культури. В нашому випадку мається на увазі вірогідно і щонайменше класичне логічне мислення як фундамент мови. По-друге, певно, йдеться про темпоральність і просторовість, які містяться у просторі сенсів, що приписуються досліджуваній дійсності. Нарешті, це (що особливо важливо для нас) таємно пов’язані з ними історіографічні метафори, базові ідеї, категорії, символічні парадигми або (якщо це більше до вподоби) стереотипи історичного мислення” [12, s. 32]. Отже, на думку автора книги, культурна складова виступає як модель історичного мислення та дослідження. У цьому контексті звертаємо також увагу на те, що “мова досліджуваної культури визначає пізнавальні рамки дослідження та межі культурного приписування і встановлює певну відносність пізнання” [13, s. 24].

Друга – історичне мислення має три визначальні складові – культурну, метафоричну і оказіональну. В. Вжосек знову розвиває положення з першої книги про те, що ідея розвитку разом із ідеєю генези становлять підвалини історичного мислення. І далі: “Починаючи від найдавніших письмових пам’яток (включно з найбільш шанованою біблійною традицією і Гомером) вони обов’язково присутні у величезному просторі культури як здебільшого неусвідомлювані “аксіоми” мислення. Я називаю їх історіографічними метафорами” [12, s. 30]. На цій основі дослідник висловив і обґрунтував тезу, “що не існує просто

аксіологічний історичний дискурс” [13, s. 29]. Насправді він є “витвором історичного мислення, який використовують деякі історики” [13, s. 29].

Третя – контекст стилів історичного мислення загалом, релігійних явищ зокрема. В узагальнюючому вимірі “ми таким чином стилізуємо мислення і наратив, аби створити лінію міркування, яка б вела від найдавнішої збірної думки або афористичного проблеску інтелекту через прояви безперервного поступу аж до її сьогоденної досконалості або хоча б зрілості” [12, s. 67]. У плані аналізу змістовно-стильової складової мислення про релігійні явища, на думку Автора, важливо розуміти, що наукова історична візія релігії перебуває в постійному діалозі з поза науковими [13, s. 65]. Водночас, “великим досягненням історичного пізнання є спрямування уваги істориків на мислення людей у минулому” і, насамперед, “системи думки, сукупність переконань і цінностей, ментальні структури, колективну свідомість і т.п. надіндивідуальні риси мінливої мисленневої дійсності або культури в прийнятному мною розумінні цього поняття” [13, s. 67]. Тобто, автор монографії має на увазі саме релігійне мислення як таке, що не лише потужно ув’язане в культурний контекст, а й безсумнівно впливає на розуміння перебігу, результатів і підсумків історичних подій.

Четверта – розуміння різниці між поняттями “бачити” й “знати”. В. Вжосек, і це важливо, виокремлює “роль очевидця в історичних дослідженнях” [13, s. 88] та розглядає значення й вірогідність інформації “безпосереднього свідка” [13, s. 94]. При цьому він пов’язує історіографію з колективною пам’яттю, оскільки обидві ґрунтуються на “слідах минулого” [13, s. 88]. І саме “ці сліди, які за потреби називаються історичними джерелами, підтримують тяглість пам’яті й історіографії” [13, s. 88]. Свідчення минулого є початком відліку для формулювання наративних образів минулого, а також базисом для тягlosti колективної пам’яті. Звідси, і на цьому наголошує польський професор, як у випадку історіографії, так і пам’яті, особливу роль відіграють свідки – безпосередні й опосередковані – подій. Суголосно Л. Флеку автор монографії підкреслює ключову роль свідка для класичної історіографії: “... Незалежно від того, чи джерельною основою історії є опосередкований чи безпосередній свідок, повідомлення усне чи письмове, саме присутність учасника подій становить для класичної історії особливу вагу при підтвердженні достовірності подій, описаних істориком” [13, s. 89].

П’ята – співвідношення класичної і некласичної (неконвенційної – ми вживаємо тут термін польської дослідниці Еви Доманської – Domańska E. *Historie niekonwencjonalne. Refleksja o przeszłości w nowej humanistyce* / Ewa Domańska. Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 2006 – авт.) історії науки. Як дослідник глибинних взаємозв’язків і протистоянь між ними, В. Вжосек, насамперед, зосереджується на тій обставині, що “класична, традиційна історія науки прагне концентрувати свою увагу на тому, що становить специфіку наукового пізнання... вказує на особливість науки, її внутрішніх цілей і засад пізнавального поступу” [13, s. 99]. Відтак, ставлення до правди розмежовує класичний і некласичний підходи. “Якщо історія науки ґрунтується на її класичному розумінні, яке сприймає правду як цінність понадісторичну, то... за дійсність, що її пізнає ця наука, визнає ту, яка описана на основі сучасних наукових концепцій і теорій” [13, s. 100], – слушно зауважує історик. Тим самим, його монографія “Про історичне мислення” є водночас логічним і вмотивованим продовженням складного і вагомого в концептуально-методологічному плані процесу наукового конструювання сучасного дискурсу історії науки.

Шоста – проблема джерела в сучасній історії й можливості дослідження новітньої історії, яка ставиться під сумнів окремими науковцями. Разом з тим вона є базовою для всього процесу історичного дослідження, доведення гіпотез і висновків історичного мислення, врешті – верифікації історичного знання. Безсумнівно, основою праці історика є всебічний аналіз джерел і джерело завжди залишатиметься його найбільшою цінністю. Однак треба пам’ятати, на що звертав увагу й Є. Топольськи, учнем якого є В. Вжосек, що одного лише джерела недостатньо [9, s. 34 i dalej]. Необхідно розуміти, що джерельна інформація має тим більшу здатність “говорити” або “свідчити”, чим більш різномірні

питання ставитиме дослідник до історичних джерел. А це, у свою чергу, вимагає всебічного позаджерельного аналізу й роботи історичного мислення.

Історіографію сучасної історії В. Вжосек вважає “подієвою та політичною” [13, s. 124]. Він дотримується думки, що “перед новітньою історіографією не стоїть жодне складніше завдання, ніж перед історією віддалених часів” [13, s. 122]. Авторські рефлексії вибудовуються навколо поширеної позиції щодо неможливості здійснення аксіологічно нейтрального, об’єктивного, тобто правдивого, дослідження близького минулого: “...Нетенденційна новітня історія є неможливою. Близьким минулим мають займатися дослідники сучасності: соціологи, економісти, культурні антропологи, а поза наукою – публіцисти, політики, митці, ідеологи” [13, s. 116]. Натомість польський вчений пропонує вповні логічний висновок щодо практичної відсутності різниці між пізнанням, а отже й історичними джерелами минулого і сучасного. “Наскільки найближче минуле затуляє доступ до себе міцніше, ніж віддалене минуле, справа дискусійна. З перспективи пізнавальної, тобто з перспективи історіографії, не бачу принципової різниці” [13, s. 122], – читаємо в монографії. “Історіографія бере собі у свідки джерельне свідчення, використовуючи його як алібі” [13, s. 122], – слушно зазначає В. Вжосек.

Насамкінець, звертаємо увагу на ще одну надзвичайно принципову авторську позицію. Вона стосується того, що в жодному випадку історичне мислення, увесь хід історичного пізнання і, відповідно, історіографічний процес не дають можливості встановити повну або абсолютну історичну правду. Звідси, очевидно, не може бути і жодної монополії на таку правду чи то з боку представників класичної (традиційної, позитивістської) історіографії, чи то по стороні прихильників неklasичних (нетрадиційних, неконвенційних) підходів до вивчення історичного минулого. На наш погляд, В. Вжосек вповні резонно пише: “Від жодної історіографії не слід очікувати остаточної, універсальної або абсолютної правди. Не можна очікувати, що історіографія зреститує світ таким, яким він був, або хоч би покаже події такими, якими вони були... Таким чином, образ того світу, який дає нам історіографія, то тільки мисленневий його образ і його мовний запис” [13, s. 123]. Отже, історичне мислення лише відображає певний допустимо можливий світ минулого, який можна і треба досліджувати та конструювати, спираючись на відповідні історичні джерела, сучасний стан культурного розвитку, рівень досягнень історичної науки й інформаційно-технічні можливості операціоналізації історичних фактів.

Загалом монографії професора В. Вжосека [1] як синтез дослідження історичного минулого, культурного приписування, метафоризування, історичного мислення порушують низку актуальних проблем теоретико-методологічного плану. Пошук і варіанти відповідей Автора, на наш погляд, привернуть увагу істориків (як класичного/традиційного, так і неklasичного/неконвенційного підходів) до вивчення нових аспектів історичного пізнання. З точки зору перспективи, цікавою видається підготовка дослідження компаративного характеру передусім польських науковців, а в подальшому – українських і польських істориків.

Список використаних джерел

1. *Вжосек В.* Історія – Культура – Метафора. Постановня неklasичної історіографії; Про історичне мислення: Монографія / Войцех Вжосек; пер. з польськ. В.Сагана, В.Склокіна, В.Серякова; наук.ред. А.Киридон, С.Троян, В.Склокін. – К.: Ніка-Центр, 2012. – 296 с. – (Серія “Ідеї та Історії”; Вип. 7). 2. *Від Редакції //* Ейдос. Альманах теорії та історії історичної науки. – К., 2006. – Вип. 2. – Ч. 1. 3. *Зашкільняк Л.* Виклики сучасної історіографії: світовий та український контексти // Україна модерна / За ред. Я.Грицака, Л.Зашкільняка, Е.Гийдела / Л.Зашкільняк. – К.–Львів, 2005. – Ч. 9. 4. *Поморський Ян.* Як займатися методологією історії? Довкола концепцій Єжі Топольського / Ян Поморський // Ейдос. – 2006. – Вип. 2. – Ч. 1. – С. 87–97. 5. *Рибер А.* Сучасні підходи до вивчення всесвітньої історії / А.Рибер // Україна модерна. – К.–Львів, 2005. – Ч. 9. – С. 15–33. 6. *Яковенко Н.* Вступ до історії / Н.Яковенко. – К., 2007. 7. *Topolski Jerzy.* Jak się pisze i rozumie historię. Tajemnice narracji historycznej / Jerzy Topolski. – Warszawa, 1996. 8. *Topolski Jerzy.* Wolność i przymus w tworzeniu historii / Jerzy Topolski. – Poznań, 2004. 9. *Topolski Jerzy.* Wprowadzenie do historii / Jerzy Topolski. – Poznań, 2005. 10. *Wrzosek W.* Czy historia ma przyszłość / W. Wrzosek // Gra i konieczność. Zbiór rozpraw z historii historiografii i filozofii historii. – Bydgoszcz: Epigram, 2005. – S. 11–16. 11. *Wrzosek W.* Historia – Kultura – Metafora. Powstanie niklasycznej historiografii / Wojciech Wrzosek. – Wrocław: Wydawnictwo Leopoldinum, 1995. – 155 s. 12. *Wrzosek W.* Historia – Kultura – Metafora. Powstanie niklasycznej historiografii / Wojciech Wrzosek. Wydanie drugie poprawione i uzupełnione. – Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 2010. – 173 s. 13. *Wrzosek W.* O

myśleniu historycznym / W. Wrzosek. – Bydgoszcz: Epigram, 2009. – 143 s. 14. *Wrzosek W.* O trzech rodzajach stroniczości w historii / W. Wrzosek // Pamięć i polityka historyczna. Doświadczenia Polski i jej sąsiadów. – Łódź, 2008. – S. 77–90.

Алла Киридон, Сергей Троян

НОВЕЙШАЯ ПОЛЬСКАЯ ВИЗИЯ ИССЛЕДОВАНИЯ ИСТОРИЧЕСКОГО ПРОШЛОГО

Научное исследование посвящено анализу теоретико-методологического подхода современного польского историка Войцеха Вжосека к изучению процесса познания прошлого на основе проникновения в его культурную составляющую, очерченную автором как культурное приписывание.

Ключевые слова: историография, прошлое, культура, культурное приписывание.

Alla Kyrydon, Sergiy Troyan

CONTEMPORARY POLISH VISION RESEARCH THE HISTORICAL PAST

Scientific research devoted to the analysis of theoretical and methodological approaches of contemporary Polish historian Wojciech Vzhoseka to study learning of the past based on the penetration of its cultural element articulated by the authors as cultural attribution.

Key words: historiography, history, culture, cultural attribution.

УДК 811.111

Оксана Алексієвець

ІСТОРІЯ ТА СУЧАСНІСТЬ ПОЛІТИЧНОЇ ЛІНГВІСТИКИ

У статті розглядається генеза та сучасний стан політичної лінгвістики у зарубіжній та українській науці.

Ключові слова: політична лінгвістика, політична комунікація, політичний дискурс.

Нинішній етап розвитку суспільства позначений всезростаючим його інтересом до умов та механізмів політичної комунікації. Неперехідна актуальність проблем ідеології, патріотизму, національної ідентичності, маніпуляції свідомістю набуває сьогодні нового звучання у світлі глобальних політичних процесів, котрі знаходять своє відображення в концептуальній картині світу та суспільстві. Становлення нової політичної системи, розвиток інформаційного простору, трансформація соціально-політичної обстановки в країні, виникнення нових загроз у швидко змінному світі вимагають вироблення нової політичної риторики. У зв'язку з цим, потрібними є досягнення політичної лінгвістики, яка виникла на перетині лінгвістики з політологією і враховує досягнення етнології, соціальної психології, соціології та інших гуманітарних наук.

Для політичної лінгвістики характерні такі риси сучасного мовознавства, як мультидисциплінарність (використання методологій різних наук), експансіонізм (тенденція до розширення галузі лінгвістичних розвідок), антропоцентризм (людина стає основною фігурою мовленнєвої діяльності), функціоналізм (студіювання мови у дії, в дискурсі, при реалізації своїх функцій) та експланаторність (прагнення не просто описати факти, але і дати їм пояснення).

Витоки політичної лінгвістики віднаходимо ще в античній риторичі: проблемами політичного красномовства активно займалися уже у Давній Греції та Римі, проте ця традиція виявилася перерваною на багато століть, коли на зміну античним демократіям прийшли феодальні монархії. Вивчення політичної комунікації виявляється політично затребуваним передусім у демократичному суспільстві, а тому відповідні дослідження з'явилися разом з розвитком демократії у Західній Європі та Північній Америці [1, с. 10; 2, с. 9].

Ще до виникнення політичної лінгвістики як особливого наукового напрямку публікації з проблем політичної комунікації сприймалися як різновид стилістичних чи риторичних досліджень. Відповідно вони мали "рецептурний", вихваляючий чи критичний характер [3, с. 92]. Активно вивчалися різноманітні аспекти риторичної майстерності політичних лідерів. Причини переконливості президентських виступів віднаходили у фонетичних та ритмічних особливостях, відкритості, простоті, образності та інших якостях мовлення.

Природно, що історія виникнення та становлення будь-якої наукової дисципліни нерозривно пов'язана з історичними обставинами, які складаються у суспільстві. Рушійною подією для становлення політичної лінгвістики (20–50-і роки ХХ ст.) стала Перша світова війна, котра призвела до небачених людських втрат і кардинальної зміни світовідчуття людства. Саме у цих нових умовах виникла необхідність вивчення політичної комунікації та її взаємозв'язку із суспільно-політичними процесами. У пропагандистському протистоянні воюючих країн високої наукової та гуманітарної цінності набуло знання про механізми маніпуляції суспільною свідомістю. Власне, після війни увага дослідників мови політики спрямувалася на дослідження способів формування суспільної думки, ефективності

політичної агітації та військової пропаганди. Цей період вирізняється діяльністю таких мовознавців, як Уолтер Ліппманн, Пол Лазарсфельд та Гарольд Лассвелл.

Американський письменник, політичний діяч Уолтер Ліппманн запропонував поняття “процесу встановлення порядку денного” (agenda-setting process), тобто висвітлення у політичній комунікації одних питань і замовчування інших. Також він вперше застосував контент-аналіз як метод для дослідження суспільних уявлень про політичну картину світу.

Американський соціолог Пол Лазарсфельд, котрий активно займався дослідженням пропаганди в Колумбійському університеті, став ще одним значущим попередником політичної лінгвістики. Він займався дослідницькими питаннями впливу інформації радіомовлення на аудиторію, вперше використав контент-аналіз у вивченні залежності електоральної поведінки від передвиборної агітації у засобах масової інформації. П. Лазарсфельд та інші дослідники розробили модель дворівневої комунікації, згідно з якою в будь-якому суспільстві існують сприйнятливі до впливу політичної пропаганди “лідери громадської думки” (opinion leaders), що поширюють політичну інформацію каналами міжособистісного спілкування. Ця методика набула значного поширення і застосовується до сьогодні.

Серед представників політичної лінгвістики називають також Гарольда Лассвела, котрий значно розвинув методику контент-аналізу і його ефективного застосування до вивчення мови політики. За допомогою контент-аналізу він продемонстрував зв'язок між стилем політичної мови та політичним режимом, у якому ця мова вживається. Гарольд Лассвел не просто використовував пов'язані з мовою дослідження комунікативних складових політики. У 1949 р. за його редакцією вийшла книга “Мова політики”, у якій він, спираючись на припущення Ч. Моріса, розрізняє два поняття – “політична семантика” (вивчає ключові поняття, лозунги й доктрини, як вони розуміються) і “політична синтактика” (має справу з логічними і граматичними співвідношеннями).

Наступним етапом до осмислення ролі мови у політиці стали події, пов'язані з двома режимами у Європі – націонал-соціалістичним у Німеччині та комуністичним в СРСР, з ще більш руйнівною Другою світовою війною і тоталітаризмом. Він відзначається діяльністю, окрім спеціалістів з комунікації, англійського письменника Джорджа Оруелла й німецького літературознавця Віктора Клемперера, які займалися критичним вивченням тоталітарного дискурсу. Джордж Оруелл написав у 1948 р. роман-антиутопію “1984”, у якій розкрив принцип “двомислення” (doublethink) і словник “новомови” (newspeak). На конкретних прикладах він показав способи мовного маніпулювання людською свідомістю з метою завоювання та утримання політичної влади у тоталітарній державі. Наочно показав, як за допомогою мови можна змусити людину повірити брехні і вважати її справжньою правдою.

Віктор Клемперер детально охарактеризував “новомову” у книзі “ЛТІ. Записник філолога”, присвячену комунікативній практиці германського фашизму (ЛТІ – Мова Третьої Імперії). Він описав символіку й метафорику фашистської пропаганди, а також практику заборони на “незручні” слова і поняття з одночасною пропагандою “нових” слів та ідей. В. Клемперер показав, як за допомогою мови нацистська ідеологія стала частиною свідомості цілого народу. Пізніше з'явився опис комуністичної новомови і мовного спротиву їй у Польщі, Східній Німеччині, Росії та інших державах соціалістичного табору. Незважаючи на дослідження багатьох спільних рис і закономірностей, спостерігалися й ознаки національних тоталітарних дискурсів (детальніше див.: [4, с. 32]).

Подальший етап розвитку політичної лінгвістики припадає на 60–80-і роки ХХ ст. і позначається зосередженням уваги американських і західноєвропейських лінгвістів (П. Серіо, Д. Болінджер, Р. Блакар, Р. Водак, Т. ван Дейк, Р. Лакофф, Л. Лассвел та ін.) на вивченні комунікативної практики у сучасних зарубіжних демократичних державах. Дослідження продемонстрували, що і в умовах “свободи” постійно використовується мовна маніпуляція свідомістю, до того ж це ще вишуканіша маніпуляція. Вміле використання мови є важливим засобом формування необхідної суспільної думки щодо тих чи інших фактів,

подій, особистостей, і як наслідок, – вагомим способом завоювання й утримання влади [5, с. 204].

Історико-науковий пласт аналізу, окрім традиції критичної інтерпретації, містить й іншу принципову констатацію. У 60–70-і рр. спостерігався бум навколо мовного планування і взаємодії мови з побудовою націй (nation building). Вивчення мови помітно виграло від посиленої дослідницької уваги до проблем етнічності й націоналізму – “очевидних галузей, у яких політика, влада й ідеологія зблизилися з проблематикою мови, культури й ідентичності”. Рубіж 80–90-х років ознаменувався новим посиленням інтересу до мови й політики, появою інноваційних підходів на стику етнології та макро-соціетального політичного аналізу [6, с. 60].

Нові політичні умови призвели до зміни методів комунікативного впливу, але політика – це завжди боротьба за владу, і у ній переможцем зазвичай є той, хто краще володіє комунікативною зброєю, хто здатний створити у свідомості адресата необхідну маніпулятору картину світу.

В епоху холодної війни увагу лінгвістів привертав мілітаристський дискурс. На тлі “балансування між війною і миром” розуміння того, як політики переконують пересічних громадян у необхідності застосування ядерної бомби, набуває гуманістичного смислу. З’являється поняття “нюкспік” (nukespeak), тобто “ядерна мова”, яку використовують політики для виправдання можливого застосування ядерної бомби, для завуалювання трагічних наслідків такого розвитку подій. Важливу роль у розкритті важливості ситуації відігравали метафоричні образи, які підкреслювали усю небезпеку наслідків атомної катастрофи (“ядерна зима”, “атомний апокаліпсис” тощо).

На Заході велику цікавість викликали дослідження тоталітарного дискурсу СРСР й антитоталітарного дискурсу як мовлення мовного спротиву. У колишніх країнах СРСР проблематика політичної лінгвістики почала розроблятися лише у 90-і рр. спершу під кутом зору тоталітарної мови радянської епохи, що характеризувалася гаслами, ритуалізованістю, а згодом – теоретичної розробки мовних особливостей організації політичного дискурсу в різних аспектах [7, с. 352–353].

Значне місце у політичній лінгвістиці цього періоду займає французька школа аналізу дискурсу (Ж. Дюбуа, М. Пеше, М. Фуко та ін.).

У цей період поширилися дослідження політичної лексики, теорії і практики політичної аргументації, політичної комунікації в історичній перспективі, політичних метафор та символів. Увагу вчених привертало питання функціонування політичної мови у ситуаціях передвиборної боротьби, парламентських та президентських дебатів, у партійному дискурсі тощо. У процесі дослідження дискурсивної значущості тих чи інших висловлювань, текстів чи корпусів текстів урахувалося все більше чинників та відшліфовувався науковий апарат політичної лінгвістики.

Новий етап у розвитку політичної лінгвістики розпочався у період перебудови соціальної системи суспільства. Обговорення проблем політичної комунікації на попередніх етапах відбувалося по суті поза контекстом світової науки. Дослідження показують, що на зміну радянській “новомові” прийшла нова політична мова.

На кінець ХХ – початок ХХІ ст. відбувається активний розвиток російської політичної комунікації. Політична лінгвістика продовжує зміцнювати свій науковий статус в умовах нової парадигми, приділяючи першочергову увагу тому, як мова функціонує в процесі комунікації і як мовна особистість відображається у мові. Сформувався список персоналій – дослідників політичного дискурсу, які репрезентують резонансні наукові школи (єкатеринбурзька, волгоградська, Санкт-Петербурзька, воронезька, Краснодарська). Про чергові досягнення лінгвістів у вивченні політичного мислення з мовних даних говорить різножанровий бібліографічний список, що активно поповнюється, перелік аспектних наукових конференцій. Про широту проблематики і різноманіття підходів до відповідного матеріалу можна робити висновки зі змісту журналу “Политическая лингвистика” (Єкатеринбург, Урал. держ. пед. ун-т; гол. ред. – доктор філологічних наук, професор

А. П. Чудінов), який “покликаний сприяти обміну найновітнішою інформацією в галузі політичної лінгвістики, а також у сфері взаємовідносин мови, культури і суспільства”. Вагомий внесок у її розвиток зробили О. Й. Шейгал, А. П. Чудінов, Г. Г. Почепцов, В. З. Демьянков, О. С. Іссерс, В. І. Карасік, М. В. Гаврілова, О. К. Павлова та ін. [8; 1; 4; 9–13; 14–19].

Нині відбувається глобалізація політичної лінгвістики. Сфера політики перестала бути табуованою, й інтерес до політичної лінгвістики позначився на усьому пострадянському просторі. Більше того, виявилось, що вчені різних країн описують політичні комунікації за одними й тими ж напрямками, що доводить універсальність низки ознак феномену влади як такої. Універсальне, з іншого боку, не відхиляє етнокультурної й етнолінгвістичної специфіки політичних комунікацій та їх історичної зумовленості [20, с. 41–42].

Політична лінгвістика активніше звертається до принципово нових проблем сучасного багатопольярного світу. Сфера наукових інтересів нової науки розширюється внаслідок залучення до аналізу актуальних аспектів взаємодії мови, влади і суспільства (дискурс тероризму, дискурс “нового світового порядку”, політкоректність, соціальна толерантність, соціальна комунікація в традиційному суспільстві, фундаменталістський дискурс та ін.). Вона стає самостійним науковим напрямом зі своїми традиціями й методиками, своїми авторитетами та науковими школами. Сьогодні вже очевидно, що, виникнувши на порубіжжі соціолінгвістики, політології, когнітивної лінгвістики, стилістики, риторики, політична лінгвістика виявила стрімку динаміку свого розвитку і здатність інтегрувати здобутки суміжних галузей наукового знання. Шлях від аналізу політичної мови тоталітарних режимів до дослідження у найширшому контексті соціологічного, культурного, міжособистісного, когнітивного аспектів влади був пройдений досить швидко – всього за півстоліття [21, с. 49].

Таким чином, на сучасному етапі розвитку наукової думки політична лінгвістика представлена дослідженнями, виконаними на міждисциплінарному рівні, де активно використовуються досягнення когнітивної лінгвістики, соціолінгвістики, лінгвістики тексту, стилістики і риторики [11, с. 82–83; 8, с. 7–10]. Власне, склалося кілька напрямів у дослідженні політичної комунікації – *риторичний* (розвиває традиційні уявлення про риторику у її застосуванні до політичної комунікації), *когнітивний* (увага спеціалістів зосереджена на дослідженні ментальних феноменів, репрезентованих у текстах), *дискурсивний* (репрезентований у межах критичного аналізу дискурсу (намагання проаналізувати ті засоби, які влада використовує для здійснення свого панування у суспільстві; вияв соціальної нерівності, комунікативна маніпуляція свідомістю адресата) та контент-аналізу (прагнення описати й пояснити феномени, уникаючи власної, пов’язаної з політичними переконаннями, оцінки)).

Російські дослідники Н. М. та Л. М. Мухарямови визначають політичну лінгвістику як субдисципліну на стику політики і лінгвістики, що досліджує мову політики (мовні аспекти відносин влади) і мовну політику (політико-правовий режим мовного життя суспільства). Її предметом виступає уся сукупність політико-мовних відносин, увесь спектр політичних вимірів мовного життя суспільства і мовних вимірів політики [6]; політична комунікація, тобто мовленнєва діяльність, орієнтована на пропаганду тих чи інших ідей, емоційний вплив на громадян країни та спонукання їх до політичних дій для вироблення суспільної згоди, прийняття й обґрунтування соціально-політичних рішень в умовах множинності точок зору у суспільстві [1, с. 6; 22, с. 14–15].

Політична мова в її інтерпретації розглядається не лише як інструмент описання тих або інших політичних явищ, але й як чинник активного впливу на політичний процес шляхом формування ціннісних настанов і стереотипів поведінки. Сучасні уявлення про взаємодію політичної і мовної практик ґрунтуються на визнанні самоцінності пропонованих лінгвістикою методів дослідження мовної діяльності, насамперед методів контент-аналізу та дискурс-аналізу [21, с. 49–50].

Головна функція політичної лінгвістики – боротьба за політичну владу на основі використання комунікативної діяльності: політична комунікація покликана здійснювати

прямий чи непрямий вплив на розподіл влади (шляхом виборів, призначень, створення суспільної думки та ін.) і її використання (прийняття законів, видання указів, постанов та ін.). Політична комунікація відображає існуючу політичну реальність. Змінюється разом з нею та бере участь у її перетворенні [1, с. 6].

Основною метою політичної лінгвістики є дослідження різноманітних відносин між мовою, мисленням, комунікацією, суб'єктами політичної діяльності та політичним станом суспільства, що створює умови для вироблення оптимальних стратегій і тактик політичної діяльності. Політична комунікація здійснює вплив на розподіл та використання влади завдяки тому, що вона слугує засобом впливу на свідомість тих, хто приймає політичне рішення людей (виборців, депутатів, чиновників та ін.). Політична комунікація не тільки передає інформацію, але і здійснює емоційний вплив на адресата, перетворює існуючу у свідомості людини політичну картину світу [1, с. 7].

Найважливішим постулатом сучасної політичної лінгвістики виступає дискурсивний підхід до вивчення політичних текстів. Це означає, що кожний конкретний текст розглядається у контексті політичної ситуації, у котрій він створений. У його співвідношенні з іншими текстами, з урахуванням цільових установок, політичних поглядів і особистісних якостей автора, специфіки сприйняття цього тексту різними людьми. Обов'язково варто враховувати ту роль, яку цей текст може відіграти в політичному житті країни [1, с. 7–8; 3, с. 91].

В Україні сьогодні також помітно зростає інтерес до вивчення політичної комунікації, частіше з'являються лінгвополітологічні дослідження, у яких активно аналізуються зміни мови, пов'язані з бурхливими політичними подіями у суспільстві, із загостренням в країні політичної боротьби, у якій використовуються різні засоби, стратегії, тактики і прийоми комунікативного впливу на свідомість та поведінку громадян. Зацікавлення політичною комунікацією виявляється передусім у системі когнітивно-дискурсивних, комунікативних та лінгвокультурологічних пріоритетів.

У межах нового підходу в українській політичній лінгвістиці виділяється декілька напрямів, що визначаються відповідно до матеріалу та методів дослідження. Ураховуючи досвід зарубіжних колег, українські лінгвісти прагнуть осмислити загальні категорії політичної лінгвістики, сформулювати теоретичні основи науки, охарактеризувати понятійний апарат і термінологію; продовжують досліджувати зміни у політичній лексиці, фразеології, стилістиці; намагаються розглянути специфіку окремих жанрів політичної мови, закономірності організації політичного тексту, проблеми мовної рефлексії й суб'єктивної модальності, оцінки, точки зору, впевненості; здійснюють дослідження ідіолектів найвідоміших зарубіжних й українських політичних лідерів, а також загальних закономірностей комунікативних стратегій і тактик у політичному дискурсі. Ці питання з предметного поля політичної лінгвістики розробляються у наукових статтях, монографіях, дисертаційних дослідженнях за філологічними, політологічними, соціологічними спеціальностями [22–29 та ін.]. Зокрема, проблеми публічного спілкування в глобалізованому лінгвокультурному просторі з позицій функціонально-когнітивного підходу на різних зразках політичних виступів досліджує Я. Р. Федорів [27]. Лінгвістичні основи студіювання мовної особистості американського та українського політика, а саме його когнітивний стиль, соціолінгвістичні властивості та дискурсивні вияви, окреслює Л. Л. Славова у праці [28]. Монографія Н. В. Петлюченко [29] презентує зіставне дослідження дискурсивних практик харизматичної мовної особистості в німецькому та українському дискурсах. У роботі вдало поєднуються новітні лінгвістичні методи й підходи теорії дискурсу, перцептивного й кінетичного аналізу, лінгвостатистичного аналізу та комп'ютерної обробки даних з набутками у галузі психології, соціології, теорії комунікації, етнокультурології. Низка публікацій присвячена осмисленню досвіду тоталітарного минулого та порівнянню російського, західних та українського політичних дискурсів. Загальний огляд стану лінгвополітологічних досліджень в Україні запропоновано у Таблиці.

ЛІНГВОПОЛІТОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ В УКРАЇНІ

Аспект	Праці
☐ Дослідження в галузі теоретичних основ політичної лінгвістики	☐ Нагорна Л. Політична мова і мовна політика: діапазон можливостей політичної лінгвістики ☐ Кондратенко Н. Український політичний дискурс: Текстуалізація реальності ☐ Яворська Г. Прескриптивна лінгвістика як дискурс : мова, культура, влада ☐ Серажим К. Дискурс як соціолінгвальний феномен сучасного комунікативного простору (методологічний, прагматично-семантичний і жанрово-лінгвістичний аспекти: на матеріалі політичного різновиду українського масовоінформаційного дискурсу) ☐ Синельникова Л. Н. Политическая лингвистика: координаты междисциплинарности ☐ Ващук Т. Політичний дискурс як об'єкт лінгвістичного дослідження
☐ Особливості функціонування мови в тоталітарному суспільстві	☐ Семенюк О. Язык эпохи и его отражение в сатирико-юмористическом тексте ☐ Крючкова П. Авторитарний дискурс (на матеріалі сучасної англійської мови)
☐ Дескриптивний підхід до вивчення політичної мови	☐ Діденко М. Політичний виступ як тип тексту (на матеріалі виступів німецьких політичних лідерів кінця 20 століття) ☐ Жуковець Г. Лінгвориторичні особливості сучасного лейбористського дискурсу Великої Британії
☐ Дослідження окремих мовних рівнів	☐ Андрейченко О. Лексико-фразеологическая основа текстов политических дискуссий (на материале украинской прессы конца XX – начала XXI столетия) ☐ Васік Ю. Ритмічна організація англійської мови політичного дискурсу (експериментально-фонетичне дослідження на матеріалі промов сучасних політиків Великої Британії) ☐ Вербич Н. Інтонація переконування в публічному мовленні (експериментально-фонетичне дослідження) ☐ Гулей М. Лексико-граматичні особливості та композиційна структура французької політичної промови (на матеріалі виступів Шарля де Голля і Жака Ширака)
☐ Вивчення жанрів і стилів політичної мови	☐ Ущина В. Соціолінгвістична категорія домінантності та її реалізація в англійській мові політичному дискурсі ☐ Семенюк О. Язык эпохи и его отражение в сатирико-юмористическом тексте ☐ Кобзева О. Структура та функції політичного наративу “вибори президента” ☐ Соловей Г. Політична лексика як об'єкт перекладу (на матеріалі текстів політичних заяв, звернень, промов, статей та анекдотів)

	☐ Савчук В. Політичний дискурс: жанрові особливості
☐ Дослідження ідіостилів провідних українських і зарубіжних лідерів	☐ Дорофеева М. Категорія суб'єкта в політичній промові (на матеріалі виступів федеральних канцлерів ФРН повоєнного періоду) ☐ Петлюченко Н. Харизматика : мовна особистість і дискурс ☐ Серякова І. Політичний дискурс та семіотична особистість ☐ Серякова І. Невербальний профіль комунікативного поведіння українських політичних лідерів ☐ Петренко Д. Соціофонетична варіативність вимови політичних діячів Німеччини
☐ Когнітивно-дискурсивні студії	☐ Фоменко О. Лінгвістичний аналіз сучасного політичного дискурсу США (90-ті роки ХХ століття) ☐ Федорів Я. Лінгвістичні моделі дискурсу публічних виступів ☐ Славова Л. Мовна особистість політика: когнітивно-дискурсивний аспект ☐ Крючкова П. Авторитарний дискурс (на матеріалі сучасної англійської мови) ☐ Попова Н. Сучасний іспаномовний суспільно-політичний дискурс: лінгвопрагматичний аспект ☐ Савчук В. Комунікативні стратегії і тактики в промовах президентів США
☐ Порівняльні дослідження	☐ Петлюченко Н. Харизматика : мовна особистість і дискурс ☐ Весна Т. Ідеологічний та національно-культурний компоненти в семантичній структурі лексики політичного дискурсу (на матеріалі франко- і російськомовної преси 90-х років)

Поданий огляд лінгвополітологічних праць українських вчених звісно далеко неповний, проте він дозволяє стверджувати зростання інтересу до студіювання політичної комунікації.

Таким чином, політична лінгвістика на сучасному етапі її розвитку приймає глобалізаційні та інтеграційні виклики людської цивілізації і трансформується в особливий напрям, з притаманними специфічними принципами дослідження, понятійним апаратом, предметом й методами дослідження, який вирізняється міждисциплінарністю підходів та широким спектром напрямів.

Список використаних джерел

1. Чудинов А. П. Политическая лингвистика : Учеб. пособие / А. П. Чудинов. – М. : Флинта : Наука, 2008. – 256 с. 2. Будаев Э. В., Чудинов А. П. Зарубежная политическая лингвистика : Учеб. пособие / А. В. Будаев, А. П. Чудинов. – М. : Флинта : Наука, 2006. – 252 с. 3. Будаев Э. В., Чудинов А. П. Основные этапы развития и направления политической лингвистики / Э. В. Будаев, А. П. Чудинов // Язык. Текст. Дискурс : Науч. Альманах ставропольского отделения РАЛК / Под ред. проф. Г. Н. Манаенко. – Вып. 5. – Ставрополь : Изд-во ПГЛУ, 2007. – С. 89–99. 4. Чудинов А. П., Будаев Э. В. Этапы развития зарубежной политической лингвистики / А. П. Чудинов, Э. В. Будаев // Вестник ЮУрГУ. Серия “Лингвистика”. – Вып. 4. – 2007. – № 1. – С. 30–35. 5. Маслова В. А. Современные направления в лингвистике : учеб. пособие / В. А. Маслова. – М. : Издательский центр “Академия”, 2008. – 272 с. 6. Мухарямов Н. М. Политическая лингвистика как научная дисциплина / Мухарямов Н. М., Мухарямова Л. М. // Политическая наука. Политический дискурс : история и современные исследования. Сб. науч. трудов / РАН ИНИОН. Центр социальных научно-информативных исследований. Отдел политической науки. Отдел языкознания. Отдел научных связей и международного сотрудничества. Российская ассоциация политической науки; Отв. ред. и сост. Герасимов В. И., Ильин М. В. – № 3. – М., 2002. – С. 45–67. 7. Селіванова О. О. Сучасна лінгвістика : напрями та проблеми / Олена Олександрівна Селіванова. – Полтава : Довкілля-К, 2008. – 712 с. 8. Шейгал Е. И. Семіотика політичного дискурсу [монографія] / Елена Иосифовна Шейгал. – М. : ИТДГК “Гнозис”, 2004. – 326 с. 9. Чудинов А. П. Новые

исследования в политической лингвистике (2001–2004) / А. П. Чудинов // Политическая лингвистика. – 2005. – № 15. – С. 39–55. 10. *Будаев Э. В., Чудинов А. П.* Становление и эволюция зарубежной политической лингвистики / Э. В. Будаев, А. П. Чудинов // Политическая лингвистика. – 2006. – № 20. – С. 75–94. 11. *Чудинов А. П., Будаев Э. В.* Дискурсивное исследование политической коммуникации в зарубежной лингвистике / А. П. Чудинов, Э. В. Будаев // Вестник Тюменского гос. ун-та. – 2008. – № 1. – С. 82–90. 12. *Современная политическая коммуникация* : Учебное пособие / Отв. ред. А. П. Чудинов / Урал. гос. пед. ун-т. – Екатеринбург, 2009. – 292 с. 13. *Современная политическая лингвистика* : учебное пособие / Э. В. Будаев, М. Б. Ворошилова, Е. В. Дзюба, Н. А. Красильникова ; отв. ред. А. П. Чудинов; Урал. гос. пед. ун-т. – Екатеринбург, 2011. – 252 с. 14. *Почепцов Г. Г.* Теория коммуникации / Г. Г. Почепцов. – М. : Рефл-бук; Ваклер, 2001. – 656 с. 15. *Демьянков В. З.* Политический дискурс как предмет политологической филологии / В. З. Демьянков // Политическая наука. Политический дискурс : история и современные исследования. Сб. науч. трудов / РАН ИНИОН. Центр социальных научно-информативных исследований. Отдел политической науки. Отдел языкознания. Отдел научных связей и международного сотрудничества. Российская ассоциация политической науки; Отв. ред. и сост. Герасимов В. И., Ильин М. В. – № 3. – М., 2002. – С. 32–43. 16. *Иссерс О. С.* Коммуникативные стратегии и тактики русской речи / Иссерс Оксана Сергеевна. – М. : Издательство ЛКИ, 2008. – 288 с. 17. *Карасик В. И.* Языковой круг: личность, концепты, дискурс / Владимир Ильич Карасик. – Волгоград : Перемена, 2002. – 477 с. 18. *Гаврилова М. В.* Лингвокогнитивный анализ русского политического дискурса : Дисс. ... д-ра филол. наук : 10. 02. 01 / Марина Владимировна Гаврилова. – Санкт-Петербург, 2005. – 468 с. РГБ ОД, 71:06-10/16 19. *Павлова Е. К.* Политический дискурс в глобальном коммуникативном пространстве (на материале английских и русских текстов) : автореф. дисс. на соискание науч. степени док. филол. наук : спец. 10.02.20 – “Сравнительно-историческое, типологическое и сопоставительное языкознание” / Елена Касимовна Павлова. – М., 2010. – 45 с. 20. *Синельникова Л. Н.* Политическая лингвистика: координаты междисциплинарности / Л. Н. Синельникова // Политическая лингвистика / Гл. ред. А. П. Чудинов; ГОУ ВПО “Урал. гос. пед. ун-т”. – Выпуск 4 (30). – Екатеринбург, 2009. – С. 41–47. 21. *Нагорна Л. П.* Політична мова і мовна політика: діапазон можливостей політичної лінгвістики : монографія / Л. П. Нагорна. – К. : Світогляд, 2005. – 315 с. 22. *Сальникова Н. В.* Национально-культурная риторика политического дискурса (на материале публичных выступлений Р. Рейгана и М. С. Горбачева) / Нина Валерьевна Сальникова. – Автореф. дисс. ... канд. филол. наук : 10. 02. 19 – теория языка. – Ставрополь, 2011. – 29 с. 23. *Бессонова Л. Е.* Новые лингвополитологические исследования в Украине / Л. Е. Бессонова // Политическая лингвистика. – Выпуск (1) 21. – Екатеринбург, 2007. – С. 18–22. 24. *Мараховська Н.* Політична лінгвістика як підгалузь прикладної лінгвістики: світовий досвід і вітчизняні перспективи / Наталія Мараховська // Людина. Комп'ютер. Комунікація. – Львів, 2010. – С. 155–156. 25. *Шарова А. М.* Лінгвістичний вимір політичної інформації : становлення політичної лінгвістики [Електронний ресурс] / А. М. Шарова // Наукові праці : Науково-методичний журнал. – Том 110. – Вип. 97. Політологія. – Миколаїв : Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2009. – С. 110–117. – Режим доступу: http://www.nbu.gov.ua/portal/Soc_Gum/Npchdu/Politology/2009_97/index.html 26. *Акінчиць Н. Г.* Розвиток політичної лінгвістики як автономної науки [Електронний ресурс] / Н. Г. Акінчиць // Культура народів Причорномор'я. – 2007. – № 120. – С. 53–58. – Режим доступу: http://www.nbu.gov.ua/Articles/Kultnar/knp120/knp120_53-58.pdf 27. *Федорів Я.* Лінгвістичні моделі дискурсу публічних виступів : нарис і сучасних культурно-мовленнєвих практик / Ярослава Федорів. – К. : ВПЦ НАУКМА, 2010. – 188 с. 28. *Славова Л. Л.* Мовна особистість політика: когнітивно-дискурсивний аспект : монографія / Л. Л. Славова. – Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2010. – 358 с. 29. *Петлюченко Н. В.* Харизматика : мовна особистість і дискурс : монографія / Н. В. Петлюченко. – Одеса : Астропринт, 2009. – 464 с.

Оксана Алексиевц

ИСТОРИЯ И СОВРЕМЕННОСТЬ ПОЛИТИЧЕСКОЙ ЛИНГВИСТИКИ

В статье рассматривается генезис и современное состояние политической лингвистики в зарубежной и украинской науке.

Ключевые слова: политическая лингвистика, политическая коммуникация, политический дискурс.

Oxana Alexiyevets

HISTORY AND CONTEMPORANEITY OF POLITICAL LINGUISTICS

The paper presents the genesis and current state of foreign and Ukrainian political linguistics.

Key words: political linguistics, political communication, political discourse.

УДК 30.32: 908 (477)

Ірина Скакальська

ЕЛІТА: МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ

У статті висвітлюється необхідність аналізу концепцій, які є теоретико-методологічною базою для дослідження провідної верстви. Здійснено теоретичний аналіз вітчизняних та зарубіжних підходів до проблеми дослідження еліти. Констатується, що дана тема знаходиться в стані теоретичної розробки.

Ключові слова: методологія дослідження, біографічний метод, просопографія, загальнонаукові методи, історична наука, еліта.

Серед низки пріоритетних тем історичних досліджень є вивчення елітарних верств населення. Незважаючи на те, що аналізу еліти присвячено ряд праць, проте їх методологічні аспекти потребують більш ґрунтовного підходу. Дослідження історії волинської еліти має здійснюватись у контексті сучасних методологічних підходів, звідси впливає актуальність проблеми. Терміном “еліта” позначають провідні верстви, які здійснюють керівництво в певних галузях суспільного життя. Залежно від того, які функції виконує еліта в суспільстві, її поділяють на політичну, економічну, духовно-інтелектуальну, мистецьку тощо.

Історіографія проблеми методології вивчення еліти є значною. Серед відомих науковців, що цікавилися політичною елітою: методологічними засадами діяльності, передумовами виникнення, становлення та розвитку, слід виокремити такі прізвища, як В. Парето та Г. Моска [1]. Цінними є підходи теоретиків української елітології В. Липинського та Д. Донцова [2]. Різні аспекти дослідження інтелігенції (інтелектуальної еліти) розглянуто в працях сучасних учених, зокрема, Г. Касьянова [3]. Більш конкретною з методологічної точки зору є робота Л. Скокової “Біографічні дослідження в соціології: традиція і сучасний досвід” [4]. У межах вітчизняних наукових пошуків необхідно зробити акцент на методологічні праці Л. Зашкільняка [5], Я. Верменич [6], Я. Калакури [7], Н. Яковенко [8] та інших.

Метою статті є вивчення і критичне переосмислення наукового доробку, присвяченого дослідженню еліти з історичної точки зору. Працюючи над проблематикою, авторка поставила перед собою наступні завдання: осмислити досвід учених з окресленої теми; розглянути наукові концепції щодо вивчення провідної верстви суспільства; доповнити методологію дослідження еліти.

Для вивчення еліти застосовується низка наукових методів. Спробуємо зупинитись на найвагоміших. Важливо наголосити на тому, що у сучасній історичній науці запанувала поліметодологія. Принаймні нині паралельно існують формаційний, цивілізаційний, модернізаційний, соціоантропологічний підходи в осмисленні історичного минулого. Спостерігається методологічний різнобій і в працях істориків. Змінюється погляд на світобудову. Світ представляється досліднику в усій своїй складності, не лінійності, багатомірності й одночасно цілісності, це змушує подивитися на хід історичного процесу з позиції багатоваріантності та альтернативності [9, с. 242].

Відповідно, у дослідженні були охарактеризовані різні наукові методи, які відрізняються рівнями охоплення явищ, які вивчаються. Своєрідність методів дослідження диктується особливостями об’єкту і предмету, роботи з джерелами. Сьогодні є популярними “змішані” методології. В розвідках, присвячених політичній еліті спостерігається відмова від ортодоксальності та догматизму в підходах до дослідження та навпаки переважає кумулятивна методологія, відбувається вихід за рамки предмету [10].

Особливі перспективи перед вивченням еліти відкриває біографічний метод. Так, здійснюючи біографічне дослідження авторка працювала з особистими документами.

Методика вивчення таких різнопланових документів суттєво відрізняється. Зокрема, біографічний – один із методів вивчення суб'єктивної сторони суспільного життя індивіда; він базується на особистих документах, у яких, крім опису певної соціальної ситуації, містяться також особисті погляди автора [11, с. 486]. Для біографічного методу характерне використання матеріалів, що стосуються особливостей життя людини, її розвитку як особистості, аналіз важливих подій у її дитинстві, юнацтві, навчанні та трудовій діяльності, внаслідок чого реконструюються характерні риси особистості [12, с. 59].

Дослідник Х. Буде виділив чотири основні типи біографічних досліджень: 1) професійні біографії; 2) реконструкція соціального досвіду і його смислових структур; 3) реконструкція особистого досвіду індивіда і домінуючих смислових структур; 4) емпіричні дослідження біографій у психології розвитку теорії особистості та психопатології [13, с. 20]. Для дослідження еліти найбільш придатною є методологія першого типу, тобто аналіз професійних біографій.

Разом з цим, біографічний метод може застосовуватися до вивчення історичних епох, суспільства, певних соціальних спільнот, до “відкритості” чи “закритості” в особливостях життєвого, творчого й інтелектуального шляху різних історичних персоналій [14]. Тенденцію до відкритості та індивідуальний шлях до неї можна прослідкувати не тільки у відомих політиків, але й у регіональних діячів.

У контексті неоднозначності оцінок, американський вчений Д. Дьюї, застерігає, що біографічний метод дуже часто ігнорує суспільні принципи та потенціал людських об'єднань. При цьому ризикує звести науку до просто хвилюючої розповіді, де в центрі поставлено героя, що йде попереду юрби і керує нею, а суспільне життя творить усього лише тло [15, с. 22]. Відповідно, авторка враховувала й ці моменти.

У дослідженнях такого характеру неможливо не використати метод особистих документів [4, с. 77]. Дослідниця зауважила, що кожен із різновидів особистих джерел має свої особливості, пов'язані з різними чинниками – мотивацією й умовами їх створення, адресатом тощо. Звичайно, що “проникнення в особисте життя цих жінок і чоловіків, знайомство з їхніми особистими щоденниками та приватною кореспонденцією становлять великий інтерес...” [14, с. 103].

Слід звернути увагу на те, що науковець М. Гончаренко поділяє автобіографічні тексти на дві групи: “службові” та “творчі”. До першої групи відносить тексти службового використання, формально складені, які писались обов'язково під час вступу до навчальних закладів і спілок, при наймі на роботу тощо. Ці тексти мали усталену, часом анкетовану форму.

“Творчий” тип автобіографічних текстів за структурою близький до літературного жанру. Це тексти вільні за формою та стилем викладу матеріалу, з особистісними акцентами на мистецьких, наукових, філософських та інших планах. Автобіографічні матеріали такого типу можуть бути як короткими, фрагментарними текстами, так і просторими, межуючи або переростаючи у мемуари, де акцент зміщено з власної особи на оточення [16, с. 222]. Як приклад, спогади – Ю. Шумовського “Зруйноване гніздо, чи Історія однієї священницької родини на Волині” або автобіографічний твір У. Самчука “Юність Василя Шеремети” чи “На білому коні” та “На коні вороному”. Безумовно, слід зауважити на певній суб'єктивності цих особистих документів.

Досліджуючи діяльність представників еліти Волині, авторка знайомилась із різними текстами першої половини ХХ ст. Це були рукописи, машинописні або офіційно друквані документи, спогади, художні твори тощо. Адже, історик – це свого роду перекладач, котрий мусить розуміти “мову”, якою говорить джерело, тобто мусить знати ті змісти понять, що були в головах людей минулого [8]. Саме у таких джерелах була відображена суть періоду, який вивчався. На основі аналізу письмових матеріалів дослідниця намагалася відтворити особливості діяльності еліти того часу. Тому ми у дослідженнях використовували метод “текстової епохи” [17]. Поняття тексту, яке пояснюється за допомогою типології текстових епох та типів текстів, дозволяє по-новому подивитись на процес, як в наукових, так і в не

наукових знаннях “...в текстових епохах виражається специфічна поведінка творчої особистості” [17, с. 255]. У досліджуваний період були створені як оригінальні тексти, так і документи громадських організацій, політичних партій, органів влади, творцями та читачами яких виступала й еліта.

Особливого значення в дослідженні теми набуває просопографічний метод, який дозволяє реконструювати багатогранні аспекти життя та діяльності цілих династій з урахуванням всіх факторів, що впливали на формування особистості [18, с. 4]. Саме цей метод, наприклад, дозволив розкрити історію священницької родини Шумовських, що проживала на Волині, поблизу Дубно й виховала багатьох інтелігентів. Таким чином, просопографічний метод сприяє створенню колективних біографій, який кожному особу, що потрапила в поле наукової зацікавленості дослідниці, розглядає як особистість та індивідуальність. Навіть за відсутності достатньої кількості документального та нарративного матеріалу він дозволяє шляхом історичного аналізу реконструювати особистість у її громадському, суспільному і приватному житті, відтворити духовний світ індивіда [19].

Просопографія передбачає вивчення подій минулого та їхніх наслідків через людський чинник. Важливо досліджувати не лише якусь одну грань діяльності особи: політичну, громадську, публіцистичну, приватну чи культурницьку тощо, а в комплексі розкрити постать діяча. Тому завдання сучасного біографа полягає не лише в тому, щоб написати життєпис інтелігента, але прослідкувати, що впливало на його роботу, які мотиви вчинків, як позначалися історичні обставини на переконаннях та діях, якою була поведінка у різних життєвих обставинах, яким було оточення. Саме цим займається історична просопографія, вона є складовою біографії. Завдяки вивченню публіцистичної та наукової спадщини національної еліти ми змогли проникнути у пласти духовного світу особи.

Особливо цікавою, в контексті нашого дослідження, є праця російської дослідниці М. Петрової, яка вважає, що просопографія вивчає взаємостосунки всередині соціальних груп, традиції, які склалися, описує особистостей певної епохи, регіону. Це дозволяє написати детальні біографії, які показують та пояснюють їхнє особисте життя, так і зробити висновки щодо історії краю загалом, яка неминуче відображалась на окремих індивідах [20, с. 34].

Водночас вдаючись до використання просопографічного аналізу, особливу увагу необхідно звертати на ті критерії, за якими моделюється уявна соціальна група, аби не створити штучну модель, що не характерна для цієї історичної доби. Крім того, варто пам'ятати і про неможливість рівномірного включення в дослідження всіх членів групи, що вивчається через цілком прогнозований брак джерел, котрі б з однаковою точністю представляли кожного окремого члена групи.

Усвідомлюючи доцільність та враховуючи поширення інтересу до мікроісторії, авторка зосередила свою увагу на політичній історії не якоїсь відомої політичної сили чи знаного політика, а зупинилась на розгляді боротьби за незалежність народу на рівні родини (зокрема, Козубських чи Шумовських) [21, с. 13].

Звертаючись до висвітлення різних сторін біографій діячів Волині, авторка не могла оминати увагою особистих відносин, прикладів з буденних ситуацій, їхнього світогляду. У дослідженні провідної верстви корисною, на наш погляд, є думка сучасної української дослідниці О. Коляструк, згідно з якою “ігнорування таких характеристик людської історії, як світосприймання, система цінностей, способи поведінки перетворює історію на ігрову арену безособистісних абстракцій” [22, с. 175].

Як бачимо, люди не самі обирали свою долю, вона корегувалась різними обставинами. Гідним для наслідування є те, що вони в умовах чужоземного панування захищали свої переконання та ідеали, були справжніми провідниками нації. Дещо ідеалізований характер викладу є неодмінним супутником біографічних нарисів про людей талановитих, творчих й обдарованих [23, с. 3]. Слід зауважити, що біографістика подає більш поглиблену інформацію про окрему особу та її суспільну роль.

Зауважимо, що не менш важливим є дослідження джерельної бази. При цьому існуючі джерела треба розглядати не як усталену та непорушну систему, а як постійно змінюване, рухливе творіння. Наявні тепер джерела не є достатньо вичерпними і під час подальшого вивчення можуть відкритися досі невідомі. Таке налаштування дослідницьких пошуків дає змогу говорити про можливість наукового відкриття нових документів, версій дослідження. Науці відомі приклади цілковитої чи часткової втрати літературних пам'яток, тому їх пошуки є цілком виправданими та закономірними. Отже, підхід до аналізу джерельної бази, враховуючи не лише перелік наявних та досліджених документів, а й досі невідомі нові джерела є надзвичайно актуальним та перспективним [24].

Вивчаючи еліту ми свідомі того, “що жоден з методів не є універсальним і спроможним вирішити усі дослідницькі завдання” [5, с. 71]. Кожен з методів має свої переваги та недоліки. Тому, у статті охарактеризовано комплекс методів дослідження. Це дозволило висловити кілька міркувань: сьогодні ведеться активна робота щодо наукового обґрунтування діяльності еліти, зокрема, в історичній ретроспективі; національна еліта Волині міжвоєнного періоду ХХ ст. чітко заявила про себе як провідна верства; в Україні, поряд із іншими країнами, зроблені напрацювання щодо методологічного забезпечення дослідження еліти.

Потенціал подальшої розробки зазначеної проблеми ще далеко не вичерпаний.

Список використаних джерел

- Павко А. І. Біля витоків формування політичних концепцій елітаризму: В. Парето, Г. Моска, Р. Міхельс / А. І. Павко // Український історичний журнал. – № 2. – 2008. – С. 92. 2. Новакова Н. Роль еліти в українському державотворенні в інтерпретації В. Липинського та Д. Донцова / Н. Новакова // Суспільство: історія, методологія дослідження, практика. Матеріали всеукраїнської науково-теоретичної конференції. – Тернопіль, 2004. – С. 167. 3. Касьянов Г. Українська інтелігенція на рубежі ХІХ – ХХ століть: соціально-політичний портрет. – К.: Либідь, 1993. – 132 с. 4. Скокова Л. Біографічні дослідження в соціології: традиція і сучасний досвід / Л. Скокова. – К.: Інст. соціол. НАН України, 2004. – 245 с. 5. Зашкільняк Л. В. Вступ до методології історії / Л. В. Зашкільняк. – Львів, 1996. – 169 с. 6. Верменич Я. В. Системологія історичної локалістики: пошук парадигмальних орієнтирів / Я. В. Верменич // Український історичний журнал. – 2011. – № 5. – С. 120. 7. Калакура Я. С. Історичні засади українознавства як науки і навчальної дисципліни / Я. С. Калакура // Українознавство. – 2001. – №1. – С. 20. 8. Яковенко Н. М. Про методологію досліджень середньовічної і ранньомодерної історії України [Електронний варіант] / Н. М. Яковенко // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – 2000. – Вип. ХІ. – Режим доступу: <http://sites.znu.edu.ua/historySciWorks/11/yakovenko.pdf> 9. Калініченко В. Інститут земельної громади в до колгоспному селі Наддніпрянської України (1917-1930 рр.) методологія дослідження / В. Калініченко // Матеріали ІV Волинської міжнарод. іст.-краєзнавчої конф., присвяченої 10-річчю заснування іст. ф-ту Житомирського державного університету ім. І. Франка: Зб. наук. праць. – Житомир, 2011. – С. 242. 10. Чирікова А. Е. Политическая элита в российских регионах, власть и политические институты. – дис. ... доктора. соц. наук: 23.00.02 Специальность: Политические институты, этнополитическая конфликтология, национальные и политические процессы и технологии / А. Е. Чирікова – Москва, 2003. 11. Кохановський В. П. Філософія і методологія науки. Учебник для вищих навчальних закладів. – Ростов н/Д: Фенікс, 1999. – С. 486. 12. Психологія: Підручник / Ю. Л. Трофімов та інші – К.: Либідь, 2000. – С. 59. 13. Пилипенко В. Є. Владна еліта у контексті суспільного розвитку / В. Є. Пилипенко, Ю. О. Привалов та ін. – К.: ПЦ “Філіант”, 2008. – С. 20. 14. Відкритість. Суспільство. Влада. Від Нантського едикту до падіння комунізму / Автор-упорядник Е. Ле Руа Ладжорі у співпраці з Г. Буржуа. – Переклад з фр. Є. Марічева. – К.: Ніка – Центр, 2008. 15. Дьюї Д. Моральні принципи в освіті / Д. Дьюї / Переклад з англ. М. Олійник. – Львів: Літопис, 2001. – С. 22. 16. Гончаренко М. І. Автобіографія як біографічне джерело [Текст] / М. І. Гончаренко // Укр. біографістика: зб. наук. пр. – К.: БТМ, 1999. – Вип. 2. – С. 222–223. 17. Касавин І. Г. Традиція чтіння (к типології текстів і текстових епох) / І. Г. Касавин // Філософія науки. Методологія і історія конкретних наук. Учебное пособие (книга для чтіння) [текст] / коллектив авторов. – М.: “Канон”, 2007. 18. Березовська Т. В. Рід Аркасів: просопографічний портрет на історичному тлі доби / Т. В. Березовська: автореферат канд. іст. наук: 07.00.01 / Одеський національний ун-т ім. І.І.Мечнікова. – Одеса, 2003. – С.4. 19. Чубіна Т. Просопографія як метод історичного дослідження (на прикладі роду Потоцьких) [Електронний варіант] / Т. Чубіна. – Режим доступу: http://www.nbu.gov.ua/portal/Soc_Gum/NZTNU_ist/2009_2/materialy/2009_20. 20. Петрова М. С. Просопографія як спеціальна історична дисципліна. На прикладі авторів Поздней Античности / М. С. Петрова – СПб., 2004. – С. 34. 21. Нові підходи до історіописання / за ред. Пітера Берка; пер. з англ. – 2-ге вид. – К.: Ніка-Центр, 2010. – С. 13. 22. Коляструк О. Предмет історії повсякденності: історіографічний огляд його становлення у зарубіжній та вітчизняній історичній науці / О. Коляструк // Український історичний журнал. – 2007. – № 1. – С. 175. 23. Діячі науки і культури України: нариси життя та діяльності / О.В. Даниленко, Л. В. Іваницька та ін. / За заг. ред. А. П. Коцура. – Київ-Чернівці: Книги – ХХІ ст., 2010. – С. 3. 24. Нікітіна З. Методи наукового відкриття в українознавстві [Електронний варіант] / З. Нікітіна. – Режим доступу: <http://ualogos.kiev.ua/fulltext.html?id=1988>

Ирина Скакальская

ЕЛИТА: МЕТОДОЛОГИЯ ИССЛЕДОВАНИЯ

В статье освещается необходимость анализа концепций, являющиеся теоретико-методологической базой для исследования ведущего слоя общества.осу-

ществлен теоретический анализ отечественных и зарубежных подходов к проблеме исследования элиты. Констатируется, что данная тема находится в состоянии теоретической разработки.

Ключевые слова: методология исследования, биографический метод, просопография, общенаучные методы, историческая наука, элита.

Iryna Skakalska

ELITE: RESEARCH METHODOLOGY

The article highlights the need to analyze the concepts that are theoretical and methodological basis for research leading groups. The theoretical analysis of national and international approaches to research elite. Established that this theme is in a state of theoretical development.

Key words: research methodology, biographical method, prosopohrfiya, general scientific method, historical science, elite.

СВІТОВІ ДИСКУСІЇ

УДК 94 (477)

Василь Ткаченко

СТРАСТІ ПО ІДЕНТИЧНОСТІ: КРИТИКА ІСТОРИЧНОГО ДОСВІДУ

У статті порушено питання національної ідентичності в сучасному глобалізованому світі, кризи політики та практики мультикультуралізму, основні напрями консервативної та ліберальної критики мультикультуралізму в Європі, деякі проблеми реалізації етнонаціональної політики в Росії та Україні.

Ключові слова: глобалізація, національна ідентичність, мультикультуралізм, культурне розмаїття, міжкультурний діалог, толерантність, гуманітарна освіта, навчання демократичній громадянськості, культурний суверенітет, принцип історизму.

XXI століття ознаменувалося усвідомленням головного виклику сучасному людству. Як зазначалося в “Декларації тисячоліття Організації Об’єднаних Націй”, прийнятої резолюцією 55/2 Генеральної Асамблеї від 8 вересня 2000 року, “головним завданням, що стоїть перед нами, є забезпечення того, щоб глобалізація стала позитивним фактором для всіх народів світу. Це пов’язано з тим, що, хоч глобалізація відкриває широкі можливості, її благами нині користуються досить нерівномірно і нерівномірно розподіляються її витрати... Саме тому глобалізація може набути повністю всеохоплюючого і справедливого характеру лише за допомогою широкомасштабних й наполегливих зусиль *щодо формування образу майбутнього, заснованого на нашій спільній належності до роду людського у всьому його різноманітті*” [1].

Цей виклик, розуміла річ, вимагає пошуку адекватної відповіді, в тому числі й у сфері освіти. Вирішальна роль у формуванні такого образу майбутнього, безумовно, належить гуманітарним наукам – де людина, у розмаїтті своїх фундаментальних цінностей, всіх сфер своєї життєдіяльності стоїть в центрі уваги. Зокрема гуманітарні науки покликані дати відповіді на актуальні питання особистої та національної ідентичності, мультикультуралізму, політичної коректності та допустимих меж толерантності. В цьому контексті вимагають осмислення й деякі сучасні прогнози щодо викликів та можливих загроз самому існуванню національних держав, оскільки, мовляв, культура була в минулому тим, що лежало в основі створення національних держав, а в майбутньому вона стане тим, що їх зруйнує.

Ця незбагненна ідентичність

У сучасній науковій літературі й політичній публіцистиці дуже часто вживається термін “ідентичність”, який потіснив звичні для нас терміни “самосвідомість” і “самовизначення”. Широким використанням терміна “ідентичність” у міждисциплінарному підході – від філософії до соціології – ми завдячуємо Е. Еріксону, який почав активно вживати його ще в 60-і роки ХХ ст. [2]. Десь у середині 70-х років цей термін “оселився” у словниках соціально-гуманітарних наук. У 1977 р. у Франції вийшла друком колективна монографія під лаконічною назвою “Ідентичність”. Це був звіт про роботу семінару, де в контексті ідентичності об’єднані виступи представників найрізноманітніших галузей знання – етнології, соціології, літературної критики тощо. Так само міждисциплінарним виявився й збірник, надрукований у Німеччині через два роки. Поступово поняття “ідентичність” проникає в довідкові видання. Енциклопедії й лексикони із соціальних та історичних наук, які до кінця 70-х років ще обходилися без цього терміна, відтепер присвячують ідентичності

(“національній”, “етнічній” і “культурній”) окремі статті. А починаючи з 80-х років цей термін став невід’ємною складовою наукової публіцистики й політичної журналістики, часто без належного розуміння сутності цього феномену [3].

Власне, поняття “ідентичність” навряд чи стало б таким популярним, якби до нього не долучили прикметник “національна”. На межі третього тисячоліття проблема національної ідентичності стала однією з найважливіших гуманітарних проблем. Суспільства, як і люди, намагаються зрозуміти й оцінити, яке місце вони посідають у сучасному світі, наскільки унікальний і неповторний пройдений ними шлях, що їм судилося в майбутньому. Отож, не буде перебільшенням сприймати наш час як епоху ідентичності – пошуку уявлення про самоцінність людського життя у його співставленні з цивілізаційними надбаннями, культурою та історією як минулих, так і нині сущих поколінь.

Актуалізація проблеми ідентичності є, по-суті, зворотною стороною нестримного і неоднозначного процесу глобалізації, який, з одного боку, радикально вторгається у наше сьогодення, руйнуючи й підпорядковуючи собі традиційний спосіб життя, а з другого – спонукає і спрямовує його до відтворення наявних і породження нових резервів соціального існування людства. У цій дуальній опозиції – “глобалізація” та “ідентичність” – остання виступає як самоописання, самопрезентація по відношенню до зовнішнього світу, що передбачає оцінку і “себе” й “інших”.

Доба глобальних трансформацій впливає ледь не на кожен аспект того, що ми робимо. Помилково вважати, що ці зміни відбуваються лише у масштабах великих систем на кшталт світового фінансового порядку. Глобалізація це не тільки про те, що “ген там”, вона також стосується феномена “ось тут”, що впливає на персональні сторони нашого життя. За оцінкою директора Лондонської школи економіки Ентоні Гіденса, “нехай на гірше чи на краще, та ми просуваємося уперед до глобального ладу, якого ніхто повністю не розуміє, але наслідки якого ми усі відчуваємо”. З одного боку, пояснює він, “глобалізація є причиною відродження локальних культурних ідентичностей у різних частинах світу”. З другого боку, “глобалізація звісно ж не простує шляхами справедливості, і аж ніяк не є милосердною за своїми наслідками. Для великого загалу людей, які живуть поза межами Європи і Північної Америки, вона виглядає дискомфортно, подібно до вестернізації – або либонь американізації, позаяк Сполучені Штати є зараз єдиною супердержавою, яка за своїм економічним, культурним і збройовим становищем домінує у глобальній світобудові” [4].

Після розпаду СРСР держави пострадянського простору з їх досить колись розвинутою індустрією й кваліфікованою робочою силою не увійшли органічно до групи провідних держав світу, а навпаки – були відкинуті на периферію капіталістичної світ-системи у ролі сировинних додатків та резерву дешевої робочої сили. Це не могло не відбитися на умонастроях населення пострадянського простору, яке мало підстави вважати, що глобалізація породжує світ переможців і невдах: світ меншості, що впевнено рухається до процвітання, та більшості, яка приречена на нужденне й сповнене відчаю життя. До того ж правлячі класи пострадянських держав часто-густо виявлялися не на висоті вимог часу. Вони не зуміли представити своїм громадянам більш-менш цілісну концепцію національно-державної ідентичності. У підсумку молоді суспільства відчули брак об’єднувальної загальнонаціональної ідеології, завдяки якій населення відчуло б себе “національною спільнотою”, єдиним національним “МИ” по відношенню до решти світу. Подібні настрої поширювалися й в інших країнах світової периферії, і не лише в них.

Відтак науковці та громадські діячі стали висловлювати занепокоєння щодо дегуманізації суспільних зв’язків і появи “одновимірної людини” у сучасному глобалізованому світі. Цей світ стає все складнішим і змінюється все швидше. Прогрес – не зовсім точне слово. Розвиток веде невідомо куди й руйнує не менше, аніж творить. Навіть у найбільш благополучних західних країнах ніхто ще не знайшов шляху в обхід екологічної кризи, духовного сум’яття, розриву між поколіннями. Завтрашній день усюди в тумані. Французький історик Ф. Фюре писав із цього приводу у 1995 р.: “Історія знову стала тим тунелем, по якому людина просувається в темноті, не знаючи, куди ведуть її власні

поступки, не впевнена у своїй долі, позбавлена примарної безпеки, яку дає знання про те, що вона робить. Нині, наприкінці століття, на очах у демократичного індивіда, що втратив Бога, захиталися основи “божества історії” і в людини виникла потреба заговорити свою тривогу. Поряд із невпевненістю у сучасному, її свідомість потерпає від невпевненості в майбутньому” [5].

Європейські принципи

Раптовий спалах інтересу до проблеми національної ідентичності пов’язаний останнім часом з радикальними заявами канцлера ФРН Ангели Меркель, президента Франції Ніколя Саркозі та прем’єр-міністра Великобританії Девіда Кемерона щодо провалу європейської політики мультикультуралізму, яка стала розмивати національну ідентичність традиційних європейських держав. Ці заяви західних лідерів якимось залишили в тіні попередні експертні висновки науковців та освітян. Останні ще десяток років тому попереджали політиків *про кризу мультикультуралізму*, наголошували на необхідності переходу до *нової моделі міжкультурного діалогу*. Саме напрацювання цих експертів у гуманітарній сфері й дали у свій час матеріал для прийняття Опатійської декларації Конференції міністрів культури країн-учасниць Ради Європи 2003 року про міжкультурний діалог, а також Афінської декларації міністрів освіти 2003 року з питань міжкультурної освіти.

У результаті проведеної серії колоквиумів і конференцій та Третьюму саміті глав держав і урядів країн – членів Ради Європи у Варшаві в 2005 року було ухвалено План дій, в якому було чітко проголошено міжкультурний діалог (а також політичний і міжрелігійний діалог) як засіб підтримки різноманітності європейських культур і джерело їх взаємозбагачення. Саміт закликав до нового діалогу між Європою і сусідніми регіонами – півднем Середземномор’я, Середнім Сходом і Центральною Азією. *З цього моменту розвиток міжкультурного діалогу став політичним пріоритетом Комітету Міністрів Ради Європи.*

Наступна конференція європейських міністрів, що відповідають за культуру, відбулася в жовтні 2005 року у португальському місті Фаро. В “Декларації Фаро” в основних рисах було сформульовано стратегічну лінію Ради Європи з міжкультурного діалогу. Документ поміщав стратегію щодо впровадження культурного діалогу в контекст загального спрямування Ради Європи з підтримки прав людини, демократії і верховенства права, спрямованих на посилення соціальної взаємодії, миру й стабільності. *Саме в такий спосіб Декларація наголосила, чому міжкультурний діалог стає основним напрямом у всіх сферах діяльності Ради Європи.*

Втім, від декларування стратегічної лінії до досягнення реальних результатів – дистанція велетенського розміру. Йдеться зокрема про наукове обґрунтування, а далі й широке визнання та поширення у сфері освіти нового понятійного апарату, який би був адекватний сучасним реаліям. Так, у підготовленій Радою Європи “Білій книзі” з міжкультурного діалогу, затвердженій міністрами закордонних справ країн-членів Ради Європи у Страсбурзі 7 травня 2008 року, визнавалось, що *“сам вираз “міжкультурний діалог” все ще залишається невизначеним... Частково це пов’язано з тим, що поняття міжкультурного діалогу поки ще не увійшло в загальноприйнятий лексикон і не має простого визначення, яке можна було б безпосередньо використати у будь-якій конкретній ситуації. Але це засвідчує й про реальну відсутність ясності стосовно практичного значення поняття міжкультурний діалог”* [6].

Зазначене створювало додаткові труднощі в осмисленні сутності сучасних суспільних процесів. Наприклад, одні експерти ставили під знак запитання, чи є взагалі можливим порозуміння з тими, хто відмовляється від діалогу на підставі принципового відторгнення фундаментальних засад та культурних цінностей іншої сторони? Інші стверджували, що за будь-яких умов готовність до діалогу може стати врешті-решт відправною точкою для більш тривалого процесу пошуку взаєморозуміння з потенційними учасниками діалогу. У тій же “Білій книзі” застерігалось, що *“міжкультурний діалог неможливо прописати за допомогою закону”* – насамперед має існувати прагнення до нього та політична воля з боку

різних суспільних груп інтересів. До того ж діалог *може бути успішним лише за виконанням деяких попередніх передумов*: 1) демократичне управління культурним різноманіттям має бути адаптоване до конкретних умов держави; 2) таке управління має відбуватися за широкої участі демократичної громадськості; 3) навички міжкультурного діалогу люди мають набувати саме в освітньому процесі викладання та виховання.

Конкретизуючи ситуацію, “Біла книга” виділяла навіть спеціальний розділ – “Ключові галузі знань: демократична громадянськість, мова, історія”. У ньому наголошувалося, що *навчання демократичній громадянськості є фундаментальним елементом для вільного, толерантного, справедливого й відкритого суспільства, для соціального згуртування, взаєморозуміння, міжкультурного і міжрелігійного діалогу й солідарності, так само як і для рівності між чоловіками і жінками. Саме такий тип навчання має охоплювати собою будь-які формальні й неформальні освітні заходи*. Отже, йдеться не лише про професійну підготовку задля трудовлаштування в різноманітних профільних галузях виробництва та обслуговування. *Другою безумовною стороною навчального процесу є “громадянське, історичне, політичне і правове навчання”, а надто “у сфері культурної спадщини”*.

Особливого значення надавалося *проблемі вивчення мов*. Як зазначається в документі, мова часто стає бар’єром для ведення продуктивного культурного діалогу. Навіть “рідко використовувані мови мають бути захищені від небезпеки зникнення, оскільки вони вносять свій вклад в культурне багатство Європи”. Однак для того, щоб люди стали повноправними громадянами, слід подбати про те, щоб “захист мов, на яких говорять меншини в кожній конкретній державі, не здійснювався на шкоду офіційним мовам і необхідності їх вивчення”.

Особливого значення Комітет Міністрів Ради Європи надає *проблемам вивчення історії*. В документі наголошується, що “викладання історії в демократичній Європі має посідати важливе місце у навчанні відповідальних і активних громадян і в розвитку поваги до всіх типів відмін, заснованих на розумінні національної ідентичності”. Розвиваючи в учнях та студентах інтелектуальну здатність аналізувати та критично й об’єктивно інтерпретувати інформацію, “викладання історії допоможе уникнути повторення чи заперечення Голокосту, геноциду й інших злочинів проти людяності, етнічних чисток і масового порушення прав людини, для загоєння ран минулого і для розвитку фундаментальних цінностей, яким Рада Європи особливо віддана. Це вирішальний фактор для примирення, визнання, розуміння і взаємної довіри між людьми” [7].

Заклади вищої освіти, наголошується в “Білій книзі”, відіграють важливу роль в розвитку міжкультурного діалогу завдяки освітнім програмам: як в ролі суспільних акторів у широкому розумінні цього слова, так і того місця, де міжкультурний діалог розвивається на практиці. В силу своєї універсальності, університет ідеально створений для розвитку відкритих і широких поглядів на світ на основі просвітницьких цінностей, а відтак має до свого розпорядження велетенський потенціал для підготовки “міжкультурних мислителів”, які в подальшому посідатимуть все вагомніше місце в житті суспільства. Вимога до закладів вищої освіти в документі Ради Європи сформульована в такий спосіб: *“потребується проведення наукових розробок в галузі міжкультурних знань, а також звернення до таких аспектів, як “учитися жити разом” та культурне розмаїття в усіх освітніх процесах”* [8].

Російський фактор

Отже, в добу глобалізації міжкультурний діалог набув міжнародного характеру. Так сталося, що окрім європейського інформаційного поля на гуманітарну сферу в Україні чинить вплив і російський фактор із своїми, часто принципово відмінними від європейських, установками на суть і характер міжкультурного діалогу. Ігнорувати цей факт було б необачно.

23 січня 2012 року прем’єр-міністр Російської Федерації Владімір Путін в контексті президентської виборчої кампанії виступив із програмною статтею щодо форми

самовизначення руского народу як “поліетнічної цивілізації, скріпленої руским культурним ядром”. На відміну від часів Бориса Єльцина, коли вживався термін “россияне”, Путін надає перевагу терміну “русские”. Відтак і ми в статті будемо вживати ненормативне для українського правопису слово “русский” для акцентування саме цього смислу у виступі Путіна.

По-перше, на його думку, Росія, як “поліетнічна цивілізація” принципово відрізняється від Європи, де, мовляв, “плавильний казан” асиміляції барахлить і чадить – і не здатен “переварити” все наростаючий масштабний міграційний потік. Відображенням цього в політиці став “мультикультуралізм”, що заперечує інтеграцію через асиміляцію. За цією констатацією слідує висновок Путіна, більше схожий на вирок: “За провалом “мультикультурного проекту” стоїть криза самої моделі “національної держави” – держави, що історично розбудовувалася виключно на основі етнічної ідентичності. І це – серйозний виклик, з яким доведеться зіткнутися і Європі, і багатьом іншим регіонам світу” [9]. На нашу думку, це положення вимагає окремого копіткого аналізу.

По-друге, на відміну від Європи, принципову відмінність етнонаціональних проблеми Росії Путін вбачає в тому, що вони, мовляв, “напрямую пов’язані із зруйнуванням СРСР, а по суті, історично – великої Росії, що склалася ще в XVIII столітті”. Відповідно вирішення етнонаціональних проблем він пропонує на шляху утвердження Росії як “історичної держави”: “русский народ є державоутворюючим – по факту існування Росії. Велика місія русских – об’єднати, скріплювати цивілізацію... Скріплювати такий тип держави-цивілізації, де немає “нацменів”, а принцип розпізнання “свій-чужий” визначається спільною культурою і спільними цінностями. Така цивілізаційна ідентичність заснована на збереженні рускої культурної домінанти, носіями якої виступають не лише етнічні рускіє, але і всі носії такої ідентичності незалежно від національності”. Отже, в сучасній Росії саме поняття “національні меншини” ставиться під сумнів.

Третє стосується бачення Путіним методів забезпечення єдності такої “держави-цивілізації”. Якщо в європейських документах йдеться про культивування діалогу на основі демократичних традицій, то російська традиція диктує принципово інший метод: “Самовизначення руского народу – це поліетнічна цивілізація, скріплена руским культурним ядром. **І цей вибір рускій народ підтверджував раз за разом – і не на плебісцитах і референдумах, а кров’ю. Всією своєю тисячолітньою історією**”.

Ніхто не стане заперечувати непростого і досить таки кривавого історичного шляху утвердження Росії як держави-цивілізації. Однак не остання роль в процесі державної консолідації відводиться сфері освіти: “Вибір освітньої програми, різноманіття освіти – наше безумовне досягнення. Але варіативність має опиратися на непорушні цінності, базові знання і уявлення про світ. Громадянське завдання просвітництва, системи освіти – **дати кожному той абсолютно обов’язковий обсяг гуманітарного знання, який складає основу самоідентичності народу. І в першу чергу мова має йти про підвищення в освітньому процесі ролі таких предметів, як російська мова, російська література, вітчизняна історія** – природно, в контексті всього багатства національних традицій і культур”.

Тут, як мовиться – нічого ні додати, ні відняти. От тільки “загогуліна”, як любив висловлюватися Борис Єльцин, полягає в отому самому “контексті всього багатства національних традицій і культур”. Наприклад, Путін пише, що “етнічні українці живуть на просторі від Карпат і до Камчатки” (коли це регіон Карпат став російським?). Але при цьому йому нічого сказати про те, як забезпечені хоча б освітні права українців Росії, на відміну від України, де російською мовою навчається майже 740 тисяч учнів, і ще понад мільйон (1 284 505) учнів вивчає російську мову як предмет? Поза всяким сумнівом, Путіну до вподоби інший сценарій етнонаціональних відносин: “процес взаємного привикання, взаємного проникнення, змішування народів на сімейному, на дружньому, на службовому рівні”. Чим це “змішування” відрізняється від горезвісного “плавильного казана” асиміляції, який “чадить і барахлить” – важко сказати. Тут різниця між словом і ділом – вражаюча.

Але в чому не відмовиш Путіну – він у першу чергу російський державник. Його бентежить те, що у багатьох головах ще не закінчилася громадянська війна, а тому проблеми історії Росії, на його переконання, мають висвітлюватися так, щоб формувалася “єдність історичного процесу, в якому б представник кожного етносу, так же як і потомок “червоного комісара” чи “білого офіцера”, бачив би своє місце. Відчував себе спадкоємцем “одної для всіх” – суперечливої, трагічної, але великої історії Росії”.

Однак і тут виникають запитання: чому поняття “єдність історичного процесу” глорифікується, коли мова йде про Росію. і чому в такій “єдності історичного процесу” відмовлялося Україні? Чому в головах адептів “Русского мира” на п’єдестал пошани виноситься Денікін, але проголошується анафема щодо таких постатей в історії України, як Мазепа, Петлюра чи Бандера? Що й казати – і ті, й інші постаті складні й неоднозначні, але тоді історичні особистості як однієї, так і іншої країни мали б однаковим чином бути розглянуті під кутом зору “єдності історичного процесу”. Тим більше – не слід забувати про здобутки України на шляху досягнення такої єдності. Наприклад, показовим для новітньої України став грудневий референдум 1991 року про незалежність, а також позачергове демократичне переобрання народних депутатів Верховної Ради та президента України в 1994 році. Це була наочна ілюстрація демократичності становлення моделі тієї самої “національної держави”, кризу якій взявся пророкувати Путін у своєму виступі. І це при тому, що схильність українського народу до пошуку історичного компромісу різко контрастувала із розстрілом Білого Дому в Москві у жовтні 1993 року.

Український шлях

Ще одне свідчення вірності демократичному шляху нашої країни – парламентські слухання “Етнонаціональна політика України: здобутки і перспективи”, що відбулася 11 січня 2012 року у Сесійній залі Верховної Ради. Ці слухання стали першою за двадцять років незалежності спробою комплексного і критичного аналізу етнонаціональної політики України. Ми далекі від того, щоб оцінювати результативність проведеного заходу у пишномовних епітетах – скоріше всього відбулася робоча зустріч, на якій було здійснено продуктивний обмін думками, висловлено ряд зауважень та пропозицій щодо подальшого налагодження конструктивного суспільного діалогу.

У даному випадку ми розглядаємо матеріали цих парламентських слухань як своєрідний матеріал для моніторингу стану суспільної думки з проблем етнонаціональної політики – з усіма її досягненнями, проблемами та упущеннями. Звісно, впродовж 20 років незалежності вийшов великий масив наукової літератури із зазначених проблем, здійснено ряд освітніх програм. Але в них була представлена в основному експертна точка зору, яка невідомо в якій мірі була затребувана в соціумі (що переймався здебільшого проблемами адаптації та виживання), а також в українському політикумі (перейнятого проблемами влади та переділу власності). Отож парламентські слухання стали своєрідним комплексним тестом результативності впливу сфери гуманітарної науки та освіти на стан суспільної думки України. На відміну від Державної Думи РФ, яка за висловом Бориса Гризлова не є “місцем для дискусії”, Верховна Рада України засвідчила під час цих парламентських слухань свою здатність до суспільного діалогу.

Насамперед, впадала в очі присутність у Сесійному залі Верховної Ради трьох груп інтересів – 1) політиків, 2) представників громадських організацій, 3) науково-експертних кіл. І це нормально для демократичного суспільства, бо хвалена “одностайність” радянських часів, як відомо, виявилася малопродуктивною як в осмисленні теорії, так і в здійсненні практики. Те, що ці групи інтересів трактували стан справ в Україні кожен із своєї точки зору, теж нормально – будь-який діалог починається з окреслення позицій та інтересів. Характер дискусії тривав у діловому режимі, представники всіх трьох груп інтересів засвідчили своє прагнення порозумітися щодо досягнення етнонаціональної стабільності в країні. На загал не спостерігалось взаємних випадів і звинувачень. Групи інтересів, якщо й

не доходили спільної точки зору на деякі питання, принаймні почули один одного в обстановці пануючої толерантності та політичної коректності. І це обнадіює.

Тепер про пріоритетні інтереси кожної з груп. По-перше, **представники політичних кіл** акцентували насамперед увагу на відсутності в країні гострих етнонаціональних конфліктів. Це відверто виграшна позиція, особливо на тлі тих проблем, які змушений був визнати Володимир Путін стосовно Росії: “ми виявилися на грані, а в окремих відомих регіонах – і за межею громадянської війни, причому на етнічному ґрунті”. По-друге, під час парламентських слухань оцінювалося як досить продуктивне існуюче правове забезпечення національних меншин в Україні, а також практичне втілення державного курсу, наприклад, щодо ефективного впровадження системи освіти мовами національних меншин. І це теж плюс. По-третє, констатувалася значна увага до запитів національних меншин у сфері культури, проведенні різноманітних фестивалів та конкурсів. У підсумку, за виступами представників політичних партій проглядалася особлива заінтересованість у підтримці їхніх кандидатів з боку етнічних громад під час чергових виборів до Верховної Ради України. І цю позицію теж можна зрозуміти.

Пріоритетні **інтереси представників громадських організацій** теж мали свою специфіку. Привертало увагу те, що у їх виступах практично була відсутня проблематика, пов’язана з визнанням провалу політики мультикультуралізму в Європі. Лідери громадських організацій, як правило, акцентували увагу здебільшого на одній стороні – необхідності збереження культурної спадщини національних меншин. В чому всі були практично однакові – так це в необхідності поновлення діяльності єдиного державного органу управління у сфері етнонаціональних відносин, а також в гострій потребі виділення додаткових державних коштів на підтримку діяльності громадських організацій етнічного спрямування. Щоправда, про роль меценатів із середовища етнічних груп практично ніхто не згадував, хоч, як відомо, в бізнесі таких немало.

Що насторожувало – у виступах представників першої й другої групи інтересів спостерігалася тенденція до редукування **етнонаціональної** політики у більш вузьке русло **етнополітики**, коли акцент переносився на збереження етнічної специфіки національних меншин, але лише побіжно ставилося питання консолідації української нації, насамперед посилення ролі і місця титульного українського етносу в цьому процесі. Ситуацію рятувала присутність на парламентських слуханнях третьої групи інтересів – **представників наукових та освітніх закладів**. Останні, як на нашу думку, продемонстрували здатність до системного аналізу, об’єктивності та широких узагальнень.

По-перше, наголошувалося, що в усіх правових актах, якими регулюється етнонаціональна політика України, “починаючи від Основного закону держави, відсутня згадка і взагалі не визначено в правовій формі статус національної більшості, титульного етносу. Формально-правове замовчування національної більшості є наслідком матричного копіювання європейського і загалом міжнародного права у застосуванні до української ситуації”. Як результат, етнонаціональна політика в такій редакції виходить із невірної презумпції нібито асиміляційної мовної і культурної загрози з боку українського етносу, який, насправді, в силу тривалої дискримінаційної політики щодо нього має такі ж втрати в ознаках своєї ідентичності, як і національної меншини, крім хіба що російської, румунської й угорської (О. Майборода).

По-друге, були висловлені пропозиції щодо найбільш ефективної управлінської моделі державної етнонаціональної політики. Із чотирьох визнаних у світі моделей (сегрегаційна, асиміляційна, маргінальна й інтеграційна) перші три моделі пропонувалося відкинути як непродуктивні, а залишити одну – інтеграційну. Міжетнічна інтеграція, згідно цієї моделі, має стати невід’ємною складовою політики національного діалогу і внутрішньої консолідації. В основі інтеграції українського суспільства мають бути покладені три основні суспільні цінності: територіальний загальнонаціональний патріотизм; українська державність; державна українська мова (В. Трощинський).

По-третє, було привернуто увагу до викликів і ризиків у разі недооцінки як ситуації в Україні, так і наявних світових тенденцій. Зазначалося, що у разі, коли у центр уваги не буде поставлено питання про мовно-культурне відродження титульного етносу, можна буде очікувати гостру реакцію на загрозу своєї ідентичності. Як засвідчують соціологічні дослідження, впродовж останніх десяти років стало помітним суттєве зростання рівня ксенофобії щодо ромів (циган), стає ймовірним “зростання соціальної відчуженості всередині слов’янського кластера, поступове відчуження від росіян та білорусів”. Ситуацію ускладнює і те, що Україна стала четвертою в світі державою, яка приймає іммігрантів, серед яких дозвіл на проживання отримують переважно не висококваліфіковані спеціалісти, а родичі вже прибулих іммігрантів. І це в ситуації, коли “кожен сьомий українець – це трудовий мігрант”. Відтак об’єктивно постають питання до нашої етнонаціональної політики: “а чи адекватна вона за своєю сутністю, оперативністю, ефективністю, прогнозованістю цим викликом?” (І. Кресіна).

Це лише деякі з піднятих на парламентських слуханнях проблем. Однак вони вимагають продовження суспільного діалогу й пошуку конструктивних рішень, в тому числі й в системі науки та освіти.

Жага ідентичності

Характер перебігу парламентських слухань в Україні вносить певний елемент оптимізму. Принаймні так хотілося б думати, оскільки в нормальній політичній практиці перед прийняттям якихось радикальних політичних рішень має відбутися обговорення проблеми на експертному та на громадському рівнях. Особливо важливим є досягнення згоди щодо базового понятійного апарату, без чого будь-яка дискусія приречена на неуспіх – про базові поняття слід домовлятися. На нашу думку, в контексті піднятих нами проблем насамперед слід розібратися з такими поняттями як “ідентичність” та модель “національної держави” – чи дійсно вона історично розбудовувалася виключно на основі етнічної ідентичності, як то стверджує Володимир Путін.

На загал у сучасній науці під етнокультурною ідентичністю розуміється складний соціально-психологічний феномен усвідомлення індивідом своєї спільності з певною етнічною групою на основі культури, а відтак психологічне переживання цієї спільності, що набуває певних культурних форм маніфестації. Прагнення до набуття ідентичності викликане глибокою психологічною потребою людини в упорядкованості уявлень про себе і своє місце в загальній картині світу. Така єдність з навколишнім світом забезпечується механізмом інтеграції в культурно-символічний простір етнічної спільноти.

Етнос нині також розглядається двояко. В першому випадку, *традиційне примордіалістське* розуміння етносу представляє його як об’єктивну історичну реалію в усіх історичних модифікаціях (плем’я-народність-нація), об’єднану спільним культурним ядром. В другому випадку, *конструктивістське й інструменталістське* розуміння трактує етнос як “уявлену спільноту”, позбавлену реальних історико-культурних основ. Відтак декларується, що нібито будь-яка людина може ототожнити себе з будь-яким етносом – це право її вільного вибору. Але якраз цей момент і є надзвичайно уразливим. Навіть сприйнявши мову якоїсь спільноти, поділяючи риси її побутової культури, вдаючись до загальноприйнятої системи символів – ми можемо бути відторгнутими, якщо прийнята нами ідентичність не відповідає загальноприйнятому образу групи, до якої ми хочемо належати. Ідентичність – це продукт інтерактивної взаємодії як внутрігрупової, так і міжгрупової. За авторитетним свідченням С. Хантінгтона, хоч ті чи інші ідентичності в цілому й являють собою насамперед конструкти власної ідентичності, коли до цього вдаються “хто за бажанням, хто в силу необхідності, або з примусу”, разом з тим люди набувають ідентичності “лише тоді, коли їх приймають у своє колі ті, хто цю ідентичність уже набув” [10].

Таким чином, сконструйована ідентичність, яка не має під собою реальних основ, не реалізує свої соціальні та психологічні функції, а відтак – втрачає адаптивний ресурс. Наприклад, зазначав у свій час російський дослідник М. Губогло, навряд чи слов’янин зможе

ідентифікувати себе з папуасом. Разом з тим ситуація, коли ідентичність людини зводиться до їх генетичних і генеалогічних коренів, теж породжує не менш трагічний конфлікт – кризу й розмивання особистості. Так, неможливо визначити ідентичність О. Пушкіна поза межами російської культури, посилаючись при цьому на його генетичні ознаки.

Ця складна ситуація може бути розв'язана лише за дотриманням принципу історизму. В процесі еволюції людства першу форму культурної ідентичності склали архаїчні групи на основі родових відносин, закріплених в культурних формах міфу і ритуалу. Наступний етап дав другу форму ідентичності – етнічність. Тут уявлення про родову спорідненість перейшли із розряду актуальних в розряд додаткових. Головною стала інша форма – групова ідентичність на основі спільності мови, релігії, державності, міфів про історичну спорідненість тощо. Утворення сучасних націй супроводжувалося значущими соціальними й культурними трансформаціями, насамперед формуванням єдиної “надетнічної” громадянської культури, що, однак, дає підстави деяким дослідникам ставити під сумнів етнокультурну складову нації. Однак суть проблеми полягає в тому, що в процесі формування національної держави складаються *не стільки інші, нові, скільки додаткові, розширені* основи соціальної консолідації.

У загальному підсумку національна ідентичність зберігає у своїй структурі і “парадигму роду”, і етнокультурні основи соціальної консолідації, переломлюючи їх, однак, через призму уніфікованої громадянської ідентичності: “В результаті сучасна національна ідентичність й несе в собі прецедентний характер. В залежності від конкретних історичних ситуацій відбувається актуалізація будь-якого із ідентифікаційних основ і/або виникає їх симультанна (одночасна) комбінація. Частіше всього це залежить від того, яким є характер реальної чи уявної небезпеки, що загрожує цілісності “одиниці виживання” [11].

У підсумку такий підхід несе в собі значний креативний момент: еволюція історичних форм етнокультурної ідентичності не зводиться до лінійного руху від родової форми ідентичності (природної за своєю основою) до етнічної, а згодом і до національної, але являє собою нелінійний процес інтеграції й дистрибуції ідентифікаційних основ. В результаті складається ієрархічна вертикаль, різночасові складові якої мають здатність актуалізуватися і переструктуруватися під дією різноманітних зовнішніх і внутрішніх факторів. Саме тому ми можемо розглядати і примордіалізм, і конструктивізм не взаємовиключними методичними моделями, а такими, що взаємно доповнюють одна одну, оскільки ідентичність означає “компроміс між тим, ким людина хоче бути, і тим, ким світ дозволяє йому бути. Ні бажання, ні обставини не являються єдиним фактором – мова йде про місце людини в картині, що складена із перетинання бажань і обставин” [12].

Відтак, жорстке прив'язування Путіним перспективи розвитку національної держави лише з етнічним фактором є штучним і науково не коректним. Ставлячи під сумнів можливість розбудови національної держави, Путін лише розчищає поле для утвердження концепції “особливої російської цивілізації”, розкритикованої у свій час у книзі “Ідеологія “особого пути” в России и Германии”, що вийшла в Інституті Кеннана (Москва). Головна ідея книги полягає в тому, що відстоювана офіційними колами Росії концепція особливої цивілізації є наскрізь ідеологізована: “вона не відображає, строго кажучи, специфіки, вона її придумує”. Конструктивний шлях розвитку сучасних держав, в тому числі російської, науковці цього дослідницького центру вбачають в громадянській інтеграції: “Вона не витісняє традиційну культуру, а доповнює її. Громадянська культура розвивається не замість національних культур, а разом з ними” [13].

Мультикультуралізм як історичний епізод

Повернемося до тези Володимира Путіна про неконструктивність “плавильного казана” асиміляції, який, мовляв, барахлить і чадить, та недієвість “мультикультуралізму”, що заперечує інтеграцію через асиміляцію. Як на нашу думку, до обох зазначених концепцій слід підходити делікатно, відштовхуючись також від принципу історизму, зважаючи разом з тим на всю парадоксальність історичного процесу. Зазначені концепції з'явилися у свій час

на світ не з лихих намірів, а в результаті пошуку відповіді на вихід із минулих криз універсальним для людської практики шляхом “спроб і помилок”. Зрозуміло, що всі ці спроби завжди виявляються на довгому історичному шляху більш або менш ефективними, а відтак завжди приреченими на критику.

І концепція “плавильного казана” і “мультикультуралізму” були характерними для XIX–XX століть – епохи трансформації імперій і становлення національних держав. Перший етап цієї епохи супроводжувався політикою заохочення до культурної та мовної однорідності. Досить згадати знаменитий вислів першого прем’єр-міністра Італійської Республіки Каміло Кавура: “Ми утворили Італію, тепер слід створити італійців”. І він був не самотній у своїх помислах. Кращі уми того часу – Георг Фрідріх Гегель і Франсуа Гізо, Едуард Тейлор і Алексис де Токвіль, Жан Жорес і Макс Вебер – всі вони, при наявності різниці у політичних переконаннях, твердо дотримувалися принципу культурної однорідності національної держави. Культурна асиміляція досягалася переважним чином шляхом нав’язування населенню єдиної мови, насильного утиснення місцевих і привнесених мов (заміна німецької мови в парламенті Угорщини на латинь, а згодом – на угорську), жорсткого пригнічення локальної самоідентичності (зміна традиційного адміністративного поділу Франції на графства, герцогства і провінції – введенням департаментів за назвою річкових басейнів).

При цьому ступінь культурної і мовної однорідності в різних країнах міг суттєво відрізнятись. Так, формула французької революції була досить радикальною: “Одна країна, один народ, одна мова”. В інших країнах акцент робився лише на досягненні однорідності в площині політичної та правової культури, але при цьому допускалась більша різноманітність в площині етнічної та релігійної самосвідомості. В усякому разі курс на громадянську інтеграцію здійснювався шляхом забезпечення культурної однорідності не так прямим тиском, як шляхом заохочення до неї опосередкованими засобами. Наприклад, американська політика “плавильного казана” була нейтральною щодо дотримання етнічних особливостей культури в щоденному побуті, зате на публічному рівні заохочувала засвоєння іммігрантами єдиних громадянських норм на основі вивчення ними англійської мови, знання конституційних норм та історії країни, а також прийняття сукупних норм культури WASP – “білих, англосаксів, протестантів”. Звісно, в щоденній практиці цей курс міг набувати й викривлених форм, коли за гаслом добровільної громадянської інтеграції проступав відвертий курс на насильницьку асиміляцію, яка до того ж ускладнювалася брутальною расовою сегрегацією.

Зрозуміло, що така політика стала все більш критично сприйматися громадською думкою, аж поки початок 1970-х років не ознаменував собою пришестя концепції “мультикультуралізму”. В 1971 році принципи мультикультуралізму були включені до Конституції Канади, в 1973 році цей приклад був запозичений Австралією, а в 1975 році – Швецією. Впродовж 1980-х ці норми увійшли в політичну практику більшості країн Заходу й були визнані за основоположні міжнародними організаціями. Однак згодом з’ясувалося, що неможливо підвести під спільний знаменник такі “нації іммігрантів” як США, Канада і Австралія з одного боку, і традиційні національні держави Європи – з другого. В останньому випадку принципи мультикультуралізму вилилася на практиці лише в політику заохочення групової культурної різноманітності й простого сусідства етнічних спільнот, які часто-густо ігнорували принцип належності до єдиної національної державності. За оцінкою генерального директора Центру етнополітичних досліджень Еміля Паїна (Росія), “майже чотири десятиліття спостереження за наслідками впровадження в життя цієї політичної доктрини дають підстави для висновку про те, що вона, вирішуючи одні проблеми, наприклад, забезпечуючи звикання людей до неминучого і наростаючого в сучасному світі різноманіття, породжує інші, посилюючи міжобщинний розкол суспільства і провокуючи міжгрупові конфлікти” [14].

Було б легковажно пояснювати прийняття доктрини і політики мультикультуралізму за грубу помилку ідеологів, які, мовляв, не змогли передбачити всі негативні наслідки. Той же

Еміль Паін слушно пояснює феномен наростання етнічного традиціоналізму посиленням зовнішніх щодо культури імпульсів, а саме – сукупністю радикальних змін в економічному, інтелектуальному і політичному житті світу, які відбулися наприкінці 1960-х – початку 1970-х років. Насамперед стала змінюватися глобальна економічна стратегія. З кінця 1960-х років стало відчутним прагнення до скорочення витрат на робочу силу, соціальну інфраструктуру та екологічну безпеку, що стимулювало вивіз капіталу і перенесення промислових потужностей у країни, що розвиваються. Ця стратегія спонукала корпорації до пристосування своїх індустріальних технологій та управлінських ідеологій до культурних особливостей країн третього світу.

Замість минулих західних стратегій відкидання традиційних культур з'явилася політика адаптації західної економіки до місцевих культур. Відтак змінилося й ставлення до іммігрантів із країн третього світу, легітимізуючи тим самим зростання етнічно-расового різноманіття в країнах Європи. Більше того, лівий європейський постмодернізм, представлений Гербертом Маркузе й іншими філософами-шістдесятниками буквально бомбардував європейську цивілізацію звинуваченнями у пригніченні прав народів на культурну самобутність. Ці ідеї були підхоплені в країнах Сходу. Багато дослідників нині звертають увагу на те, що політична філософія ісламського фундаменталізму являє собою своєрідний колаж із ідей лівого європейського постмодернізму та антиглобалізму. Це не могло не позначитися на щоденному житті іммігрантів у європейських країнах: стали виникати замкнуті моноетнічні, монорелігійні чи монорасові квартали і навіть навчальні заклади. В студентських їдальнях з'явилися столи “лише для чорних”. Виникли “азіатські” гуртожитки й дискотеки “для кольорових”, вхід до яких “білим” був практично заказаний. Як підсумок, в замкнутих кварталах Берліна, Лондона і Парижа молодь стала втрачати можливості соціалізації й адаптації, на відміну від своїх однолітків, які проживають поза межами добровільного гетто.

Отже, мультикультуралізм на рівні європейських країн став обертатися жорсткою сегрегацією на локальному рівні. Виникши як суто культурологічний рух за те, щоб люди різної етнічності, релігії чи раси навчилися жити поряд, не відмовляючись від своєї культурної своєрідності, він виродився у свою протилежність – існування замкнутих спільнот у складі однієї держави. Маючи на увазі саме цю замкнутість, канцлер ФРН Ангела Меркель і охарактеризувала ситуацію як “абсолютний крах” політики мультикультуралізму. Саме ця замкнутість і небажання ототожнювати себе з громадянством Великобританії дала підстави прем'єр-міністру Девіду Кемерону підстави звинуватити деяких молодих людей у їх симпатіях до викривлених інтерпретацій ісламу і у співчутті до терористів. Саме ця замкнутість спонукала президента Франції Ніколя Саркозі нагадати про обов'язок іммігрантів “влитися в єдину спільноту, що являється національною”.

“Нова громадянськість”

Останнім часом мультикультуралізм був підданий справді критичному шквалу. Консервативна критика тяжіє до заміни мультикультуралізму монокультуралізмом і наполягає на законодавчому закріпленні режиму привілеїв для домінуючих і традиційних для даної країни культурних груп. На цій підставі деякі оглядачі часто називають цю консервативну течію “культурним імперіалізмом”, або й навіть “новим расизмом”.

На наш погляд, проблема не є настільки очевидною і однозначною. До її більш глибокого розгляду спонукає і той гучний скандал, який розгорнувся навколо презентації книги відомого німецького політика Тіло Сарацина “Німеччина самоліквідується. Як ми поставили свою країну на карту”. Поштовхом до скандалу послужила фраза Сарацина про іммігрантів-мусульман, винесена журналом “Spiegel” в презентаційному анонсі: “В культурному і цивілізаційному аспекті їх цінності й уявлення про суспільний лад є кроком назад... Я б не хотів, щоб країна, в якій будуть жити мої внуки чи правнуки, була б здебільшого мусульманською, де на вулицях розмовляли б турецькою чи арабською, де жінки ходили б у хустках, а ритм життя задавав би заклик муедзина з мінарету” [15].

Книга вийшла у продаж 30 серпня 2010 року і протягом року розійшлася накладом 1,3 мільйона екземплярів. Така популярність сама по собі засвідчує про наростання соціального запиту на подібні видання. То не вже Тіло Сарацин став тим новітнім харизматичним пророком, який раптом відкрив очі на виклик часу та запропонував єдиновірний шлях виходу “з полону єгипетського”?

Відповідь виявилася простою і дещо несподіваною – книга Тіло Сарацина, за експертними оцінками, “не містить в собі нічого принципово нового. В ній просто виявилися підсумованими, систематизованими і висловленими в достатньо дохідливій формі ідеї, уже озвучені впродовж останніх півтора-двох десятиліть авторами, яких прийнято відносити до духовної течії, що іменується іноді як “нова громадянськість” (“neue Burgerlichkeit”). Йдеться насамперед про історика Пауля Нольте, члена конституційного суду Німеччини Удо Ді Фабіо, про письменницю й телеведучу Єву Герман, а також про телевізійного модератора й письменника Петера Хане, про соціолога Гуннара Хайнсона й філософа Норберта Больца, а також цілого ряду інших авторів. Тобто в Німеччині, і не лише в ній, сформувалась потужна течія теоретиків, навколо яких утворився широкий громадянський рух нового німецького консерватизму, або на сучасному журналістському жаргоні – “неоконів” [16].

Останні роблять ставку на традиційні цінності Німеччини – сімейні, громадянські, національні. Вони наголошують на згубності сучасних процесів, пов’язаних із пануванням ліберальних, популістсько-демократичних і глобалізаційних тенденцій, а саме: мультикультурності, толерантності й політичної коректності в тій формі, як вони існували донині. Вони б’ють на сполох: сучасні демографічні процеси у розвинутих країнах, що нерозривно пов’язані із незворотними змінами морального клімату, можуть призвести до загибелі традиційної Європи в процесі тотальної зміни її національно-культурного ландшафту.

Приклад тому – Німеччину щорічно покидає 150 тисяч етнічних німців, які осідають здебільшого в країнах англосаксонського світу, де імміграційна політика орієнтована на висококваліфіковані кадри. А звідси й висновок: “країни старої Європи переживають щось на кшталт повзучого завоювання, що втілюється в поступове заміщення населення – вимивання активних, інтелектуально розвинутих, висококваліфікованих молодих людей і заміну їх погано соціалізованими, недостатньо навченими, порівняно слабо інтелектуально розвинутими нащадками іммігрантів – одержувачів соціальної допомоги, що не мають належної мотивації до праці. Де є поріг, що знаменує собою зміну національної і соціальної ідентичності країни, що піддана такому завоюванню, і як має відбутися така зміна, ніхто поки сказати не може” [17].

Ситуація, що склалася, ставить під знак запитання – що, власне, слід розуміти під “толерантністю”, і де межа цій “терпимості”, коли на практиці вона адресується лише одній із сторін: розмаїття і рівність культур побутує в формі “все мінус одна”. І цією “одною” виявляється традиційна культура тієї чи іншої європейської країни, яка найчастіше виявляється такою стороною, що потерпає і програє. Саме ці ідеї й лягли в основу ідеології “нової громадянськості”. За цих умов книга Тіло Сарацина зіграла свою роль в ідейному оформленні певного зрушення в бік повороту до неоконсервативних цінностей і громадянської відповідальності.

Важко сказати, у що виллється в остаточному підсумку дискусія на задані книгою “Німеччина самоліквідується” теми. Що відомо – згідно даним соціологічного опитування інститутом Forsa на замовлення журналу “Stern”, 70 відсотків респондентів схвалювали висловлювання Тіло Сарацина. При цьому 61 відсоток погоджувалися з його твердженнями частково, а 9 відсотків – повністю. В разі, коли Тіло Сарацин взявся б створити свою партію, приблизно п’ята частина громадян Німеччини (18 %) висловили свою готовність підтримати її на виборах [18].

Однозначні висновки робити поки що зарано. Поки що мова не йде про якусь різку зміну в конфігурації традиційних партій Німеччини, але вже може йти про значну трансформацію ідеології й політики в лоні старих правлячих партій. В усякому випадку

маємо справу із певними зрушеннями у суспільній свідомості “старої Європи” в сторону проголошення кінця епохи мультикультуралізму.

Ліберальна критика мультикультуралізму

Позиція політичних лідерів європейських країн – Меркель, Кемерона і Саркозі – ближча до ліберальної критики мультикультуралізму. Вона виходить із того, що збереження культурної своєрідності є безумовним правом усіх громадян. Але проблема полягає в тому, що наявне в практиці збереження культурної своєрідності відбувається далєбі не добровільно, а найчастіше під тиском різноманітних расово-етнічних громад, а це вступає в протиріччя з правами людини, з принципом рівноправ'я і громадянською сутністю сучасного світу.

У цілому ліберальна критика наводить такі аргументи. По-перше, ця політика забезпечує державну підтримку не стільки культурам, скільки громадам і групам, які безпідставно беруть на себе місію представництва інтересів усього етносу чи релігії. По-друге, державне спонсорування спільнот стимулює розвиток комунітарної (общинної) ідентичності, утискуючи індивідуальну. По-третє, мультикультуралізм штучно консервує традиційно-общинні відносини, стримуючи процес індивідуальної інтеграції представників різних культур в громадянське суспільство. По-четверте, політика мультикультуралізму провокує сегрегацію, породжуючи штучні кордони між громадами і формуючи установки на створення своєрідних гетто.

Відтак ті цінності, які прокламувалися в 1970-і роки, перетворюються у свою протилежність: “Ця політика, згідно задумів архітекторів повинна, повинна була захищати гуманізм, свободу культурного самовияву і демократію. Як виявилось, що на практиці поява замкнених поселень і кварталів веде до появи в них альтернативних управлінських інститутів, що блокують діяльність обраних органів влади на рівні міста і країни. За таких умов практично нездійснимим є захист прав людини” [19].

В основі ліберальної критики мультикультуралізму лежать фундаментальні зрушення в основі життєдіяльності й світосприйняття, які сталися на переломі ХХ і ХХІ століть. Накопичується все більше доказів того, що мультикультуралізм з'явився лише як історичний епізод, як прояв короткотривалої “зворотної хвилі”, що завершила цикл індустріальної модернізації. Як уже зазначалося, індустріальна економіка ХХ століття спрощувала технології, адаптуючи їх до соціальних та культурних стандартів країн третього світу з надлишком дешевих трудових ресурсів. Нова ж постіндустріальна економіка високих технологій виявилася менш придатною для адаптації до локальних традиційних культур Сходу та Півдня. Зросли вимоги до якості трудових ресурсів, які стали оцінюватися згідно до універсальних і стандартизованих критеріїв.

Це принципово змінило характер світового розподілу праці. В країнах “глобальної Півночі” зменшується попит на робочу силу низької кваліфікації, і навпаки – заохочується притік лише висококваліфікованих спеціалістів. Змінюється й ставлення до вивозу капіталу. Так, американські фірми прагнуть розміщувати виробництва першої стадії (висококваліфікована розумова праця й дослідне виробництво) у себе вдома. Виробництво другої стадії (елементів, що вимагають кваліфікованої ручної праці) – в регіонах світової напівпериферії, які відзначаються високою якістю технічної культури і тривалою традицією кваліфікованої індустріальної праці. Наприклад мова може йти про Японію чи Шотландію. І, на кінець, виробництво третьої стадії, яке потребує рутинної, трудомісткої й малокваліфікованої праці (скажімо, виготовлення елементів електронних виробів і їх збірка) – переноситься в країни світової виробничої периферії – Китай (Гонконг), Філіппіни чи Індонезія.

Судячи з усього, ця тенденція збережеться й надалі, навіть коли з плином часу зміниться й конфігурація сучасної світ-системи. Так, згідно прогнозу одного з видатних американських теоретиків Еммануїла Валлерстайна, у центрі ядра капіталістичної світ-системи, де панування США нині хилиться до занепаду, вірогідним гегемоном у ХХІ столітті

може стати Японія, а Китай перетвориться у їх спільну напівпериферію. Об'єднана Європа може залишитись на другій позиції у ядрі світ-системи, а її напівпериферією буде Росія. Сумна доля чекає на периферію капіталістичної світ-системи: тут “наново відкритий Китай займе в товарних ланках місце безлічі країн третього світу – від Афганістану і Бангладеш до Алжиру і Замбії. Ті виявляються просто зайвими для функціонування наймогутнішого трикутника накопичення капіталу... Безробітні світового рівня... Вони не мають перспективи ні в якості робочої сили, ні в якості споживачів” [20].

Звідси випливає закономірне питання – яким буде місце України за цього нового порядку, що чекає на наших дітей, і чому ми маємо їх вчити? Те, що Україна нині перебуває на периферії капіталістичної світ-системи, ні для кого не є секретом. Невже їй судилася роль “безробітних світового рівня”?

Поки що перспективи не такі вже й погані. Наприклад, Збігнев Бжезінський звертає увагу на здатність українців швидко адаптуватися до нових умов й інтегруватися в країни Європейського Союзу. Згадуваний вище Тіло Сарацин, дорікаючи туркам і арабам за їх небажання у повній мірі соціалізуватися, в той же час з прихильністю відгукується про росіян, білорусів та українців, які успішно інтегруються в німецьке суспільство. На його думку, саме ця категорія іммігрантів демонструє справжню толерантність, яка передбачає взаємність і повагу до традиційних звичаїв країни перебування. Однак суть не в тому, як можуть інтегруватися українці, а як зможе інтегруватися Україна як держава.

“Русській марш”

Навряд чи тут можна дати однозначну відповідь. Щоправда, час від часу деякі наші вітчизняні ЗМІ пророкують Україні якщо не загибель, то, принаймні, деградацію національної ідентичності й втрату державної незалежності. Як приклад, посилаючись на статтю Збігнева Бжезінського у журналі *Foreign Policy*, газета “Сьогодні” (06.01.2012) пророкує: “Україна втратить незалежність, якщо США позбудуться панування”. Насправді американський геополітик висловився дещо інакше. Він зазначив, що коли у Європи ослабне бажання і можливість інтегрувати Україну в західну спільноту, то це загрожує “відродженням імперських амбіцій Росії” [21]. А це не одне і те саме.

Як відомо, Бжезінський завжди приділяв багато уваги місцю і ролі України на сучасній міжнародній шахівниці. Усвідомлюючи складність процесу демократизації України, він, разом з тим, не ставить її подальше майбутнє в жорстку залежність від зовнішніх факторів, а пов’язує перспективи розвитку насамперед із вибором самого українського народу. “Навіть якщо нині Україна не рухається в напрямі демократичної держави, що управляється конституцією, вона все ж стає країною, в якій більшість населення – особливо молодь – думає про Україну як про свою країну”, – заявив він. Відвідавши Україну в квітні 2011 року, він дійшов думки, що 20 років незалежності не пройшли надарма: “Насамперед я побачив появу в цілому європейської нації, хоч рівень життя в Україні значно нижчий, ніж в Польщі. Важлива зміна – це відчуття того, що Україна – аутентична національна держава. Це не штучне утворення. Це – нова дійсність, яку буде надзвичайно важко змінити й повернути на тридцять років назад”. Більше того, Бжезінський наголошує на тому, що в контексті міжнародному Україна сама може стати запорукою європеїзації й взірцем для розвитку Росії: “Для цього Україна має, по-перше, цілеспрямовано провести демократизацію і консолідувати демократію в країні, а, по-друге, – бути країною дружньою до Росії” [22].

Звісно, з одного боку, дуже тяжко не помічати факту відродження імперських амбіцій Росії. Але, з другого боку, їх не варто й демонізувати. В Україні ми маємо усвідомлювати всю складність етнополітичних процесів у Росії, і бути заінтересованими у позитивному їх розв’язанні – не в нашому інтересі загострення напруженості в сусідній державі, з якою нас пов’язують не лише економічні відносини, але й тисячі ниток чисто людських зв’язків. Слід також проводити грань і між неоімперською риторикою різноманітних виборчих кампаній та реальними можливостями щодо їх здійснення. Тут можна послатися на авторитетне свідчення популярного британського історика Найелла Фергюсона, професора Нью-

Йоркського університету та наукового співробітника Оксфордського університету. На його думку, майбутнє Росії в якості відродженої імперії є досить невиразним: “На мій сторонній погляд, Росія є виснаженим суспільством, яке “відходить” від того, що надто багато ресурсів витрачалося на підтримання імперського статусу. Схоже на те, що Росія зараз перебуває в стані перегрупування сил. Не думаю, що у видимій перспективі вона знову перетвориться в імперію, якою був Радянський Союз чи Російська імперія” [23].

Які ж найбільш ймовірні перспективи вирішення етнопонаціонального питання в Росії? Дуже прикро, зазначають деякі російські експерти, але в Росії з 1991 року “відсутнє будь-яке розуміння мультикультуралізму, так само як відсутня зрозуміла національна політика”. Дискусії в наукових колах точаться навколо того, що конструювання відносин у сучасному суспільстві шляхом розвитку мультикультуралізму провалились: з цього обговорення проблеми розпочинається, але на цьому й закінчується. На відміну від Європи, де превалює проблематика зовнішньої міграції, основним об’єктом ксенофобії в Росії виступають внутрішні мігранти, громадяни Російської Федерації, найчастіше жителі республік Північного Кавказу. А це означає, що західні рецепти ослаблення міграційних проблем шляхом обмеження в’їзду іноземних громадян для Росії не годяться. Згадуваний уже Еміль Паїн вважає, що в силу специфіки Росії не залишається нічого іншого як звертатися до радянського досвіду – впровадження ідеї інтернаціоналізму: “Якщо очистити інтернаціоналізм від ідеологічного сміття, то можна говорити про те, що у нас вже є вдала ідея для національної політики. І називається це інтеграціоналізм” [24].

Можливо, що ця ідея й несе в собі якийсь креативний потенціал. Але у якій мірі він здатен вирішити справжній клубок назрілих проблем – питання спірне. Коментуючи в 2011 році характер подій під час святкування Дня національної єдності (4 листопада) той же Еміль Паїн був вражений, що “ліберальна частина нашого суспільства схиляється до того, що націоналізм – неминуче явище в нашому житті. Його роль стає надмірною”. І справа не стільки в тім, зазначає експерт, “що у зв’язку з наростанням націоналізму з’являється загроза розпаду країни. Це якраз мені здається малоімовірним. Зате наростає загроза величезної радикалізації як руського націоналізму, так і не руського, інших якихось радикальних течій – скажімо, на релігійній основі. Це явище фіксують усі російські соціологічні служби: нарощування атомізації суспільства, взаємної недовіри різних етнічних, релігійних і територіальних груп. Це являє собою величезну загрозу практично для всіх сфер життя” [25].

На нашу думку, було б некоректно зводити корені радикалізації до якихось історичних архетипів національної свідомості того чи іншого народу, хоча й такий фактор теж має місце. Нинішню радикалізацію очевидно слід пояснювати насамперед сьгоднішніми першопричинами, які, до речі, характерні й для України. Найпершою і найголовнішою з них є пошук компенсаторного механізму: в націоналістичній активності заміщується та недостача соціальної активності, політичного самовияву, самореалізації себе у сфері економічної діяльності, яка дедалі більше відчувається для багатьох соціальних груп, насамперед для молоді. Друга причина – відсутність зрозумілих правил міжкультурної взаємодії. Криза мультикультуралізму на заході викликала потужну хвилю обговорення ситуації (Меркель, Саркозі, Кемерон), пошуку нових ідей міжкультурної взаємодії. В Росії ж, аж до передвиборного виступу Владіміра Путіна на рівні еліти, владних структур вибір моделей міжкультурної взаємодії не обговорювався, точніше, він усе частіше зводився “до заміни мультикультуралізму монокультуралізмом і правом більшості на якийсь особливий статус. Це теж підігріває націоналістичні настрої”. А третя причина – відома проблема мігрантів, яка теж вносить напруження в обстановку, бо глобальний злет націоналізму легітимізує і націоналізм російський [26].

За цих умов, офіційний виступ Путіна з етнопонаціональних проблем, на думку експерта ліберального спрямування Лілії Шевцової, став не чим іншим, як визнанням пастки, у якій опинилася російська еліта. Тут Путін здійснює спробу: “звернутися до російського націоналізму і якимось чином нейтралізувати, пом’якшити його, дати певну задоволеність російським націоналістам і водночас довести необхідність збереження статус-кво – тобто

неоімперії... Це дивовижне нерозуміння реального стану російської держави. Це дивовижна нездатність осмислити питання російської ідентичності – це нездатність вирішити і відповісти на найбільш вибухонебезпечне питання” [27].

Отже, “руській марш” ще далекий до свого завершення і чи вдасться його спрямувати по шляху інтеграції на громадянській основі у сучасній Росії – на разі невідомо. Насамперед тому, що не сформувалося ще громадянське суспільство, а інтеграція має за передумову наявність спільних інтересів у громадян різних національностей, об’єднаних спільною громадянською відповідальністю за свою країну. На жаль, за соціологічними даними, такі передумови не склалися, про що засвідчує і наростання емігрантських настроїв у країні – 22 % співвітчизників хотіли б покинути країну. Це не можна пояснити в ключі “трудова міграція”, бо виїхати назавжди, або принаймні на невизначений час, бажали б близько третини опитаних у віці від 25 до 39 років з доходом від 1,5 тис. євро і вище. Для 79 % потенційних мігрантів мотивом для виїзду є бажання жити в умовах верховенства закону, прав і свобод, а для 69 % – можливість уникнути свавілля влади [28].

Отже, приходимо знову до класичної ситуації: національне питання само по собі не існує – воно є лише відображенням невирішеності цілого клубка соціально-економічних та політичних проблем. А з огляду на це, озвучені Путіним позиції і націоналізму, і культурного імперіалізму, незалежно від того, чи вони фігуруватимуть окремо, чи в якомусь поєднанні – однаковою мірою програшні.

Україна і Росія: перспективи діалогу культур

За радянських часів “інтернаціоналізації суспільного життя” такої проблеми бути не могло за визначенням – була єдина радянська культура “соціалістична за змістом і національна за формою”, яка, відповідно, й не потребувала діалогу, а лише демонстрації “дружби народів”. Показовий факт: у Москві в Інституті слов’янознавства навіть не було структурного підрозділу, який би вивчав українців чи білорусів, хоч інші слов’янські народи досить таки ретельно досліджувалися.

Поява незалежної України викликала досить різку неоімперську реакцію – насамперед це книги, що публікуються в Москві видавництвом “Имперское возрождение”. Назви багатьох з них говорять самі за себе: насамперед це збірник “Украинская болезнь русской нации” (М., 2005); “Русь нерусская” А. Каревина (М., 2006); “Украинское движение как современный этап южнорусского сепаратизма” А. Щеголева (М., 2006); збірник “Имперское возрождение” (М., 2007), із розділом “Преодоление украинства”, та ряд інших видань. Окрім того на громадську думку впливає партійна преса компартій України і Росії, інших лівих сил, які виступають за воз’єднання двох нині незалежних країн.

Був і інший тип досліджень – науково виважених і більш делікатних з точки зору політкоректності. Досить вдалими виявилися номери 1–2 журналу “Новое литературное обозрение” за 2007 р., присвячені широкому обговоренню української тематики. В політичній періодиці увага здебільшого приділялася “помаранчевій революції” та прогнозуванню подальшої політичної ситуації в Україні (журнал “Политическое исследование”, № 1, 2005 г.). Серед нечисленних книг справді наукового характеру виділяються книги А. Міллера “Украинский вопрос в политике властей и русском общественном мнении (вторая половина XIX века)” (СПб., 2000) та “Империя Романовых и национализм” (М., 2006).

Аналіз цієї та іншої літератури має в подальшому знайти більш широке висвітлення й узагальнення. Нині ж ми обмежимося оцінкою ситуації з боку російського професора Російської академії державної служби при Президентові РФ, доктора філософських наук В. Шевченка. Він досить об’єктивно наголошує на тому, що “в цілому громадська думка в Росії порівняно мало інтересується проблемами діалогу культур Росії і України, пошуками вирішення спірних проблем, а їх накопичилося за роки незалежного самостійного існування досить. Одна із них – перейнятість як росіян, так і українців своїми власними потребами.

Друга причина, на мій погляд, головна – пов’язана із різним трактуванням з обох сторін реалій, які склалися за роки незалежності. А в остаточному підсумку “все це приводить до відсутності необхідної культури діалогу, нерідко викликає стійке небажання вступати в діалог, відділяти реальні проблеми від надуманих і завідомо неправдивих проблем” [29].

Не зупиняючись нині на існуючих проблемах у порозумінні сторін (це має бути предметом самостійного дослідження), хотілось би акцентувати увагу на тих пропозиціях, які висловив російський дослідник щодо необхідних кроків назустріч один одному. Насамперед, вважає В. Шевченко, російським вченим необхідно вирішити для себе ряд важливих питань, без чого діалог двох культур навряд чи принесе відчутні результати. По-перше, визначитись у своєму ставленні до радянського минулого і соціалізму як ідеї й суспільної практики (саме тут спостерігається розкол в самій російській громадській думці, в культурі й суспільних науках). По-друге, слід визначитись з питання про роль православ’я та інших конфесій в минулому і сьогоdnішньому в розвитку російського суспільства, держави і культури, у розбудові сьогodні правильних відносин між державою і церквою в рамках світської держави. Тут шановного професора можна зрозуміти: “На жаль, домінуючою тенденцією в російському суспільному житті стає все більш глибоке вrostання церкви в державні інститути – в армію, у виконавчу владу, в культуру, в освіту. Відомо, що православні богослови намагаються внести вчені ступені кандидата і доктора богословських наук у список наукових спеціальностей державного ВАКу і працювати в ньому нарівні з вченими. Принцип світської держави піддається в Росії серйозним випробуванням. Зіткнення полярних точок зору досягло межі напруження. Зрозумілим є одне – відстоювання сьогodні позиції світського вченого, громадянина світської держави нерідко вимагає принциповості й мужності” [30]. Із цих двох питань, як на нашу думку, можна повністю погодитись із шановним професором.

Третім принциповим питанням є проблема щодо оцінки можливої перспективи національної держави. Тут із шановним опонентом у нас виникають розбіжності. Безумовно, це справа самих росіян, чи їм вступати “у грандіозну битву за природні ресурси” у ролі великої держави, чи еволюціонувати в бік становлення громадянської нації за європейським взірцем. Тут симпатії В. Шевченко чіткі й однозначні: “Перед країною стоять зовсім інші завдання і цілі. Рух до політичної демократії, до ринку, національної держави, до політичної, громадянської нації – реалізація всіх цих цілей і завдань у видимому майбутньому – непосильний для нас історичний тягар... Тому й виникає непросте питання: чи є повернення Росії до великодержавницького устрою неминучим, чи ні? Неминучість вибору хвилює всіх: демократія, чи динамічний розвиток. Що на першому місці повинно стояти – забезпечення всіх необхідних умов для могутнього економічного, соціального і воєнного ривка країни, чи подальше довге й вимучене звикання до демократії й інших європейських цінностей з неминучим падінням темпів розвитку? Як росіяни будуть вирішувати цю проблему, ось в чому запитання”. На думку В. Шевченка, якщо тільки росіяни з’ясуують для себе, яка Росія їм потрібна, то відразу ж “російська думка набуде потрібну ідейну й теоретичну базу для продуктивного діалогу з діячами культури України і з’явиться справжнє бажання розібратися у невирішених питаннях” [31].

Що не кажи, а питання поставлено гостро. І відповідь напрошується така ж однозначна: якщо з боку Росії з’явиться бажання розібратися у невирішених питаннях на основі відродження великодержавності, а значить і “старшого” та “молодшого” брата у відносинах з Україною, то навряд чи це буде база для продуктивного діалогу між діячами культури двох держав. Тут доведеться облишити всі надії й сподівання на міжкультурний діалог – на порядок денний Росія безумовно поставить питання про “перетоплюючий казан”, а ми вже в ньому варилися і на власному досвіді знаємо, що це таке. Ці повчальні уроки ми вже проходили. Може чомусь і навчилися.

Глобалізація і національна держава

Зазвичай культура сприймається у нашій свідомості як національна культура – “французька культура”, “російська культура”, “українська культура”. А між тим, в історичній ретроспективі, корені цієї звички простираються не так вже й далеко в глибину віків. Витоки цієї інтелектуальної традиції лежать у філософії історії Йоганна Гердера та його послідовників з числа німецьких романтиків. Ця філософія з’явилася як рефлексія на утворення національних держав та відображала собою феномен “національної культури” як знаково-символічної системи, дотримуваної жителями певної державної території. По-другому й бути не могло, адже модерна держава XIX – середини XX століть позиціонувала себе саме як національна, джерелом суверенітету якої в площині політичній проголошувалася нація. Відтак по суті своїй національна держава передбачає співпадіння політичних і культурних кордонів, а “розбудова нації” стає одним із найважливіших елементів внутрішньої політики, коли завдяки створенню єдиного комунікаційного простору держава систематично перетворює різноманітне населення підвладної території в однорідну націю.

Звісно, в історії були й приклади багатонаціональних держав – Росія Романових, Австрія Габсбургів, Оттоманська Туреччина чи Велика Британія – в яких теж докладали зусиль в напрямку гомогенізації культури, але не завжди успішно. Саме тому вони й називалися не “національними державами”, а імперіями. Англійський дослідник Майкл Гектер на прикладі аналізу “внутрішнього колоніалізму” Шотландії, Ірландії та Уельсу у складі Великобританії запропонував таку класифікацію: якщо держава досягла успіху щодо досягнення культурної однорідності населення, то її називають “національною державою”, а коли ні – то називають імперією. Висновок що не кажи радикальний, але він дає поштовх до подальших роздумів.

Так, розширене відтворення й утвердження національної культури відбувалося в час модерну завдяки державному контролю над: 1) циркуляцією по всій території книг, газет та інших друкованих матеріалів; 2) забезпеченням одних і тих же соціонормативних цінностей через систему загальної середньої освіти; 3) відтворення культурних еліт та працівників системи освіти через систему вищих навчальних закладів. Потужною школою патріотичного виховання ставала і армія, заснована на принципі загальної військової повинності. У підсумку, зазначає відомий російський дослідник В. Малахов, “обіцянка захисту культури як головного надбання нації служила щонайважливішим джерелом легітимності держави. В епоху модерну громадяни тієї чи іншої держави адресують їй свою лояльність саме тому, що бачать в ній гаранта того колективного блага, яке іменується національним суверенітетом. Суверенітет же має як політичний, так і культурний вимір. Це не лише незалежність у прийнятті незалежних рішень в політичній і економічній сферах, але й культурна незалежність чи, принаймні, висока ступінь автономії у культурній сфері” [32].

Доба глобалізації поставила питання про державний національний суверенітет під сумнів. Звернемося ще раз до світ-системної моделі Еммануїла Валлерстайна, де суспільно-економічне життя окремої національної держави та її інституцій відбувається шляхом утворення складних конфігурацій взаємних залежностей між світовим центром, напівпериферіями та периферією. У підсумку, країна вплітається в процес глобалізації, який проявляється в русі капіталів, технологій, інформації, товарів, послуг, а також масового переміщення людей по всій планеті.

У площині культури процес глобалізації виявляє себе чи не найнаочніше. Сучасне телебачення та інші різновиди медіа роблять можливим циркуляцію соціонормативних цінностей і культурних зразків поверх національних кордонів. Оскільки доступ до них все в меншій мірі залежить від майнового й освітнього статусу користувача, то людство, за відомим висловом Маршала Маклюєна, все в більшій мірі буде перетворюватися у “глобальне село”, де всі про все будуть знати. Відтак, прогнозує Террі Іглтон, якщо культура в минулому була тим фактором, що дав національній державі її основу, то в майбутньому

культура стане тим, що зруйнує національну державу [33]. Наскільки серйозним є подібний виклик?

Теоретики “культурних потоків” дають свою версію п’яти вимірів процесу культурної глобалізації, кожен із яких веде до формування відносно автономних сфер у межах національної держави.

По-перше, формування *етносфер*, які утворюються в результаті масових переміщень людей – від трудових мігрантів і біженців до туристів і комівояжерів. Всі вони, переміщуючись із одного регіону в інший, переносять із собою на нове місце проживання частину свого минулого способу життя, змінюючи культурний ландшафт країни перебування і, разом з тим, змінюючись самі. По-друге, це *техносфера*, яка виникає в результаті діяльності багатонаціональних і транснаціональних корпорацій. Вони розміщують свої виробничі потужності й торгові мережі по всьому світу, формуючи, тим самим, достатньо багаточисельні групи “глобального класу” управлінців, які поширюють свої моральні норми і свій спосіб життя. По-третє, це *фінансосфери*, що утворюються валютним і фінансово-сировинним біржам, які густою мережею опутали ту частину світу, яка становить інтерес для фінансового капіталу. Персонал цих фірм тяжіє до ототожнення себе з фірмою як нібито з громадянською належністю. По-четверте, *медіасфери*, що формують інформаційні потоки, орієнтовані на всесвітнє споживання. Насамперед це телевізійна продукція, передачі міжнародних радіостанцій, виробництво і розповсюдження кінопродукції. І, нарешті, по-п’яте, це формування *ідеосфер*, які забезпечують циркуляцію різноманітних ідеологій – як підтримуваних державою, так і контркультурних [34].

У такий спосіб відбувається своєрідна глобалізована “культуризація” суспільства на всіх рівнях. Глобалізація створила передумови того, що культура починає пронизувати собою економіку й політику. Те, що японські автомобілі є більш затребуваними на світовому ринку ніж німецькі пояснюється не просто “модою”, а тим, що японські робітники у позаробочий час обов’язково відвідують курси технічної творчості, їм організують колективне відвідування театрів і концертних залів, інакше, без відчуття гармонії і краси, автомобільна продукція втратить у своїй технічній та естетичній якості. Такою є сутність розвинутого капіталізму, який намагається перетворити результати діяльності у будь-якій сфері в товар, що має принести прибуток – байдуже, чи то є продукт високої культури, чи культурний сурогат. Відтак здатність національних держав підтримувати тотожність політичних і культурних кордонів як суспільного блага залишається актуальною, особливо за умов звуження їх культурного суверенітету.

Переосмислення глобалізації

У світлі окресленої вище тенденції буде не зайвим дещо уточнити вживання термінів “глобалізація” та “глобалізм” в контексті більш широкої проблеми *глобальності*. Ще в 1980-х роках поняття “глобалізація” майже не використовувалося в наукових дискусіях (хіба що траплявся термін “мондіалізація” у французьких дослідженнях), а за 10 років воно вже фігурувало повсюдно, позначаючи процеси, завдяки яким народи світу інкорпорується в єдине світове співтовариство. Спочатку перспективи нової єдності світу видавалися доволі привабливими, а тому виникла спокуса наголосити на позитивних аспектах глобалізації в традиції еволюціонізму й теорії модернізації. Неабияку роль відігравали й економічні аргументи: глобалізація – це добре, бо що добре для економіки, те добре для всіх, а держави з їх бажанням контролювати все й усіх лише стоять на заваді.

Ці погляди не суперечили звичним для нас положенням марксизму, що з появою капіталізму людське суспільство входить у фазу посилення взаємозалежності найвіддаленіших країн і народів. Звернемо увагу на одне з положень, яке було опубліковано ще в лютому 1848 р. в “Маніфесті Комуністичної партії” К. Маркса і Ф. Енгельса: “Буржуазія шляхом експлуатації всесвітнього ринку зробила виробництво й споживання всіх країн космополітичним. До великої гіркоти для реакціонерів, вона вирвала з-під ніг промисловості національний ґрунт. Одвічні національні галузі промисловості знищені й

продовжують знищуватися з кожним днем. Їх витісняють нові галузі промисловості, запровадження яких стає питанням життя для всіх цивілізованих націй, – галузі, що переробляють уже не місцеву сировину, а сировину, завезену з найвіддаленіших областей земної кулі. І вироблені фабричні продукти споживаються не лише всередині цієї країни, а й у всіх частинах світу. Замість старих потреб, які задовольнялися вітчизняними продуктами, виникають нові, для задоволення яких потрібні продукти найвіддаленіших країн і кліматів. На місце старої місцевої і національної замкненості й існування за рахунок продуктів власного виробництва приходить всебічний зв'язок і всебічна залежність націй однієї від іншої. Це рівною мірою стосується як матеріального, так і духовного виробництва. Плоди духовної діяльності окремих націй стають загальним надбанням. Національна односторонність і обмеженість стають все більш неможливими, і з безлічі національних і місцевих літератур утворюється одна всесвітня література” [35]. Отже, якщо під терміном “глобальність” розуміти те, що ми давно вже живемо у світовій спільноті, де поняття замкненості й автаркії перетворилося на фікцію, то йдеться про нормальний світовий процес.

Перша хвиля науковців розглядала *процес глобалізації* з погляду звичного для нашої ментальності (як і сучасних лібералів) економічного детермінізму. Однак зусиллями неолібералів об'єктивний процес глобалізації почав спрямовуватися в *русло глобалізму* – ідеологічної доктрини панування світового ринку. Виходячи із суто економічного принципу, вона зводить багатовимірність глобалізації лише до одного – господарського – виміру. До того ж останній мислиться лінійно й підпорядковує інші аспекти глобалізації – політичний, екологічний, культурний та суспільно-цивілізаційний – панівному виміру світового ринку [36].

Звісно, ніхто не заперечуватиме значущості економічної складової, однак біда в тому, що в контексті глобалізму з поля зору випадає (чи зумисно приховується) той факт, що саме політика має визначати правові, соціальні й екологічні рамкові умови, які уможливають і узаконюють господарську діяльність взагалі. Глобалісти бажали б керувати державою, суспільством, культурою, зовнішньою політикою так само, як вони керують підприємством. Можна говорити про імперіалізм економічної складової, коли фінансово-промислові групи вимагають для себе таких рамкових умов, у яких вони могли б успішно домогтися своїх цілей.

Таку політику глобалізму найбільше відкидають аналітики другої хвилі, які не побачили в новому світі ні шансів для своєї порівняно слабкої національної економіки, ні гарантій збереження культурної самобутності, ні можливості брати участь у визначенні правил гри у світовій політиці. Однак до цього голосу мало хто дослуховувався, адже це був голос кволих, тих, хто вже відчув програш або ж боявся програти.

Тим часом міцнішала третя хвиля осмислення (також і авторами першої й другої хвиль) цього важливого та незбагненого феномену. Підбиваючи перші підсумки у визначенні ними понятійного апарату, можна констатувати, що, на відміну від означеного вище глобалізму, нинішня світова глобальність сприймається як “даність”, як феномен, котрого просто-таки неможливо усунути з життя. Так само треба поставитись і до глобалізації – як до процесу, коли суверенні національні держави вплітаються в павутину транснаціональних “дійових осіб” і свідомо, з урахуванням власних ресурсів і національних цілей, підпорядковуються владним можливостям транснаціональних суб'єктів, їхнім орієнтаціям та ідентичності. *Це означає, що у світі існують різні національні логіки екологічної, культурної, економічної, політичної й загальної громадянської глобалізації, які не копіюють одна одну, а розвиваються, ураховуючи їх взаємозалежність. Саме це відкриває можливості й простір для політичної дії і взаємодії.* Зрозуміло, що тільки за цих умов можна вийти з підпорядкування детермінованого економічною доцільністю глобалізму, оскільки лише в разі забезпечення перспективи багатовимірної глобальності ми можемо позбутися присилуваної ідеології й практики нинішнього глобалізму як своєї рідної вестернізації всього світу – утвердження для нього “західного шляху”.

Підбиваючи підсумки дискусії трьох хвиль осмислення, можна стверджувати, що спочатку дискусії велись у руслі ідей *єдності й уніфікації*, але з плином часу акценти поступово почали зміщуватись у площину *універсальності розмаїття*. Світове співтовариство в такому контексті, на думку В. Бека, є “не меганаціональним співтовариством, що вбирає в себе й ліквідує всі національні товариства, а позначеним розмаїттям горизонтом, що не піддається інтеграції й відкривається лише тоді, коли він створюється й зберігається в комунікації й дії” [37]. Отже, під глобалізацією розуміють відсутність усесвітньої держави, вірніше, наявність світової спільноти без світової держави і без світового уряду, де не існує інтернаціонального режиму, який насаджує гегемонію влади, – ані в економічному, ані в політичному розумінні.

Однак усе це в ідеалі. На практиці ж доводиться враховувати той стан речей, який сформувався внаслідок тяжіння транснаціональних монополій до впровадження притаманного їм курсу економічного глобалізму, поєднаного з ринковим фундаменталізмом. Як наслідок, глобалізація на практиці почала розхитувати самоідентифікацію гомогенного, закритого національно-державного простору. Чітко окреслилася перспектива денационалізації – ерозії й можливої трансформації національної держави в державу транснаціональну. У світі складається нова ситуація, що перетворила на фікцію уявлення про “національний” продукт, “національну” фірму, “національну” індустрію – усе це спонукає до уважного й виваженого ставлення до прогнозів, ідеологій, парадоксів і навіть алармістських настроїв ери глобалізації. Поки що науковий дискурс не може дати остаточних рецептів вирішення проблем, котрі зачіпають основні питання цивілізації, – як подолати прірву між бідністю й багатством, суперечності між етнічними утвореннями, напруженість у сфері міжконфесійних відносин у сучасному світі. Поза всяким сумнівом, нині втрачає легітимність традиційне уявлення про романтичну національно-державну ідилію. Якщо успадкована нами традиційна модель національної держави має шанс вижити в умовах світового ринку й транснаціональних “дійових осіб”, то лише тоді, коли процес глобалізації стане наріжним каменем державницької ментальності – “мислити глобально, діяти локально”.

Висновки

Отже, в добу глобалізації національні держави ведуть боротьбу за утримання національного суверенітету як передумови забезпечення національної ідентичності (зокрема й культурної), продовжують докладати зусиль щодо гомогенізації знаково-символічного простору – як на національному, так і на транснаціональному рівні. Однак, на практиці, особливо коли йдеться про периферію капіталістичної світ-системи, змушені нині говорити скоріше про стилізацію суверенності, ніж про її реальне здійснення. Коли під суверенітетом розуміється незалежність у прийнятті рішень, то від суверенітету у сфері інформаційних технологій, розповсюдження ними тих чи інших культурних продуктів часто-густо залишилися тільки спогади чи прекраснодушні мрії. Більше того, коли під глобалізацією найперше за все розуміється всесвітній обмін, то ні в економічному, ні в політичному житті він не відбувається настільки інтенсивно, як у сфері культури.

За цих умов *мультикультурність* як суспільний феномен був і залишається об’єктивною реальністю, з якою необхідно рахуватися. Однак слід акцентувати на тому, що є й *мультикультуралізм* як політичний курс, що привів врешті-решт до посилення сепаратистських тенденцій з боку окремих етнокультурних спільнот. Саме цей політичний курс став загрожувати суспільній інтеграції європейських держав, що й викликало занепокоєння громадськості та правлячих кіл європейських держав. На зміну мультикультуралізму приходять політика міжкультурного діалогу на основі принципу взаємності – процес культурного обміну має бути двостороннім.

Зрозуміла річ, не все так просто і однозначно – йдеться лише про домінуючий тренд. З одного боку, сучасна національна держава все ще залишається суб’єктом виробництва і розповсюдження певного культурного продукту, а також активним фактором соціальної

комунікації. З другого боку, впродовж останніх трьох десятиліть відбувається формування глобальної культурної сфери. А тому сьогодні вже ніхто б не взявся стверджувати, яким буде остаточний підсумок навіть пропагованого нині міжкультурного діалогу, що приходить на зміну мультикультуралізму.

В основі кризи мультикультуралізму лежать потужні, глибинні процеси. Нині в глобальній культурній сфері намітилося безліч вододілів, і не лише по звичній для нас лінії “Захід – Схід”, а й по лінії, що поділяє й сам “західний” культурний простір. Так, наприклад, по один бік в цьому протистоянні – культура ненаситного споживацтва (консюмеризм) і віра в безкінечний прогрес і безкінечну експлуатацію природних і людських ресурсів, а по другий бік – екологізм і усвідомлення необхідності відповідального ставлення до людини і природи. Той же Террі Іглтон, який напророчив деградацію національних держав під дією культурних факторів, прогнозує: “Велика вірогідність того, що головна криза капіталізму відбудеться в наступні десятиліття, однак не можна стверджувати це з упевненістю, – так само як і те, що буде соціалізм. Те, що майбутнє має відрізнятись від сучасного, не гарантує того, що воно буде скільки-небудь кращим. Але оскільки Захід стягує свої фургони у все більш тісні кола і відгороджується від відчуженого, вигнаного, злиденного населення “відторгнутих” (як дома, так і за кордоном); і оскільки громадянське суспільство усе більш руйнується до самих основ, не потрібен Нострадамус, щоб побачити пляму бурі на горизонті” [38].

Тут варто зважити на те, що ще в 2002 році, за 6 років до нинішньої фінансово-економічної кризи, яка переростає в системну кризу капіталізму, Террі Іглтон уже ставив під сумнів віру у непорушність капіталістичної системи. Він зазначав, що навіть МВФ уповні усвідомлює, наскільки хворобливо нестабільна ситуація в цілому. Глобалізація поглиблює цю нестабільність: якщо одна частина світу пов’язана з кожною другою частиною, то потрясіння в першій рано чи пізно можуть означати вибух в іншій і кризу в третій. Чи означає це, що нинішня світ-система капіталізму буде просто рухатись далі й далі? – запитує він. І відповідає: “Ніскільки. Вона вповні здатна до руйнівної зупинки... Ось чому настільки необхідними є опозиційні сили: для того, щоб опиратися якомога довше фашизму, погромам і дикості, які мають явитися результатом головної кризи системи” [39]. Як засвідчує історичний досвід, будь-яка системна криза рано чи пізно проявляється в загостренні національного питання, де набуває, на превеликий жаль, жорсткого радикального протистояння. І цій небезпечній перспективі слід запобігти.

За даної ситуації конструктивні сили в світі мають пропонувати не шторм, а надійне місце прихистку в бурі для вирішення невідкладних завдань сучасності: ліквідації злиднів, нетерпимості, жорстокості, неписьменності, голоду, збереження довкілля. У цьому суперечливому світі, за словами Генерального директора ЮНЕСКО Федеріко Майора, “місія вищої освіти виходить далеко за рамки простої передачі знань. Сьогодні вища школа повинна готувати таких громадян, які б уміли самостійно мислити й вбачати в культурних різницях хорошу можливість для плідного діалогу, а не загрозу” [40]. Без цього ми не зможемо досягти адекватного відчуття національної ідентичності – чіткого бачення свого місця в сучасному глобалізованому світі, де кожен народ має виповнити свою історичну місію і самореалізувати закладений в його культурі творчий потенціал.

Список використаних джерел

1. (Тут і далі курсив наш – Авт.) // http://www.un.jrg.ru/documents/decl_conv/dtclarations/summitdecl... 2. Эриксон Э. Идентичность: юность и кризис (1969). – М., 1996. – С. 153–217. 3. Малахов В. Понаехали тут...: Очерки о национализме, расизме и культурном плюрализме. – М.: Новое литературное обозрение, 2007. – 200 с. 4. Гіденс Е. Нестримний світ: як глобалізація перетворює наше життя. – К.: АЛЬТЕРПРЕС, 2004. – С. 15, 16. 5. Цит. за: Артог Ф. Порядок времени, режимы историчности // <http://magazines.rus.ru/nz/2008/3/ar3.html> 6. “Белая книга” по межкультурному диалогу “Жить вместе в равном достоинстве”. – М., 2009. – С. 9. 7. Там же. – С. 33. 8. Там же. – С. 35. 9. Владимир Путин. Россия: национальный вопрос // <http://www.ng.ru/printed/264437> 10. Хантингтон С. Кто мы? Вызовы американской национальной идентичности. – М., 2004. – С. 51. 11. Межкультурный и межрелигиозный диалог в целях устойчивого развития; Материалы международной конференции. – Москва, Российская академия государственной службы при Президенте Российской Федерации, 13–16 сентября 2007 г. – М., Изд-во РАГС, 2008. – С. 418. 12. Сеннет Р. Падение публичного человека. – М., 2002. – С. 120. 13. Паин Э. Гражданская культура развивается не вместо национальных культур, а вместе с ними // http://www.gorby.ru/presscenter/news/show_28526/ 14. Паин Э. Закат вульгарного мультикультурализма как возрождение культуры модерна // <http://www.globalaffairs.ru/print/number/Mirmoe-sosuschestvovani...> 15. Политически нечитательные // http://lenta.ru/articles/2010/08/31/thilo/_Printed.htm 16. Конец

мультикультурной эпохи // <http://www.perspectivy.org/print.php?ID=71619> 17. Там же. 18. *Опрос*: 70 процентов немцев одобряют высказывания Тило Саррацина // <http://www.dw-world.de/dw/article/0,,5986162,00.htm> 19. Паин Э. Закат вульгарного мультикультурализма как возрождение культуры модерна // <http://www.globalaffairs.ru/print/number/Mirnnoe-sosuschestvovani...> 20. Валерстайн И. Россия и капиталистическая мир-экономика // Свободная мысль. – 1996. – № 5. – С. 41–42. 21. <http://www.regnum.ru/news/fd-abroad/armenia/1485734.html> 22. <http://poslezavtra.com.ua/bzhezinskij-problemy-ukrainy-yavlyaetsa-...>; <http://politics.comments.ua/2011/11/17/302759/bzhezinskiy-opisal-sv...> 23. *Имперализм*. Глобализация невозможна без империй // <http://www.ransis.jrg/index.php?name=Pages&op=page&pid=29> 24. Особенности российской интеграционной политики // <http://inosmi.ru/social/20110626/171253118-print.html> 25. Паин Э. О “Русском марше” и опасности национализма для России // <http://www.svobodanews.ru/articleprintview/24381203.html> 26. Там же. 27. *Передвиборчий пасьянс* // День. – 2012. – № 11. – 25 січня. – С. 3. 28. *Прощання слов’ян* // <http://ua.korrespondent.net/journal/1297065/print> 29. Шевченко В.Н. Диалог культур России и Украины и культура диалога // Межкультурный и межрелигиозный диалог в целях устойчивого развития: Материалы международной конференции. Москва, Российская академия государственной службы при Президенте Российской Федерации, 13–16 сентября 2007 г. – М.: Из-во РАГС, 2008. – С. 419. 30. Там же. 31. Там же. 32. Малахов В. Национальная культура в эпоху глобализации // <http://www.humanitatis.info/19almanax/malaxov.htm> 33. Див. Иглтон Т. Идея культуры. – М., 2012. – Изд. дом Высшей школы экономики. – 192 с. 34. Малахов В. Национальная культура в эпоху глобализации // <http://www.humanitatis.info/19almanax/malaxov.htm> 35. Маркс К., Энгельс Ф. Манифест Коммунистической партии: Собр. соч. – М., 1956. – Т. 4. – С. 427–428. 36. Бек У. Что такое глобализация? / Пер. с нем. А. Григорьева и В. Седелника; Общая ред. и послесл. А. Филиппова. – М.: Прогресс-Традиция, 2001. – 304 с. 37. Там же. – С. 28–29. 38. Иглтон Т. Убежище в буре истории // http://scepis.ru/libraru/print/id_1664.html 39. Там же. 40. *Стратегические ориентиры развития высшего образования* // http://charko.narod.ru/text/an8/1_1.htm.

Василий Ткаченко

СТРАСТИ ПО ИДЕНТИЧНОСТЬ: КРИТИКА ИСТОРИЧЕСКОГО ОПЫТА

В статье поднят вопрос национальной идентичности в современном глобализованном мире, кризис политики и практики мультикультурализма, основные направления консервативной и либеральной критики мультикультурализма в Европе, некоторые проблемы реализации этнонациональной политики в России и Украине.

Ключевые слова: глобализация, национальная идентичность, мультикультурализм, культурное разнообразие, межкультурный диалог, толерантность, гуманитарное образование, обучение демократической гражданственности, культурный суверенитет, принцип историзма.

Vasyl Tkachenko

PASSION ON IDENTITY: CRITICISM OF THE HISTORICAL EXPERIENCE

The article raises a question of national identity in the modern globalized world, the multiculturalism policy and practice crisis, the main directions of conservative and liberal critics of multiculturalism in Europe as well as some of the problems of ethnic policy in Russia and Ukraine.

Key words: globalization, national identity, multiculturalism, cultural diversity, intercultural dialogue, tolerance, humanities education, democratic citizenship education, cultural sovereignty, the principle of historicism.

ІСТОРИОГРАФІЯ І ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

УДК 930.1 (477.8)

Анатолій Марценюк

СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИЙ РУХ СХІДНОЇ ГАЛИЧИНИ 1920–1939 РР. В ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКІЙ ІСТОРИОГРАФІЇ ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ ХХ СТ.

У статті автор аналізує західноукраїнську історіографію суспільно-політичного руху Східної Галичини 1920–1930-х рр., ілюструє різні підходи у визначенні національної ідеї, оригінальні інтерпретації державотворчих проектів.

Ключові слова: Східна Галичина, суспільно-політичний рух, західноукраїнська історіографія, перша половина ХХ ст.

Головним завданням сучасної української історичної науки є дослідження суспільно-політичного руху 1920–1939 рр. як необхідного елементу цивілізаційного розвитку держави. Необхідно з'ясувати особливості утворення та діяльності політичних партій Східної Галичини міжвоєнного періоду ліберальної, національно-демократичної і праворадикальної націоналістичної орієнтацій, метою яких було відродження української нації та державності крізь призму історіографії першої половини ХХ ст. В історіографічному плані дана проблема перебуває на етапі розвитку і вимагає ґрунтовного дослідження та зважених оцінок.

В означений період дослідження найбільш повно визначені різновекторні підходи стосовно інтерпретації національної ідеї українців, що може бути повчальним для сучасного політикуму у виробленні національної ідеї незалежної України та формування політичної нації.

Національна українська історіографія міжвоєнного періоду розглядала суспільно-політичний рух Східної Галичини 1920–1939 рр. в основних напрямках – народницького (М. Грушевський), державницького (В. Липинський) та консервативного. Проте відсутність надто радикально поляризованих концепцій М. Грушевського та В. Липинського дозволяє зробити висновок про їхню взаємодоповненість у контексті складання єдиної національно-державницької парадигми, в якій знайшли своє відображення основні засади як державницького, так і народницького напрямків [20].

Характерною ознакою історіографії першої половини ХХ ст. було існування значної кількості історико-літературознавчих досліджень, виконаних групою вчених, об'єднаних навколо НТШ (О. Терлецький, І. Франко, І. Свенцицький, М. Тершаковець, В. Щурат, М. Возняк), які вивчали національне відродження в контексті літературно-культурного розвитку Галичини.

Поряд з історіографією українофільського спрямування існувала також русофільська історіографія, представники якої групувалися навколо Ставропігійського інституту. Відомим істориком цього спрямування був Ф. Свистун. У своїх роботах він наголошував на тезі, що галицькі русини належали до складу “общерусского” народу, процес їх національного пробудження був органічно пов'язаний саме з відродженням “общерусскої” свідомості. Національні інтереси галицьких русинів представляло тільки старорусинство, якому протистояли штучно створені австрійцями й поляками народовці, що прагнули прищепити українофільську свідомість [1, с. 137].

Після закінчення війни в 1920 р. Галичина знову дісталась на основі вироку амбасадорів великих держав Польщі, яка підкресливши її національну, історичну назву, перейменувала її в Малопольщу. Рішення Ради послів зміцнило владу Польщі над Західною Україною.

Польська держава стала інструментом поневолення українського народу. Інкорпоративна (територіальна) концепція ендеків, які з 1923 р. посіли провідне місце в уряді, передбачала створення великої однопартійної польської держави. Ця програма спиралася на помилкові уявлення про месіанську роль і силу польської культури, а також переконання в слабості національно-визвольного руху [3].

В університет приймали виключно поляків. Із Львівського університету виганяли неугодних професорів. Так, був вигнаний і залишений без пенсії вчений Тит Іванович Мишковський (1861–1939) за відмову присягнути на вірність Польщі. При прийомі на роботу чиновника вимагалась декларація про перехід у католицизм. Цей принцип застосовувався завжди у цьому випадку [2].

В українському суспільстві Східної Галичини міжвоєнного періоду тривали дискусії стосовно державного будівництва національної держави.

Микита Шаповал, характеризуючи суспільно-політичний рух Східної Галичини на початку 1920-х рр., зауважує на соціальній диференціації, розпорощених поглядах української інтелігенції, яка не мала єдиного бачення у плані української державності. Автор у своїй праці “Шлях визволення” обґрунтовує тезу про консолідацію усіх українських політичних сил у боротьбі проти всіх окупантів [19, с. 28].

В’ячеслав Липинський, історик, соціолог, політик, публіцист, який виступав яскравим представником українського консерватизму, у часописі “Стара Україна” зауважував: “Наша ідея се не старий монархізм, котрий упав і дальше паде. Наша ідея се й не старе, виборне Гетьманство. Наша ідея нова, але виросла з досвідів давньої та з найновішої страшної практики, котру за нашої пам’яті переживає український народ. Український народ до кінця не буде мати своєї держави, коли дальше буде слухати руйників і різних кандидатів та їх кандидатів. Занепад релігії і заміна її націоналізмом веде дану націю не тільки до агресивності проти сусідів і до оточення себе рядом ворогів, але передусім до внутрішнього розкладу, до анархії та загибелі. Ідеологія без матеріальної сили не здатна творити життя. Револьюційний переворот у сфері ідеології завжди закінчується реакцією і зміцненням того, що малося на думці змінити” [12, с. 16].

Василь Кучабський, учень і сучасник В. Липинського, сформувався поза межами гетьманського руху. Він писав, що “аби ми колись створили державу від нас залежить, чи доложимо всіх зусиль, аби перемогти – і особисто хочу ті зусилля класти. Инакше не було б рації взагалі оставати Українцем”. В. Кучабський завжди вірив, що швидше чи пізніше незалежна Україна буде створена. 1929 р. у вступі до своєї праці “Західна Україна в боротьбі з Польщею та більшовизмом в роках 1918 – 1923 рр.” писав: “Національна самосвідомість та стихійний гін до свободи народу, що на своїй етнічній території між Карпатами й Доном нараховує біля тридцяти мільйонів душ. Але вільно передбачати наступне: коли з великих страждань цієї нації зродиться нова провідна верства, яка сполучатиме хоробрість з мудрістю, що її вимагає надзвичайно складне міжнародне становище країни, – тоді настане час, коли в Східній Європі українська справа стане основною справою майбутнього” [23].

Іван Лисяк-Рудницький вказував, що консерватизм один із чотирьох напрямків української політичної думки (поряд з народництвом, націоналізмом і комунізмом), хоч і найменш підтримуваний народними масами, зробив найбільший інтелектуальний внесок у духовне та політичне життя України. Але цей напрям конфліктував із комуністичною ідеологією та з ідеологією Організації Українських Націоналістів (ОУН) [7].

У західноукраїнському суспільстві тривала дискусія щодо шляхів консолідації національно-державницького табору. Прибічник радянофільських настроїв Д. Левицький у статті “Ще про наше становище до радянської України” на початку 1925 р. стверджував: “...на радянській Україні росте, міцніє і розвивається українська національна ідея, і разом зі зростом цієї ідеї – чужі рямці фіктивної української державності наповнюються рідним змістом справжньої державності. І цей факт є рішачим для нас, як українських націоналістів, на скристалізування нашого відношення до радянської України” [18].

Націонал-демократи, попри розбіжності в різних питаннях, були антикомуністами. Д. Левицький у газеті “Діло” писав: “Відкидаючи орієнтацію на Москву, відкидаємо й на Харків, який став символом столиці більшовицької влади, що йшла й подекуди й нині йде в хвості Москви. Орієнтуючись на Київ, орієнтуємося на символ українства і на реальний центр усього українського духовного життя, у вірі, що той центр у свій час стане знову і політичним центром” [8].

Ухвала Ради послів країн Антанти 14 березня 1923 р. про приєднання Східної Галичини до Польщі стала каталізатором пошуку шляхів розв’язання українського питання у національно-державницькому таборі Західної України. У цей період голова екзильного уряду ЗУНР Є. Петрушевич був готовий співпрацювати із будь-якою зовнішньою силою, яка би могла допомогти визволити Галичину від поляків [6]. Його радянофільську орієнтацію підтримала закордонна група Української народно-трудової партії, яка у зверненні до Народного комітету УНТП (Української народної трудової партії) від 20 квітня 1923 р. підкреслила, що переважаючою орієнтацією цієї групи був Схід, хоч не виключалися “власні сили народу і чужа допомога: поки що можемо надіятись кооперації лише з Литвою, Білорусією, радянськими республіками, Німеччиною і зарисовуючоїся можливості помочі зі сторони Англії на випадок її скооперування із Совітами” [5, с. 170].

Роман Солчанюк у монографії “The Communist party of Westert Ukraine, 1919–1938” зазначав, що комуністична партія підкресливала вирішальне значення для всього суспільно-політичного життя у Східній Галичині існування СРСР. У постанові II з’їзду Комуністичної партії Західної України за 1925 р. стверджувалось: “Виходячи з того, що національне визволення можливе тільки після перемоги соціалістичної революції в Польщі, і стоячи в своїй національній політиці на ґрунті ленінського принципу права нації на самовизначення аж до відокремлення, що в даній конкретній історичній обстановці (існування УРСР, до якої належала значна частина Західної України, безсумнівне стремління працюючих мас цілої Західної України до УРСР) буде означати приєднання цілої Західної України до УРСР, партія в сучасний період повинна скерувати національне невдоволення мас, як і всю їх революційну енергію, на повалення влади польської буржуазії та встановлення робітничо-селянського уряду в Польщі” [21, с. 34]. Автор зауважує, що КПЗУ розглядала національне питання українців Східної Галичини в контексті поширення та закріплення комуністичних ідей у власне Польщі.

Організаційна та політична криза міжвоєнного періоду не обминула й Українську Військову Організацію (УВО). Політичні й ідеологічні розбіжності серед членів УВО посилювалися у зв’язку з її орієнтацією на націоналізм.

Основоположником українського націоналізму був Д. Донцов, який у “Літературно-науковому віснику” обґрунтував необхідність розвитку української ідейної програми на основі “ідеології українського націоналізму”. Він так аргументував свої погляди: “Не роблю реклями ні фашизму, ні большевизму: чи скінчиться один – не знаю, що другий скінчив повним банкрутством – очевидно. Але мені ходить не про їх внутрішню політику, лиш про методи захоплення державного апарату і його скріплення (се ж завдання стоїть перед нами!) а в сім відношенні і фашизм і большевизм і досі лишаються прикладами того, як се треба робити” [14].

Дмитро Андрієвський писав у “Розбудові нації”: “Основною, засадничою, рішаючою прикметкою українських націоналістів є віра – безоглядна, чинна, будуюча віра в націю, в її самоціль, в її самовистачальність, в її снагу й мудрість, в її органічну цілісність і спайність” [13]. Автор за відправну тезу поставив відмінність нацизму від українського націоналізму, який у свою чергу був адекватним патріотизмові. Екстремізм українських націоналістів стосувався не стільки ідеології, скільки методів боротьби. Він диктувався тогочасними обставинами життя й діяльності українських політичних сил, які змушені були протидіяти курсові влади на державну колонізацію.

Основним чинником, що робив справу консолідації різних українських політичних течій актуальною, був, зокрема, стан польсько-українських взаємин і ситуація на українських

землях під Польщею. У процесі нормалізації цих відносин активну участь приймало Українське Національно-Демократичне Об'єднання (УНДО). Підсумовуючи цю політику, голова УНДО В. Мудрий у липні 1937 р. змушений був визнати, що “нормалізація” дала українцям “багато розчарувань, а мало позитивного” [11].

Неприхильне ставлення широких кіл громадянства до цього політичного курсу знайшло свій вияв у позиціях українських політичних сил. У середині 1936 р. внаслідок невдоволення “нормалізацією” утворилась опозиція до партійного проводу, очолюваного В. Мудрим. До опозиції, що гуртувалася навколо найавторитетнішої щоденної газети “Діло”, входило ряд визначних діячів партії: К. Левицький, В. Кузьмович, І. Кедрин-Рудницький, І. Німчук, Г. Тершаковець, О. Луцький. Опозиційну групу очолював колишній голова партії Д. Левицький [4].

Прибічники консервативної ідеї в Галичині (І. Кревецький, С. Томашівський, І. Крип'якевич) намагалися консолідувати власні зусилля навколо друкованого органу “Політика”, що був заснований в 1925 р. Цей друкований орган мав стати ідеологічним центром організації консервативного напрямку. Українське національне демократичне об'єднання (УНДО) мало стати осередком організації. С. Томашівський визнавав, що “справа потерпіла невдачу головно з-за недостатньої організаційної бази й підмоги моральної. Не було підпертя навіть в колах, на які згори можна було рахувати. І та моральна ізоляція була дуже важною причиною припинення” [9, с. 119].

До причин інтенсивного поширення консервативно-гетьманської ідеології у міжвоєнне десятиліття на східногалицьких землях відносимо: а) існування тут консервативної ідеології, духовною і національною основою якої була Греко-Католицька церква, а носіями – сформована у ХІХ ст. в умовах відсутності власної держави українська провідна верства – греко-католицькі священики; наявність у 20–30-х рр. інтелектуальних сил – учених, публіцистів, громадсько-політичних діячів, які були прихильниками консервативно-монархічної ідеології; в) навчання у міжвоєнні роки в університетах Німеччини та Чехо-Словаччини галицької молоді. С. Томашівський висловив такі аргументи: “Будучина залежить від вислуду боротьби, яка вже почалася, між ідеєю старого авторитету, авторитету аристократичної монархії, на якому побудована вся новочасна культура та між ідеєю відновлення орієнтальної деспотії” [16]

Степан Томашівський розробив проект української державності, який полягав у тому, що власне західноукраїнський регіон мав стати головним центром зародження і поступової розбудови української державності та засвоєння українцями основ державної культури. Суть його задуму полягала в постулаті надання українцям самоврядування на теренах, де вони становили переважну більшість населення. Висловлюючи прагнення українців до здобуття тут власного державного права у формі територіальної автономії, він покликався на тяглість традиції Галицько-Волинської держави [17].

Зміст цього проекту був викладений у серії статей С. Томашівського, що з'явилися у тижневику “Нова Зоря” в 1928–1929 рр. та в його рефераті, виголошеному в Інституті дослідження національних справ у Варшаві 12 квітня 1929 р. Він наголошував на особливому значенні боротьби за право на автономію для політичного виховання суспільства: “Тільки в такій школі легальної боротьби виховане громадянство не потребує боятися моменту, коли доля полишить його самому собі: воно не попаде в анархічний хаос і не опиниться в новій залежності від дозріліших сусідів, а створить і утримає державну незалежність” [15].

Степан Томашівський вважав, що висунення українськими політичними середовищами Галичини нездійснених за тогочасних обставин гасел самостійності й соборності є доказом слабкості національної свідомості. Він виступав за еволюційний розвиток національного руху із застереженням, що “в моменти актуальності питання ми, очевидно, не зрікаємося нічого” [15]. На думку історика, творення державницької нації вимагало засвоєння нею державної культури, що не було можливим без державної практики.

У рефераті О. Назарука, виголошеному на засіданні ЦК УХО (Центрального комітету Українського християнського об'єднання) 6 грудня 1928 р., так було сформульовано тактику організації: “Треба збирати сили, не вільно кричати. Наслідком цього – реалізація одинока – автоном-угодовство. Незалежність може бути лиш завершенням органічного росту громадянства” [24]. Автор зауважував, що панівні кола Польщі впливали на політичні процеси, що відбувались у середовищі українських партій.

Внаслідок поділу українського суспільства Галичини на різні табори у 1937 р. ця проблема стала предметом дискусій у проводах партій, про неї багато писали політичні часописи. “В останніх часах, – констатував радикальний “Тромадський голос”, – українська преса широко заговорила про потребу в нас консолідації” [3].

Михайло Лозинський зауважує, що здійснити свою місію західноукраїнські землі зможуть лише тоді, коли не вважаючи на польську окупацію, стоятимуть на становищі власної державності та вестимуть боротьбу за визволення з-під Польщі. У своїй праці “З Новим 1924 роком” розглянув основні ідеї боротьби проти польської окупації під прапором державності, зокрема ідея примирення з Польщею за ціну національно-територіальної автономії західноукраїнських земель до часу здійснення соборної української державності; ідея боротьби проти польської окупації під соборницьким протирадянським прапором боротьби проти всіх окупантів; ідея боротьби проти польської окупації під соборницьким радянським прапором з'єднання з Українською Соціалістичною Радянською Республікою (УСРР) [11].

Автор наголошує на тому, що західноукраїнські землі мусять перейнятися свідомістю, що вони не частина польської держави, а тільки державна одиниця, яка веде боротьбу з ворожою окупацією польської держави. М. Лозинський пропонує українським політичним партіям об'єднатися на такій ідейній платформі: 1) соборна українська державність як ціль; 2) державність західноукраїнських земель – як платформа організації державного життя західноукраїнських земель для боротьби проти польської окупації і взагалі для збереження української державності на цих землях до часу здійснення соборної української державності; 3) утворення державної влади західноукраїнських земель. Справа закордонного представництва є однією із задач утвореної державної влади; 4) до часу утворення державної влади начальним політичним органом західноукраїнських земель повинно бути міжпартійне об'єднання. Воно повинно подбати про тимчасове закордонне представництво західноукраїнських земель, яке й повинно бути доручене Президентові Української Національної Ради; 5) після утворення державної влади міжпартійне об'єднання творить політичну основу, на яку спирається державна влада. М. Лозинський стверджує, що основні тенденції суспільно-політичного руху Східної Галичини у міжвоєнний період визначила світова економічна криза, колонізаторська політика польських панівних класів, поляризація політичних сил та неоднозначне ставлення до санаційного режиму – з одного боку, до ідей і практики комунізму – з іншого.

О. Лишук у “Вістнику Марійських товариств” зауважує про важливу роль жінки в суспільному житті Східної Галичини. Автор наголошує: “Треба завжди пам'ятати, що Пречиста Діва Марія найкраще блистіла чеснотою й саме ця чеснота є основою, питомою для Дружинниці-дівчини. Непересічна любов до своєї Батьківщини. В праці для своєї Батьківщини не буде Дружинниці знати ніяких обмежень ані границь. Один такт серця для Христа, один для Батьківщини” [10].

Західноукраїнський варіант жіночого руху мав принаймні дві особливості. Перша – виразно національний характер жіночого руху і можливість формувати феміністичну свідомість як складову власне національної свідомості та національної культури. Друга – тяглість і неперервність історичного розвитку до 1939 р., що був типологічно споріднений з відповідними явищами та процесами у західно– та центральноєвропейському регіонах.

Таким чином, історіографія суспільно-політичного руху Східної Галичини 1920–1930-х рр. проілюструвала різні підходи у визначенні національної ідеї, політичної

спрямованості українського суспільства, своєрідні інтерпретації причинно-наслідкових зв'язків суспільної та політичної ситуацій, державотворчих проектів.

Список використаних джерел

1. Андрусак М. Нариси з історії галицького москвофільства / М. Андрусак. – Львів, 1935. – 235 с. 2. Геть окупацію Західної України // Правда. – 13 жовтня 1932 р. – С. 21. 3. Дорошенко В. Галичина й Велика Україна. Зв'язки й зносини наддніпрянських українців із наддністрянськими та участь їх у культурнім і громадським життю Галичини (Короткий історичний огляд) / В. Дорошенко // На вигнанні: Альманах. – 1925. – С. 5–23. 4. Кревецький І. Помічні дні. Причини до історії панщини в Галичині в XIX ст. / І. Кревецький // Записки історико-філологічної секції Наукового товариства імені Шевченка. – 1907. – Т. LXXVI. – С. 143–155. 5. Кугутяк М. Історія української націонал-демократії (1918–1929 рр.). – Т. 1. / М. Кугутяк. – К.: Івано-Франківськ, 2002. – 463 с. 6. Левинський В. Війна чи мир в українському громадянстві? / В. Левинський // Громадський голос. – 1937. – 23 жовтня. – С. 12. 7. Левицький К. Українські політики: Сильвети наших давніх послів і діячів / К. Левицький. – Львів, 1936. – Ч. I; 1937. – Ч. II. 8. Левицький Д. Ще про наше становище до радянської України / Д. Левицький // Діло. – 1925. – 25 січня. – С. 33. 9. Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. – Т. 2. / І. Лисяк-Рудницький. – К.: Основи, 1994. – 578 с. 10. Лишук О. Про роль жінки в суспільному житті Східної Галичини / О. Лишук // Вістник Марійських товариств. – Січень-червень 1938 р. – С. 17. 11. Лозинський М. З Новим роком 1924. Теперішній стан будови Української держави і задачі західно-українських земель / М. Лозинський. – Женева: 1924. – 76 с. 12. Мудрий В. Змагання за українські університети в Галичині / В. Мудрий. – Львів-Нью-Йорк: Наукове товариство імені Шевченка, 1999. – С. 19–122. 13. Назарук О. Вячеслав Липинський відновитель державної ідеології України / О. Назарук. – Чикаго: 3 Січової Друкарні, 1926. – 32 с. 14. Під Польщею // Розбудова нації. – 1929. – березень–квітень. – С. 126–129. 15. Пропаганда // Сурма. – 1932. Ч. 1. – С. 1–2. 16. Томашівський С. За автономію українських земель при Польщі / С. Томашівський // Нова Зоря. – 1928. – 25 березня. 17. Томашівський С. Найважливіша політична задача нашого сучасного покоління / С. Томашівський // Нова Зоря. – 1928. – 1 квітня. 18. Томашівський С. Влада й культура / С. Томашівський // Хліборобська Україна. – 1922–1923 рр. – № 7–8. – С. 6. 19. Чорновол І. Українці в Галицькому сеймі: історіографічні, методологічні й політичні аспекти дослідження / І. Чорновол // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, духовність. – 2000. – Вип. 7. – С. 160–165. 20. Шаповал М. Шлях визволення / М. Шаповал. – Прага-Берлін: Нова Україна, 1923. – 71 с. 21. Яворський М. Сучасні течії серед української історіографії / М. Яворський // Криза сучасної буржуазної науки та марксизм : зб. – Х.: Держвидав. України, 1929. – С. 18–38. 22. Solchanyk R. The Communist party of Western Ukraine, 1919–1938 / R. Solchanyk. – The University of Michigan, 1973. – 364 с. 23. ЦДІА України у Львові, ф. 359 (Назарук Осип), оп. 1, спр. 17, арк. 4. 24. ЦДІА України у Львові, ф. 359, оп. 1, спр. 9, арк. 32 зв. – 33.

Анатолій Марценюк

ОБЩЕСТВЕННО-ПОЛИТИЧЕСКОЕ ДВИЖЕНИЕ ВОСТОЧНОЙ ГАЛИЦИИ 1920–1939 ГГ. В ЗАПАДНОУКРАИНСКОЙ ИСТОРИОГРАФИИ ПЕРВОЙ ПОЛОВИНЫ XX В.

В статье автор анализирует западноукраинскую историографию общественно-политического движения Восточной Галиции 1920–1930-х гг., иллюстрирует различные подходы в определении национальной идеи, оригинальные интерпретации государственных проектов.

Ключевые слова: Восточная Галиция, общественно-политическое движение, западноукраинская историография, первая половина XX в.

Anatoliy Martsenuk

SOCIAL AND POLITICAL MOVEMENT OF EASTERN GALICIA 1920–1939 PP. IN THE WESTERN UKRAINIAN HISTORIOGRAPHY IN THE FIRST HALF OF THE TWENTIETH CENTURY

In the article the author examines the Western Ukrainian Historiography of social and political movements in the Eastern Galicia 1920–1930, illustrates the different approaches in determining the national idea, original interpretations of state projects.

Key words: Eastern Galicia, social and political movement, Western Ukrainian Historiography, the first half of the twentieth century.

УДК 94 (477)

Валентин Терещенко

ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКИЙ КООПЕРАТИВНИЙ РУХ 20–30-Х РР. XX СТ. В СУЧАСНІЙ ВІТЧИЗНЯНІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ

У статті проаналізовано основні тенденції розвитку сучасної вітчизняної історіографії західноукраїнської кооперації 20–30-х рр. XX ст.

Ключові слова: історіографія, кооперація, “Маслосоюз”, “Центробанк”, “Просвіта”.

Кооперативний рух на західноукраїнських землях міжвоєнного періоду викликає постійний інтерес сучасних українських дослідників. Така зацікавленість не є випадковою. В умовах загалом несприятливої національної і економічної політики польського уряду українським кооперативам вдалося в той час налагодити ефективну роботу. Іншою особливістю української кооперації був тісний зв'язок з українськими політичними партіями, громадськими і культурно-просвітницькими організаціями. Враховуючи обмежену економічну базу українського національно-визвольного руху така співпраця набувала особливо важливого значення. Універсальність діяльності західноукраїнських кооператорів, їх вміння одночасно вирішувати комплекс довгострокових економічних, національно-політичних, культурно-просвітницьких цілей в несприятливих умовах є для нас джерелом позитивного досвіду. Саме тому на сучасному етапі актуальним є аналіз здобутків представників сучасної української історичної науки в справі дослідження західноукраїнської кооперації міжвоєнного періоду.

Метою цієї статті є дослідження сучасної вітчизняної історіографії західноукраїнського кооперативного руху 20–30-х рр. XX ст. У зв'язку з цим потрібно розв'язати ряд завдань: проаналізувати тематику праць, присвячених західноукраїнській кооперації міжвоєнного періоду, виявити малодосліджені аспекти; з'ясувати стан розробки теми; визначити спільні та відмінні риси у підходах сучасних авторів до вивчення цієї проблематики.

Здобуття незалежності створило сприятливі умови для неупередженого дослідження історії кооперативного руху Західної України. В середині 90-х років видано ряд узагальнюючих праць з цієї тематики. У дисертаційних роботах В. Чайковського [1] та Г. Голуба [2] розвиток української кооперації у Західній Україні висвітлено у контексті економічної історії.

Також слід відзначити видання навчальних посібників з історії кооперативного руху [3] та історії споживчої кооперації [4], які вийшли за загальною редакцією професора С. Гелея.

За ініціативи С. Гелея також з'явилося серійне видання “Українська кооперація: історичні та соціально-економічні аспекти” [5], на сторінках якого відображено різні аспекти історії розвитку західноукраїнської кооперації у міжвоєнних період.

Б. Савчук намагався розкрити значення кооперації в громадському житті західних українців від часу її виникнення до кінця 30-х років XX ст. Особливу увагу автор звернув на взаємини українських кооперативних організацій з національними громадськими культурно-просвітницькими товариствами: “Рідною школою”, “Просвітою”, “Союзом українок” [6].

Серед узагальнюючих праць початку 2000-х років потрібно відзначити науковий доробок Струк З. І., Шміло О. [7–9]. У дисертаційній роботі Струк З. І. проаналізовано стан української кооперації в післявоєнний період та шляхи її відбудови; роль молочно-споживчої кооперації “Маслосоюз” в економічному розвитку села; участь кооперативів в ефективному виробництві та збуті іншої сільськогосподарської продукції; тенденції розвитку та основні напрями діяльності міської кооперації; діяльність українських кооперативів у підвищенні

загальної освіти населення та у підготовці кадрів для кооперативної й господарської роботи [7].

Особливості розвитку українського кооперативного руху на Волині відображено у дисертації Т. Вісиної [10].

У роботі О. Вербової розкрито правові засади формування структури української кооперації у міжвоєнній Польщі. Проаналізовано нормативно-правову базу діяльності кооперативів. Висвітлено організаційна еволюція провідних українських кооперативних центрів – “Центросоюзу”, “Маслосоюзу”, “Народної торгівлі”, “Центробанку” [11].

Реалізація так званого “волинського експерименту” Г. Юзевського в сфері кооперації відображена у статті Крамара Ю. В. [12] Автор робить висновок, що “після ліквідації українських кооперативів, які належали до львівської ревізійної спілки українських кооперативів, з ініціативи волинського воєводи Г. Юзевського у 1933 р. в краї з’явився новий місцевий тип кооперативів – “Турт”... Новий тип змішаної україно-польської кооперації мав стати ще одним інструментом реалізації політичної концепції волинського воєводи, спрямованої на розбиття єдності українців Галичини і Волині. Однак економічна рентабельність нового підприємства залишалась низькою, що зумовило його закриття у 1939 р.” [12, с. 243].

Окрему групу складають біографічні праці, присвячені провідним діячам кооперативного руху. Перша за все потрібно відзначити серію публікацій Р. Матейка, в яких відображено життєвий шлях і діяльність Андрія Палія [13–19]. О. Ковальчук досліджувала розвиток українського кооперативного шкільництва у Галичині через висвітлення освітньої діяльності Д. Коренця [20].

Серед досліджень, присвячених вивченню ролі окремих особистостей у розвитку кооперативного руху в Західній Україні, слід відзначити монографію С. Злупка, в якій на багатому фактичному матеріалі розкрито діяльність організатора фахової кооперативної освіти Є. Храпливого [21].

Аналізуючи тематику робіт, присвячених вивченню кооперативного руху на західноукраїнських землях, привертає до себе увагу доволі чисельна група досліджень діяльності “Маслосоюзу” у міжвоєнний період. Зокрема, цій темі присвячена стаття В. Плисюка [22].

Ряд аспектів проблеми висвітлені в статтях та працях Р. Матейка [23–27]. Вчений розкрив особливості діяльності української молочарської кооперації у міжвоєнний період.

Передумови розвитку української молочарської кооперації Галичини у міжвоєнний період, її організаційна структура та співпраця з українськими громадськими організаціями висвітлені у серії публікацій Шміло О. П. [28–30].

У дисертаційній роботі дослідниця робить спробу створити узагальнюючу картину розвитку галицького молочарства у міжвоєнний період. В окремому розділі дисертації охарактеризовано соціально-економічні чинники виникнення кооперативного молочарства в Галичині, проаналізовано політику польських властей у цій сфері господарювання.

Автор визначає передумови розвитку молочарства у регіоні у міжвоєнний період: “становленню молочарства в Галичині сприяла відповідна кількість великої рогатої худоби, наявність пасовищ та сіножатей. Найбільша кількість худоби була зосереджена в селянських господарствах. В 1930 р. лише 5 % всієї рогатої худоби належало великим землевласникам. На початку 30-х років понад 50 % селянських господарств мали площу менше 2 га. За умов аграрного перенаселення та малоземелля розвиток кооперативного молочарства рятував селян від злиднів” [31, с. 9]. Проаналізовані зміни політики польської влади щодо кооперативного руху.

Розділ “Становлення та розвиток української молочарської кооперації” присвячений процесу відновлення і розвитку кооперативного молочарства у міжвоєнний період, формування та вдосконалення організаційної структури “Маслосоюзу”. У окремому розділі висвітлюється виробнича та торговельна діяльність “Маслосоюзу”, його співпраця з

українськими громадськими організаціями краю: “Сільським господарем”, “Просвітою”, “Союзом українців”, “Рідною школою”.

Проведене дослідження дозволяє автору стверджувати, що “Співпраця “Маслосоюзу” з українськими громадськими організаціями в досліджуваній період сприяла піднесенню рівня господарської культури галицьких селян. Завдяки активній агітаційній та просвітницькій роботі цих товариств відбувалося формування економічного мислення селян та їх прилучення до агрокультурних знань. Громадсько-економічна співпраця української молочарської кооперації з названими організаціями стала важливим чинником внутрішньої консолідації українців під владою Польщі та сприяла економічному самозахисту галицького селянства” [31, с. 15].

О. Лотоцька здійснила загальний аналіз діяльності “Маслосоюзу” на західноукраїнських землях у міжвоєнний період. У статті особлива увага приділена роботі “Маслосоюзу” щодо організації парових молочарень для пастеризації молока, заснування сироварень, відзначений вклад українських молочарень у налагодженні виробництва бринзи [32, с. 130]. Відзначено появу у міжвоєнний період нового типу кооперативів – господарсько-споживчих. Висвітлено шляхи вирішення “Маслосоюзом” проблеми контролю за якістю: діяльність санітарно-ветеринарної лабораторії, підготовку фахівців контролерів за кордоном тощо [32, с. 134].

Стаття Сеньків М. присвячена висвітленню історії “Маслосоюзу”, формуванню його організаційної структури у міжвоєнний період. Розкриті заходи щодо збільшення якості й розширення асортименту продукції. Автор аналізує роботу “Маслосоюзу” щодо розвитку тваринництва: створення при місцевих молочарнях фонду ветеринарної опіки, ветеринарних аптек, пунктів контролю молочності корів, страхування великої рогатої худоби. Дослідник високо оцінює рівень організаційної, санітарно-ветеринарної, селекційно-плеємної діяльності “Маслосоюзу” [33].

Ревізійний союз українських кооперативів став предметом окремого дослідження. Савченко О. О. визначає особливості української кооперації, прослідковує етапи формування кооперативних союзів [34].

Розвиток української споживчої кооперації у Західній Україні в 20-х роках ХХ століття відображений у статті С. Гелея. В роботі ретельно проаналізовано зміст загального кооперативного закону від 29 жовтня 1920 р., саме цей нормативно-правовий акт став правовою базою діяльності українських кооперативів. Висвітлено організаційні засади роботи “Центросоюзу”. Стаття містить статистичні таблиці, в яких наведені цікаві дані щодо соціального стану учасників кооперативів, динаміки зростання чисельності кооперативів та їхніх членів, товарообороту і заборгованості. Автор також досліджує участь греко-католицьких священників у кооперативному русі [35].

Особливості співпраці товариства “Сільський господар” з “Маслосоюзом” висвітлено у дисертації Л. Родіонової [36].

У сучасній історичній науці потрібно виділити окрему групу робіт різних авторів, присвячену аналізу співпраці кооперативного руху з українськими політичними партіями та культурно-просвітницькими організаціями.

Взаємини західноукраїнських кооперативних організацій і польських урядових кіл, боротьба західноукраїнських політичних партій за впливи в кооперації, участь греко-католицького духовенства Галичини в українському кооперативному русі та ряд інших питань висвітлено у статтях Л. Дрогомирецької [37–43]. Узагальнення результатів її дослідницької діяльності зроблено у дисертаційній роботі “Українська кооперація у громадсько-політичному житті Західної України (1920–1939 рр.)” [44].

У дисертації охарактеризовано основні етапи ідеологічно-організаційного розвитку української кооперації у 1920–1939 рр., з’ясовано особливість функціонування українських кооперативів в умовах панування польських політичних режимів, простежується еволюція взаємин кооперативів з українськими політичними партіями, визначено спектр партійних впливів на українські кооперативні організації, висвітлено хід партійно-політичного

протистояння, проаналізовано форми і методи практичної діяльності українських політичних партій у сфері кооперації, висвітлюються форми і методи культурно-освітньої та виховної діяльності кооперативів, взаємодія кооперації з національними громадськими товариствами: “Просвітою”, “Рідною школою”, “Союзом українок”, “Сільським господарем” [44]. Участь західноукраїнської інтелігенції в формуванні кооперативних організацій у Східній Галичині в міжвоєнний період висвітлена у статті О. Шміло [45].

Отже, проблеми становлення та розвитку західноукраїнської міжвоєнної кооперації знайшли широке відображення у роботах українських вчених. Особливістю сучасної історіографії цієї проблеми є відсутність гострих дискусійних питань, більшість оціночних суджень дослідників співпадають.

Спільною рисою більшості праць є негативні оцінки польської економічної політики, автори підкреслюють її дискримінаційний і колоніальний характер. З іншого боку, дослідники відзначають прогресивний характер загального кооперативного закону від 29 жовтня 1920 р. Відзначається загальна тенденція поступового розширення втручання польської адміністрації в роботу українських кооперативів з метою її обмеження.

Спільним для більшості досліджень є висока оцінка організаційних успіхів та економічної ефективності західноукраїнських кооперативів міжвоєнного періоду. Сферою активного наукового інтересу є співпраця українських кооперативів з українськими політичними партіями, громадськими і культурно-просвітницькими організаціями.

Можна простежити певну еволюцію сучасної вітчизняної історіографії західноукраїнської кооперації. В 1990-х роках переважали спочатку узагальнюючі дисертаційні праці та навчально-методичні видання.

У кінці 1990-х – на початку 2000-х років відбулось помітне розширення та конкретизація тематичного спектру робіт. В цей час з’являється значна кількість біографічних публікацій. Частина з цих робіт носить науко-популярний, публіцистичний характер. Їх метою була популяризація роботи українських кооперативних діячів не тільки в середовищі науковців, але й серед широкого кола читачів.

Тенденція до конкретизації тематики зберігається і в другій половині 2000-х років. Досліджуються окремі аспекти кооперативного руху, або діяльність конкретних кооперативних установ.

Аналізуючи тематичну спрямованість сучасних досліджень, привертають увагу ряд тенденцій. Різні аспекти кооперативного руху висвітлені далеко не рівномірно. Якщо, наприклад, молочарській кооперації присвячено значний науковий доробок різних авторів, то діяльність інших напрямків кооперації досліджена в меншій мірі. Тому ми можемо стверджувати, що, незважаючи на багату історіографічну базу, розкриття малодосліджених аспектів західноукраїнського кооперативного руху міжвоєнного періоду не втрачає своєї актуальності.

Список використаних джерел

1. Голуб Г. М. Кооперативний рух в Західній Україні (1918–1939 рр.): Автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. екон. наук. – К., 1994. – 17 с.
2. Чайковський В. Сільськогосподарська кооперація у Західній Україні (1920–1939 роки): Автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. екон. наук: Тернопіль: Тернопільська академія народного господарства, 1995. – 24 с.
3. Історія кооперативного руху. Підручник / За загальною редакцією С. Гелея. – Львів: Інститут українознавства НАН України, 1995. – 410 с.
4. Історія споживчої кооперації України: Навч. Підручник / За ред. С. Гелея. – Львів: Інститут українознавства НАН України, 1996. – 383 с.
5. Українська кооперація: історичні та соціально-економічні аспекти. Т.1.– Львів: Укоопспілка, Інститут українознавства НАН України, ЛКА, 1998. – 240 с.
6. Савчук Б. Просвітницька та соціально-економічна діяльність українських громадських організацій у Галичині (остання третина XIX ст. – кінець 30-х років XX ст.). – Івано-Франківськ: Плай, 1999. – 135 с.
7. Струк З. І. Організація української кооперації на західноукраїнських землях у міжвоєнний період (1921–1939 рр.) / НАН України; Інститут українознавства ім. І. Крип’якевича. – Л., 2000. – 138 с. – С. 126–137.
8. Струк З. І. Українські виробничо-торгівельні кооперативи в Західній Україні (1921–1939 рр.): Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Львівський національний ун-т ім. Івана Франка – Л., 2001. – 18 с.
9. Шміло О. Сільськогосподарська кооперація західноукраїнського селянства у 20–30-і рр. XX століття як форма підприємницької діяльності // Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету ім. Володимира Гнатюка. Серія: історія. – Вип. 1. – Тернопіль. – 2002. – С. 84–86.
10. Вісіна Т. Український кооперативний рух у Волинському воєводстві в 20–30 роках XX ст. Автореф. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: 07.00.01. / Інститут українознавства ім. І. Крип’якевича. – Львів, 2002. – 18 с.
11. Вербова О. С. Організаційно-правничі засади формування структури української кооперації у міжвоєнній Польщі // Науковий вісник НЛТУ України: Збірник науково-технічних праць. – Львів : НЛТУ України. – 2008. – Вип. 18.7. – 308 с.
12. Крамар Ю. В. Політика

воєводи Г. Юзевського стосовно української кооперації на Волині у міжвоєнний період // Український селянин: Зб. наук. праць / за ред. С. В. Кульчицького, А. Г. Морозова. – Черкаси: Черкаський національний університет ім. Б. Хмельницького, 2004. – Вип. 8. (Спеціальний: Матеріали V Всеукраїнського симпозиуму з проблем аграрної історії). – 330 с. 13. *Матейко Р.* Андрій Палій // Українські кооператори: Істор. нариси. Кн. 1. – Львів: Укоопосвіта, 1999. – С. 393–402. 14. *Матейко Р.* Змінюючи рушницю на масницю: [Штрихи до портрета подвижника укр. молоч. кооп. Андрія Палія] // Високий замок. – 2000. – 22 березня. 15. *Матейко Р.* Змінюючи рушницю на масницю: 3 історії “Маслосоюзу” // Новий шлях (Торонто, Канада). – 1999. – Число 5 (6 лютого). 16. *Матейко Р.* “Маслосоюз” Андрія Палія // Галичина (Івано-Франківськ). – 1999. – 12 січня. 17. *Матейко Р.* Молочний “наступ” Палія // За вільну Україну. – 2003. – 25 грудня. 18. *Матейко Р.* Андрій Палій та західноукраїнська молочарська кооперація (20–30-і роки XX ст.) / Матеріали V конгресу Міжнародної асоціації українців. Історія: Збірник наукових статей. Частина 3. – Чернівці: Рута, 2005. – С. 150–155. 19. *Матейко Р.* Фахівець в європейському стилі // Вісті. – 2003. – 27 лютого. 20. *Ковальчук О.* Освітня діяльність і педагогічні погляди Дениса Коренця в контексті розвитку українського кооперативного шкільництва у Галичині (кінець XIX-перша половина XX ст.): Автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук. / Прикарпатський університет ім. В. Стефаника, – Івано-Франківськ, 2000. – 19 с. 21. *Зулько С.* На чатах рідної землі: Євген Храпливий – учений, організатор, патріот. – Львів: ЛНУ ім. І. Франка, 1999. – 283 с. 22. *Плисюк В.* Західноукраїнське кооперативне молочарство у міжвоєнний період // Українська кооперація: історичні та соціально-економічні аспекти. Т. 1. – Львів: Укоопспілка, Інститут українознавства НАН України, ЛКА, 1998. – С. 67–71. 23. *Матейко Р.* Зародження молочарської кооперації // Краєзн. вісн. (Стрий). – 1998. – 19 травня. 24. *Матейко Р.* 3 історії українського кооперативного молочарства // Тернопіль вечірній. – 1999. – 15 грудня. 25. *Матейко Р.* Колиска кооперативного молочарства: Коротка істор. довідка про виникнення та діяльність “Маслосоюзу” // Сіл. Господар. – 1997. – № 7. – С. 9–11. 26. *Матейко Р.* Український кооперативний рух у Галичині: сторінки історії // Тернопіль вечірній. – 2000. – 18 серпня. 27. *Матейко Р., Скакун Н.* Ольга Бачинська // Вісті. – 2002. – 10 січня; Молочарська кооперація на Станіславщині // Кооперативне молочарство. – 1927. – Ч. 3. – С. 2. 28. *Шміло О.* Умови розвитку української молочарської кооперації Східної Галичини // Суспільство: історія, методологія дослідження, практика. Матеріали Всеукраїнської науково-теоретичної конференції, м. Тернопіль, 18 червня 2004 року. – Тернопіль, 2004. – С. 81–82. 29. *Шміло О.* Організаційна структура української молочарської кооперації Східної Галичини в міжвоєнній Польщі (1921–1939 рр.) // Науковий вісник Волинського державного університету імені Лесі Українки. Вип. 6. – Луцьк, 2005. – С. 35–41. 30. *Шміло О.* Співпраця кооперативного об’єднання “Маслосоюз” з українськими громадськими організаціями Західної України (20–30-ті роки XX ст.) // Матеріали V Буковинської міжнародної історико-краєзнавчої конференції, присвяченої 130-річчю заснування Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича, Чернівці, 29 вересня 2005 року. – Чернівці: Книги XXI, 2006. – Т. 1. – С. 175–180. 31. *Шміло О. П.* Українська молочарська кооперація Галичини у міжвоєнній Польщі (1921–1939 рр.): Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Львівський національний ун-т ім. Івана Франка – Л., 2006. – 19 с. 32. *Лотоцька О.* Виробнича діяльність “Маслосоюзу” на західноукраїнських землях у міжвоєнній Польщі (20-і – 30-і рр. XX ст.) // Українська наука: минуле, сучасне, майбутнє: Щорічник. – Випуск 14–15 / За заг. ред. М. В. Лазаровича. – Тернопіль: Видавництво ТНЕУ “Економічна думка”, 2010. – 340 с. 33. *Сеньків М. В.* Молочарська кооперація у галицькому селі в міжвоєнний період (1921–1939 рр.) // Вісник Львівської комерційної академії / [ред. кол.: Гелей С. Д., Тімченко О. П., Сова А. О. та ін.] – Львів: Видавництво Львівської комерційної академії (Серія – Гуманітарні науки), 2010. – Вип. 9. – 292 с. 34. *Савченко О. О.* Ревізійний союз українських кооперативів: основні аспекти і напрями діяльності в Західній Україні (1920–1939 рр.) // Історичні студії Волинського національного університету імені Лесі Українки, 2009. – Вип. 1. 35. *Гелей С. Д.* Розвиток української споживчої кооперації у Західній Україні в 20-х роках XX століття // Вісник Львівської комерційної академії / [ред. кол.: Гелей С. Д., Тімченко О. П., Сова А. О. та ін.] – Львів: Видавництво Львівської комерційної академії (Серія – Гуманітарні науки), 2010. – Вип. 9. – 292 с. 36. *Родіонова Л.* Роль товариства “Сільський господар” у розвитку сільського господарства західноукраїнських земель (20–30-і роки): Автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. екон. наук. / Київський національний університет імені Тараса Шевченка. – К., 2001. – 18 с. 37. *Дрогомирецька Л. Р.* Проблема взаємин західноукраїнських кооперативних організацій і польських урядових кіл у 1920–1939 рр. // Українсько-польські відносини в Галичині у XX ст. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції 21–22 листопада 1996 р. – Івано-Франківськ, 1997. – С. 230–234. 38. *Дрогомирецька Л. Р.* Кооперативний рух в документах і матеріалах українських політичних партій Західної України (1920–1939 рр.) // Українська наука: минуле, сучасне, майбутнє. – Тернопіль, 1997. – С. 57–60. 39. *Дрогомирецька Л. Р.* Український кооперативний рух у Галичині в 20–30-х рр. XX ст.: організаційна будова і досвід господарської діяльності // Галичина. – 1998. – № 2. – С. 173–180. 40. *Дрогомирецька Л. Р.* Ідейні основи українського кооперативного руху в Західній Україні в теоретичних працях Ю. Павличковського // Вісник Прикарпатського університету. Історія. Випуск II. – Івано-Франківськ, 1999. – С. 122–128. 41. *Дрогомирецька Л. Р.* Боротьба західноукраїнських політичних партій за впливи в кооперації // Галичина. – 2001. – № 7. – С. 71–77. 42. *Дрогомирецька Л. Р.* Суспільно-політична діяльність українських кооперативних організацій у Західній Україні (1920–1939 рр.) // Україна між минулим і майбутнім. Збірник матеріалів Всеукраїнської наукової конференції. – К.: В-во НАВСУ, 2002. – С. 125–132. 43. *Дрогомирецька Л. Р.* Греко-католицьке духовенство Галичини в українському кооперативному русі (1920–1939 рр.) // Вісник Прикарпатського університету. Історія. Випуск VII. – Івано-Франківськ, 2003. – С. 77–89. 44. *Дрогомирецька Л. Р.* Українська кооперація у громадсько-політичному житті Західної України (1920–1939 рр.): Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Прикарпатський ун-т ім. В. Стефаника. – Івано-Франківськ, 2004. – 20 с. 45. *Шміло О.* Участь західноукраїнської інтелігенції в формуванні кооперативних організацій у Східній Галичині в міжвоєнний період // Інтелігенція і влада. Громадсько-політичний науковий збірник. Серія: історія. Вип. 1 / Голова ред. кол. Г. І. Гончарук. – Одеса: Астропринт, 2003. – С. 189–194.

Валентин Терещенко

ЗАПАДНОУКРАїнСКОЕ КООПЕРАТИВНОЕ ДВИЖЕНИЕ 20–30-Х ГГ. XX СТ. В СОВРЕМЕННОЙ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ИСТОРИОГРАФИИ

В статье проанализированы основные тенденции развития современной отечественной историографии западноукраинской кооперации 20–30-х гг. XX в.

Ключевые слова: историография, кооперация, “Маслосоюз”, “Центробанк”, “Просвіта”.

Valentyn Tereshchenko

**THE WEST-UKRAINIAN COOPERATION (1920–30) IN THE MODERN UKRAINIAN
HISTORIOGRAPHY**

In the article the main tendencies of development of the modern Ukrainian historiography are analysed.

Key words: historiography, cooperation, Maslosous, Centrobank, Prosvita.

УДК 94 (477)

Володимир Старка

РУХ ОПОРУ НА ТЕРИТОРІЇ СХІДНОЇ ГАЛИЧИНИ В РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ: ВИБРАНІ ПРОБЛЕМИ ІСТОРІОГРАФІЇ

У статті здійснено історіографічний огляд праць українських та зарубіжних дослідників, котрі висвітлюють питання Руху Опору на території Східної Галичини в роки Другої світової війни. Обґрунтовано їх значимість для комплексного й цілісного аналізу форм активного та пасивного спротиву діям нацистської окупаційної влади.

Ключові слова: історіографія, Східна Галичина, Рух Опору, нацистський окупаційний режим, активний та пасивний опір.

Історія Другої світової війни в цілому, а Руху Опору зокрема є надзвичайно складним, багатоплановим явищем. Саме тому, тема публікації має важливе наукове значення, оскільки дає змогу проаналізувати історіографію дослідників, пов'язану з проблематикою Руху Опору на території Східної Галичини в роки другої світової війни.

Об'єктом наукового дослідження є Рух Опору в Східній Галичині в роки Другої світової війни.

Предметом виступають історіографічні праці дослідників, присвячені означеній тематиці. Хронологічні межі дослідження охоплюють період з 1941 по 1944 роки, що відповідає часу нацистської окупації території Східної Галичини.

Мета публікації – історіографічний аналіз праць вітчизняних та зарубіжних дослідників, присвячених проблемам Руху Опору на території Східної Галичини.

Завдання публікації пов'язані з історіографічним аналізом праць, присвячених анти окупаційній боротьбі на території Східної Галичини в окреслений період, визначенні їх ролі і місця у розкритті активного та пасивного спротиву у звільненні західноукраїнських земель від нацистського окупаційного режиму, наданні їм цілісної й неупередженої оцінки.

Незважаючи на певні здобутки фахівців у дослідженні означеної тематики, поза межами їх уваги залишається чимало важливих нерозв'язаних проблем. Зокрема, питання використання у наукових дослідженнях категорії “Рух Опору”.

Однією з перешкод на шляху сучасних досліджень історії Руху Опору в Східній Галичині є, в значній мірі, застарілість радянської термінології та неузгодженість використання термінів серед сучасних українських дослідників. Оскільки процес визначення спільної термінології ще не завершений, це змушує автора обумовити терміни, які він буде використовувати в роботі.

Радянські історики протягом післявоєнних десятиліть так і не дійшли згоди щодо розуміння терміну “партизанська війна (рух)”. Прихильники широкого трактування цього терміну твердили, що не можна зводити партизанську війну лише до дій партизанських загонів і підпілля. В такому випадку висвітлюється не історія партизанської боротьби в цілому, а лише історія її організованих форм. Неорганізовані ж форми боротьби залишаються на узбіччі. Інші автори вважають, що при широкому тлумаченні терміну “партизанська війна” стираються межі між людьми, які ведуть збройну боротьбу, з одного боку, та незброєними підпільниками і патріотами, з іншої. Тому не можна змішувати партизанську боротьбу з підпіллям або з пасивними формами боротьби. Невирішеними в рамках радянської історіографії залишилися також питання про чітке розмежування понять “партизанський рух” і “партизанська боротьба”, про вироблення наукового визначення інших, окрім партійного, видів підпілля [28, 32].

На наш погляд, проблема коріниться в хибній заідеологізованій методології радянської історичної науки. За визначенням “Советской Военной Энциклопедии” Рух Опору – це національно-визвольний, антифашистський рух під час другої світової війни проти німецько-фашистських та інших окупантів та їх посібників. Антинацистський рух опору проявлявся в різних формах (активних і пасивних), мав відмінності за масштабами і соціально-політичним змістом [52].

Відмова від використання терміну “Рух Опору” по відношенню до антинацистської боротьби на території СРСР та терміну “радянський Рух Опору” по відношенню до тих, хто боровся з фашистами під радянськими прапорами, призвела до зайвої плутанини в термінології. Ще в 1959 р. В. Клоков на науковій конференції в Київському університеті запропонував використовувати термін “Рух Опору”, як загальноприйнятий. Прийняття цього терміну вирішило б дискусію про зміст категорій “партизанська війна”, “партизанська боротьба” та “партизанський рух”. Він включав би в себе всі форми боротьби населення: збройні і незбройні, активні й пасивні, організовані й неорганізовані. Ця пропозиція була підтримана на конференції А. Вовком, а в 1965 р. – А. Курносим. Останній писав: “Термін “Рух Опору”, за нашою думкою, ширше й повніше формулювання “партизанський рух”, яка прийнята в нашій історичній літературі. В опір включаються не тільки збройна боротьба партизан і підпільників, але й менш ефективні назвні, хоча й набагато більш масові форми боротьби – саботаж і т.п. Пропонований термін разом з тим підкреслює спільність народної боротьби в окупованих районах СРСР та руху опору в країнах Європи.” Проте пропозиція В. Клокова не була прийнята, мовляв є глибока соціальна відмінність між поняттями “Рух Опору” та “всенародна боротьба радянських людей в тилу ворога”. У передмові до третього тому збірника “Друга світова війна. Рух Опору в Європі” стверджується, що термін “Рух Опору” може бути лише умовно прийнятий по відношенню до Радянського Союзу з метою “єдності термінології” при вивченні історії європейського Опору [31]. Подібне формулювання терміну “Рух Опору” лише для країн Європи знаходимо у “Воєнному енциклопедичному словнику” [54, с. 223–224].

Тільки умовне прийняття терміну “Рух Опору” по відношенню до СРСР радянська історіографія пояснювала ще й тим, що на відміну від інших країн Європи, СРСР не був окупований повністю і боротьбу проти загарбників очолювала Радянська держава. Тому по відношенню до Радянського Союзу використовувався термін “всенародна боротьба” [53].

Однак, такий доказ бачиться нам геть непереконливим, оскільки визначення Руху Опору, подане у радянському ж “Военно-энциклопедическом словаре” як “антифашистські агітація і пропаганда, саботаж, страйки, диверсії, партизанська боротьба”, не суперечить змісту радянського терміну “всенародної боротьби”, яка там же визначена як “дії партизанських загонів, підпілля... масовий зрив населенням воєнних, економічних і політичних заходів окупантів” [54].

Тим більше, якщо говорити про Україну, то її територія якраз була повністю окупована, а Рух Опору не був однорідним і поділявся на три основних політичних течії: радянський, національний та польський. І тепер, коли українська історична наука звільняється від ідеологічних забобонів, немає перешкод для того, аби зробити термін “Рух Опору” загальноприйнятим в українській історичній науці і розглядати антифашистську боротьбу в Україні не ізольовано, не лише в контексті подій в СРСР, а й в контексті історії всієї Другої світової війни, як складову загальноєвропейського руху опору. Ця пропозиція, не підтримана свого часу з “класових” причин, у наш час виглядає цілком слушною і корисною.

Вживання по відношенню до території Східної Галичини терміну “Рух Опору” вимагає чіткого розмежування тих, хто вів антинацистську боротьбу на західноукраїнських землях у складі радянських підпільно-партизанських формувань, формувань українського національного підпілля, представленого загонами Української Повстанської Армії та Української Народної Самооборони. Для перших пропонується використовувати термін “український радянський Рух Опору” (чи – “Прорадянський Рух Опору”), для других – “Український Національний Рух Опору”. Національний Рух Опору об’єднував не лише

представників "Бандерівського (ОУН(б))" підпілля, але й осіб, котрі прагнули створення незалежної української держави і могли стояти, наприклад, на позиціях ОУН(м) (так звані "Мельниківці" – В. С.) чи бути прихильниками Т. Бульби-Боровця.

Хоча значна частина учасників радянських партизансько-підпільних формувань на території західних областей України складала етнічні українці, їх об'єднувало, в першу чергу, почуття причетності до СРСР, усвідомлення себе як "радянських людей", і тільки потім як українців. Україну представники цього руху розглядали не інакше, як складову Радянського Союзу. В своїй боротьбі проти окупантів радянські підпільники і партизани пріоритетним вважали не лише звільнення окупованої території, а й відновлення в Україні радянського ладу.

Потрібно пам'ятати про те, що в західних областях України активно діяли представники польського національного та прокомуністичного підпілля. Для перших ми пропонуємо вживати термін "Польське національне підпілля", для других "Прорадянський польський Рух Опору".

У сучасній українській історіографії поступово складається традиція поділу Руху Опору в Україні за національно-політичними течіями, хоча утвердженню такого підходу продовжує заважати невиробленість спільної термінології. Так, дві основні політичні течії в Русі Опору на території України, одна з яких керувалася радянськими гаслами, а інша – орієнтувалася на створення незалежної України, називають О. Субтельний, Ф. Турченко, Я. Грицак, В. Семененко і Л. Радченко, Л. Кормич і В. Багацький [43, 55, 56, 57, 58].

Зокрема В. Косик виділяє "національний" і "радянський" Рух Опору, Т. Гунчак – "комуністичний підпільний і партизанський рух", "польський підпільний і партизанський рух", "український самостійницький підпільний і партизанський рух", В. Трофимович, В. Стецкевич, І. Муковський та О. Лисенко – "український національний Рух Опору", М. Коваль вживає термін "український Рух Опору" [21, 44, 35, 59, 42].

Німецькі окупанти теж чітко розрізняли дві течії Руху Опору в Україні: "комуністичний" та "український" [3, с. 151].

Радянський і національні Рухи Опору розглядаються, як складові частини єдиного "Руху Опору в Україні", який, в свою чергу, є частиною "європейського Руху Опору".

У радянській літературі спостерігаються суттєві розбіжності і в класифікації форм Опору [28]. Вважаю, що доцільніше було схилитися до позиції М. Загорюлька та А. Юденкова, які виділяють дві основні форми боротьби: активну (партизанська і підпільна боротьба) і пасивну (політичний, економічний і моральний опір окупантам) [60].

Активну форму боротьби можна ще визначити як організовану, а пасивну – як неорганізовану форму опору. Пасивна форма боротьби вимагає точного наукового визначення. Для зручності використання автор пропонує об'єднати всі пасивні форми опору під поняттям "пасивний опір" цивільного населення. Під пасивним опором ми розуміємо організаційно неформлені (стихийні) дії груп або окремих незброєних мирних жителів, спрямовані на використання будь-якої можливості зберегти приватну або державну власність від пограбування окупантами, на саботування їх політичних і економічних розпоряджень, на невизнання окупаційної влади.

Стосовно історіографії означеної проблематики, то в радянській історіографії були визначені пріоритетні напрямки вивчення й висвітлення подій воєнної доби. Одні теми, як-от бойові дії радянських регулярних збройних сил, партизанів та підпільників, зусилля радянського тилу, героїзм і трудову звитягу окремих учасників війни досліджували досить ґрунтовно і не виправдано. Інші проблеми цієї доби, а саме недоліки в організації радянського Руху Опору, проблему колаборації, міжнаціональні стосунки у той період – замовчувалися. У виключно негативному ключі висвітлювалася історія боротьби ОУН та УПА, а також діяльність польського національного підпілля репрезентованого Армією Крайовою.

У свідомості багатьох людей склалася думка про те, що радянський Рух Опору німецько-фашистській владі був суттєвим і результативним, інші загони Руху Опору були

маловпливові і не відіграли будь-якої позитивної ролі в боротьбі проти нацистських окупантів.

Історіографічний доробок науковців з проблематики Руху Опору в Східній Галичині можна умовно розділити за місцем створення на: радянську, зарубіжну (дослідження західноєвропейських, північноамериканських, польських, сучасних російських, та українських діаспорних істориків), та сучасну українську літературу.

У 1986 році В. І. Клоков та М. В. Коваль запропонували виділяти в розробці проблеми два періоди. До першого вони відносили праці, що вийшли у воєнний час та перше післявоєнне десятиліття. Саме в цей період за їх твердженням відбувається становлення історіографії війни як розділу історичної науки. Оформилися відповідні науково-дослідні центри, остаточно виробилася періодизація та створено методичку досліджень. Другий період на їх думку розпочався з 1960-х років і характеризується появою численних насамперед фундаментальних праць [10, с. 70].

В. Замлинський у своїй статті "Українська радянська історіографія про партизанський рух на Україні в роки Великої Вітчизняної війни" виділяв три етапи становлення історіографії: перший – 1941–1945 рр.; другий – з кінця війни до середини 50-х років (1945–1955); третій – друга половина 50-х – кінець 80-х років [39, с. 129]. Подібну періодизацію використали автори підручника "Новітня історія України (1900–2000)" [5, с. 367].

Висвітлення діяльності партійного підпілля та партизанського руху на території західних областей України розпочалося з перших днів війни. Зокрема, в газеті "Правда" 26 червня 1941 року бала опублікована стаття О. Корнійчука "Піднявся український народ", а в номері за 28 число подано інформацію про партизанські дії селян західних областей України [8, с. 129].

Крім того, на місцях в перші ж дні війни вийшла низка періодичних видань, де публікувалися заклики органів Радянської влади до населення чинити опір окупантам. На території Тернопільської області таким друкованим органом була газета "За Родину" [32, с. 14].

Упродовж усіх місяців окупації радянські газети присвячували публікаціям про дії українських партизанів передові статті. В багатьох партизанських з'єднаннях видавалися газети чи бойові листки. Зокрема в з'єднанні О. Ф. Федорова виходила газета "Радянська Україна", "Червоний партизан" – орган партизанського з'єднання С. А. Ковпака [8, с. 129].

В 1942 році для збору документів і матеріалів з історії Великої Вітчизняної війни була організована комісія на чолі з академіком І. І. Мінделем. В її складі була секція партизанського руху, співробітники котрої часто виїжджали в тил ворога, де записували свідчення партизанів про бойову діяльність. Згодом ці рукописи були направлені на зберігання у фондах інституту історії АН СРСР [32, с. 21].

Протягом 1944 року у ході визволення України від окупаційних військ почали виходити газети та журнали в яких вміщувалися матеріали про героїчну боротьбу українського народу в тилу ворога, зокрема в журналі "Радянський Львів". В них наводилися перші, правда, розрізнені дані про кількість знищених німецьких гарнізонів, складів, мостів, поїздів. Більшість матеріалів публікувалися без зазначення місця подій, назв загонів і прізвищ командирів. Метою цих матеріалів був не стільки аналіз і узагальнення фактів, скільки пропаганда героїзму і передача бойового досвіду [8, с. 130].

Після закінчення Другої світової війни дослідники активізували збирання та наукову обробку матеріалів, присвячених Руху Опору. У 1949 році побачила світ книга "Боротьба трудящих західних областей УРСР проти фашистських загарбників..." [2], в якій були значною мірою використані документи, що вперше ввійшли в науковий обіг.

У післявоєнні роки було опубліковано чимало мемуарної літератури. Зокрема, вийшли спогади С. А. Ковпака "Від Путивля до Карпат" (1945 р.), П. Вершигори "Люди з чистою совістю" (1946 р.), С. В. Руднева "Щоденник про Карпатський рейд" (1949 р.) [30]. Зачасти ці праці носили суб'єктивний характер, оскільки перед публікацією піддавалися так званій "літературній обробці". За словами В. Кучера "фальсифіковані версії тих чи інших подій, оцінки і висновки з мемуарної літератури та преси, що контролювались компартійними

ідеологами, перекочувували в наукові праці” [10, с. 56]. Та незважаючи на ці обставини, мемуари рясніли величезним фактичним матеріалом, адже їх основу склали спогади безпосередніх часників недавніх подій.

Таким чином, у 40–50-х роках українська радянська історіографія антинацистського Руху Опору здійснила перші дослідження найважливіших воєнних подій і зробила опис деяких з них. Дослідники ввели в науковий обіг важливі документи, праці мемуарного характеру. Разом з тим в післявоєнні роки для дослідників був закритий доступ до партійних архівів. Тому в цей період вони не змогли створити роботи узагальнюючого характеру, які б містили повну картину історії радянського Опору і розкривали б його внутрішні закономірності. Крім того, через упереджене ставлення тогочасного радянського керівництва до оцінки значення антинацистського Руху Опору, після війни численні групи, загони, чи окремі особи, що приймали участь у боротьбі з окупантами не були визнані. Про багатьох народних месників зовсім не було відомо і розшуки їх не проводилися. Все це стримувало здійснення ґрунтовних досліджень про антинацистський Рух Опору на території України.

Оскільки основні документи ще були недоступні для дослідників, головними джерелами опублікованих робіт, що визначали їх зміст, були промови, доповіді і накази Сталіна, промови і статті інших політичних діячів і воєначальників, а також матеріали періодики. Загальною відмітною рисою цих джерел було не відображення найважливіших подій, а лише оцінка і тлумачення їх, що склало основу концепції історії Великої Вітчизняної війни. Ці чинники зумовили крайню ідеологічну забарвленість історичних робіт.

Радянська історіографія Руху Опору після XX з'їзду КПРС відрізняється від попереднього, введенням в науковий обіг значного фактичного матеріалу, детальним описом багатьох маловідомих для широкого загалу подій. Історики отримали більшу свободу творчості, доступ до архівних джерел. Саме це забезпечило підготовку і публікацію фундаментальних праць, в тому числі “История Великой Отечественной войны Советского Союза 1941–1945”. У 6-му томі подано докладний огляд історіографії про Велику Вітчизняну війну, в т.ч. підпільно–партизанську боротьбу радянських сил [22]. Безперечно, дана праця збагатила історіографію проблеми. Антинацистський характер боротьби ОУН та УПА її авторами не досліджувались. У 1957 р. М. Новікова здійснила першу спробу аналізу та узагальнення художньої та мемуарної літератури, присвяченої підпільній боротьбі [9]. Однак і в даному випадку антинацистська боротьба ОУН та УПА була за межами дослідження.

Третій етап розвитку історіографії проблеми характеризується насамперед публікацією документальних збірників.

Особливе місце серед узагальнюючих праць посідає видане у 1967–1969 рр. академічне 3-томне видання “Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941–1945 рр.” [46]. До виконання цього проекту було залучено кращих фахівців республіки. Це дозволило доповнити зміст величезним і різноманітним фактологічним матеріалом. В роботі провідні сюжети пов'язувалися з керівною роллю Комуністичної партії в тилу та на фронті, бойовим та трудовим героїзмом радянських людей. Крізь цю призму подаються окремі розділи присвячені історії партизанського руху на території України та західних областей зокрема. В негативному ключі висвітлюється історія самостійницького руху (як українського націоналістичного так і польського). Та якими б не були оцінки цього видання з позицій сучасної історичної науки, українським історикам на сьогоднішній день не вдалося підготувати подібної масштабної, комплексної праці, де було б розкрито практично всі аспекти війни на території України.

Напрацювання українських істориків знайшли висвітлення у академічному 26-томному виданні історії міст і сіл України. До написання томів, присвячених історії Львівської, Тернопільської та Івано-Франківської областей залучено величезний фактологічний матеріал, що збагатило джерельну базу дослідження з історії війни та антинацистської боротьби місцевих жителів зокрема [23, 24].

Помітний вклад в наукову розробку проблеми внесли “Нариси історії...” партійних організацій Івано-Франківської, Львівської, Тернопільської областей. Тематичні розділи,

присвячені історії організації народного опору окупантам, вміщені у регіональних виданнях “Радянський Львів”, “Радянське Прикарпаття”, “Радянська Тернопільщина” [36].

У періодичній західноукраїнській пресі друкувалися статті, присвячені сторінкам “славного партизанського минулого”. Зокрема у тернопільській молодіжній газеті “Ровесник” у 1973 році опубліковано цикл статей В. Слюсарєва “Таємниця Шумського лісу”, в якому описано діяльність місцевого партизанського загону під командуванням А. З. Одухи [14].

Одним з напрямків радянської історіографії Руху Опору стала боротьба проти “буржуазних фальсифікаторів” історії Великої Вітчизняної війни. Радянські історики сприйняли праці західних дослідників як фальсифікацію історії війни з метою звести наклеп на політику СРСР, принизити його роль у розгромі фашизму. З самого початку цей напрям відрізняло неприйняття праць західних дослідників. Вони не сприймалися як інша точка зору, співставлення з якою своїх поглядів дозволило б ґрунтовніше пізнати історичний процес. Думки, оцінки і висновки “буржуазних історіографів”, якщо вони не співпадали з радянськими установками, відкидалися як ворожі.

Радянські історики твердили, що буржуазна історіографія США, Англії та ФРН далека від наукового підходу до аналізу боротьби радянських партизанів, вона має на меті лише кон’юнктурну мету, котра полягає в тому, щоб у читачів склалося негативна уява про радянських партизанів та радянських людей [20, с. 303].

Окремі радянські дослідники стверджували, що більшість висновків буржуазної історіографії даного питання базується на спогадах фашистських генералів та українських буржуазних націоналістів [7, с. 136]. За словами Г. В. Ангелова та Л. Д. Суркіса радянську історію фальсифікували як західні історики, так і “биті Радянською армією” генерали фашистської армії Тіппельскірх, Гальдер, Гудеріан, Манштейн, Кессельрінг та ін. [17, с. 5].

Радянська історіографія всіляко протидіяла так званим “вигадкам про те, що українські буржуазні націоналісти боролися проти німців” [7, с. 139].

Як наслідок, в 50-тих роках закладено фундамент цілого напрямку історіографії, пов’язаного з критикою “українського буржуазного націоналізму”. Це був швидше ідеологічний ніж науковий напрямок радянської історіографії. Він був направлений на “викриття” та очорнення всього, що було пов’язане з українським національно-визвольним рухом. Своєрідним “взірцем” цього напрямку стала праця Наркома закордонних справ Української РСР Д. Мануїльського “Українсько-німецькі націоналісти на службі у фашистській Німеччині” (1945) [33].

Загалом, за визначенням О. Лисенка “за радянських часів історія війни була значною мірою мемуаризована, а то й відверто сфальсифікована. Протягом кількох повоєнних десятиліть сформувалася жорстка схема-конструкція, відхилення від якої не допускалося. Героїзована історія Великої Вітчизняної війни поступово набула рис міфу, який мав працювати на згуртування радянських людей довкола Комуністичної партії, їх мобілізацію на нові трудові звершення” [11, с. 5].

Значну увагу історії Руху Опору на території Радянського Союзу приділяли північноамериканські та західноєвропейські історики. Часто їх наукові висновки різко контрастували із поглядами радянських істориків, що можна пояснити протилежними ідеологічними поглядами.

У західних істориків не виробилося сталих поглядів на історію антинацистської боротьби на території СРСР. Зокрема Ч. Діксон та О. Гейльбруна стверджують, що Радянський Союз ще до війни готував партизанські дії, проводив відповідні навчання військових. Натомість Д. Еріксон заперечує це твердження і як аргумент наводить тезу, що до війни в Радянському Союзі навпаки, проголошувалися гасла бити ворога на його власній території [13]. Теза про жорстокість окупаційного режиму лягла в основу тверджень про некерованість та анархізм радянських партизанських загонів, особливо на початковому етапі війни. Американський історик Дж. Стоуксбері стверджує, що партизанські сили були надані самі собі. Подібні думки висловлював К. Руффманн. Зокрема, він пише що виступи радянських людей мали форму анархо-визвольного партизанського руху і не

контролювалися партією [20, с. 297]. Англійські та американські історики досліджували і тему відносин цивільного населення до партизанів. Так, Дж. Армстронг вважає, що населення зазвичай дивилося на партизанів як на головорізів, що борються за марну справу, або як на професійних комуністів, що мають свою частку у прибутках режиму. А історики Купер, Далін, Еріксон стверджують, що народні месники були ворогом не лише нацистів, але і власного народу, який прийняв окупаційний порядок [13, с. 76].

Автори книги “Радянські партизани у Другій світовій війні” (1964) розділяють різні інтереси елементів українського суспільства. Окремі групи, особливо ті, хто через свій персональний статус мав безпосередній інтерес у збереженні режиму, залишалися на про радянських позиціях. Серед молоді та частково міського населення прорадянські настрої були сильнішими, ніж у старшого покоління та сільських жителів. Частина інтелігенції також була налаштована антирадянськи [50].

Певну увагу західні автори приділили впливу національних чинників та особливостей історичного розвитку на характер ставлення населення окупованих областей до німців і до радянської влади. Так, Р. Смаль-Соцький вказує на різницю у ставленні до німців населення західних областей України та Східної України. Автор розглядає політичні настрої населення західних областей України крізь призму національно-державницької ідеї, бажанням здобути національну незалежність. Навіть через підтримку німецької армії [37, с. 370].

Значну увагу західна історіографія приділяла дослідженню діяльності ОУН та УПА в роки війни, масштабу націоналістичного руху в Україні, рівня підтримки його населенням. Ця тематика актуальна і сьогодні, адже не дано історичної та політичної оцінки діяльності цих структур. Особливості українського націоналістичного руху на території України, істотні відмінності в поширенні націоналістичних настроїв і прийняття ідей ОУН у західних областях України, та на східноукраїнських землях розкриває англійський історик Дж. Армстронг у праці “Український націоналізм 1939–1945” [12].

Проте чи не найбільший доробок західної історіографії даної проблематики становлять праці українських діаспорних істориків. Часто автори стоять на цілковито протилежних позиціях. На відміну від радянської історіографії, де український націоналістичний рух розглядався у виключно негативному контексті, у літературі, що вийшла за кордоном, більшість авторів якої представники української діаспори, подано різне тлумачення тих чи інших подій. Такий стан справ зумовлений тим фактом, що частина авторів належало до “бандерівського” крила ОУН, а інші до “мельниківського” (протистояння цих організацій бере початок у 1940 році), і це політичне протистояння знайшло своє продовження в історичних публікаціях.

Серед перших потрібно відзначити працю М. Лебеда “Українська Повстанська Армія”, де викладено бандерівську концепцію самостійницького руху в роки другої світової війни [51].

Після М. Лебеда бандерівську концепцію визвольного руху продовжив П. Мірчук. Базуючись на оригінальних документах, він видав у 1953 році “Історію УПА 1942–1952” [34]. Значну увагу антинацистській боротьбі та державотворчій діяльності українського націоналістичного підпілля приділив у своїй праці “Україна і Німеччина у Другій світовій війні” [4] В. Косик. Він не замовчує діяльності мельниківської ОУН, проте вважає, що реальний спротив нацистським окупантам чинила виключно ОУН(б).

Однією з найбільш цитованих серед дослідників даної тематики є праця Л. Шанковського “Українська Повстанська Армія” [49]. Аналізуючи негативні наслідки розколу ОУН, автор дає високу оцінку обом відділам організації, яка, незважаючи на розкол на його думку, виконала свою місію. В книзі розкриваються основні етапи еволюції та бойової діяльності УПА, збройних відділів Т. Бульби-Боровця та ОУН(м), характеризується перебіг українсько-польського конфлікту.

Чималий доробок з історії Руху Опору в час Другої світової війни на території Східної Галичини має польська історіографія. Більшість публікацій польських істориків спрямована на розкриття польського національного та прокомуністичного збройного підпілля та партизанського руху на згадуваних територіях. Потрібно згадати насамперед 6-томне

академічне видання “Армія Крайова в документах” видане в 1970-х роках в Лондоні, що було підготовлено до друку польськими еміграційними дослідницькими установами, зокрема, Інститутом історії ім. ген. Сікорського та Центром дослідження польського підпілля у Лондоні [1]. На сьогодні це чи не найбільших зібрання документів з історії діяльності польського націоналістичного підпілля.

Особливої уваги заслуговує, на нашу думку, дослідницька діяльність Є. Венгерського, котрий у 1941–1944 роках був одним з керівників польського націоналістичного підпілля у Львові. Його праці багаті фактичним матеріалом, хоч і не позбавлені певної тенденційності.

На зважених позиціях в описі діяльності українського та польського націоналістичного підпілля стоїть Р. Торжецький, праці якого вважаються класичними в обох країнах [15]. Важко сьогодні собі уявити появу нових робіт на цю тему, які б не враховували зроблених ним дослідів.

У сучасній російській історіографії можна відзначити появу низки праць, в яких розкрито основні напрямки антинацистського Руху Опору. Досить відповідально до аналізу партизанського руху на території радянського Союзу підійшов В. Боярський [19]. Автор розкрив систему організації та керівництва боротьбою проти окупантів, еволюцію стратегії і тактики, роль партії та органів державної безпеки, результативність та уроки дій “народних месників”. Варто відзначити низку робіт А. Попова, які він присвятив вивченню ролі органів державної безпеки в управлінні та створенні партизанських структур [38].

Період з 1991 року в українській історіографії ознаменувався значним ростом зацікавленості проблемами Руху Опору. Це стало можливим завдяки отримання доступу дослідників до нових, чи невідомих їм архівних джерел переоцінкою на цій основі окремих радянських концепцій стосовно розвитку антинацистського Руху Опору. В. Клоков у своїй праці “Про стратегію і тактику радянських партизанів...” [29] аналізує причини невдач і втрат Руху Опору на території України. Окремі факти антинацистських дій подано в праці “Політичний терор і тероризм в Україні” [26].

Незважаючи на певний спад у істориків інтересу до історії радянського Руху Опору, у 1994 р. вийшла праця А. Чайковського “Невідома війна” [48]. Наступним кроком у вивченні цієї теми став вихід із друку науково-довідкового видання “Україна партизанська. 1941–1945”, підготовленого за архівними матеріалами ЦДАГО України [6]. В передмові видання автори-упорядники, чи не вперше так об’єктивно виклали власну концепцію радянського Руху Опору. Керуючись винятково наявними документами, вони показали основні етапи розвитку Руху, місце партійних і силових структур у формуванні партизанських загонів, диверсійно-розвідувальних структур, національний та соціальний склад, умови боротьби. Пострадянський період у вітчизняній історіографії характеризується підвищеною увагою до історії національно-визвольних змагань українського народу в час Другої світової війни.

Охопити доробок української історіографії, присвяченої питанням діяльності Української повстанської армії та Організації українських націоналістів в межах одного розділу дисертації досить проблематично. Оскільки це тема окремого дослідження. Тому зупинимося на тих працях в котрих розкрито основні аспекти антинацистської боротьби українського національного підпілля та збройних формувань.

Значним здобутком української історіографії є серія книг підготовлених А. Кентієм [25].

Серед останніх помітних праць потрібно відзначити монографії Ю. Киричука [27], А. Русначенка [40], І. Андрухів та А. Француза [18]. Зокрема, Ю. Киричук спробував висвітлити всі аспекти діяльності ОУН та УПА, радянських партизанів, польського національного підпілля та партизанського руху. А. Русначенко здійснив перше комплексне дослідження історії визвольних рухів в Україні, Білорусії та Прибалтиці. І. Андрухів і А. Француз подали історико-правовий і суспільно-політичний аналіз становища Станіславщини в період 1939–1959 років.

У сучасній українській історіографії діяльність українського національного підпілля ґрунтовно розкрито у багатотомному виданні “Український визвольний рух”, підготовленого до друку Центром досліджень визвольного руху та Інститутом українознавства ім. І. Крип’якевича НАН України [47].

Окреме місце в сучасній українській історіографії займає питання боротьби на території західних областей України польських антинацистських сил.

Різні погляди на цю проблему в середовищі польських і українських істориків змусили науковців цих країн шукати способи вироблення спільних поглядів. З цією метою було проведено 10 спільних україно-польських конференцій, за результатами яких видано 8 томів матеріалів (5 українською та 8 польською мовами) [45].

Історіографію даного питання доповнюють регіональні дослідження. Зокрема на основі документів Державного архіву Тернопільської області підготовлено праці місцевих краєзнавців О. Гайдая, Б. Хаварівського, В. Ханаса [61].

Певним внеском у дослідження історії Руху Опору на території Східної Галичини є праці автора даного дослідження, зокрема, його статті, опубліковані у 2003–2005 рр. [41].

Таким чином, тематика антинацистської боротьби на території Східної Галичини продовжує залишатися полем наукових та ідеологічних дискусій. У полемічному запалі дослідники не завжди дотримуються засад неупередженості. Проте, незаперечним залишається факт про пошквалене вивчення “білих плям” і зближення протилежних точок зору. Очевидно, саме цим історична наука і виконує своє суспільне значення.

Список використаних джерел

1. *Armia Krajowa w dokumentach 1939–1945. T.1. – wrzesień 1939 – czerwiec 1941. – Londyn: Studium Polski Podziemnej, 1970. – 584 s.; Armia Krajowa w dokumentach 1939–1945. T.2. – czerwiec 1941. – kwiecień 1943. – Londyn: Studium Polski Podziemnej, 1973. – 554 s.; Armia Krajowa w dokumentach 1939–1945. T.3. – kwiecień 1943 – lipiec 1944. – Londyn: Studium Polski Podziemnej, 1976. – 627 s.* 2. *Борьба* трудящихся західних областей УРСР проти фашистських загарбників у роки Великої вітчизняної війни радянського Союзу. – К.: Наукова Думка, 1984. – 237 с. 3. *Косик В.* Україна і Німеччина у Другій світовій війні. – Львів-Париж-Нью-Йорк: Наукове т-во ім. Шевченка у Львові, 1993. – 658 с. 4. *Косик В.* Україна у Другій світовій війні. Збірник німецьких архівних матеріалів. У 3-х т. – Львів, 1997–1999. 5. *Новий довідник: Історія України.* – К.: ТОВ “Казка”, 2005. – 736 с. 6. *Україна* партизанська. Партизанський формування та органи керування ними (1941–1945 рр.): Наук.-довід. вид / Автор-упорядник: О.В. Бажан, А.В. Кентій, В.С. Лоцицький, та ін. Редкол.: В.А. Смолей та ін. – К.: Парламентське вид-во, 2001. – 319 с.: іл. 7. *Білоусов М.М., Клоков В.І.* Фальсифікація боротьби українського народу проти німецько-фашистських загарбників у буржуазній літературі. // Український історичний журнал. – 1959. – №1. – С. 136–143. 8. *Замлинський В.О.* Українська радянська історіографія про партизанський рух на Україні в роки Великої Вітчизняної війни // Український історичний журнал. – 1971. – № 1. – С. 129–134. 9. *Новикова М.* Мемуары и жизнь: Художественно-мемуарная литература о партийном подполье в годы Великой Отечественной войны. Критический очерк. – Симферополь, 1957. – 256 с. 10. *Клоков В.І., Коваль М.В.* Проблема історії Великої Вітчизняної і Другої світової воєн // Український історичний журнал. – 1986. – № 7. – С. 69–79. 11. *Лисенко О.* Друга світова війна як предмет наукових досліджень та феномен історичної пам’яті // Український історичний журнал. – 2004. – № 5. – С. 3–15. 12. *Armstrong J.* Ukrainian nationalism. – N.Y. – 1983. – 280 p. 13. *Мицик Л.М.* Сучасна англо-американська історична література про партизанський рух на Україні (1941–1945). // Український історичний журнал. – 1990. – № 5. – С. 72–82. 14. *Слюсарев В.* Таємниця шумського лісу // Ровесник – 1973. – № 47(1009). – С. 3. 15. *Torzecki R.* Polacy i ukraińcy. Sprawa ukraińska w czasie II wojny światowej na terenie II Rzeczypospolitej. – Warszawa: Wydawnictwo naukowe PWN, 1993. – 349 s. 16. *Węgierski J.* Armia Krajowa w okręgach Stanisławów i Tarnopol. – Kraków: ŚZŻAK, 1996. – 337 s.; *Węgierski J.* W lwowskiej Armii Krajowej. – Warszawa: Instytut Wydawniczy Pax, 1999. – 316 s.; *Węgierski J.* W lwowskiej Armii Krajowej. – W-wa, 1989. – 314 s. 17. *Ангелов Г.В., Суркіс Л.Д.* Критика буржуазних фальсифікацій історії другої світової війни. К.: т-во “Знання” УРСР, 1984. – 48 с. – (серія IV “Міжнародна”, № 9). 18. *Андрухів Ігор, Француз Анатолій* Станіславщина двадцять буремних літ 1939–1959 рр. – Рівне-Івано-Франківськ, 2001. – 335 с. 19. *Боярський В.І.* Партизани и армия. История упущенных возможностей. – Мн.: Харвест; М.: АСТ, 2001. – 249 с. 20. *Быстров В.Е., Кульков Е.Н.* Советское партизанское движение в трактовке буржуазной историографии // Буржуазная историография второй мировой войны. – М., 1985. – С. 290–303. 21. *Гунчак Т.* Україна: перша половина ХХ століття. – К.: Либідь, 1993. – 287 с. 22. *История* Великой Отечественной войны Советского Союза в 6-ти т. – М., 1960–1965. – Т. 6. – С. 403–450. 23. *Історія міст і сіл УРСР. Івано-Франківської області.* Голов. Ред. Тронько П.Т. – К., 1971. – 640 с. 24. *Історія міст і сіл УРСР. Львівська область.* – К., 1971. – 740 с. 25. *Історія міст і сіл УРСР. Тернопільська область.* – К., 1973. – 630 с. 25. *Кентій А.В.* Нариси історії Організації українських націоналістів в 1942–1942 рр. – К., 1999. – 201с. 26; *Кентій А.В.* Українська Повстанська Армія 1942–1943 рр. – К., 1999. – 285 с. 26. *Киричук Ю.А.* Радянський терор 1939–1941 рр. // Політичний терор і тероризм в Україні. ХІХ–ХХ століття: Історичні нариси. – К., 2002. – 652 с. 27. *Киричук Ю.А., Мороховський В.П.* Німецько-фашистська політика депортації в західних областях України // Вісник львівського університету. Серія Історична. Вип. 26. – Львів: ЛДУ ім. І. Франка, 1990. – С. 30–40. 28. *Клоков В.І.* Всенародна боротьба в тылу немецко-фашистских оккупантов на Украине. 1941–1945 гг. Историографический очерк. – К., 1978. 29. *Клоков В.І.* О стратегии и тактике советских партизан в борьбе против фашистских оккупантов на Украине (1941–1944). – К., 1994. – 74 с. 30. *Ковпак С.А.* Від Путивля до Карпат. – Львів: Каменяр, 1980. – 182 с., іл. 7 с. 31. *Курносков А.А.* Борьба советских людей в тылу немецко-фашистских оккупантов: (Историография вопроса) // История и историки. Историография истории СССР. Сб. ст. – М., 1965. – С. 124–133. 32. *Логунова Т.А.* Советская историография народной борьбы в тылу немецко-фашистских войск. 1941–1945. – М., 1985. – 126 с. 33. *Мануйльський Д.З.* Українсько-німецькі націоналісти на службі у фашистської Німеччини. – К., 1945. – 24 с. 34. *Мірчук П.* Українська Повстанська Армія 1942–1952. – Мюнхен: Цицерон, 1953. – 319 с. 35. *Муковський І.Т., Лисенко О.Є.* Звитяга і жертвність: Українці на фронтах другої світової війни / За ред. В.Д. Конашевича. – К.: Пошукowo-вид. агентство “Книга Пам’яті України”, 1996. – 568 с. 36. *Нариси історії Львівської обласної партійної організації.* Видання друге. – Львів: Каменяр, 1969. – 442 с.; *Нариси історії Тернопільської обласної партійної організації / Керівник авт. кол. Нечай С.П.* – Львів: Каменяр, 1980. – 288 с. 37. *Новітня*

історія України (1900–2000): Підручник / А.Г. Слюсаренко, В.І. Гусев, В.М. Литвин та ін. – 2-ге вид., переробл. і допов. – К.: Вища школа, 2002. – 719 с. 38. *Попов А.Ю.* НКВД и партизанское движение. – М.: ОЛМА-ПРЕС, 2003. – 383 с.: ил. – (Архив). 39. *Резмер В.* Участь українців в німецько-польській кампанії 1939 р. // Україна–Польща: важкі питання. – Том 4. – Варшава, 1999. – С. 24. 40. *Русначенко А.* Народ збурений. Національно-визвольний рух в Україні й національні рухи Опору в Білорусії, Литві, Латвії, Естонії у 1940–50-х роках. – Київ: Університетське вид-во “Пульсари”, 2002. – 519 с. 41. *Старка В.* Взаємодія української та польської течій антинацистського руху опору на території західних областей України (дистрикт Галичина) в роки Другої світової війни // Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія / За заг. ред. проф. М.М. Алексієвця. – Вип. 1. – Тернопіль: ТДПУ, 2004. – С. 134–140.; *Старка В.* Відносини між польським, українським національним та радянським підпіллям у вересні 1939 – жовтні 1942 рр. на території Західної України // Україна–Польща: Уроки Другої світової війни. матеріали наукового семінару молодих вчених та IV міжнародної наукової конференції молодих вчених “Україна–Польща: шлях до європейської співдружності”. – Тернопіль, 2003. – С. 119–125. 42. *Стецькевич В.В.* Военна історіографія України // Безсмертя. Книга пам’яті України. 1941–1945. – К., 2000. – С. 662. 43. *Субтельний О.* Україна: історія. – К.: “Либідь”, 1991. – 510 с. 44. *Трофимович В.* Україна в роки другої світової війни (1939–1945 рр.). – Львів, 1995. – С. 70. 45. *Україна–Польща важкі питання.* Матеріали 9 та 10 міжнародного семінару “Українсько-польські стосунки в роки Другої світової війни”. – Луцьк, 2001. – 451 с. 46. *Українська РСР у Великій Вітчизняній Війні Радянського Союзу 1941–1945 рр.* Том 1. Радянська Україна в період відбиття віроломного нападу фашистської Німеччини на СРСР і підготовки умов для корінного перелому в війні (червень 1941 р. – листопад 1942 р.). К. Вид. Політичної літератури України, 1967 р. – 553 с.; *Українська РСР у Великій Вітчизняній війні радянського Союзу 1941–1945 рр.* Т.2. Радянська Україна в період корінного перелому в ході Великої Вітчизняної війни (листопад 1942 р. – 1943 р.) – К., 1968. – 517 с. 47. *Український визвольний рух / центр досліджень визвольного руху,* Інститут українознавства ім. І. Крип’якевича НАН України. – Львів, 2005. – Збірник 4: Боротьба народів Центрально-східної Європи проти тоталітарних режимів в ХХ столітті. – 272 с.; *Український визвольний рух / центр досліджень визвольного руху,* Інститут українознавства ім. І. Крип’якевича НАН України. – Львів, 2004. – Збірник 3: До 75-ліття Організації Українських націоналістів. – 304 с.; *Український визвольний рух / центр досліджень визвольного руху,* Інститут українознавства ім. І. Крип’якевича НАН України. – Львів, 2003. – Збірник 2. Українсько-польський конфлікт під час Другої світової війни. – 192 с. 48. *Чайковський А.С.* Невідома війна: (Партизанський рух в Україні 1941 – 1944 рр. мовою документів, очима історика.). – К.: Україна, 1994. – 255 с. В боях за Львівщину. – Львів, 1965. – 310 с. 49. *Шанковський Л.* Українська Повстанська Армія. В кн.: Історія українського війська. Збройні сили сучасної доби за роки 1914–1953. – Львів: Видавництво “Світ”, 1996. – С. 482–695. 50. *Soviet Partisans in World War II.* – Madison, 1964. – 792 p. 51. *Лебедь М.* Українська Повстанська Армія. – Дрогобич, 1993. – Ч. 1. Німецька окупація України. – 208 с. 52. *Советская Военная Энциклопедия /* Под ред. Н.В.Огаркова. – М., 1977. – Т. 3. – С.113. 53. *Вторая мировая война.* Матер. науч. конф-ции. В 3-х кн. – Кн. 3. – М., 1966. – С. 5–6. 54. *Военный энциклопедический словарь.* – М., 1983. – С. 166, 223. 55. *Турченко Ф. Г.* Новітня історія України. В 2-х ч. – Ч. 1. – К., 1994. – С. 328–330. 56. *Грицак Я.* Нарис історії України. Формування модерної української нації ХІХ–ХХ століття. – К., 1996. – С. 241–249. 57. *Історія України:* нове бачення. У 2-х т. – Т. 2. – К., 1996. – С. 313; Семененко В.И., Радченко Л.А. История Украины. Изд. 2-е, испр. и доп. – Харьков, 1999. – С. 400. 58. *Кормич Л.Л., Багацький В.В.* Історія України від найдавніших часів і до 2000 року. – Харків, 2000. – С. 407. 59. *Україна крізь віки.* У 15-ти т. / Під ред. В.А. Смолія. – Т. 12: Коваль М.В. Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939–1945 рр.). – К., 1999. – С. 148. 60. *Загорюлько М.М., Юденков А.Ф.* Крах плану “Ольденбург”. – М., 1974. – С. 201. 61. *Гайдай О., Хаварівський Б., Ханас В.* Предтеча. Польський рух опору на Тернопільщині 1939–1941 рр. – Тернопіль: Підручники&посібники, 2002. – 112 с.

Владимир Старка

ДВИЖЕНИЕ СОПРОТИВЛЕНИЯ НА ТЕРРИТОРИИ ВОСТОЧНОЙ ГАЛИЧИНЫ В ГОДЫ ВТОРОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ: ИЗБРАННЫЕ ПРОБЛЕМЫ ИСТОРИОГРАФИИ

В статье осуществлен историографический обзор трудов украинских и зарубежных исследователей, которые освещают вопрос Движения Сопротивления на территории Восточной Галичины в годы Второй мировой войны. Обосновано их значимость для комплексного и целостного анализа форм активного и пассивного сопротивления действиям нацистской оккупационной власти.

Ключевые слова: историография, Восточная Галичина, Движение Сопротивления, нацистский оккупационный режим, активное и пассивное сопротивление.

Volodymyr Starka

RESISTANCE MOVEMENT ON THE TERRITORY OF EASTERN HALYCHYNA DURING WORLD WAR II: SELECTED PROBLEMS OF HISTORIOGRAPHY

The article deals with historiographical survey of Ukrainian and foreign reserchers' works concerning the issue of Resistance Movement on the territory of Eastern Halychyna during the years of World War II. The importance of these works for complex and thorough analysis of forms of active and passive resistance to Nazi occupation authority's actions.

Key words: histography, Esatern Halychyna, Resistance Movement, Nazi occupation regime, active and passive resistance.

УДК 930.1:94(477.8)

Тетяна Гуменюк

ІСТОРІОГРАФІЯ РАДЯНСЬКОГО ПЕРІОДУ У РОЗВИТКУ УКРАЇНСЬКОЇ ФОЛЬКЛОРИСТИКИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XX СТ. В ЗАХІДНИХ ОБЛАСТЯХ УРСР

У статті проаналізовано праці українських дослідників, котрі присвячені теорії та методології, основним напрямам розвитку українського фольклору у післявоєнний період.

Ключові слова: “радянський фольклор”, розвиток української фольклористики, дослідження, західні області УРСР.

Питання розвитку української фольклористики західних областей УРСР у другій половині XX ст. починають все більшого значення набувати в українській історіографії, що обумовлено великою роллю усної народної творчості, як джерела національних художніх традицій, виразника народної самосвідомості. Фольклор – невід’ємна частина народної духовної культури, переважно усна словесна творчість; це сукупність її (творчості) різних видів та форм, підкорених суворим внутрішнім законам, що склалися в глибокій давнині й обумовили автономну культурну традицію – від архаїчного обрядового синкретизму музики, слова, тексту до становлення жанру як універсального поетичного явища [1, с. 25].

У статті поставлено завдання проаналізувати основні дослідження вітчизняних науковців історії розвитку українського фольклору в західних областях у післявоєнний період, наукової спадщини видатних фольклористів, збирачів усної народної творчості.

Вивченням розвитку української фольклористики займався ряд радянських вчених, зокрема О. Дей, М. Грицай, І. Березовський, М. Волошин, С. Грица, О. Правдюк [2]. У 1968 р. вийшла праця І. Березовського, де крізь усю працю проходить марксистсько-ленінська лінія у дослідженні фольклористики. Позитивною стороною праці є те, що автор описав експедиційну роботу в післявоєнні роки, діяльність обласних будинків народної творчості (зокрема Чернівецького ОБИТ), розглянув історію вивчення жанрів фольклору, дослідив наукові надбання М. Плісецького, П. Лінтура, Г. Нудьги, І. Дем’янчука [3].

Нашої уваги заслуговує дослідження Р. Кирчіва “Етнографічне дослідження Бойківщини” (1978 р.), в якому вчений представив історіографічний нарис дослідження етнографічної групи українців Карпат – бойків [4]. Вчений проаналізував дослідження радянських етнографів та фольклористів, роботу сектора етнографії Львівського відділу Інституту мистецтвознавства, фольклору і етнографії АН УРСР, відділу етнографії Державного музею етнографії та художнього промислу АН УРСР. Р. Кирчів розглянув праці І. Крип’якевича, Я. Ісаєвича, Ю. Гошка, В. Грабовецького, І. Коломійця, Ф. Стеблія, Ф. Потушняка, М. Тиводара, М. Онишкевича. Вчений зазначив, що в 50–60-ті рр. намітилися істотні зрушення щодо наукового поглиблення карпатознавчих досліджень [4, с. 161].

Фольклористичну роботу на Закарпатті, процес збирання й вивчення усної народної творчості в Ужгородському державному університеті висвітлив І. Хланта [5]. Автор описав фольклорні та діалектологічні експедиції, фольклористичну роботу кафедр української, російської, угорської мов.

Вагомий внесок у розвиток українського фольклору зробив львівський літературознавець, фольклорист, професор Р. Кирчів [6]. Вчений обґрунтував методологічну основу, основні напрями розвитку фольклору. В монографії “Двадцять століття в українському фольклорі” (2010 р.) подав цілісну програму наукового осягнення феномену народної словесної творчості українців, дослідив образ світу минулого століття в українському фольклорі, рецепції в ньому доленосних суспільно-політичних подій, ситуацій, постатей діячів, переживань і настроїв української людини того часу. Р. Кирчів писав: на

великому і надзвичайно складному шляху українського народу від давнини до сучасності однією з найголовніших ознак фізичної і духовної присутності цього народу в просторі і в часі поряд з історичною чинністю було його Слово та безперервна тяглість його культурної традиції, особливо предметно і яскраво вираженої в усній народній словесності [7, с. 6]. Дослідивши основні етапи розвитку українського фольклору, автор відзначив, що продуктивні студії над фольклорною новотворчістю початку ХХ століття, років Першої світової війни, революцій і післявоєнного часу, в наступні десятиліття фактично обірвалися. Розгорнутий з кінця 20-х рр. тотальний наступ комуно-московського режиму на українство, подавлення української науки, зокрема її гуманітарної українознавчої частини, масові репресії, грубий ідеологічний диктат спричинилися до істотного зміщення предметних напрямків і аспектів фольклористичних досліджень в Україні. Великою мірою заважив тут нав'язаний тоталітарним режимом концепт т. зв. “радянського фольклору”, себто народної творчості, яка підтримувала і возвеличувала радянський лад, його натхненників, вірних слуг і вождів [7, с. 7]. Аналізуючи мотивацію і наукове вживання поняття “радянський фольклор” Р. Кирчів підкреслив, що дане поняття увійшло в українську фольклористику щойно після Другої світової війни. Воно утверджується у публікаціях збірок і збірників текстів та наукових дослідженнях, його поширення особливо примітне на сторінках журналу “Народна творчість та етнографія”, що з 1957 р. почав виходити в Києві як орган Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнографії АН УРСР і Міністерства культури УРСР [7, с. 254]. Р. Кирчів зробив висновок, що породжене на пропагандистській хвилі і підтримане на офіційному рівні поняття “радянський фольклор” в середовищі самих радянських науковців-фольклористів сприймалося неоднозначно. Для одних воно було визначенням розпропагандованого міфічного явища “небувалого розмаху і розквіту нової творчості широких мас радянського народу”, для інших, зокрема серйозних вчених, які не могли не бачити і не розуміти штучність, ефемерність самого того явища, поняття “советський фольклор” було умовним, певною мірою даниною ідеології панівного режиму. Звідси і згадувана стриманість у його вживанні та тлумаченні [7, с. 255]. Р. Кирчів констатував: в умовах тоталітарних режимів опозиційне до них народне слово було загнане здебільшого в підпілля, все ж його присутність у суспільній духовності добре відчувалась. Реагувала на нього і влада своїми заборонними і каральними санкціями. Тим більше ця присутність і дієвість фольклорної новотворчості добре простежується вже з висоти сьогодення на основі зафіксованих у свій час і збережених текстів та теперішніх збірок матеріалів народної творчості з різних теренів і періодів історії України минулого століття. Українська фольклорна традиція у ХХ столітті не тільки зберегла свою живучість і тяглість, але й збагатилася якісно новими рисами розвитку та суспільно-культурної функціональної значущості [7, с. 515].

Львівський науковець М. Глушко, досліджуючи початки вживання терміна “фольклор” в українській науці зазначив, що українська фольклористика як наука спершу формувалась у межах загального українознавства та народознавства, відтак намітилась її спеціалізація і тільки згодом виокремилась інша галузь гуманітарних знань – етнографія (етнологія). Ця тенденція спостерігалась і у використанні понятійно-термінологічного апарату. Однак, на відміну від описових понять “народна поезія”, “народна словесність”, “усна народна словесність” тощо, які охоплювали конкретний предмет дослідження (фольклор), термін “етнографія” ще тривалий період (до 30-х років ХХ ст. включно) вживали і як їхній синонім, водночас означаючи звичний для сучасної етнологічної науки обсяг традиційної культури – як духовної, так і матеріальної [8, с. 122–123].

Радянський період у розвитку української фольклористики дослідив завідувач відділом Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М.Т. Рильського НАН України М. Дмитренко [9]. Зокрема, вчений підкреслив, що цей період характеризувався ідеологічною зашореністю, науковою обмеженістю, упередженими підходами та оцінками набутку попередників, витворенням заборон на дослідження фольклорної архаїки, явищ міфології, національної специфіки народної творчості. Заради справедливості відзначимо, що

навіть за умов тотального ідеологічного шовіністичного і космополітичного кріпацтва українські вчені і збирачі зробили величезний внесок у нагромадження, публікацію та осмислення народної творчості [10, с. 25].

Досліджуючи народний епос ХХ ст., науковий співробітник Інституту народознавства НАН України Є. Луньо зазначив, що радянський фольклор – це штучне, надумане утворення комуністичного режиму, що не має нічого спільного з творчістю народу. Усвідомлюючи потужне ідейно-естетичне значення усної народної творчості, її вагомий вплив на формування світоглядних цінностей широких народних мас, комуністичні ідеологи від науки хотіли цю потугу поставити на службу своєму режиму. В автохтонному народному середовищі зразки радянського фольклору ніколи не звучали, бо люди відчували їхню мистецьку підробленість та ідейну неправдивість [11, с. 30].

Характеризуючи становище української фольклористики у післявоєнний період, цілком слушно навести слова Т. Комаринця, які прозвучали у 1991 р.: – “За роки панування в Україні геноцидної сталінської політики, так званої брежнєвської “нормалізації” та інших факторів, повністю занепала ділянка української фольклористики, яка би мала служити глибокою криницею для вивчення історії народу, вносити великий вклад у розвиток української культури [12, с. 25].

На сучасному етапі дослідженням історії української фольклористики займається А. Вовчак [13]. Розвиток університетської музично-фольклористичної науки кінця 80-х – початку 2000-х рр. спробувала дослідити Т. Карпінська [14]. Автор вивчила історію і проблематику формування навчальної літератури з фольклору і фольклористики, проаналізувала етапи впровадження музичного фольклору в освіту, науково-методичну роботу з фольклору і фольклористики в музичних навчальних закладах. Дослідниця дійшла до висновку, що наукова робота в галузі фольклору і фольклористики дуже помітно зрушила вже з кінця 1980-х років, але особливо інтенсивно дістала розвиток починаючи з 1990-х років. Безперечним лідером у виведенні університетської музично-фольклористичної науки на європейські позиції стала Львівська консерваторія ім. М. В. Лисенка [15].

Наукова розвідка Г. Магас заповнює загальну складову історії фольклористичного дослідження західних областей УРСР у другій половині ХХ століття [16]. Автор висвітлила процес вивчення історії фольклористики Стрийщини та відзначила, що велику роль у цьому відіграли львівські фольклористи Є. Дюдюк, Г. Дем’ян, В. Сокіл.

Цікавою є наукова розвідка молодого науковця О. Мовчана, в котрій автор проаналізував дефініції українського фольклору 20-50-х рр. ХХ ст. на рівні тематики та середовища побутування, їхній зміст та хронологічні межі позначуваних ними явищ фольклору [17].

На увагу заслуговує дослідження О. Киченка, присвячене питанням теорії та методології фольклористики [18]. У 2010 р. вийшов перший том багатотомного проекту під упорядкуванням В. Качкана, мета якого опублікування у жанровому розмаїтті студій – досліджень та есеїв про визначних українців [19]. На сторінках видання розкрито нелегкі творчі долі, наукові досягнення видатних літераторів, істориків, краєзнавців, фольклористів, мистецтвознавців, котрі збагатили українську гуманітарну науку другої половини ХХ століття. У цьому ж таки році вийшов друком бібліографічний покажчик “Фольклорні скарби Прикарпаття”, який містить наукову літературу про фольклорні традиції мешканців краю, народні легенди, казки, пісні, календарно-обрядову творчість [20]. В окремому розділі подано відомості про фольклористів Прикарпаття.

На пошану до 60-річчя з дня народження фольклориста, українського письменника, професора С. Пушика Прикарпатський університет імені Василя Стефаника видав збірник літературознавчих, фольклористичних, мовознавчих, мистецтвознавчих статей [21]. Фольклорну діяльність прикарпатського науковця С. Пушика від середини 60-х рр. і до сьогоднішнього дня проаналізував Т. Салига [22]. Т. Салига відзначив, що перша публікація С. Пушика – сімнадцять казок увійшла до колективної книги “Чарівне горнятко” (1971). “Чарівне горнятко” розкупили в мить, хоч книги мала стотисячний тираж [23, с. 26].

С. Пушик не тільки збагатив фольклорну скарбницю народними художніми текстами, але й відкрив унікальні імена носіїв народної мудрості [23, с. 26].

Багатогранну діяльність закарпатського фольклориста, літературознавця, культурного діяча П. Лінтура, відомого у слов'янському світі казкознавця, баладознавця проаналізували В. Барчан, І. Сенько, І. Чендей, Л. Мушкетник, В. Туряниця [24]. У спогадах І. Чендей наголосив, що коли у 1959 р. з'явилася на Закарпатті книга народних балад, літературна і культурна громадськість республіки оцінила її як справжнє явище у фольклорі. Лінтур у фольклористиці був авторитетом [25, с. 13]. В. Туряниця відзначив, що після смерті Петра Лінтура казки в його записах видали Василь Басараб ("Дванадцять братів", 1972), Юрій Туряниця ("Казки одного села", 1979), Іван Хланта ("Закарпатські народні казки", 2008) [26, с. 151]. Фольклорну спадщину закарпатського вченого М. Плісецького проаналізували В. Барчан та І. Сенько [27]. Наукові інтереси Ф. Потушняка, зокрема фольклорні матеріали вченого проаналізувала В. Статєєва [28].

Отже, наявні сучасні історіографічні праці засвідчують, що порівняно добре вивчені етапи розвитку української фольклористики та стан наукової галузі в другій половині ХХ століття. Вітчизняні дослідники осмислили і висвітлили на новому методологічному і джерельному підґрунті українську фольклорну традицію західних областей УРСР у зазначений період. Втім варто погодитися із М. Дмитренком, що для українського суспільства загалом і фольклористики, зокрема, залишаються надзвичайно актуальними фундаментальні дослідження і фундаментальні публікації фольклору.

Список використаних джерел

1. Киченко О. Фольклор як художня система (проблеми теорії) / О. Киченко. – Дрогобич, 2002. – 216 с. 2. Дей О. І. Досягнення і перспективи розвитку сучасної української фольклористики / О. І. Дей // Народна творчість та етнографія. – 1980. – № 6. – С. 11–19; Грицай М. Розвиток української фольклористики за 50 років / М. Грицай // Українське радянське літературознавство за 50 років. – К., 1968. – С. 141–158; Березовський І. П. Українська радянська фольклористика: етапи розвитку і проблематика: [монографія]: Академія наук УРСР, Інститут мистецтвознавства, фольклору та етнографії ім. М. Т. Рильського / І. П. Березовський. – Київ: Наукова думка, 1968. – 341 с.; Березовський І. П. Розвиток української фольклористики та етнографії за роки радянської влади / І. П. Березовський // Народна творчість та етнографія. – 1982. – № 5. – С. 3–14; Волошин М. І. У дрогобицьких фольклористів / М. І. Волошин // Народна творчість та етнографія. – 1977. – № 1. – С. 96–97; Грица С. Видатний дослідник фольклору Слов'янщини. До 100-річчя від дня народження Філарета Колесси / С. Грица // Народна творчість та етнографія. – 1971. – № 4. – С. 46–54; Правдюк О. Українська музична фольклористика [Текст]: АН УРСР, Інститут мистецтвознавства, фольклору та етнографії ім. М. Т. Рильського / О. Правдюк. – К.: Наукова думка, 1978. – 328 с. 3. Березовський І. П. Українська радянська фольклористика: етапи розвитку і проблематика: [монографія]: Академія наук УРСР, Інститут мистецтвознавства, фольклору та етнографії ім. М. Т. Рильського. – Київ: Наукова думка, 1968. – 341 с. 4. Кирчів Р. Ф. Етнографічне дослідження Бойківщини / Р. Ф. Кирчів. – Київ: Наукова думка, 1978. – 173 с. 5. Хланта І. В. Фольклористична робота на Закарпатті / І. В. Хланта // Народна творчість та етнографія. – 1979. – № 5. – С. 104–107. 6. Кирчів Р. Зауваги на полях студій Григорія Нудьги над поширенням української пісенності у світі / Р. Кирчів // Вісник Львівського університету. Серія філологічна. – 2010. – Вип. 43. – С. 19–23; Кирчів Р. Праця Теофіля Комаринця над дослідженням українського романтизму // Комаринець Т. І. Твори / Упоряд. О. Комаринець / Р. Кирчів. – Львів: Камінар, 1999. – С. 18–23; Кирчів Р. Професор (Пархом Кирилович Яременко) / Р. Кирчів // Sempere tūro: Науковий збірник на пошану і з нагоди 70-річчя від дня народження доктора філологічних наук, професора, академіка АН ВШ, заслуженого діяча науки і техніки України Качкана Володимира Атаназійовича / [За заг. ред. Романюка М. М., докт. іст. наук, проф., члена-кореспондента НАН України]. – Івано-Франківськ, 2010. – С. 239–245. 7. Кирчів Р. Двадцять століття в українському фольклорі / Р. Кирчів. – Львів: Інститут народознавства НАН України, 2010. – 536 с. 8. Глушко М. Початки вживання терміна "фольклор" в українській науці та його значення / М. Глушко // Вісник Львівського університету. Серія філологічна. – 2010. – Вип. 43. – С. 117–131. 9. Дмитренко М. К. Українська фольклористика: історія, теорія, практика / М. К. Дмитренко. – К.: Ред. часопису "Народознавство", 2001. – 576 с.; Дмитренко М. К. Перспективи видання фундаментальних фольклористичних праць Інституту ім. М. Т. Рильського НАН України / М. К. Дмитренко // Народна творчість та етнографія. – 2003. – № 1/2. – С. 25–29. 10. Дмитренко М. К. Перспективи видання фундаментальних фольклористичних праць Інституту ім. М. Т. Рильського НАН України / М. К. Дмитренко // Народна творчість та етнографія. – 2003. – № 1/2. – С. 25–29. 11. Луньо Є. Народний епос ХХ століття: особливості і специфіка / Є. Луньо // УСЕ для школи: Укр. літ.: Народний епос / [Упор. Є. Луньо]. – К., 2002. – Вип. 12. – С. 28–31. 12. Теофіль Комаринець: Біобібліографічний покажчик / [Уклад. М. Кривенко; Редкол.: В. Кметь (голова) та ін]. – Львів, 2008. – 168 с. 13. Вовчак А. На шляху до створення архіву українського фольклору / А. Вовчак // Вісник Львівського університету. Серія філологічна. – 2009. – Вип. 47. – С. 133–155. 14. Кухарська Т. Розвиток фольклористичної освіти в Україні ХХ століття / Т. Кухарська // Творча особистість учителя: проблеми теорії і практики: Збірник наукових праць / [Ред. кол. Мороз О. Г. (голова), Гузій Н. В. (відп. ред.) та інші]. – К., 2003. – Вип. 9. – С. 78–83; Карпінська Т. В. Сутність і зміст наукової діяльності з музичного фольклору та фольклористики у вищій освіті України кінця 80-х початку 2000-х років ХХ століття [Електронний ресурс] / Т. В. Карпінська // Проблеми сучасної педагогічної освіти: педагогіка і психологія / Кримський гуманіт. університет. – 2007. – № 13. – Ч. 2. – Режим доступу: http://www.nbu.gov.ua/portal/soc_gum/pspo/2007_13_2/doc_pdf/Karpinska_st.pdf 15. Карпінська Т. В. Сутність і зміст наукової діяльності з музичного фольклору та фольклористики у вищій освіті України кінця 80-х початку 2000-х років ХХ століття [Електронний ресурс] / Т. В. Карпінська // Проблеми сучасної педагогічної освіти: педагогіка і психологія / Кримський гуманіт. університет. – 2007. – № 13. – Ч. 2. – Режим доступу:

http://www.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/pspo/2007_13_2/doc_pdf/Karpins'ka_st.pdf 16. *Магас Г.* До історії фольклористичного дослідження Стрийщини / Г. Магас // Народознавчі зошити. – 2009. – ч.1-2. – С. 159–166. 17. *Мовчан О.В.* Український фольклор 20-50-х років ХХ ст.: проблема дефініції [Електронний ресурс] / О.В. Мовчан // VII культурологічні читання пам'яті В.Подкопаєва. – Український центр культурних досліджень. – Режим доступу: http://www.culturalstudies.in.ua/knigi_10_41_php# 18. *Киченко О.* Фольклор як художня система (проблеми теорії) / О. Киченко. – Дрогобич, 2002. – 216 с. 19. *Качкан В.* Віщі знаки думки, серця і руки: Антологія українського автографа. – т.1. / В. Качкан. – Львів – Івано-Франківськ – Коломия: Вік, 2010. – 768 с. 20. *Фольклорні скарби Прикарпаття: бібліографічний покажчик* / ОУНБ ім. І. Франка; [уклад. В. Дволітка, вступ. ст. Є. Барана, відп. за. вип. Л. Бабій]. – Івано-Франківськ, 2010. – 62 с. 21. *Слово і доля*: [Збірник на пошану письменника, проф. С. Пушика]. – Івано-Франківськ: Міністерство освіти і науки України, Прикарпатський університет імені Василя Стефаника, Інститут українознавства Прикарпатського університету, 2004. – 330 с. 22. *Салига Т.* Як поживає Евтерпа на Прикарпатті? / Т. Салига // Салига Т.Ю. Відлитий у строфи час (Літературно-критичні статті). – Львів, 2001. – С. 66–85. 23. *Салига Т.* Як упіймати перо золотого птаха (літературна сільвета Степана Пушика з “букетом” його висловів) / Т. Салига // Слово і доля: [Збірник на пошану письменника, проф. С. Пушика]. – Івано-Франківськ: Міністерство освіти і науки України, Прикарпатський університет імені Василя Стефаника, Інститут українознавства Прикарпатського університету, 2004. – С. 6–27. 24. *Барчан В.* Видатний фольклорист і літературознавець / Лінтур Петро Васильович. Літературознавчі та фольклорознавчі праці: матеріали для студентів-філол., які вивчають курси “Українська усна народна творчість”, “Історія української літератури” / [П. В. Лінтур; укладачі: В.В. Барчан, І.М. Сенько] / В. Барчан, І. Сенько. – Ужгород, 2008. – С. 3–6; Сенько І.М. Заповнена анкета, або Життєпис Петра Лінтура [Текст] / І.М. Сенько. – Ужгород, 1999. – 143 с.; Сенько І. Його спадщина – понад 20 книг (до 100-річчя від дня народження П.В. Лінтура) / І. Сенько // Вісник Ужгородського університету. Серія: Філологія. – 2009. – Вип. 21. – С. 124–127; Чендей І. Вікна його робітні (Слово про Петра Лінтура) / Лінтур Петро Васильович. Літературознавчі та фольклорознавчі праці: матеріали для студентів-філол., які вивчають курси “Українська усна народна творчість”, “Історія української літератури” / П.В. Лінтур; [укладачі: В.В. Барчан, І.М. Сенько] / І. Чендей. – Ужгород, 2008. – С. 7–14; Мушкетик Л. До 100-річчя з дня народження Петра Лінтура (1909–2009) / Л. Мушкетик // Народна творчість та етнографія. – 2009. – № 4–5. – С. 91–92; Турянця В. На вшановування пам'яті свого вчителя / В. Турянця // Вісник Ужгородського університету. Серія: Філологія. – 2009. – Вип. 21. – С. 151–152. 25. *Чендей І.* Вікна його робітні (Слово про Петра Лінтура) / Лінтур Петро Васильович. Літературознавчі та фольклорознавчі праці: матеріали для студентів-філол., які вивчають курси “Українська усна народна творчість”, “Історія української літератури” / П.В. Лінтур; [укладачі: В.В. Барчан, І.М. Сенько] / І. Чендей. – Ужгород, 2008. – С. 7–14. 26. *Турянця В.* На вшановування пам'яті свого вчителя / В. Турянця // Вісник Ужгородського університету. Серія: Філологія. – 2009. – Вип. 21. – С. 151–152. 27. *Барчан В.* Дослідник українських дум та російських билин (до 100-річчя від дня народження М.М. Плісецького) / В. Барчан, І. Сенько. // Вісник Ужгородського університету. Серія: Філологія. – 2009. – Вип. 20 – С. 122–124. 28. *Статєєва В.* Федір Потушняк – дослідник граматики Михайла Лучкая / В. Статєєва // Сучасні проблеми мовознавства та літературознавства. – Ужгород, 2010. – Вип. 14. – С. 107–119. 29. *Дмитренко М.К.* Перспективи видання фундаментальних фольклористичних праць Інституту ім. М. Т. Рильського НАН України / М.К. Дмитренко // Народна творчість та етнографія. – 2003. – № 1/2. – С. 25–29.

Татьяна Гуменюк

ИСТОРИОГРАФИЯ СОВЕТСКОГО ПЕРИОДА В РАЗВИТИИ УКРАИНСКОЙ ФОЛЬКЛОРИСТИКИ ВТОРОЙ ПОЛОВИНЫ ХХ СТ. В ЗАПАДНЫХ ОБЛАСТЯХ УССР

В статье проанализированы труды украинских исследователей, которые посвященные теории и методологии, основным направлениям развития украинского фольклора в послевоенный период.

Ключевые слова: “советский фольклор”, развитие украинской фольклористики, исследование, западные области УССР.

Tetjana Humenyuk

HISTORIOGRAPHY OF SOVIET PERIOD IS IN DEVELOPMENT OF UKRAINIAN SPECIALIST IN FOLK-LORE OF THE SECOND HALF OF XX TH CENTURY IN WESTERN AREAS OF UKRAINE

Labours of the Ukrainian researchers, which devoted theories and methodologies, are analysed in the article, to basic directions of development of Ukrainian folk-lore in a post-war period.

Key words: “soviet folk-lore”, development of the Ukrainian specialist in folk-lore, research, western areas of the USSR.

УДК 930 (477)+94 (093)

Ірина Васірук

ФЕНОМЕН ІСТОРИЧНОЇ ПАМ'ЯТІ: ІСТОРИОГРАФІЧНИЙ АСПЕКТ

У статті проаналізовано наукові праці, присвячені феномену історичної пам'яті.

Ключові слова: історична пам'ять, колективна пам'ять, історіографія, мистецтво пам'яті, місця пам'яті.

Історична пам'ять українців є найістотнішим соціокультурним атрибутом національної ідентичності. Завдання суспільної консолідації актуалізують потребу її ґрунтовного дослідження та здійснення Українською державою ефективної політики пам'яті. Дослідження феномену можна віднести до найактуальніших проблем сучасної гуманітаристики. Стан та перспективи становлення історичної пам'яті українців є критично важливими чинниками подальшого розвитку нашої держави-нації, її демократичного європейського майбутнього.

Сьогодні, здолавши цілу низку недоліків у осмисленні українського минулого та розробці окремих гострих тем, які раніше піддавалися справжнім табу, перед нами постала проблема відродити історичну пам'ять українців, яка є невід'ємним атрибутом самоідентифікації нашого народу й певним чином прилучитися до європейського історичного й історіографічного процесу, стати його частиною.

У науковому дискурсі широкого вжитку набуло поняття історичної пам'яті, дослідження якого можна віднести до найактуальніших проблем сучасної гуманітаристики. Розуміння важливості стану та перспектив становлення історичної пам'яті для подальшого розвитку держав-націй ще з ХІХ ст. привертало увагу дослідників. У ХХ столітті бере початок теорія історичної пам'яті, засновником якої вважається французький соціолог Моріс Хальбвак. Звернемо увагу, що раніше дослідженням даної проблеми займався його вчитель Анрі Бергсон, який наполягав, що “простір”, “час” і “колективна пам'ять” взаємопов'язані. Саме така теза і лягла в основу концепції Хальбвакса, яку він назвав “соціальними структурами колективної пам'яті”: колективна пам'ять вкорінена у конкретний соціальний досвід, отже, тісно пов'язана з часовими й просторовими уявленнями [65]. Суть гіпотези Хальбвакса у тому, що історія та історична пам'ять у багатьох відношеннях протилежні: “Історія зазвичай розпочинається в той момент, коли закінчується традиція, коли стихає і розпадається соціальна пам'ять. Доки спогади продовжують існувати, немає необхідності фіксувати їх письмово... Тому необхідність написати історію того чи іншого періоду, суспільства чи навіть людини виникає лише тоді, коли вони відійшли так далеко в минуле, що в нас мало шансів знайти довкола себе багато свідків, які зберігають про них які-небудь спогади” [65]. Хальбвак виділяє дві основні риси, котрі відрізняють колективну історичну пам'ять від історії. По-перше, в ній немає чітких поділів (на періоди чи схеми), що присутні в історичній науці. Пам'ять – безупинний хід думок. Вона зберігається у свідомості лише тієї групи, яка її підтримує. По-друге, якщо історія як наука намагається бути універсальною, і при всіх поділах на національні історії чи історії по періодах, є лише одна історія, то колективної пам'яті одночасно може співіснувати кілька варіантів. Це визначається одночасним існуванням великої кількості груп, а у житті людина пов'язана з багатьма із них [65].

Моріс Хальбвак розглядав історичну пам'ять як важливий фактор самоідентифікації соціальної чи будь-якої іншої групи. Розмірковуючи над її функціонуванням, він підкреслював на значенні мнемонічних місць [65; 66].

Інтерес до історичної пам'яті помітно зріс після Другої світової війни. У контексті питання про відповідальність за цю трагічну подію та злочини гітлерівського режиму історична пам'ять розглядалася одним із найвідоміших соціологів ХХ століття Теодором Адорно – лідером Франкфуртської школи. Під впливом трагедії Голокосту Адорно звернувся до вивчення історичного коріння антисемітизму і розробив теорію, відповідно до якої політична поведінка має детермінуватися соціопсихологічними факторами. В умовах гострих дискусій у ФРН про те, чи можна перекладати відповідальність за діяння фашистської диктатури на німецький народ, Адорно звернувся до концепції історичної пам'яті. Він зазначав, що у спогадах про драматичні події, такі як масові вбивства чи депортації, присутні намагання використовувати пом'якшені вираження, замовчування. “Послаблена пам'ять” чинить супротив прийняттю раціональної аргументації, спрямованої на критику фашистської диктатури. Не дивлячись на те, що Адорно наголошує на властивому частині німецького суспільства намаганні до “витіснення” пам'яті про нацизм, він все ж бачив позитивні тенденції, спрямовані не на забуття, а на осмислення і осудження такого минулого, повний розрив з яким можливий тоді, коли будуть подолані причини даних подій [1].

Ще одна лінія культурно-історичних досліджень, котрі мали безпосередній вплив на вивчення історичної пам'яті, втілена у книзі англійської дослідниці Френсіс Йейтс “Мистецтво пам'яті” (1966) [27]. Авторка аналізує способи, в які “мнемотехніки” (або ж мистецтво пам'яті) існували та відшліфовувалися в середні віки і за часів Ренесансу. Важливий елемент праці – підкреслення того факту, що пам'ять тісно пов'язана з простором, а також у певному сенсі її перформативність, тобто властивість бути представленою, розіграною у формі дійства чи репрезентованою у вигляді “фігур” — мнемонічних позначок [27].

Важливим інтелектуальним фактором, що посилив інтерес до історичної пам'яті, була поява такої течії у філософії як постмодернізм. Один із його засновників – Мішель Фуко – по відношенню до історії застосовував термін “контрпам'ять”, аргументуючи це тим, що історики не прагнуть до об'єктивного знання, а обслуговують владу [63]. Постмодерністам належить ідея, що реальної історії не існує, є лише сконструйований в історіографії образ минулого. Такі погляди прослідковуються у працях відомого французького автора П'єра Нори, котрий, розвиваючи погляди Моріса Хальбвакса, заявляв, що “історія вбиває пам'ять” [42]. Протягом кількох років дослідник керував підготовкою багатотомного видання “Місця пам'яті”, над яким працювали 45 відомих французьких дослідників. (Звернемо увагу, що дану працю також перекладають як “Територія пам'яті” або “Простори пам'яті”.) Дослідження являє собою описи формальних проявів національної пам'яті – комеморативних монументів та святинь, національних історичних хронік, довідників та підручників з історії, публічних архівів та музеїв, створених задля збереження ідентичності Франції. “Місця пам'яті” визначаються як своєрідні точки дотику, на яких складається і концентрується пам'ять суспільства. Їх головна функція – збереження колективної пам'яті [42].

Важливе інтелектуальне починання у вивченні історичної пам'яті носить історіографічний характер і пов'язане з вивченням ментальності як системи колективних уявлень, що існували в минулому. Такий поворот був здійснений під впливом відомої французької школи Анналів, історики якої, зробивши заяву про синтетичну історію, вивчення ментальності визначили одним із пріоритетів своїх досліджень. Починаючи з 1980-х рр., представники так званої нової культурної історії та мікроісторії, що виникли у США, також присвячували свої роботи вивченню даної проблеми [52].

Праця німецького вченого-єгиптолога Я. Ассмана “Культурна пам'ять”, базуючись на конкретному дослідженні давніх культур, в першу чергу Давнього Єгипту, має неабияке теоретичне значення [3]. Автор вказує, що опирається на ідеї М. Хальбвакса, розвиваючи їх у напрямку культурологічного підходу. Ассман вводить поняття “пам'ятаючої культури”, наголошуючи, що воно не має нічого спільного з мистецтвом запам'ятовування. Дослідник говорить про два види пам'яті – комунікативну та культурну. До першої пристосовані всі

члени групи, друга – має своїх носіїв (шаманів, жерців, письменників, вчених). Культурна пам'ять, на відміну від комунікативної, не поширюється самостійно, а потребує спеціального ставлення, а тому піддається контролю. У ній минуле, за словами Ассмана “звертається у символічні фігури, до яких прикріплюються спогади. Культурному пригадуванню властиве щось сакральне. Фігури пригадування мають релігійний зміст, і відновлення їх у пам'яті часто здійснюються у формі свята. Свято слугує – окрім багатьох інших функцій – також відновленню у пам'яті обумовлюючого минулого. Обумовлюється через звернення до минулого ні що інше, як ідентичність групи, яка пригадує” [3].

Справжню хвилю інтересу істориків, культурних антропологів, філософів спровокувала праця Пола Коннертона “Як суспільства пам'ятають”, в якій автор аналізує такі поняття як пам'ять, соціальна пам'ять, публічна та колективна пам'ять. Центральною у книзі є концепція “пам'яті-звички”, крізь призму якої нам пропонується подивитися, як інтер'єризується пам'ять, стаючи основою соціального-культурного-політичного безсвідомого. Автор намагається дати відповідь на запитання: як, у який спосіб пам'ять груп підтримується та передається наступним поколінням, розглядаючи структури соціальної пам'яті та церемонії її вшанування [31].

Ще одним історіографічним джерелом розвитку концепції історичної пам'яті є праці з усної історії, яка з останніх десятиліть ХХ ст. зазнала широкого визнання. Традиційна історична наука віддає безумовну перевагу письмовим джерелам, рівень довіри до усних свідчень у ній є значно нижчим. При цьому, як правило, посилаються на погрішності пам'яті та присутні у ній намагання представити минуле у вигідному для себе світлі. Однак під впливом суб'єктивістської критики, котра продемонструвала, що будь-який письмовий текст (в тому числі й першоджерела) також являється інтерпретацією, рисою сучасної історіографії стало широке використання усних свідчень.

Вагомий внесок у вивчення концепту робить сучасна російська історична наука. Цінними у даному контексті є праці Л. Репніної, І. Савельєвої, М. Румянцевой, Ж. Тощенко [45; 46; 47; 57]. Зокрема, Л. Репніна пропонує погляд на історичну пам'ять як на символічну репрезентацію минулого, один із вимірів індивідуальної та колективної пам'яті, канал передачі досвіду та відомостей про минуле, важливу складову самоідентифікації людини та соціальних груп. Дослідниця розглядає дане поняття “як складний соціокультурний феномен, пов'язаний з осмисленням історичних подій та історичного досвіду (реального та/або уявного) й одночасно – як продукт маніпуляції масовою свідомістю у політичних цілях” [45, с. 131]. На розбіжностях у концептуалізації феномену наголошують І. Савельєва та А. Полетаєв: “Історична пам'ять інтерпретується окремими авторами: як спосіб збереження та трансляції минулого у добу втрати традицій (звідси – винайдення традицій та встановлення “місць пам'яті” у сучасному суспільстві); як індивідуальна пам'ять про минуле; як частина соціального запасу знань, існуюча вже у примітивних суспільствах; як колективна пам'ять про минуле, якщо йдеться про суспільство; як ідеологізована історія, найбільш пов'язана з виникненням держави-нації” [47, с. 191].

Для вітчизняної гуманітарної науки проблема історичної пам'яті стала особливо актуальною після здобуття Україною незалежності й виникнення потреби осмислення історичної (і суспільної загалом) свідомості у процесі формування національної ідентичності. Набуття виразно національного українського обличчя вітчизняною історичною наукою відбувалося у важкому протиборстві з офіційною “єдинонеподільною” схемою історичного розвитку як у суто науковій сфері, так і з її втіленням у масову свідомість. У цей час зростає вага національного історичного знання, а сама історична пам'ять перетворюється у могутній засіб формування національної свідомості. Починаючи з ХХ століття, поняття “історична пам'ять” дуже швидко поширюється на різноманітні аспекти соціальних уявлень про минуле. До вивчення такого складного явища, яким виглядає історична свідомість сучасних українців, приєдналися не тільки історики, а й соціологи, політологи, культурологи. Проблема формування історичної пам'яті актуалізується та перебуває у полі досліджень сучасних українських науковців та представників закордонних українознавчих

центрів, таких як Я. Грицак, Л. Зашкільняк, Ю. Шаповал, Ю. Зерній, А. Киридон, І. Гирич, С. Єсельчик, В. Масненко, В. Артюх, О. Смоляр та ін. [4; 11; 12; 13; 14; 17; 18; 19; 20; 21; 37; 51; 67; 68].

Ярослав Грицак (доктор історичних наук, професор Українського католицького університету) у своїх дослідженнях звертає увагу на особливості історичної пам'яті українського народу та її неможливість бути єдиною і спільною для всіх українців через тривалий період перебування українських земель у складі різних держав [12; 13; 14].

Леонід Зашкільняк досліджує роль історичної пам'яті та історіографії у формуванні національної свідомості. Автор робить висновки про те, що історична пам'ять спільноти ґрунтується на “місцях пам'яті” і “героях”, з якими ця спільнота себе ідентифікує. Історична пам'ять у таких випадках служить ідейним засобом легітимації. Історіографія ж, на думку дослідника, завжди виступала одним із провідних чинників формування історичної пам'яті, оскільки остання не можлива без тих чи інших уявлень про загальне минуле. За таких умов історичну пам'ять треба вважати соціально-культурним феноменом, який містить у собі не тільки особистісні образи власного досвіду, а й відповідні пласти культурних уявлень епохи і соціального середовища [18].

Юрій Шаповал (доктор історичних наук, професор, керівник Центру історичної політології та завідувач відділу політології Інституту політичних та етнонаціональних досліджень Національної академії наук України) [67; 68] та Юлія Зерній (Національний інститут стратегічних досліджень) [20; 22] аналізують державну політику пам'яті в Україні. Ґрунтовними є дослідження історичної пам'яті як одного із чинників формування національної ідентичності, здійснені Ю. Зерній [19; 21].

Дещо відмінний погляд на феном історичної пам'яті пропонує В'ячеслав Артюх (кандидат філософських наук, доцент СумДУ), розглядаючи загальнонаціональну історичну пам'ять як угоду (культурну, ідеологічну) між різними варіантами локальних моделей пам'яті, що належать різним соціальним групам та політичним силам, які їх представляють [4]. Наявність спільної історичної пам'яті є, на думку автора, матрицею, на основі якої формується нація [4].

Алла Киридон (доктор історичних наук, професор кафедри міжнародних відносин Київського славистичного університету) у своїх дослідженнях аналізує концепт “історична пам'ять”, дефініційну диференціацію концепту, розробляє нові підходи щодо співвідношення професійної історіографії та колективної пам'яті [29]. Авторка трактує “історичну пам'ять” як сукупність уявлень про соціальне минуле, які існують в суспільстві на масовому та індивідуальному рівнях, з урахуванням їх когнітивного, образного та емоційного аспектів [29, с. 113].

Дещо відмінною є думка Н. Яковенко, яка зазначає: “Історична пам'ять – красива метафора й не більше. Адже людська пам'ять про пережите зазвичай не сягає глибше трьох поколінь, тож ідеться про вигаданий образ минулого – певне “колективне переживання”, яке згуртовує спільноту... В цьому сенсі “історична пам'ять”, по суті, тотожна мітові, бо вибирає з хаотичного плину суцього лише якісь певні, потрібні спільноті, вартості, а також дає змогу долати тимчасовість і скороминущість життя окремої людини” [69, с. 34].

Таким чином, дослідження історичної пам'яті охоплює великий проміжок часу – від XIX століття до сьогодення, однак масштабне систематизоване її вивчення тільки розгортається. Це зумовлено цілим рядом концептуальних, економічних, політичних та інших чинників. Така ситуація спричиняє наявність кризових явищ у самоідентифікації українців, відсутність цілісного образу вітчизняної історії на рівні колективної пам'яті.

Список використаних джерел

1. Адорно Т. Дослідження авторитарної особистості / Теодор Адорно. – М.: Срібні нитки, 2001. – 416 с. 2. Анкерсміт Ф. Постмодерністська “приватизація минулого” / Франклін Анкерсміт // Україна Модерна – Вип. 4 (15): Пам'ять як поле змагань / Гол. ред. Я. Грицак – К.: Критика, 2009. – С. 246–271. 3. Ассман Я. Культурна пам'ять: лист, пам'ять про минуле і політична ідентичність у високих культурах древності / Ян Ассман. – М.: Мови слов'янської культури, 2004. – 368 с. 4. Артюх В. Зміст поняття історична пам'ять на тлі українських реалій / В'ячеслав Артюх. – [Електронний ресурс]. – Дата перегляду: 19. 10. 2011. – Режим доступу: soippo.narod.ru/documents/konf.../artuh 5. Артюх В. Дещо про політику історичної пам'яті / В'ячеслав Артюх.

- [Електронний ресурс]. – Дата створення: 02. 2007. – Режим доступу: http://www.pravoslavyya.sumy.ua/readarticle.php?article_id=11. 6. *Вельцер Х.* Історія, пам'ять і сучасність минулого / Харальд Вельцер // Недоторканий запас, 2007. – № 2–3 (40–41). – [Електронний ресурс]. – Дата перегляду: 10. 01. 2012. – Режим доступу: <http://magazines.russ.ru/nz/2005/2/vel3.html> 7. *Вендланд А.* Українське мовчання / Анна Вероніка Вендланд // Україна Модерна. – Вип. 4 (15): Пам'ять як поле змагань / Гол. ред. Я. Грицак – К.: Критика, 2009. – С. 311–318. 8. *Вівчарик М.* Українська нація: шлях до самовизначення / Вівчарик М., Панченко П., Чмихова В. – К.: Вища школа, 2001. – 287 с. 9. *Гаген М.* Чи має Україна історію? / Марк фон Гаген // Ab Imperio. – 2000. – № 1. – [Електронний ресурс]. – Дата перегляду: 01. 02. 2012. – Режим доступу: http://wikilivres.info/wiki/%D0%98%D0%BC%D0%B5%D0%B5%D1%82_%D0%BB%D0%B8_%D0%A3%D0%BA%D1%80%D0%B0%D0%B8%D0%BD%D0%B0_%D0%B8%D1%81%D1%82%D0%BE%D1%80%D0%B8%D1%8E%3F 10. *Герасімов І.* Judenrein пам'ять та її невідповідності / Ілля Герасімов // Україна Модерна – Вип. 4 (15): Пам'ять як поле змагань / Гол. ред. Я. Грицак – К.: Критика, 2009. – С. 319–325. 11. *Гирич І.* Концептуальні проблеми історії України / Ігор Гирич. – Тернопіль: Навчальна книга – Богдан, 2011. – 224 с. 12. *Грицак Я.* Нариси історії України: формування української модерної нації / Ярослав Грицак – К., 2000. – 249 с. 13. *Грицак Я.* Україна – це модерний продукт / Ярослав Грицак // Тиждень. – 2008. – 25 січня. – [Електронний ресурс]. – Дата перегляду: 19. 01. 2012. – Режим доступу: <http://tyzhden.ua/Publication/2860> 14. *Грицак Я.* Парадокси національної ідентичності / Ярослав Грицак. – [Електронний ресурс]. – Дата перегляду: 19. 01. 2012. – Режим доступу: <http://www.day.kiev.ua/189810/> 15. *Джадт Т.* “Місія пам'яті” П'єра Нора: Чий місія? Чия пам'ять? / Тоні Джадт – Ab Imperio. – 2004. – № 1. – С. 44–72. 16. *Експертна доповідь “Україна в 2006 р.: внутрішнє і зовнішнє становище та перспективи розвитку”.* – К.: Славутич-Дельфін ТОВ, 2007. – 255 с. 17. *Скельчик С.* Імперія пам'яті: російсько-українські стосунки в радянській історичній уяві / Сергій Скельчик. – К.: Критика, 2008. – 303 с. 18. *Зашикліяк Л.* Історична пам'ять і соціальні функції історії у сучасному світі / Леонід Зашикліяк // Україна – Європа – Світ. – Вип. 2: Міжнародний збірник наукових праць. Серія: історія, міжнародні відносини / Гол. ред. Л. М. Алексієвцев. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2009. – С. 156–159. 19. *Зерній Ю.* Взаємозв'язок історичної пам'яті та національної ідентичності / Юлія Зерній // Політичний менеджмент. – 2010. – № 1 (40). – [Електронний ресурс]. – Дата перегляду: 19. 01. 2012. – Режим доступу: <http://www.politik.org.ua/vid/magcontent.php3?m=1&n=89&c=2250> 20. *Зерній Ю.* Державна політика пам'яті в Україні: Становлення та сучасний стан / Юлія Зерній // Стратегічні пріоритети. – 2008. – № 3. – С. 41–51. 21. *Зерній Ю.* Генеза та сучасний зміст поняття історичної пам'яті / Юлія Зерній // Стратегічні пріоритети. – 2008. – № 1 (6). – С. 32–39. 22. *Зерній Ю.* Історична пам'ять як об'єкт державної політики / Юлія Зерній // Стратегічні пріоритети. – 2007. – № 1 (2). – С. 71–76. 23. *Іван Павло II.* Пам'ять та ідентичність. – Львів: Літопис, 2005. – 167 с. 24. *Іонов І.* Національні міфи, цивілізаційний дискурс та історична пам'ять у XVII – XIX ст. / Ігор Іонов // Діалог з часом / під. ред. Репніної Л., Петрової М. – М.: Вид-во ЛКІ, 2007. – Вип. 21: Історичні міфи та етнонаціональна ідентичність. – С. 243–273. 25. *Історична пам'ять як поле змагань за ідентичність: матеріали “круглого столу”, 22 квіт. 2008 р. / за заг. ред. Ю. Зерній.* – К.: НІСД, 2008. – 68 с. – [Електронний ресурс]. – Дата створення: 22. 04. 2008. – Режим доступу: <http://www.niss.gov.ua> 26. *Історична наука: термінологічний і понятійний довідник: Навч. посібник / Литвин В., Гусев В., Слюсаренко А.* – К.: Вища школа, 2002. – С. 281. 27. *Йейтс Ф.* Мистецтво пам'яті // Френсіс Йейтс. – СПб: Університетська книга, 1997. – 167 с. 28. *Каппелер А.* Політична оцінка історії в сучасній Україні: Росія, Польща, Австрія та Європа / Андреас Каппелер // Україна на шляху до Європи. Проміжні результати Помаранчевої революції / За ред. Юліана Бестерс-Дільгер / Пер. з англ. – К.: Вид. дім “Києво-Могилянська академія”, 2009. – С. 274–292. 29. *Киридон А.* Концепт “історична пам'ять”: варіативність дефініювання / Алла Киридон // Україна – Європа – Світ. – Вип. 3: Міжнародний збірник наукових праць. Серія: історія, міжнародні відносини / Гол. ред. Л. М. Алексієвцев. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2009. – С. 112–116. 30. *Кисла Ю.* Українська історична пам'ять: конструювання загальнонаціональної ідентичності в УРСР у сталінський період / Юлія Кисла // Наукові записки. – Т. 78. – К.: Вид. дім “Києво-Могилянська академія”, 2008. – С. 34–39. 31. *Коннертон П.* Як суспільства пам'ятають / Пол Коннертон / Пер. з англ. С. Шліпченко. – К.: Ніка-Центр, 2004. – 184 с. 32. *Коник А.* “Історична пам'ять” та “політична пам'ять” в епоху медіа культури / Анастасія Коник // Вісник Львів. ун-ту, 2009. – Вип. 32. – С. 153–163. 33. *Кремень В.* Україна: проблеми самоорганізації / Кремень В., Табачник Д., Ткаченко В. – Т.1. Критика історичного досвіду. – К.: Промінь, 2003. – 384 с. 34. *Ляшенко О.* Історична пам'ять українців: точки зближення і розриву / Олексій Ляшенко. – Ч. 1: Історичні персонажі. – [Електронний ресурс]. – Дата створення: 26. 01. 2011. – Режим доступу: <http://www.rb.com.ua/rus/analytics/socium/7284/> 35. *Ляшенко О.* Історична пам'ять українців: точки зближення і розриву / Олексій Ляшенко. – Ч. 2: Події. – [Електронний ресурс]. – Дата створення: 02. 02. 2011. – Режим доступу: <http://www.rb.com.ua/rus/analytics/socium/7298/> 36. *Майнеке Ф.* Загальний погляд на націю, національну державу і космополітизм. Ч. 4. Нація як концепт та цінність / Фрідріх Майнеке // Націоналізм. Антологія / упорядк.: О. Проценко, В. Лісовий. – К., 2000. – С. 13–24. 37. *Масненко В.* Історична пам'ять як основа формування національної свідомості / Віталій Масненко // Укр. іст. журн. – К.: Наукова думка, 2002. – № 5. – С. 49–62. 38. *Мінк Ж.* Європа та її болісні минувшини / Ж. Мінк, Л. Неймайер у співпраці з П. Боннармом. – Пер. з фр. Є. Марічева. – К.: Ніка-Центр, 2009. – 272 с. 39. *Мінк Ж.* Геополітика, примирення та ігри з минулим: на шляху до нової пояснювальної парадигми колективної пам'яті / Жорж Мінк // Україна Модерна. – С. 63–77. 40. *Нагорна Л.* Регіональна ідентичність: український контекст / Лариса Нагорна. – К.: ІПіЕНД імені І. Ф. Кураса НАН України, 2008. – 405 с. 41. *Новак А.* Історик на полі битви за пам'ять / Анжей Новак // Україна Модерна. – Вип. 4 (15): Пам'ять як поле змагань / Гол. ред. Я. Грицак – К.: Критика, 2009. – С. 95–103. 42. *Нора П.* Всесвітнє торжество пам'яті / П'єр Нора // Недоторканий запас, 2007. – № 2 – 3 (40 – 41). – [Електронний ресурс]. – Дата перегляду: 19. 01. 2012. – Режим доступу: <http://magazines.russ.ru/nz/2005/2/nora22.html> 43. *Постанова Кабінету Міністрів України “Про утворення Українського інституту національної пам'яті”.* – [Електронний ресурс]. – Дата перегляду: 19. 01. 2012. – Режим доступу: (№ 764 від 31 травня 2006 р.) <http://www.memory.gov.ua/ua/339.htm> 44. *Потульницький В.* Українська і всесвітня історія: Історіософія світової та української історії XVII – XX століть / Володимир Потульницький. – К.: Либідь, 2002. – 480 с. 45. *Репніна Л.* Пам'ять і знання про минуле в структурі ідентичності / Лариса Репніна // Діалог з часом / під. ред. Репніної Л., Петрової М. – М.: Вид-во ЛКІ, 2007. – Вип. 21: Історичні міфи та етнонаціональна ідентичність. – С. 5–21. 46. *Румянцева М.* “Місія пам'яті” в структурі національно-історичного міфу / Марія Румянцева // Діалог з часом / під. ред. Репніної Л., Петрової М. – М.: Вид-во ЛКІ, 2007. – Вип. 21: Історичні міфи та етнонаціональна ідентичність. – С. 106–118. 47. *Савельєва І.* Знання про минуле: теорія й історія / І. Савельєва, А. Полетаєв. – СПб: Наука, 2006. – 751 с. 48. *Світленко С.* Українська історична свідомість у контексті етнонаціонального поступу / Сергій Світленко. – [Електронний ресурс]. – Дата перегляду: 11. 01. 2012. – Режим доступу: http://www.nbu.gov.ua/portal/Soc_Gum/Npifznu/2006_20/20/svitlenko.pdf 49. *Симоненко І.* Концептуальні засади державної політики пам'яті / Ігор Симоненко // Національний інститут стратегічних досліджень при Президентіві України. – [Електронний ресурс]. – Дата перегляду: 19. 01. 2012. – Режим доступу: <http://www.niss.gov.ua/articles/269/> 50. *Сірук М.* Путін про самовизначення російського народу // Микола Сірук // День. –

[Електронний ресурс]. – Дата перегляду: 19. 01. 2012. – Режим доступу: <http://incognita.day.kiev.ua/putin-pro-samoviznachennya-gosijskogo-narodu.html> 51. *Смоляр О.* Пам'ять та політика // Олександр Смоляр // Україна Модерна. – Вип. 4 (15): Пам'ять як поле змагань / Гол. ред. Я. Грицак. – К.: Критика, 2009. – С. 78–94. 52. *Соколова М.* Що таке історична пам'ять / Марина Соколова. – [Електронний ресурс]. – Дата перегляду: 01. 02. 2012. – Режим доступу: <http://pish.ru/blog/articles/articles2008/142> 53. *Соціокультурні дослідження у Національній академії наук України. 2004 – 2008: звіт Секції суспільних і гуманітарних наук НАН України до 90-річчя Національної академії наук України / гол. ред.: В. Литвин. – К., 2008. – 371 с.* 54. *Сюндюков І.* Пам'ять як ресурс впливу / Ігор Сюндюков // День. – 2009. – 29 вересня. – С. 4. 55. *Сюндюков І.* Ми та Європа: гармонізація пам'яті / Ігор Сюндюков // День. – 2010. – 18 березня. – С. 4. 56. *Ткаченко В.* Суд над Кліо: “переформатування” історичної пам'яті / Валентина Ткаченко // Політичний менеджмент. – 2008. – № 6. – С. 54–77. 57. *Тощенко Ж.* Історична свідомість та історична пам'ять. Аналіз сучасного стану / Жан Тощенко // Нова і новітня історія. – 2000. – № 4. – [Електронний ресурс]. – Дата перегляду: 19. 10. 2011. – Режим доступу: <http://vivovoco.rsl.ru/VV/JOURNAL/NEWHIST/HIMEM.HTM> 58. *Траба Р.* “Другий бік пам'яті”. Історичні досвіди та їх пам'ятання в Центрально-Східній Європі / Роберт Траба // Україна Модерна. – Вип. 4 (15): Пам'ять як поле змагань / Гол. ред. Я. Грицак. – К.: Критика, 2009. – С. 53–62. 59. *Трегуб О.* Історична пам'ять як засіб мобілізації національної свідомості / Оксана Трегуб // Магістеріум. – К.: Вид. дім “Києво-Могилянська академія”, 2008. – Вип. 31. – С. 25–29. 60. *Трубина Н.* Память коллективная / Наталья Трубина // Философская энциклопедия. — М.: Панпринт, 1998. – [Електронний ресурс]. – Дата перегляду: 19. 01. 2012. – Режим доступу: <http://terme.ru/dictionary/memory05> 61. *Удод О.* Історична пам'ять в Україні та європейські цінності / Олександр Удод // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. – Київ: Інститут історії України НАН України, 2009. – № 15. – С. 3–10. 62. *Українське питання* // Укр. перекл., упорядк., передм., примітки М. Тимошика. – К.: Вид-во ім. О. Теліги, 1997. – 220 с. 63. *Фуко М.* Археологія знань // Мішель Фуко. – Санкт-Петербург: Гуманітарна академія, 2004. – 416 с. 64. *Фурман Д.* Україна і ми. Національна самосвідомість та політичний розвиток / Дмитро Фурман. – [Електронний ресурс]. – Дата перегляду: 19. 01. 2012. – Режим доступу: <http://ia700303.us.archive.org/6/items/Furman-Ukraine-i-my/Furman-UkrainaIMy.pdf> 65. *Хальбвакс М.* Колективна та історична пам'ять / Моріс Хальбвакс // Недоторканий запас, 2007. – № 2 – 3 (40 – 41). – [Електронний ресурс]. – Дата перегляду: 19. 10. 2011. – Режим доступу: <http://magazines.russ.ru/nz/2005/2/ha2.html> 66. *Хальбвакс М.* Соціальні рамки пам'яті / Моріс Хальбвакс. – М.: Нове вид-во, 2007. – 348 с. 67. *Шаповал Ю.* Роман Шухевич і політика пам'яті в сучасній Україні / Юрій Шаповал // Дзеркало тижня. – 2007. – 23 червня. – [Електронний ресурс]. – Дата перегляду: 05. 02. 2012. – Режим доступу: http://dt.ua/SOCIETY/roman_shuhevich_i_politika_pamyati_v_suchasniy_ukrayini-50470.html 68. *Шаповал Ю.* Політика пам'яті в сучасній Україні / Юрій Шаповал // Громадянська освіта. – 2008. – № 36. – С. 7–11. 69. *Яковенко Н.* Вступ до історії / Наталя Яковенко. – К.: Критика, 2007. – 375 с.

Ірина Васирук

ФЕНОМЕН ИСТОРИЧЕСКОЙ ПАМЯТИ: ИСТОРИОГРАФИЧЕСКИЙ АСПЕКТ

В статье анализируются научные труды, посвященные феномену исторической памяти.

Ключевые слова: историческая память, коллективная память, историография, искусство памяти, места памяти.

Iryna Vasiruk

THE PHENOMENON OF HISTORICAL MEMORY: HISTORIOGRAPHIC ASPECT

This article analyzes scientific papers devoted to the phenomenon of historical memory.

Key words: historical memory, shared memory, historiography, the art of memory, memorials.

ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОЇ І ЗАРУБІЖНОЇ КУЛЬТУРИ, ОСВІТИ І НАУКИ

УДК 94 (479.22)

Юрій Сулаберидзе

УКРАИНСКАЯ ШКОЛА ИМ. М. ГРУШЕВСКОГО В ТБИЛИСИ

У статті йдеться про місце української школи як освітнього і духовного осередку української діаспори в Грузії. Школа носить ім'я видатного вченого і політичного діяча – М. Грушевського, юнацькі роки навчання якого пройшли в 1-й Тифліській гімназії. Педагоги та учні школи, незважаючи на численні труднощі, намагаються бути гідними імені свого великого попередника, зберігають і розвивають “ядро українського просвітництва і культури” в Грузії, що є унікальним на пострадянському просторі.

Ключові слова: українська школа в Тбілісі, гімназист М. Грушевський, грузинсько-українські культурні зв'язки, педагоги української школи.

В центрі Тбілісі в респектабельному районі Ваке знаходиться українська школа ім. М. Грушевського № 41. Само по собі це явлення являється унікальним на всем постсоветском пространстве. Его можно рассматривать как культурный феномен в отношениях между Грузией и Украиной, как демонстрацию факта, подтверждающего особые связи, сложившиеся между грузинским и украинскими народами в постсоветский период.

Открытие украинской школы приходится на трудный период конца 90-х годов прошлого столетия, когда по инициативе представителей украинской диаспоры в Грузии возникла острая необходимость после образования независимой Украины завязать тесные связи с матерью-Родиной для сохранения национальной самобытности, и прежде всего, украинского языка и культуры.

Украинская школа стала важным компонентом сохранения самоидентичности украиноязычного населения Тбилиси, его возрождения, что позволяло занять определенную нишу в мультикультурном пространстве Грузии.

Появление украинской школы в Тбилиси в 1999 году стало итогом кропотливой и неустанной работы посла Украины Степана Волковецкого, консула Петра Кононенко.

Группа представителей украинской диаспоры, интеллигенции при поддержке посольства Украины в Грузии, президента Украины Л. Кучмы и президента Грузии Э. Шеварднадзе смогла преодолеть многочисленные сложности технического, финансового характера и создать колыбель украинского просвещения в современной Грузии.

Первым директором украинской школы стала Любовь Довганюк, ее сменила Мирослава Канкава. В марте 2000 года украинскую школу им. М. Грушевского посетил президент Украины Леонид Кучма.

С сентября 2000 года до февраля 2012 года директором школы была Анна Александровна Матвеева, прибывшая в Грузию в 1986 году после Чернобыля. Экономист по образованию, А. А. Матвеева получила специальность филолога-слависта в стенах Тбилисского государственного университета, работала в институте украинистики при ТГУ, готовила специалистов украинского языка, некоторые из ее выпускников сейчас работают в украинской школе.

Как вспоминает Анна Александровна Матвеева, все начиналось в сложнейших условиях, когда Грузия переживала сложнейший период политического, экономического и духовного кризиса, выхода из состояния гражданской войны [1].

Открытию украинской школы в Тбилиси в немалой степени содействовало благосклонное отношение к образовательным планам руководителей украинской диаспоры, представителей властей Грузии, в целом грузинского общества.

В настоящее время директором украинской школы им. М. Грушевского является Реваз Джавахишвили.

Несколько слов о традициях дружбы

Известно, что традиции дружбы грузинского и украинского народов уходят в глубь веков, ко времени Киевской Руси и Иверии.

В царское время многие грузинские юноши получали образование в Киевском университете Святого Владимира, а также в Харьковском университете. Десятки тысяч украинцев в начале 19 века поселились в Грузии, это были потомки казаков Запорожской Сечи.

В начале 20 века в Тбилиси обосновалась украинская театральная группа, руководимая М. Беляевой. С 1903 по 1913 год в Грузии жила и творила выдающаяся украинская поэтесса Леся Украинка [2].

Известна тесная дружба, которая связывала великих ученых А. Е. Крымского, президента АН Украины и грузинского ученого А. Хаханашвили. Они вместе работали в Лазаревском институте восточных языков в Москве (ныне институт Востоковедения).

Александр Хаханашвили благодаря своему другу познакомился с народной словесностью Украины, посвятил несколько статей украинской культуре.

Агатангел Крымский оставил в рукописях сочинения по грузинской истории и историографии. Эти рукописи еще ждут своих исследователей [3, с. 158, 184].

М. Грушевский и Грузия

“Культурная струя” в украино-грузинских отношениях давно превратилась в полноводную реку взаимообогащений.

Для многих деятелей украинской науки и культуры грузинская земля стала благодатной в их научной, культурной и политической деятельности.

В этом отношении особое место принадлежит М. Грушевскому, выдающемуся украинскому ученому и первому президенту независимой Украины, оставившему потомству фундаментальное многотомное наследие в виде “Истории Украины-Руси” [4].

История оставила нам немного свидетельств учебы подростка Михайла Грушевского в первой Тбилисской гимназии в 1880–1886 годах.

Сохранились воспоминания М. Грушевского, свидетельство об успеваемости за 4 класс и письма к родителям, в которых он рассказывает о годах обучения в первой Тифлисской гимназии [5].

Чем интересны эти воспоминания и представленные материалы? Они раскрывают духовную атмосферу созревания мировоззрения, духовных принципов будущего ученого и политика Михайла Грушевского.

В Тифлисской гимназии молодой Михайло Грушевский много читал, знакомился с произведениями М. Костомарова, П. Кулиша, М. Максимовича и других известных историков, этнографов. О годах учебы в Тифлисской гимназии М. Грушевский делится со своими родными в письмах, которые отложились в архивах. Приводим документ – “Сведения об успехах и поведении ученика 4 класса Тифлисской гимназии Михайла Грушевского за январь–февраль–март 1882 года”:

Оценки:

1. Закон Божий – 5
2. Русский язык и словесность – 5
3. Логика –
4. Латинский язык – 5

5. Греческий язык – 5
6. Немецкий язык – 5
7. Французский язык – 5
8. Математика – 5
9. Физика, математика и география –
10. Пение –
11. История – 5
12. География – 5
13. Чистописание – 5

Также дается “похвальный лист ученику шестого класса 1 Тифлисской гимназии Михаилу Грушевскому при переводе его с шестого класса в седьмой класс 7 октября 1884 года”.

Михаил Грушевский отразил годы своей учебы в “Воспоминаниях” (“Спомини”). Они были напечатаны в журнале “Киев” в № 10 за 1988 год.

Это были тяжелые годы реакции, которые отразились и в сфере просвещения: царизм на окраинах империи активно проводил русификаторскую политику.

Как отмечает М. Грушевский, директором 1 Тифлисской гимназии был Лев Львович Марков, брат столпа российского черносотенства в Государственной Думе. Л. Марков был “человеком консервативного склада, с ним в Тифлисской гимназии повеяло ветром антилиберальным”. Он и инспекторов подпирал под себя. Поэтому с учителями независимого склада характера и мировоззрения были часты конфликты. К таковым относился учитель истории, представитель грузинской либеральной интеллигенции Микеладзе. В гимназии главенствовала военная гимнастика, маршировка (Указ. соч. с. 137–138).

Нелегко приходилось быть “первым учеником”, “круглым отличником”. М. Грушевский вспоминает случай с одним “диктатором” – учителем Хевсуриани, который задумал снизить всем отметку.

Хотя М. Грушевский вспоминает и интересные моменты – занятия скульптурой, уроки которые ввел Ходоровский, увлеченность театром.

В 1885 году в связи с 1000 летием апостола Мефодия, одного из создателей славянской письменности, М. Грушевскому поручили подготовить текст выступления в гимназии.

В Тифлисской гимназии зародились научные интересы М. Грушевского к изучению украинской народной словесности – ему поручили проредактировать сборник украинских песен с Черноморской станицы Новомлинской Кубанской области. М. Грушевский тесно сотрудничал с учителем Якшичем, занимавшимся классической литературой (с. 113).

Из “Воспоминаний” явствует, что М. Грушевский уже во время пребывания в Тифлисе сделался горячим поклонником украинской литературы, активно выступал против антиукраинских поползновений (с. 117).

Интересен факт его знакомства с Александром Евгеньевичем Пресняковым, видным русским историком, жизнь которого трагически оборвалась в 1929 году (с. 116).

Михаил Грушевский, несомненно, был одним из самых одаренных учеников гимназии. В сложнейших условиях реакции в стенах 1 Тифлисской гимназии формировалось духовное мировоззрение и политические взгляды основоположника украинской национальной историографии, самобытного историка и культуроведа. Но нам представляется, что грузинская земля оказала еще одно важнейшее воздействие на формирование мировоззрения М. Грушевского.

Это касается традиций, культуры, истории Грузии. Находясь вдали от родной Украины, М. Грушевский особо остро воспринимал тоску по родной земле и почувствовал желание познать историю, культуры такой же своеобразной земли, какой была и Грузия.

Путешествие из Владикавказа в Тифлис возбуждало историческую память, затрагивало глубинные нити истории, зародили в подростке желание познать и понять историю Украины, что впоследствии нашло отражение в многочисленных оригинальных исторических трудах основоположника научной украинской историографии.

История школы, ее педагоги и ученики. Планы школы.

Украинская школа им. М. Грушевского в Тбилиси является государственной публичной школой. Это, несомненно, заслуга организаторов школы и ее директора. Таким статусом в Грузии не пользуется ни одна школа с преподаванием на языке иностранного государства. В то же время это накладывает особые обязательства на ее руководство и педагогический коллектив. Следуя в фарватере тех реформ, которые осуществляются в Грузии по совершенствованию учебно-воспитательного и образовательного процесса, школа им. М. Грушевского должна сохранить свое лицо, свои особенности как украиноязычной школы, где преподаются украинский язык и литература, основы украинской культуры, ведется большая работа по усвоению всего богатства украинского мира.

И в то же время школа им. М. Грушевского существует в мультифункциональном пространстве Грузии, где учащиеся обязаны адаптироваться в грузинскую действительность, хорошо знать грузинский язык, литературу, историю. Идет своеобразное общение культур, диалог культур. Все это налагает особую ответственность на педагогический коллектив школы, требует от него постоянно повышать уровень методики преподавания обязательных и дополнительных дисциплин.

В школе числится 485 учащихся, но для полнокровной школы необходимо обеспечить численность школы до 840 учащихся, чтобы получать полное государственное обеспечение по ваучеру. Поэтому существуют проблемы с финансированием школы.

В школе им. М. Грушевского числится 54 педагога, из них 27 педагогов преподают дисциплины на украинском языке. Дело в том, что школе № 41 “по наследству” перешел педколлектив и учащиеся бывшей школы № 56. В связи с этим существуют проблемы как организационного, так и финансового характера, мешающие полнокровной жизни украинской школы.

К этому следует добавить и то, что здание школы нуждается в капитальном ремонте. Благодаря настойчивости дирекции школы министерство образования Грузии выделило деньги на ремонт, но, к сожалению, он проходит в период учебного процесса, и тем более зимой, что значительно усложняет проведение учебно-образовательного процесса.

Несмотря на все эти проблемы, директор и педагоги украинской школы являются истинными патриотами своего дела, оптимистами в решении задач обучения и воспитания молодого поколения.

Детей грамотно обучают украинскому языку, литературе, с любовью вводят их в мир украинской культуры.

Можно выделить весь коллектив школы, но, прежде всего, стоит сказать о педагогическом мастерстве тех преподавателей, которые обучают украинскому языку – Валентины Марджанишвили-преподавательнице 1 класса. Она закладывает основы обучения родному языку, языку Кобзаря.

Ее дело продолжают Елена Мачхашвили, Галина Хуцишвили, Екатерина Цулая. Это те украинские женщины, которые приехав в Грузию и выйдя замуж за грузин, сохранили любовь к Украине и передают своим детям и учащимся школы любовь к украинскому языку.

Среди молодых педагогов украинского языка следует выделить Викторию Демченко, Эку Данелия. Эка Данелия обучалась в Украине, приехав в Грузию, она преподает в школе им. М. Грушевского историю Украины и историю Грузии, что весьма символично.

Особо следует выделить деятельность Валентины Гаприндашвили, которая ведет курс – “Украинознавство” – “Украиноведение”. Это комплексный предмет по культуре Украины.

Учащиеся на уроках, театральных представлениях, организуемых В. Гаприндашвили, знакомятся с обычаями, традициями, песнями, обрядами, религиозными и народными праздниками украинского народа. Глубокому постижению народной культуры содействуют вечера, концерты, где исполняются народные украинские песни и пляски. Это служит духовному и патриотическому воспитанию молодого поколения, сохранению национального колорита представителей украинской диаспоры, взаимообогащению с культурой грузинского народа.

В школе существует ансамбль национальной музыки.

В организации этих культурных мероприятий значительную роль выполняет библиотекарь школы – Оксана Белявцева. У педагогов и учащихся есть возможность опереться на тот благодатный материал, который любовно собрала библиотекарь школы Оксана Белявцева.

В библиотеке можно найти и труды М. Грушевского, и каждый учащийся может ознакомиться с оригинальными концепциями ученого, который имел счастье учиться в первой Тбилисской гимназии в 80-х годах XIX века. Педагоги и учащиеся гордятся тем, что их школа носит имя первого президента независимой Украины.

Оксана Белявцева, как и Виктория Демченко, является выпускником института Украинистики при ТГУ.

Необходимо признать значительную роль этого учреждения, его директора, профессора, известного специалиста и большого любителя украинской культуры Отара Баканидзе в подготовке специалистов украинского языка и литературы.

Несколько слов и об учащихся, которых отправили их родители учиться в школу им. М. Грушевского. Интересный факт – в школе учатся не только те, кто имеет украинские корни, но и те, кто искренне заинтересован в познании украинской культуры. Это в основном дети с грузинскими фамилиями.

Украинская школа им. М. Грушевского работает в сложных условиях. Об этом свидетельствует и то, что уже как 2 года на межгосударственном уровне не осуществляется программа сотрудничества с украинской диаспорой. Однако, сейчас появилась надежда, что эта программа заработает.

Выпускники школы должны иметь возможность отправиться на учебу в вузы Украины, чтобы получить бесплатное образование в престижных вузах Украины.

Дирекция и педагоги школы ожидают от властей Украины больше внимания к их нуждам.

В 2009 году студенты Тернопольского национального педагогического университета им. В. Гнатюка по инициативе Тамты Гугушвили, студентки факультета журналистики собрали и послали в помощь украинской школе им. М. Грушевского в Тбилиси около 4 тыс. книг. За это благодарны в школе.

Но уже как два года ни правительство Украины, ни министерство образования Украины, ни украинские вузы не оказывают помощи украинской школе в Тбилиси.

В Грузии недавно с визитом находился вице-премьер Украины С. Тигипко, который встречался в Тбилиси с бизнесменами украинского происхождения. Прозвучала идея оказания содействия развитию украинской школы в Тбилиси. Но как говорят – “воз и ныне там”.

Исходя из бесед с бывшим директором и педагогами школы, создается впечатление, что дирекции и педколлективу украинской школы, уникальной в своем роде в постсоветском пространстве, действительно требуется больше внимания не только со стороны министерства образования Грузии, но и соответствующих органов Украины, общественных организаций [6].

В коллективе педагогов школы работают творческие люди, одержимые любовью к своему делу, активно пропагандирующие любовь к родному языку, культуре, толерантность в мультикультурном пространстве.

Они вносят достойный вклад в развитие многоэтнической грузинской культуры, одним из созвездий которой является украинская культура.

В этом им надо помочь.

Список использованных источников

1. *Интервью* А. Матвеевой – Natalia-sahno/livejournal.com/3964.html
2. www.pmmg.org.ge/home.php?option=diaspora&id=146&lang=ru
3. *Гурницкий К. И.* Агафангел Ефимович Крымский. – М., 1980.
4. *Грушевский М. С.* Материалы из Википедии – www.wiki/ Грушевский_Михаил_Сергеевич
5. *Оттиски* архивных материалов из Государственного исторического архива Украины (Киев), ф. М. Грушевского.
6. *Из беседы* с бывшим директором школы А. А. Матвеевой.

Юрий Сулаберидзе

УКРАИНСКАЯ ШКОЛА ИМ. М. ГРУШЕВСКОГО В ТБИЛИСИ

В статье говорится о месте украинской школы как образовательного и духовного центра украинской диаспоры в Грузии. Школа носит имя выдающегося ученого и политического деятеля М. Грушевского, юношеские годы обучения которого прошли в 1 Тифлисской гимназии. Педагоги и учащиеся школы, несмотря на многочисленные сложности, стараются быть достойными имени своего великого предшественника, сохраняют и развивают “гнездо украинского просвещения и культуры” в Грузии, что само по себе является уникальным на постсоветском пространстве.

Ключевые слова: украинская школа в Тбилиси, гимназист М. Грушевский, грузино-украинские культурные связи, педагоги украинской школы.

Yuriy Sulaberydze

UKRAINIAN SCHOOL OF M. GRUSHEVSKYY IN TBILISI

In the article deals with the place of the Ukrainian school as an educational and spiritual center of the Ukrainian Diaspora in Georgia. The school is named after the famous scientist and politician – M. Grushevskyy, youth training which took place in a Tiflis gymnasium. Teachers and the school, despite numerous difficulties, try to be worthy of the name of his great predecessor, retain and develop the “core of Ukrainian education and culture” in Georgia, which is unique to the former Soviet Union.

Key words: Ukrainian school in Tbilisi, high-school student Hrushevskyy, Georgian and Ukrainian cultural relations, the Ukrainian school teachers.

УДК 94 (477)

Андрій Кліш

УКРАЇНЬСЬКА ХРИСТИАНСЬКА ОРГАНІЗАЦІЯ: СТРУКТУРА, ФОРМИ ТА МЕТОДИ ДІЯЛЬНОСТІ (1925–1930 РР.)

У статті проаналізовано становлення, форми та методи діяльності Української християнської організації. На основі архівних та опублікованих матеріалів розглянуто організаційну мережу, охарактеризовано мету, завдання та основні напрями діяльності організації упродовж 1925–1930 рр.

Ключові слова: Українська християнська організація, суспільно-християнський рух, організаційна структура, Східна Галичина.

Діяльність українського суспільно-християнського руху в Східній Галичині 20–30-х рр. ХХ ст. – важлива складова всеукраїнського національно-культурного та суспільно-політичного поступу, що ґрунтувався на загальнолюдських морально-етичних засадах, всебічному розширенні наукового світогляду, духовному збагаченні й культурному вихованні нації, піднесенні рівня освіти й науковості, втіленні у життя національних прагнень багатьох поколінь українців. Важливе значення у цьому русі займала Українська християнська організація (УХО).

Наукова новизна статті полягає у тому, що у публікації зроблено спробу дослідження особливостей структури, форм та методів діяльності УХО у Східній Галичині упродовж 1925–1930 рр.

Об'єктом дослідження виступають політичні та культурно-просвітні процеси у Східній Галичині як важливий чинник діяльності УХО з метою консолідації українства, формування національної свідомості.

Предмет дослідження – аналіз особливостей структури, форм та методів діяльності УХО у Східній Галичині упродовж досліджуваного періоду.

Мета публікації – дослідити особливості структури, форми та методи діяльності УХО у Східній Галичині упродовж 1925–1930 рр.

Незважаючи на значну роль, яку відіграли представники суспільно-християнського руху упродовж міжвоєнного періоду, наукове вивчення цієї проблеми розпочалося лише наприкінці ХХ ст. Важливі напрями діяльності суспільно-християнських організацій, зокрема УХО, висвітлені у працях М. Москалюка [1–2], у яких автор розглянув історію розвитку суспільно-християнського руху міжвоєнного періоду.

Цій темі присвятила своє наукове дослідження У. Кошетар “Роль Української греко-католицької церкви у формуванні галицького консерватизму 1900–1939 рр.” [3]. Зокрема, вона охарактеризувала громадсько-політичну діяльність консервативно-клерикальних структур Східної Галичини міжвоєнного періоду (на прикладі УХО), їхню роль у формуванні консервативного та релігійного світогляду галицького суспільства.

У дослідженні О. Постельжука охарактеризовано діяльність українських угодівських партій й організацій у Західній Україні в 1919–1939 рр., до яких автор відносить і УХО, визначено соціальну базу партій та організацій, досліджено їх ідеологію [4].

У статті Т. Гладюка висвітлено основні напрямки діяльності Тимчасового організаційного комітету УХО у сфері організаційно-видавничої діяльності [5].

Джерельну базу наукової публікації складають архівні матеріали Центрального державного історичного архіву у м. Львові (ф. 309, 358, 359) [6–7], Державного архіву Тернопільської області (ф. 231, 275) [8–9; 13], періодика, зокрема газета “Нова зоря” – пресовий орган УХО.

Для вивчення основних напрямів, форм і методів діяльності організації необхідно простежити її структуру та організаційне становлення. Тому у статті зроблено спробу аналізу

організаційної структури УХО упродовж 1925–1930 рр., охарактеризувати мету, завдання та основні напрями її діяльності.

Як свідчить аналіз історіографії праць, досліджувана проблема не набула предметного наукового аналізу, що й посилює актуальність і наукову новизну публікації.

Українську християнську організацію засновано 4 серпня 1925 р. у Львові. Серед її засновників були: о. Т. Галущинський, о. Д. Стек, о. М. Дороцький, о. Ю. Плешкевич, о. М. Хмільовський, о. О. Малиновський, о. Й. Маркевич, о. Т. Горникевич, о. М. Коритко, о. Й. Маринович [7, арк. 1]. Лідерами організації були відомі на той час політики і суспільно-політичні діячі О. Маковей та С. Томашівський.

Основним завданням, котре поставила перед собою ця організація – захист національних інтересів українців Східної Галичини у релігійній, економічній та політичній сферах суспільного життя. Зокрема, Т. Галущинський зазначав: “УХО має за мету поборення і протидію будь-якій антицерковній та антинаціональній агітації. Буде підтримувати ті політичні сили, які працюють для добра українського народу, виступатимуть згідно з духом і наукою католицької церкви...” [8, арк. 2].

На цьому ж засіданні обрано Тимчасовий організаційний комітет, який визначив основні завдання: агітація серед громадян Східної Галичини та утворення суспільно-християнського тижневика.

У жовтні 1925 р. організували ширший організаційний комітет [9, арк. 4]. До його складу увійшли: ректор духовної семінарії у Львові о. Т. Галущинський, львівський адвокат О. Надрага, декан і парох Ямниці о. Ю. Гірняк, декан і парох Ванева о. М. Дороцький, директор приватної гімназії у Золочеві о. М. Хмільовський, парох Устя Зеленого о. Ю. Плешкевич, о. Й. Маркевич, парох Сихова о. Т. Горникевич, парох Гійська о. Й. Маринович, учителька державного учительської семінарії у Львові О. Бачинська, студент Р. Гайдук [10, с. 8].

На початку 1926 р. започатковано видання тижневика УХО – “Нова зоря”. Редакція газети поставила перед собою завдання: поширювати ідеї організації; інформувати суспільство про поточні питання, які стосувались українського життя та світового католицького руху; популяризувати релігійну свідомість громадян; поширювати і захищати католицький світогляд; боротись з більшовизмом, сектантством та критикою католицької церкви; співпрацювати з українськими установами у національному інформуванні широких кіл українського населення; підтримувати розвиток освіти; сприяти проведенню реформи; захищати народні права, установи; допомагати політичним партіям виборювати для українського народу свободу та самостійність; поглиблювати, підтримувати, захищати католицький погляд на релігійні, політичні, суспільні, культурні, просвітні, економічні питання; відстоювати авторитет церковної влади, Папи римського, греко-католицьких єпископів [5, с. 96].

Слід наголосити, що організація мала чітку структуру. У друкованому віснику УХО “Наших вістях” опубліковано “Правильник для організаторів і мужів довіря” [11]. Організаторами були заступники секретаріату УХО у своїй місцевості і поділялися на повітових, районних і місцевих. Вони мали достатньо широкі повноваження та обов’язки: керівництво організацією на певній території, ознайомлення членів УХО з розпорядженнями секретаріату та інформування їх про зібрання, обговорення суспільних і церковно-релігійних проблем та перспектив розвитку організації, заохочення до участі в українських освітніх, економічних та релігійних товариствах, передплати часописів тощо [11, с. 10–16].

Мужі довір’я збиралися на наради з організаторами, звітували про діяльність та обговорювали методи майбутньої роботи організації.

У грудні 1925 р. на нараді УХО вирішувалися питання утворення організації у Станиславові, визначення повітових організаторів та діяльності видавництва.

Організацію у Станиславові очолили о. Д. Стек та І. Коваль, у Богородчанах – О. Городницький, у Надвірній – о. І. Луцик, у Коломиї – о. О. Русин та о. М. Капустинський,

у Снятині – о. Й. Проць, у Городенці – о. В. Комаринський, у Борщеві – о. Й. Малицький [9, арк. 9].

Слід наголосити на тому, що у 1925 р. утворено мережу представників УХО, котра охопила усю територію Східної Галичини, загальною кількістю 30 осіб [12, с. 4].

На одному із засідань центрального комітету організації її діяльність умовно поділили на два напрямки: релігійний, на чолі з Т. Галущинським, та суспільний на чолі з О. Маковесем.

Станом на 1927 р. до складу УХО входило більше 1500 священослужителів [13, арк. 6].

Значну увагу в УХО приділяли роботі з молоддю, зокрема зі студентами. У грудні 1925 р. засновано Українську християнську студентську організацію (УХСО), котра обрала своїм представником до центрального комітету УХО І. Гладилевича. Останній зазначав, що чітка позиція УХО сприятиме подоланню деструктивних явищ, що мали місце в галицькому середовищі, таких як “пересадний культ нації, розлад в суспільстві й між студентством” [9, арк. 13].

Організація заявила про свій аполітичний характер, а її члени мали право належати до українських політичних, при умові, що ті “не суперечать християнському світогляду або не стоять в суперечності з інтересами і честю українського народу” [14, с. 34]. Проте засновники УХО у перспективі мали намір зайняти певну нішу у політичному житті Східної Галичини. Зокрема, для цього вони передбачали декілька способів: вступ у інші політичні партії та організації, оцінка різноманітних подій суспільного життя, участь у парламентських виборах.

За своєю ідеологією УХО стояла на поміркованих засадах. Як зазначав польський дослідник Г. Мазур, ця організація виступала проти як українського, так і польського націоналізмів [15, с. 98].

Виступали представники УХО і проти москвофілів. Вони вбачали основну загрозу у розповсюдженні москвофілами ідеї навернення на православ'я та відновлення “восточної рускої церкви...”. Констатувалося, що така пропаганда досягла значних успіхів на Лемківщині, менше – на Закарпатті. За їх твердженням, москвофільські провідники, вважаючи православ'я фундаментом “русскости”, “хотіли затримати в сей спосіб Лемківщину якнайдовше в своїх руках і зв'язати її з “общерусскою” ідеологією й матушкою Москвою” [16]. Наголошувалося на тому, що пропаганда православ'я “являється символом цілої епохи, символом великого, селекційного, політично-релігійного руху, який від закінчення світової війни відбувається...” [17]. У зв'язку з цим, пропонувалося об'єднати усі національно-свідомі чинники з метою нейтралізувати вплив москвофільства. Необхідно було “на основі історичного досвіду повести далі успішну працю в напрямі творення окремої української національної індивідуальності; плекати і розвивати українську культурну окремість” [18].

Зважаючи на свою аполітичність, УХО не брала участі у виборах до польського сейму 1928 р. Її представники вважали своїм обов'язком підтримувати кандидатів у депутати, котрі притримувалися християнського світогляду. Вони вважали, що греко-католики не повинні підтримувати такі політичні партії, як комуністичну, соціалістів-радикалів, сільроб, які виступали з позиції атеїзму. Єдиною на той момент політичною силою, за котру могли віддати голоси представники УХО, вважалося Українське національно-демократичне об'єднання (УНДО), котре у своїй програмі задекларувало дотримання християнської віри та моралі, захист прав греко-католицької церкви у Східній Галичині [19, с. 2].

Упродовж 12–13 липня 1930 р. відбулась конференція представників церкви та парафіян у справі “церковно-національно-політичного” життя. На цій конференції проаналізовано діяльність організації за попередні п'ять років та окреслено перспективи розвитку у майбутньому. Зокрема, зазначалося, що завдяки діяльності католицьких організацій у Східній Галичині зменшено вплив комуністичної та антирелігійної агітації, змінено назву “Українська християнська організація” на “Українська католицька організація” та розпочато підготовку до створення католицької політичної партії [20, с. 1].

Таким чином, УХО упродовж 1925–1930 рр., незважаючи на свій аполітичний статус, впливала на суспільно-політичне життя Східної Галичини. Насамперед завдяки створенню мережі організаторів та “мужів довір’я”, налагодженню співпраці між Греко-католицькою церквою та студентами, видання періодики.

Список використаних джерел

1. Москалюк М. Ф. Український християнсько-суспільний рух Галичини в 20-х рр. XX ст. – Київ, 1998. – 56 с. 2. Москалюк М. Українська Християнська Організація в контексті польсько-українських взаємин (1925–1930 рр.) / М. Москалюк // Україна і Польща в XX столітті: проблеми і перспективи взаємовідносин. Збірник наукових праць / За ред. П. М. Чернеги. – К.–Краків : НПУ ім. С. П. Драгоманова, 2002. – С. 121–123. 3. Кошетар У.П. Роль Української греко-католицької церкви у формуванні галицького консерватизму 1900–1939 рр.: автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / У. П. Кошетар; Запоріж. нац. ун-т. – Запоріжжя, 2007. – 20 с. 4. Постельжук О. Українські угодівські партії та організації у Західній Україні (1919–1939 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / О. П. Постельжук; Волин. нац. ун-т ім. Лесі Українки. – Луцьк, 2010. – 20 с. 5. Гладюк Т. Організаційно-видавнича діяльність тимчасового організаційного комітету Української християнської організації (УХО) 1925–1928 рр. / Тарас Гладюк // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія / За заг. ред. проф. І. С. Зуляка. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2009. – Вип. 3. – С. 94–98. 6. Держархів Тернопільської області, ф. 231, оп. 1 с., спр. 575, 33 арк. 7. Держархів Тернопільської області, ф. 277, оп. 1, спр. 142, 3 арк. 8. Центральний державний історичний архів України у м. Львові (далі – ЦДІАЛ України), ф. 309, оп. 1, спр. 2537, 4 арк. 9. ЦДІАЛ України, ф. 358, оп. 1, спр. 42, 63 арк. 10. Інформаційне письмо УХО // Наші вісти. – Львів. – 1925. 11. Правильник для організаторів і мужів довіри // Наші Вісти: Інформаційне письмо української християнської організації. – Львів. – 1925. – Ч. 1. – С.10–16. 12. Звіт з діяльності Центрального Комітету // Наші Вісти: Інформаційне письмо української християнської організації. – Львів. – 1926. – Ч. 2. – С. 4–5. 13. ЦДІАЛ України, ф. 359, оп. 1, спр. 378, 9 арк. 14. Федик І. Питання українсько-польської співпраці в ідеологіях українських католицьких партій Галичини міжвоєнного періоду / Федик І. // Мандрівець. – 2008. – С. 34–37. 15. Mazur G. Życie polityczne polskiego Lwowa 1918–1939 / G. Mazur. – Kraków, 2007. – 482 s. 16. Лемківський Б. Причини лемківської схизми // Нова Зоря. – 1934. – Ч. 15. – 1 березня. 17. Релігійна апостазія москвофільської молоді на Закарпатті // Нова Зоря. – 1933. – Ч. 54. – 23 липня. 18. Кревецький І. Історичне завдання галицької землі // Нова Зоря. – 1933. – Ч. 38. – 25 травня. 19. Катон. Ще на тему відношення українців-католиків до виборів // Нова Зоря. – 1928. – 1 березня. – Ч. 15. – С. 2. 20. Комунікат // Нова Зоря. – 1930. – 17 липня. – Ч. 53. – С. 1.

Андрей Клиш

УКРАИНСКАЯ ХРИСТИАНСКАЯ ОРГАНИЗАЦИЯ: СТРУКТУРА, ФОРМЫ И МЕТОДЫ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ (1925–1930 ГГ.)

В статье проанализированы становления, формы и методы деятельности украинской христианской организации. На основе архивных и опубликованных материалов рассмотрена организационная сеть, охарактеризованы цель, задачи и основные направления деятельности организации на протяжении 1925–1930 гг.

Ключевые слова: украинская христианская организация, общественно-христианское движение, организационная структура, Восточная Галичина.

Andriy Klish

UKRAINIAN CHRISTIAN ORGANIZATION: STRUCTURE, FORMS AND METHODS OF ACTIVITY (1925–1930)

The article analyzes the formation, forms and methods of Ukrainian Christian organization. Based on archival and published materials are considered organizational network, described the purpose, objectives and main activities of the organization during the 1925–1930.

Key words: Ukrainian Christian organization, social-christian movement, organizational structure, Eastern Galicia.

УДК 39 (092) (477)

Леся Костюк

ОБРЯД НАРОДЖЕННЯ ДИТИНИ НА ГАЛИЧИНІ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХХ – ПОЧАТКУ ХХІ СТОЛІТТЯ

У статті на основі свідчень численних інформаторів автор подає характеристику родильної обрядовості сільських жителів Галичини другої половини ХХ – початку ХХІ століття.

Ключові слова: Галичина, обряд першої купелі, куми, відвідини, ім'я наречення, обряд хрещення.

Чи не найбільше щастя для кожної української родини як в минулі часи, так і сьогодні було, є і буде народження дитини. Адже кожна новонароджена дитина – це символ продовження життя. З давніх часів відомо, що поява немовляти в українській родині супроводжувалася певними обрядами та звичаями, на які так щедра українська земля. Розглянемо передпологий, пологовий і післяпологовий періоди у житті жінки-галичанки. Усі ці періоди наповнені певними традиціями, обрядами та звичаями, котрих дотримується вагітна жінка, щоб народити здорову та щасливу дитину.

Метою статті є комплексне вивчення родильної обрядовості Галичини як фрагменту сучасної сімейної звичаєвості. Реалізація зазначеної мети передбачає розв'язання низки завдань: методом польового дослідження зібрати й опрацювати етнографічні матеріали у жителів Золочівського, Бродівського і Перемишлянського районів Львівської області, простежити та проаналізувати локальну специфіку родильних звичаїв галичан.

Порушена проблема знайшла відображення у студіях істориків та етнографів. Окремі аспекти цього питання порушувалися у працях таких науковців, як М. Грушевський [1], Митрополит Іларіон [2], Мудрий Софрон [3], М. Лановик, З. Лановик [4], котрі подають загальну характеристику родильної обрядовості, проте лише поверхнево згадують про досліджувальну територію. Важливі та цікаві відомості про галицький обряд народження дитини подають інформатори [5–11]. Цінність їхніх свідчень полягає в тому, що ці люди неодноразово були учасниками описаних ритуалів. У своїх свідченнях респонденти розповідають про зміни ставлення сучасної молоді до передпологових обрядів, а саме пересторог для вагітної жінки, у різних місцевостях Галичини, пояснюють значення обрядів хрещення та вибору кумів тощо.

Загальновідомо, що вагітність – особливий період, під час якого жінка потребує найделікатнішого догляду. Її організм особливо вразливий, оскільки мусить забезпечувати життєдіяльність двох або більше осіб одночасно. Тому впродовж дев'яти місяців слід особливо берегтися від будь-якого захворювання, дбати про повноцінне харчування, сон, відпочинок, позитивні емоції. Саме через це у системі народної обрядовості період вагітності пов'язаний із цілою низкою наказів, заборон, забобонів. Цікаво, що навіть жінки-скептики, які мають цілком раціональні погляди на життя, з лекістю приймають всю рекомендовану систему поведінки. Очевидно, бажання кожної майбутньої матері народити здорову дитину настільки сильне, що вона готова для цього використовувати всі рекомендовані засоби, навіть якщо розуміє, що все це умовності, які іноді просто смішні.

Необхідно зазначити, що вагітним жінкам у Галичині насамперед рекомендувалося бути спокійними і лагідними впродовж визначеного періоду. Не слід було відразу всім розповідати про свій стан. Часто про зародження нового життя не говорилося доти, поки цей факт не ставав очевидним, щоби не зурочити майбутнє дитя. Хоча, наприклад, в м. Глинянах (Золочівський р-н Львівської обл.) вважали, якщо дитина довго не розмовляє, то причиною цього є те, що мати довго приховувала свою вагітність [7]. Тож бачимо, що іноді народні повір'я самі себе заперечують.

Якщо незаміжній вагітній жінці пропонували стати дружкою на весіллі, слід було відмовитися від такої пропозиції, щоби не зашкодити подружньому щастю нареченої. Також вагітні жінки не виконували роль старостин на весіллі і не ставали кумами [11]. З чим пов'язана така заборона, достеменно сказати важко, але, очевидно, в такий спосіб оберігали ненароджене дитя, емоції його матері.

Вагітним жінкам заборонялося щось позичати, щоб дитині не довелося колись у житті просити милостині [11]. А от відмовити у проханні жінці, яка чекає дитину, вважається неприпустим, бо тому, хто відмовляє, начебто все погризуть миші. Швидше за все, така заборона існує для того, щоб не засмучувати зайвий раз жінку, не викликати в неї образу, прикрість.

Вважається, що дитина переймає від матері все, що вона робить. Тому в наш час, коли неважко дізнатися, кого чекають майбутні батьки, жінка повинна виконувати ту роботу, яка відповідає статі її дитини. Якщо має народитися дівчинка, мати намагається якомога більше куховарити, виконувати неважку хатню роботу, вишивати, дбати про красу власної оселі, співати. В'язати заборонялося, бо, мотаючи нитки, жінка наражає своє дитя на небезпеку бути обмотаним пуповиною. Також в с. Вороняки (Золочівського р-ну Львівської обл.) не рекомендувалося вагітним жінкам стригти, фарбувати волосся, щоби не забрати краси у доньки і щоби не була рудою [5]. Якщо чекають хлопчика, жінка намагалася час від часу взяти до рук молоток, спробувати щось змайструвати, брати участь у вирішенні якихось важливих питань, тобто, певною мірою моделювати чоловічу поведінку. В минулому, не знаючи, хто народиться, жінка просто намагалася бути працювитою, лагідною, спокійною.

Незалежно від статі майбутньої дитини, мати не має права лихословити, вживати алкоголь, красти (бо в дитини буде сип), брехати, виявляти жорстокість до тварин (заборонялося копати собак і кішок, бо дитина буде волохатою), брутальність у поведженні з оточуючими. Адже згодом саме так буде поводитися її дитина.

На Галичині прийнято оточувати вагітну жінку естетично гарними предметами, щоб відчуття краси і гармонії передавалось дитині. Тому їй заборонялося задивлятися на калік, хворих, не можна чогось злякатися, не можна дивитися на пожежу. Якщо вже чогось вагітна жінка злякалася, то жодному разі не можна торкатися руками обличчя чи інших частин тіла, щоби у дитини не з'явилася в тому місці родима пляма [6]. Також вагітній жінці заборонялося ходити на похорон.

Речі для майбутньої дитини купували тільки найближчі родичі, а майбутня мати не робила цього, щоби не нашкодити дитині.

Для захисту від нечистої сили й пристріту вагітним жінкам радили носити обереги: залізну голку або ніж, друзки від розбитого близькавою дерева, вугілля, шматок цегли від печі [4, с. 145]. До речі, на Галичині існував звичай прив'язувати мішечок з глиною або попелом із печі спочатку вагітній жінці, а згодом немовляті до руки [8]. Це робилося для того, щоб духи родинного вогнища оберігали та захищали матір і дитину. Також вагітній жінці дозволялося носити намисто з бурштину, бо в неї пологи будуть легкими й вдалими (але бурштин протипоказаний у разі гіпофункцій щитовидної залози). Зі сказаного вище можна зробити висновок, що всі названі дії оберігають дитину від зайвих негативних емоцій.

Коли приходив час народжувати, респоденти із с. Шпиколоси (Золочівського р-н, Львівської обл.) стверджували, що жінка повинна подбати про гарний вигляд, підфарбувати брови, вії, уста, щоби у дитини були гарні і чіткі риси обличчя [9]. Новонароджене маля перший раз слід взяти на праву руку і дати йому до уст праву грудь, щоби дитина не була шульгою.

Оскільки сьогодні практично всі діти приходять на світ у пологових будинках, то обряди, пов'язані з перерізанням пуповини практично знівельовані, це стало звичайною медичною процедурою. До 60-х років ХХ століття на Галичині провідну роль у народженні дитини відігравала баба-повитуха, котра допомагала дитині появитися на світ. Як правило, в цьому регіоні повитуху запрошував батько майбутньої дитини. Приходила вона із хлібом, свяченою водою і цілющим зіллям. Вправна повитуха надавала практичну допомогу

породілі, щоб полегшити пологи: робила масаж, компреси з навару льону, розтирала маслом, вигрівала гарячим зерном [11]. Коли породіля не могла розродитися або пологи проходили важко, то в с. Вороняки (Золочівського р-ну Львівської обл.) панував звичай відчиняти усе: двері, вікна, розв'язувати всі вузли. Також приносили з церкви речі або відкривали Царські Врата. Часто бували випадки, що дитина народжувалася разом з послідом матері (в “чепці”), в яким була в лоні, – така дитина буде щасливою. Про неї кажуть: “У сорочці родилась” [2, с. 65].

Символічним було обрізання пуповини: хлопчиків її відсікали ножем або сокирою, щоб був добрим господарем, а дівчинці – на гребені, щоб пряла, коли виросте. Обряд зав'язування пуповини супроводжувався побажанням дитині здоров'я, розуму, щасливого життя. Слід відмітити, що с. Голубиця (Бродівського р-ну Львівської обл.) існував звичай перев'язувати пуповину лляною чи конопляною пряжею і закопувати в землю або зберігати її та використовувати як оберіг [10]. На помежовій з Галичиною Гуцульщині дотримувалися звичаю зберегти пуповину до того часу, поки дитина сама її не розв'яже. Вірили, що таким чином дитина “розв'яже собі всю роботу”, буде рости хазяйновитою і розумною [12, с. 67].

У наш час, за кілька днів після пологів, породілю разом з дитиною відпускають додому. При цьому важливо, щоб новонародженого зустрів батько, або найближчі родичі, які з нетерпінням чекали появи на світ малюка.

Під час повернення породілі додому, коли її приводили до хати, то все скроплювали свяченою водою, особливо колиску чи ліжечко, призначене для немовляти. Також існував звичай класти ніж під подушку немовляти та матері, аж поки дитину не охрестять, щоб оберегти від нечистої сили. Щоб дитина мала велику сексуальну силу в м. Глиняни (Золочівський р-н Львівська обл.) існував звичай класти зуба борони під голову [6]. В такий спосіб проганяли все зле, що могло нашкодити.

У домі, де є маленька дитина, поведяться стримано, намагаються уникати різких звуків, щоби не налякати дитя, яке поступово починає реагувати на звуки.

Провідувати новонародженого йдуть лише найближчі родичі. Сторонніх людей намагаються не допускати, бо вважається, що неохрещена дитина має слабкий енергетичний захист і недобра людина може їй нашкодити. Навіть близькі родичі не завжди приходять зі щирими почуттями. Тому слід оберегти дитину від їхнього занадто прискіпливого погляду. Відвідувачі на Галичині обов'язково несуть з собою. В якості гостинця приносять хліб (щоб не довелося голодувати в житті), цукор або цукерки (щоб життя було солодким) і гроші (щоб був достаток). Не рекомендується провідувати немовля жінці, яка в цей час є нечистою, бо дитина може захворіти. Якщо ж уникнути такого візиту неможливо, то слід обов'язково сказати матері дитини про свій стан. Також небажано в цей період йти до хресту [7].

По всій досліджувальній території обряд першого купання для дитини мав надзвичайно важливе значення. Нами зафіксовано і локальні особливості цього звичаю. Так, в Галичині у воду часто додають відвар цілющих трав, які мають принести дитині здоров'я, силу, красу. У с. Вороняки (Золочівського р-ну Львівської обл.) існує звичай під час першого купання класти під ванночку книжку і гроші, щоб дитина була розумною і багатою, с. Шпиколоси (Золочівського р-ну Львівської обл.) монети кидали у ванночку. Воду після купання не виливають у той же день, бо, як правило купують дитину перед сном, а після заходу сонця не слід нічого виносити з оселі, де є немовля. Цієї заборони дотримуються впродовж року (щоби в дитини не пропадав сон) [9, 11].

До хрещення дитину якомога менше намагалися виносити на вулицю, та й матері не рекомендовано йти далі свого маєтку, щоби злі сили не могли нашкодити. Також мати, яка годує грудьми, коли йде з дому, повинна покласти за пазуху шматок хліба (щоб не пропало молоко) [11]. Існує заборона перед хрещенням вивішувати на вулицю випрані речі немовляти і матері, щоб їх не бачили сторонні [5].

Хрестини – один з найважливіших обрядів у житті людини. З точки зору християнства, хрещення – це приєднання людини до числа вірних, можливість бути учасником інших

Святих Тайн, встановлених церквою [2, с. 23]. Роль хрещення настільки важлива, що коли є загроза життю неохрещеної дитини і немає можливості дочекатися приходу священика, цей обряд має право здійснити будь-який християнин. Так, за часів радянського панування випадки такого хрещення траплялися у пологових будинках, зокрема, у м. Глиняни (Золочівського р-ну Львівської обл.), в лікарні працювала монахиня, якій доводилося проводити цей обряд над новонародженими, що не мали шансів на життя [6]. За часів тоталітарного режиму не кожні батьки могли покликати священика, бо це грозило звільненням з роботи та виключенням із лав Комуністичної партії. З позиції суспільства хрещення – це затвердження за дитиною імені, яке дають їй рідні, приєднання до спільноти.

Перед обрядом хрещенням на Галичині зберігся звичай обирання кумів – хрещених батьків для своєї дитини. У досліджувальному регіоні як правило, ними стають родичі з боку батька і матері дитини. При виборі кумів беруть до уваги їхню вдачу, бо вважають, що діти переймають риси характеру, звички і недоліки своїх хресних батьків. Якщо обоє кумів ще неодружені, то священик повинен запитати їх, чи не мають вони наміру одружитися, бо за церковним каноном їхнє кумівство може стати перешкодою для укладання шлюбу. З метою уникнення такої ситуації, священик радить обирати одружених кумів, або щоби хтось один був одружений. У с. Подусів (Перемишлянського р-н, Львівської обл.) кумів брали тільки одружених. Перед хрестинами вони повинні сповідатися. Ідучи до церкви в день хрестин хрещенні, кладуть за пазуху гроші, голку з нитками, зошит і ручку. На поріг будинку кладуть сокиру, газету, книжку. Роблять це для того, щоб дитина була розумною і працюютою [7].

У минулому кумів брали по дві пари або більше. Це пов'язано з високою смертністю серед молодих людей. У такий спосіб батьки перестраховувалися, якщо раптом їхня дитина залишиться сиротою, хресні повинні взяти дитину на виховання. Варто зауважити, що роль хрещених батьків не зводиться лише до купування подарунків похресникам. Ці люди відповідають перед Богом і батьками за духовний розвиток своїх похресників. І хоча в Галичині побутує звичай, що не можна відмовлятися бути хресними, але якщо людина розуміє, що не зможе часто спілкуватися зі своїм хрещеником чи хрещеницею, не зможе впливати на їхнє виховання, вона має повне моральне право відмовитися від цієї почесної місії.

Важливим елементом родинної обрядовості був вибір імені для новонародженого. За язичницьким звичаєм дитині давали два імені: перше – “справжнє”, яке знали лише найближчі і тримали його в таємниці (через вірування, що той, хто знає ім'я людини, має над нею владу); друге – те, яким кликали дитину. І це друге ім'я було відоме для інших. До вибору імені ставились дуже серйозно, вважаючи, що разом з іменем дитині вибирають долю [4, с. 162]. Часто, віддаючи данину духам предків, дитині давали ім'я когось із померлих родичів.

Церква радить при виборі імені дитини враховувати дату її народження і свято, яке є найближчим у церковному календарі. Наприклад, хлопчика, народженого 13 грудня, бажано назвати Андрійком, бо він “приніс собі ім'я”. Якщо ж імені, яке обрали батьки, немає впереліку імен святих осіб, священик дає подвійне ім'я, щоби дитина мала свого заступника в небі. У минулому на Галичині панував звичай, згідно з яким священик сам називав дитину. Вибір імені залежав від ставлення духівника до батьків новонародженого, до їхніх заслуг чи провин перед церквою [3, с. 56].

Щодо подвійного імені, то серед жителів Галичини побутують різні думки. Одні вважають, що дитина з двома іменами буде мати роздвоєну вдачу і виявляти суперечливі риси характеру. Інші думають, що подвійне ім'я не дає можливості злому духові довідатись, яким іменем наречена дитина при хрещенні, і це заважає йому нашкодити дитині.

У перші періоди прийняття християнства люди приймали хрещення у 30-літньому віці. Але через це, що велика кількість людей не доживала до цього віку, згодом було дозволено хрестити дітей у дуже ранньому віці [3, с. 57]. У Галичині це роблять, як правило, через 40 днів після народження дитини. Чому саме на 40 день? До цього часу мати дитини чекає, поки її організм повністю очиститься після пологів. Лише через 40 днів священик читає молитву

вводу (повернення) до церкви над матір'ю. Щоби і два обряди збігалися у часі, хрестини теж відбуваються у цей період. В будь-якому випадку, з хрещенням дитини не зволікають, щоби дати їй особливий енергетичний захист. Для порівняння, у центральних регіонах України такої традиції не дотримуються. Частим явищем є хрещення дітей у віці одного-двох років.

Хресні батьки повинні знати “Символ віри” – молитву, у якій відображено основні догми християнства, затверджені першими Вселенськими церковними соборами [3, с. 60]. Також хресні приносять з собою “крижму” – відріз білого полотна, яке священник використовує під час хрещення (на крижму священник кладе дитину після святої купелі). Воно повинне бути чистеньке, біленьке, “тільки не з квіточками, бо буде лице цяточками”. Важливо не забути крижму, бо якщо забудуть, то дитина буде дуже рвати одяг [10]. У с. Лагодів (Перемишлянського р-ну Львівської обл.) під крижму кладуть ручку і зошит, щоб дитина гарно вчилася, а у с. Дунаїв (Перемишлянського р-ну Львівської обл.) на кутики полотна зав'язують гроші, щоб дитина була багатю. Також відбувається обряд очищення матері (“вивід”), над нею вичитують очищальні молитви, а потім дитина вцерковляється. Це церковне очищення від первородного гріху. Сам обряд хрещення відбувається, як обряд вирвання нового члена Церкви від влади диявола, чи нечистого взагалі. Після обряду хрещення і миропомазання хресні батьки з дитиною на руках співають і танцюють, щоб вона була вдалою до співу і танців [7].

Взагалі, хрестини намагалися святкувати дуже урочисто, бо це перший крок дитини в суспільному житті. Гостину роблять, як правило, вдома, щоби не позбавляти винуватця уростистості звичного середовища. Головні побажання висловлюють рідні і хресні батьки, спрямовані вони у далеке майбутнє. У Перемишлянському районі (Львівської обл.) існує звичай роздавати гостям в кінці святкування хрестин ті солодощі, котрі принесли дитині, щоб їй життя було солодким [7].

У Галичині немає особливих звичаїв, пов'язаних зі святкуванням першого року життя. Лише існує звичай, що на Святвечір похресники йдуть колядувати. В кожному разі спостерігається сталий зв'язок між хресними батьками та їхніми похресниками.

На даний час деякі моменти родильної обрядовості Галичини зазнали певних змін – здебільшого скорочення тривалості її загалом чи окремих компонентів структури. Так, наприклад, значно спростилися забобони, що стосуються вагітних жінок, обряд першого купання, у якому сьогодні не вбачають первісного змісту, обряд запрошення кумів. Не спостерігається зараз вияву шанобливого ставлення до обов'язкової атрибутики, наприклад до обряду хрещення.

Таким чином, в сучасних умовах сукупність усіх структурних компонентів та обрядових дій галичан поступово відновлюється, спостерігається інтерес до старовинних родильних обрядів і прагнення використання народної символіки і атрибутики. Як наслідок цього, збільшується число охочих здійснювати усі ритуали з усіма звичаями. Можливо, у перспективі, матиме повне відродження родильної звичаєвості, як важливого складового компоненту родинної обрядовості українського народу загалом та Галичини зокрема.

Список використаних джерел

1. *Грушевський М.* Дитина в звичаях і віруваннях українського народу / М. Грушевський // Матеріали до українсько-руської етнології. – Львів, 1906. – С. 23–34.
2. *Митрополит* Іларіон Дохристиянські вірування українського народу – Вінніпег, 1981. – 245 с.
3. *Мудрий Софрон*, ЧСВВ Подружжя і церковне право. – Івано-Франківськ, 1995 – 96 с.
4. *Лановик М., Лановик З.* Українська усна народна творчість. Навчальний посібник / М. Лановик, З. Лановик. – К.: Знання-Прес, 2006. – 591 с.
5. *Жарківський Михайло Степанович*, 1967 р.н., житель м. Глиняни Золочівського району Львівської області, працівник Глинянської міської ради.
6. *Чиж Ольга Йосипівна*, 1933 р.н., жителька м. Глиняни Золочівського району Львівської області, вчитель-пенсіонер.
7. *Кравець Михайло Володимирович*, 1976 р.н., житель м. Глиняни Золочівського району Львівської області, виходець з с. Лагодів перемишлянського району Львівської області, водій.
8. *Кравець Любов Михайлівна*, житель м. Глиняни Золочівського району Львівської області, виходець з с. Лагодів Перемишлянського району Львівської області, медпрацівник.
9. *Вербінська Марія Яківна*, 1960 р.н., жителька с. Шпиколоси Золочівського району Львівської області, вчитель Глинянської ЗОШ І–ІІІ ступенів.
10. *Прихарчук Марія Іванівна*, 1984 р.н., жителька с. Голубиця Бродівського району Львівської області, вихователь дитячого садка № 57, м. Львів.
11. *Боргуш Мирослава Петрівна*, 1973 р.н., жителька с. Вороняки Золочівського району Львівської області, вчитель Глинянської ЗОШ І–ІІІ ступенів.
12. *Шухевич В.* Гуцульщина. / В. Шухевич. – Ч. IV. – Верховина: Гуцульщина, 1999. – 304 с.
13. *Українська етнологія: Навчальний посібник* / За ред. В. Борисенко. – К.: Либідь, 2007. – 400 с.

Леся Костюк

ОБРЯД РОЖДЕНИЯ РЕБЕНКА В ГАЛИЦИИ ВТОРОЙ ПОЛОВИНЫ XX – НАЧАЛА XXI ВЕКА

В статье на основе показаний многочисленных информаторов автор дает характеристику родильной обрядности сельских жителей Галичины второй половины XX – начала XXI века.

Ключевые слова: Галичина, обряд первой купели, кумовья, посещение, имя наречення, обряд крещения.

Lesya Kostyuk

RITE BIRTH IN GALICIA SECOND HALF OF XX – BEGINNING XXI CENTURY

The article, based on evidence of numerous informants author presents characteristics Maternity ceremony rural Galicia second half of XX – beginning XXI century.

Key words: Galicia, the first ritual baths, gossips, visits, name narrechennya, rite of baptism.

УДК 37.026

Hryhorij Tereszczuk, Mychajło Łuczko

**PROCES DYDAKTYCZNY JAKO ŚRODOWISKO
NOWYCH SPECZNOŚCI I PROBLEMÓW W
KONTEKŚCIE INNOWACYJNYCH ZMIAN W
SZKOLE WYŻSZEJ**

У статті визначено суперечності та проблеми, що виникли у зв'язку з інноваційними змінами у вищій школі, окреслено шляхи їх вирішення з метою забезпечення якості освіти. Основні з них стосуються оновлення нормативної бази організації навчального процесу, оцінювання якості та впровадження кредитно-трансферної системи навчання (ECTS), збільшення прав і свобод викладачів та студентів на основі поєднання мінімізації академічного навантаження з одночасним посиленням контролю за виконанням серцевини змісту навчання – нормативної частини навчальних планів.

Ключові слова: навчальний процес, вища школа, інноваційні технології, якість освіти, Болонський процес.

Globalnym i pragmatycznym celem szkolnictwa wyższego w jakimkolwiek kraju jest zapewnienie jakości przygotowania specjalistów na poziomie światowych wymagań w celu osiągnięcia przez nich konkurencyjności na rynku pracy. Jednocześnie system szkolnictwa wyższego – to nieodłączna wewnętrzna instytucja społeczeństwa, głównym zadaniem której jest sprzyjanie wszechstronnej samorealizacji jednostki, nauczanie jej zawodowo ukierunkowanego współdziałania ze środowiskiem naturalnym i społecznym.

Amerykańscy naukowcy wyróżnili następujące ogólne wektory konceptualne udoskonalenia przygotowania zawodowego specjalistów:

- kształtowanie stosunku do człowieka jako celu, a nie środka, postępu społecznego;
- orientacja na aktywizację kapitału ludzkiego w szkolnictwie wyższym i przygotowaniu zawodowym, która opiera się na koncepcji harmonijnego rozwoju człowieka;
- strategiczne reformowanie systemu szkolnictwa wyższego i przygotowania zawodowego celem zapewnienia jakości specjalistów;
- tworzenie w trakcie przygotowania wysokiej kompetencji zawodowej i odpowiedzialności społecznej przy rozwiązaniu zadań postępu naukowo-technicznego oraz rozwoju społecznego i kulturalnego [10].

We współczesnych warunkach szkolnictwo wyższe wymaga harmonizacji celów przygotowania przyszłych specjalistów głównie w dwóch kierunkach: osobowościowym i zawodowym.

Pierwszy kierunek – humanizacja i demokratyzacja edukacji, zapewnienie wolności i praw jej subiektów (studenta i wykładowcy, metodyka, inżyniera, laboranta), swobodnego rozwoju zdolności i zadatków każdej osoby jako najwyższej wartości społeczeństwa.

Drugi kierunek – wyraźna i zrozumiała dla wszystkich organizacja procesu dydaktycznego w celu kształtowania gotowości przyszłych specjalistów do działalności zawodowej w warunkach ściśle konkurencyjnego i szybko zmieniającego się środowiska rynku pracy.

Należy przyznać, że bardzo trudno zorganizować działalność dydaktyczną uczelni w taki sposób, aby optyimizowała ona choćby te główne zewnętrzne i wewnętrzne sprzeczności pomiędzy: 1) interesami studentów, 2) warunkami samorealizacji wykładowcy, 3) potrzebami i wyzwaniem społeczeństwa. Aby rozstrzygnąć to ważne zadanie należy najpierw wyodrębnić sprzeczności i problemy w organizacji procesu kształcenia, które powstały w związku z innowacyjnymi zmianami w szkole wyższej i określić orientacyjne sposoby ich rozwiązania dla zapewnienia jakości oświaty.

Wysoka jakość oświaty to gwarancja przyszłego zatrudnienia, pomyślności w życiu i działalności zawodowej. Z jednej strony, dobre przygotowanie absolwentów stanowi właśnie ten zintegrowany wskaźnik działalności nowoczesnej uczelni, który zapewni jej konkurencyjność na rynku usług oświatowych zgodnie ze standardami obszaru szkolnictwa wyższego Europy i wymaganiami Procesu Bolońskiego. Z drugiej zaś strony, każdy uniwersytet, posiadając niepowtarzalne doświadczenie narodowe, ma swoje “oblicze” – własne tradycje i wartości, które należy chronić i rozwijać, które dodają jakości jego absolwentów oryginalnego kolorytu.

Proces Boloński jako uzasadniona reakcja państw europejskich na procesy globalizacji, wyrażona w dziedzinie oświaty stanowi jeden z punktów orientacyjnych innowacyjnych zmian w systemie szkolnictwa wyższego na Ukrainie, w Polsce i innych krajach biorących udział w Procesie Bolońskim. Każdy z 46 krajów, które przyłączyły się do Procesu Bolońskiego, zobowiązał się wprowadzić odpowiednie zmiany w narodowym systemie edukacji i formalnie wejść w Europejski Obszar Szkolnictwa Wyższego (EOSW). Dane zmiany powinny służyć ułatwieniu “translacji” jednego systemu edukacji do innego i w taki sposób zwiększyć mobilność studentów i wykładowców oraz zwiększyć możliwość ich zatrudnienia w całej Europie.

Proces Boloński jest określony przez szereg normatywnych dokumentów, takich jak wprowadzony Europejski System Transferu Punktów (European Credit Transfer System – ECTS) i jego kluczowe dokumenty (Formularz Zgłoszeniowy Studenta – Student Application Form, Porozumienie o Programie Zajęć – Learning Agreement, Wykaz Zaliczeń – Transcript of Records, Suplement do Dyplomu wzorca europejskiego – Diploma Supplement, Ramy Kwalifikacji dla Europejskiego Obszaru Szkolnictwa Wyższego – A Framework for Qualifications of the European Higher Education Area). Na Ukrainie system ECTS jest wprowadzany zgodnie z wymaganiami Informatora ECTS, zalecanego przez Ministerstwo Oświaty i Nauki jako materiały metodyczne dla pracowników szkół wyższych [2].

Ponadto, uznając konieczność zastosowania elementów standaryzacji edukacji w celu jej zbliżenia w różnych krajach, trzeba zastrzec autorów normatywnych dokumentów od nadmiernego administrowania działalności procesu dydaktycznego. Demokratyzacja i indywidualizacja, uznane w cywilizowanym świecie jako fundamentalne zasady organizacji oświaty, powinny zapewnić wybranie przez studenta nie tylko znacznej ilości dyscyplin naukowych z listy przedmiotów do wyboru, ale również wybranie wykładowcy z grona tych, którzy prowadzą wykłady z danego przedmiotu. W taki sposób amerykańscy studenci z pomocą radcy (advisor) sami układają programy dydaktyczne. W języku uniwersyteckim student sam “bierze” przedmiot do wyboru, Katedry jedynie proponują studentom przedmioty obowiązkowe i do wyboru, a studenci przez Biuro Rejestracji (Registrar’s Office) zapisują się do pewnego wykładowcy [3, s. 75–97]. Podobnie było również w czasach pierwszych europejskich uniwersytetów.

Elastyczna struktura procesu dydaktycznego pozwala studentowi po pierwszych dwóch lub trzech zajęciach zrezygnować z danego przedmiotu i wybrać inny albo zapisać się do innego wykładowcy. Oczywiście dziś jakość edukacji zależy w pewnej mierze od atrakcyjności, można powiedzieć “oprawy handlowej” proponowanych studentom usług oświatowych, czynnika emocjonalnego działalności wykładowczej. Należy zrobić interesującym sam przedmiot i styl wykładania, żeby zaabsorbować nie tylko dobrych, ale i słabszych studentów – nadać im więzłe opracowania, stanowiące tezaurs z danego przedmiotu. Praca z takimi studentami powinna znajdować się pod szczególną uwagą wykładowcy.

Naturalnie swoboda działań jest charakterystyczna dla studentów starszych lat, a nie na początku studiów, kiedy wczorajszy absolwent szkoły średniej jeszcze nie zdążył uzmysłowić sobie, które przedmioty powinien studiować, aby uzyskać wykształcenie wysokiej jakości. W tej

kwestii nadmierna i przedwczesna swoboda wyboru może nie pójść przyszlęmu specjalście na korzyść. W tym kontekście absurdalną wydaje się praktyka stosowana w niektórych krajach członkowskich Procesu Bolońskiego, a mianowicie próba narzucenia studentowi od pierwszych dni pobytu na uniwersytecie obowiązku ułożenia wraz z kuratorem (opiekunem) indywidualnego planu nauczania na cały okres studiów. Demokratyczność oświaty, indywidualnie ukierunkowane nauczanie muszą mieć optymalne ramy i nie wychodzić poza granice zdrowego rozsądku, prowadzić do dyktatu głównego podmiotu oświaty – studenta. Może to negatywnie odbić się na jakości jego przygotowania zawodowego.

Jak już wspomniano, Proces Boloński przewiduje zastosowanie systemu ECTS, który jest typowy dla europejskiego obszaru edukacji. Punkty ECTS – to raczej względny, a nie absolutny miernik obciążenia edukacyjnego studenta. Wyznaczają one jedynie jaką część ogólnego rocznego obciążenia akademickiego zajmuje dyscyplina dydaktyczna na uczelni lub na wydziale, który przydziela punkty [1, s. 4].

Zazwyczaj obciążenie studenta wynosi od 1500 do 1800 godzin na rok akademicki (60 punktów), czyli jeden punkt jest ekwiwalemtem 25–30 godzin pracy (łącznie nie tylko z pracą na zajęciach, lecz również z pracą w zakresie indywidualnym, przygotowaniem prac semestralnych i innych, egzaminami itp.). W taki sposób programy dydaktyczne stają się łatwiejsze do odbioru i porównania zarówno w kraju, jak i za granicą, a co za tym idzie sprzyjają poprawie mobilności studentów i uznania ich osiągnięć edukacyjnych.

W Informatorze ECTS zaznacza się, że zastosowanie systemu ECTS odpowiada Standardom i wskazówkom dotyczącym zapewnienia jakości i dalej wszystkie kwestie zapewnienia jakości przekłada się na odpowiedzialność uczelni, które muszą dysponować oficjalnym mechanizmem zatwierdzenia, okresowego przeglądu i monitoringu swoich programów dydaktycznych i kwalifikacji. Przewiduje się, że zapewnienie jakości programów i kwalifikacji wymaga opracowania “wyraźnie sformułowanych oczekiwanych wyników nauczania” [2, s. 25]. W tym fragmencie dokumentu założona została sprzeczność pomiędzy spełnianiem przez system ECTS standardów jakości i prawem każdej szkoły wyższej do samodzielnego opracowania “oczekiwanych wyników”. Wiadomo, że jakakolwiek standaryzacja przewiduje uznanie i przestrzeganie pewnych jednolitych reguł i norm. Lecz nie o to chodzi.

Wynika również pytanie czy można uznać za uzasadniony fakt, aby obciążenie edukacyjne studenta było mierzone jedynie za pomocą godzin akademickich? Naszym zdaniem, bardziej właściwym byłoby zastosowanie bardziej złożonego rozumienia punktu, według którego cena punktu nie sprowadza się do zwykłej ilości godzin, niezbędnych do naczenia się materiału edukacyjnego, a uwzględnia również ocenę jakości jego przyswojenia. W takim wypadku student będzie bardziej zainteresowany w jakościowym przyswojeniu wiedzy i otrzymaniu wyższych ocen, ponieważ będzie to wpływało na długość nauki.

Przypuśćmy, że student w ciągu 4 lat przestudiował 25 przedmiotów. Koledź może ustalić wymóg uzyskania średniej ocen na poziomie 4,0. Jeśli student uczył się tylko na trójki, to uzyska 75 punktów. To ewidentnie zbyt mało, aby uzyskać dyplom. W takim wypadku student powinien ponownie przejść niektóre przedmioty, aby podwyższyć średnią ocen, zmienić specjalizację lub przenieść się do innego koledźu o niższych wymaganiach. Zaletą systemu punktowego jest to, że przy przeniesieniu się z jednej szkoły do innej student nie musi od nowa studiować tych przedmiotów, które na podstawie wzajemnego porozumienia między uczelniami są uznane za równorzędne [3, s. 75–97].

W ostatecznym rezultacie rozstrzygająca jest suma punktów niezbędna do uzyskania dyplomu, a nie okres w ciągu którego była gromadzona – niezależnie czy w ciągu jednego roku, czy dwóch, pięciu, dziesięciu, dwudziestu lat. Właśnie w taki sposób system nieprzerwanej edukacji jest uzupełniany możliwością studiowania we własnym tempie, odpowiednio do indywidualnych potrzeb i możliwości człowieka – kto może i chce, ten – studiuje na studiach bakałarskich 4 lata lub mniej, a kto nie ma takiej możliwości, np. jednocześnie uczy się i pracuje, ten studiuje dłużej, a jego postęp na drodze do otrzymania dyplomu zależy od tego, ile czasu i zdolności potrzebuje do opanowania przedmiotu na tym poziomie jakości, który został wyznaczony przez uniwersytet.

Otóż czas poświęcony na uzyskanie wykształcenia, jest nieuchronnie związany z jej jakością. Dane podejście do traktowania punktu, naszym zdaniem, posiada niezaprzeczną przewagę nad podejściem przyjętym przez kraje członkowskie Procesu Bolońskiego. Wynika pytanie – jaki sens znów wymyślać rower? Dlaczego nie zapożyczyć amerykańskiego systemu punktowego zamiast systemu europejskiego, który jest zbyt sprostyczny i wybrakowany w zakresie jakości oświaty?

Na ukraińskich i rosyjskich uniwersytetach programy dydaktyczne z dyscyplin normatywnych, z reguły mają surowo określoną treść, zatwierdzoną „na górze” (z reguły otrzymują pieczęć Ministerstwa kierunkowego). Na uniwersytetach USA i krajów zachodnioeuropejskich wykładowca przeważnie sam opracowuje programy dydaktyczne i wyznacza treść swojego przedmiotu bez względu na to, czy należy on do obowiązkowych czy do wyboru. W rozwiniętych państwach świata prowadzone są badania teoretyczne, a także prace nad praktycznym opracowaniem treści edukacji dla różnego rodzaju zakładów. Cała ta dziedzina wiedzy jest w pewien sposób powiązana z pojęciem kurrikulum.

Co dziś reprezentuje sobą dziedzina badań teoretycznych treści edukacji? Nie będzie przesadnym stwierdzenie, że w ciągu ostatnich 20–30 lat jest ona areną przeciwstawiania się dwóch kierunków – tradycjonalizmu i rekonceptualizmu.

Tradycjoniści występują z pozycji koncepcji rozwoju treści edukacji. Ich interesy są skierowane głównie na zbadanie konkretnych praktycznych zagadnień, z którymi styka się szkoła oraz osoby, które bezpośrednio opracowują treść edukacji. Propagowane przez nich zasady przyciągają racjonalną prostotą, liniowością i funkcjonalnością – wyznacz cele, wybierz wiadomości z dyscyplin naukowych, zorganizuj je i przemyśl, jak będziesz oceniać uczniów i podręczniki.

Rekonceptualiści są bardziej zainteresowani rozpatrzeniem nie konkretnego przedmiotu dydaktycznego, a całego życia, epistemologii i aksjologii jako fundamentu do budowy treści edukacji. Rekonceptualiści uważają, że niezbędnym jest nie polepszanie „starej” koncepcji, a całkowita zmiana podejścia do treści edukacji i ułożenie nowej jej koncepcji. Wzywają do odejścia od problemów doskonalenia treści edukacji i skupienia się nad kwestią jej rozumienia [4, s. 79].

Dane dwie teorie współlistnieją i rozwijają się. Można stwierdzić, że także w krajach Europy, które przyłączyły się do Procesu Bolońskiego, poddawane są dyskusji dwa punkty widzenia. Zwolennicy pierwszego z nich występują za ścisłą reglamentacją treści i organizacji procesu dydaktycznego. Właśnie takie, czyli tradycjonalistyczne podejście, technologicznie ułatwia zbliżenie systemów edukacyjnych różnych krajów. Natomiast popierający podejście rekonceptualistyczne „rozluźniają” pojęcie treści i organizacji procesu dydaktycznego i uważają, że każdy pedagog ma prawo samodzielnie konstruować swój przedmiot – ważne jest jedynie, aby rezultaty takiej edukacji były dobrej jakości. Pogodzenie tych dwóch podejść nie jest łatwe, lecz należy się z nimi liczyć i szukać optymalnych rozwiązań.

Zetknęliśmy się więc z takim oto problemem – z jednej strony, potrzebą stworzenia i wykorzystania w procesie dydaktycznym ściśle reglamentowanej treści oraz zaplecza naukowo-metodycznego w celu osiągnięcia niezbędnych standardów jakości, a z drugiej strony, koniecznością kierowania się ku otwartym konstrukcjom systemu edukacji, które nie określają żadnych ram i wymagań co do struktury i wykazu takiego zaplecza, a wręcz przeciwnie – zachęcają do kreatywności w organizacji procesu dydaktycznego, podejmowania niestandardowych działań w wyborze treści i technologii nauczania, nie reglamentują ich, a nadają prawie nieograniczoną wolność ich dowolnego kształtowania. Jak pokazuje życie, w takim procesie częściej lepiej radzą sobie „średniacy”, którzy nie wyróżniali się osiągnięciami akademickimi, lecz byli gotowi do znajdowania wyjścia z niepomyślnych sytuacji, wynikających w nauce i życiu, a nie „prymusi”, którzy starannie wykonywali wskazówki wykładowców – przyswajali niezbędną wiedzę i sumiennie osiągnęli sukcesy w nauce dzięki dobrej pamięci i dyscyplinie wykonawczej.

Formowaniu przyszłego specjalisty, zorientowanego na samouctwo i samokształcenie oraz na niestandardowe myślenie sprzyjają właśnie otwarte systemy edukacji. Z tymi wskaźnikami wiąże się problem zapewnienia nowej jakości szkolnicwa wyższego.

Pojęcie „jakość edukacji” jest dziś traktowane w bardzo szeroki sposób. Jest to uwarunkowane różnorodnością konstrukcji systemów edukacji w różnych państwach świata, a także niedostatecznym stopniem pewności oceny jej wyników – „o ile nie ma jednoznacznego podejścia do pomiaru, to nie ma również prostego przepisu, za pomocą którego można byłoby uzyskać edukację wysokiej jakości” [5].

Aby zorganizować proces dydaktyczny na podstawie kombinacji podejścia tradycjonalistycznego i rekonceptualistycznego należy wcześniej skoncentrować się nie tylko na celach połączenia reproduktywnego i kreatywnego typu współdziałania poznawczego, ale także przewidzieć odpowiednie sposoby pomiaru jakości wyników nauki. Taka organizacja procesu dydaktycznego wymaga znacznie bardziej skomplikowanych, niż dotychczas kryteriów oceniania osiągnięć studentów. Za pomocą standaryzowanych testów niemożliwe jest zmierzenie wyższych integratywnych kompetencji studenta, które przejawiają się w jego skomplikowanej, pod względem charakteru, działalności (np. stworzenie własnego projektu, napisanie eseju lub recenzji na czyjś projekt, obrona własnej pozycji w dyskusji itp.).

Dlatego podkreślamy wagę wprowadzania zróżnicowanego oceniania, opartego na poziomie jakości przygotowania studenta z uwzględnieniem charakteru jego przyszłego zawodu. Przecież już sam środek oceniania określa program i styl działalności studenta – reproduktywny czy twórczy, elementarny czy skomplikowany, poznawczy czy funkcjonalny, który odpowiada albo nie odpowiada charakterowi działań specjalisty w rzeczywistych warunkach działalności zawodowej.

Zróżnicowane ocenianie bazuje się na połączeniu działalności reproduktywnej z elementami twórczości. Jego celem jest wspieranie stopniowego rozwoju zawodowo ukierunkowanych kompetencji osoby, która studiuje.

Podejście poziomowe powinno dysponować odpowiednimi metodami kontroli:

poziom niski – stosowane są standaryzowane testy, które pozwalają ocenić wiedzę, niezbędną do uzyskania kompetencji bazowych i specjalnych;

poziom dostateczny – stosowane są testy o bardziej skomplikowanej strukturze lub przeprowadzane są pisemne prace kontrolne, które wymagają wykorzystania nabytej wiedzy w rozwiązaniu typowych według znanych reguł;

poziom wysoki – stosowana jest metoda dialogu studenta i wykładowcy, podczas którego przejawiają się kompetencje wysokiego poziomu – zdolność studenta zastosowania nabytej wiedzy w niestandardowych sytuacjach, wyjaśnienia i obronienia swojej pozycji.

Podczas procedur oceny muszą przeważać metody, które pozwalają na maksymalne uniknięcie subiektywnego wpływu wykładowcy na obiektywność oceny, takie jak testy komputerowe, pisemne prace kontrolne itp. Jednocześnie, procedura oceny powinna odzwierciedlać specyfikę przedmiotu dydaktycznego i przyszłej działalności zawodowej, w szczególności kompetencję komunikatywną i organizatorską, które przewidują prowadzenie ustnego dialogu, umiejętności komunikowania się i wpływania na innych ludzi, udowadniania i obrony własnej opinii itp. Dlatego szkoła wyższa powinna ufać wykładowcy, spodziewać się na jego obiektywność i zasadniczość, a zarazem na życzliwy stosunek do każdego studenta podczas ustnego dialogu.

Europejskie standardy zapewnienia jakości przewidują zapoznanie się studentów z kryteriami, normami, harmonogramami planowego oceniania elementów programów dydaktycznych. W przypadku zastosowania ustnej kontroli (w formie dialogu) wykładowca powinien przestrzegać etyki komunikacji pedagogicznej i tolerancji oraz na żądanie studenta – precyzyjnie argumentować ocenę.

Kolejnym problemem organizacji procesu dydaktycznego jest przeciążenie studenta dużą ilością przedmiotów obowiązkowych oraz dużą liczbą godzin audytoryjnych w tygodniu. Rozwiązaniem tego problemu jest minimalizacja części obowiązkowej planów dydaktycznych, „skompresowanie” normatywnej części treści edukacji z jednoczesnym przejściem od nauczania wiedzy, umiejętności, nawyków do nauczania zdolności nauczania się i samodoskonalenia. Należy odstąpić od tradycyjnej formuły nauczania, która mówi, że „im większy zakres treści materiału dydaktycznego student przyswoi, tym wyższa będzie jakość jego przygotowania”.

Minimalizacja treści jest związana z wyodrębnieniem w planach dydaktycznych obowiązkowego do nauki w różnych krajach jądra pojęciowego. W tym wypadku można zapewnić wzajemne zaliczenie bazowego, wspólnego składnika edukacji.

Stosując termin “minimalizacja” mamy na myśli zarówno plany dydaktyczne, jak również dyscypliny dydaktyczne. Chodzi o konieczność znacznego zmniejszenia ilości przedmiotów dydaktycznych, egzaminów i zaliczeń, o przeniesie części materiału dydaktycznego na samodzielne opracowanie, zwłaszcza jeżeli chodzi o przyswojenie wiedzy o charakterze teoretycznym, która nie ma bezpośredniego zastosowania w działalności zawodowej. Podobne podejście do organizacji nauczania jest stosowane w innych krajach.

Na uniwersytetach w USA zestaw przedmiotów obowiązkowych do nauki dla wszystkich studentów jest nazywany “rdzeniem” (core). Idea podziału treści edukacji na rdzeń i część obieralną po raz pierwszy była zrealizowana jeszcze w 1869 roku przez prezydenta Charlesa Elliota w Harvardzie [3]. W Federacji Rosyjskiej rozwój szkoły wyższej również jest związany ze skróceniem czasu zajęć audytoryjnych, wzrostem wagi samodzielnej pracy studentów [6]. W Polsce obserwowana jest podobna tendencja [8].

Ważnym jest, aby wraz ze zmniejszeniem części treści obowiązkowej i stworzeniem rdzenia zachować surowość wymagań do jej przyswojenia. Uczęszczanie na zajęcia obowiązkowe przez studentów powinno być ściśle kontrolowane. Na poszczególnych uniwersytetach w USA, na przykład, na uniwersytecie w Georgii Południowej, przyjęty jest tzw. “kodeks honorowy” – studenci dają słowo uczęszczać na zajęcia obowiązkowe i przejawiać “uczciwość akademicką”.

Podsumowując powyższe fakty i rozważania można dojść wniosku, że istnieją pewne sprzeczności w modernizacji procesu dydaktycznego we współczesnych szkołach wyższych. Główne z ich dotyczą odnowy bazy normatywnej, procedur pomiaru jakości i wprowadzenia systemu punktów tranferowych, a co najważniejsze – konieczności zmiany paradygmatu szkolnictwa wyższego, przejścia od administratywnego systemu edukacji do otwartego, zwiększenie wolności i praw uniwersytetów, wykładowców i studentów we wszystkich rodzajach działalności, zwłaszcza jeżeli chodzi o wybór treści i form przygotowania zawodowego przyszłych specjalistów. Dla zwolnienia czasu na przedmioty do wyboru wymagana jest minimalizacja obowiązkowej dla wszystkich studentów części treści edukacji. Jednocześnie należy zwiększyć surowość wymagań do realizacji części normatywnej – “rdzenia” planów dydaktycznych, uczęszczania na zajęcia obowiązkowe i jakości przyswojenia dyscyplin normatywnych. W warunkach wprowadzania systemu ECTS należy na nowo rozpatrywać rolę pedagoga w procesie edukacyjnym. Obecna sytuacja socjokulturowa postawiła wykładowcę przed koniecznością reinterpretacji swojego miejsca w otaczającym go innowacyjnym środowisku edukacyjnym, postawienia przed sobą jakościowo nowych wymagań. Badanie teorii i technologii przygotowania zawodowego oraz udoskonalenia przyszłego wykładowcy uniwersytetu na podstawie “pedagogiki wolnej osobowości”, podejścia kompetencyjnego stanowi aktualny kierunek badań pedagogicznych.

Źródła wykorzystane

1. *Впровадження ECTS в українських університетах: Методичні матеріали.* – Львів: Видавництво Національного університету “Львівська політехніка”, 2006. – 56 с.
2. *Довідник користувача Європейської кредитно-трансферної системи (СКТС)* / За ред. І. І. Бабина. – Львів: Видавництво Національного університету “Львівська політехніка”, 2009. – 128 с.
3. *Дмитриев Г. Д.* Анатомия американского университета / Г. Дмитриев. – М.: Народное образование, 2005 г. – 224 с.
4. *Дмитриев Г. Д.* Что такое дидактика в США сегодня? / Г. Дмитриев. – М.: Педагогика, № 3, 2006. – С. 78–87.
5. *Людські виміри трансформацій України до інформаційного суспільства //* Фундаментальні орієнтири науки. – К.: Академперіодика, 2005. – С. 246–271.
6. *Никитин В. М.* Модульная программа как средство управления самостоятельной работой студентов: [Электронный ресурс]: Дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01. – Улан-Удэ: РГБ, 2005 (Из фондов Российской Государственной Библиотеки).
7. *Терещук Г. В., Сидоренко В. К.* Основи педагогічних досліджень / Г. Терещук, В. Сидоренко. – Ольштин: WSiE TWP, 2010. – 326 с.
8. *Korcz I., Pietrulewicz B.* Multipotenzjal człowieka w rozwoju zawodowym / I. Korcz, B. Pietrulewicz // *Problemy Profesjologii.* – Zielona Góra, 2005. – S. 49–68.
9. *Quality of Education in Australia: Report of the Review Committee.* Canberra, 1995. – P. 3.
10. *Chiswick, Barry R.* Income inequality: regional analysis within a human capital framework. – N. Y., 1974.

Григорий Терещук, Михаил Лучко

**УЧЕБНЫЙ ПРОЦЕСС КАК СРЕДА НОВЫХ ПРОТИВОРЕЧИЙ И ПРОБЛЕМ В КОНТЕКСТЕ
ИННОВАЦИОННЫХ ИЗМЕНЕНИЙ В ВЫСШЕЙ ШКОЛЕ**

В статье определены противоречия и проблемы организации учебного процесса, возникшие в связи с внедрением инновационных изменений в высшей школе, а также очерчены методы их решения с целью обеспечения качества образования. Основные из них касаются проблемы обновления нормативной базы данных, оценки качества и организации центров кредитно-трансферной системы обучения (ECTS), увеличения прав и свобод преподавателей и студентов, минимизируя одновременно жесткий контроль за выполнением нормативной части – основы учебных планов.

Ключевые слова: учебный процесс, высшая школа, инновационные технологии, качество образования, Болонский процесс.

Hryhoriy Tereshchuk, Mychaylo Luchko

**THE EDUCATIONAL PROCESS AS AN ENVIRONMENT OF NEW CONTRADICTIONS AND
PROBLEMS IN THE CONTEXT OF INNOVATIVE CHANGE IN HIGHER EDUCATION**

In the article is defined the contradictions and problems of the educational process, which arose in connection with the implementation of innovative changes in higher education and is outlined methods for their solution to ensure quality education. The main problems are related to updating the normative database, assessment of the quality and organization of the centers of the credit transfer system of education (ECTS), increase the rights and freedoms of teachers and students, while minimizing the strict control over the implementation of standardized parts – base curriculum.

Key words: educational process, higher education, innovative technology, quality education, the Bologna process.

ПРАЦІ МОЛОДИХ НАУКОВЦІВ

УДК 94 (477)

Андрій Лень

РОЗВИТОК ТЕХНІЧНОГО ПРОГРЕСУ У БОРОШНОМЕЛЬНІЙ ПРОМИСЛОВОСТІ В УКРАЇНІ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.

Стаття присвячена дослідженню технічних особливостей розвитку борошномельної промисловості в Україні у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. та ряду інших питань досліджуваної теми.

Ключові слова: Україна, губернія, промисловість, технічний прогрес, борошномельне виробництво, млин.

Розвиток будь-якої галузі економіки залежить від її технічного оснащення. Історія розвитку борошномельної промисловості в Україні не є винятком. Тому одним із основних завдань даної праці є аналіз науково-технічного прогресу в пореформений період та технічна характеристика борошномельного устаткування. Дослідженню становлення та розвитку борошномельної промисловості в українських губерніях Російської імперії зазначеного періоду присвячено не так вже і багато праць. Свого часу, частково, даною проблематикою займалися такі дослідники як Л. Мельник [1], О. Нестеренко [2], Т. Лазанська [3] та інші. Проте на сьогоднішній день залишається ще багато аспектів, які потрібно вивчити. Тому виходячи із цього ми можемо констатувати про актуальність даної проблематики дослідження.

Зростання продуктивності харчової промисловості здійснювалося за рахунок удосконалень у техніці та технології виробництва. Власники заводів постійно прагнули до збільшення норми експлуатації робітників, до інтенсифікації праці. Це забезпечувалося ліквідацією ручної праці на підприємствах і заміною її машинами, поліпшенням технології виробництва тощо [4].

Млинарство розвивалося у вигляді чисельних дрібних водяних млинів і вітряків, а також тартаків (з кінськими приводами), що переробляли місцеве зерно і обслуговували невелику місцеву округу, або ж перемелювали зерно селянам для їх власних потреб. Ці млини будувалися як поміщиками, так і дрібною сільською буржуазією. Також будувалися млини, що були складовою частиною іншого виробництва (винокурного заводу), або додатково до іншого (цукроварні, олійниці, лісопильні тощо). Ці млини користувалися спільними двигунами, їх продукція використовувалася як сировина для подальшого виробництва та збувалася на місцевий ринок [5].

З давніх-давен технологія подрібнення зерна удосконалювалася і постійно зростали вимоги до якості отриманої продукції. Упродовж історії людство переходило від ручного до механічного способу обробки зерна. Одним із важливих етапів була поява жорнових поставів, ручних, а згодом – використання механічної сили [6].

Для українських губерній Російської імперії досліджуваного періоду характерні два типи водяних млинів: стаціонарні (гребляні) і наплавні. Наплавні млини базувалися лише на великих річках [7]. Основою, на яку встановлювали саму конструкцію млина, були човни (баржі). У разі потреби наплавні млини могли переміщуватись річкою. Для стаціонарного млина вибирали таке місце, де б на річці чи потоці можна було зробити греблю й подавати воду до вертикального колеса – привода, закріпленого на горизонтально встановленому валі. Коли колесо оберталось, відповідно обертався й вал і через систему передач запускав у рух механізм молотби зерна. Стаціонарні водяні млини, залежно від системи привода, тобто

подачі води до колеса, поділялися на пристрої з верхнім і нижнім боєм. У млинах з нижнім боєм, що називалися підсубійними, колесо оберталося під тиском течії, а в млинах з верхнім боєм – коречних, корчаках – воно урухомлювалося водою, що жолобами подавалася зверху й спадала на лопаті-ковші. Закріплене на другому кінці вала палешне колесо, по ободу якого ритмічно розміщені кулачки (дерев'яні зуби), надає руху веретену, зачіпаючи кулачками цівки баклуші, закріпленої на вертикальному металевому стрижні. З рухом вертикального вала обертається верхнє жорно, нижній камінь не рухається. Над жорнами був кіш для зерна, а борошно висипалося в спеціальний відсік. Весь механізм молотби зерна встановлювали на невисокому помості [8].

Конструктивно-технічне й архітектурне вирішення будівель водяних млинів не має істотних відмінностей порівняно з традиційними способами народного будівництва в тій чи іншій місцевості. Відповідно до місцевих умов корпус млина міг мати зрубну або каркасну конструкцію, рідко – муровану. Покривали їх найчастіше соломою, гонтом чи драницею. Інколи в будівлі, окрім приміщення для механізму, робили також житлову кімнату з піччю та двома віконцями. Там жив мірошник або ночували люди, очікуючи своєї черги молоти зерно [9; 10].

З розвитком зернового та борошномельного господарства, після відміни кріпосного права, були сприятливі умови для масового будівництва вітряків селянами. Ставили їх переважно на громадських територіях – вигонах, крутих схилах, при дорогах на польових пагорбах. В Україні були різного типу вітряки: вітряки-башти, вітряки-комори на піддашку і вітряки, що повторювали форму культових будівель. Крім того, вітряки розрізняють з поворотним корпусом і з поворотним верхом, зрубні і каркасні, одноповерхові й двоповерхові. Залежно від потужності вітрів і вітряків, ставили на валу по чотири, шість і вісім крил, а бувало й десять. За конструктивно-технічним вирішенням вітряки наприкінці XIX – початку XX ст. поділялись на стовпові (козлові) і шатрові. Найпоширенішим типом були стовпові вітряки, одноповерхові і двоповерхові зі своїми регіональними особливостями [11].

Принцип роботи всіх типів вітряків майже однаковий. Під силою вітру крила повертали і рухали горизонтальний вал. Як і в млинах водяних, разом з валом поверталася насаджене на нього колесо з “куличками”, яке через “баклушу” рухало веретено з верхнім каменем. Каміні встановлювали на невисокому помості, над ними закріплювали кіш для зерна. Жорна закривали дерев'яним “кожухом”. Зерно подавали рівномірно завдяки вібрації спеціального пристрою – “коника”. Помол регулювався й підняттям верхнього жорна. Вітряки були як на одну, так і дві постави (тобто пристрої для молотби). Інколи поряд з механізмом помолу устатковували механічні ступи. Для цього у вал вдовбували навхрест два чи більше брусів. Коли вал обертася, бруси наперемінно піднімали товкачі. Спадаючи, товкачі подрібнювали чи очищали від лушпиння зерно. Вітряки завжди обладнувалися гальмом, а якщо механізм для молотби здебільшого встановлювали на другому поверсі, то додавали ще й пристрій, який мав піднімати туди мішки з зерном. Повертали корпус чи шатро вітряка за допомогою “води́ла” і прикріплювали його до стояків навколо споруди [12].

Пройшовши тривалий шлях існування вітряки разом з водяними млинами зробили великий внесок у борошномельну промисловість, хоча загальне використання їх було не досить поширеним.

Переворот у борошномельній галузі спричинив запровадження на підприємствах парової техніки і високопродуктивних вальцювих верстатів [13]. Слід відмітити, що водяні та вітряні млини були погано устатковані. Зокрема, водяні млини відзначалися “вкрай недосконалою конструкцією водяного колеса”; через нестачу води вони працювали лише частину року. Паровий млин працював увесь рік, його один постав (жорна) перемелювали у середньому 15 четвертей муки щодоби. Водяні млини, працюючи у середньому до 7 місяців на одному поставі, перемелювали в середньому за добу лише 5 четвертей муки [14]. Водяні млини будувалися на 2–3 постави, рідко – на 4–5, а парові мали, як правило, не менше 3 постави. Млини в Одесі, Києві та інших значних містах мали по 10–20 і більше поставів.

Парові механічні млини різко піднесли продуктивність праці. Вони являли собою систему машин, що приводилася у рух за допомогою пари. Парові млини, спеціально розраховані на широкий ринок збуту, зосереджувалися у великих містах – промислових і торговельних центрах. У галузі великого товарного виробництва борошна, парові механічні млини зайняли провідні позиції [15].

Весь технологічний процес переробки зерна на парових млинах був централізованим. За межі закладу жодна з виробничих операцій не виносилася, що було викликано складністю обладнання і специфічністю технології. Основна конструкція парового млина базувалася навколо рами з жорнами. Рами відомі двох видів: дубові й чавунні. Останні більш популярні. Жорна для парових млинів виготовляли діаметром біля 1,5 метра і товщиною біля 0,3 метра. Камінь для них міг бути натуральним і штучним [16]. Середня частота обертання каменя 110–120 обертів за хвилину при потужності двигуна 15–20 кінських сил. Рама з жорнами прикріплювалася на 4–10 чавунних, рідше дубових колонах, які в свою чергу закріплювалися на масивній платформі. Для більшої міцності через колони пропускали залізні стержні і стягували гайками раму і платформу [17].

Робота на паровому млині здійснюється наступним чином. Зерно підвозилося до млина і піднімалося в мішках на верхній (другий чи третій) поверх млина за допомогою лебідки, для чого у стелі між поверхами був спеціальний отвір. Зерно поступало в ківш, звідки через воронку сипалося на жорна. В удосконалених млинах зерно перш ніж потрапити для перемелювання піддавалося очищенню через зерноочисні машини. Далі зерно провіювалося за допомогою вентиляторів і просіювалося. Пізніше по елеватору зерно надходило у “закрома” для очищеного зерна, звідки по потребі поступало на жорна [18]. Після перемолу борошно знову потрапляло на елеватор і транспортувалося на другий поверх млина на петлювальні бурати. Тут борошно просіювалося, великі часточки потрапляли в окремі ящики і звідси надходили на жорна для повторного розмелювання. Один петлювальний снаряд міг сортувати продукти перемолу лише після 1–2 жорнових поставів. Тому кількість буратів для просіювання визначалася кількістю поставів. Поблизу бурата, зазвичай, розміщували ящик на випадок псування борошна чи зупинки петлювального снаряду. В такому випадку розмелювання могло відбуватися безперебійно. Із бурата просіяне борошно надходило у спеціальну камеру для охолодження, а потім по трубах насипалося в мішки [19].

Парове борошномельне виробництво було новим і надзвичайно складним явищем як за обладнанням і технологічним процесом, так і за способом організації, тому воно не могло цілком налагодитися з перших кроків і його організатори зазнавали значних труднощів навіть при облаштуванні підприємств порівняно невеликих розмірів. На перших порах організація нових закладів часто потребувала технічних знань іноземних спеціалістів. Так, у 1838 р. за наказом міністерства фінансів була перекладена і опублікована праця Ганцеля і Вульфа “Про облаштування американських млинів” (так називали парові млини, в яких помол здійснювався не на жорнах, а на вальцьових станках) [20]. Досягнення Заходу використовувалися як засіб для підняття рівня розвитку власної науки і техніки. Особливо це стосувалося технічного обладнання. Іноземні машини ввозилися для зразка, щоб вітчизняні виробники самі могли виготовити їх. Пройшов тривалий час доки парова млинова техніка була освоєна вітчизняними спеціалістами, а її виробництво налагоджене на місцевих підприємствах. На практиці даний процес виявився тривалішим, ніж очікувалося. Пояснювалося це тим, що у галузі не було серцевини – млинарського машинобудування. Тому, з’явившись ще наприкінці 40-х рр. XIX ст., парове млинарство аж до кінця 80-х розвивалося повільно. Поворотним моментом в історії машинобудування став початок 90-х років, коли швидкими темпами почала розвиватись металургія. Згодом, виготовленням деталей та устаткуванням до млинів почали займатися заводи в Харкові, Кременчузі, Києві, Одесі [21]. Так, у Києві наприкінці століття діяло 6 більш-менш значних фірм по виготовленню різноманітного устаткування для традиційних і парових млинів. На одному такому підприємстві працювало 10–20 робітників і за рік воно виготовляло до 50 одиниць різних машин. Однією з найбільш помітних на ринку була фабрика млинарських машин

Р. Я. Дохмана, заснована в 1892 р. у Києві. Також славилися завод Гретера і Кривенка у Києві та завод млинарських машин Сосновського у м. Звенигородці Київської губернії [22]. На той період в Російській імперії була тільки одна школа, яка навчала борошномельної справи і знаходилася у Москві, згодом таких шкіл ставало дедалі більше. В Україні подібна школа була в Одесі [23].

Помітну роль у зростанні продуктивності млинів відіграло впровадження (починаючи з кінця 60-х – початку 70-х років) вальцьового помолу замість жорнового. Висока прибутковість парових вальцьових млинів приваблювала у цю галузь чимало капіталів [24]. У 80-х роках офіційні джерела вже зазначали, що переробка зерна, особливо пшениці, все більше зосереджувалася на великих підприємствах. Поруч з ними продовжували свою діяльність звичайні сільські млини, які задовольняли господарські потреби землеробів [25].

Головними центрами капіталістичного парового млинарства у 1878 р. на півдні України були: Одеса (21 паровий млин), Катеринослав (9), Херсон (4) та інші міста. Уже в 1879 р. понад половину (65 %) кількості великих млинів становили парові млини, а на початку 80-х років розвиток парового млинарства на півдні України набув ще більших масштабів [26].

Млинарство стрімко розвивалося по всій Україні. Так, на теренах Правобережної України виділялися: Біла Церква, Умань, Вінниця, Бердичів, Ковель, Рівне, Житомир, а найбільше Київ. За обсягами розмолу зерна визначне місце посідали губернії Лівобережної України (Кременчук), де вироблялося до 49 млн пудів борошна на рік. Доволі розвиненою була борошномельна промисловість у трьох південних губерніях України, де щорічно перероблялося 73 млн пудів зерна на 235 млинах I і III–V розрядів. В Одесі перероблялося близько 10,5 млн пудів тільки пшеничного зерна з виходом борошна до 8 млн пудів на рік. У Єлисаветградському повіті Херсонської губернії обсяги річного розмолу складав 6 млн пудів на рік [27].

Продуктивність як українського, так і всього імперського млинарства на початку XX ст. за даними департаменту землеробства Головного землеробського відомства, у 64 губерніях Російської імперії, розташованих в європейській частині, у 1908 р. налічувалося 2416 млинів I–V розрядів, на яких щорічно перемелювалося 653,3 млн пудів зерна, або у середньому 272 тис. пудів на один млин. Їх власники були солідними підприємцями, які закуповували великі партії зерна, переробляли його на борошно й реалізували на внутрішньому і частково на зовнішньому ринках. Нерідко борошномели були одночасно й великими землевласниками. На млинах нижче V розряду з продуктивністю близько 20 – 30 тис. пудів, переробки зерна яких налічувалося більше 140 тис., перемелювалося понад 1286 млн пудів хліба. Окрім того, діяло близько 33 тис. млинів, які обкладалися промисловим податком і десятки тисяч вітряків для обслуговування потреб місцевого населення. На них перероблялося близько 75 % житнього й 25 % пшеничного борошна. Водночас слід відзначити, що борошномельна промисловість України характеризувалася витонченістю і різноманітністю виробних продуктів, усіляко уникала шаблонності за умов масового виробництва. На більшості млинів, оснащених досконалою технікою, вироблялося пшеничне борошно семи, восьми, а то й десяти сортів [28].

В цілому борошномельна промисловість у другій половині XIX ст. зазнала серйозних змін. Якщо у 1845 р. в європейській частині Російської імперії існувало тільки три парових млини, то у 1865 р. їх було вже 20, у 1875 – 58, а в 1885 – 141. На початок XX ст. в імперії нараховувалося 33343 борошномельних підприємства, з яких на Україну припадало 6151 (18,4 %). В 1900 р. на Україні було 363 мукомельні підприємства, на яких було зайнято 7744 робітники [29]. Найбільше ринкових мукомельних підприємств в Україні було у Катеринославській (62), Полтавській (40), Таврійській (43), Херсонській (47), Київській (58) і Подільській (60) губерніях.

Таким чином, за досить невеликий проміжок часу, розвиток борошномельної промисловості в Україні, а також в Російській губернії, сформувався у велику ринкову промисловість і продовжував набирати масштабів. З розвитком технічного прогресу розпочалися корінні перетворення, які змінили застаріле натурально-господарське

спрямування традиційного млинарського промислу. Проте тогочасні конструкції та устаткування мали ряд недоліків та частково залежали у своїй модернізації від закордонного впливу, але борошномельне виробництво продовжувало утверджуватися та завойовувати ринок збуту продукції.

Список використаних джерел

1. Мельник Л. Г. Технічний переворот на Україні у XIX ст. / Л. Г. Мельник. – К.: В-во Київського університету, 1972. – 240 с.
2. Нестеренко О. О. Розвиток капіталістичної промисловості і формування пролетаріату на Україні в кінці XIX і на початку XX ст. / О. О. Нестеренко. – К.: Держполітвидав УРСР, 1952. – 180 с.
3. Лазанська Т. Історія підприємництва в Україні (на матеріалах торгово-промислової статистики XIX ст.) / Лазанська Т. – К.: Інститут історії України НАН України, 1999. – 282 с.
4. Мельник Л. Г. Технічний переворот на Україні у XIX ст. / Л. Г. Мельник. – К.: В-во Київського університету, 1972. – С. 75.
5. Там само. – С. 96–97.
6. Бутковский В. А., Мельников Е. М. Технология мукомольного, крупяного и комбикормового производства (с основами экологии) / В. А. Бутковский, Е. М. Мельников. – М.: Агропромиздат, 1989. – С. 4.
7. Цапенко М. По равнинам Десны и Сейма / М. Цапенко. – М.: Искусство, 1970. – С. 73.
8. Ганницький С. Типологія млинів на українських землях XIX – на початку XX ст. С. Ганницький // Український млинологічний журнал. – 2011. – Вип. 1. – С. 131.
9. Будзан А. Ф. Господарсько-промислове виробництва / А. Ф. Будзан // Бойківщина. – 1983. – С. 128–129.
10. Гошко Ю. Г. Промислове будівництво / Ю. Г. Гошко // Народна архітектура українських Карпат XV–XX ст. – К., 1977. – С. 179.
11. Таранушенко С. А. Вітряки / С. А. Таранушенко // Народна творчість та етнографія. – 1958. – № 1. – С. 81.
12. Ганницький С. Типологія млинів на українських землях XIX – на початку XX ст. С. Ганницький // Український млинологічний журнал. – 2011. – Вип. 1. – С. 132.
13. Лазанська Т. Історія підприємництва в Україні (на матеріалах торгово-промислової статистики XIX ст.) / Лазанська Т. – К.: Інститут історії України НАН України, 1999. – С. 52.
14. Гульдман В. К. Подольская губерния. Опыт географическо-статистического описания / Гульдман В. К. – Каменец-Подольский, 1889. – С. 171–172.
15. Мельник Л. Г. Технічний переворот на Україні у XIX ст. / Л. Г. Мельник. – К.: В-во Київського університету, 1972. – С. 97–98.
16. Пономарев Н. А. Руководство по изготовлению жерновов из естественных камней / Н. А. Пономарев. – М., 1943 – С. 4.
17. Жам О. Технічний стан парових борошномельних млинів Правобережної України другої половини XIX ст. / Жам О. // Український млинологічний журнал. – 2011. – Вип. 1. – С. 114–115.
18. Брокгауз Ф. А., Ефрон И. А. Энциклопедический словарь (1890–1916 гг.) / Ф. А. Брокгауз, И. А. Ефрон. – Т. 20 – СПб., 1897. – С. 170.
19. Жам О. Технічний стан парових борошномельних млинів Правобережної України другої половини XIX ст. / Жам О. // Український млинологічний журнал. – 2011. – Вип. 1. – С. 114–115.
20. Фабрично-заводская промышленность и торговля России. – СПб., 1896. – С. 155.
21. Соколов А. Я. Технологическое оборудование предприятий по хранению и переработки зерна / А. Я. Соколов, 1975. – С. 6.
22. Жам О. Становлення і розвитку парового борошномельного млинарства на Правобережній Україні у другій половині XIX ст. / О. Жам // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. – 2000. – Вип. 51. – С. 41.
23. Брокгауз Ф. А., Ефрон И. А. Энциклопедический словарь (1890–1916 гг.) / Ф. А. Брокгауз, И. А. Ефрон. – Т. 20 – СПб., 1897. – С. 173.
24. Мельник Л. Г. Технічний переворот на Україні у XIX ст. / Л. Г. Мельник. – К.: В-во Київського університету, 1972. – С. 98.
25. Лазанська Т. Історія підприємництва в Україні (на матеріалах торгово-промислової статистики XIX ст.) / Лазанська Т. – К.: Інститут історії України НАН України, 1999. – С. 52–53.
26. Москалюк М. М. Розвиток переробної промисловості у Наддніпрянській Україні в другій половині XIX – на початку XX століття / М. М. Москалюк. – Рада, 2009. – С. 92.
27. Реєнт О. П. Хлібні ресурси України в добу капіталістичного розвитку (1861–1917 рр.) / О. П. Реєнт // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – 2010. – Вип. 17. – С. 23.
28. Там само. – С. 27.
29. Нестеренко О. О. Розвиток капіталістичної промисловості і формування пролетаріату на Україні в кінці XIX і на початку XX ст. / О. О. Нестеренко. – К.: Держполітвидав УРСР, 1952. – С. 53.

Андрей Лень

РАЗВИТИЕ ТЕХНИЧЕСКОГО ПРОГРЕССА В МУКОМОЛЬНОЙ ПРОМЫШЛЕННОСТИ В УКРАИНЕ ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ XIX – В НАЧАЛЕ XX ВВ.

Статья посвящена исследованию технических особенностей развития мукомольной промышленности в Украине во второй половине XIX – начале XX вв. и ряда других вопросов изучаемой темы.

Ключевые слова: Украина, губерния, промышленность, технический прогресс, мукомольное производство, мельница.

Andriy Len

TECHNOLOGICAL DEVELOPMENT IN THE MILLING INDUSTRY IN UKRAINE IN THE SECOND HALF OF XIX – EARLY XX CENTURY

Article is devoted to technical features of the milling industry in Ukraine in the second half of XIX – early XX century and other issues of the researched topic.

Key words: Ukraine, province, industry, technical progress, flour production, mill.

УДК 94 (477)

Лілія Романишин

МІЖНАРОДНА ДІЯЛЬНІСТЬ УКРАЇНСЬКИХ ЖІНОЧИХ ОРГАНІЗАЦІЙ (XX – ПОЧАТОК XXI СТ.)

У статті авторка аналізує міжнародну діяльність українських жіночих організацій та шляхи її подальшого розвитку.

Ключові слова: український жіночий рух, Союз українок, Жіноча громада, Всеукраїнське жіноче товариство імені Олени Теліги, ґендерні питання, Всеукраїнське жіноче народно-демократичне об'єднання "Дія".

Міжнародний рух жінок спрямований на поліпшення свого становища в суспільстві, активізувався на початку XX століття. Відтоді права жінок визнані у багатьох країнах світу. Вперше в історії жіноче питання стало пріоритетним на державному рівні.

До 1925 року український жіночий рух був активним учасником міжнародного жіночого руху. Після втрати державної незалежності у 1925 році Україна була позбавлена можливості контактувати з фемінними об'єднаннями світової спільноти [1].

Після проголошення України незалежною державою помічаємо активізацію багатьох суспільних процесів, одним із яких був жіночий рух. Відтепер учасниці цього угруповання безперешкодно могли брати участь у роботі міжнародних з'їздів, форумів і нарад.

Загалом в Україні діє понад 45 всеукраїнських і міжнародних жіночих громадських організацій і політичних об'єднань, а також більше ніж 1,5 тис. місцевих громадських організацій, що об'єднують жінок. Водночас мережа партнерських громадських об'єднань Міністерства України у справах сім'ї, молоді та спорту налічує 23 організації, які охоплюють своєю діяльністю більшість регіонів України. Представниці неурядових жіночих організацій беруть активну участь у формуванні державної політики щодо сім'ї, дітей, молоді, а також політики рівних прав і можливостей жінок та чоловіків. Учасниці жіночого руху входять до складу експертних груп з проблем протидії торгівлі людьми, ґендерних питань і проблем сім'ї. Пропозиції неурядових жіночих організацій враховуються при формуванні державних програм та національних планів дій. Спільно з жіночими організаціями проводяться всеукраїнські заходи та масові акції, вирішуються найгостріші соціальні проблеми [2].

Однак лише декларування боротьби з дискримінацією недостатньо. Необхідна активна громадянська позиція жінок у боротьбі за свої права та свободи. Процес оформлення незалежних громадських організацій жіноцтва України відбувався, як правило, на початку 90-х років XX століття. У результаті своєї діяльності українське жіноцтво оцінило роль ефективних міжнародних контактів. Перші спроби входження у світовий простір були пов'язані з діяльністю Міжнародних жіночих організацій України, які через свої філіали встановлювали контакти з жіночими організаціями різних країн. Однією з перших фемінних організацій, що налагодила міжнародні зв'язки, став Союз українок – єдина жіноча організація, котра мала своє представництво в керівництві Української всесвітньої координаційної ради і була її колективним членом. Зазначимо, що у 1992 році Союз українок увійшов до Міжнародного альянсу жіночих організацій і постійно підтримував з ними контакти. Доволі плідною стала співпраця Союзу українок з жіночими організаціями світу. Союзнянки підтримують тісні дружні зв'язки з Союзом українок Америки, Франції, Асоціацією "Ельзас – Чорнобиль", що у Страсбурзі. Досить часто відбуваються ділові та особисті зустрічі, наради, спільні конференції. Союз українок також підтримує зв'язки з українськими громадами країн колишнього Радянського Союзу, а саме із Союзом українок Башкортостану, українками Грузії, Воркути, Зеленого Клину, Естонії. Налагоджені

партнерські стосунки у союзнок із жіночими громадами Польщі та Об'єднанням українських жінок в Німеччині [3, с. 134–136].

У грудні 1992 року на установчому з'їзді було відновлено діяльність Жіночої громади, а у лютому 1993 року організація зареєстрована Міністерством юстиції України. Зазначимо, що Жіноча громада має статус міжнародної організації, а її осередки діють у Франції, Чехії та Росії. Діяльність Жіночої громади носить здебільшого політичний характер, оскільки велика увага в її роботі приділяється проблемам участі жінок в органах влади та управління; вихованню та підтримці жінок-лідерів, керівників різних рівнів як у політичній, так і в соціально-економічній сферах; активній участі жінок у передвиборчих кампаніях; внесенню пропозицій до роботи державних структур та ін. Для глибшого розуміння і формування у жінок навичок політичної діяльності організація проводить семінари та навчальні курси з цих питань, наприклад, семінар “Створення політичного іміджу жінки-лідера” (за підтримки посольства Канади в Україні), “Практичні політичні навички жінок” (за допомогою Британського інформаційного центру), “Механізми забезпечення рівноправності жінок та чоловіків в Україні” (разом з Радою Європи) та ін. Щоб інформувати суспільство про роботу організації, а також щоб донести до народу розуміння феміністичної теорії, Жіноча громада запровадила видавництво журналу “П'ята пора” [4, с. 54].

Всеукраїнське жіноче товариство імені Олени Теліги має на меті продовження прогресивних традицій українського організованого жіночого руху, спрямованого на утвердження в суспільстві демократичних ідеалів, національної свідомості шляхом запровадження принципів паритетної демократії, гендерної справедливості, здобуття жінками фактичної рівноправності, ліквідації всіх форм дискримінації щодо жінок і досягнення ними рівних можливостей для самореалізації в суспільстві. Представниці товариства беруть участь у всіх найважливіших нарадах, конференціях і зібраннях. Товариство активно співпрацює зі спорідненими організаціями – Українським золотим хрестом (США), Товариством українських жінок імені Ольги Басараб (Канада), Товариством українських жінок імені Олени Теліги у Великій Британії, суспільною службою українців в Канаді. Завдяки міжнародному співробітництву було проведено акції – “Дитячі оселі” для дітей, дитячий конкурс малюнків пам'яті Стефанії Пирожак з виставками у Києві й Львові (Суспільна служба українців Канади, філія Гамільтон), Всеукраїнські конкурси на кращі виконання творів Олени Теліги. Також у рамках співпраці було впроваджено Міжнародну літературно-мистецьку премію імені Олени Теліги, першими лауреатами якої стали Ліна Костенко і Михайлина Коцюбинська. Товариство українських жінок імені Олени Теліги брало участь у підготовці Звітної доповіді України для ООН (1995), є організатором кількох міжнародних і всеукраїнських конференцій, зокрема, “Від емансипації – до фемінізму” (1994), “Громадянське та духовне покликання жінки” (1997), “Жіночий рух в Україні та процеси державотворення” (2000), “Європейський союз і НАТО – випробування для України” (2001) [5, с. 142–146].

Всеукраїнське жіноче народно-демократичне об'єднання “Дія” від початку свого заснування розпочало активну громадсько-політичну діяльність. Ця організація ініціювала безліч просвітницьких та благодійних проектів, які втілюються в життя за підтримки споріднених жіночих організацій світу. У лютому 2001 року група “Дії” спільно з Інститутом законодавчої ініціативи імені Ярослава Мудрого при Верховній Раді представила власний альтернативний проект “Про забезпечення рівності прав жінок і чоловіків”. Багатоаспектна робота “Дії” в багатьох сферах життя українського суспільства здобула міжнародне визнання. 4 травня 2001 р. Комітет взаємодії недержавних організацій з ООН надав ВЖНДО “Дія” спеціальний консультативний статус при Економічній і соціальній раді ООН. Діянки отримали можливість стати безпосередніми учасниками процесу розробки міжнародних проектів ООН, котрі стосуються гендерної рівності, а також прав людини і дитини.

Українсько-канадський проект “Розвиток громадського та політичного лідерства жінок”, що здійснювався “Дією” за підтримки Канадського бюро міжнародної освіти, був розроблений для того, щоб надати жінкам-лідерам з України можливість вивчити підходи до

питань гендерної рівноправності та на підтримку процесу жіночої рівноправності в Україні. Основним завданням цієї роботи є підтримка успішної громадської та політичної діяльності жінок, можливості участі їх у політичному житті українського суспільства та збільшення кількості жінок на всіх рівнях державного управління. Проект складався з двох етапів. Перший – проведення круглого столу в Києві на тему: “Гендерні питання і політичне представництво жінок в Україні” (липень 2001). Другий – поїздка до Канади групи українських жінок (жовтень 2001), де делегатки взяли участь у засіданні круглого столу спільно з экс-заступником міністра оборони Канади Мері Коллінз та членом Парламентського центру Канади Стюардом Гуддінгсом. У процесі проведення цього заходу обговорено проблеми політичного представництва жінок в Україні, учасниці ознайомились з канадськими підходами до їх вирішення, окреслили програму навчання українських жінок у Канаді. Під час поїздки до Канади було простежено механізми гендерного аналізу законодавства, вивчено основні напрямки державної політики щодо забезпечення рівноправності жінок і чоловіків. Після повернення на батьківщину члени делегації висловили думку про необхідність розширення представництва жінок у політичному житті та органах влади: від парламенту й до сільської ради, про залучення українок до громадського життя та про заохочення більш прогресивних поглядів суспільства на роль і місце жінки в Україні [5, с. 154–157].

Варто зазначити, що важливим кроком у діяльності українського жіночого руху стало створення Національної ради жінок України (НРЖУ), метою діяльності якої є консолідація зусиль жіночих громадських організацій, спрямованих на поліпшення становища жінок у державі, підвищення їхньої ролі й соціального статусу в суспільстві, задоволення та захист спільних інтересів жіночих громадських організацій. До складу Національної ради входить 17 жіночих організацій. Одним зі статутних завдань ради є участь у міжнародному жіночому русі. Так, Ірина Голубева як голова Національної ради взяла участь у 23 Спеціальній сесії Генеральної асамблеї ООН “Жінки в 2000 році: рівність між чоловіками і жінками, розвиток та мир в ХХІ столітті”, котра відбулася в Нью-Йорку. Крім того активістки НРЖУ брали участь у Форумі жінок країн ГУУАМ у Баку (2001), Європейській конференції Світової федерації українських жіночих організацій (далі СФУЖО). Зауважимо, що у процесі розвитку міжнародних контактів та співпраці було те, що у 2000 році в Гельсінкі на ХХІХ Генеральній асамблеї Міжнародної ради жінок (далі МРЖ) НРЖУ прийняли до складу МРЖ [6].

У 2003 р. 30-а Генеральна асамблея Міжнародної ради жінок, що проходила у м. Перт (Австралія) визначила Україну – країною проведення наступної 31-ї Генеральної асамблеї, що стало великим досягненням українського жіночого руху та України загалом. Цей вагомий в історії українського жіночого руху захід відбувся 5–10 вересня 2006 р. в Києві. Генеральна асамблея Міжнародної ради жінок сприяла презентації України міжнародній спільноті як європейської країни з високим культурним, освітнім, науковим, технічним, творчим та інтелектуальним потенціалом; обміну досвідом роботи; поглибленню співпраці та консолідації жіночого руху [7].

Слід підкреслити, що неабияку роль у відродженні та діяльності жіночого руху України, а також у налагодженні та формуванні міжнародних контактів стала співпраця з українськими об'єднаннями діаспори – Світовою федерацією українських жіночих організацій (СФУЖО), Союзом українок Америки, Товариством українських жінок імені Ольги Басараб (Канада), Товариством українських жінок імені Олени Теліги (Велика Британія), Українським золотим хрестом (США), Суспільною службою українців (Канада) та багатьма іншими. Проведення спільних акцій, взаємовідвідування делегацій сприяли трансформації світобачення українських жінок. Результатом цієї співпраці стало створення “Інформаційного центру українських організацій” при Києво-Могилянській Академії – консолідуючого поля для жіночих організацій України й діаспори. В його рамках проводяться семінари, конференції, круглі столи, на яких обговорюються питання, важливі як для жіноцтва України, так і для світової спільноти.

За підтримки Української всесвітньої координаційної ради (далі УВКР) 11 грудня 2002 р. у Виставковій залі Національної бібліотеки України відбувся круглий стіл на тему “Проблеми співробітництва жіночих організацій в Україні”. У роботі круглого столу взяли участь представники Верховної Ради України, апарату Президента України та провідних фемінних організацій нашої держави та діаспори США і Канади. На порядок денний круглого столу було винесено такі питання: сучасний стан українського жіночого руху; визначення основних проблем співробітництва жіночих організацій; основні напрями консолідації жіночих організацій в Україні; роль УВКР у розв’язанні проблем співробітництва жіночих організацій [8].

15 квітня 2004 в Києві відбувся круглий стіл “Гендерні квоти у виборчому процесі” за участю Галини Сенік – експерта Проекту АМР США “Сприяння організації виборів в Україні”. У цьому заході взяли участь Оксана Грязнова (Президент Фондації “Відкрите суспільство”), Тамара Прошкуратова (народний депутат України, член фракції СДПУ (о), член Комітету ВРУ з питань науки та освіти), Лілія Григорович (народний депутат України, член фракції “Наша Україна”), А. Супруненко (політолог), Марина Ставнійчук (член Центральної Виборчої Комісії), Галина Федорченко (заступник голови Молодіжної партії), Марія Бондаренко (член політради Партії Зелених), Дарина Скалацька (експерт Фондації “Відкрите суспільство”), Тамара Мельник (кандидат юридичних наук, радник Міністерства з питань сім’ї, дитини та молоді) та Тетяна Мокріді (керівник прес-служби Блоку Віктора Ющенка “Наша Україна”), на якому обговорювалося питання участі жінок у виборчому процесі [9].

16 листопада 2006 р. в Ресурсному центрі для випускників відбувся круглий стіл із Заїдою Аргуедас, членом Ліги жінок-виборців США, яка прибула в Україну на запрошення посольства США в Україні. У роботі круглого столу взяли участь 20 учасників, 6 з яких є випускниками різних програм обмінів, що фінансуються Департаментом США. Український жіночий рух було представлено такими організаціями, як “Український жіночий фонд” (представник – виконавчий директор Наталія Кравченко), Міжнародна організація “Школа рівних можливостей” (представник Ольга Юрчаківська), громадська організація “Надія” (представник Тетяна Андросенко), Програма ПРООН “Сприяння гендерної рівності” (представник Тамара Мельник). Також у роботі круглого столу взяли участь викладачі Києво-Могилянської академії та Національного університету ім. Т. Г. Шевченка. Основні питання, що обговорювалися під час зустрічі, це: розвиток гендерної політики в Україні та США, виокремлення характеристик жінки-лідера, участь молодих жінок у виборчому процесі тощо [10].

Вагомий вклад у розвиток українського жіночого руху на міжнародному рівні зробив Союз федерацій українських жіночих організацій (СФУЖО). Щороку відбуваються річні наради членів цієї організації щодо розгляду питань підвищення ролі жінок у суспільстві та вирішення їхніх проблем. У проведенні цих заходів беруть участь українські жіночі організації – членкині та гості СФУЖО – з Америки, Канади, Бельгії, Німеччини, Великої Британії, Франції, Австралії, Польщі, Естонії, Литви, Скандинавії, Швеції. У квітні 2005 року в Торонто за підтримки СФУЖО та його прихильників відзначалася 120-а річниця Українського жіночого руху. Об’єднання українських жіночих організацій визначає мету своєї діяльності досить масштабно: консолідація світового українства; збереження національної ідентичності, культури; підтримка українців, що перебувають в складних умовах за межами Батьківщини; налагодження співпраці організацій з державною владою в країнах, де вони діють. Як зазначила голова СФУЖО Марія Шкамбара, Союз заявив про себе та про український жіночий рух усьому світу. СФУЖО створив широкий простір для співпраці багатьох жіночих організацій в Україні. Конференції, які проходили під керівництвом представниць СФУЖО, звернули увагу громадськості на роль жінки, реальний економічний стан жінок у всьому світі, сучасні проблеми взаємодії розвитку світових технологій та українського жіноцтва. На сторінках квартальника “Україна в світі”, що виходить за підтримки СФУЖО, висвітлюється цілий ряд актуальних проблем українського

жіноцтва, світового українства в цілому. Потужною є діяльність світових жіночих організацій у напрямку вирішення проблем торгівлі людьми, яка виявляє свою гостроту на сучасному етапі розвитку світового співтовариства. На щорічних нарадах управи СФУЖО представниці українських жіночих організацій заявили про свою готовність до співпраці з урядом України та інших країн світу на шляху консолідації та взаємодопомоги [11].

15–17 серпня 2007 р. відбувся IX Конгрес світової федерації українських жіночих організацій у Будинку вчених. До Києва з'їхались представниці з 12 країн світу, а саме: Америки (Союз українок Америки, Об'єднання жінок оборони чотирьох свобод України); Канади (Ліга українських католицьких жінок Канади, Організація українок Канади імені Ольги Басараб, Ліга українок Канади); Великої Британії (Організація українських жінок у Великій Британії, Товариство українських жінок імені Олени Теліги), а також учасниці Організації українських жінок у Німеччині, Організації українських жінок Бразилії, Союзу українок Австралії, Об'єднання жінок “Просвіти” Аргентини, Союзу українок Польщі, Об'єднання українок Польщі, Об'єднання українок Чехії, Союзу українок Естонії, Союзу українок Литви, Асоціації українських жінок Італії, а також нової організації в рядах СФУЖО – Національної асоціації українських жінок Іспанії. Учасники звітували про проведену протягом року роботу, обговорювали шляхи розвитку культурно-освітніх та релігійних цінностей молоді та способи залучення її до активної громадської та політичної діяльності. Загалом Конгрес проходив під гаслом “Національно свідомо молодь – майбутнє України!” [12].

Не менш важливе місце для налагодження жіночими організаціями України міжнародних зв'язків займає Союз українок Америки (СУА), який об'єднує жінок українського походження, незважаючи на їх віровизнання та партійну приналежність. СУА підтримує принципи прав людини та діє переважно в культурно-освітній, виховній й гуманітарній галузях. СУА входить до складу Світового конгресу українців, Української всесвітньої координаційної ради, Світової федерації українських жіночих організацій, Національної ради жінок США, через яку має доступ до Міжнародної ради жінок і Міжнародної генеральної федерації жіночих клубів, має зв'язки у Вашингтоні, бере участь у брифінгах в державному департаменті, українському посольстві, постійному представництві до ООН та Консульстві в Нью-Йорку [13].

Для утвердження принципів гендерної рівності важливу роль відіграє співпраця з жіночими організаціями країн колишнього Радянського Союзу, передусім з російськими жіночими організаціями.

Останні роки активізувалися контакти, обмін досвідом, проведення спільних акцій та конференцій між жіночими організаціями України та країн Центральної та Східної Європи. Так, наприклад, 14–18 жовтня 2007 р. в Києві відбувся саміт Всесвітнього партнерства “Живі голоси” жінок-лідерів з країн Центральної та Східної Європи, ключовими питаннями якого стали цінності гендерної рівності між чоловіками та жінками, міжнародне співробітництво жінок і розвиток жіночого руху. Під час роботи саміту працювали такі секції, як: “Впровадження та забезпечення виконання законів, які захищають та пропагують захист прав людини”, “Міжвідомче співробітництво з метою боротьби з торгівлею людьми: Україна як конкретний приклад”, “Розвиток підприємництва”, “Насильство в Євразії”, “Жінки в уряді” та “Покращення захисту прав людини шляхом наукової роботи та інших ефективних практик”. Отже, в рамках цієї зустрічі обговорювались важливі питання, які стосуються проблем сучасного світу.

Варто зазначити, що із розвитком міжнародних контактів та виходом у світовий простір український жіночий рух піднявся на новий щабель свого розвитку. Однак, це не остання грань діяльності українського жіноцтва. Для здобуття відповідного місця у суспільстві, певної ваги у політичному, економічному, соціальному, історичному і культурному розвитку України, а також задля створення правових та суспільно-економічних умов для поліпшення свого становища, розкриття інтелектуальних, духовних і творчих можливостей та реалізації Конвенції ООН “Про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок” потрібно затратити

ще багато зусиль й провести неабияку роботу. Громадські жіночі організації України вже зараз у міру своїх можливостей займаються вирішенням питань гендерної рівності, створення умов для якнайповнішої реалізації творчого потенціалу і творчих здібностей особистості. Та практика показує, що прийнятий Закон “Про гендерну рівність” сьогодні не діє і немає конкретних шляхів реалізації його основних положень. Тому у Верховній Раді представництво жінок не виходить за межі 5%. На ленінське гасло “Кожна куховарка повинна навчитися управляти державою” українські чоловіки майже одноголосно відповідають “Ні!”, забуваючи про те, що лише гармонійне поєднання в політиці двох світових начал (чоловічого і жіночого) здатне продукувати ефективну співпрацю. Напевно, саме з цієї причини в українській політиці ресурс жіночих організацій практично повністю ігнорується.

Отже, міжнародна співпраця українських жіночих організацій сприяє вдосконаленню якості роботи цієї політичної течії. Вивчення та аналіз досвіду впровадження в різні сфери суспільного життя ідей, спродукованих жіноцтвом країн Європи, Америки та Канади, дасть можливість розробити систему пріоритетних напрямків діяльності фемінних організацій України, а це, у свою чергу, сприятиме демократизації нашого суспільства й визнанню України на міжнародній політичній арені.

Список використаних джерел

1. *Укрінформ*: інформація дня. Фінляндія. <<http://www.news2.ukrinform.com:8101/States/Finl/ukrinf.html>>.
2. *Міністерство* України у справах сім'ї, молоді та спорту. Співпраця з недержавними жіночими організаціями та міжнародними організаціями. Жіночий громадський рух в Україні. <<http://www.kmu.gov.ua/sport/control/uk/publish/article;jsessionid=AD99D89AD04AB9EBF2C6...>>.
3. *Пашко А.* Союз українок України в процесах державотворення / Алена Пашко / Жінка в Україні. – К., 2001. – Т. 23. – 645 с.
4. *Грабовська І.* Проблеми і перспективи жінки в сучасній українській політиці / І. Грабовська // Сучасність – 2001. – № 6. – С. 54.
5. *Новітня історія України: Портрети сучасниць.* – К., 1993. – 167 с.
6. *На жінках* тримається світ / Розмова з Іриною Голубевою, головою Національної ради жінок України. <http://nslowo.free.ngo.pl/krynycia/na_zhinkah_svit.htm>.
7. *НТУУ “КПІ”* / Щотижнева газета Національного технічного університету України “КПІ” Київський політехнік / № 27, 2006 / Міжнародний жіночий форум. <http://www.ntu-kpi.kiev.ua/newspaper/article_627-2.html>.
8. *Українська* Всесвітня Координаційна Рада / Вісник УВКР. <<http://www.uvkr.com.ua/ua/visnyk2003/july-august2003/ks-st2.html>>.
9. *Інститут демократичного суспільства* / Новини / Всеукраїнська Літня школа “Жіночий активізм: стратегії впливу”. <http://www.ids.org.ua/ukr/news/text_news.php?id=2271>.
10. *Ресурсний Центр для випускників (ARC) Київ, Україна* / Інформаційний бюлетень Ресурсного Центру для випускників, листопад 2006. <<http://www.alumnicecenter.kiev.ua>>.
11. *Кобза* /Українці Росії/Українське жіноцтво об'єднується заради майбутнього. <<http://kobza.com.ua/content/view/1101/57/>>.
12. *IX Конгрес* Світової Федерації Українських Жіночих Організацій / Жіноцтво / Гомін України / September 26, 2007. <http://www.homin.ca/news_view.php?category=women&news=2261&lang=ua>.
13. *Українське* життя в Севастополі. Бібліотека ім. Марії Фішер-Слиж / Луговий О. Визначне жіноцтво України. Українське жіноцтво на Американському континенті та його діяльність. <http://ukrlife.org/main/evshan/women_uausa.html>.

Лілія Романишин

МЕЖДУНАРОДНАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ УКРАИНСКИХ ЖЕНСКИХ ОРГАНИЗАЦИЙ (XX – НАЧАЛО XXI В.)

В статье автор анализирует международную деятельность украинских женских организаций и пути её последующего развития.

Ключевые слова: украинское женское движение, Союз украинок, Женское общество, Всеукраинское женское общество имени Елены Телиги, гендерный вопрос, Всеукраинское женское народно-демократическое объединение “Дия”.

Lilya Romanyshyn

INTERNATIONAL ACTIVITY OF UKRAINIAN WOMANISH ORGANIZATIONS (XX – BEGINNING XXI C.)

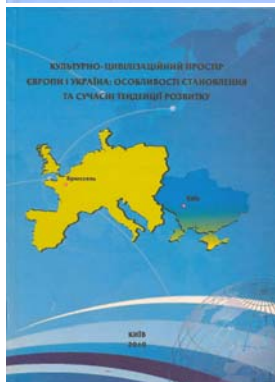
In the article an author analyses international activity of Ukrainian womanish organizations and ways of it subsequent development.

Key words: Ukrainian womanish motion, Union of Ukrainians, Womanish society, Allukrainian womanish society of the name of Olena Teligi, gender is a question, Allukrainian womanish people's democratic association “Action”.

РЕЦЕНЗІЇ ТА ОГЛЯДИ

УКРАЇНА ТА ЇЇ ЄВРОПЕЙСЬКИЙ КОНТЕКСТ:
ІСТОРІЯ І СУЧАСНІСТЬ

Історична практика зарубіжних країн упродовж віків переконливо засвідчила глибокий та всебічний вплив міжнародних змін на становлення й розвиток національної державності суспільно-політичного розвитку кожної окремої держави з напрямком світової цивілізації. Тож закономірно, українська і зарубіжна історична наука проявляє значний інтерес до проблем взаємодії внутрішнього стану державних утворень та їх зовнішньої політики у континуумі світової кон'юнктури, що склалася на пізніх етапах всесвітньо-історичного процесу.

Зауважимо, що географічна наближеність до кордонів Європейського Союзу і відсутність чіткої позиції стосовно можливостей, перспектив й наслідків реалізації європейського вибору України, відсутність стратегії, що базувалась би на науковій концепції входження у міжнародну спільноту, вимагають наукового дослідження теоретико-концептуальних засад і практики здійснення зовнішніх взаємин України із зарубіжними державами. Така наукова розвідка актуальна передусім в ракурсі утвердження системи міжнародних відносин на європейському континенті у XXI ст., а також відстоювання національних інтересів та геостратегічних пріоритетів у довгостроковій перспективі. Зауважимо, що сьогодні існує чимало спроб висвітлення цього питання, передусім на популярно-публіцистичному рівні, однак відсутні серйозні аналітичні дослідження, які б ґрунтувалися на новітній методологічній основі й критеріях, сучасній джерелознавчій базі. Серед значної кількості праць українських учених, які зверталися до історії України в міжнародному контексті, виділимо фундаментальну колективну монографію науковців Інституту європейських досліджень НАН України та інших академічних інститутів, дослідних установ, викладачів вищих навчальних закладів України “Україна в Європі: контекст міжнародних відносин” за редакцією відомого українського історика, доктора історичних наук, професора А. І. Кудряченка*. Це перша комплексна наукова робота, присвячена історії міжнародних відносин України, виконана на основі цілісного опрацювання нових джерел та інтерпретаційних здобутків вітчизняної і зарубіжної наукової літератури, а також досвіду здійснення зовнішньої політики Української держави від середньовіччя до наших днів. У монографії на високому професійному рівні, як зазначається в анотації, проаналізовано актуальні проблеми міжнародних взаємин України з європейськими країнами упродовж IX–XXI століть. Авторський колектив цієї синтетичної книги здійснив

“аналіз політико-правового дискурсу генези міжнародних взаємин в Європі, дослідив роль України в системі міжнародних відносин на континенті, з’ясував регіональні інтереси та геостратегічні пріоритети незалежної України...”. Коло питань, які висвітлюють автори книжки (а це загалом понад 30 шанованих науковців) є воістину широким. У своїх розвідках вони показують сходження Української держави, попередні етапи її поступу в

* Україна в Європі: контекст міжнародних відносин /За редакцією доктора історичних наук, професора А. І. Кудряченка. – К.: Фенікс, 2011. – 632 с.

європейському контексті та подальшого розвитку в історичній перспективі. Аналіз відправних етапів державотворчого становлення уможливив бачення глибинних витоків міцних національних засад та кореспондування їх з міжнародним перебігом подій як в далекому минулому, так і в добу сучасного суверенного становлення України.

Варто зазначити, що монографія постала логічним продовженням фундаментальних напрацювань, які протягом останніх років здійснив Інститут європейських досліджень НАН України у співпраці з провідними науковцями інших інститутів НАН України, її науково-дослідних інститутів та вишів країни. Ще однією ґрунтовною спробою висвітлити місце України в континентальному просторі є колективна праця “Україна в Європі: пошуки спільного майбутнього”^{*}, що вийшла друком у 2009 році. У ній знайшли розгляд питання історичної перспективи, сучасних актуальних проблем та можливостей утвердження незалежної України у колі європейських держав. Здійснений на широкому історичному матеріалі ретроспективний аналіз існування й визнання України далекими і близькими сусідами в спільному європейському домі, становлення, трансформація і сучасний стан цих взаємин надають можливість панорамного бачення вітчизняних європерспектив та покликані сприяти формуванню концептуальних засад утвердження нашої держави на європейському континенті.

У колективній монографії “Культурно-цивілізаційний простір Європи і Україна: особливості становлення та сучасні тенденції розвитку”[†], що була опублікована в 2010 р., всебічно досліджено феномен розвитку Європи, її культурно-цивілізаційні параметри і залученість України до цих процесів, проаналізовано європейський вибір України, його цивілізаційну складову, а також розвиток держави та громадянського суспільства в континуумі спільного європейського простору.

Запропонована науковій громадськості та широкому загалу читачів України і зарубіжних країн нинішня синтетична праця “Україна в Європі: контекст міжнародних відносин” має інтердисциплінарний характер, метою якої є: дослідження на основі фактичного матеріалу, значною частиною вперше введеного в науковий обіг у світлі нових методологічних підходів, основних тенденцій й закономірностей, специфіки та особливостей історичного буття Української держави як органічної складової європейської спільноти народів, які попри всю складність загальноісторичного процесу розвивали міждержавні відносини в різних сферах суспільно-політичного життя та облаштування європейського устрою від давніх часів до наших днів. При цьому зауважимо, що упродовж тривалого часу українська історична наука була позбавлена можливостей дослідження історії України в контексті загальноєвропейського історичного процесу. Натомість, загальновідомо, що історія людської цивілізації позначена всесвітністю розвитку на всіх попередніх етапах. Такий підхід авторів рецензованого дослідження, на нашу думку, є особливо актуальним сьогодні, у намаганні України відійти від односторонньої орієнтації у політичному, економічному і культурному розвитку й відновити штучно перерваний у радянську добу зв’язок із зарубіжними країнами.

Міжнародна еволюція на теренах сучасної України проходила в різні історичні епохи, відповідно до викликів й вимог часу. Визначаючи шляхи соціально-суспільного розвитку, Україна завжди враховувала цивілізаційні європейські, відтак і світові процеси. Долучення України до системи міжнародних відносин простежуються від античних часів, у період виникнення й розвитку Київської Русі, її трансформації у складі Литовсько-Польської держави та Речі Посполитої, у час козацької державності за Богдана Хмельницького, функціонування української цивілізації у складі Російської імперії, Польщі, Австро-

^{*} Україна в Європі: пошуки спільного майбутнього / За редакцією доктора історичних наук, професора А. І. Кудряченка. – К.: Фенікс, 2009. – 544 с.

[†] Культурно-цивілізаційний простір Європи і Україна: особливості становлення та сучасні тенденції розвитку: колективна монографія / керівник авторського колективу і науковий редактор доктор історичних наук, професор А. І. Кудряченка. – К.: Університет “Україна”, 2010. – 405 с.

Угорщини, Радянського Союзу та виникнення й розвитку сучасної Української держави доби Незалежності.

У пропонованій монографії автори, з'ясовуючи складові тяглості взаємовпливів українського та європейського чинників, аналізують усталеність і наповненість зв'язків українства й інших європейських народів за часів Київської Русі, Галицько-Волинського князівства, Гетьманщини та національних формувань початку ХХ ст., що було наслідком вікопомних етапів українського державотворення. У монографії на широкому джерелознавчому матеріалі висвітлено практику здебільшого культурно-цивілізаційних впливів багатьох століть, коли право визначення рішень стосовно навіть внутрішніх аспектів буття українців зосереджувалося у Варшаві, Відні, Москві чи в столицях інших впливових держав. Сьогодні, коли Україна є незалежною державою, взаємини з Європою та світом мають широке наповнення, спираються на все зростаючу політико-правову базу міжнародних відносин.

Структурно видання складається із п'яти змістовно пов'язаних за історично-проблемним принципом між собою частин, кожна із яких вміщує кілька розділів. Частина I "Політико-правовий дискурс історії та сучасних міжнародних відносин в Європі" наповнена матеріалами А. І. Кудряченка, Р. А. Кривоноса, С. В. Юрченка, О. О. Шморгуна, Т. О. Метельової, в яких йдеться про політико-правові засади історії та сучасних взаємин між народами в Європі, розглядаються їх теоретичні й практичні пріоритети періоду Середньовіччя, особливості теорії й практики міжнародних відносин у Новий та Новітній час, міжнародні відносини та імперативи у цій площині розвитку Європи в другій половині ХХ – на початку ХХІ ст. У матеріалах першої частини монографії автори проаналізували суспільно-політичний аспект міжнародних проблем, які існували раніше й існують нині на європейському континенті, а також розкрили теоретичні й політичні засади цивілізаційної ідентичності в українському і європейському визначеннях. Дослідники цілком правильно зазначають, що європейське Середньовіччя заклало історичний фундамент в основу практично всіх сучасних європейських націй, а позбавлені державності протягом Нового й значної частини Новітнього часу, окремі європейські народи (поляки, чехи, словаки, українці, білоруси та ін.) спромоглися встояти перед остаточною асиміляцією й вже наприкінці ХХ ст. відновили свою державність (с. 40). Зміцнення державності, нарощування демократичних перетворень в Україні складають практичну площину сучасних трансформацій, що є мобілізуючим чинником для всіх патріотичних сил країни, її прихильників в Європі та світі. На думку О. О. Шморгуна, від механізмів державної консолідації, "буде залежати майбутнє не тільки України, а й Європи і всього світу" (с. 115). Т. О. Метельова наголошує, що "європейський вибір України, який у нинішніх політичних реаліях щодалі більше проблематизується, під сумнів кладуть і в Європі, апелюючи якраз не стільки до змінюваних політичних чинників євроінтеграції України, скільки до неоднозначності самоідентифікації самих українців, яка, за всієї її варіативності у часі і наявних позитивних тенденціях, залишається стабільною за ознакою просторової суперечливості" (с. 118).

У другій частині видання "Минуле України у системі міжнародних відносин на континенті в ІХ–ХІХ століттях" з'ясовано та проаналізовано визначні етапи буття України в контексті становлення й розвитку міжнародних відносин в Європі упродовж означеного періоду: визначено вплив Київської Русі на систему відносин в європейському просторі, виокремлено пріоритети зовнішніх зв'язків українських земель в період від Пізнього Середньовіччя та раннього Нового часу, утвердження нового статусу Української держави Б. Хмельницького (1648–1657 рр.), а також роль українства як складового цивілізаційного чинника в Російській імперії та в Габсбурзькій монархії (ХІХ – поч. ХХ ст.). Про Русь-Україну в системі зв'язків європейського поступу розповідає у роботі відомий український історик О. П. Моця. Зокрема автор доводить, що уже починаючи з часів формування Давньоруської держави із центром у Києві в кінці I тис. н. е., вона ніколи не перебувала в ізоляції від сусідніх її та більш віддалених народів: "про неї так чи інакше знали і чули

майже в усіх кінцях світу” (с. 130). Науковець відзначає значний поступ у вибудові міжнародних відносин за правління Ярослава Мудрого: “Русь стає справжньою європейською державою” (с. 130). Про особливості українських земель у міжнародному континуумі періоду Пізнього Середньовіччя та раннього Нового часу та його наслідки для подальшого розвитку української державницької традиції йдеться у розвідці А. Г. Бульвінського. “Припинення існування останніх українських державних утворень доби Середньовіччя – незалежного Галицько-Волинського в 1349 р. й удільного Київського князівств у 1471 р. – й остаточне опанування українськими землями Великим князівством Литовським та Коронаю Польською, а з 1569 р. – і об’єднаною Річчю Посполитою, – на його думку, – не привело до зникнення України як суб’єкта міжнародних відносин з карти Європи” (с. 142). Науковець стверджує, що в надскладних геополітичних умовах “козацька консорція Військо Запорозьке, яка репрезентувала Україну зовнішньому світу, змогла не лише набути статусу суб’єкта міжнародних відносин, а й суттєво, а інколи й вирішально, впливати на перебіг боротьби трьох цивілізаційних світів за панування у регіоні Східної Європи” (с. 159). Так, зокрема, у часі Пізнього Середньовіччя і раннього Нового часу козацька Україна відіграла вирішальну роль у зупиненні експансії московського та мусульманського цивілізаційних світів у Східній Європі (с. 158).

На особливу увагу заслуговують матеріали академіка НАН України В. А. Смолія “Утвердження міжнародного статусу Української держави за Богдана Хмельницького (1648–1657 рр.)”, у якому на основі величезного масиву історичних джерел і фактів переконливо доведено, що у здобутті козацькою Україною статусу рівноправного суб’єкта міжнародного життя провідна роль належить визначному українському державному діячеві Б. Хмельницькому, котрий сформував наріжні принципи зовнішньої політики, намагався створити ефективно діючу дипломатичну службу. Міжнародні відносини із зарубіжними країнами переважно перебували у веденні самого Б. Хмельницького. Про відмінності української цивілізаційної складової в Російській імперії та в Габсбурзькій монархії доби ХІХ – початку ХХ ст. детально розглянуто у матеріалах М. Є. Горелова. На думку автора, “Українська цивілізація витримала іспит існування в різних за своєю природою імперіях і після їх розпаду продовжила свій розвиток в нових соціально-політичних умовах” (с. 213).

У наступній, третій, частині монографії автори ретельно розглядають проблеми України у вимірах міжнародних потрясінь минулого століття. Історики компетентно визначають міжнародний контекст українського питання напередодні й в роки Першої світової війни, предметно аналізують міжнародні взаємовпливи в період української національно-визвольної революції та зовнішньополітичні орієнтації, детально описують здобутки і втрати українських державних утворень у захисті національних інтересів на міжнародній арені тієї пори (В. Ф. Солдатенко, В. М. Матвієнко, В. І. Головченко). Привертають увагу матеріали д.і.н., проф. А. І. Кудряченка “Карпатська Україна у геополітичній грі держав континенту”, де ґрунтовно проаналізовано проблеми Карпатської України, яка стала чинником геополітичної гри держав Європи напередодні Другої світової війни. Дослідження д.і.н., проф. В. І. Головченка демонструє оригінальне бачення взаємин України із європейською спільнотою після Другої світової війни “Обмеженість міжнародної правосуб’єктності УРСР у повоєнний період”. У своєму матеріалі автор відзначає відсутність у радянській Україні власної лінії міжнародної діяльності, “кричущу невідповідність між формальним зовнішньополітичним статусом України, що своєю участю в діяльності ООН дістала певне визнання світового співтовариства, та її фактичним становищем абсолютно залежної частини радянської імперії” (с. 324). Варто при цьому зауважити, що незважаючи на обмеженість з боку Кремля міжнародної правосуб’єктності УРСР у повоєнний час, її представництво у міжнародних організаціях поступово розглядалося, за участю УРСР у багатьох міжнародних організаціях були підготовлені чимало рішень, зокрема про ширше використання ядерної енергії, заборону пропаганди війни засобами масової інформації, захист культурних цінностей в разі збройного конфлікту, роль і значення регіональних та національних культур у системі світової культури та ін. Проте прискіпливий політичний

контроль Москви над міжнародною діяльністю УРСР у край стосунки з іншими, зокрема й Європейськими, країнами обмежував. Хоча за надскладних умов участь у роботі керівних органів і спеціалізованих установ ООН та в інших міжнародних організаціях давала змогу вітчизняній дипломатії інформувати світову спільноту про внутрішнє життя УРСР, долучатися до обговорення глобальних регіональних і міжнародних проблем, а часом вносити власні альтернативні пропозиції.

У рецензованій монографії ключовою є теза, що практика національного державотворення попередніх епох, особливо ХХ ст., не пройшла даремно. Здобувши у 1991 р. реальну національну державу, Україна стала на шлях суверенного розвитку і формування рівноправних відносин з європейськими державами, зрештою – з усім світом. У цьому зв'язку особливий інтерес викликають четверта частина “Незалежна Україна на шляху реалізації регіональних інтересів у Європі” та п'ята – “Геостратегічні пріоритети України у ХХІ столітті”, у яких йдеться про історичні умови виходу нашої держави на міжнародну арену як повноправного її суб'єкта та реалізації незалежною Україною своїх національних інтересів, з'ясовано динаміку міжнародного визнання й головні принципи зовнішньої політики сучасної України, її зовнішньополітичні пріоритети доби Незалежності, детально проаналізовано основні аспекти взаємин з європейськими країнами у контексті українського національного державотворення та новітнього облаштування континенту. Так, відомий український учений Л. В. Губерський у розвідці “Міжнародне визнання й головні принципи зовнішньої політики сучасної України” на високому професійному рівні характеризує особливості української зовнішньої політики, її цілі, характер, головні пріоритети, концепції зовнішньополітичної діяльності держави у континуумі загальносвітових міжнародних тенденцій. Основними завданнями зовнішньополітичної діяльності Української держави, на його думку, стали: захист національної державності, забезпечення територіальної цілісності та утвердження на міжнародній арені як самостійної незалежної держави. Перехід від багатовікового бездержавного існування до розбудови власної держави наповнив реальним змістом її зовнішньополітичну діяльність. У процесі становлення незалежної України її зовнішня політика відіграла суттєву роль в утвердженні міжнародного статусу української держави, створенні позитивного іміджу України у світі та визначенні її місця в сучасних світових процесах (с. 338).

Окремо слід згадати роботу І. Д. Дудко “Зовнішньополітичний профіль України періоду незалежності”, оскільки, як вона зазначає: “Зовнішня політика виявила себе як одна з найбільш важливих і водночас найбільш складних і суперечливих сфер діяльності державних структур незалежної України” (с. 342). Науковець слушно наголошує на тому, що важливість зовнішньої політики від початку 1990-х рр. зумовлювалась потребою входження країни як незалежного суб'єкта міжнародних відносин у світове співтовариство, а за цим забезпечення сприятливих умов для внутрішнього соціально-економічного розвитку. Останнє, зокрема, на її думку, “стало вагомим підґрунтям змінюваності позицій керівництва України щодо пріоритетів зовнішньої політики країни, уявлень щодо зовнішньополітичних шляхів реалізації національних інтересів, зміцнення безпеки країни протягом 1990-х – першої декади 2000-х рр. – від ідеї нейтралітету України на етапі суверенізації республіки до позиції багатовекторності країни протягом 1990-х рр., орієнтації на євроатлантичні інтеграційні формування із варіативністю зазначеного (від ідеї повного членства в НАТО до поглибленого співробітництва з Північноатлантичним альянсом) від початку 2000-х рр. і, нарешті, офіційного позиціонування України як позаблокової держави із збереженням євроінтеграційних орієнтирів як визначальних згідно з позицією державних структур початку 2010-х рр.” (с. 342).

У контексті реалізації регіональних інтересів України у Європі варто згадати матеріали про відносини з сусідніми державами – членами СНД і з країнами Вишеградської групи (Г. А. Максак), співпраці Києва з країнами Бенілюксу (А. І. Кудряченко), про особливості співробітництва України з державами Північної Європи (Р. А. Кривонос). Аналізуючи міжнародний контекст виходу України в якості суб'єкта міжнародних взаємин, у даній

монографії продовжили попередні дослідження зв'язків України з країнами Європи ґрунтовним викладом своїх досліджень стосовно нашої країни в регіональному вимірі. Розробка та наповнення реальним змістом відносин із безпосередніми сусідами, з найближчими регіональними європейськими об'єднаннями для Української держави є вкрай важливим завданням у зв'язку соціально-економічного та демократичного розвитку (с. 17).

У завершальній, п'ятій, частині монографії читачі мають нагоду ознайомитися з поглядами науковців щодо геостратегічних пріоритетів України у ХХІ ст. і місця нашої держави в контексті світ–системного аналізу, а також європейських і євразійських напрямках міжнародних зв'язків доби незалежної України, її ролі в європейських структурах безпеки і співробітництва. Виокремимо розділ академіка НАН України В. Г. Кременя і чл.-кор. НАПН України В. М. Ткаченка “Україна в контексті світ – системного аналізу”, в якому йдеться про історичні чинники й цінності ідеології лібералізму: проголошення державного суверенітету, перехід дієздатного та відповідального політичного класу до вільного ринку, створення нової якості влади та розбудова ефективної системи державного управління, що у підсумку забезпечувало б суспільний прогрес. “Лише на цій основі, – на їх погляд, – мислилися необхідні трансформаційні процеси для входження в сучасний глобалізований світ...” (с. 492). У розділі І. В. Богінської “Європейський і євразійський напрями міжнародних зв'язків незалежної України” стверджується, що “Порівняно стабільний розвиток незалежної України можна вважати одним з найбільших здобутків у звільненні постбіполярної Європи від розмежувальних ліній” (с. 519), а за всієї важливості євразійського напрямку пріоритетом української зовнішньої політики “була й залишається європейська інтеграція” (с. 528). У цьому ж контексті варто згадати також матеріали д.п.н., проф. провідного наукового співробітника Інституту європейських досліджень НАН України Л. Д. Чекаленко “Україна в європейських структурах безпеки і співробітництва”, І. С. Погорелової “Політика України щодо нерозповсюдження ядерної зброї”, М. А. Дмитренка “Європейська безпека та національні інтереси України”, В. В. Солошенко, Т. І. Шинкаренко “Еволюція політики Євросоюзу щодо України”. У цих розділах переконливо, на конкретних прикладах, аргументовано політику України щодо її місця в міжнародних організаціях континенту, нерозповсюдження ядерної зброї, системні підходи до проблеми європейської безпеки та захисту національних інтересів, а також подано еволюцію політики Євросоюзу щодо нашої держави, етапи підтримки євроінтеграційного курсу Києва. Науковці Я. О. Черногор та Б. І. Гуменюк аналізують здобутки та перспективи участі України у миротворчій діяльності та нові виклики й завдання національної дипломатії на сучасному етапі історичного розвитку, можливості дипломатичних представництв стосовно більш успішного позиціонування України в Європі та світі.

Новітнє дослідження авторами означеної монографії історії становлення міжнародних відносин України з європейськими країнами упродовж ІХ–ХХІ століть, визначення її ролі в сучасному європейському геополітичному просторі та регіональних інтересів й геостратегічних пріоритетів незалежної Української держави у довгостроковій перспективі створює міцну основу для реконструкції історичної пам'яті українців та творення нової європейської ідентифікації. А поєднання зусиль блискучих учених, які ґрунтовно вивчають історію України у всесвітньо-історичному контексті спричинило в цьому разі особливий ефект. Безумовно, це видання являє собою вагомий внесок у розвиток національної і зарубіжної історіографії. Можна сперечатися щодо оцінок тих чи інших фактів, але величезний масив історичного матеріалу із досліджуваної наукової проблеми дає поживу для роздумів і подальших студій. Автори монографії не обмежуються загальнотеоретичним аналізом історичного минулого європейськості України, а розглядають його особливості у сучасному облаштуванні континенту в широкому контексті світового розвитку, оскільки Русь-Україна – це своєрідний цивілізаційний усесвіт. Науковці переконливо доводять, що європейський вибір України – не стільки зовнішньополітичні завдання, скільки європейськості внутрішніх трансформацій. У пропонованій монографії автори слушно стверджують, що, вийшовши з тривалого спільного радянського минулого, Україна, на

відміну від багатьох пострадянських держав, буде своє майбутнє на основі європейських демократичних цінностей. Український народ зробив чіткий цивілізаційний вибір на користь європейської демократії, утвердження прав і свобод громадянина і, тим самим, суспільно-політичного входження до Європи. Інтегруючись до сучасних міжнародних відносин та реалізуючи євроінтеграційний курс, Україна разом з європейською спільнотою творить спільне майбутнє континенту, забезпечує незалежний поступ і входження до кола високо розвинутих постіндустріальних держав Європи та світу.

Тож дослідження історії України як важливого та органічного компонента загальноєвропейського історичного процесу, а відтак і в світовому концепті, у її розмаїтих зв'язках із західним світом сприятиме об'єктивному сприйняттю сучасниками історичного минулого українства, відходження від однобічної орієнтації у політичному, економічному і культурному розвитку України й відновленню штучно перерваного зв'язку із зарубіжжям у радянську добу. Наукові результати оригінального дослідження слугуватимуть міжнародному утвердженню України, зміцненню рівноправних відносин між народами, дадуть зрозуміти, що ми не самі, що народи усього світу з нами, а історія України є невід'ємною складовою всесвітньої, відкриватимуть Україну світу та світ Україні.

Рецензоване монографічне дослідження написане на високому теоретичному й методологічному рівні й, безперечно, стане у добрій нагоді як науковцям-історикам, політологам, фахівцям з міжнародних відносин, політикам і дипломатам, викладачам, учителям, студентам й учням загальноосвітніх шкіл, так й усім, хто цікавиться історією України у всесвітньому контексті, не байдужий до майбутнього України, спільного творення історії. Зауважимо, що ця книжка повинна здобути державну підтримку, її варто видати як соціально-значиме видання та забезпечити ним навчальні заклади всіх рівнів.

**Микола Алексієвець (Україна),
Леся Алексієвець (Україна)**

**УКРАЇНСЬКІ ДИПЛОМАТИЧНІ ПРЕДСТАВНИЦТВА В НІМЕЧЧИНІ (1918–1922):
ДОКУМЕНТИ І МАТЕРІАЛИ /УПОРЯДНИКИ ДАНИЛЕНКО В.М., КРИВЕЦЬ Н.В. –
К.: “СМОЛОСКИП”, 2012. – 592 С.**

Публікація історичних джерел здавна є невід’ємною частиною наукового процесу, адже саме за рахунок таких публікацій створюється його фундаментальна джерелознавча база. Спираючись на оприлюднені джерела, історична наука розвивається, претендуючи на розкриття всебічної картини минулого. Тому зрозумілим є прагнення науковців до публікації тематичних збірників документів та окремих історичних пам’яток.

В умовах визначення зовнішньополітичного вектора України звернення до досвіду попередніх етапів державотворення видається актуальним. Дипломатична історія доби Української революції, коли Україна вперше після тривалого часу виступила, як самостійний суб’єкт міжнародного права, заслуговує на особливу увагу.

Зовнішньополітична діяльність є одним із пріоритетних напрямків процесу державотворення. Її мета і характер визначаються геополітичною ситуацією, політичним режимом, економічним та військовим потенціалом, національними особливостями та пережитим історичним досвідом. В новітній час порівняно з попередніми епохами зростає складність та інтенсивність міждержавних стосунків. Документація стає більш обширною, систематичною, різноманітною, як за змістом, так і за формою. Пропонована читачеві книга продовжує серію публікацій архівних документів з історії української дипломатії ХХ століття. Упорядники провели велику пошукову науково-дослідницьку роботу по збиранню та систематизації документів, більша частина яких до 90-х рр. минулого століття була засекречена, зберігалась у спецховищах, доступ до яких був обмежений.

У передмові до збірника автори формулюють мету, завдання та окреслюють основні напрями діяльності українських дипломатичних представників в Німеччині в 1918–1922 рр. Дослідники зазначають, що “новітні дипломатичні зв’язки України й Німеччини мають глибоке коріння у ХХ ст., коли в національно-визвольних змаганнях відроджувалась, міцніла і знову під тиском чужоземців занепадала українська державність” [с. 5]. Подані у збірнику документи і матеріали розкривають процес становлення і функціонування національного посольства України в Німеччині в добу Української революції, визначають роль зовнішньополітичної служби та окремих дипломатичних представників у відстоюванні політичних, економічних та культурних інтересів України на міжнародній арені. У збірник ввійшли документи фондів Української Центральної Ради, Міністерства закордонних справ Української Держави, Посольства Української Держави в Німеччині, Міністерства закордонних справ УНР, Посольства УНР в Німеччині, та фонду Народного комісаріату закордонних справ УСРР, Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України – всього 339 одиниць документів і матеріалів. До збірника включено постанови, розпорядження, доповідні записки, інформаційні повідомлення і звіти, штатні розписи, телеграми, заяви, що становлять основу документальної спадщини українських представництв в Німеччині.

Аналіз документів дає можливість прослідкувати особливості українсько-німецьких дипломатичних зв’язків в період існування Української Народної Республіки, проголошеної І Універсалом Центральної Ради, Гетьманату, Директорії та вплив геополітичних змін на реалізацію стратегічних зовнішньополітичних завдань. Так документи Української Держави (29 квітня – 14 грудня 1918 р.) свідчать про посилення німецького напрямку зовнішньополітичної діяльності. На це вказує надання статусу І рангу українському посольству в Німеччині, розширення кола питань, яким воно займалось, а саме: допомога біженцям, ознайомлення німецьких урядових кіл і громадськості з політикою, історією та культурою України. Українські представники в Берліні отримали право виконувати

координаційні функції та завдання, пов'язані з урегулюванням відносин між Україною та іншими європейськими державами.

Документи збірника в значній мірі персоніфіковані, особливо це стосується діяльності посла УНР в Німеччині Миколи Порша – одного з лідерів УСДРП. Діяльність Порша, представлена в документах, демонструє активну позицію дипломата, що неодноразово зустрічався з міністром закордонних справ Німеччини та дипломатичними представниками Англії, Франції та США у Берліні, вів активну нотну переписку, що стосувалася долі інтернованих українців, організації культурного життя українських емігрантів, надання допомоги студентам у навчанні в Німеччині. М. Порш брав участь практично у всіх нарадах послів і голів дипломатичних місій УНР, на яких ініціював закони, що передбачали оптимізацію роботи українських представництв в Німеччині. Поряд з джерелами офіційного характеру в збірнику представлені Его-документи: листи, щоденники, спогади, що є основою для дослідження особистості перших дипломатів Української Держави, вагомий вклад яких у справу державотворення важко переоцінити.

Документи і матеріали збірника подають в хронологічному порядку, що дає можливість прослідкувати діяльність дипломатичних представників в історичній ретроспективі, на фоні геополітичних змін в Європі та світі й відтворити надзвичайно складний історичний процес формування пріоритетів зовнішньої політики України в 1918–1922 рр.

Збірник документів дає можливість прослідкувати політичну кухню взаємин Німеччини та України, визначити – як, і під впливом яких реалій приймалися ті чи інші рішення, що допомагало, а що заважало їх виробленню і втіленню в життя.

Упорядники збірника ретельно підійшли до оформлення документів. Кожен документ має легенду, в якій вказані скорочена назва архіву, фонд, опис, справа, аркуші, відомості про оригінальність документа і спосіб його виконання. До збірника додаються передмова, список скорочень, коментарі, географічний та іменний покажчики.

Книга може стати в нагоді не тільки студентам, викладачам, науковцям, всім хто вивчає історію українсько-німецьких стосунків, але і тим, хто безпосередньо творить і реалізує сучасну зовнішньополітичну концепцію України.

**Микола Алексівець (Україна),
Інна Бороська (Україна)**

УКРАЇНА – ПОЛЬЩА 1920–1939 РР.: З ІСТОРІЇ ДИПЛОМАТИЧНИХ ВІДНОСИН УСРР З ДРУГОЮ РІЧЧЮ ПОСПОЛИТОЮ: ДОКУМЕНТИ І МАТЕРІАЛИ / НАН УКРАЇНИ. ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ; УПОРЯДКУВАННЯ, КОМЕНТАРІ, ВСТУПНА СТАТТЯ: Н. С. РУБЛЬОВА, О. С. РУБЛЬОВ. – К.: ДУХ І ЛІТЕРА, 2012. – 624 С.

Дипломатія традиційно вважається закритим видом політичної діяльності. Це слово викликає стереотипний ряд конотацій – елітне, навіть кастове, середовище, надофіційний протокол, мова, побудована на смислових відтінках тощо. Втім, усі стереотипи ламаються, і дипломатичні не виняток. Інша річ, що відбувається це повільніше і в останню чергу, однак, ефект від цього стає більшим. Пригадується нещодавній скандал щодо матеріалів дипломатичної переписки, опублікованих WL, котрим нанесено серйозний удар по дипломатах. Але історія знала й інші прецеденти, що лише підтверджують думку про неї як про постійний процес ламання стереотипів.

Як відомо, одним із перших жестів радянської влади, спрямованих на формування її міжнародного іміджу, стала одностороння публікація діючих секретних дипломатичних документів. За цим жестом, який дисонував із діючими практиками, приховувався намір створити нову культуру дипломатії. Що з того вийшло? Відповідь на це та багато інших питань можна знайти, звернувшись до документів і матеріалів, зібраних Олександром та Наталією Рубльовими, “Україна – Польща 1920–1939 рр.: з історії дипломатичних відносин УСРР з Другою Річчю Посполитою”.

Зібрані документи не мають характерного для WL відтінку скандальності. Ще менше у них сенсаційності. Однак, ці характеристики властиві переважно світу політики, а даний збірник орієнтований на наукове вивчення минулого. Перед тим як перейти до аналізу поданих матеріалів, доречно зупинитися на структурі збірника. Публікації документів передують стаття упорядників з історії дипломатичних відносин. У ній окреслено особливості двосторонніх відносин та ознайомлено з головними діячами – консулами та штатними працівниками дипломатичних установ. Автори показали загальне тло двосторонніх відносин із загальною недовірою та провокаціями, перешкодами та шпигунськими скандалами, що в цілому не дозволили налагодити належної співпраці. Зібрані документи суттєво доповнюють та широко ілюструють ці висновки.

Збірник складається із 133 документів із фондів Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України, Центрального державного архіву громадських об’єднань України, Галузевого державного архіву СБУ та його регіональних підрозділів. Документи представлені мовою оригіналу – українською, російською, польською та французькою, й доповнені необхідними коментарями щодо згадуваних осіб, та науковими корекціями віднайдених помилок і неточностей. Збірник супроводжується необхідними покажчиками імен та географічних назв та списком скорочень. Оцінюючи збірник в цілому, можна пожалкувати за відсутністю якщо не повного перекладу, то хоча б широкої анотації джерел іноземними мовами.

Зібрані документи охоплюють проміжок часу від 1920 р. до 1939 р. Вони мають презентаційний характер, адже нерівномірно відображають події міжвоєнного періоду. Показово, що основну масу – 70 % складають документи до 1929 р. Це переважно матеріали роботи українського консульства у Львові, дипломатична переписка з керівниками народного комісаріату закордонних справ, меморандуми дипломатів щодо загальної стратегії, матеріали контррозвідки щодо діяльності польського консульства в Харкові, фрагментарно використано матеріали періодичної преси щодо діяльності дипломатів. Окремо відзначимо прагнення упорядників показати “місце і роль конкретної особи у широкому загальному контексті польсько-українських дипломатичних взаємин міжвоєнної доби” (с. 59). З огляду на це предсталені документи по діяльності польських дипломатів

Л. Заблоцького, К. Заремби-Скшинського, Я. Каршо-Седлевського, та їхніх радянських колег – Н. Суровцову, Г. Петренка, Т. Репу, П. Світнева та інших.

Завершуючи зовнішній огляд збірника варто відзначити добросовісну та професійну роботу упорядників, які кваліфіковано відібрали документи для ілюстрації основних тем, пов'язаних із дипломатичними відносинами УСРР та Польщі.

Наукова цінність джерел визначається колом тем, які вони зачіпають. Їх коротку анотацію варто розпочати із бачення українськими дипломатами місця їх відомства в радянській міжнародній політиці. Представлені у збірнику документи ілюструють не просто залежність від НКЗС, але й виразне прагнення до самостійного курсу в питаннях, що стосуються УСРР. Вказівний перст Москви часто сприймався як перешкода українським інтересам. Так, представник УСРР на Ризьких мирних переговорах Е. Квірінг у “Меморандумі № 8” відстоював необхідність для України “мати свої самостійні посольства, поряд із російськими” (с. 78). Іншим цікавим документом, у якому виразно читаються корпоративні інтереси українських дипломатів є “Лист заступника наркома закордонних справ УСРР В. Яковлева члену Колегії НКЗС УСРР С. Канарському з обговоренням стратегії “дипломатичного наступу” на Польщу”. Показовою є цитата: “Нам абсолютно не вигідно демонструвати наші внутрішні незгоди перед Москвою” (с. 152). Протиставлення “ми – Москва” неодноразово зустрічається по ходу документа. З іншого боку, “Лист консула СРСР у Львові С. Кириченка секретареві ЦК КП(б)У Л. Кагановичу й голові ЦК КП(б)У В. Затонському щодо несприятливих умов роботи консульства”, можна розглядати як виразну втрату відносної самостійності України й посилення курсу на централізацію. С. Кириченко без зайвої дипломатії характеризує відношення до Львівського Консульства з боку НКЗС як “відношення до дитини від нерівного шлюбу” (с. 297).

Інша цікава тема – стратегія українських дипломатів щодо західноукраїнських земель. Її контури помітні у вже згадуваних “Меморандумі” Е. Квірінга та листі В. Яковлева. Однак, найповніше вона представлена в “Меморандумі О. Шумського “Тези нашої політики стосовно окупованих Польщею та Румунією українських областей”. У ньому вихідною точкою зовнішньої політики визначається “невизнання Радянською Україною і всім Союзом належності цих областей до Польщі і Румунії, як приєднаних силою зброї всупереч праву націй на самовизначення” (с. 185). Впливати на ці держави пропонувалося через використання українського національного руху. Цікаво, що в травні 1923 р. дипломат не виключав курсу національного руху на створення “галицької держави”, орієнтованої у зовнішній політиці на УСРР (с. 185).

У подальшому лінія на підтримку національного руху зазнавала корекції відповідно до обставин внутрішньополітичного розвитку Польщі. Не лише НКЗС, але й ОГПУ, вимагало по своїх каналах “вишукувати міри для підняття в Зах[ідній] Білорусії і Зах[ідній] Україні симпатій до нас” (с. 267). Зміна підходів щодо впливу на національний рух українців простежується на основі “Листа члена Колегії НКЗС Б. Стомонякова генеральному секретареві ЦК ВКП(б) Й. Сталіну щодо нагальних потреб “української роботи” у II Речі Посполитій”. Переворот Ю. Пілсудського суттєво ослабив масові антипольські настрої серед українців. Тому пропонувалося зробити ставку на “згуртування і зміцнення лівого флангу української громадськості, що близьке нам, і орієнтується на нас” (с. 309). Втім, і ця стратегія виявилася невдалою, про що можна говорити, спираючись на “Меморандум консула СРСР у Львові П. Світнева секретареві ЦК КП(б)У М. Попову щодо нагальних потреб “української роботи” у II Речі Посполитій й настроїв місцевої української інтелігенції”. Тональність цього документа доводить, що радянофільські настрої населення значно послабилися під дією УНДО та ОУН (с. 466).

Зібрані документи переконливо ілюструють складність двосторонніх відносин. Територіальні претензії до Польщі, а з польської сторони – історична ворожість щодо Росії створювали атмосферу ворожості. Як результат – численні провокації з обох боків, реальні й сфабриковані шпигунські скандали, звинувачення. Цікаво, що масового характеру вони набувають з 1926 р. і були прихованою реакцією на переворот Ю. Пілсудського й

встановлення режиму санації. У цьому контексті звертають себе увагу події навколо польського консула К. Заремби-Скшинського та подальший арешт радянських дипломатів Г. Петренка та Н. Суровцевої. Перелік шпигунських викриттів можна продовжити справами Я. Шумович, П. Світнева, А. Петровського, “Української військової організації”, “Патріотів” тощо, матеріали щодо яких представлено у збірнику. Кожна із цих справ доводить величезний вплив ОГПУ та її спадкоємців на зовнішню політику держави. Як підсумок дипломатія втратила свою головну функцію – сприяння налагодженню співпраці, перетворюючись на філію спецслужб. Показовими є заголовки “Вістей ВУЦВК”: у 1922 р. – “Шпигунство під крильцем дипломатії”, а в 1924 рр. – “Де дипломатія, а де шпигунство?”. Здається, що в 1930-х рр. “Вісті ВУЦВК” про дипломатію не згадали б взагалі. Відносини між УСРР та Польщею у той час нагадували епізод “бондіани”, а не суб’єктів міжнародного права.

На завершення кілька тез щодо стану нової радянської дипломатії. Наведені документи демонструють непрофесіоналізм, ідеологічну задоктринованість, слабку організацію, а також, висловлюючись словами львівського консула С. Кириченка, “саботаж, волокиту, бюрократизм” (с. 297). Ще б пак, адже перед радянськими дипломатами не ставилося завдання розбудови мирних двосторонніх відносин, а знищення старого світу з його устоями й стереотипами, дипломатичними в тому числі.

На завершення огляду варто підкреслити, що зібрані в збірнику “Україна – Польща 1920–1939 рр.: з історії дипломатичних відносин УСРР з Другою Річчю Посполитою” матеріали є цінним історичним джерелом свого часу. Вони стануть корисними для фахівців з історії україно-польських відносин та дипломатії міжвоєнного періоду. Водночас, вони є ще одним кроком порозуміння українців і поляків й побудови добросусідських відносин, не обтяжених спадком минулого.

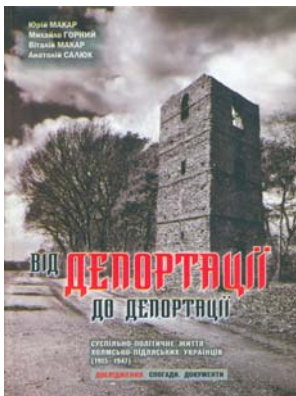
**Леся Алексієвець (Україна),
Ярослав Секо (Україна)**

NOTA BENE: МОВОЮ ОРИГІНАЛУ

ІЗ КНИГИ ЮРІЯ МАКАРА, МИХАЙЛА ГОРНОГО, ВІТАЛІЯ МАКАРА, АНАТОЛІЯ САЛЮКА “ВІД ДЕПОРТАЦІЇ ДО ДЕПОРТАЦІЇ. СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНЕ ЖИТТЯ ХОЛМСЬКО-ПІДЛЯСЬКИХ УКРАЇНЦІВ (1915–1947). ДОСЛІДЖЕННЯ. СПОГАДИ. ДОКУМЕНТИ. ТОМ 1. ДОСЛІДЖЕННЯ. – ЧЕРНІВЦІ: БУКРЕК, 2011. – 880 С. : ІЛ.”

ПІСЛЯМОВА

Настав час підбити підсумок усьому написаному, багато разів доповнюваному і перероблюваному. Виконуючи подібну працю мимоволі замислюєшся, чому українці впродовж століть переживають страхітливі трагедії, чому вони постійно відчувають себе *меншовартісними людьми* і ще багато інших чому тяжіло над ними.

Ми спробували розібратися у тих чому на прикладі *маленької вішки великого українського народу – холмщаках і підляшуків*, оскільки маємо до них безпосереднє відношення, будучи їх представниками. Багатовікова історія холмсько-підляського люду на своїх споконвічних землях обірвалася усередині ХХ ст. Ми обрали часовий відрізок між 1915–1947 рр., коли українців насильно викидали і таки викинули з рідного краю.

Прошло вже чимало років від тих трагічних часів. Ті, хто ще живий з колишніх депортованих, та їх нащадки проживають здебільшого в західних областях України. Але не тільки. Помітний відсоток їх осів у багатьох інших областях України та її столиці.

Колишні переселенці та їх нащадки внесли і продовжують вносити помітний вклад у розбудову усіх сфер життя Української держави. Чимало з них стали відомими людьми. Частині українців вдалося уникнути депортації поза межі Польщі, але їх не оминула трагічна депортація на *понімецькі* землі внаслідок горезвісної акції *Вісла*. Чималу частину холмщаків та підляшуків доля закинула у держави Західної Європи, до США, Канади, Австралії, Нової Зеландії, де вони осіли назавжди. Про долю усіх холмсько-підляських українців, зібравши значний матеріал, ми хочемо розповісти у двох наступних томах, у яких також збираємося опублікувати значну кількість спогадів, отриманих від нинішніх жителів України, Польщі і навіть заокеанських держав, а також документи і матеріали з польських та канадських архівосховищ.

Як написано на початку роботи, ми не ставили собі за мету розбухувати чуттєві пристрасті навколо трагедії холмсько-підляських українців під час і після обох світових воєн. Її порівну переживали поляки, росіяни, білоруси, зрештою усі інші європейські народи, хто більшою, а хто меншою мірою. Не йдеться, крий Боже, про якісь заклики до повернення на прабатьківські землі і творення там *української державності*. Це було б верхом безглуздя. Йдеться про *об'єктивне висвітлення історії*, про збереження *національної пам'яті*, з відповідним пошануванням *історичної пам'яті* польського чи будь-якого іншого народу. Наближається *семидесяти річниця* початку *остаточної ліквідації українства* на Холмщині і Підляшші, як зрештою на всьому Закерзонні. Між Україною та Польщею встановилися дружні добросусідські відносини на міждержавному рівні. Складніше процес відбувається у міжлюдських взаєминах.

Як у вступі, так і в розділах, на нашу думку, доволі повно зупинилися на проблемі суспільно-політичного становища холмсько-підляських українців за тридцятиліття, яке завершилося їх остаточною вигнанням з рідного краю. Ми постійно намагалися бути об'єктивними у своїх судженнях, аргументуючи їх багатьма архівними і опублікованими

документами. Там, де була можливість, ми намагалися також посилатися на позиції польських дослідників, котрі, як і ми, прагнули досягти об'єктивного наукового виявлення істини. Зробили ми це з метою, щоб, спираючись на спільний досвід, хоч у віддаленій перспективі наблизитися до взаємного розуміння нашої, знову ж таки, спільної минувшини і разом понесених жертв у взаємному поборюванні.

Упродовж століть в історії взаємин обох народів, нічого гріха таїти, було чимало конфліктів, котрі базувалися на протиріччях – релігійних, у ширшому розумінні, національно-етнічних, політичних і, поза будь-яким сумнівом, економічних. Всі вони, разом узяті, значною мірою відтісняють у тінь ті спільні надбання у культурі, побуті, та зрештою у тій же господарській діяльності українців і поляків, як і в усьому укладі життя обох народів.

Повертаючись до протиріч між українцями та поляками, які з плином часу подеколи набирали гострих форм, аж до кровопролиття, скажемо, що вони постійно обростали *негативними стереотипами*. Поляк в очах українців поступово ставав *зажерливим можновладцем*, який постійно їм дошкуляв, позбавляв засобів до існування і навіть життя. Українець же в очах поляків набирив рис *кровожерливого різуну*, який невідомо звідки звалився на голови *добропорядних поляків*, які намагалися *цивілізувати відсталих русинів*, тобто *українців*. Така правда.

З часів установаження російського панування на холмсько-підляських землях на них, як і в усьому *Польському королівстві*, поступово набирив розмаху *процес русифікації*. В останній третині XIX ст. з офіційної документації зникла назва *Польського королівства*, замінювана поняттям *Привіслінський край*. Поляки на всіх рівнях вели відчайдушну боротьбу проти зросійщення, за визволення від російського панування, так само як і на польських землях, приєднаних свого часу до Прусії, під зверхництвом якої потім створилася об'єднана Німеччина. Дещо по іншому протікав процес польського національного відродження на землях, приєднаних до Австрії, пізнішої Австро-Угорщини.

Що ж до Холмщини і Підляшшя, то тут, образно кажучи, *за душу і тіло місцевого русина* йшла боротьба між поляками і російською владою. Перші на всіх рівнях стверджували, що *ніяких українців тут ніколи не було й в помині, а жили-були поляки-уніати*, яких хотіли *зрусифікувати*. Російська ж влада доволі ефективно використовувала *непримиренні протиріччя між русинською (українською) спільнотою* краю, з одного боку, і панівним польським елементом, який утискав місцеву більшість, з іншого боку, виходило так, що дві протиставні сили між собою боролися, але як аргумент використовували місцеве українське населення, готуючи йому *прямо протилежне майбуття*. Ні один з тих напрямів не відповідав власне *національним інтересам* тих місцевих русинів-українців.

Трагедія хронологічно розтягнулася на період від 1915 по 1947 рр. її започаткувало т.зв. *біженство*, тобто вивезення вглиб Росії православних, що насправді означало – *українців і росіян*, які прибули на Холмщину і Підляшшя для виконання тих чи інших функцій за часів російського панування тут. Щоправда, російська влада формально вивозила *усіх підданих* перед наступом австро-угорських чи німецьких військ. Проте *поляки*, тобто *католики*, здебільшого уникли того *біженства*, попереджені своїми, скажемо так, *політично-релігійними зверхниками*, іншими словами, лідерами і активістами польського національно-визвольного руху та місцевими католицькими духівниками. Бутує така думка, що у *біженство* вивезено 300 тис. осіб. Ми також посилаємося на цей показник. Але наскільки він відповідає дійсності, важко сказати. Ще важче визначити кількість *біженців*, які з тих чи інших причин не повернулися до рідного краю. Називають цифру у 120 тис. осіб. Якщо вважати обидві цифри достовірними, то виходить, що не повернулося додому 40% депортованих. Якщо ж наведені показники недостатньо достовірні, то відсоток тих, хто не повернувся, очевидно залишиться на тому ж рівні або ж може несуттєво відхилитися у той чи інший бік.

Революція і Громадянська війна в Росії дощентно зруйнували підвалини суспільства. *Чимало вигнанців* з Холмщини і Підляшшя потрапило до глибинних регіонів – Поволжя, Урал, Сибір, Середня Азія. Внаслідок подій, які розігралися, вони не тільки були позбавлені будь-якої соціальної опіки, але й опинилися відрізнаними, разом з тамтешніми місцевими

жителами, від усього навколишнього світу. Урядові структури, громадські та церковні організації, *евакуйовані з Холмської губернії*, зосередилися у Петрограді, Москві, Києві, інших більших українських чи російських містах. З настанням бурхливих революційних подій вони припинили свою діяльність і навіть існування. Сказане стосується владних структур, релігійних організацій тощо. Натомість, громадські українські організації виникали й розвивалися під *національно-визвольними гаслами*. Розвивався й ширився рух за негайне повернення на рідні землі і прилучення їх до УНР. Щоправда, дорога додому виявилася значно важчою і трагічнішою від того, що пережили *біженці* у 1915 р. Перебування холмщаків і підляшуків на вигнанні поряд з неймовірними випробуваннями, які випали на їх долю, разом з тим вплинуло суттєво на їх *національне самоусвідомлення*.

За обставин, які склалися наприкінці та закінченні Першої світової війни, Холмщина і Підляшшя не тільки не могли потрапити до Української Народної Республіки, але й вона сама невдовзі впала під ударами більшовицької Росії. Відтоді і назавжди питання про державну приналежність холмсько-підляських земель, якщо не рахувати кількарічної німецької *Генеральної губернії* та хрущов-ського проекту *Холмської області* у складі УРСР, перестало бути актуальним. Вони остаточно стали частиною суверенної Польської держави.

Повертаючись до часів відтворення Польської держави, що збіглося у часі з завершенням Першої світової війни, нагадаємо, що українців, котрі поверталися з *біженства*, ніхто не зустрічав з розгорнутими обіймами. Швидше навпаки, їх вже сприймали як *зайшлий елемент*, дуже небажаний – особливо з мотивів *суспільно-політичного [релігійного] характеру*. Важко сказати, як польська влада трактувала статті Ризького договору 1921 р., у яких йшлося про забезпечення можливості навчання дітей українського мовою на західно-українських землях, але на холмсько-підляських для україномовного навчання місця не знайшлося. Що ж стосується православ'я, то воно з перших днів існування Другої Речі Посполитої на холмсько-підляських землях опинилося по суті *поза законом*, оскільки сфера його діяльності постійно звужувалася, а у 1938 р. наступив час зруйнування решти православних храмів та морального і фізичного зневажання вірних цієї конфесії.

Що ж стосується *матеріального становища* українців краю, то вони після повернення з *біженства* застали повну руїну своїх господарств. Значною мірою житлові і господарські будівлі, рівно ж і посіви, були знищені у 1915 р. відступаючими російськими військами. Те, що уціліло, захопили або розграбували місцеві поляки чи прибулі колоністи з центральних регіонів Польщі. Цілком зрозуміло, що відроджувана Польська держава мала безліч проблем економічного порядку і не могла створити якихось особливих умов для *українських поверненців*. Але вона була зобов'язана бодай *однаково ставитися* до всіх своїх громадян, незалежно від національної приналежності чи віросповідання. Тим не менше, так не було. Українці постійно відчували *дискримінацію* при виділенні кредитів, будівельних матеріалів, при наймі на роботу, якщо це були, наприклад, *вчителі-українці*. *Постійно* переслідувалися *православні священики*, аж до *заборони відправляти службу Божу*. Переслідуючи православ'я, польська влада намагалася не допустити відновлення *греко-католицизму*, зруйнованого у краї попередньою російською владою. Тобто, якщо вдатися до якихось порівнянь, то неважко зробити висновок, що ситуація виглядала так, як це було з Толеранційним указом 1905 р. Тільки за нинішніх умов *Православна церква* зазнавала жорстоких переслідувань, формально як *носій русифікації*, хоч насправді вона у краї поволі перетворювалася на *національну Українську церкву*. Якісь невиразні кроки створення на Холмщині і Підляшші *неоунії* були швидше пропагандистським кроком, який вороже зустріла місцева людність, а владі очевидно про це й розходилося. Таким чином, місцевий український люд мав насправді вибір між *римо-католицизмом... і римо-католицизмом*. Зусилля влади спрямовувалося на те, щоб поступово, але доволі швидко, засобами релігії та освіти, включно з застосуванням примусу, на Холмщині і Підляшші зникло із вжитку поняття *українець* і навіть *русин*.

Ось за таких обставин для українців Холмщини і Підляшшя розпочалася Друга світова війна. І тут не обійшлося без торгу між тоді ще союзниками – Радянським Союзом і Третім Рейхом. Спочатку Холмщина і Підляшшя мали відійти до зони геополітичних інтересів

СРСР. Але на підставі *Договору про дружбу і кордони* Холмщина і південь Підляшшя перейшли під контроль Німеччини, яка, не роздумуючи довго, частину польських теренів прилучила до себе як *споконвічно німецькі*, а на решті створила *Генеральну губернію* із столицею у Кракові. До останнього відійшли усі українські етнічні землі, в тому й Холмщина з півднем Підляшшя.

З початком війни в холмсько-підляських, як до речі, й усіх українців з'явилася якась надія на зміну свого становища і навіть створення власної національної держави. Проте політичної сили на теренах підрадянської України, яка взяла б на себе роль організатора, на той час вже не було й в помині. Єдиною такою силою виявилася ОУН, але вона діяла поза межами УРСР, в основному на теренах Польщі. Оскільки територія Польщі перетворилася на терен воєнних дій, то тут і сконцентрувалися українські *національно-визвольні зусилля*, тим більше, що тут, разом з Волинню, Східною Галичиною, які у 1939 р. відійшли до складу УРСР, проживало щонайменше 5 млн. етнічних українців.

Більше того, керівництво гітлерівської Німеччини намагалося підтримувати в українських політиків *ілюзію*, що допоможе відтворити незалежну Українську державу. Насправді, було не так. В цьому регіоні Європи тодішні німецькі верховоди доволі вдало для себе використали *українсько-польські протиріччя*, тим більше, що кожен з тих двох народів на тій самій території в майбутньому бачив лише свою *національну державу*.

Остаточну *ілюзію українців* на німецьку підтримку розвіялися після 30 червня 1941 р., коли німецька окупаційна влада відкинула *Акт проголошення Української держави*, а її лідерів закрила у концентраційних таборах. Підтвердженням марності *українських ілюзій* на відтворення за німецькою допомогою *Української держави* стало також утворення *Гейтскомісаріату Україна* із столицею в Рівному. Але українські незалежницькі сили не мали іншого виходу, ніж під контролем німецької окупаційної влади здійснювати хоч якісь кроки з захисту українського населення перед воєнним лихоліттям. По суті самотужки виникли українські допоміжні самоврядні структури, щоб вберегти українців, у нашому випадку холмсько-підляських, від остаточного фізичного винищення.

На жаль, визвольних поривань з боку українців ніхто не хотів зрозуміти. Польське військово-політичне підпілля, зорієнтоване на емігрантський уряд в Лондоні, прагнуло відтворити довоєнну Польщу з усіма національно-релігійними наслідками для українців, що останнім нічого доброго не віщувало. Для холмщаків і підляшуків це означало їх остаточне спольщення або видалення з їх етнічних теренів. Більше того, спроби відновити свою мову, релігію *розглядалися як зрада* (кого і чого?), намагання винищення поляків тощо. На превеликий жаль, негативну роль у цьому делікатному питанні відіграла й політика Радянського Союзу, ідеологічні засади якої зводилися не лише до теоретичного затаврування *українського буржуазного націоналізму*, але й до фізичного *знищення його носіїв* у масових масштабах на теренах підрадянської України, а також, там, де вдалося, його поодиноких представників у зарубіжних країнах.

В умовах німецької окупації, за яких нібито українцям надавалися переваги над поляками, насправді окупаційна влада трималася того, щоб не допустити примирення між українцями і поляками, а навпаки, щоб протистояння між ними постійно загострювалося. Оскільки холмсько-підляські українці фактично були беззахисними, то польське підпілля, оговтавшись від вересневої катастрофи, приступило до вибіркового убивств української інтелігенції краю (й без того дуже малочисельної), громадських діячів, а здебільшого звичайних селян, кооператорів, переважно *національно свідомих*. В архівах – українських і канадських – віднайдено три списки вибіркового знищення українців. Найповніший з них містить півтисячі прізвищ. Але цілком зрозуміло, що й він неповний. Найчастіше німецька окупаційна влада *не знаходила винних*. Утвердилася форма пояснення, що злочин вчинили *невияснені особи*. У теперішніх польських публікаціях трапляються пояснення, що, мовляв, підпільні суди виносили вирoki *злочинцям*, які тероризували поляків. Для Холмщаків з Підляшшям подібне пояснення видається знуцанням над здоровим глуздом.

Далі більше – запалали окремі українські села, а потім усі підряд. На Грубешівщині і Томашівщині знищено понад півсотні сіл, разом з тисячами ні в чому невинних людей. Згодом цей варварський акт оправдовувано ж нібито відплатною акцією за масові вбивства поляків на Волині і Східній Галичині. Масове знищення поляків ніхто не збирається оправдувати. Але їх загибель, то лише половина правди. Ніхто ж не хотів сказати, що змушувало українців взятися за зброю. Це, по-перше. А, по-друге, під виглядом *українських ризунів* на новоутворених західних областях діяло щонайменше дві сотні *радянських спецзагонів*, які не просто сіяли ворожнечу між українцями і поляками, а руками одних намагалися нищити інших, і навпаки. Згодом вони вславилися актами братовбивства між самими українцями. Іншими словами, здійснювалася політика усмирення й українців, і поляків.

Якщо ж повернутися до холмсько-підляських земель, то ще з довоєнних часів говорилося і писалося, що там ніяких українців не було, а жили виключно поляки. А тут раптом з'явилися їх тисячі і вони мали понести відповідальність за польські жертви на Волині. Поза сумнівом, якби не було трагедії волинських поляків, то знайшовся б якийсь інший привід для розправи над холмсько-підляськими українцями, тим більше, що їх нищили ще задовго до волинських подій.

І, накінець, встановлення на завершальному етапі Другої світової війни *народної влади* в Польщі і намагання збудувати *моноетнічну державу* призвело до безпрецедентного *обміну населенням*, яким завершилася остаточна ліквідація українських етнічних теренів у Польщі, що супроводжувалося жорстоким насиллям над їх мешканцями, у тому й багатотисячними убивствами. Подібні акти чинили як офіційна польська влада, так і незалежницьке польське підпілля на усіх українських етнічних землях, включно з холмсько-підляськими.

Щоправда, уже по закінченні воєнних дій в Європі дійшло до перемир'я між українським і польським підпіллям на теренах Закерзоння. Сам по собі цей факт відрадний. У цьому напрямку спроби щодо подолання ворожнечі, особливо з українського боку, робилися й раніше. Але на заваді завжди ставала *непримиренність інтересів*. Важко сказати, чим закінчилося б припинення ворожнечі між обома національно-визвольними рухами, базованого на спільності побороювання засилля *народної влади*, підтримуваної каральними експедиціями радянських військ НКВС. Зараз можна б будувати різноманітні теоретичні гіпотези, які на ділі ні до чого тепер вже не ведуть.

У наш час потрібно б накінець відтворити правдиву історію холмсько-підляських українців, доля яких тісно переплелася з долею усіх закерзонських українців, проте мала певні особливості. Вони полягали у тому, що *рівень їх національної свідомості*, як це не прикро визнавати, перебував на низькому рівні через умови, що склалися упродовж століть. А, з іншого боку, на них чи не найбільше здійснювався *денаціоналізуючий тиск* з боку польської влади. Через те прошарок власне української холмсько-підляської інтелігенції серед населення краю був незначним, що, власне, стримувало його цивілізаційний розвиток.

Важливим є те, щоб українське суспільство, подолавши внутрішні протиріччя, які його роздирають, знайшло у собі сили виробити якесь цілісне бачення своєї минувшини, включно з історією його холмсько-підляської вітки. Без цього неможливий не лише процес внутрішнього розвитку Української держави. Але, що не менш важливо, визнання її як авторитетного члена міжнародної співдружності. На превеликий жаль, для молодой Української держави притаманні різкі коливання у здійсненні внутрішньої і зовнішньої політики, що має місце в оцінюванні як минувшини, так і сьогодення і на регіональному, і на загальнонаціональному рівнях.

Тішимо себе надією, що наша праця, спрямована на висвітлення правдивої історії холмсько-підляських українців, допоможе ще живим вихідцям з краю та їх нащадкам усвідомити своє походження. Маємо також сподівання, що добрі міждержавні українсько-польські стосунки допоможуть обом народам знайти спільну дорогу до порозуміння на міжлюдському рівні шляхом подолання негативних стереотипів минулого, що принесе обопільну користь на майбутнє.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Алексієвець Леся – доктор історичних наук, професор кафедри нової і новітньої історії та методики викладання історії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.

Алексієвець Микола – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри нової і новітньої історії та методики викладання історії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка, заслужений працівник освіти України.

Алексієвець Оксана – кандидат філологічних наук, доцент, докторант Київського національного лінгвістичного університету.

Бистрицька Елла – доктор історичних наук, професор кафедри стародавньої та середньовічної історії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.

Білянський Олег – аспірант історичного факультету Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.

Бондаренко Сергій – кандидат історичних наук, доцент кафедри філософії, суспільних дисциплін та іноземних мов Тернопільського державного медичного університету імені І. Я. Горбачевського.

Боровська Інна – кандидат історичних наук, доцент кафедри нової і новітньої історії та методики викладання історії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.

Бурдяк Віра – доктор політичних наук, професор кафедри політології та державного управління Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.

Вавринюк Андрій – кандидат географічних наук, доцент кафедри країнознавства і міжнародних відносин Волинського національного університету імені Лесі Українки, доктор географічних наук Державної вищої школи в Холмі (Польща).

Валіон Оксана – кандидат історичних наук, доцент кафедри нової і новітньої історії та методики викладання історії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.

Васірук Ірина – здобувач історичного факультету Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.

Гевко Вікторія – кандидат історичних наук, доцент кафедри нової і новітньої історії та методики викладання історії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.

Гловацький Антон – здобувач історичного факультету Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.

Горний Михайло – кандидат економічних та історичних наук, заступник голови Всеукраїнського громадського об'єднання “Конгрес українців Холмщини і Підляшшя”.

Григорук Анатолій – кандидат економічних наук, доцент, завідувач кафедри філософії та економічної теорії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.

Гуменюк Тетяна – кандидат історичних наук, доцент, завідувач кафедри історії держави і права Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького.

- Древницький Юрій** – кандидат історичних наук, доцент кафедри нової і новітньої історії та методики викладання історії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Зелінська Катажина** – магістр історії Жешувського університету, випускниця аспірантури в галузі політичних наук Жешувського університету, докторантка Інституту політологічних наук педагогічного університету в м. Краків (Польща).
- Киридон Алла** – доктор історичних наук, професор, завідувач відділу Українського інституту національної пам'яті.
- Кліш Андрій** – кандидат історичних наук, доцент кафедри стародавньої та середньовічної історії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Костюк Леся** – кандидат історичних наук, доцент кафедри нової і новітньої історії та методики викладання історії, заступник декана історичного факультету Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Лахманюк Тетяна** – кандидат історичних наук, доцент кафедри нової і новітньої історії та методики викладання історії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Лень Андрій** – здобувач кафедри філософії та економічної теорії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Лучко Михайло** – доктор економічних наук (габілітований), професор Вищої школи інформатики і економіки в Ольштині (Польща).
- Макар Віталій** – кандидат історичних наук, доцент кафедри міжнародних відносин Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.
- Макар Юрій** – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри міжнародних відносин Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича, заслужений діяч науки і техніки України.
- Марценюк Анатолій** – аспірант історичного факультету Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Мітькіна Ольга** – кандидат історичних наук, доцент, заступник директора Чернігівської філії Київського славістичного університету.
- Москалюк Микола** – доктор історичних наук, професор кафедри філософії та економічної теорії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Наумчук Володимир** – кандидат педагогічних наук, доцент кафедри гімнастики і спортивних ігор Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Окаринський Володимир** – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Олейко Анджей** – доктор історичних наук (габілітований), професор Жешувського університету (Польща).
- Ореховський Вадим** – доктор історичних наук, професор кафедри соціально-економічних наук Чернівецького торговельно-економічного інституту Київського національного торговельно-економічного університету.
- Романишин Лілія** – аспірантка історичного факультету Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.

- Салюк Анатолій** – історик-красзнавець, член президії Всеукраїнського громадського об'єднання “Конгрес українців Холмщини і Підляшшя”.
- Секо Ярослав** – кандидат історичних наук, доцент кафедри нової і новітньої історії та методики викладання історії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Скакальська Ірина** – кандидат історичних наук, доцент Кременецького обласного гуманітарно-педагогічного інституту імені Тараса Шевченка.
- Старка Володимир** – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Сулаберідзе Юрій** – доктор історичних наук, професор Гуманітарного університету (Тбілісі, Грузія).
- Терещенко Валентин** – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Терещук Григорій** – доктор педагогічних наук (габілітований), професор Вищої школи інформатики і економіки в Ольштині (Польща).
- Ткаченко Василь** – доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАПН України, радник Президії НАПН України, заслужений діяч науки і техніки України.
- Троян Сергій** – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри міжнародних відносин і країнознавства Рівненського інституту слов'янознавства.
- Тустанівський Богдан** – асистент кафедри філософії та економічної теорії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Удод Олександр** – доктор історичних наук, професор, директор Інституту інноваційних технологій і змісту освіти МОНМС України.
- Федорів Ірина** – кандидат історичних наук, доцент кафедри нової і новітньої історії та методики викладання історії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Чорна Наталія** – кандидат історичних наук, доцент кафедри філософії та економічної теорії Вінницького торговельно-економічного інституту Київського національного торговельно-економічного університету.
- Штука Світлана** – аспірантка історичного факультету Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Юрій Михайло** – доктор історичних наук, професор кафедри філософських та соціальних наук Чернівецького торговельно-економічного інституту Київського національного торговельно-економічного університету.

ДО УВАГИ АВТОРІВ!

До друку приймаються статті, ніде раніше не друкovanі, а також документи, рецензії на нові видання, повідомлення про наукові події й заходи. Основна вимога до авторських текстів – наукова новизна матеріалу, оригінальність думок, актуальність теми та згідно Постанови Президії Вищої Атестаційної Комісії (ВАК) України від 15.01.2003 № 7-05/1 структура оформлення наукових статей має відповідати таким критеріям (складатися з необхідних елементів): 1. Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями; 2. Аналіз останніх досліджень і публікацій, у яких започатковано розв'язання проблеми і на які спирається автор; виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття; 3. Формулювання цілей статті (постановка завдання); 4. Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів; 5. Висновки з запропонованого дослідження і перспективи подальших розвідок у цьому напрямку.

Обсяг матеріалів – не більше 23–25 сторінок (1 авторський аркуш). Текст має бути набраний у текстовому редакторі Microsoft Word for Windows, шрифт Times New Roman, кегль – 14, міжрядковий інтервал – 1,5. Формат сторінки – А4. Поля: верхнє та нижнє – по 2 см, ліве – 3 см, праве – 1 см. Формат файлу – .DOC або .RTF. Список використаних джерел оформляти за новими вимогами ВАК України (Див. Бюлетень ВАК України. – № 3. – 2008).

Текст набирається без переносів слів. Абзацні відступи формуються в матеріалі, а не використанням пробілів і табулятора. Таблиці розміщуються в текстовому файлі. Посилання виконуються у порядку появи посилань у тексті в квадратних дужках (Наприклад: [4, с. 47], де “4” – порядковий номер документа у списку використаних джерел, а “47” – номер сторінки або аркуша архівної справи тощо).

Автори мають повідомити про себе такі дані: прізвище, ім'я, по батькові, науковий ступінь, учене звання, місце роботи й посаду, адресу для листування, телефон (роб., дом., мобільний), електронну пошту та кольорову фотокартку розміром 3x4 см.

У редакцію “УЕС” слід подавати один роздрукований примірник, а також електронну копію статті (дискета або CD). До статті має бути додано дві анотації, ключові слова (українською й англійською мовами). Надіслані до редакції збірника матеріали не перекладаються та друкуються змішаними мовами (українська, російська, англійська, польська).

Редакція має право редагувати й скорочувати подані матеріали. За зміст статті, достовірність фактів, цитат, дат тощо відповідає автор.

Матеріали надсилаються поштою на адресу: Л. М. Алексієвцев, редакція “УЕС”, вул. Громницького, 1а, Тернопіль, Україна, 46027 або електронною поштою: history@tnpu.edu.ua

GUIDELINES FOR CONTRIBUTORS!

Authors are invited to submit their papers that haven't been published before, as well as documents, reviews on new editions and information about scientific events. The main demand to manuscript submissions is scientific novelty, the ideas originality, urgency of the topic presented and according to the decision of Higher Certification Committee of Ukraine Presidium dated from 15.01.2003 #7-05/1 the structure of scientific papers should correspond to the following criteria: 1. The topic stating in general and its connection with important scientific or practical tasks; 2. Analysis of the latest investigations and publications which are the basis of author's grounding; distinguishing of unsolved before parts of the general problem to which the paper is dedicated; 3. The paper's aims formulation (tasks setting); 4. The investigation material interpretation with full grounding of received scientific results; 5. Conclusions of the investigation and prospects of further survey in the field.

The volume of the paper is 23–25 pages (1 author leaf). Use Microsoft Word for Windows, Times New Roman only (size of type – 14, interlinear interval – 1,5). Page format – A4, margin: upper and lower – 2 cm, left – 3 cm, right – 1 cm. File format – .DOC or .RTF. List of references should be arranged according to the new rules of Higher Certificatory Commission of Ukraine (look at the “Bulletin of Higher Certificatory Commission of Ukraine”. – № 3. – 2008).

Text should be typed without words syllabification. Indentions are formatted in the material but not using quadrats or tabulator. Tables should be referred to in the main text. References in the text should be given in the order of reference appearance in the text in square brackets (for example: [4, с. 47], where “4” – sequence number of the document in the list of References and “47” – page or leaf number of the archival file etc).

Manuscript submission should be accompanied by information about the authors, such as: surname, name, paternal name, scientific degree, academic status and post, address for correspondence, telephone number (work, home, mobile), e-mail, and colour photo in size 3x4 cm.

One hard copy and electronic version of the paper (floppy disk or CD) should be given to *UEW* editors. Two summaries, key words (in Ukrainian and English) should be added. Contributions sent to the editors are not translated and are printed by the mixed languages (Ukrainian, Russian, English, Polish).

Editors have the right to edit and abridge the materials. The author is responsible for the article content, authenticity of facts, quotations, data etc. Authors are kindly requested to check their manuscripts very carefully before submission.

Materials should be sent by post to address: L. M. Alexiyevets, *UEW* Editors, 1a Hromnytsky St., Ternopil, Ukraine, 46027 or by e-mail: history@tnpu.edu.ua

ПЕРІОДИЧНЕ ВИДАННЯ

Україна–Європа–Світ. Міжнародний збірник наукових праць. Серія: Історія, міжнародні відносини / Гол. ред. Л. М. Алексієвець. – Вип. 9: Україна–Європа–Світ: творимо історію РАЗОМ. Присвячується Євро-2012. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2012. – 372 с.

Комп'ютерне оформлення: Юрій Древницький

Видрук оригінал-макету
редакційно-видавничого відділу
історичного факультету “Літопис”
Тернопільського національного педагогічного університету
імені Володимира Гнатюка
м. Тернопіль, вул. Громницького, 1а
Тел. (0352) 53-59-01

Свідоцтво про державну реєстрацію
друкованого засобу масової інформації
серія КВ № 15222 – 3794Р видано
Міністерством юстиції України
10 квітня 2009 р.

Здано до складання 15.02.2012 р. Підписано до друку 26.04.2012 р.
Формат 60×84/18. Папір друкарський. Ум. друк. аркушів 36,6.
Замовлення 128. Тираж 150 прим.